

ISSN: 2587-005X

DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

NİSAN / 2024

80

80. Sayı - 80 Nisan 2024
Number 80- April 2024

KÜTAHYA
DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ
EĞİTİM
ENSTİTÜSÜ

DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

DUMLUPINAR UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

DPUJSS

Sayı / Number: 80
NİSAN / APRIL 2024

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Süleyman KIZILTOPRAK
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Rektörü

Editör / Editor

Doç. Dr. Eray ACAR
Doç. Dr. Üyesi Esra IŞIK
Doç. Dr. Özer ÖZÇELİK
Dr. Öğr. Üyesi Fariz ÖNCÜ

Yayın Kurulu / Editorial Board

Doç. Dr. Arif KOLAY
Doç. Dr. Eray ACAR
Doç. Dr. Özer ÖZÇELİK
Dr. Öğr. Üyesi Şakir TURAN

Yazışma Adresi / Correspondence Address:

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Kütahya-Türkiye
Tel: 0 274 443 43 43
sbd@dpu.edu.tr

E - ISSN 2587-005X

Alan Editörleri / Field Editors

- Prof. Dr. Ahmet AĞCA (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayhan KAHRAMAN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Aydın KAYABAŞI (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Ceren KARAVELİOĞLU (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Emine DİNGEÇ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Ercan TAŞKIN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Esra S. DEĞERLİ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Feyzullah ÜNAL (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Gökhan COŞKUN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Levent MERCİN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Nasıf ÖZKAN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Nezire Derya ERGUN ÖZLER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Selçuk YALÇIN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Yasemin Deniz KOÇ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Yavuz BOZKURT (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Doç. Dr. Arif KOLAY (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Doç. Dr. Emel Çokoğullar BOZASLAN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Doç. Dr. Eren Evin KILIÇKAYA (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Doç. Dr. Ersen ERSOY (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Doç. Dr. Ersin Nail SAĞDIÇ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Doç. Dr. Fikret ÖZBAY (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Doç. Dr. Fulya MISIRDALI YANGİL (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Doç. Dr. Hüseyin ÖNDER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Enes ŞAHİN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Esra IŞIK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Esra YILDIRIM SÖYLEMEZ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Fariz ÖNCÜ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Fatma ŞENYÜZ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Hasan Arda BURHAN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Işıl GÖKTÜRK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi İsmail ÇİFÇİ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Özlem SARI FİDAN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Pelin KUT BELENLİ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Semra GÜLER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Serhat GÖZEN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Seyhat BAYRAK GEZDİM (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Volkan GÜL (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)

Dil Editörleri / Language Editors

Dr. Öğr. Üyesi Fariz ÖNCÜ
Öğr. Gör. Funda YILDIZ
Öğr. Gör. Başak ÖZKER

Görsel Tasarım ve Dizgi / Graftic Design & Typest

Öğr. Gör. Betül AYHAN

Kapak Tasarımı / Cover Design

Öğr. Gör. Ceyda BAYRAKDAR

Web Tasarım / Web Design

Mesut TİMURLenk

Her hakkı saklıdır. Sosyal Bilimler Dergisi Ocak, Nisan, Temmuz ve Ekim aylarında olmak üzere yılda dört kez yayımlanan, EBSCOHOST, ULAKBİM TR Dizin Sosyal Bilimler Veri Tabanında ve SOBIAD'a taranan uluslararası hakemli bir dergidir. Sosyal Bilimler Dergisi'nde yayımlanan makalelerdeki görüş ve düşünceler yazarların kendi kişisel görüşleri olup, hiçbir şekilde Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nün veya Kütahya Dumlupınar Üniversitesi'nin görüşlerini ifade etmez. Makaleler sadece referans verilerek kullanılabilir.

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Ahmet ÖZEN – Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Ali ARI - Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Ann Marie BISSESSAR - University of the West Indies
Prof. Dr. Arzu AL - Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Assem Abdel FATTAH - Minia University
Prof. Dr. Ceenbek ALIMBAYEV - Kyrgyz-Turkish Manas University
Prof. Dr. Cengiz TOMAR - Ahmet Yesevi Üniversitesi
Prof. Dr. Elena MIHAJLOVA - Ss. Cyril and Methodius University
Prof. Dr. Fadil HOCA - International Vizyon University
Doç. Dr. Gökhan GÖKTÜRK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Gülden ÜLGEN - İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Gültekin YILDIZ - Milli Savunma Üniversitesi
Prof. Dr. H. Mustafa PAKSOY - Gaziantep Üniversitesi
Prof. Dr. Hakan ÇETİNTAŞ - Balıkesir Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan Basri KARADENİZ- Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Prof. Dr. Henrietta NAGY - Kodolanyi Janos University
Prof. Dr. Jose' R. Pires MANSO - Universidade da Beira Interior
Prof. Dr. József KÁPOSZTA - Szent István University
Prof. Dr. Kamil TÜĞEN - Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet GÜNEŞ - Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet YÜCE - Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Metin Kamil ERCAN - Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Musa MUSAI - Universiteti i Tetovës
Prof. Dr. Muzaffer DOĞAN - Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Okan YEŞİLOT- Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Ozan YILMAZ - Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Özlem DURGUN - İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Ramazan AKTAŞ - TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi
Prof. Dr. Sedat MURAT - İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Seval Kardeş SELİMOĞLU - Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Zoran FILIPOVSKI - International Vizyon University
Doç. Dr. Ersen ERSOY- Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Doç. Dr. H. Murat ARABACI - Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi
Doç. Dr. Halim DEMİRYÜREK - Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Doç. Dr. Hüseyin Sami ÖZTÜRK - Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. M. Levent YILMAZ - Polis Akademisi
Doç. Dr. Mustafa Serhan YÜCEL - Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Doç. Dr. Nagy HENRIETTA - Szent István University
Doç. Dr. Nazım CAFERSOY - Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ertuğrul ZENGİN - Marmara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Gulnar NADIROVA - Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet ŞEN - Ege Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Onur ATEŞ – Macquarie University

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

Abbasîlerde Mutfak Sanatı, Damak Tadı ve Ziyafet Geleneği
Culinary Art, Palate and Banquet Tradition in Abbasids

Yunus ARİFOĞLU

1-12

Dünya Ülkelerinin Lojistik Performanslarının Çok Kriterli Karar Verme Yöntemi ile Değerlendirilmesi: 2023 Yılı Dünya Bankası Raporu ile Karşılaştırmalı Analizi
Evaluation of the Logistics Performance of World Countries with the Multi-Criteria Decision Making Method: A Comparative Analysis with the 2023 World Bank Report

İlay TİLKİ, Mümin Volkan KALE

13-30

Hastane Yatak Kullanım Etkinliğinin Değerlendirilmesi: Avrupa Birliği Ülkeleri Örneği
Evaluation of Hospital Bed Utilization Efficiency: The Case of European Countries

Ash KÖSE

31-48

Analyzing Customer Sentiments and Trends in Turkish Mobile Banking Apps: A Text Mining Study

Türkiye'deki Mobil Bankacılık Uygulamalarında Müşteri Duygularını ve Eğilimlerini Analiz Etme: Bir Metin Madenciliği Çalışması

Yavuz Selim BALCIOĞLU

49-69

Türkiye'de Neoliberal Dönüşüm ile Birlikte Değişen Kent İçi Toplu Taşıma Hizmet Sunumunun Vatandaş Üzerindeki Etkisi: Ankara Büyükşehir Belediyesi Örneği
The Impact of Changing Urban Public Transportation Service Delivery with Neoliberal Transformation on Citizens in Turkey: The Case of Ankara Metropolitan Municipality

Özlem Çağla ÇİÇEK

70-85

İthalatın Gelir Esnekliği Malların Teknoloji Yoğunluğuna Göre Farklılaşır mı?
Does the Income Elasticity of Imports Differ According to the Technology Intensity of Goods?

Hakkı ÖZBAŞ

86-99

Uluslararası Siyasi Ekonomide Neoliberal Dönüşüm ve Yapısal Güç
Neoliberal Transformation and Structural Power in International Political Economy

Serhan ÜNAL

100-116

**Lise Öğrencileri Arasında Sigara, Alkol ve Uyuşturucu Madde Kullanımını Etkileyen
Sosyo-Demografik Faktörler**

Socio-Demographic Factors Influencing the use of Cigarette, Alcohol and Drugs Among High
School Students
Hülya YÜKSEL , Özlem TUZCU
117-131

**Sorumlu Liderliğin ve Otonom (Özerk) Çevre Motivasyonunun Gönüllü Yeşil Davranış
Üzerindeki Etkisi: Bankacılık Sektöründe Bir Araştırma**

The Effect of Responsible Leadership and Autonomous Environmental Motivation on Voluntary
Green Behavior: A Research in the Banking Sector
Edip ÖRÜCÜ, İtir HASIRCI, Fatma ZEYBEK
132-151

**Son Osmanlı Valisi Rüstem Paşa Versus İtalyan General Antonio Graf Von Caraffa: Eğri
Kalesinin Teslimi ve Teslim Antlaşması (1687)**

Last Ottoman Governor Rüstem Pasha Versus Italian General Antonio Graf Von Caraffa: The
Siege of Egri Castle and Treaty of Peace (1687)
Güner DOĞAN
152-168

**Bir Sivil Toplum Örgütü Olarak Bâcıyân-I Rûm Teşkilatı
Bâcıyân-ı Rûm Organization as a Civil Society Organization
Sıla SABANCILAR EREN**

169-182

**Çokkültürlü Toplumda Adalet Olgusu: John Rawls ve Michael Walzer'ın Görüşleri
Justice in a Multicultural Society: The Views of John Rawls and Michael Walzer**

Ozan AYTEPE
183-195

**Blokzincir Teknolojisi ve Verimlilik İlişkisi: Türk Kamu Yönetiminde
Mevcut Durum Analizi**

The Relationship Between Blockchain Technology and Efficiency: Current Situation Analysis in
Turkish Public Administration
Yağmur CAN, Elvettin AKMAN
196-222

**Spor Bilimlerinde Görev Yapan Akademisyenlerin Kurumsal Körlük ve İş Performansları
Arasındaki İlişki**

The Relationship Between Institutional Blindness and Job Performance of Academicians
Working in Sport Sciences
Cemal ÖZMAN, Barış MERGAN, Serdar CEYHUN, Neslişah AKTAŞ ÜSTÜN
223-236

Pan-Arabist Suriye Baas Partisinin; “Tek Bir Arap Devleti” Mottosu ve Birleşik Arap Cumhuriyeti Girişiminin Başarısızlığı

The “One Arab State” Motto of the Pan-Arabist Syrian Baath Party and the Failure of the United Arab Republic Initiative
Cemal KAZAK
237-248

İklim Değişikliği ve Yapay Zekâ Teknolojisinde Yaşanan Gelişmeler Işığında İlerleme Düşüncesinin Evrimi

The Evolution of the Idea of Progress in the Light of Climate Change and Developments in Artificial Intelligence Technology
Mustafa DEMİRCİ
249-269

Aydınlanmacı Mutlakliyetin Özel Bir Türü Olarak Josephinizm ve Joseph Freiherr Von Sonnenfels’in Josephinizm’e Katkısı

Josephinism as a Special Type of Enlightened Absolutism and Joseph Freiherr Von Sonnenfels' Contribution to Josephinism
M. Tacettin KUTAY
270-282

Stratejik Ortam ve Tehdit Tanımlamaları Çerçevesinde Türkiye’nin Suriye Politikası (2002-2014)

Turkey’s Syria Policy within the Framework of Strategic Environment and Threat Perception (2002-2014)
Burak BINARCI
283-308

Silahlı İnsansız Hava Araçlarına İlişkin Bilimsel Yayınların Bibliyometrik Analizi

Bibliometric Analysis of Scientific Publications on Unmanned Combat Aerial Vehicles
Noyan AYDIN
309-331

**CUMHURİYETİN 100. YILINDA
ÖZBEKİSTAN İÇİN HAZIRLANAN ÖZEL BÖLÜMÜ**

**Özbekistan'ın Su Sorununun Çözümünde Türk Devletleri Teşkilatı ve Şanghay İşbirliği
Örgütüyle İlişkileri**

Uzbekistan's Relations with the Organization of Turkic States and the Shanghai Cooperation
Organization in Resolving the Water Problem

Alp Yüce KAVAS, Hakan ARIDEMİR
333-344

**Mirziyoyev Dönemindeki Dış Politika Değişikliğinin Özbekistan Turizminin
Gelişimine Etkisi**

The Effect of Foreign Policy Change During Mirziyoyev's Period on the Development of
Uzbekistan Tourism

Kadir Kürşat YILMAZ
345-359

**Rol Teorisi, Konstrüktivizm ve Realizm Çerçevesinde
Türkiye-Özbekistan İlişkileri (1991-2023)**

Within the Framework of Role Theory, Constructivism and Realism
Turkey- Uzbekistan Relations (1991-2023)

Nurgül BEKAR
360-374

Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretim Süreci ve Özbekistan

The Process of Teaching Turkish as a Foreign Language and Uzbekistan

Halit ÇELİK
375-384

Özbek Türkleri Özelinde Türk Soylulara Türkçe Öğretiminde Karşılaşılan Sorunlar

The Problems Encountered in Teaching Turkish to Turkish Descendants with a Special Focus
on Uzbek Turks

Halil ADIYAMAN
385-389

DÜZELTME / ERRATUM

2024 yılı 79. Sayıda yayınlanan; “Türkiye’nin Afrika Politikasının Kamu Diplomasisi Ve Sivil Toplum Kuruluşları Çerçevesinde İncelenmesi” başlıklı makalede yapılan düzeltmeler aşağıdaki gibidir.

390

2024 yılı 79. Sayıda yayınlanan; “Mağjan Jumabayulı’nın Şiirlerinde Türk Kavramı ve Türklükle İlgili Diğer Kavramlar” başlıklı makalede yapılan düzeltmeler aşağıdaki gibidir.

391

2024 yılı 79. Sayıda yayınlanan; “Risksiz Faiz Oranı Tercihlerinin Portföy Optimizasyon Sonuçlarına Etkisi” başlıklı makalede yapılan düzeltmeler aşağıdaki gibidir.

392

2024 yılı 79. Sayıda yayınlanan; “Measuring the Performance of Electric Buses Developed for the Public Transportation System Using Entropy and WASPAS Methods” başlıklı makalede yapılan düzeltmeler aşağıdaki gibidir.

393

2024 yılı 79. Sayıda yayınlanan; “Dr. Engin Çetin’in *Hekimoğlu Ali Paşa, Paşalar Çağının Şeyhülvezerası* Başlıklı Kitap İçin Yazdığı Değerlendirme Yazısına Kitabın Müellifinin Cevabı” başlıklı makalede yapılan düzeltmeler aşağıdaki gibidir.

394

Araştırma Makalesi / Research Article

ABBASİLERDE MUTFAK SANATI, DAMAK TADI VE ZİYAFET GELENEĞİ

Yunus ARİFOĞLU¹

Öz

Mutfak sanatı bir medeniyetin iktisadi faaliyetlerinin sonucu olduğu gibi o medeniyetin mensuplarının hayat görüşünün ve biçiminin bir tezahürüdür. İslam mutfak tarihini inceleyen pek çok uzman, Müslüman mutfağı olarak bilinen şeyin, Abbasiler döneminde Bağdat'ta ortaya çıkan gastronomi, mutfak ve yemek kültürünün önemli ölçüde devamı niteliğinde olduğunu belirtmekte ve bu dönemdeki yemeklerin basitleştirilmiş ve değiştirilmiş versiyonlarının hala varlığını koruduğunun düşüncesindedir. Abbasilerde mutfağın bir sanat olduğuna dair bir farkındalığın olduğu görülmektedir. Bu dönemde mutfak sanatı vasfına sahip ve künhüne vakıf olmanın bir şükür sebebi olduğu anlaşılmaktadır. Yemek yapma tutkusunu, mutfak sanatını doğuran geliştiren etkenlerin başında gelmektedir. Tabi bunu sağlayan şey, Abbasilerde sahip olunan refahtır. İyi, güzel ve nitelikli yemeğe ulaşmanın yolunun servetten geçtiği, dönem insanların da farkında olduğu bir şeydi. Çoğunlukla iyi bir yemeğin sebebi ihtişamlı bir ziyafet sofrası hazırlamaktı. Bu çalışmada Abbasî mutfak sanatının genel hususiyetine dair bir değerlendirme yapılacak ve bu dönemin damak tadı incelenecektir. Ayrıca bu dönemde toplumsal hayatın en önemli vechesini oluşturan ziyafete ve o çerçevede gelişen muhabbete temas edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Abbasiler, Mutfak, Sanat, Damak, Ziyafet.

CULINARY ART, PALATE AND BANQUET TRADITION IN ABBASIDS

Abstract

Culinary art is not only the result of a civilization's economic activities but also a manifestation of that civilization's worldview and lifestyle. Many experts studying the history of Islamic cuisine argue that the cuisine known today as Muslim cuisine is an important continuation of the gastronomy, cuisine, and culinary culture that emerged in Baghdad during the Abbasid period. They believe that the dishes of this period continue to exist, despite changes. It is seen that there is an awareness among the Abbasids that cuisine is an art. It is understood that having the qualification of culinary art is a reason for gratitude in this period. The passion for cooking is one of the factors that gives birth to the culinary art. Of course, what enabled this was the prosperity of the Abbasids. It was something that the people of the period were also aware of, that the way to reach good, beautiful, and quality food was through wealth. Often the reason for a good meal was to prepare a magnificent banquet table. In this study, an evaluation will be made about the general characteristics of Abbasid culinary art and the taste of this period will be examined. In addition, the banquet, which constitutes the most important aspect of social life in this period, will be mentioned.

Keywords: Abbasids, Cuisine, Art, Palate, Banquet.

¹ Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Tarih Bölümü, ynsarfglu@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7931-8617.

Başvuru Tarihi (Received): 01.11.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 25.04.2024

Giriş

Geleneksel dünyada sahip olunan refah, şehirlerin işesi, yeterli miktarda beslenebilme, zaman zaman yaşanan krizler, kıtlık, iklime bağlı gelişen hasılat ve bunun yarattığı kırılmalılık dönemin mutfak sanatı ve çeşitliliği hakkında fikir vermektedir.

Mutfak sanatı bir medeniyetin iktisadi faaliyetlerinin sonucu olduğu gibi o medeniyetin mütensiplerinin hayat görüşünün ve ifade biçiminin bir tezahürüdür. Tercih edilen gıdalar ve pişirme yöntemleri mutfak sanatının bir ifadesi haline gelir.

İslam mutfak tarihini inceleyen pek çok uzman, Müslüman mutfağı olarak bilinen şeyin, Abbasîler döneminde Bağdat'ta ortaya çıkan gastronomi, mutfak ve yemek kültürünün önemli ölçüde devamı niteliğinde olduğunu belirtmekte ve bu dönemdeki yemeklerin basitleştirilmiş ve değiştirilmiş versiyonlarının hala varlığını koruduğunun düşüncesindedirler (Perry, 2013; Miller, 2008, s. 135-140; Zaouali, 2016, s. 7-12). Türk İslam mutfak kültürünün de bir ölçüde Doğu Akdeniz Havzası'nda kurulan medeniyetlerden esinler taşıdığı söylenebilir. Bu sebeple de bu havzada kurulan medeniyetlerin etkisi göz ardı edilerek Türk İslam mutfağının anlaşılması güçtür. İslam mutfak sanatı özellikle Abbasîler döneminden itibaren oluşmaya başlamıştır. Bu mutfak sanatının ve bu minvalde oluşan Arapça literatürün, Türk İslam mutfak sanatı ve kültürünün temelini oluşmasında bir etkiye sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bundan neşet Abbasî mutfağının anlaşılması, Türk İslam mutfak kültürünün ve zemininin bilinmesinde yardımcı olabileceği ifade edilebilir.²

Ortaçağ'da genel hayat içerisinde beslenme gayesinin ön planda olduğu söylenebilir. Ancak et ve türevi yiyecekler varken, bakliyat ve sebze yemeklerinin arka planda kaldığı gerçeği de göz ardı edilemez. Buna mukabil ince damak tadına vakıf kimseler belli ürünleri kendi damak tatlarına uygun hâle getirdiklerinde ve onları incelikli zevkin bir parçası yaptıklarında onlara ilgi artmaktaydı. Yine sebze ve türevi ürünlere hasta veya sağlığına takıntılı aşırı titizler tarafından kıymet verilirdi.

Abbasî toplumunda damak tadının incelmesinde, bu medeniyetin geniş bir coğrafyaya yayılmasıyla birlikte diğer bölgelerle kurduğu yüksek etkileşimin payı büyüktü. Bu iki saik yoğun bir şekilde ürün dolaşımını sağlamış ve bu husus hem mutfağı zenginleştirmiş hem de damak tadını belirlemiştir (Yakûbî, 2002, s. 230-245; İbn Hurdazbîh, 1967; Lombart, 2002). Hanedan ve soylu kesimler damak tadının incelmesinde etkili oldukları gibi tufeyli olarak bilinen miskin kesimler de damak tadının gelişmesinde rol oynamışlardır (Câhiz, 2012, s. 163-164, 168-170 vd; Şihâbüddin, 2009, s. 167-174; Zaouali, 2016, s. 66).

Abbasî mutfak sanatı ve damak tadı beslenmenin ötesinde bir işleve sahipti. Bu bağlamda bu mutfağın sosyo-politik anlamıyla da güçlü bir konuma sahip olduğu, sarayda düzenlenen ziyafet sofralarından anlaşılabilir. Çünkü yiyecek-içecek ihtiyacın kaynağı olduğu gibi birlikte yapılan eylemlerden biri ve ortak hazzın ifadesiydi. Bu meyanda geniş bir ziyafet geleneğinin oluştuğu ve yemeğin; ziyafet, ziyaret ve muhabbet üçlüsünün yer aldığı girift bir fenomene dönüştüğü görülmektedir (Câhiz, 2012, s. 20, 134, 225, 227; Mesûdî, 2018, s. 149-156; Yiğit, 2012, s. 42).

1. Abbasî Mutfak Sanatı

Abbasî mutfak sanatının oluşumunda ve gelişmesinde diğer milletlerin önemli ölçüde payları vardır. Bağdat'ın beynelmilel bir merkez hâline gelmesiyle birlikte eski dünyanın mirasının bu şehirde buluşturulması ve yeni terkiplerin meydana gelmesiyle beraber mutfak sanatında da büyük

² 15. yüzyılda Osmanlı döneminde Muhammed b. Mahmûd Şirvanî'nin kaleme aldığı *Kitabü't-Tabîh* adlı eser, Abbasîler döneminde 13. yüzyılda Kâtib Bağdadî'nin *Kitabü't-Tabîh* kitabının bazı eklerle yapılmış Türkçe tercümesidir. Bkz. (Okumuş, 2010, s. 206-208).

bir ivme yaşanmıştır (Yakûbî, 2002, s. 230-245; Mesûdî, 2018, s. 46). Mutfak kültürü patlıcan, şeker, pirinç, hindistan cevizi ve pek çok yeni baharatlarla ve ürünlerle birlikte beslenmiş, gastronomide yeni yönelimler ortaya çıkmıştır. Yeni gıdalar ve baharatlarla mutfak, her anlamda zenginleşmiştir.³

Müslüman Arapların hayat tecrübesi, yaşama yükledikleri anlam Abbasî mutfak sanatının şekillenmesini sağlamada öne çıkmaktadır. Mutfak sanatının gelişmesinde zamanla gelişen gıdanın sağlıkla ilişkisi, sofrada adabı, zarifleşen yemek zevkinin şiiirlere konu olması gibi faktörler etkili oldu. Bu bağlamda mutfak sanatının ve kültürünün gelişmesinde diğer her şeyde olduğu gibi saray öncü oldu. Yeni, ince ve iyi şeylere olan iltifat öncelikle saray ve çevresinden gelmekteydi. Halifeler sürekli olarak sarayda yemekli toplantıları bir şölen havasında yaparlardı. Burada sürekli olarak yeni tarifler denendiği için yemek ve yöntem çeşitliliği arttı. Yeni pek çok yemek hanedana mensup kişilerin adıyla bilinmeye başladı. Bu da hanedan ailesinin yemeğe karşı ilgili olmalarının bir yansımasıydı. Saraydaki yeşeren mutfak kültürü ve ziyafet çeşitliliğinin topluma da sirayet ettiği görülmektedir (Câhiz, 2012; İbn Butlan, 2004; Kâtib Bağdadî, 2009; İbn Zühr, 1992).

Abbasîlerde soyluların ve orta sınıfın sahip olduğu zenginlik önemli bir potansiyeli meydana getirmekteydi. Soylu kesimin mutfağa olan iltifatı, görünüş ve tat olarak mest edici yiyecek ve içeceklerin ortaya çıkmasını sağladı. Bu minvalde, “Şayet şiiirlerini incelersen, zengin Arapların güzel yemekler yediklerini ve güzel yemekleri bildiklerini görürsün. Çünkü iyi yemek ancak servet sahibi olanların yanında olur.” (Câhiz, 2012, s. 142). İlgili ifade dönem insanların mutfak sanatının gelişmesinde refahın sahip olduğu pay hakkındaki farkındalıklarını yansıtmaktadır. Bu yemekler sahip oldukları kıymetten dolayı edip ve şairlerin temel konuları hâline geldiler. Mutfak sanatının gelişimine devam ettirmede de edip ve şairler bir paya sahip oldular.

Abbasîler döneminde mutfağın maharet gerektiren bir iş olduğuna ve bunun alelade bir zanaat olmadığına dair bir farkındalık kesb edilmişti. Bu meyanda, “Yemek yapma tutkusu bir büyüklük göstergesidir ve açgözlülük ruhunu dizginler, insan, mutfak sanatlarında yenilik ve uzmanlaşma yeteneği veren Allah’a şükretmelidir.” (İbn Rezin et-Tücbi, 1984, s. 29-30). Bu minvalde sarf edilen sözler mutfak zanaatına yüklenen anlamın veciz bir ifadesidir.

Mezkûr ibareler Abbasî mutfak sanatının gelişiminin nedenini ifade etmektedir. Bunun neticesinde bu mutfağın incelikli bir zevk hâline geldiği görülmektedir. Bağdat ve etki alanında cihan şümül bir mutfağın meydana gelmesi, refahın bir sonucuydu. Farklı milletlerin kendilerine özgü yemek ve yöntemlerini mutfağa dâhil etmeleriyle farklı mutfaklar ortaya çıktı. Belli şehir, bölge, etnik ve dini grupları ifade eden yemek adları belirdi. Mutfak Bağdat’tan başlayarak diğer İslam coğrafyalarında da bir çeşitliliğe sahip olmaya başladı. Herhangi bir bölgede yöresel mutfağın yanı sıra çeşitli mutfaklar ile yabancı mutfaklar eş zamanlı yan yana yaşamaya başladılar. Misal; Horasan’a ait kisk ve Merv yahni tarifleri, Musul, Şam ve Bağdat’ın kenberis süzme yoğurdu, Türklere özgü peynir ve süt ürünleri, Rum tarzı şalgam gibi bazı içecekler, Habeşistan pişmiş sirkisi, Hint şarabı, Kuzey Afrika yemekleri, Basra ve belli bölgelerle özdeşleştirilmiş tarifler mutfakta kendisine yer bulmaya, yan yana olmaya başladılar. Böylece mutfak, İslam toplumunun farklılığının, çeşitliliğinin bir yansıması ve aynı zamanda farklı kültürlerin bütünleştiğinin ve bir arada yaşadığının göstergesi haline geldi (İbn Seyyar, 2007, s. 6-11; Kâtib Bağdadî, 2009, s. 60-88; Miller, 2008, s. 135-145; Laudan, 2013, s. 132-139).

Abbasîler döneminde telif edilen eserlerde betimlenen mutfağın oldukça zengin olduğu görülür. Abbasîler’de yemek yapma yöntemleri kadar bu yemeklerin hazırlanmasında sarf edilen emek, zengin bir mutfağın yansımasıdır. Yemeklerin hazırlanışında karmaşık ve kompleks bir sürecin olduğu, yemek tariflerinden anlaşılmaktadır. Misal, bir yemeğin yirmi ve üzerinde bir dizi aşamayı

³ Watson, mezkûr ürünlerin Akdeniz Havzası’na İslamî dönemde özellikle Abbasîler devrinde getirildiği görüşündedir. Tarımsal gelişmeler ve bu anlamda gerçekleşen yenilikler hakkında (Watson, 1983, s. 31-32, 40, 78, 129-133).

kapsadığı görülür. Çeşitli malzemelerin farklı incelik düzeyinde öğütülmesi, sıvıların süzülmesi, farklı baharat türlerinin özenle karıştırılması, pişirme sürecinin belirli anlarında özel malzemelerin katılması gibi süreçler mutfak sanatının ve zenginliğinin bir göstergesidir (Katib Bağdadî, 2009, s. 41 vd.).

Abbasî mutfak sanatını belirleyen şey, aromalı malzemelerdi. Bunlar mutfağın esasını teşkil ederlerdi. Bir yemeğin güzel kokusu, onun tadını ve rengini belli ederdi. Bu, ekşi-tatlı dengesini ve sentezini sağlamaya yönelik olup yavanlığa kaçmayacak ölçüde hafif bir çeşni taşıma, yağ tadı vermekle birlikte ağızda yağlılık hissi bırakmama gibi koşullara bağlıydı. Ekşili yemeklerin çoğunda şeker ve sirke yer almaya başladı. Yemeğe ekşilik vermek için, sirke, koruk ve suyu, sumak ve suyu, turunç suyu, nar ve limon suyu, tatlılık için bal, hurma, pekmez ve şeker, renk için safran, eflatun, sumak, ıspanak ve fesleğen kullanılırdı. Sarı, açık sarı, sarımtırak, beyaz, mor, koyu mor renklerinde havuçlar, hint sümbülü yağı, hint karabiberi, adaçayı, süsen, kaya kekiği, yaba kerevizi, rezene, beyaz zambak, gül, fasulye, kekik, boyotu, biberiye ve nane bitkileri defneyaprağı, hindistan cevizi, muskat, karanfil, gül, biber, zencefil, kakule gibi baharatlar mutfağın temel malzemeleri oldular (Câhiz, 2001, s. 323; *Hudûdu'l-Âlem*, 2008, s. 56; İbşihi, 1983, s. 64-65; İstahrî, 2019, s. 262; Makdisî, 2015, s. 234-326; İbn Seyyar, 2007, s. 6-13; Katib Bağdadî, 2009, s. 45-60, 129-131; Bakır, 2000, s. 78).

Terbiye işlemi ekşimsi ürünlerle yapılırdı. Koruk suyu, limon, sumak, sirke çeşit çeşit, ekşi tat, tatlı ile tuzlular terbiye işlemlerinde kullanılırlardı. Soğuk, sıcak, tatlı, acı ve ekşi etin hazırlanma yöntemleri arasında yer alırdı. Özellikle keçi, kuzu, koyun, deve ve inek soğuk, sıcak, tatlı ve ekşi olarak hazırlanırdı. Küçükbaş hayvanlarının etlerinin hazırlanmasında çeşitlilik daha fazlaydı. Et, temiz ve soğuk suyla yıkanmalı, asla kaynar suya doğrudan maruz bırakılmamalı, sıcak su kanın akmasını engeller ve kiri etin içinde tutar bu ise eti leş gibi kokutur düşüncesinden hareketle et öncelikle kandan, kirden, sinirden, damarlarından arındırılarak soğuk suda yıkanır (Câhiz, 2012, s. 242-244; İbn Sad, 2015; Mesudî, 2018, s. 45-46, 146-149; *Hudûdu'l-Âlem*, 2008, s. 56; Cehşiyârî, 1980, s. 283; İstahrî, 2019, 262; Kâtib Bağdadî, 2009, s. 39-41; İbşihi, 1983, II, s. 64-65; Bakır, 2000; Miller, 2007, s. 135-145).

İslam coğrafyasında benzerlerinin olduğu geniş tat yelpazesi, bunlarla birlikte bitkiler, baharatlar, fıstıklar, meyveler, gül suyu ve gibi başkaca tatlandırıcılarla yoğrulmuş karmaşık güveçler mutfağın başlıca yemekleri hâline geldiler. Yerel ve egzotik baharatlar, bitkiler, ağaç yaprakları, tohumlu bitkiler, tanecikli meyveler, kökler, sakızlar, kabuklar ve güllerin goncalarından elde edilen çeşit çeşit doğal tatlandırıcılar aşçıların vazgeçilmezi oldular. Aromalı sıvılar, soslar, tatlandırıcılar, salataları çeşni katmak için kokulu tuzlar, türlü türlü yağlar, beyaz ve işlenmemiş şekerler, bal, aromalı bitkiler, gül, misk, gül özü, nane, kişniş suyu, limon suyu, koruk suyu, gül ve diğer şıralar, badem sütü, üzüm, hurma, nar ve diğer reçeller malzemeler mutfağın temel malzemeleri hâline geldiler. Et, kuyrukyacağı, gülsuyu, safran, zencefil, kişniş tohumu ve otu, karabiber, tarçın, sumak, damlasakızı, badem, ceviz, nohut ve süt ürünleri bir mutfakta bulunması gereken asgari malzemelerdi (İbn Seyyar, 2007, s. 7-13; Kâtib Bağdadî, 2009, s. 45-60 vd.).

Kuru olarak addedilen yemekler, sıvı içinde pişirilerek sıvının buharlaşmaya bırakıldığı yemeklerdi. Bunlara narenciye ile aroma kazandırılırdı. Bunların içerisinde en önemlisi acı portakal idi. Yine bu tarz yemeklerde semiz koyun kuyruğundan elde edilen alya yağı kullanılırdı. Süzme tereyağı semn, ekşiliğinden dolayı çeşni olarak köftelere eklenirdi. Büyük ve yuvarlak yapılan kubablar/köfteler, biber, damlasakızı, tarçın, zencefil, havuç ve soğanla terbiye edilir, yumurta sarısı ve safranla karıştırılır, acı portakal, limon suyu, tatlı badem ve biraz nane serpilir. Yağ tava kızdırıldıktan sonra eklenir, eritilir, köfteler kızartılırdı (Katib Bağdadî, 2009, s. 45-60, 151-159 vd.).

Çeşniler, ekşi, tatlı, acı ve tuzlu arasında bir denge arayışı, sağlık kurallarına uyan mutfak teamüllerini de doğurdu. Tatlı, tuzlu, ekşi, acı ve kekremsi tatlar arasında ince sınırların çizildiği

bu dönemde mutfak sanatı bir ihtişama kavuştu (Fuzulî, 2017, s. 10-15; Zaouali, 2016, s. 140-145).

Bütün bu malzemelerin karışımından yapılan bir yemeğin sunulduğu mekânı ihtişamıyla büyülediğini söylemek mümkündür. Aromalı malzeme ve yoğun baharatın kullanıldığı bu yemekler şatafatlarıyla gözleri, kokularıyla damakları cezbederlerdi (Miller, 2008; Perry, 2013, Zaouali, 2016).

1.1.Abbasî Mutfakının Lezzet Göstergeleri; Görüntü, Koku ve Tat

Her milletin yemekte aradığı şeyler vardır. Kimi sadece koku ararken, kimisi görselliği önceller, kimisi için ise tadının hoş olması yeterlidir. Hintliler renkliliği ve ağır kokuyu önemserlerken Çinliler için görsel sunum daha mühimdir. Doğu Akdeniz dünyası bu ikisiyle birlikte sadeliği ve tadı eklemiştir. Böylece bu havzada yemek, koku, tat ve görselliğin bileşeni hâline gelmiştir. Bunlar Abbasî mutfak sanatında toplanmıştı. Bu sebeple bir yemek, koku ve görsel açıdan tatmin edici olmak zorunda idi. Yemeğin kokusu, rengi ve görünüşü şaşkınlık ve hayranlık uyandırmalıydı. Burada sesin de ayrı bir önemini olduğu görülmektedir. Yemeğin hem pişirilirken hem de yenilirken çıkardığı ses önemsenen durumlar arasındaydı. Bir yemek ses açısından da tadını memnun etmeliydi. Bu koşulların sağlanması için bir yemek; malzeme, baharat, aromatik meyveler, koku bitkileri, pişirme usulü ve yemek sanat kurallarına göre yapılmak zorundaydı.

Koku, ses ve görsellik bir yemek sofraya konulmadan önce insanları mest eden şeyler arasında idi. Ses minvalinde, “Sazlar konuşur, kadehler döner/ kazanlar aşçısına anlaşılmaz şeyler söyler/ homurdanan ve kaynayan tencere, sanki/ karşısına anlamadığı dilden/ bir şeyler söyleyen yabancı gibidir.” İfadelerinin kullanıldığı görülmektedir. Bitmiş yemeğin üstüne kokuyu güçlendirmek adına gül suyu eklenirdi veya kuru meyve veya kuruyemiş parçaları ve hatta bazen safranla renklendirilmiş çilbir özenle konulurdu. Hatta atıştırma malzemeleri de bile görsel sunum önemsenirdi. Misal, göze hitap etmesi adına peynirin üzerine çörek otu atılır, beyaz zemin üzerinde siyah nokta izlenimi yaratılarak güzel bir görünüm kazandırılırdı (Şihâbuddin, 2009, s. 29-44; Miller, 2008, s. 135-145).

Görüntü, ses ve kokunun insanı mest ettiği gibi sofraya gelmeden yemeğin tadının bilinemeyeceği de anlatılmaktadır. “Tencelerin kokusu hoş olur, teri(buharı) uçar”, tencerenin kaynamasının yanı sıra kokusu da insanları heyecanlandıran en önemli hadiselerden birisiydi. Buna dair pek çok özdeyiş ve şiir ortaya çıkmıştır. Bir nüktedan, “burnuma komşunun evinden, âşık ve müştak kimsenin burnundaki güzel gelinin kokusu gibi geldi.” Kaynayan tencere ile taze gelin arasında kurulan bağ, yemeğin kokusunun yaydığı o güçlü arzunun neticesiydi (Câhiz, 2012, s. 29, 49 vd; Şihâbuddin, 2009, s. 29-44)

“Herise, üzerinde altın suyu gezdirilip, ovalanmış/ gümüş inciler üstündeki ipek çizgiler gibidir. / Üzerine serpilmiş iştah kabartıcı baharatları ile/ beraberindeki biber, ihtiyacın bir kısmını görüyor. / O, zaferanla yazılmış, noktalaması miskle yapılmış/ açlık anında gencin okuduğu kitap gibidir. / Mervezî bıçağının onun yüzünde ve etrafında/ hiç yorulmadan gezdiğini görürsün/ O, yere serpilmiş seçili gümüşlerin/ üzerine konmuş temiz misk suyu gibidir.”

Yukarıdaki şiir yemeğin görsel sunumunun ehemmiyet arz ettiği görülmektedir. Yine burada bir yemeğin görsel olarak iyi bir şekilde betimlendiğini görmek mümkündür.

Levzinec, hem görsel, hem yapım sıklığı hem tat hem de koku bakımından damağı fetheden bir özelliğe sahipti. “Levzinec, kabuğu ince, içi sıkı ve gürdür. Yağı helezonik görünümlü, rengi yıldız rengidir. Reçine, daha çiğnenmeden eriyiverir.” Öncelikle mezkûr tatlıda kullanılan malzemenin kaliteli olması ve ölçüsünün iyi ayarlanması gerekirdi. Aynı zamanda sunumu ve tercih edilen tabak da bu tatlıda önemsenen şeylerin başında gelirdi. Dışının inceliği saba rüzgârı gibi olmalıydı.

Bu tatlının görünüşünün parlak ve beyaz olması gerekirdi. Pişmiş haliyle rengi, kurşuni maviye benzeyen bir kırmızı olmalıydı. Ayrıca bahsi geçen tatlının kokusuyla cezbetmesi aranan hususiyetlerdendi. Mezkûr tatlının damağın, koku, görsel, tat özelliklerinin hepsini karşılaması gerekirdi. Nesâî, Levzinec tatlısı hakkında,

“Cilalı ve parlak, cam bir tabakta sunulur, içinde ceviz kabuğu, soyulmuş badem ve şekerle yapılmış, sunum esnasında tabakta etrafı bal ile çevrelenmiştir. Bir lokma aldığı anda sündüs ayakkabısının cızırtısı gibi hoş ve yumuşak bir ses işitir, ağzına koyduğunda demircinin körükten çıkardığı demirden çıkan ses gibi bir ses duyarsın” (Şihâbuddin, 2009, s. 42-45). İfadelerini kullanmaktadır.

Hülâsa, Abbasî döneminde yemek üzerine yazılan şiirler, yemeğin koku, ses, görünüm ve tat açısından nasıl olmaları gerektiğini iyi betimlerler. Çoğunlukla bir yemekte koku, görünüm ve tat aranırken, ancak bazen görsellik bazen uzaktan gelen bir koku ve bazen ise salt tat arandığı da görülmektedir.

2.Damak Tadı

Beslenmede tok kalma amacının güttüğü zaten bilinen bir şeydir. Ancak insanın altı hazzından (İbn Butlan, 2004) en önemlisinin beslenme olması bir damak tadının da ortaya çıkmasını sağlamış, bu dikkatle bir gıda tercihi bulunuşuyla birlikte oluşan damak, kültürel ve biyolojik kalıtımla tat hafızamızı belirlemeye başlamıştır. Böylece damak en küçük çevre olan aile kültürü içerisinde gelişmeye başlayan bir şey haline gelmiştir. Artık olağan hâle gelen bu durum fert için kendiliğinden vuku bulan şey olmaya başlamıştır. Bu minvalde fert, hayatın akışı içerisinde gayri ihtiyari aile ve toplumsal bilincin etkisiyle yemek zevkini inşa eder. Fert bir yandan duyuları ve bir yandan ise duygularıyla zihindeki lezzet haritasını vücuda getirirken, aynı zamanda yaşadığı çevreyle ilişkisi ve orada gördükleri imkân ve sınırlılıklar da damağını belirler. Dolayısıyla insanın kültürlenmesi bir zaman içerisinde adım adım meydana geldiği gibi zihindeki lezzet trafiği de bundan etkilenecek oluşur. İnsan ise bunu pek tabii bir şey olarak görerek, bunun üzerine bir damak hafızası inşa eder.

Ortaçağ'da da genel hayat içerisinde beslenme gayesinin daha ön planda olduğu söylenebilir. Ancak besleyiciliği olsa bile pek çok yiyeceğin tercih edilmek istenmediğini biliyoruz. Et ve türevi yiyecekler varken, bakliyat ve sebze yemeklerinin arka planda kaldığı bir gerçektir. Et dışındaki yiyecekler ancak yüksek damak zevkine sahip olanların onları kendi damak tatlarına uygun hâle getirdiklerinde veya sağlık-yemek ilişkisi çerçevesinde ele alındıklarında bir kıymete haiz olurlardı (Câhiz, 2012, s. 107).

Abbasî toplumunda damak tadının incelenmesinde bu medeniyetin geniş bir coğrafyaya yayılmasıyla birlikte diğer bölgelerle kurduğu yüksek etkileşimin payı büyüktü. Her iki saik yoğun bir şekilde ürün ve gıda dolaşımı sağlamış ve bu durum mutfak zenginleştirdiği gibi damak tadını da belirlemiştir (Yakûbî, 2002; İbn Hurdazbîh, 1967; İbn Havkal, 2014; Makdisî, 2015; İbn Rüste, 2017; Lombart, 2002).

Mutfak sanatını geliştiren etkenler damak tadının da gelişmesinde de etkili olmuştur. Diğer pek çok etkenle birlikte Ramazan ayı da bu alana katkı sağlamaktaydı. Ramazan bir arınma ve şükran ayı olmakla birlikte benzersiz bir ziyafet ayıydı. Çünkü sofralar güzel ve çok çeşitli yemeklerle hazırlanır, tabaklar özenle hazırlanmış yemeklerle doldurulurdu. Çarşı-pazar yerli ve yabancı en iyi ürünlerle donatılırdı. Pastaneler, kuruyemişçiler türlü türlü şekerleme, pasta ve atıştırmalıklar hazırlarlardı. Ziyafet ve davet yoğunluğunun yaşandığı bu ayda herkes birbiriyle yarıştı. Bu durum hem yeni tatların ortaya çıkmasını sağlamış hem de onları incelikli bir hâle getirmiştir (İbn Seyyar, 2007, s. 6-11; Kâtib Bağdadî, 2009, s. 60-88; Miller, 2008, s. 135-145).

Evlerde verilen ziyafetler ve damak tadı üzerine yapılan sohbetler onu geliştirmiştir. Yine yemek mekânları da bu anlamda damak tadını besleyici idi. Bu meyanda, “*En lezzetli mekânlar üçtür,*

kelle dükkâni, kızartma dükkâni ve herise dükkâni,” ifadeleri bu dönemdeki lezzetlerin nerede bulunduğunu göstermektedir. Bu mekânlara olan ilgi damağın gelişiminde önemli rol oynardı. Ortaçağ mutfağının önemli mekânlarından birisi fırınlardı. Fırınlar sadece ekmek yapılan yerler olmayıp, Ortaçağ gibi bir zamanda yemeklerin çoğunlukla yapıldığı mekânlardı. Hatta pek çok kimse ve şehzadeler dahi zamanlarının önemli bir kısmını fırınların önünde geçirirlerdi. Bütün bunlar yüksek damak zevkinin ortaya çıkışındaki sebeplerdi (Câhiz, 2012, s. 83, 103, 225 vd; Şihâbuddin, 2009, s. 73).

Damak tadı sağlık ile bağdaşır biçimde gelişmekte idi. Yüksek damak zevkine sahip olanların günde bir öğün yemek yemeleri, seçiciliği bu ise nefis terbiyesini ortaya çıkarırken, bu damağın inceliğini, ona yüklenen anlamı ve yemekle kurulan ilişkiye de yansiyarak damağı geliştirmekteydi (Câhiz, 1943, II, s. 357-358; Câhiz, 2012, s. 76; İbn Kuteybe ty.: III, s. 302; İbn Cezle, 2010, s. 95-97; İbn Zühr, 1992, s. 9-15, 31, 43).

3.Ziyafet ve Muhabbet

Ziyafet hemen her toplumda sosyal faaliyetin çok önemli bir vechesi olup yemek asıl anlamını ziyafet sofralarında bulmaktadır. Çünkü yiyecek ve içecek yalnızca bir ihtiyaç değil, haz ve zevkin kaynağı, birlikte yaşamın ve sosyalleşmenin gereğidir. Bu durum yemekte muhabbeti önemli bir şey haline getirmiştir. Bu minvalde “Arkadaşla yemek yemek iki dost arasında muhabbettir.” (Şihâbuddin, 2009, s. 169) ve “Birlikte yemek yemediğim insan benim için barbardır.” (Grimm, 2008, s. 87). İktibas yapılan söz konusu ifadeler birlikte yemek yemenin önemini izah etmektedir.

Ortaçağ metinlerinde yemek; ziyafet, ziyaret ve muhabbet üçlüsünün yer aldığı girift bir fenomen hâline gelmişti. Abbasî toplumunda dile getirilen, “Sofralar ancak kardeşler, dostlarla birlikte beraber oturulduğunda hoş olur. Hareketli, neşeli bir yaşam ve muhabbet sofrası hazmı kolaylaştırır. Yalnız gülmek, arkadaşlarla gülmenin yarısı bile değildir.” (Câhiz, 2012, s. 20). Bu meyanda sarf edilen sözler sofranın anlamını ve birlikte yemek yemenin değerini en güzel şekilde betimlemektedir. Bundan neşet ziyafet sofraları muhabbetin vazgeçilmezi hâline gelmiştir. Çünkü beraber yenilen yemek tek başına yenilenden daha lezzetlidir. İnsanlar birlikte yemek yediklerinde kendilerini iyi hissederler. Yemek hem eğlenilen hem keyifli vakit geçirilen ve hem de damağı mutlu eden bir faaliyetler bütünüydü. Sosyalleşmenin, kültürleşmenin ve belki de varlığını ispat edebilmenin yolu yemek ve hâliyle ziyafet sofralarından geçirdi. Böylece yemek ihtiyacın ötesine geçerek bir sosyalleşme ortamı oluşturmuş, arkadaşlıkların kurulmasına veya onların güçlenmesine sebep olmuştur. Sahip olduğu bu önemden dolayı sürekli olarak ziyafet için çeşitli bahaneler üretilmiştir. Doğum yemeği, yeni ev yemeği, uğurlama yemeği, düğün, sünnet, akika ve kutlama yemekleri şeklinde bahaneli veya bahanesiz dur durak bilmeksizin ziyafet sofraları kurulmaya çalışılmıştır (Câhiz, 2012, s. 20, 134, 225, 227).

Abbasî toplumunda birlikte yemek, ziyafet sofrası hazırlamak ve dostlarını davet etmek kanıksanmış ve kültürün parçası hâline gelmişti. Bu sebeple olacak ki dostlarla birlikte yemek ve bir sofraya hazırlamak övgüye mazhar olurken, tek başına köşe bucak saklanarak yemek sert bir dille ayıplanmıştır. Bu anlamda,

“Eğer o ayıp, senin tarafından bilinen bir açık ve net bir ayıpsa, şöyle bakarsın, şayet vermen cimriliğinden fazlaysa, onları yedirmeye ve böylelikle onların muhabbetini kazanmaya devam edersin. Eğer vermek sana zor geliyorsa kendini gizler, lezzetli yiyeceklerinle baş başa kalır, insanların arasında saklanarak yaşarsın/ yaşamak zorunda kalırsın.” (Câhiz, 2012, s. 20).

Söz konusu ifadelerden de anlaşıldığı üzere yemek yemenin gerçek bir sosyal olgu olduğu ve bunun karşısında ferdin kayıtsız kalabilmesinin imkânının olmadığı anlaşılmaktadır. Böyle bir olgunun reddedilmesi durumunda kişinin toplumdan soyutlanması hatta bir nevi tecrit edilme durumu söz konusu olmaktadır (Câhiz, 2012, s. 20 vd.).

Birlikte yemek ve bir ziyafet sofrası hazırlamak elbette basit bir cömertlikten ibaret de değildi. Bu bir başka yönüyle statüyü sergilemenin yollarından birisiydi. Bu, insanlar arasında ikramda bir rekabet idi. Malları yarıştırmaları ve muarızını mahcup duruma düşürmenin bir yoluydu. İslamiyet öncesinde Hâşimîler ve Emevîler arasında böyle bir mücadele, bu rekabetten kaynaklanmış ve Muaviye'nin büyük dedesi Ümeyye b. Abdüşems bu sebeple on yıl Şam'da sürgünde kalmıştı. Bu cömertlik mücadelesiydi ve aynı zamanda siyasi bir rekabetti. Rakiplerini ödeyemeyecekleri bir cömertlikle yenerek ezmek, silahla ezmekten daha ağır bir toplumsal hadisediydi. Davet ve ona icabet etmenin zorunluluğu mezkûr üstünlük mücadelesinden kaynaklanıyordu. Bu bir teamül idi. Yok saymak, gitmemek kabul edilebilir değildi. Rakip üstünde üstünlük kurabilmenin en iyi yolu da daveti reddetmek değil, onu daha iyi ağırlamaktan geçirdi. Böylece yemek önemli bir toplumsal olgu olmasının yanı sıra politik bir yönüyle de öne çıkarak güçlü ve daimî bir şekilde ziyafetin sürekliliğini sağlıyordu (Mesudî, 218, s. 149-156; Yiğit, 2012, s. 42).

Abbâsî toplumuna tevarüs eden bu ziyafet geleneği ve buna bağlı olarak gelişen ince zevk siyaseti bu medeniyetin şekillenmesinde kendisine özgü bir role sahip olmaya başladı. Saray, bu hiyerarşinin tepesinde yer almaktaydı. Gıda böylece sosyo-politik bağlam içerisinde kendisine yer bulmaktaydı. Onu tüketmeye yön veren bu anlam, yemeğe ve onunla ilintili sofraya itibar kazandırdığı gibi bu idare için yararlı bir role sahip olmakta, devletin toplumsal düzeni sağlamasında, huzur ve asayişin temininde önemli bir işleve hizmet etmekteydi. Bayramlarda ve özel günlerde halifenin kesesinden binlerce kişiye yemek hazırlanması ve halifenin sarayda dostlarıyla birlikte yediği ziyafetlerde bazen tek bir oturuşta birkaç yüz çeşit farklı yemeğin yer alması da bunun neticesiydi. Davetlerde ikram edilen yemeklerin sayısının tüketim zevkinin ötesinde olması da bunun yansımasıydı. Bu bir yönüyle ihtişamı gözler önüne sermenin yolu, diğer anlamıyla yemeğin sosyo-politik alanda oynadığı rolle ilgili idi. Bu yukarıdan aşağıya hiyerarşik bir dizilimle kendisini göstermekteydi. Bu piramitte kanıksanan yarış her zaman olumlu olmayabilirdi. Bunun sonucunda servetini kaybetmek de vardı ki bu sebeple servetini kaybeden epeyi kişi de kaynaklarda zikredilmektedir (Câhiz, 2012, s. 32, 167-170, 183-184; Miller, 2008, s. 135-140).

Sosyo-politik anlamının yanı sıra dinin de yemek üzerinde bir nüfuzu vardır. İslam medeniyetinde misafire verilen ziyafetin Allah'a verilen bir ziyafet olarak görülmesi, bu kültürün en önemli veçhesini oluşturmaktadır. Bu husus aynı inanç kümesinde olanlar arasında zamanla bir yemek geleneğini meydana getirmiştir. Benzer değer ve duyguları paylaşanlar aynı yiyecekler etrafında toplaşır ve kendi adetlerini oluştururlardı. Sofra böylece aynı inancı paylaşanlar arasında bir paylaşma kültürünü doğuran bir aracı olurdu. Burada yardımlaşma ve dayanışma ruhu inşa edilirdi. Onun etrafında artık sadece yemek değil, onunla konuşulanlar, gülüşmeler, hatıralar da eşlik eder ve bununla sofraya yeni bir anlama sahip olurdu. Lezzetli yemekler oradaki sohbeti hep hatıra getirmekte, sohbet konularını biriktirmekte ve bir bellek oluşturmaktaydı. Sofra birlikteliği keyifli zamanlar geçirmeyi sağladığı gibi birlikte yemek yemek bir konuşma alanı yaratır, meseleler konuşabilir hale gelir, mevzular müzakere edilir, sorunlar çözüme kavuşturulmaya çalışılır, sosyalleşme imkânı sağlanırdı. Böylece sofralar anlaşmazlıkların çözümlendiği yegâne yerler hâline gelmeye başlamışlardır. Yine ziyafet sofralarında hisler, duygular ve düşünceler paylaşılır, fikir alışverişi yapılır. Bunlar yorumlanarak yeni fikirlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlanırdı. Birlikte yenen velev ki sıradan bir yemek olsun, insanlar arasındaki paylaşma ve birlikte var olmaya sebep olduğundan dolayı diğerine karşı kinlenmeyi de engelliyordu. Bu toplumsallaşmayı sağlayarak sosyal hadiselerin meydana gelmemesinde de bir fren işlevi görüyordu. Çünkü aynı şehirde, mahallede yaşayanlar birlikte yemeyi paylaşıyor, ortak değerler vücuda getirerek bir arada yaşama kültürünü ve iradesini pekiştiriyordu. Sofra dayanışmayı ve yardımlaşmayı sağladığı için kardeşlik ruhunu da besliyordu. Zengin- fakir arasında eşitsizliğini ortadan kaldırmıyorduydu bile bir denge mekanizmasını oluşturuyor, onları minimize etmede büyük ölçüde katkı sağlıyordu. Aynı zamanda bu bir yarışa dönüşerek insanları daha ziyade çalışmaya teşvik ediyordu. Böylece

sofra mezkûr temel değerlerin meydana geldiği anlamıyla şenliğine dönüşmüş, ziyafet toplumu birbirine bağlayan en önemli bağlardan birisi olarak kökleşmiştir. İnsanların kendilerini rahat hissedebilecekleri bir sofraya ortamı oluşturmak bu açıdan önemli hale gelmiştir.

Bir ziyafet sofrası hazırlamanın yükümlülüğü vardı. Her ne kadar birlikte yemek yenilmesi, ikramda bulunulması öğütlenmekte ise bu anlamda bir dengenin sağlanması da tavsiye edilmektedir. Bu anlamda net bir ölçü söz konusu değildir.

“Şayet vermen cimriliğinden fazlaysa, onları yedirmeye ve böylelikle onların muhabbetini kazanmaya devam edersin. Eğer vermek sana zor geliyorsa kendini gizler, lezzetli yiyeceklerle baş başa kalır, insanların arasında saklanarak yaşarsın/ yaşamak zorunda kalırsın.” (Câhiz, 2012, s. 20, 32, 183-184). Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere tutumluluğu veya cimriliği belirleyen kişinin kendisiydi.

Câhiz'in yer verdiği mektuplardaki tartışmalar genel itibariyle cömertlik-müsriflik arasındaki sınırlar ile cimrilik-tutumluluk arasındaki çizginin ne olabileceği üzerinedir. İki kişinin mektuplaşmasıyla yapılan bu tartışmada her bir taraf kendi savını hikâye ve örneklerle desteklemeye çalışmaktadır. Burada ev sahiplerinin bir gelenek hâline gelen cömert olmaları hususunda çeşitli menfî bakış açıları olduğu gibi onları kutsayan birtakım görüşler de vardır. Burada mutlak bir sonuca varılamadığı açıktır. Çünkü her dört durum da öznel olup, ferdin mali gücüyle doğrudan orantılıdır.

Ziyafet sofrası kadar orada muhabbete konu olan meseleler de önemli idi. Her türlü konunun konuşulduğu bu sofralarda, felsefi, teolojik konular, şiir dinletisi, şarkıların okunması ve öne çıkan yemekler üzerine yapılan konuşmalar başı çekerdi. Ziyafet sofralarında ve sair zamanlarda damak üzerine yapılan sohbetler ustalıkla, sanki teolojinin önemli meselelerindenmiş gibi ciddiyetle ele alınırlardı. Besinler, onlardan yapılan yemekler, tatlılar ve sahipleri şiirlerle ya taltif edilirdi ya da yerilirdi. İştah türleri, malzemelerin nitelikleri ve etkileri, sosların ve çeşnilerin idareleri, mevsimsel farklılıkları, soğuk ve sıcak servisler, birbirleriyle uyumlu ve uyumsuz besin ve yemekler, görsel şölen ve servis incelikleri gibi konular ciddiyetle ele alınan konulardı.

Câhiz, katıldığı, duyduğu ziyafetler hakkında, sofrada geçen sohbetleri, orada okunan şiirleri, tarihi anekdotları, edebi yorumları, arada tıbbi metinleri, bazen yemek tariflerini, kaliteli malzemeleri, ürün yelpazesini ve coğrafyalarını, sofraya adabını ve bu anlamdaki öğütleri aktarmaktadır. Bir davetlinin orada bulunmayan bir dosta yazdığı bir mektup biçiminde bir şöleni ayrıntılı tasvirine dayanan özgün bir edebi tür dönemin entelektüel ortamı ve mutfağı hakkında fikir sunmaktadır. Câhiz bu anlamda yemeğe dair yazılan geniş mektuplara yer vermektedir (Câhiz, 2012, s. 182-186).

Yemek ve tatlı üzerine ve ziyafetlerde okunmak için yazılan sofraya şiirleri Abbasî dönemi yemek edebiyatının en önemli türünü teşkil ederler. Bizzat halifeler sofraya şiirlerinin yazılmaları ve okunmaları için ziyafet tertip etmişlerdir. Mustekfi, bir nevi gurme yarışmaları denecek ziyafet şölenleri tertip etmiştir. Bu davete katılacak her kişinin belirli bir yemeğe övgü mahiyetinde bir şiir okuması gerekmektedir. Her şiir okunduğunda anlatılan tarzda ilgili yemek-tatlı hemen hazırlanıp ikram edilmekteydi (Miller, 2008, s. 143)

4.Sonuç

Abbasîlerde mutfağın bir sanat olduğuna dair bir farkındalığın olduğu görülmektedir. Bu vafsa sahip olmanın şükür sebebi olacağı da zikredilmektedir. Yemek yapma tutkusunu, mutfak sanatını doğuran geliştiren etkenlerin başında gelmektedir. Mutfak sanatının gelişmesindeki önemli bir unsurun Abbasîler döneminde sahip olunan refahın olduğunu söylemek mümkündür. İyi, güzel ve nitelikli yemeğe ulaşmanın yolunun servetten geçtiği, dönem insanların da farkında olduğu bir şeydi.

Abbasî mutfak sanatı, kendisinden önceki antik kültürlerin bu meyandaki tecrübelerinin bir terkiibini oluşturduğu gibi, bu mutfağın kendisinden sonraki mutfaklara yön verdiği söylenebilir. Özellikle de Müslüman dünya için Abbasî mutfağı bir temel oluşturmuştur.

Abbasîlerde İslam mutfağının Bağdat'tan başlayarak İslam coğrafyasının diğer bölgelerinde de bir çeşitliliğe sahip olmaya başladığı söylenebilir. Mutfak sanatının İslam toplumunun farklılığının, çeşitliliğinin bir yansıması ve aynı zamanda farklı kültürlerin bütünleştiğinin ve bir arada yaşadığının göstergesi hâline geldiği görülür.

Abbasîlerde bir yemekte, koku ve görsellik öne çıkmaktadır. Yine bu meyanda sesin de ayrı bir öneme sahip olduğu görülmektedir. Abbasî döneminde yemek üzerine yazılan şiirler, yemeğin koku, ses, görünüm ve tat açısından nasıl olmalarını iyi betimlemektedirler.

Abbasî toplumunda damak tadının incelenmesi bu medeniyetin geniş bir coğrafyaya yayılmasıyla birlikte diğer bölgelerle kurduğu yüksek etkileşimin payının büyüklüğü göz önünde tutulması gereken önemli bir husustur. Damak tadını geliştiren pek çok etkenle birlikte özellikle de evlerde ziyafet verilmesi ve bu meyanda yapılan sohbetler damak tadının gelişmesini sağladığı görülür. Ramazan ayının hususiyetini de ayrıca damak tadının gelişmesinde zikredilen bir faktör olarak görmek gerekir.

Abbasîlerde damak tadının sağlık ile bağdaşır biçimde geliştiği görülür. Yüksek damak zevkine sahip olanların günde bir öğün yemek yemeleri, seçiciliği bu ise nefis terbiyesini ortaya çıkarırken, bu damağın inceliğini, ona yüklenen anlamı ve yemekle kurulan ilişkiyi de yansıtmaktadır.

Abbasî toplumunda yemeğin sembolik alanda oynadığı rol hayati önemi haizdi. Bu yüzden yemek yani sofraya önemli bir toplumsal bağ olarak görülürdü. Yemek hem sosyo-politik hem de dini anlamıyla yer edinmiş ve bu kültürün, geleneğin bir parçası hâline gelmiştir. Yemek beslenmenin ötesine geçerek farklı bir anlamı ihtiva etmeye başlamış ve muhabbetin bir parçası olmuştur. O, bir araya getirerek, konuşurarak Abbasîlerin siyasal, sosyal ve kültürel yaşamında fenomen hâle gelmiştir.

Kaynaklar

- Bakır, A. (2000). *Ortaçağ İslam dünyasında itriyat, gıda, ilaç üretimi ve tağşişi*. Ankara: Bizimbüro.
- Câhiz. 2012. *Cimriler*. çev. Zehra Güney Gökdemir. İstanbul: Şule Yayınları.
- Câhiz. (1981). *Buhalâ*. thk. Taha el-Haciri, Kahire: Dârü'l-Ma'ârif.
- Câhiz. (2001). *et-Tebessur bi't-Ticare*. çev. Mahfuz Söylemez, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
- Câhiz. (1943). *Kitâbü'l-Hayevan*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. Kahire: Mektebetu Mustafa el-Babi el-Halebi ve Evladuhu.
- Cehşiyârî. 1980. *Kitabu'l-Vüzerâ*. thk. Mustafa es-Sekka, Kahire.
- Freedman, P. (2008). Yeni bir mutfak tarihi. P. Freedman (Ed), *Yemek damak tadının tarihi* içinde (ss. 7-31). İstanbul: Oğlak Güzel Kitaplar.
- Fuzulî, (2017). *Sıhhatu maraz*. çev. Kemal Küntaş. İstanbul: İbn-i Sina.
- Grimm, V. (2008). El altında duran güzel şeyler, Antik Yunan ve Roma dünyasının damak tatları. P. Freedman (Ed), *Yemek damak tadının tarihi* içinde (ss. 64-95). İstanbul: Oğlak Güzel Kitaplar.
- Hudûdu'l-Âlem*. (2008). thk. V. Minorsky. çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı. İstanbul: Kitabevi.

- İbn Abdirabbih. (2012). *Şarlatanlar, deliler, cimriler ve asalaklar kitabı*. çev. Erkan Avşar. İstanbul: BS.
- İbn Butlan. (2004). *Da 'vetü'l-et-Tıbbâ Safhat mine'l-Edebi't-Tıbbiyyi'l-Arabi*. thk. İzzet Ömer. Dimaşk: Dârü'l-Fikr.
- İbn Cezle. (2010). *Minhâcü'l-Beyân fi mâ yesta 'Milühü'l-İnsan*. thk. Mahmud Mehdi Bedevi. Kahire: Camiatü'd-Devli'l-Arabiyye.
- İbn Havkal. (2014). *10. Asırda İslam coğrafyası*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- İbn Havkal. 1939. *Suretu'l-Arz*, haz. E.J. Leiden: Brill.
- İbn Hurdazbih. (1967). *el-Mesalik ve'l-Memalik*, ed. M. J. de Goeje. Leiden: Brill.
- İbn Kuteybe. (ty). *Uyunü'l-Ahbar*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî.
- İbn Rezin et-Tücibi (1984). *Fadaletü'l Huvan fi Tayyibati't-Taam ve'l-Elvan*. Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslâmî.
- İbn Rüste. (2017). *el-A'lâku'n-Nefise (Dünya coğrafyası)*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- İbn Sad. (2001). *Kitabu'l Tabakatu'l-Kübra*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebu'l-Hanci.
- İbn Sad. (2015). *Tabakat*. çev. Musa Kazım Yılmaz. İstanbul: Siyer.
- İbn Seyyar. (2011). *Kitabü't-Tabîh*. ed. Fuat Sezgin. Frankfurt: Institute for the History Arabic-Islamic Science.
- İbn Seyyar. (2007). *Annals of the Caliphs' kitchens (Ibn Sayyâr al-Warrâq's Tenth-Century Baghdadi Cookbook)*, nşr. Nasrallah, Nawal. E.J. Leiden: Brill.
- İbnü't-Tiktakâ. (2016). *el-Fahrî*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Bilge, Kültür Sanat Yayınları.
- İbn Zühr. (1992). *Kitâbü'l-Ağdiye*. thk. Garcia Sanchez. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Cientificas Instituto de Cooperacion Con el-Mundo Arabe.
- İbşihî. (1983). *el-Mustetref fi Külli Fennin Müstezraf*. thk. Müfid Muhammed Kumeyha. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İstahrî. (2019). *Ülkelerin yolları*. çev. Murat Ağarı. İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- İstahrî. (1967). *Mesalik ve memalik*. nşr. M. J. de Goeje, Leiden.
- Kâtib Bağdadî. (2014). *Kitabü't-Tabîh*. thk. Kasım Samirai. London: Dârü'l-Verrak.
- Kâtib Bağdadî. (2009). *Kitâbü'l-Tabîh*. çev. Nazlı Pişkin. İstanbul: Kitapyayınevi.
- Laudan, R. (2013). *İslam transforms the cuisines of central and West Asia, 800-1650 C.E. Cuisine and Empire Cooking in the World History*. California: University of California.
- Lombart, M. (2002). *İslam'ın altın çağı*. çev. Nezh Uzel. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Makdisî. (1992). *Ahsenu't-Tekâsim fi Marifeti'l-Ekalim*. ed. Fuat Sezgin. Frankfurt.
- Makdisî. (2015). *İslam coğrafyası (Ahsenü't-Takasim)*. çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Mesudî. (2018). *İtâbü't-Tenbih ve'l-İşraf*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları.

- Miller, H. D. (2008). Tüketim zevkleri, Ortaçağ İslam mutfağının doğuşu. P. Freedman (Ed), *Yemek damak tadının tarihi* içinde (ss. 136-161). İstanbul: Oğlak Güzel Kitaplar.
- Okumuş, N. (2010). Şirvânî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 39, ss. 206-208). İstanbul: TDV Yayınları.
- Perry, C. (2013). Middle Eastern food history. Paul Freedman (Ed), *Food in Time and Place*. California: University of California Press, <https://www.jstor.org/stable/10.1525/j.ctt7zw3tn.11>.
- Şihâbuddin el-Akfehî. (2009). *Oburlar ve asalaklar*. çev. Savaş Kocabaş. İstanbul: Şule.
- Yakûbî. (2002). *el-Buldan*. Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-İlmiyye.
- Watson, A. M. (1983). *Agricultural Innovation the early Islamic World, 700-1100*. Cambridge: Cambridge Press.
- Yiğit, İ. (2012). Ümeyye b. Abdüşems. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 42, ss. 302-303). İstanbul: TDV Yayınları.
- Zaouali, L. (2016). *Ortaçağ'da İslam mutfağı*. çev. Barış Baysal. İstanbul: RGK.

Araştırma Makalesi / Research Article

**DÜNYA ÜLKELERİNİN LOJİSTİK PERFORMANSLARININ ÇOK KRİTERLİ
KARAR VERME YÖNTEMİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ: 2023 YILI DÜNYA
BANKASI RAPORU İLE KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ**

**Mümin Volkan KALE¹
İlay TİLKİ^{2*}**

Öz

Günümüzde küreselleşme ve ticari serbestleşmenin artması ile birlikte ticari rekabet de oldukça yoğun yaşanmaktadır. Bu zorlayıcı rekabet koşullarında lojistik hizmetleri, ülkelerin rekabet edebilirliği açısından kritik bir önem taşımaktadır. Dünyada lojistik altyapı ve hizmetlerini daha etkili bir biçimde sürdüren ülkeler, uluslararası ticarete daha iyi bir performansla sahip olabilmektedir. Bu çalışmanın amacı, Çok Kriterli Karar Verme Yöntemlerinden Entropi Ağırlıklandırılmış TOPSIS yöntemi kullanılarak 139 ülkenin lojistik performanslarının genel bir değerlendirmesini yapmak, lojistik performans sıralamalarını belirlemek ve Dünya Bankası tarafından 2023 yılında yayınlanan Lojistik Performans Endeksi (LPE) sıralamaları ile karşılaştırmalı bir analiz ortaya koymaktır. Çalışma sonucunda TOPSIS yöntemiyle elde edilen sıralama ile Lojistik Performans Endeksi (LPE) sıralaması arasında yapılan Spearman Rho korelasyon testi sonucuna göre korelasyon katsayısı 0,998 olarak tespit edilmiştir. Buna göre iki sıralama arasında çeşitli farklılıklar bulunmakla birlikte sıralamalar genel itibariyle birbirleriyle tutarlılık göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Lojistik Performans, Lojistik Performans Endeksi, Çok Kriterli Karar Verme Yöntemi, TOPSIS Yöntemi, Dünya Bankası

JEL Kodları: R40, M10, M21

**EVALUATION OF THE LOGISTICS PERFORMANCE OF WORLD COUNTRIES
WITH THE MULTI-CRITERIA DECISION MAKING METHOD: A COMPARATIVE
ANALYSIS WITH THE 2023 WORLD BANK REPORT**

Abstract

Today, with the increase in globalization and commercial liberalization, commercial competition is also quite intense. In these challenging competitive conditions, logistics services carry critical importance in terms of the competitiveness of countries. Countries that maintain their logistics infrastructure and services more effectively worldwide can have better performance in international trade. The aim of this study is to perform a general evaluation of the logistic performances of 139 countries using the Entropy Weighted TOPSIS method, one of the Multi-Criteria Decision Making Methods, to determine the logistic performance rankings, and to present a comparative analysis with the Logistics Performance Index (LPI) rankings published by the World Bank in 2023. As a result of the study, the correlation coefficient was determined as 0.998 according to the Spearman Rho correlation test result between the ranking obtained with the TOPSIS method and the Logistics Performance Index (LPI) ranking. Accordingly, although there are various differences between the two rankings, the rankings generally show consistency with each other.

Keywords: Logistics Performance, Logistics Performance Index, Multi-Criteria Decision Making Method, TOPSIS Method, World Bank

JEL Codes: R40, M10, M21

¹ Arş. Gör., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-1478-4518.

² Arş. Gör., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-7289-3755.

* **Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): ilaytilki@mu.edu.tr.

Başvuru Tarihi (Received): 07.11.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 25.04.2024.

Giriş

Lojistik, başlangıçta askeri alanda ortaya çıkan bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamda askeri personelin hareketini, malzeme, mühimmat vb. lojistiğini içeren bir anlamda kullanılmıştır. Modern lojistik kavramının kökleri askeri alanlara dayanmakla birlikte, İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana kavram farklı alanlara ve sektörlerle doğru genişleyip, gelişmiştir (Gallasch, Lilith, Billington, Zhang, Bender ve Francis, 2008: 75). Daha sonra endüstriyel anlamda malzeme veya ürünü uygun yerde ve uygun miktarlarda elde etme, üretme ve dağıtma anlamında kullanılmaya başlamıştır. Günümüzde ise lojistik, Tedarik Zinciri Uzmanları Konseyi'nin (Council of Supply Chain Management Professionals) tanımına göre; "Müşterilerin gereksinimlerini karşılamak amacıyla, tedarik zinciri yönetiminin malların, hizmetlerin ve ilgili bilgilerin çıkış noktası ile tüketim noktası arasındaki verimli, etkili ileri ve geri akışını ve depolanmasını planlayan, uygulayan ve kontrol eden kısmı" şeklinde tanımlanmaktadır (Kukovič, Topolšek, Rosi ve Jereb, 2014: 112). Lojistik, ürün ya da hizmetin üretim aşaması ile son kullanıcıya ulaştığındaki tüketim aşaması arasında geçen, faaliyetlerin bütün olarak akışını sağlayan kesintisiz bir süreçtir. Bu açıdan üretim ve tüketim arasında geçen tüm süreç içerisinde hizmet, iletişim, bilgi, ulaşım ve finansal süreçlerin etkili bir biçimde yürütülmesini sağlayan faaliyetlerin bir bütünü ifade etmektedir (Lambert, Cooper ve Pagh, 1998: 2).

Lojistik, küreselleşen dünya ve artan rekabet ile birlikte ülkeler açısından kritik bir önem taşımaktadır. Bu sebeple lojistik faaliyetlerin etkili ve verimli bir biçimde sürdürülebilmesi ve yüksek bir lojistik performansa sahip olmak, ülkeler açısından ciddi bir rekabet avantajı haline gelmiştir. Bir ülkenin lojistik performansını iyileştirmesi ve lojistik faaliyetlerini en etkili bir biçimde sürdürebilmesi ise, ulaşım yollarını ve ticaret süreçlerini iyi yönetmesi, teknolojik avantajlardan ve iktisadi serbestleşmeden yararlanması ve uluslararası pazarlara en iyi şekilde erişim sağlayabilmesi ile mümkün olabilmektedir. Bu unsurlara önem veren ve uygulayan ülkeler ise en iyi lojistik performansa sahip ülkeler konumunda yer almaktadır (Arvis, Alina Mustra, Ojala, Shepherd ve Saslavsky, 2010: 46). Bunun yanında günümüzdeki küresel pazar ortamı ile birlikte lojistik performans, ülkelerin ekonomik büyüme ve kalkınmaları üzerinde doğrudan etkili bir faktör haline gelmiştir. Böylece yüksek bir lojistik performans düzeyine sahip bir ülkenin daha hızlı ekonomik büyüme ve kalkınmaya ulaşabileceği söylenebilmektedir (Sánchez, Tomassian ve Perrotti 2014: 30).

Dünya Bankası dünya genelinde çeşitli ülkeler için 2007 yılından bu yana ülkelerin lojistik performanslarını gösteren bir endeks yayınlamaktadır. Lojistik Performans Endeksi (LPE) dünya genelinde çeşitli ülkelerin ulusal düzeyde lojistik alanındaki başarılarının makul bir şekilde anlaşılmasına olanak sağlamaktadır (Gani, 2017: 280). Ülkelerin lojistik performanslarının ölçümü, Dünya Bankası tarafından her bir ülkedeki lojistik firmalarının çalışan ve yöneticilerine uygulanan anketler aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Söz konusu anketlerde 1 (en düşük puan) ile 5 (en yüksek puan) arasında skorlar yer almaktadır. Dolayısıyla bir ülkenin skoru 5'e ne kadar yakın olursa, lojistik performansının o kadar yüksek olduğu söylenebilmektedir (Ulutaş ve Karaköy, 2019: 73). Anketler sonucunda belirlenen bu skorlar, lojistik performansı oluşturan alt başlıklar kapsamında ülkelerin sıralanmasına ve ülkelerin lojistik performanslarının diğer dünya ülkeleri ile karşılaştırılabilmesine imkân tanımaktadır (Bayraktutan ve Özbilgin, 2015: 101). Lojistik performans endeksinin yayınlandığı ilk yılda (2007), ülkelerin lojistik performansını ölçülebilmek için 7 alt kriter belirlenmiştir. Ancak bundan sonraki yıllarda yapılan ölçümlerde, kriter sayısı 6 olarak değişmiştir (Bozkurt ve Mermertaş, 2019: 109).

Lojistik performans endeksinin ölçülmesinde kullanılan 6 kriter aşağıdaki gibidir (Martí, Puertas ve García 2014: 2984-2985):

- **Gümrük:** Bu kriter, gümrük sevkiyatı prosedürünün etkinliğini ve verimliliğini (gümrük acentelerinin hızı, basitliği ve öngörülebilirliği) ölçmektedir. Kriter, ticaret mevzuatının

uygulanması ile mal ve hizmetlere yönelik ithalat-ihracat vergilerinin toplanmasına ilişkin birtakım idari prosedürlere dayanmaktadır.

- **Altyapı:** Bu kriter, ülkenin ulaşım ve telekomünikasyon altyapısına ilişkin kaliteyi ölçmektedir. Malların nihai tüketiciye ulaştırılması için kullanılan prosedür ve uygulamaların etkinliğiyle ilgilidir.
- **Uluslararası Sevkiyatlar:** Bu kriter, uluslararası sevkiyatların rekabetçi fiyatlarla düzenlenme kolaylığını ölçmektedir.
- **Lojistik Yeterlilik ve Kalite:** Bu kriter ülkedeki lojistik hizmetlerin kalite ve yetkinliğini ölçmektedir. Ayrıca kriter, müşteriye sunulan hizmet kalitesinin ve örgüt ile tüketiciler arasındaki ilişkinin kalitesiyle ilgilenmektedir.
- **Takip Edilebilirlik ve İzleme:** Bu kriter sevkiyatların takip ve izlenmesindeki etkinliği ölçmektedir. Burada, gönderilerin son müşteriye ulaşana kadarki güzergâhın oluşturulması ve mevcut konumların tespiti önem taşımaktadır. Tedarik zinciri içerisindeki tüm taraflar bu kritere dâhildir. Bu sebeple takip ve izleme kriteri bu zincirin bütün olarak faaliyetinin bir sonucudur.
- **Zamanında Teslim:** Bu kriter, gönderilerin müşterilere teslim sürelerinin hızını ölçmektedir. Zamanlılık kriteri günümüzdeki yüksek rekabet şartları göz önüne alındığında önemli bir rol oynamaktadır. Öyle ki teslimat planına uyulmaması ve gecikme gibi durumlar günümüzde kabul edilemez bir durum olmaktadır.

Bu çalışmada, yukarıda Dünya Bankası tarafından belirlenen altı farklı kriter çerçevesinde ÇKKV yöntemlerinden Entropi ağırlıklandırılmış TOPSIS yöntemi kullanılarak 2023 yılı Dünya Bankası Lojistik Performans Endeksinde yer alan 139 ülkenin lojistik performans sıralamaları yeniden değerlendirilecektir. Çok kriterli karar verme yöntemi, birden fazla kriterin olduğu durumlarda, bu kriterlerin optimizasyonunu içeren potansiyel çözüm setlerinden en uygun alternatifin belirlendiği bir yöntemdir. Optimal çözüme ulaşmak için, çeşitli çok kriterli karar verme teknikleri bulunmaktadır (Dalbudak ve Rençber, 2022: 3). Bu tekniklerden biri olan TOPSIS, çoklu karar vericilerin belirsiz koşullar altında çok sayıda kriteri dikkate alarak alternatifleri değerlendirmesine ve bu alternatifleri sıralayarak seçimle ilgili doğru kararı vermesine yardımcı olan bir yöntemdir (Özgüven, 2011: 152). Bu doğrultuda bu çalışmada TOPSIS yönteminin kullanılması uygun görülmüştür.

Çalışmanın birinci bölümünde, lojistik performans endeksi kullanılarak yapılan çalışmalara ilişkin literatür özeti verilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümü olan amaç ve yöntem bölümünde; çalışmada kullanılan veriler, çalışmanın amacı, Çok Kriterli Karar Verme Yöntemi ve Entropi ağırlıklandırılmış TOPSIS yöntemi hakkında bilgiler sunulmuştur. Çalışmanın üçüncü bölümünde, araştırma bulgularına yer verilmiştir. Çalışmanın dördüncü bölümünde ise araştırma sonuçları açıklanmış olup bu sonuçlar kapsamında çeşitli öneriler verilmiştir.

1. Literatür Taraması

Lojistik performans, ülkelerin rekabet gücü üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Etkili bir lojistik performans, maliyetleri azaltma, operasyonel verimliliği artırma ve müşteri memnuniyeti elde etme gibi birçok avantajı beraberinde getirmektedir. Bunun yanında lojistik performans, tedarik zinciri yönetimi ve teslimat faaliyetleri gibi birçok kritik işlev üzerinde doğrudan bir etkiye sahip olabilmektedir. Bu nedenle, lojistik performansın sürekli izlenmesi ve iyileştirilmesi, bir ülkenin sürdürülebilir büyümesi ve başarısı için büyük bir önem taşımaktadır. Dünya Bankası tarafından yayınlanan Lojistik Performans Endeksi Raporu ise, ülkelerin lojistik performansları hakkında detaylı bilgiler sunan, ülkelere ilişkin durum değerlendirmesi yapılmasına olanak sağlayan bir rapordur. Bu bağlamda Dünya Bankası tarafından sunulan Lojistik Performans Endeksi, hem akademik hem de uygulamalı araştırmalar için önemli bir konu olmuştur. İlgili literatüre ilişkin yapılan literatür taraması aşağıda verilmiştir.

Popescu ve Sipos'un (2014) 28 Avrupa ülkesinin lojistik performans ve ekonomik büyümelerini inceledikleri çalışmada, en iyi lojistik performansa sahip ülkelerin başında Almanya ve Hollanda gelirken, en düşük performansa sahip ülkelerin ise Hırvatistan ve Romanya olduğu tespit edilmiştir.

Faria, Souza ve Vieira (2015) yapmış oldukları çalışmada, Brezilya'nın Lojistik Performans Endeksini (LPE) uluslararası ticaretteki 39 rakip ülkeye göre değerlendirmişlerdir. Çalışmada, Brezilya'nın; Güney Afrika, Kuveyt ve Suudi Arabistan'ın ardından performans sıralamasında 26. sırada yer aldığı tespit edilmiştir. Ayrıca en iyi performans gösteren ülkelerin ise genel olarak dünyanın önde gelen ihracatçıları ve ithalatçıları olan Almanya, ABD, Japonya ve Hollanda olduğu tespit edilmiştir.

Bozkurt ve Mermertaş (2019) çalışmalarında, Dünya Bankası tarafından hazırlanan lojistik performans endeksini kullanmış ve G8 ülkeleri ile Türkiye'yi karşılaştırarak ülkelerin lojistik performans endeksindeki yerlerini, sağladıkları avantaj veya dezavantajları ortaya koymuştur.

Ulutaş ve Karaköy (2019) çalışmalarında SD ve WASPAS yöntemlerinden oluşan bir ÇKKV modeli ile G20 ülkelerinin lojistik performans endeksine göre sıralanması için bir model önermiştir. Söz konusu yöntemle yapılan çalışma sonucuna göre Almanya, Japonya, Birleşik Krallık, Amerika Birleşik Devletleri ve Fransa en yüksek lojistik performansa sahip 5 ülke olarak tespit edilmiştir. Ayrıca çalışma sonucunda ortaya koyulan sıralama ile Dünya Bankası sıralaması arasında çok yüksek korelasyon tespit edilmiş ve yöntemin benzer bir sonuca ulaştığı belirtilmiştir.

Kılınç, Fidan ve Mutlu (2019) Türkiye, Çin ve Rusya Federasyonu'nun lojistik faaliyetlerini ve yıllara göre gelişim stratejilerini inceledikleri çalışmada, 2007-2018 yılları arasında Çin ve Rusya'nın LPE puan ve sıralama açısından yerlerini yükselttiğini ancak Türkiye'nin hem LPE sıra hem de LPE puan bazında düşüş eğilimi gösterdiğini ortaya koymuşlardır.

Karaköy ve Ölmez (2019) ÇKKV yöntemlerinden olan Entropi ve OCRA yöntemlerini kullanarak gerçekleştirdikleri çalışmada, Balkan ülkelerinin lojistik performans endeksleri değerlendirilmiştir. Çalışma sonucunda en yüksek lojistik performansa sahip ülke Slovenya olurken lojistik performansı en düşük ülke ise Arnavutluk olmuştur.

Abdoul-Dahab ve İbrahim (2020) çalışmalarında LPE ağırlıklandırma sisteminin etkinliğinin TOPSIS yöntemi kullanarak değerlendirmişlerdir. Çalışma sonucunda mevcut ağırlıklandırma sisteminin iyileştirilebileceği sonucuna varılmıştır. Ayrıca, lojistik performansın ülke ticaret hacmi üzerinde önemli bir etkisi olduğu ve LPE'nin ülkelerin tedarik zinciri performansı hakkında bilgi sağlayabileceği belirtilmiştir.

Görgün (2020) lojistik performansı endeksinde Türkiye'nin 2007-2018 yılları arasındaki durumunu incelediği çalışması sonucunda, Türkiye'nin puan bazında 2007 yılından 2018 yılına kadar herhangi bir ilerleme gösteremediğini, sıralama bazında ise 2007 yılında 34. sırada iken 2018 yılında 47. Sıraya gerilediğini yani 13 sıra düşüş gösterdiğini tespit etmiştir.

Işık, Aydın ve Koşaroğlu (2020) çalışmalarında, seçilen 11 Orta ve Doğu Avrupa ülkesinin lojistik performanslarını analiz etmişlerdir. Çalışma sonucunda, lojistik performans kriterleri içerisinde zamanlılık kriterinin en önemli ve altyapı kriterinin ise en az önemli performans kriteri olduğunu tespit etmişlerdir. Ülkelerin performans sıralamasında ilk üç sırada yer alan ülkeler sırasıyla Çek Cumhuriyeti, Polonya ve Macaristan olarak tespit edilmiş ve önerilen modelin sıralamasının, orijinal lojistik performans endeksi (LPE) sıralaması ile aynı olduğu tespit edilmiştir.

Aksungur ve Bekmezci (2020), Türkiye'nin 2007 ve 2018 yılları arasındaki LPE sıralamasında oluşan değişimleri ve 2018 yılı LPE puanına göre uygulanabilecek iyileştirmeleri ortaya koymuşlardır. Çalışma sonucunda Türkiye'nin LPE konumu açısından istikrarsız seyir izlediği ve 2012 yılı sonrasında puanlarında düşüşün sürdüğünü tespit etmişlerdir.

Mešić, Miškić, Stević ve Mastilo (2022) Dünya Bankası tarafından 2018 yılı için hesaplanan Batı Balkanlar'daki ülkelerin (Bosna Hersek, Kuzey Makedonya, Arnavutluk, Sırbistan ve Karadağ) LPE'sinin, CRITIC ve MARCOS modeli kullanarak karşılaştırmalı bir analizini ve sıralamasını yapmışlardır. Çalışma sonucuna göre en iyi sıralamaya sahip ülke Sırbistan olarak tespit edilmiştir.

Zhou ve Mohammad (2023) lojistik işletmelerinin mevcut durumunu inceleyerek lojistik işletmeleri için bir performans değerlendirme sistemi geliştirmişlerdir. Lojistik işletmelerinin performans değerlendirme ölçütlerine ağırlık vermek için entropi ağırlık yöntemini ve bu işletmelerin performansını kapsamlı bir şekilde değerlendirmek için TOPSIS-gri ilişkisel analiz yöntemini kullanmışlardır. Çalışma sonucu, 2016-2018 döneminde, ele alınan lojistik işletmelerinin çoğunluğunun yükselen bir performans eğiliminde olduğunu, azınlığın ise dalgalı ve azalan bir performans sergilediğini göstermektedir.

Pelit (2023), Türkiye'nin lojistik performansını incelediği çalışmasında, Türkiye'nin son yıllarda lojistik performans değerlemesinde ve alt boyutlar bazında ilerleme sağladığını ancak Dünya sıralamasındaki konumunda çok büyük bir farklılık görülmediğini tespit etmiştir.

2. Amaç ve Yöntem

2.1. Çalışmanın Amacı ve Veriler

Bu çalışmanın amacı, Dünya Bankası tarafından 2023 yılında yayınlanan ve 139 ülkeyi kapsayan Lojistik Performans Endeksi ile bu endeksin hesaplanmasında kullanılan altı farklı kriterin Entropi yöntemi ile ağırlıklandırılmış TOPSIS metodu ile yeniden değerlendirilmesini sağlamaktır. Bununla birlikte analiz sonucunda elde edilen sıralamanın, Dünya Bankası Raporu ile karşılaştırmalı bir analize tabi tutulması amaçlanmaktadır. Veriler Dünya Bankası'nın "WB Logistics Performance Index – Global Ranking" veritabanından elde edilmiş ve TOPSIS analizi için Excel 2016 programı kullanılmıştır.

2.2. Çalışmanın Yöntemi

2.2.1. Çok Kriterli Karar Verme Yöntemi

Karar verme, çok fazla miktarda bilgi ve kriterin göz önünde bulundurulmasını gerektiren ve başarıya ulaşmada oldukça büyük önem arz eden çok boyutlu bir süreçtir. Günümüzde ekonominin küreselleşmesiyle birlikte iktisadi ya da iktisadi olmayan pek çok faaliyet oldukça karmaşık bir zeminde birbirleriyle etkileşim haline girmişlerdir. Bu karmaşık etkileşimler nedeniyle karar verme sürecini etkileyen çok sayıda kriteri belirlemek ve bu kriterleri göz önünde bulundurarak bir tercihte bulunmak çoğu zaman üstesinden gelinmesi zor bir problemdir. Bu nedenle ortaya çıkan sorunların çözülmesi için bir mekanizmaya ihtiyaç duyulmuştur (Jato-Espino, Castillo-Lopez, Rodriguez-Hernandez ve Canteras-Jordana, 2014: 152). Çok sayıda hedef arasında uzlaşmayı sağlayabilmek için mevcut olan yöntemlerin yetersizliği, yöneylem araştırmacılarını yeni bir model geliştirme arayışına yönlendirmiştir (Başkaya ve Akar, 2003: 2). Bu bağlamda uygulamadaki problemleri çözümlenmeye çabaları, çok amaçlı karar verme yöntemlerini ön plana çıkarmıştır (Bölat ve Kuzucu, 2010: 115). Çok kriterli karar verme yöntemi, günümüzde finansal performansın belirlenmesi, hizmet kalitesinin ölçülmesi, tedarikçi seçimi ve bir firmanın kuruluş yerinin belirlenmesi, ülkelerin yaşam kalitesinin belirlenmesi gibi pek çok mikro ve makro alanda kullanılabilmektedir (Yıldız, Ayyıldız, Taşkın Gümüş ve Özkan, 2019; Eleren, 2007; Akyüz, Bozdoğan ve Hantekin, 2011; Özçakar ve Demir, 2011). Çok amaçlı karar verme yöntemleri pek çok farklı modelle açıklanabilmektedir. Bu çalışmada çok amaçlı karar verme yöntemlerinden olan Entropi ağırlıklandırılmış TOPSIS (Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution) modeli kullanılacaktır.

2.2.1.1. Entropi Yöntemi ile Karar Kriteri Ağırlıklarının Hesaplanması

Entropi yöntemi kullanarak karar kriterlerinin belirlenmesi için karar matrisini normalize hale getirmek gerekmektedir. Daha sonrasında ise aşağıda gösterilen adımlar sırasıyla uygulanarak her karar kriteri için ağırlık düzeyleri hesaplanmaktadır (Wang ve Lee, 2009: 8982; Yıldırım, Altan ve Gemici, 2018: 140):

Adım 1: Karar matrisinde yer alan her birim, kendi sütunundaki birimler toplamına oranlanarak normalize karar matrisi elde edilir. 1 numaralı denklemdeki “m” parametresi, karar alternatifi sayısını ifade etmektedir.

$$p_{ij} = \frac{x_{ij}}{\sum_{i=1}^m x_{ij}} \quad (1)$$

Adım 2: Karar matrisindeki her birim normalleştirildikten sonra, her birimin entropi değeri hesaplanmaktadır:

$$e_j = -k \sum_{j=1}^n p_{ij} \ln p_{ij} \quad (2)$$

2 numaralı denklemde yer alan k parametresi, sabit bir sayıyı ifade etmektedir ve $1/\ln(m)$ şeklinde hesaplanmaktadır.

Adım 3: Üçüncü adımda her karar kriterinin doğal zıtlık yoğunluğunu temsil eden d_j değeri hesaplanmaktadır.

$$d_j = 1 - e_j \quad (3)$$

Adım 4: Dördüncü adımda ise elde edilen tüm d_j değerlerinin, d_j değerleri toplamına oranlanmasıyla her bir karar kriterinin ağırlıkları hesaplanmış olmaktadır.

$$W_j = \frac{d_j}{\sum_{k=1}^n d_k} \quad (4)$$

2.2.1.2. TOPSIS Yöntemi

Bulanık TOPSIS yöntemi, karar kriterlerinin belirsizlik altında dilsel değişkenlerle analiz edilmesine olanak sağlarken; standart TOPSIS yöntemi ise karar kriterlerinin kesin sayılarla analizini gerçekleştirmektedir (Chen, 2000: 7-8). Bu nedenle bu çalışmada standart TOPSIS yönteminin kullanılması, analizde kullanılan verilerin niteliği bakımından daha uygundur. TOPSIS yöntemi, 1980 yılında Yoon ve Hwang tarafından geliştirilmiş ve ilgili yöntemler arasında en yaygın kullanılan yöntemlerden birisidir. Bu yöntemin temel prensibi, ilgili kriterlerin geometrik olarak ideal çözüm noktasına en yakın, negatif ideal çözüm noktasına ise en uzak alternatifin seçilmesine dayanmaktadır (Dumanoglu, 2010: 330). TOPSIS yönteminin adımlarını gösteren akış şeması Şekil 1'deki gibidir:

Şekil 1: TOPSIS Yöntemi Uygulama Adımları

TOPSIS yöntemi ile performans değerlendirme hesaplamalarına ilişkin süreç aşağıdaki gibi ifade edilebilmektedir (García-Cascales ve Lamata, 2012: 124-127; Dumanoglu, 2010: 331-332):

Adım 1: Karar Matrisinin Oluşturulması ve Normalize Edilmesi

Satırlarda performans değerlendirmesine tabi tutulacak karar birimleri ve sütunlarda ise karar verirken kullanılacak performans ölçütlerinin yer aldığı bir karar matrisi kurulur:

$$A_{ij} = \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} \end{bmatrix} \quad (5)$$

A_{ij} matrisinde yer alan m ; karar birimlerinin sayısını ve n ; performans ölçütlerini ifade etmektedir. Daha sonrasında 2 numaralı denklem kullanılarak karar matrisi normalize hale getirilir:

$$r_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^m a_{ij}^2}} \quad i = 1, \dots, m \quad \text{ve} \quad j = 1, \dots, n \quad \rightarrow \quad R_{ij} = \begin{bmatrix} r_{11} & r_{12} & \dots & r_{1n} \\ r_{21} & r_{22} & \dots & r_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ r_{m1} & r_{m2} & \dots & r_{mn} \end{bmatrix} \quad (6)$$

Adım 2: Ağırlıklandırılmış Normalize Karar Matrisinin Elde Edilmesi

Öncelikle ele alınan her bir performans kriteri için bir ağırlık derecesi (W_j) belirlenir. Ağırlık derecesinin belirlenmesinde farklı yöntemler uygulanabilmekte birlikte her bir performans kriterinin eşit önem düzeyine sahip olduğu durumlarda $W_j = 1/n$ şeklinde hesaplanabilmektedir. Bu denklem, j 'inci performans kriterinin ağırlık katsayısının; 1'in performans kriteri sayısına oranı şeklinde yorumlanabilmektedir. Ağırlık dereceleri hesaplandıktan sonra normalize edilmiş karar matrisindeki her bir birim, ağırlık değeri ile çarpılarak ağırlıklandırılmış normalize karar matrisi elde edilir.

$$V_{ij} = W_j r_{ij} \quad i = 1, \dots, m \quad \text{ve} \quad j = 1, \dots, n \quad (7)$$

Adım 3: Pozitif ve Negatif İdeal Çözüm Noktalarının Belirlenmesi

$$A^+ = \{V_1^+, V_2^+, \dots, V_n^+\} = \{(maks_i V_{ij}, j \in J)(min_i V_{ij}, j \in J')\} \quad i = 1, \dots, m \quad (8)$$

$$A^- = \{V_1^-, V_2^-, \dots, V_n^-\} = \{(min_i V_{ij}, j \in J)(maks_i V_{ij}, j \in J')\} \quad i = 1, \dots, m \quad (9)$$

Yukarıdaki denklemlerde J faydayı, J' ise maliyetleri temsil etmektedir. Pozitif ideal çözüm noktası (A^+), ulaşılabilir en iyi, negatif ideal çözüm noktası (A^-) ise en kötü değeri ifade etmektedir.

Adım 4: Alternatifler Arasındaki Geometrik Uzaklığın Hesaplanması

Alternatifler arasındaki geometri uzaklık, Öklidyen uzaklık yaklaşımı kullanılarak hesaplanmaktadır. Her birimin pozitif ideal çözüm noktasına olan uzaklığı S_i^+ , negatif ideal çözüm noktasına olan uzaklığı ise S_i^- ile gösterilmektedir.

$$S_i^+ = \sqrt{\sum_{j=1}^n (V_{ij} - V_j^+)^2} \quad \text{ve} \quad S_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^n (V_{ij} - V_j^-)^2} \quad i = 1,2,3, \dots, n \quad (10)$$

Adım 5: İdeal Çözüm Noktasına Yakınlığının Hesaplanması

$$C_i^+ = \frac{S_i^-}{S_i^- + S_i^+} \quad i = 1,2,3, \dots, m \quad \text{ve} \quad 0 \leq C_i^+ \leq 1 \quad (11)$$

7 numaralı denklem kullanılarak her bir karar noktasının C_i^+ değeri hesaplanır ve en yüksekten en düşüğe doğru bir sıralama yapılır. En yüksek C_i^+ değerine sahip olan karar birimi, en uygun olan karar birimidir.

2.2.1.3. Spearman Rho Korelasyon Katsayısı

Spearman Rho korelasyon testi, incelenen değişkenlerden ikisinin de sıralı olduğu durumlarda ya da değişkenler arasında lineer bir bağlantı bulunurken, değişkenlerin en az birinin normal dağılmadığı durumlarda kullanılmaktadır (Aslan, Akyol, Diboğlu, Kantarcı ve Korkmaz, 2019: 4). D; gözlemlerin sıralamaları arasındaki farkı ve n ise gözlem sayısını ifade etmek üzere Spearman Rho korelasyon katsayısı denklem 11 yardımıyla hesaplanabilmektedir (Tarkun, 1996: 238).

$$r_s = 1 - \frac{6 \sum D^2}{n(n^2 - 1)} \quad (12)$$

3. Bulgular

TOPSIS analizinde kullanılan karar kriterlerinin ağırlık düzeyleri Entropi yöntemi ile belirlenmiştir. Bu amaçla ilk olarak analizde kullanılan karar birimlerine ait değerler normalize edilmiş ve sonuçlar Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1: Entropi Yöntemi İçin Normalize Edilmiş Karar Matrisi

Sıra	Ülke	Gümrük	Altyapı	Uluslararası Taşımacılık	Lojistik Yeterlilik ve Kalite	Zamanında Teslimat	Takip Edilebilirlik
1	Singapur	0.01079	0.01133	0.00984	0.01045	0.00954	0.01037
2	Finlandiya	0.01028	0.01034	0.01008	0.00998	0.00954	0.00990
3	Danimarka	0.01053	0.01010	0.00885	0.00974	0.00910	0.01014
4	Almanya	0.01002	0.01059	0.00910	0.00998	0.00910	0.00990
5	Hollanda	0.01002	0.01034	0.00910	0.00998	0.00888	0.00990
·	·	·	·	·	·	·	·
·	·	·	·	·	·	·	·
135	Kamerun	0.00540	0.00517	0.00541	0.00499	0.00466	0.00424
136	Haiti	0.00540	0.00443	0.00566	0.00475	0.00555	0.00495
137	Somali	0.00385	0.00468	0.00590	0.00428	0.00510	0.00424
138	Afganistan	0.00540	0.00419	0.00443	0.00475	0.00510	0.00377
139	Libya	0.00488	0.00419	0.00492	0.00451	0.00488	0.00424

Tablo 1’de yer alan her bir değer, kendi doğal logaritması ile çarpılarak entropi değerleri elde edilmiştir. Sonuçlar Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2: Kriterlere İlişkin Entropi Değerleri

Sıra	Ülke	Gümrük	Altyapı	Uluslararası Taşımacılık	Lojistik Yeterlilik ve Kalite	Zamanında Teslimat	Takip Edilebilirlik
1	Singapur	-0.04887	-0.05075	-0.04547	-0.04767	-0.04439	-0.04740
2	Finlandiya	-0.04705	-0.04728	-0.04635	-0.04597	-0.04439	-0.04570
3	Danimarka	-0.04796	-0.04640	-0.04185	-0.04511	-0.04275	-0.04655
4	Almanya	-0.04613	-0.04816	-0.04276	-0.04597	-0.04275	-0.04570
5	Hollanda	-0.04613	-0.04728	-0.04276	-0.04597	-0.04193	-0.04570
·	·	·	·	·	·	·	·
·	·	·	·	·	·	·	·
·	·	·	·	·	·	·	·
135	Kamerun	-0.02818	-0.02722	-0.02824	-0.02644	-0.02502	-0.02318
136	Haiti	-0.02818	-0.02402	-0.02927	-0.02541	-0.02881	-0.02628
137	Somali	-0.02142	-0.02510	-0.03029	-0.02332	-0.02693	-0.02318
138	Afganistan	-0.02818	-0.02292	-0.02399	-0.02541	-0.02693	-0.02105
139	Libya	-0.02598	-0.02292	-0.02614	-0.02437	-0.02598	-0.02318

Tablo 2’de yer alan her bir entropi değeri, $1/\ln(m)$ şeklinde hesaplanan “k” katsayısının negatif değeri ile çarpılarak her bir karar kriteri için e_j değerleri elde edilmiştir. “m” değişkeni, bu çalışmada ülke sayısını temsil etmekle birlikte k katsayısı $1/\ln(139) \approx 0.2026$ olarak hesaplanmıştır. Ayrıca d_j değeri ise $1-e_j$ şeklinde hesaplanmış olup Tablo 3’te gösterilmektedir.

Tablo 3: Kriterlere İlişkin e_j ve d_j Değerlerinin Hesaplanması

	Gümrük	Altyapı	Uluslararası Taşımacılık	Lojistik Yeterlilik ve Kalite	Zamanında Teslimat	Takip Edilebilirlik
e_j	0.99503	0.99397	0.99675	0.99546	0.99693	0.99505
d_j	0.00497	0.00603	0.00325	0.00454	0.00307	0.00495

Tablo 4: Entropi Yöntemi ile Hesaplanan Karar Kriteri Ağırlıkları

	Gümrük	Altyapı	Uluslararası Taşımacılık	Lojistik Yeterlilik ve Rekabet	Zamanında Teslimat	Takip Edilebilirlik
w_j	0.185	0.225	0.121	0.169	0.115	0.185
DB_w^*	0.168	0.169	0.161	0.170	0.164	0.169

*Kaynak: (Dünya Bankası, 2023)

Dünya Bankası tarafından 2023 yılı raporunda yer alan her bir karar kriterinin ağırlık düzeyleri, entropi yöntemi yardımıyla hesaplanmış (w_j) ve elde edilen sonuçlar Tablo 4’te gösterilmiştir. Ayrıca Dünya Bankası’nın Lojistik Performans Endeksi hesaplamasında kullandığı karar kriteri ağırlıkları (DB_w), entropi yöntemi ile hesaplanan ağırlık düzeyleri ile daha kolay karşılaştırılabilmesi amacıyla ondalık sisteme dönüştürülmüş ve Tablo 4’te yer verilmiştir.

Tablo 4’te yer alan entropi yöntemi ile elde edilen karar kriterleri ağırlık düzeylerine göre, kriterlerin önem sıralaması altyapı, gümrük ve takip edilebilirlik, lojistik yeterlilik ve rekabet, uluslararası taşımacılık ve zamanında teslimat şeklinde olduğu görülmektedir. Dünya Bankası tarafından hesaplanan ağırlık kriterlerine göre ise bu sıralama; lojistik yeterlilik ve rekabet, altyapı ve takip edilebilirlik, gümrük, zamanında teslimat ve uluslararası taşımacılık şeklinde oluşmaktadır.

Tablo 5: TOPSIS Analizi İçin Normalize Karar Matrisi

Sıra	Ülke	Gümrük	Altyapı	Uluslararası Taşımacılık	Lojistik Yeterlilik ve Kalite	Zamanında Teslimat	Takip Edilebilirlik
1	Singapur	0.12419	0.12969	0.11418	0.12053	0.11082	0.11945
2	Finlandiya	0.11828	0.11841	0.11704	0.11505	0.11082	0.11402
3	Danimarka	0.12124	0.11559	0.10277	0.11231	0.10567	0.11673
4	Almanya	0.11532	0.12123	0.10562	0.11505	0.10567	0.11402
5	Hollanda	0.11532	0.11841	0.10562	0.11505	0.10309	0.11402
.
.
.
135	Kamerun	0.06210	0.05920	0.06280	0.05753	0.05412	0.04886
136	Haiti	0.06210	0.05075	0.06566	0.05479	0.06443	0.05701
137	Somali	0.04436	0.05357	0.06851	0.04931	0.05928	0.04886
138	Afganistan	0.06210	0.04793	0.05138	0.05479	0.05928	0.04343
139	Libya	0.05618	0.04793	0.05709	0.05205	0.05670	0.04886

Tablo 5'te Dünya Bankası Lojistik Performans Endeksi raporunda yer alan ülkelerin her bir karar kriteri verisinin normalize edilmiş hali yer almaktadır.

Tablo 6: Ağırlıklandırılmış Normalize Karar Matrisi

Sıra	Ülke	Gümrük	Altyapı	Uluslararası Taşımacılık	Lojistik Yeterlilik ve Kalite	Zamanında Teslimat	Takip Edilebilirlik
1	Singapur	0.0230	0.0292	0.0139	0.0204	0.0127	0.0220
2	Finlandiya	0.0219	0.0266	0.0142	0.0195	0.0127	0.0210
3	Danimarka	0.0225	0.0260	0.0125	0.0190	0.0121	0.0215
4	Almanya	0.0214	0.0273	0.0128	0.0195	0.0121	0.0210
5	Hollanda	0.0214	0.0266	0.0128	0.0195	0.0118	0.0210
.
.
.
135	Kamerun	0.0115	0.0133	0.0076	0.0097	0.0062	0.0090
136	Haiti	0.0115	0.0114	0.0080	0.0093	0.0074	0.0105
137	Somali	0.0082	0.0120	0.0083	0.0084	0.0068	0.0090
138	Afganistan	0.0115	0.0108	0.0062	0.0093	0.0068	0.0080
139	Libya	0.0104	0.0108	0.0069	0.0088	0.0065	0.0090
İdeal Çözüm Değerleri		0.023	0.029	0.014	0.020	0.013	0.022
Negatif İdeal Çözüm Değerleri		0.008	0.011	0.006	0.008	0.006	0.008

Tablo 5'te yer alan normalize karar matrisinin her birimi, ilgili karar kriteri için entropi yöntemi ile hesaplanan ağırlık düzeyi ile çarpılarak ağırlıklandırılmış normalize karar matrisi elde edilmiştir. Her bir karar kriteri sütununda yer alan en büyük değer, ideal çözüm değerini ifade ederken; en küçük değer ise negatif ideal çözüm değerini ifade etmektedir. Ağırlıklandırılmış normalize karar matrisi ve çözüm değerlerine ilişkin sonuçlar Tablo 6'da gösterilmektedir.

Tablo 7: İdeal ve Negatif İdeal Noktalara Uzaklık

Sıra	Ülke	İdeal Noktaya Uzaklık	Negatif İdeal Noktaya Uzaklık
1	Singapur	0.0003	0.0317
2	Finlandiya	0.0031	0.0290
3	Danimarka	0.0040	0.0284
4	Almanya	0.0032	0.0287
5	Hollanda	0.0037	0.0282
·	·	·	·
·	·	·	·
·	·	·	·
135	Kamerun	0.0274	0.0048
136	Haiti	0.0278	0.0049
137	Somali	0.0299	0.0030
138	Afganistan	0.0298	0.0035
139	Libya	0.0299	0.0027

Ülkelerin her bir karar kriterine ait ağırlıklandırılmış normalize karar matrisi değerlerinin ideal çözüm değeri ile farklarının kareleri toplamının karekökü alınarak ideal noktaya olan uzaklık değeri hesaplanırken; her bir karar kriterine ait ağırlıklandırılmış normalize karar matrisi değerlerinin negatif ideal çözüm değeri ile farklarının kareleri toplamının karekökü alınarak ise negatif ideal noktaya uzaklık değeri hesaplanmaktadır. Bu çerçevede elde edilen sonuçlar Tablo 7’de gösterilmektedir.

Tablo 8: Elde Edilen TOPSIS Skorları ve LPE Karşılaştırmaları

Sıra	Ülke	TOPSIS	Sıra	Ülke	LPE
1	Singapur	0.9892	1	Singapur	4.3
2	İsviçre	0.9226	2	Finlandiya	4.2
3	Finlandiya	0.9041	3	Danimarka	4.1
4	Almanya	0.8986	4	Almanya	4.1
5	Kanada	0.8949	5	Hollanda	4.1
6	Hollanda	0.8841	6	İsviçre	4.1
7	Danimarka	0.8771	7	Avusturya	4
8	İsveç	0.8732	8	Belçika	4
9	Belçika	0.8645	9	Kanada	4
10	Japonya	0.8490	10	Hong Kong	4
11	Hong Kong	0.8472	11	İsveç	4
12	Birleşik Arap Emirlikleri	0.8453	12	Birleşik Arap Emirlikleri	4
13	Avusturya	0.8232	13	Fransa	3.9
14	Güney Kore	0.8087	14	Japonya	3.9
15	Avustralya	0.8010	15	İspanya	3.9
16	ABD	0.7998	16	Tayvan	3.9
17	İspanya	0.7893	17	Güney Kore	3.8
18	Fransa	0.7858	18	Amerika Birleşik Dev.	3.8
19	Tayvan	0.7847	19	Avustralya	3.7
20	Norveç	0.7603	20	Çin	3.7
21	Çin	0.7545	21	Yunanistan	3.7
22	İtalya	0.7454	22	İtalya	3.7
23	Birleşik Krallık	0.7405	23	Norveç	3.7
24	Yeni Zelanda	0.7261	24	Güney Afrika	3.7
25	Yunanistan	0.7247	25	Birleşik Krallık	3.7
26	İsrail	0.7224	26	Estonya	3.6
27	Lüksemburg	0.7124	27	İzlanda	3.6

Evaluation of the Logistics Performance of World Countries with the Multi-Criteria Decision Making Method: A Comparative Analysis with the 2023 World Bank report

28	Güney Afrika	0.7101	28	İrlanda	3.6
29	İzlanda	0.7056	29	İsrail	3.6
30	Malezya	0.6996	30	Lüksemburg	3.6
31	Polonya	0.6889	31	Malezya	3.6
32	Katar	0.6877	32	Yeni Zelanda	3.6
33	İrlanda	0.6876	33	Polonya	3.6
34	Tayland	0.6855	34	Bahreyn	3.5
35	Estonya	0.6832	35	Letonya	3.5
36	Malta	0.6528	36	Katar	3.5
37	Letonya	0.6476	37	Tayland	3.5
38	Bahreyn	0.6471	38	Hindistan	3.4
39	Portekiz	0.6339	39	Litvanya	3.4
40	Suudi Arabistan	0.6274	40	Portekiz	3.4
41	Litvanya	0.6235	41	Suudi Arabistan	3.4
42	Slovenya	0.6203	42	Türkiye	3.4
43	Türkiye	0.6183	43	Hırvatistan	3.3
44	Umman	0.5927	44	Çekya	3.3
45	Slovakya	0.5910	45	Malta	3.3
46	Hindistan	0.5905	46	Umman	3.3
47	Kuveyt	0.5874	47	Filipinler	3.3
48	Vietnam	0.5716	48	Slovakya	3.3
49	Çekya	0.5579	49	Slovenya	3.3
50	Hırvatistan	0.5569	50	Vietnam	3.3
51	Bulgaristan	0.5541	51	Brezilya	3.2
52	Filipinler	0.5516	52	Bulgaristan	3.2
53	Brezilya	0.5403	53	Kıbrıs	3.2
54	Macaristan	0.5309	54	Macaristan	3.2
55	Botsvana	0.5274	55	Kuveyt	3.2
56	Panama	0.5261	56	Romanya	3.2
57	Romanya	0.5255	57	Botsvana	3.1
58	Kuzey Makedonya	0.5246	58	Mısır	3.1
59	Kıbrıs	0.5081	59	Kuzey Makedonya	3.1
60	Mısır	0.4772	60	Panama	3.1
61	Uruguay	0.4685	61	Bosna Hersek	3
62	Şili	0.4666	62	Şili	3
63	Endonezya	0.4612	63	Endonezya	3
64	Kolombiya	0.4537	64	Peru	3
65	Meksika	0.4373	65	Uruguay	3
66	Bosna Hersek	0.4358	66	Antigua ve Barbuda	2.9
67	Namibya	0.4285	67	Benin	2.9
68	Peru	0.4263	68	Kolombiya	2.9
69	Kosta Rika	0.4243	69	Kosta Rika	2.9
70	Ruanda	0.4224	70	Honduras	2.9
71	Benin	0.4164	71	Meksika	2.9
72	Arjantin	0.4115	72	Namibya	2.9
73	Antigua ve Barbuda	0.4077	73	Arjantin	2.8
74	Karadağ	0.4041	74	Karadağ	2.8
75	Honduras	0.3991	75	Ruanda	2.8
76	Solomon Adaları	0.3850	76	Sırbistan	2.8
77	Sri Lanka	0.3684	77	Solomon Adaları	2.8
78	Belarus	0.3629	78	Sri Lanka	2.8

Dünya Ülkelerinin Lojistik Performanslarının Çok Kriterli Karar Verme Yöntemi ile Değerlendirilmesi: 2023 Yılı Dünya Bankası Raporu İle Karşılaştırmalı Analizi

79	Bahamalar	0.3591	79	Bahamalar	2.7
80	Kazakistan	0.3570	80	Belarus	2.7
81	Papua Yeni Gine	0.3550	81	Cibuti	2.7
82	Cibuti	0.3491	82	El Salvador	2.7
83	Sırbistan	0.3444	83	Gürcistan	2.7
84	Dominik Cumhuriyeti	0.3441	84	Kazakistan	2.7
85	Paraguay	0.3404	85	Papua Yeni Gine	2.7
86	Gürcistan	0.3395	86	Paraguay	2.7
87	Guinea-Bissau	0.3351	87	Ukrayna	2.7
88	Rusya	0.3272	88	Bangladeş	2.6
89	El Salvador	0.3270	89	Kongo Cumhuriyeti	2.6
90	Mauritius	0.3261	90	Dominik Cumhuriyeti	2.6
91	Ukrayna	0.3208	91	Guatemala	2.6
92	Orta Afrika Cumhuriyeti	0.3167	92	Guinea-Bissau	2.6
93	Guatemala	0.3163	93	Mali	2.6
94	Özbekistan	0.3114	94	Nijerya	2.6
95	Arnavutluk	0.3077	95	Rusya	2.6
96	Gine	0.3053	96	Özbekistan	2.6
97	Ermenistan	0.3047	97	Arnavutluk	2.5
98	Nijerya	0.3043	98	Cezayir	2.5
99	Grenada	0.3031	99	Ermenistan	2.5
100	Kongo Cumhuriyeti	0.3011	100	Butan	2.5
101	Mali	0.3005	101	Orta Afrika Cumhuriyeti	2.5
102	Jamaika	0.2991	102	Kongo Demokr. Cumh.	2.5
103	Gana	0.2959	103	Gana	2.5
104	Bangladeş	0.2856	104	Grenada	2.5
105	Butan	0.2844	105	Gine	2.5
106	Zimbabve	0.2820	106	Jamaika	2.5
107	Tacikistan	0.2761	107	Mauritius	2.5
108	Togo	0.2736	108	Moldova	2.5
109	Trinidad ve Tobago	0.2726	109	Moğolistan	2.5
110	Moğolistan	0.2724	110	Nikaragua	2.5
111	Moldova	0.2698	111	Tacikistan	2.5
112	Kongo Demokr. Cumhuriyeti	0.2683	112	Togo	2.5
113	Kamboçya	0.2607	113	Trinidad ve Tobago	2.5
114	Liberya	0.2586	114	Zimbabve	2.5
115	Cezayir	0.2581	115	Bolivya	2.4
116	Bolivya	0.2561	116	Kamboçya	2.4
117	Laos	0.2547	117	Gabon	2.4
118	Guyana	0.2541	118	Guyana	2.4
119	Nikaragua	0.2455	119	Irak	2.4
120	İran	0.2446	120	Laos	2.4
121	Kırgız Cumhuriyeti	0.2359	121	Liberya	2.4
122	Venezuela	0.2343	122	Sudan	2.4
123	Sudan	0.2315	123	Burkina Faso	2.3
124	Irak	0.2305	124	Fiji	2.3
125	Gabon	0.2285	125	Gambiya	2.3
126	Moritanya	0.2234	126	İran	2.3
127	Gambiya	0.2203	127	Kırgız Cumhuriyeti	2.3
128	Fiji	0.2169	128	Madagaskar	2.3
129	Suriye	0.2126	129	Moritanya	2.3

130	Burkina Faso	0.2115	130	Suriye	2.3
131	Küba	0.2005	131	Venezuela	2.3
132	Yemen	0.1738	132	Küba	2.2
133	Angola	0.1722	133	Yemen	2.2
134	Madagaskar	0.1641	134	Angola	2.1
135	Haiti	0.1501	135	Kamerun	2.1
136	Kamerun	0.1493	136	Haiti	2.1
137	Afganistan	0.1046	137	Somali	2
138	Somali	0.0903	138	Afganistan	1.9
139	Libya	0.0824	139	Libya	1.9

Tablo 2’de yer alan TOPSIS skorları ile Dünya Bankası Lojistik Performans Endeksi sıralaması arasındaki Spearman Rho korelasyon katsayısı 0,998 olarak hesaplanmıştır. TOPSIS analizi ile elde edilen sıralamalar, Dünya Bankası raporunda yer alan sıralamalarla büyük oranda örtüşmekle birlikte bazı farklılıklar göstermektedir. LPE skoruna göre ilk 5 sıralamadaki ülkeler incelendiğinde Singapur (1) ve Almanya (4)’nın sıralamasında bir değişim gözlenmemiştir. LPE skoruna göre 2. sırada yer alan Finlandiya, TOPSIS skoruna göre 3.sırada, 3. sırada yer alan Danimarka 7. sırada, 5.sırada yer alan Hollanda ise 6. sırada yer almıştır.

LPE skoruna göre son 5 sıralamada yer alan ülkeler incelendiğinde ise; LPE skoruna göre 135. sırada yer alan Kamerun TOPSIS skoruna göre 136. sırada, 136. sırada yer alan Haiti 135. sırada, 137. sırada yer alan Somali 138. sırada, 138. sırada yer alan Afganistan 137. sırada yer alırken, Libya ise her iki endekse göre son sırada yer almıştır.

Türkiye ise Dünya Bankası Lojistik Performans Endeksi (LPE) sıralamasına göre 3,4 puanla 42. sırada yer alırken TOPSIS sıralamasına göre 0,6183 puanla 43. sırada yer almıştır.

4. Sonuç ve Öneriler

Dış ticaretin küreselleşmesiyle birlikte uluslararası alanda pazar payını artırmak ve rekabet gücü elde etmek için lojistik faaliyetlerin önemi giderek artmaktadır (Tufan ve Kılıç, 2019: 133). Bu çerçevede firmaların ve ülkelerin lojistik performansları ve bunları etkileyen faktörlerin tespit edilmesi, iç ve dış rekabet avantajı elde etme bakımından kritik öneme sahiptir (Oğuz, Alkan ve Yılmaz, 2019: 505). Bu bakımdan bu çalışma 2023 yılında yayınlanan lojistik performans endeksi raporunun yeniden bir analize tabi tutulmasıyla ülkelerin lojistik performanslarının mevcut durumunun incelendiği güncel ve kapsamlı bir değerlendirme sunarak literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Bu çalışmada, Dünya Bankası tarafından 2023 yılında yayınlanan ve 139 ülkeyi kapsayan Lojistik Performans Endeksi raporunda yer alan veriler kullanılarak ÇKKV yöntemlerinden biri olan TOPSIS analizi ile ülkelerin lojistik performans sıralamaları yapılmıştır. Analizde Dünya Bankası’nın lojistik performans endeksini hesaplamada kullandığı gümrük, altyapı, uluslararası sevkiyat, lojistik yeterlilik ve kalite, zamanında teslim ve takip edilebilirlik alt ölçütleri karar kriteri olarak kullanılmıştır. TOPSIS analizi ile elde edilen bulgular Spearman Rho korelasyon testine tabi tutulmuş ve korelasyon katsayısı 0,998 olarak tahmin edilmiştir. Bu bağlamda TOPSIS yöntemi ile oluşturulan sıralamanın, Dünya Bankası tarafından sunulan lojistik performans endeksi sıralamasıyla genel olarak uyumluluk gösterdiği tespit edilmiştir. Ulutaş ve Karaköy (2019) G-20 ülkeleri için yaptıkları çalışmada TOPSIS sıralaması ile Dünya Bankası LPE sıralaması arasında 0.996 düzeyinde bir korelasyon tespit etmişlerdir. Türkoğlu ve Duran (2023) 2018 yılı için OECD ülkeleri üzerine yaptıkları çalışmada TOPSIS sıralaması ve LPE sıralaması arasında 0.993 düzeyinde bir korelasyon tespit etmişlerdir. Ayrıca Karaköy ve Ölmez (2019) Balkan ülkelerinin lojistik performanslarını inceleyen çalışmalarında elde ettikleri TOPSIS sıralaması ile LPE sıralaması arasında güçlü düzeyde bir korelasyon olduğu sonucuna varmıştır. Bu bağlamda çalışmamızda elde edilen bulgular literatürdeki bu çalışmalarla paralellik

göstermektedir. Çalışmamızda tahmin edilen yüksek korelasyon katsayısı, TOPSIS sıralamasının güvenilir sonuçlar verdiğini göstermektedir.

TOPSIS yöntemi ile elde edilen lojistik performans skoruna göre ilk 10 ülke sırasıyla Singapur, İsviçre, Finlandiya, Almanya, Kanada, Hollanda, Danimarka, İsveç, Belçika ve Japonya olurken; son 10 ülke ise sırasıyla Burkina Faso, Küba, Yemen, Angola, Madagaskar, Haiti, Kamerun, Afganistan, Somali ve Libya olmuştur.

139 ülke için oluşturulan TOPSIS skorunun dünya ortalaması 0,473 olarak hesaplanmıştır. Buna göre 60 ülke dünya lojistik performansı ortalamasının üzerinde, 79 ülke ise altında kalmaktadır. Bu bağlamda dünya ortalamasının altında kalan ülkeler küreselleşen ticarete uyum sağlamak ve uluslararası alanda pazar paylarını artırmak için taşımacılık sektörüne yaptıkları yatırımları daha nitelikli hale getirmelidir. Entropi yöntemiyle belirlenen karar kriteri ağırlıklarına göre, en yüksek önem düzeyine sahip olan altyapı yatırımlarına öncelik vermeleri büyük önem taşımaktadır. Lojistik üs olabilme kapasitesine ve coğrafi avantajına sahip olan ülkeler bu alanlara yönelik yatırımlarını artırmalı ve kaynakları en verimli şekilde bu alanlara kanalize etmelidir. Depolama, elleçleme ve izleme süreçlerinin etkin bir şekilde sürdürülebilmesi için gerekli teknolojik altyapının oluşturulması bu ülkeler için kritik önem taşımaktadır. Lojistik sektöründe faaliyet gösteren personellere çağın koşullarına uygun bir şekilde eğitim verilmesi, sektörde sürekli yenilenen bilgi ve teknolojilerin yakından takip edilmesi, lojistik faaliyetlerde kullanılan araç ve ekipmanların uluslararası taşımacılığın standartlarına göre dizayn edilmesi söz konusu ülkelerin lojistik performanslarını artırmaları konusunda etkili olacaktır.

Çalışmada bazı sınırlılıklar söz konusudur. Bu çalışmada lojistik performans sıralamaları Dünya Bankası'nın yalnızca 2023 yılı raporu verileri ile analiz edilmiş olup, raporda tüm ülkelerin yer almaması nedeniyle ülke sayısı 139 ile sınırlandırılmıştır. Bununla birlikte sadece Dünya Bankası'nın LPE hesaplamasında kullandığı altı kriter esas alınmıştır. Gelecek çalışmalarda araştırmacılar, çalışmanın kapsamını genişletebilir ve farklı kriterler ile LPE sıralaması yapabilirler. Ayrıca ülkelerin lojistik performansları, Balassa'nın açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler yaklaşımı ya da Vollrath'ın Nispi Ticaret Avantajı yaklaşımı ile ilişkilendirilerek, uluslararası rekabet gücü temelli bir yaklaşımla yeniden analiz edebilir.

Yazar Katkı Oranı (Authorship Contributions): Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Abdoul-Dahab, K., & Ibrahim, M. A. (2020). Investigating the efficiency of the logistics performance index (LPI) weighting system using the technique for order of preference by similarity to ideal solution (TOPSIS) method. *International Journal of Science and Research*, 9, 269-277.
- Aksungur, M. ve Bekmezci, M. (2020). Türkiye'nin Lojistik Performansının Değerlendirilmesi Boylamsal Bir Araştırma. *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(12), 19-40.
- Aslan, S., Akyol, F. N., Dibooğlu, S., Kantarcı, B. ve Serim, D. (2019). Sağlık alanında kullanılan ilişki katsayıları.
- Akyüz, Y., Bozdoğan, T. ve Hantekin, E. (2011). TOPSIS yöntemiyle finansal performansın değerlendirilmesi ve bir uygulama. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(1), 73-92.
- Arvis, J. F., Alina Mustra, M., Ojala, L., Shepherd, B. & Saslavsky, D. (2010). Connecting to compete 2010: Trade logistics in the global economy-The Logistics performance index and its indicators. *World Bank*.

- Başkaya, Z. ve Akar, C. (2003). Çok amaçlı karar verme tekniği olan hedef programlama yardımıyla bir gıda işletmesinde üretim planlaması. *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 4(2), 1-21.
- Bayraktutan, Y. ve Özbilgin, M. (2015). Lojistik maliyetler ve lojistik performans ölçütleri. *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 95-112.
- Bozkurt, C. ve Mermertaş, F. (2019). Türkiye ve G8 ülkelerinin lojistik performans endeksine göre karşılaştırılması. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 7(2), 107-117.
- Bölat, B. ve Kuzucu, A. (2010). Çok amaçlı karar verme problemlerine etkileşimli bir yaklaşım. *İTÜ Dergisi*, 5(1), 114-126.
- Chen, C. T. (2000). Extensions of the TOPSIS for group decision-making under fuzzy environment. *Fuzzy sets and systems*, 114(1), 1-9.
- Dalbudak, E., ve Rençber, Ö. F. (2022). Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri Üzerine Literatür İncelemesi. *Gaziantep Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(1), 1-17.
- Dumanoğlu, S. (2010). İMKB’de İşlem Gören Çimento Şirketlerinin Mali Performansının TOPSIS Yöntemi ile Değerlendirilmesi. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 19(2), 323-339.
- Dünya Bankası (2023). *International LPI – Global rankings 2023*. 26 Ekim 2023 tarihinde <https://lpi.worldbank.org> adresinden erişildi.
- Eleren, A. (2007). Kuruluş yeri seçiminin fuzzy TOPSIS yöntemi ile belirlenmesi: Deri sektörü örneği. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 7(13), 280-295.
- Faria, R. N. D., Souza, C. S. D. & Vieira, J. G. V. (2015). Evaluation of logistic performance indexes of brazil in the international trade. *RAM. Revista de Administração Mackenzie*, 16, 213-235.
- Gallasch, G. E., Lilith, N., Billington, J., Zhang, L., Bender, A. & Francis, B. (2008). Modelling defence logistics networks. *International Journal on Software Tools for Technology Transfer*, 10, 75-93.
- Gani, A. (2017). The Logistics performance effect in international trade. *The Asian Journal of Shipping and Logistics*, 33(4), 279–288.
- García-Cascales, M. S. & Lamata, M. T. (2012). On rank reversal and TOPSIS method. *Mathematical and Computer Modelling*, 56(5-6), 123-132. doi:10.1016/j.mcm.2011.12.022
- Görgün, M. R. (2020). Lojistik performans kriterlerinin sağlanmasında türk lojistik sektörünün durumu. *Ekev Akademi Dergisi*, 81, 229-246.
- Işık, O., Aydın, Y. ve Koşaroğlu, S. M. (2020). The assessment of the logistics performance index of CEE countries with the new combination of SV and MABAC methods. *LogForum*, 16(4), 549-559.
- Jato-Espino, D., Castillo-Lopez, E., Rodriguez-Hernandez, J., & Canteras-Jordana, J. C. (2014). A review of application of multi-criteria decision making methods in construction. *Automation in construction*, 45, 151-162.
- Karaköy, Ç. ve Ölmez, U. (2019). Balkan ülkelerinde lojistik performans endeksi değerlendirilmesi. *Uluslararası Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimlerde Yenilikçi Yaklaşımlar Sempozyumu*, 178-180.

- Kılınç, E., Fidan, O. ve Mutlu, H. M. (2019). Türkiye, Çin ve Rusya Federasyonu'nun lojistik performans endeksine göre karşılaştırılması. *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 5(2), 17-34.
- Kukovič, D., Topolšek, D., Rosi, B. & Jereb, B. (2014). A comparative literature analysis of definitions for logistics: between general definition and definitions of subcategories. *Business Logistics in Modern Management*.
- Lambert, D. M., Cooper, M. C. & Pagh, J. D. (1998). Supply chain management: implementation issues and research opportunities. *The international journal of logistics management*, 9(2), 1-20.
- Martí, L., Puertas, R. & García, L. (2014). The importance of the Logistics Performance Index in international trade. *Applied economics*, 46(24), 2982-2992.
- Mešić, A., Miškić, S., Stević, Ž., & Mastilo, Z. (2022). Hybrid MCDM solutions for evaluation of the logistics performance index of the Western Balkan countries. *Economics*, 10(1), 13-34.
- Oğuz, S., Alkan, G. ve Yılmaz, B. (2019). Seçilmiş Asya ülkelerinin lojistik performanslarının TOPSİS yöntemi ile değerlendirilmesi. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (Özel Sayı), 497-507. doi:10.21733/ibad.613421
- Özçakar, N. ve Demir, H. (2011). Bulanık TOPSIS yöntemiyle tedarikçi seçimi. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisadi Enstitüsü Yönetim Dergisi*, 22(69), 25-44.
- Özgüven, N. (2011). Kriz döneminde küresel perakendeci aktörlerin performanslarının topsis yöntemi ile değerlendirilmesi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 25(2), 151-162.
- Pelit, İ. (2023). Türkiye'nin lojistik performans endeksinin incelenmesi. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 9(1), 37-49.
- Popescu, A. & Sipos, C. (2014). Logistics performance and economic development-a comparison within the European Union. *Proceedings of "MAC-EMM".-Prague, Czech Republic*, 1-9.
- Sánchez, R. J., Tomassian, G. C. & Perrotti, D. (2014). Economic development and logistics performance. A probabilistic approach. *Revista de economía mundial*, 38, 27-48.
- Tarkun, E. T. (1996). Alternatif korelasyon teknikleri. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 8(8), 237-249.
- Tufan, C. ve Kılıç, Y. (2019). Borsa İstanbul'da işlem gören lojistik işletmelerinin finansal performanslarının TOPSIS ve VIKOR yöntemleriyle değerlendirilmesi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20(1), 119-137. <http://dergipark.org.tr/pub/cumuiibf/issue/45599/523701> adresinden erişildi.
- Türkoğlu, M. ve Duran, G. (2023). Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü Üyelerinin lojistik performansları üzerine bir araştırma: Critic tabanlı waspas ve gia uygulaması. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 19(1), 1-22.
- Ulutaş, A. ve Karaköy, Ç. (2019). G-20 Ülkelerinin lojistik performans endeksinin çok kriterli karar verme modeli ile ölçümü. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20(2), 71-84.
- Wang, T. C., ve Lee, H. D. (2009). Developing a fuzzy TOPSIS approach based on subjective weights and objective weights. *Expert systems with applications*, 36(5), 8980-8985.
- Yıldırım, M., Altan, İ. M., & Gemici, R. (2018). Kurumsal yönetim ile finansal performans arasındaki ilişkinin entropi ağırlıklandırılmış TOPSIS yöntemi ile değerlendirilmesi:

BİST’te İşlem gören gıda ve içecek şirketlerinde bir araştırma. *Journal Of Accounting And Taxation Studies*, 11(2), 130-152.

Yıldız, A., Ayyıldız, E., Gümüş A.T. ve Özkan, C. (2019). Ülkelerin yaşam kalitelerine göre değerlendirilmesi için hibrit pisagor bulanık AHP-TOPSIS metodolojisi: Avrupa Birliği örneği. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 17, 1383-1391.

Zhou, Y., & Muhammad, Y. (2023). The Evaluation of *Logistics Enterprise Performance Index Based on TOPSIS-Grey Relational Analysis*. *Journal of Global Information Management (JGIM)*, 31(9), 1-21.

Araştırma Makalesi / Research Article

HASTANE YATAK KULLANIM ETKİNLİĞİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ: AVRUPA BİRLİĞİ ÜLKELERİ ÖRNEĞİ

Aslı KÖSE¹

Öz

COVID-19, ülkelerin sağlık sistemlerini etkilemiştir. Bu araştırmanın amacı COVID-19 pandemisinde Avrupa Birliği üye ülkelerinde hastanelerin kaynak ve yatak kullanım etkinliklerini değerlendirmektir. Bu kapsamda hastane yatak kullanım etkinliği Pabon Lasso modeli ile değerlendirilmiştir. Hastanelerin seçilen girdi ve çıktı değişkenlerine göre kaynaklarını etkin kullanıp kullanmadığının değerlendirilmesinde ise Veri Zarflama Analizi kullanılmıştır. Araştırmada Pabon Lasso ve Veri Zarflama Analiz sonuçları karşılaştırılmıştır. Pabon Lasso parametrelerinden yatak devir hızı parametresinde İsveç, ortalama kalış süresi parametresinde Portekiz, yatak doluluk oranı parametresinde ise İrlanda en yüksek değerlere sahip ülkeler olarak belirlenmiştir. Çıktı değişkenlerinden taburcu oranı 2020 ve 2021 yıllarında en yüksek Bulgaristan'daki hastanelerde gerçekleşmiştir. En önemli girdi değişkeni olarak kabul edilen sağlık insan gücü olan hekim oranı ise her iki yılda da en düşük değer Kıbrıs'taki hastanelerde gerçekleşmiştir. Veri Zarflama Analizine göre 2020 ve 2021 yıllarının her ikisinde de Kıbrıs, Letonya, İsveç ve Hollanda'daki hastanelerin etkin olduğu belirlenmiştir. Veri Zarflama Analizine göre 2020 yılında hastanelerin %25'i etkin, Pabon Lasso modeline göre ise %70'i etkindir. Veri Zarflama Analizine göre 2021 yılında ise hastanelerin %20'si etkin, Pabon Lasso modeline göre ise %75'i etkin olarak değerlendirilmiştir. COVID-19 benzeri halk sağlığı krizlerine karşı hastanelerde kaynakların etkin kullanılmasına yönelik planlamalara ihtiyaç vardır.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, Sağlık hizmeti, Pabon Lasso, Veri zarflama analizi

JEL Kodları: I14, I18

EVALUATION OF HOSPITAL BED UTILIZATION EFFICIENCY: THE CASE OF EUROPEAN COUNTRIES

Abstract

COVID-19 has affected the health systems of countries. The purpose of this study is to assess hospital resource and bed utilization efficiency during the COVID-19 pandemic in member states of the European Union. The Pabon Lasso model was utilized to assess the efficiency of hospital bed utilization in this particular context. Data Envelopment Analysis was utilized to assess the efficacy of hospitals' resource utilization with respect to the selected input and output variables. The outcomes of Data Envelopment Analysis and Pabon Lasso were contrasted. Among the Pabon Lasso parameters, Sweden was determined to have the highest values in the bed turnover rate parameter, Portugal in the average length of stay parameter, and Ireland in the bed occupancy rate parameter. Among the output variables, the highest discharge rate in 2020 and 2021 was observed in hospitals in Bulgaria. The ratio of physicians, as a health manpower, and considered the most important input variable, had the lowest value in hospitals in Cyprus in both years. According to Data Envelopment Analysis, hospitals in Cyprus, Latvia, Sweden, and the Netherlands were found to be efficient in both 2020 and 2021, respectively. According to Data Envelopment Analysis in 2020, %25 of hospitals were efficient, and when it comes to Pabon Lasso model, %70 were efficient. In 2021, %20 of hospitals were evaluated as efficient according to Data Envelopment Analysis, and %75 were evaluated as efficient according to the Pabon Lasso model. There is a need for plans for the efficient use of resources in hospitals against public health crises such as COVID-19.

Keywords: COVID-19, Health services, Pabon Lasso, Data envelopment analysis

JEL Codes: I14, I18

¹ Dr.Öğr.Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, asl_kse@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-8044-6592.

Başvuru Tarihi (Received): 09.11.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 25.04.2024

Giriş

Sağlık sistemlerinin performans düzeyi, ekonomik büyüme ve sosyal kalkınma açısından önemli bir gösterge olup sağlık harcamaları ile ilişkilendirmektedir (Dimas vd., 2012: 20). Sağlık hizmetlerinin gelişimi ile sağlık harcamaları artmıştır (Fazaeli vd., 2018: 360). Sağlık hizmetlerinin sağlık kurumları, tıbbi cihazlar ve ilaç araştırma geliştirme faaliyetleri yönünden gelişimi sağlık hizmetine erişim artışını sağlar. Bu artış ise doğrudan sağlık harcamalarının artışına neden olur. Sağlık sistemlerinde sağlık harcamasının değerini maksimize etmek için geliştirilen politikalar ile toplumun sağlık statüsünü yükseltmek hedeflenir (Rahmani vd., 2018:50). Sağlık harcamalarındaki en önemli artış nedenleri arasında demografik ve epidemiyolojik değişiklikler ile gelişen teknolojinin maliyetlere etkisi yer alır. Ayrıca sağlık harcamalarındaki artışın bir bölümü sağlığa ayrılan kaynakların verimsiz kullanımından kaynaklanır (Aregbeshola ve Khan, 2010:799).

Sağlık harcamalarında önemli bir paya sahip hastaneler, tedavi hizmeti üreten, uzman insan gücünün eğitimini destekleyen ve tıbbi araştırmalar yapılmasını sağlayan işletmelerdir. Hastanelere ayrılan kaynakların verimli kullanımı özellikle üretilen sağlık hizmeti niteliğini ve sağlık hizmetine ulaşılabilirlik artışını sağlarken, sağlık insan gücünün ise iş yükünü azaltmaktadır (Jia ve Yuan, 2017:265). Sağlık sistemlerinde verimsizlik sorunu sağlık harcamalarındaki israfın kontrol altına alınmasını gerektirir. Dünya Sağlık Örgütü raporlarına göre küresel sağlık harcamalarının %20-40 oranında gereksiz olduğu bildirilmektedir (Berwick ve Hackbarth, 2012: 1514). Yakın dönemde yaşanan COVID-19 salgını sağlık sistemlerinin verimliliğinin değerlendirilmesinde sağlık politika aktörleri için tecrübe niteliğini taşımaktadır.

COVID-19, DSÖ tarafından pandemi ilan edilmesine ve küresel ölçekte sağlık ve ekonomik sistemlerde krizin yaşanmasına neden olmuştur (Zhang vd., 2020:5). COVID-19 pandemisinde sağlık hizmeti kullanımında yaşanan sorunlar nedeniyle teşhis ile tedavi sürecinde ertelemeler yaşanmıştır. Bu dönemde hastanelerde kronik hastalıklara yönelik başvuruların azaldığı bildirilmiştir. Başvuruların azalma nedenleri COVID-19 hastalığına yakalanma korkusu nedeniyle sağlık hizmeti almaktan vazgeçme, bulaş riskini azaltmak amacı ile sağlık ihtiyacının karşılanmasında yaşanan ertelemelerdir (De Rosa vd., 2020:2085). Pandemi krizine kadar sağlık, Avrupa Birliği (AB) ülkelerinde ulusal bir yeterlilik olarak değerlendirilmiştir. COVID-19 halk sağlığı krizinin ilk aylarında AB üye ülkeler arasında yönetim sorunu yaşanmıştır. COVID-19 salgını, AB'nin sağlık politikası oluşturma rolünde önemli bir etken olmuştur. 2020 yılı Kasım ayında AB Komisyonu, AB'nin sağlık güvenliğini güçlendirmek ve sınır ötesi sağlık acil durum tehditlerine daha iyi hazırlanmak amacıyla Avrupa Sağlıkta Acil Durum Hazırlık ve Müdahale Kurumu'nun faaliyeti başlamıştır. Bu faaliyetin dışında aynı dönemde kabul edilen Avrupa İlaç Stratejisi ile hastalar için uygun fiyatlı ilaçlara erişimin sağlanması hedeflenmiştir (Steinbuka vd., 2022). COVID-19 salgınının sağlık hizmeti kullanımına etkisinin değerlendirildiği bir araştırmada sağlık hizmeti kullanımında %30'luk bir azalma olduğu belirlenmiştir (Moynihan vd., 2021:6). COVID-19 pandemisi, sağlık yöneticilerine sağlık sistemlerine ayrılan kaynakların verimli kullanım zorunluluğunu hatırlatmıştır. Sağlık harcamalarında yüksek maliyetlere sahip hastanelerin cihaz, yatak, sağlık insan gücü gibi kaynaklarını verimli kullanımı pandemi sürecinde daha da önemli hale gelmiştir.

Araştırma kapsamında COVID-19 pandemisinde AB üye ülkelerinde hastanelerin kaynakları ve yatak kullanım etkinlikleri değerlendirilmiştir. Hastane yatak kullanım etkinliği Pabon Lasso modeli ile değerlendirilmiştir. Hastanelerin seçilen girdi ve çıktı değişkenlerine göre kaynaklarını etkin kullanıp kullanılmadığının değerlendirilmesinde ise Veri Zarflama Analizi (VZA) kullanılmıştır. Pabon lasso ve VZA analiz sonuçlarına göre değerlendirmeler yapılmıştır. Hastane verimliliğini analiz etmek, sağlık yönetimi disiplini önemli bir araştırma alanıdır (Ozcan, 2008). Bu bağlamda araştırmanın özellikle COVID-19 pandemi döneminde AB ülkelerindeki

tedavi hizmetlerine yönelik değerlendirmeleri kapsamı açısından alan yazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Pabon Lasso ve VZA yöntemleri hastanelerin verimliliğinin değerlendirilmesinde kullanılan yöntemlerdir. VZA yöntemi doğası gereği potansiyel veri hatalarına duyarlıdır. Bu nedenle araştırmalarda bu yöntemlerden sadece birini kullanmak yanıltıcı olabilir. İki değerlendirme yönteminin aynı anda kullanılması ile hastanelerin verimliliğine ilişkin karşılaştırılabilir sonuçlara ulaşılması mümkündür (Mehrtak vd., 2014:114). Hibrit yöntemlerin kullanılması ile potansiyel sonuç iyileştirmeleri daha etkili olacaktır (Rouyendegh vd., 2020: 350). Literatürde her iki yöntemin birlikte kullanıldığı araştırmalar sınırlı sayıdadır (Marnani vd., 2012:794; Ajlouni vd., 2013:70; Mehrtak vd., 2014:108; Yiğit ve Esen, 2017:30, Taşkaya, 2020:244, Esen ve Yiğit, 2022:245). Pabon Lasso yönteminde verimsiz bölge tamamen açık olmasına rağmen, VZA verimsizlik için bu kadar net bir bilgi sunmamaktadır (Mehrtak vd., 2014: 115). Bu bağlamda araştırmada her iki yöntem de kullanılmıştır.

1. Kavramsal Çerçeve

İktisat literatürüne göre verimlilik, belirli bir çıktı düzeyine girdilerin minimum kullanılarak ulaşılmasıdır. Verimlilik, sınırlı girdiler ile en iyi çıktının elde edilmesini ölçmek için kullanılan bir ölçüttür (Aldalbahi vd., 2019:240). Verimlilik, sağlık hizmetlerine ayrılan kaynakların etkin kullanılmasıdır.

Hastaneler farklı oranlarda ölçümü zor heterojen çıktılar üretir. Bu çıktılar ameliyat sayısı, ölüm oranları, poliklinik sayısı olabilir. Bu çıktılar diğer sektörlerdeki çıktılar gibi standart değildir. Hastanelerde sağlık insan gücü eğitimi ile araştırma-geliştirme faaliyetleri etkileneceğinden maksimum verimlilik söz konusu değildir (Stimpson vd., 2014: 855). Hastane yönetimleri maliyetleri azaltarak verimlilik artışını hedefleyebilir (Kiadaliri vd., 2013:312).

Sağlık hizmetlerinin verimlilik düzeyinin değerlendirildiği araştırmalarda parametrik ve parametrik olmayan yöntemler kullanılır (Moshiri vd., 2010: 40). VZA, parametrik olmayan yöntemlerden biri olup birçok alanda verimliliğin değerlendirilmesinde kullanılmaktadır. PubMed ve Google Scholar veri tabanlarında 2000 ile 2021 yılları arasında yapılan bir araştırmaya göre hastanelerin verimliliklerinin değerlendirilmesinde en fazla kullanılan yöntemin VZA olduğu belirlenmiştir (Mbau vd., 2023: 207). Hastane verimliliklerinin 2007-2017 yılları arasında VZA kullanılarak ölçüldüğü araştırmalarda en çok kullanılan girdi değişkenleri doktor sayısı, hemşire sayısı ve yatak sayısı olarak belirlenmiştir (Azreena vd., 2018:20).

Hastane yatak kullanım verimliliğini değerlendiren yöntemlerden biri de Pabon Lasso modelidir. Pabon Lasso tedavi hizmeti üreten hastanelerin verimlilik ölçümlerinde kullanılan yaklaşımlardan biridir. Bu yöntemin verimlilik ölçümünde kullanılan diğer yöntemlerden en önemli farkı sağlık hizmeti çıktıları yerine hastane kapasitesini değerlendirmesidir (Çalışkan, 2016: 18). COVID-19 salgını öncesinde ve sonrasında genel hastane verimliliğini değerlendirmek için Pabon Lasso modelinin kullanıldığı bir araştırmada COVID-19 salgını öncesinde hastanelerin %29,4'ü verimsiz, %17,6'sının ise verimli olduğu belirlenmiştir. COVID-19 salgını döneminde ise hastanelerin %35,3'ü verimli bölgede yer almıştır (Mahmoodpour-Azari vd., 2022: 180). VZA ve Pabon-Lasso modeli kullanılarak Ürdün'deki kamu hastanelerinin verimliliklerinin (2006-2008) değerlendirildiği araştırmada kişi başına düşen sağlık hizmetlerine yönelik kamu harcamalarının azalması nedeniyle Ürdün'deki kamu hastanelerinin verimliliklerinin azaldığı belirlenmiştir (Ajlouni vd., 2013: 70). Farklı bir araştırmada ise İran'ın Doğu Azerbaycan bölgesinde bulunan hastanelerin Pabon Lasso modeline göre %44,5'inin tamamen verimli, VZA göre ise %61'i verimli olarak belirlenmiştir (Mehrtak vd., 2014:110). İran'da 23 hastane örneğinde 2010 yılında yapılan VZA ve Pabon-Lasso modelinin birlikte kullanıldığı araştırmada her iki yöntemle göre hastanelerin %21,7'si verimli bulunmuştur (Marnani vd., 2012: 792). Ulusal literatürde ise VZA ve Pabon Lasso modelinin birlikte kullanıldığı araştırma az sayıdadır (Yiğit ve Esen, 2017: 28,

Taşkaya, 2020: 250, Esen ve Yiğit, 2022: 240). On iki kamu hastanesinin verimliliklerinin değerlendirildiği bir araştırmada Pabon Lasso modeline göre hastanelerin %51'i tamamen verimli, VZA yöntemine göre hastanelerin %67'si verimli olduğu belirlenmiştir (Yiğit ve Esen, 2017: 30). Farklı bir araştırmada ise hastanelerin VZA yöntemine göre %37'si kısmen verimli, Pabon Lasso yöntemine göre ise %30,5'i verimli bölgede yer almıştır (Taşkaya, 2020: 249). Kırk yedi hastaneden VZA yöntemi ile verimli bulunan 8 hastaneden 7'si Pabon Lasso yöntemine göre de verimli olduğu belirlenmiştir (Esen ve Yiğit, 2022: 245).

2. Yöntem

Bu araştırmada 2020-2021 yılları arasında AB üye ülkelerindeki hastanelerin kaynaklarının etkinliği Pabon Lasso ve VZA yöntemleri ile değerlendirilmiştir. 1986 yılında Hipolito Pabon Lasso tarafından geliştirilen bu yöntem ile düşük ya da yüksek performansa sahip olan hastaneler belirlenmiştir (Lasso, 1986: 350; Mehrtak vd., 2014:110; Hosseini vd., 2016:5). Pabon Lasso modelinde yatak kullanımı ile ilgili üç performans parametresi kullanılır (Tripathi vd., 2016: 70; Marnani vd., 2012: 792). Bunlar yatak doluluk oranı, ortalama yatış süresi ve yatak devir hızıdır (Lasso, 1986: 352).

- **Yatak Doluluk Oranı:** Yatak doluluk oranı hastanelerin kapasitesine göre hizmet ürettiği seviyedir.
- **Ortalama Kalış Süresi:** Bir hastanın hastanede kaldığı ortalama gün sayısıdır.
- **Yatak Devir Hızı:** Bir yatağın yılda kaç hasta tarafından kullanıldığını gösterir.

Şekil 1: *Pabon Lasso Modeli*

	Ortalama Kalış Süresi	
Yatak Devir Hızı	BÖLGE 2 Düşük Yatak Doluluk Oranı Yüksek Yatak Devir Hızı Kısa Kalış Süresi	BÖLGE 3 VERİMLİ Yüksek Yatak Doluluk Oranı Yüksek Devir Hızı Kısa Kalış Süresi
	BÖLGE 1 VERİMSİZ Düşük Yatak Doluluk Oranı Düşük Yatak Devir Hızı Uzun Kalış Süresi	BÖLGE 4 Yüksek Yatak Doluluk Oranı Düşük Yatak Devir Hızı Uzun Kalış Süresi
	Yatak Doluluk Oranı	

Şekil 1'de Pabon Lasso modeli yer almaktadır. Birinci bölgede en verimsiz hastaneler, üçüncü bölgede en verimli hastaneler, ikinci ve dördüncü bölgede ise kısmi verimli olan hastaneler yer alır (Pabon Lasso, 1986). Birinci bölgedeki hastanelerin yatak doluluk oranı ve devir hızı düşüktür. İkinci bölgede devir hızı yüksek, yatak doluluk oranı düşüktür. Üçüncü bölge yatak doluluk oranı ve devir hızının yüksek olması nedeniyle Pabon Lasso modelinde en etkin durumu gösteren bölgedir. Dördüncü bölgedeki hastanelerin yatak devir hızı düşük ve yatak doluluk oranı ise yüksektir (Boz vd., 2018: 204). İkinci bölgedeki hastaneler yatak doluluk oranı açısından verimsiz, yatak devir hızı ve ortalama kalış süresi verimli olarak değerlendirilir. Dördüncü bölgedeki hastaneler yatak doluluk oranı açısından verimli, yatak devir hızı ve ortalama kalış süresi

kriterlerine göre verimsizdir (Mehrtak vd., 2014:108). İkinci ve dördüncü bölgedeki hastaneler iyileştirmeler ile tam verimli hale gelebilirler (Dopeykar ve Amiri, 2020: 940).

VZA, sağlık hizmeti performans değerlendirmelerinde kullanılan bir yöntemdir (Kohl vd., 2019: 250). Bu yöntemde karar birimleri en iyi gözlem sınırına göre karşılaştırılarak diğer gözlemler bu etkin gözleme göre değerlendirilir. Dolayısıyla etkinlik sınırı, varsayılan bir durum değil gerçekleşen bir gözlemdir. Etkinlik skorları 1'e eşit olan karar birimleri etkin, 1'den farklı olan karar birimleri de etkinsiz olarak değerlendirilir (Sezen ve Gök, 2009: 390). Bu analizde önemli süreçlerden biri de karar verme birim sayısının belirlenmesidir. Bu çalışmada karar birimleri AB üye ülkeleri olarak belirlenmiştir. Araştırmanın güvenilirliği açısından seçilen girdi sayısı (m) ve çıktı sayısı (p) ise en az (m+p+1) tane karar birimi gerekli bir kısıt olup bu yönü ile araştırma kısıtlılık taşımamaktadır. Analizde akademik kullanım amaçlı EMS paket programından yararlanılmıştır. Değerlendirme sonuçlarında sağlık hizmeti performansı % 100 olan ülkeler sağlık hizmeti performansı etkin, % 100'den küçük olan ülkeler ise sağlık hizmeti performansı etkinsiz olarak değerlendirilmiştir. VZA etkinlik sınırının belirlenmesinde girdi ve çıktı odaklı modeller kullanılır. Girdi ve çıktı odaklı modellerden hangisinin tercih edileceği değişkenlere ve veri setine göre belirlenir. Karar biriminin etkinlik değerinin % 100 çıkması, kullanılan girdi ve çıktı değerine göre etkinliği ifade etmektedir. Sonuç mutlak tam etkinliği yansıtmadığından etkinlik ifadesi nispi etkinlik olarak algılanmalıdır (Temür ve Bakırcı, 2008: 250).

Araştırmada kullanılan VZA etkinlik sınırının belirlenmesinde girdileri minimize etmeyi amaçlayan ölçeğe göre sabit getiri (CRS) yaklaşımı kullanılmıştır. Bu yöntemin seçilme nedeni karar birimi olarak seçilen hastane yönetiminin girdiler üzerinde denetiminin olmasıdır. Bu modelde girdilerdeki artışın çıktılarda oransal değişim yaratacağı varsayılır (Şahin, 2008: 40). Örneğin, bir hastane insan kaynaklarının %5 artışını hedefliyorsa bu artışın hastanenin çıktılarında da % 5'lik bir artış sağlayacağı varsayılır. Girdi odaklı veri zarflama analizinde belirli bir çıktı seviyesi için girdiler en aza indirilerek bir birimin belirli bir çıktı seviyesi için girdisini ne kadar azaltabileceğini gösterir (Narcı, 2012:120). Modelin amacı belirli miktardaki çıktı düzeyine ulaşabilmek için gerekli olan en iyi girdi miktarını belirlemektir (Temür ve Bakırcı, 2008: 250). Tedavi hizmeti üreten hastanelerin değerlendirildiği araştırmalarda genellikle girdi değişkeni olarak sağlık insan gücü ve yatak sayısı, çıktı değişkenleri olarak ameliyat sayısı, hasta sayısı, yatış süresi seçilmiştir (Keskin, 2018: 130, Uyar ve Şahin, 2015: 5). Bu çalışmada girdi değişkenleri hastane yatak sayısı, 100.000 kişi başına düşen hekim sayısı, çıktı değişkenleri ise kişi başı hekime müracaat oranı, taburcu oranı ve ameliyat oranı olarak belirlenmiştir. Emek yoğun sağlık sektöründe hastanelerin sağlık insan gücü verimlilik değerlendirilmesinde kullanılması gereken girdi değişkeni olduğu belirtilmektedir (Chilingerian ve Sherman, 2011: 450). Hastanede ortalama kalış süresi hastane verimlilik ölçümünde kullanılan önemli parametrelerden biridir (Dimas, 2012: 20).

Pabon Lasso ve VZA yöntemlerinde kullanılan verilere Avrupa Birliği İstatistik Ofisi (EUROSTAT) veri tabanından ulaşılmıştır. Analizlere dâhil edilen verilerin büyük çoğunluğunun bazı ülkelerde eksik olması nedeniyle ilgili ülkelere araştırmada yer verilememiştir. Araştırmaya dâhil olan AB üye ülkeleri Belçika, Bulgaristan, Çekya, Almanya, Estonya, İrlanda, İspanya, Fransa, Hırvatistan, İtalya, Kıbrıs, Litvanya, Letonya, Macaristan, Hollanda, Avusturya, Portekiz, Romanya, Slovenya ve İsveç'tir. Araştırma örneğine bu ülkelerdeki mülkiyet yapısı fark etmeksizin tüm hastaneler dâhil edilmiştir. Pabon Lasso parametrelerinde eksik verinin olmadığı belirlenmiştir. Veri zarflama analizinde ise girdi-çıkıtı parametrelerindeki eksiklikler ortalama kullanılarak tamamlanmıştır. Literatürde kayıp verilerin tamamlanması amacıyla kullanılan yöntemlerden biri de eksik veri yerine ortalama atama yöntemidir (Osborne, 2013).

Karar birimi olarak seçilen ülkelerdeki hastanelere ait değişkenler Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1: Araştırmada Kullanılan Parametreler

Değişkenler ve Kısaltmaları	Açıklama
Veri Zarflama Analizi	
Hastane Yatak Sayısı (hys)	Hastanelerin kapasitesine göre hizmet ürettiği seviyedir
Hekim sayısı(hs)	Tedavi hizmeti sunan sağlık kurumlarındaki 100.000 kişi başına düşen hekim sayısıdır
Kişi başı hekime müracaat oranı (kbhm)	Tedavi hizmeti sunan sağlık kurumlarındaki 100.000 kişi başına düşen müracaat oranıdır
Taburcu Oranı (to)	Hastaneden tedavi alıp iyileşen sayısıdır
Ameliyat Oranı (ao)	Hastanede yapılan ameliyat sayısıdır
Pabon Lasso Modeli	
Ortalama Kalış Süresi (oks)	Bir hastanın hastanede kaldığı ortalama gün sayısıdır
Yatak Doluluk Oranı (ydo)	Hastanelerin kapasitesine göre hizmet ürettiği seviyedir
Yatak Devir Hızı (ydh)	Bir yatağın yılda kaç hasta tarafından kullanıldığını gösterir

3. Bulgular

Tablo 2'de 2020-2021 yılları Pabon Lasso parametreleri ortalama ve standart sapma değerleri yer almaktadır. 2020 yılı Pabon Lasso parametrelerine göre yatak devir hızı ortalama ve standart sapması $3,83(\pm 1,33)$, ortalama kalış süresi $6,20 (\pm 1,13)$, yatak doluluk oranı ortalama ve standart sapması $62,7(\pm 7,21)$ 'dir. Yatak devir hızı parametresinde İsveç (7,63) en yüksek, Kıbrıs ise en düşük (1,31) değere sahiptir. Ortalama kalış süresi parametresinde en yüksek değer Portekiz (9,90), en düşük değer ise Kıbrıs (4,80) 'tır. Yatak doluluk oranı İrlanda en yüksek (76,9), Kıbrıs ise en düşük değere (50,50) sahip olmuştur.

Pabon Lasso parametreleri 2021 yılına göre yatak devir hızı ortalama ve standart sapması $3,95 (\pm 1,24)$, ortalama kalış süresi $6,13 (\pm 1,15)$, yatak doluluk oranı ortalama ve standart sapması $64,4(\pm 8,11)$ 'dür. Yatak devir hızı parametresinde İsveç (8,03) en yüksek, Romanya ise en düşük (2,20) değere sahiptir. Ortalama kalış süresi parametresinde en yüksek değer Portekiz (9,20), en düşük değer ise Kıbrıs'tır (3,10). Yatak doluluk oranı İrlanda en yüksek (82,8), Macaristan ise en düşük değere (51,45) sahip olmuştur.

Tablo 2: 2020-2021 Yılı Pabon Lasso Parametreleri

Ülke	2020			2021		
	ydh	oks	ydo	ydh	oks	ydo
Belçika	2,82	6,66	62,14	2,78	6,27	64,54
Bulgaristan	4,63	4,9	54,53	4,22	5,08	57,01
Çekya	3,12	5,84	58,2	2,95	5,93	59,43
Almanya	4,19	7,4	69,6	4,19	7,4	69,9
Estonya	5,18	6,1	65,6	4,8	6,3	66
İrlanda	3,63	5,7	76,9	3,76	6,4	82,8
İspanya	3,74	6,39	67,56	4,14	6,3	70,9
Fransa	3,13	5,68	69,88	3,28	5,56	71,89
Hırvatistan	2,94	5,9	58,35	3,16	5,86	64,41
İtalya	4,35	7,48	67,7	4,83	7,4	71,3
Kıbrıs	1,31	4,8	50,5	4,09	3,1	51,77
Letonya	5,41	5,91	65,11	5,12	6,02	64,77
Litvanya	4,76	6,65	56,8	4,34	6,52	56,05
Macaristan	3,21	5,32	51,64	2,53	5,86	51,45
Hollanda	4,01	5,16	59,6	3,97	5,16	61,2
Avusturya	3,82	6,39	64,06	4,09	6,33	66,56
Portekiz	2,83	9,9	75,09	3,02	9,2	77,81
Romanya	2,23	6,17	59,43	2,2	6,21	60,66
Slovenya	3,83	6,56	57	3,95	6,43	57,9
İsveç	7,63	5,3	64,76	8,03	5,4	61,81
Ortalama	3,83	6,2	62,7	3,95	6,13	64,4
Standart Sapma	1,33	1,13	7,21	1,24	1,15	8,11

Tablo 3'de 2020-2021 yılları VZA ile verimlilik değerlendirilmesinde kullanılan girdi ve çıktı değişkenleri ortalama ve standart değerleri yer almaktadır. Girdi değişkenlerinden hastane yatağı sayısı 2020 yılında ortalama ve standart sapması 503,96 ($\pm 183,50$), hekim sayısı 219 ($\pm 47,3$) olarak gerçekleşmiştir. Çıktı değişkenlerinden ameliyat oranı 9,78 ($\pm 4,88$), taburcu oranı 1.893,89 ($\pm 829,9$), kişi başı hekime müracaat oranı 5,60 ($\pm 1,75$) saptanmıştır. Ameliyat oranı parametresinde en yüksek değer Kıbrıs (16,37), en düşük değer Avusturya (4,71), taburcu oranı parametresinde en yüksek değer Bulgaristan (3.618), en düşük değer Kıbrıs'tır (474,2). Kişi başı hekime müracaat oranı parametresinde en yüksek değer Almanya (9,50), en düşük değer İsveç (2,16), hastane yatak sayısı parametresinde en yüksek değer Almanya (782,88), en düşük değer ise İsveç'tir (204,6). Hekim sayısı parametresinde ise en yüksek değer Litvanya (300,73), en düşük değer ise Kıbrıs'tır (100,34).

Girdi değişkenlerinden hastane yatağı sayısı 2021 yılında ortalama ve standart sapması 502,44 ($\pm 184,7$), hekim sayısı 220 ($\pm 53,6$)'dır. Çıktı değişkenlerinden ameliyat oranı 10,70 ($\pm 4,53$), taburcu oranı 1914,22 ($\pm 813,6$), kişi başı hekime müracaat oranı 6,34 ($\pm 2,89$)'dur. Ameliyat oranı parametresinde en yüksek değer Bulgaristan (17,19), en düşük değer Avusturya (4,71), taburcu oranı parametresinde en yüksek değer Bulgaristan (3343,7), en düşük değer Portekiz'dir (1060,7). Kişi başı hekime müracaat oranı parametresinde en yüksek değer Slovenya (11,03), en düşük değer İsveç (2,26), hastane yatak sayısı parametresinde en yüksek değer Bulgaristan (792,28), en düşük değer ise İsveç'tir (200,09). Hekim sayısı parametresinde ise en yüksek ortalama Litvanya (299,95), en düşük ortalama ise Kıbrıs'tır (76,86).

Tablo 3: 2020-2021 Girdi ve Çıktı Değişkenleri Ortalama ve Standart Sapma

Ülke	2020					2021				
	ao	to	kbhm	hys	hs	ao	to	kbhm	hys	hs
Belçika	11,57	1.562,80	6,17	553,33	219	12,53	1914,2	6,74	549,22	220
Bulgaristan	9,78	3.618,00	5,4	780,82	245,12	17,19	3343,7	5,7	792,28	248,93
Çekya	8,74	2.063,90	7,32	660,63	258,67	8,69	1967,7	7,8	665,51	264,58
Almanya	9,78	3.280,50	9,5	782,88	252,52	10,7	3256,8	9,6	776,02	254,82
Estonya	10,15	2.314,70	4,1	446,33	238,13	10,29	2112,7	4,1	439,44	230,14
İrlanda	5,4	1.051,60	6	289,09	196,65	7,25	1089,3	6,3	289,42	202,44
İspanya	9,57	1.106,30	4,94	295,52	245,62	9,86	1228,4	4,78	296,1	256,82
Fransa	15,79	1.796,90	5	573,02	219	15,78	1856,5	5,5	564,77	269,31
Hırvatistan	11,39	1.668,80	5,07	566,38	220,91	11,82	1787,7	5,98	567,54	232,27
İtalya	10,58	1.388,60	5,2	318,56	233,09	10,71	1511,3	5,3	312,39	220
Kıbrıs	16,37	474,2	6,75	316,81	100,34	16,88	1278,3	6,3	312,43	76,86
Letonya	8,52	2.864,30	5,1	528,56	184,96	8,97	2647,9	6	516,43	186,31
Litvanya	9,78	2.864,30	6,12	601,17	300,73	10,7	2632,2	6,48	605,43	299,95
Macaristan	9,78	2.172,80	9,43	675,74	200,08	10,7	1718,5	9,45	678,56	159,23
Hollanda	6,5	1.169,50	5,6	291,13	137,6	6,95	1172,1	8,6	295,23	136,86
Avusturya	4,71	2.698,80	5,8	705,1	292,11	4,71	2833	6,46	691,47	290,76
Portekiz	8,77	991,5	3	349,8	246,34	8,75	1060,7	3,5	351,07	252,58
Romanya	10,13	1.588,50	4,6	712,12	175,42	10,24	1585,8	4,9	720,56	187,72
Slovenya	8,51	1.639,90	5,3	427,79	194,06	10,7	1680,5	11,03	424,94	195,44
İsveç	9,78	1.562,00	2,16	204,61	219	10,7	1607,2	2,26	200,09	220
Ortalama	9,78	1.893,89	5,6	503,96	219	10,7	1914,22	6,34	502,44	220
Standart Sapma	4,88	829,9	1,75	183,5	47,3	4,53	813,64	2,89	184,7	53,6

Tablo 4'de 2020-2021 yılları değişkenlerin korelasyon matrisi yer almaktadır. Örneklem sayısının ($n < 30$) olması nedeniyle spearman korelasyon katsayısı kullanılmıştır. VZA girdi ve çıktı değişkenlerinden hastane yatak sayısı ile taburcu oranı arasında 2020 yılında ($r=0,781$) ($p < 0,01$) düzeyinde anlamlı ilişki belirlenmiştir. Hastane yatak sayısı ile taburcu oranı ($r=0,741$) arasında 2021 yılında da ($p < 0,01$) düzeyinde anlamlı ilişki saptanmıştır. VZA girdi ve çıktı değişkenlerinden kişi başı hekime müracaat oranı ile hastane yatak sayısı arasında korelasyon katsayısı ($r=0,353$), hekim sayısı ile taburcu oranı arasında korelasyon katsayısı ($r=0,426$), kişi başı hekime müracaat ile taburcu oranı arasında korelasyon katsayısı ($r=0,252$)'dir. Bu değişkenler arasında korelasyon katsayılarına göre ($p < 0,01$) ve ($p < 0,05$) düzeyinde anlamlı ilişki belirlenmemiştir. Hastane yatak sayısı ile hekim sayısı arasında korelasyon katsayısı ($r=0,355$), hekim sayısı ile ameliyat oranı arasında korelasyon katsayısı ($r=0,854$), kişi başı hekime müracaat oranı ile ameliyat oranı arasında korelasyon katsayısı ($r=0,814$), ameliyat oranı ile taburcu oranı arasında korelasyon katsayısı ($r=0,339$)'dur. Korelasyon katsayılarına göre bu değişkenler arasında ($p < 0,01$) ve ($p < 0,05$) düzeyinde anlamlı ilişki saptanmamıştır. Değişkenler arasında korelasyon katsayıları ($r < 0,80$)'ın altında olması nedeni ile çoklu bağlantı sorunu yaşanmamıştır (Büyüköztürk, 2017: 27). Bu bağlamda seçilen araştırma değişkenleri VZA'nde kullanılmıştır.

Tablo 4: 2020-2021 Yılları Değişkenlerin Korelasyon Matrisi

2020			hys	hs	ao	to	kbhm	
r	hys	r	1	0,389	0,121	,781**	0,353	
		p		0,09	0,611	0	0,126	
	hs	r	0,389	1	-0,124	0,426	0,075	
		p	0,09		0,601	0,061	0,752	
	ao	r	0,121	-0,124	1	-0,058	-0,082	
		p	0,611	0,601		0,809	0,732	
	to	r	,781**	0,426	-0,058	1	0,252	
		p	0	0,061	0,809		0,284	
	kbhm	r	0,353	0,075	-0,082	0,252	1	
		p	0,126	0,752	0,732	0,284		
	2021			hys	hs	ao	to	kbhm
	r	hys	r	1	0,355	0,194	,741**	0,313
p				0,124	0,413	0	0,179	
hs		r	0,355	1	-0,044	0,431	-0,143	
		p	0,124		0,854	0,058	0,547	
ao		r	0,194	-0,044	1	0,226	-0,056	
		p	0,413	0,854		0,339	0,814	
to		r	,741**	0,431	0,226	1	0,27	
		p	0	0,058	0,339		0,25	
kbhm		r	0,313	-0,143	-0,056	0,27	1	
		p	0,179	0,547	0,814	0,25		

(**) $p < 0.01$ (r) korelasyon katsayısı, (p) anlamlılık düzeyidir

Tablo 5'de 2020 yılı ölçeğe göre girdi yönelimli sabit getiri modeli etkinlik skorları yer almaktadır. Etkinlik skoru 100 olan ülkeler Kıbrıs, Letonya, Macaristan, Hollanda, İsveç'tir. Belçika'da hastane yatak sayısı %74, hekim sayısı %26, Fransa'da %60 hastane yatak sayısı, hekim sayısı ise %40 oranında, Portekiz'de ise %62 hastane yatak sayısı, %38 hekim sayısı atıl kullanılmıştır. Almanya'da taburcu oranında %55, kişi başı hekime müracaat oranında %45, Çekya'da taburcu oranında %48, kişi başı hekime müracaat oranında %52, Romanya'da ameliyat oranında %37, taburcu oranında %63, Slovenya'da ameliyat oranında %13, taburcu oranında %55, kişi başı hekime müracaat oranında %33 oranında iyileştirmelere ihtiyaç vardır.

Tablo 5: 2020 Yılı Sabit Ölçeğe Göre Getiri Etkinlik Skorları Dağılımı

Karar verme birimi	Etkinlik Skoru (%)	hys {I}{V}	hs{I}{V}	ao {O}{V}	to {O}{V}	kbhm {O}{V}
Belçika	71,29	0,74	0,26	0,16	0,49	0,35
Bulgaristan	95,31	0	1	0	1	0
Çekya	73,2	0,46	0,54	0	0,48	0,52
Almanya	99,72	0,24	0,76	0	0,55	0,45
Estonya	88,86	0,68	0,32	0,13	0,66	0,21
İrlanda	99,22	1	0	0	0,13	0,87
İspanya	92,37	1	0	0,1	0,26	0,64
Fransa	81,6	0,6	0,4	0,48	0,52	0
Hırvatistan	67,97	0,6	0,4	0,41	0,59	0
İtalya	95,15	1	0	0,1	0,29	0,6
Kıbrıs	100	0	1	0,72	0	0,28
Letonya	100	0,71	0,29	0	0,86	0,14
Litvanya	86,4	0,79	0,21	0	0,71	0,29
Macaristan	100	0	1	0	0,45	0,55
Hollanda	100	0,78	0,22	0	0,39	0,61
Avusturya	72,18	0,82	0,18	0	0,71	0,29
Portekiz	56,59	0,62	0,38	0,2	0,51	0,29
Romanya	72,83	0	1	0,37	0,63	0
Slovenya	82,8	0,72	0,28	0,13	0,55	0,33
İsveç	100	1	0	0,33	0,67	0

Tablo 6'da 2021 yılı ölçeğe göre girdi yönelimli sabit getiri modeli etkinlik skorları yer almaktadır. Etkinlik skoru 100 olan ülkeler Kıbrıs, Letonya, Hollanda ve İsveç'tir. Belçika'da hastane yatak sayısı %74, hekim sayısı %26, Fransa'da %63 hastane yatak sayısı, hekim sayısı ise %37 oranında, Romanya'da ise %44 hastane yatak sayısı, %56 hekim sayısı atıl kullanılmıştır. Belçika %80 taburcu oranında, %20 oranında kişi başı hekime müracaat, Portekiz ameliyat oranında %30, taburcu oranında %29, kişi başı hekime müracaat %42 oranında, Çekya 'da taburcu oranında %80, kişi başı hekime müracaat oranında ise %20 iyileştirmelere ihtiyaç vardır.

Tablo 6: 2021 Yılı Sabit Ölçeğe Göre Getiri Etkinlik Skorları Dağılımı

Karar verme birimi	Etkinlik Skoru (%)	hys {I}{V}	hs{I}{V}	ao {O}{V}	to {O}{V}	kbhm {O}{V}
Belçika	71,19	0,74	0,26	0	0,8	0,2
Bulgaristan	89,66	0,4	0,6	0	1	0
Çekya	62,08	0,79	0,21	0	0,72	0,28
Almanya	87,03	0,78	0,22	0	0,83	0,17
Estonya	83,87	0,61	0,39	0,06	0,94	0
İrlanda	83,52	1	0	0,19	0,23	0,58
İspanya	78,2	1	0	0,27	0,27	0,46
Fransa	62,24	0,63	0,37	0,11	0,89	0
Hırvatistan	63,36	0,74	0,26	0	0,81	0,19
İtalya	84,36	0,68	0,32	0	0,74	0,26
Kıbrıs	100	0	1	0,98	0	0,02
Letonya	100	0,64	0,36	0	1	0
Litvanya	78,8	0,7	0,3	0	0,86	0,14
Macaristan	72,4	0	1	0	0	1
Hollanda	100	1	0	0	0	1
Avusturya	76,95	0,7	0,27	0	0,86	0,14
Portekiz	53,4	1	0	0,3	0,29	0,42
Romanya	52,12	0,44	0,56	0	1	0
Slovenya	95,34	0,76	0,24	0	0,6	0,4
İsveç	100	1	0	0,1	0,9	0

Tablo 7'de 2020-2021 yılları VZA ve Pabon Lasso modeli karşılaştırma sonuçları yer almaktadır. VZA 2020 yılına göre hastanelerin %25'i verimli, Pabon Lasso modeline göre ise %70'ı verimli (9 hastane kısmi verimli) olduğu belirlenmiştir. VZA 2021 yılında ise hastanelerin %20'si verimli, Pabon Lasso modeline göre ise %75'i verimli (10 hastane kısmi verimli) olarak belirlenmiştir. Kıbrıs, Letonya, Hollanda ve İsveç'teki hastanelerden Letonya ve İsveç'teki hastanelerin VZA ve Pabon Lasso modeline göre de verimli olduğu belirlenmiştir. Almanya, Estonya, İtalya, Avusturya'daki hastanelerin Pabon Lasso parametrelerine göre verimli olduğu belirlenmiştir. Çekya, Hırvatistan ve Romanya'daki hastanelerin VZA ve Pabon Lasso modeline göre verimsiz olduğu saptanmıştır.

Tablo 7: Karar Verme Birimlerinin VZA ve Pabon Lasso Değerlendirme Sonuçlarının Karşılaştırılması

Karar verme birimi	2020	2021	2020	2021
	VZA		PL	
Belçika	Verimsiz	Verimsiz	Verimsiz	Kısmi verimli
Bulgaristan	Verimsiz	Verimsiz	Kısmi verimli	Kısmi verimli
Çekya	Verimsiz	Verimsiz	Verimsiz	Verimsiz
Almanya	Verimsiz	Verimsiz	Verimli	Verimli
Estonya	Verimsiz	Verimsiz	Verimli	Verimli
İrlanda	Verimsiz	Verimsiz	Kısmi verimli	Kısmi verimli
İspanya	Verimsiz	Verimsiz	Kısmi verimli	Verimli
Fransa	Verimsiz	Verimsiz	Kısmi verimli	Kısmi verimli
Hırvatistan	Verimsiz	Verimsiz	Verimsiz	Verimsiz
İtalya	Verimsiz	Verimsiz	Verimli	Verimli
Kıbrıs	Verimli	Verimli	Verimsiz	Kısmi verimli
Letonya	Verimli	Verimli	Verimli	Kısmi verimli
Litvanya	Verimsiz	Verimsiz	Kısmi verimli	Kısmi verimli
Macaristan	Verimli	Verimsiz	Verimsiz	Verimsiz
Hollanda	Verimli	Verimli	Kısmi verimli	Verimsiz
Avusturya	Verimsiz	Verimsiz	Verimli	Verimli
Portekiz	Verimsiz	Verimsiz	Kısmi verimli	Kısmi verimli
Romanya	Verimsiz	Verimsiz	Verimsiz	Verimsiz
Slovenya	Verimsiz	Verimsiz	Kısmi verimli	Kısmi verimli
İsveç	Verimli	Verimli	Kısmi verimli	Kısmi verimli

4. Sonuç ve Öneriler

COVID-19 ülkelerin sağlık sistemleri başta olmak üzere birçok sistemi küresel ölçekte etkilemiştir. Politik aktörlerin bu krizi yönetme yetenekleri ise önemli ölçüde farklılık göstermiştir. COVID-19 pandemi sürecinde özellikle 2020 yılında karşılaşılan aşırı talebi cevaplandırmada ülkelerin sağlık sektöründeki kaynaklarının yeterli olduğu söylenemez. Ancak virüs yayılımı öncesinde kaynakların (hastane yatak kapasitesi, cihaz kapasitesi, sağlık insan gücü oranı, dijitalleşme gibi) optimum kullanımına yönelik stratejileri uygulamaya geçiren ülkelerin sağlık sistemlerinde sürecin yönetimi kolaylaşmıştır (Steinbuka vd., 2022). COVID-19 hastalığının neden olduğu halk sağlığı krizi sağlık yöneticilerine tecrübe kazandırmıştır. Kazanılan bu tecrübenin sağlık politikalarında kullanılması sağlık hizmetlerinin nitelik artışını destekleyecektir.

Araştırmada kullanılan girdi değişkenlerinden hekim sayısı ortalamasında 2020 yılına göre 2021 yılında artış gerçekleşmiştir. COVID-19 pandemi sürecinde sağlık ile ilgili parametrelerin kullanıldığı araştırmaların birinde entropi yöntemine göre en düşük öneme sahip değişken hekim sayısı olarak belirlenmiştir (Aydın, 2022: 720). Diğer bir araştırmada ise aynı yöntem ile hastane yatağı sayısı en fazla ağırlığa sahip değişken olarak belirlenmiştir (Tuzcu ve Türkoğlu, 2022: 380). Kişi başı hekime müracaat oranı 2020 yılında en yüksek Almanya, en düşük İsveç hastanelerinde, 2021 yılında ise en yüksek Slovenya, en düşük İsveç hastanelerinde gerçekleşmiştir. Almanya ve Slovenya Bismarck, İsveç ise Beveridge sağlık finansman modeline sahiptir. Bismarck finansman modelini benimseyen ülkelerde yaşayanlara göre Beveridge finansman türünün uygulandığı ülkelerde bireyler, sağlık hizmeti için cepten ödeme yapmadıklarından daha fazla sağlık kurumlarına başvuru yapma eğilimindedirler (Demirci vd., 2020: 230). COVID-19, sağlık hizmetlerine talep düzeyinde ani artışa neden olsa da kişi başı hekime müracaat parametresinde Almanya ve Slovenya'nın en yüksek değere sahip olması sağlık sistemi finansman yapısından kaynaklı olabilir.

Pabon Lasso parametrelerinden yatak devir hızı parametresinde 2020-2021 yıllarında İsveç, ortalama kalış süresi parametresinde Portekiz, yatak doluluk oranı parametresinde İrlanda'daki hastaneler en yüksek değerlere sahiptir. VZA girdi değişkenlerinden hastane yatak sayısı, çıktı değişkenlerinden kişi başı hekime müracaat en düşük İsveç hastanelerinde gerçekleşmiştir. Çıktı değişkenlerinden taburcu oranı 2020-2021 yıllarında en yüksek Bulgaristan'daki hastanelerde gerçekleşmiştir. En önemli girdi değişkeni olarak kabul edilen sağlık insan gücü hekim oranı ise her iki yılda da en düşük Kıbrıs'taki hastanelerde gerçekleşmiştir.

Araştırmada kullanılan girdi ve çıktı değişkenlerine göre 2020 yılında hastane verimliliğine sahip Kıbrıs, Letonya, İsveç ve Hollanda hastaneleri 2021 yılında da verimliliklerini sürdürmüştür. COVID-19 kaynaklı bulaş ve ölümler üzerinde hastane performansının VZA ile değerlendirildiği bir araştırmada Kıbrıs ve Hollanda'nın bulaş kontrolünde başarılı olduğu belirlenmiştir (Bayram ve Yurtsever, 2021: 370).

VZA ve Pabon Lasso yöntemlerine göre 2020-2021 yıllarında Letonya hastaneleri verimli, İsveç hastaneleri ise kısmi verimli olarak belirlenmiştir. OECD ülkelerinin COVID-19 pandemi süreç yönetiminin değerlendirildiği bir araştırmada COVID-19 ile mücadelede en düşük performans gösteren ülkelerden İsveç dördüncü, Letonya ise birinci sırada yer almıştır (Aslan ve Bolukçu, 2022: 80). Letonya, 2020-2021 yıllarında VZA göre verimli olduğu belirlenmiştir. Pabon Lasso modeline göre ise Letonya 2020 yılında verimli, 2021 yılında ise kısmi verimli olarak değerlendirilmiştir. COVID-19 ile mücadele performansının 36 OECD ülke örneğinde değerlendirildiği bir araştırmada COVID-19 vaka sayısı, bir milyon kişiye düşen COVID-19 ölüm sayısı, COVID-19 ölüm oranı, kişi başı cari sağlık harcaması, bin kişiye düşen hekim sayısı, bin kişiye düşen hemşire sayısı ve bin kişiye düşen yatak sayısı değişkenleri kullanılmıştır. Bu araştırmada en iyi performansa sahip ülkeler arasında Letonya ikinci sırada yer almıştır (Yiğit, 2020: 400). Letonya, Bismarck sağlık finansman modeline sahip AB üye ülkesidir. Diğer AB ülkeleri ile karşılaştırıldığında Letonya'da daha çok bireysel değer sistemi paylaşılmaktadır. Bu kültürel özellik, aşılama oranlarının başlangıçta neden yavaş olduğunu kısmen açıklamaktadır. Letonya'da sağlık sektörü ortalama düzeyde finansman kaynağına sahiptir. Aynı zamanda Letonya 2019 yılı yaşam beklentisi ve satın alma gücü verilerine göre kişi başı en düşük cari sağlık harcamasına sahip ülkelerden biridir. Letonya'da pandemi öncesinde sağlık sektörünün reform eksikliğinin kısmen tamamlanması COVID-19 halk sağlığı krizi sırasında sağlık hizmetleri açısından kazanç olarak nitelendirilmektedir (Steinbuka vd., 2022).

Fransa ve Belçika'daki hastanelerin 2020-2021 yıllarında VZA ile yapılan değerlendirmeye göre verimsiz olduğu belirlenmiştir. Sağlık sistemlerinde COVID-19 ile mücadelede sağlık altyapı ve uygulamalarının değerlendirildiği bir araştırmada Fransa ve Belçika başarısız ülkeler arasında yer almıştır (Yalçın vd., 2023:18). Fransa ve Belçika sağlık sistemleri Bismarck sağlık finansman modeline sahip ülkelerdir. Beveridge sağlık finansman modeline sahip ülkeler Bismarck finansman modelini benimseyen ülkelere göre koruyucu sağlık hizmetlerine daha fazla önem vermektedir (Carter vd., 2020:2). Bu ülkelerdeki hastanelerin verimsizlik nedeni birinci basamak sağlık hizmetlerinin COVID-19 pandemi sürecinde yetersiz kalması olabilir. Birinci basamak sağlık kurumlarının hasta başvurularını cevaplandırmadaki gecikmesi hastane başvurularında artışa neden olabileceği düşünülmektedir.

VZA ve Pabon Lasso yöntemlerine göre 2020-2021 yıllarında Çekya, Hırvatistan ve Romanya'daki hastaneler her iki modelde de verimsiz olarak değerlendirilmiştir. COVID-19 hastalığından en çok etkilenen OECD ülkelerindeki sağlık çalışanlarını korumada etkinlik gösteren ülkelerden biri Çekya olarak belirlenmiştir (Kaman ve Yücel, 2021: 20). Çekya toplumu kısıtlamalara uyum ve halk arasındaki dayanışmada güçlü bir bağlılık sağlamıştır. Bu nedenle hastalığın ölüm oranlarına etkisi diğer ülkelere göre düşük bulunmuştur (Remr, 2023:10). 2020-2021 yıllarında verimsiz hastanelerin olduğu İtalya'daki hastanelerin Pabon Lasso parametrelerine

göre verimli olduğu belirlenmiştir. Hastanelerin tedavi performansının ülkelere göre karşılaştırılmasında VZA ile yapılan değerlendirmede İtalya, AB ülkeleri arasında en az verimli ülke olarak belirlenmiştir (Shirouyehzad vd., 2020: 20). İtalya, Fransa, İngiltere ve ABD gibi ülkelerde COVID-19 bulaş yayılımının fazla olması bu ülkelerdeki hastanelerin yatak ve yoğun bakım kapasitelerinin verimsiz kullanımına neden olmuştur (Breitenbach vd., 2021). İtalya'da tekstil sektörünün çoğunluğunda Çin'den gelen göçmenler çalışmaktadır. Bunun bir sonucu olarak COVID-19 pandemi sürecinde ilk olarak Wuhan ile İtalya arasında direkt uçuşlar iptal edilmiştir. Ayrıca Kuzey İtalya'dan enfekte kişilerin hafta sonlarını Avrupa'daki kayak merkezlerinde geçirmesi virüsün yayılmasını hızlandıran etkenlerden biri olmuştur. Kuzey İtalya'da yaşlı nüfus oranının fazla olması salgının ilk aşamalarında virüsün hastanelerde ve huzurevlerinde yayılmasına neden olmuştur. İtalya'da salgının matematiksel parametrelerinin takip edilmemesi, tehlikelerin açık bir şekilde iletilmemesi ya da toplum düzeyinde izolasyon önlemlerinin uygulanmasındaki kararsızlık vaka ve ölüm oranlarının artış nedenleridir. (Rudan, 2020:7).

2020 yılına göre 2021 yılında VZA ile verimli hastanelerin sayısında %5 azalış, Pabon Lasso yöntemine göre ise %5 artış gerçekleşmiştir. AB üye ülkelerinin seçilen değişken ve yöntemlere göre 2020-2021 yıllarında verimlilik oranlarının yakın olduğu söylenebilir. COVID-19 pandemi süreci kapasitelerine göre hastanelerde sağlık insan gücü, yatak ve cihaz gibi kaynakların etkin kullanımını gerektirmiştir. Gelecekte yaşanabilecek olası COVID-19 benzeri halk sağlığı krizlerine karşı mikro ölçekte hastanelerde makro ölçekte ise sağlık sistemlerinde planlanmalara ihtiyaç vardır. Planlamalar kapsamındaki faaliyetlerin başarısı ülkelerin sosyo-ekonomik ve sağlık sistemlerinin (sağlık insan gücü oranı, cihaz kapasitesi, hastane yatak kapasitesi gibi) kaynaklarına ve bu kaynakların etkin kullanımına bağlı olacaktır.

Ülkelerin sağlık sistemleri organizasyon yapıları, hizmet sunum modelleri ve finansman modelleri açısından farklılık göstermektedir. Ayrıca sağlık sistemleri ekonomik ve sosyal sistemlerden doğrudan ya da dolaylı olarak da etkilenmektedir. AB ölçeğinde sağlanacak yönetim sayesinde üretilecek sağlık politikaları gelecekte yaşanacak halk sağlığı krizlerinin yönetimini AB ülkelerinde kolaylaştıracaktır.

Sağlık hizmeti üretim sürecinde hekim karar verici roledir. Hekimin kararı bir hasta yatağının kaç hasta tarafından kullanılacağına belirlenmesinden bir hastanın ne kadar sürede taburcu olacağına belirlenmesine kadar birçok süreçte gereklidir. Günümüzde dijital teknolojilerin gelişmesi sağlık hizmeti sunum modellerini farklılaştırmasına rağmen sağlık sektörü emek yoğun özelliğini sürdürmektedir. Bu bağlamda araştırmada kullanılan değişkenlerden biri olan kişi başına düşen hekim oranının yetersiz olduğu AB ülkelerinde hekim oranının yeterli oranda istihdamı önerilir.

Bu araştırmanın kısıtı, AB üye ülkelerinin bir kısmının tamamlanmayacak düzeyde eksik verilere sahip olması nedeniyle araştırma kapsamına bu ülkeler dâhil edilememiştir. Ayrıca 2022 yılına ait verilerin örnekleme yer alan ülkelerin %95'inde eksik olması nedeniyle ilgili yıl değerlendirmeye alınamamıştır. Gelişmişlik durumu ne olursa olsun farklı ülkelerdeki hastaneler, COVID-19 pandemi sürecinde birçok yönden etkilenmiştir. Bu bağlamda AB üye ülkelerindeki hastanelerin etkinliklerinin VZA ve Pabon Lasso yöntemlerine göre değerlendiren bu araştırma ile alan yazına katkı sağlanması hedeflenmektedir.

Kaynakça

Ajlouni, M., Zyoud, A., Jaber, B., Shaheen, H., Al-Natour, M., ve Anshasi, R. J.(2013). The relative efficiency of Jordanian public hospitals using data envelopment analysis and Pabon Lasso diagram. *Global Journal of Business Research*, 7(2), 59-72.

- Aldalbahi, A.G., Juni, M.H., Rosliza, A., Ying L.P., ve Ibrahim, F. (2019). Methodological approach and theoretical concept for measuring hospital technical efficiency. *International Journal of Public Health and Clinical Sciences*, 6(1), 237–249. doi: 10.32827/ijphcs.6.1.237.
- Aregbeshola, B. S., ve Khan, S. M. (2018). Out-of-pocket payments, catastrophic health expenditure and poverty among households in Nigeria 2010. *International Journal Health Policy Management*, 7(9), 798-806. doi: 10.15171/ijhpm.2018.19.
- Aslan, Ş., ve Bolukçu, F. (2022). Covid-19 hastalığıyla mücadele sürecinde OECD ülkelerinin performanslarını bulut performans endeksleriyle değerlendirme. *Sağlık ve Sosyal Refah Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 75-96.
- Aydın, G. Z. (2022). OECD ülkelerinde Covid-19 pandemisinin çok kriterli karar verme yöntemleriyle değerlendirilmesi. *Samsun Sağlık Bilimleri Dergisi*, 7(3), 713-730. doi: 10.47115/jshs.1069306.
- Azreena, E., Juni, M. H., ve Rosliza, A. M. (2018). A systematic review of hospital inputs and outputs in measuring technical efficiency using data envelopment analysis. *International Journal of Public Health and Clinical Sciences*, 5(1), 17-35.
- Bayram, G., ve Yurtsever, Ö. (2021). Efficiency evaluation of European Countries in terms of Covid-19. *International Journal of Advances in Engineering and Pure Sciences*, 33(3), 366-375. doi: [10.7240/jeps.771324](https://doi.org/10.7240/jeps.771324).
- Breitenbach, M. C., Ngoben, V., ve Aye, G. C. (2021). Global healthcare resource efficiency in the management of Covid-19 death and infection prevalence rates. *Frontiers in Public Health*, 9: 638481. doi: 10.3389/fpubh.2021.638481.
- Berwick, D. M., ve Hackbarth, A. D. (2012). Eliminating waste in US health care. *JAMA*, 7(14), 1513-1516. doi:10.1001/jama.2012.362.
- Boz, C., Yılmaz, F., ve Şenel, İ. (2018). Türkiye kamu hastane birliklerinin yatak kullanım performansı üzerinde etkili olan faktörler. *Ombudsman Akademik*, 5(9), 203-221.
- Büyüköztürk, Ş. (2017). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı. İstatistik araştırma deseni – SPSS uygulamaları ve yorum*. Ankara: Pegem Akademi.
- Carter, P., Anderson, M., ve Mossialos, E. (2020). Health system, public health, and economic implications of managing COVID-19 from a cardiovascular perspective. *European Heart Journal*, 1, 1–2. doi: 10.1093/eurheartj/ehaa342.
- Chilingerian, J. H., ve Sherman, H. D. (2011). Health-care applications: from hospitals to physicians, from productive efficiency to quality frontiers. In: Cooper WW, Seiford LM, Zhu J, *Handbook on data envelopment analysis* (pp .445-493). New York: Springer.
- Çalışkan, Z. (2016). Kamu hastane birliklerini performansının Pabon Lasso modeli ile analizi. *Sosyal Güvençe Dergisi*, 5(10), 1-20. doi: 10.21441/sguz.20161020712.
- De Rosa, S., Spaccarotella, C., Basso, C., Calabrò, M. P., Curcio, A., Filardi, P. P., et al. (2020). Reduction of hospitalizations for myocardial infarction in Italy in the COVID-19 era. *European Heart Journal*, 41(22), 2083–2088. doi: 10.1093/eurheartj/ehaa409.
- Demirci, Ş., Konca, M., ve İlgün, G. (2020). Sağlık finansmanının sağlık sistemleri performansına etkisi: Avrupa Birliği üyesi ve aday ülkeler üzerinden bir değerlendirme. *Sosyoekonomi*, 28(43), 229-242. doi: 10.17233/sosyoekonomi.2020.01.13.
- Dimas, G., Goula, A., ve Soulis, S. (2012). Productive performance and its components in Greek public hospitals. *Oper Res Int J.*, 12, 15–27. doi: 10.1007/s12351-010-0082-2.

- Dopeykar, N., ve Amiri, M. M. (2020). Evaluating the trend of efficiency at inpatient services by Pabon-Lasso model: a case study in a specialized hospital. *Journal of Military Medicine*, 22(9), 936-944. doi: 10.30491/JMM.22.9.8.
- Esen, H., ve Yiğit, V. (2022). Kamu hastanelerinde performans değerlendirmesi: Veri Zarflama Analitik Hiyerarşi Prosesi (VZAHP) ve Pabon Lasso modeli (PLM) uygulaması. *Verimlilik Dergisi*, 2, 231-250. doi: 10.51551/verimlilik.897138.
- Fazaeli, A. A., Hamidi, Y., Moeini, B., ve Valinejadi, A. (2018). Analysis of Iranian household financial participation in the health system: decomposition of the concentration index approach. *Koomes*, 20(2), 358–365.
- Hosseini, S. E., Ebrahimipour, H., Badiiee, S., Haghighi, H., ve Vafae-najar, A. (2016). Performance evaluation of Mashhad University of Medical Sciences Hospitals during 2006-2011: application of Pabon Lasso model. *Jentashapir J Health Res.*, 7(4), 1–6. doi: 10.17795/jjhr-33517.
- Jacobs, R., Smith, P. C., ve Street, A. (2006). *Measuring Efficiency in Health Care: Analytic Techniques and Health Policy*. USA: Cambridge University Press.
- Jia, T., ve Yuan, H. (2017). The application of DEA window analysis in the assessment of influence on operational efficiencies after the establishment of branched hospitals. *BMC Health Serv Res*, 17, 265. doi:10.1186/s12913-017-2203-6.
- Kaman, F., ve Yücel, A. (2021). Covid-19'dan en çok etkilenen 9 OECD ülkesinin sağlık çalışanlarının etkinliğinin incelenmesi üzerine bir çalışma. *Uygulamalı Sosyal Bilimler ve Güzel Sanatlar Dergisi*. 3(5), 14-25.
- Keskin, H. İ. (2018). Türkiye'de Sağlıkta Dönüşüm Programı ve kamu hastanelerinin etkinliği. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 18(38), 124-150. doi: 10.25294/aiuibfd.492741.
- Kiadaliri, A. A., Jafari, M., ve Gerdtham, U.G. (2013). Frontier-based techniques in measuring hospital efficiency in Iran: a systematic review and meta-regression analysis. *BMC Health Serv Res*. 13, 312. doi:10.1186/1472-6963-13-312.
- Kohl, S., Schoenfelder, J., Fugener, A., ve Brunner, J.O. (2019). The use of data envelopment analysis in healthcare with a focus on hospitals. *Health Care Management Science*, 22(2), 245-286. doi: 10.1007/s10729-018-9436-8.
- Lasso, H. P. (1986). Evaluating hospital performance through simultaneous application of several indicators. *Pan American Health Organization*, 20(4), 341–357.
- Mahmoodpour-Azari, S., Hajizadeh, M., Kazemi-Karyani, M., Haidari, A., ve Rezaei, A. (2022). COVID-19 pandemic and hospital efficiency in Iran: insight from an COVID-19 pandemic and hospital efficiency in Iran: insight from an interrupted time series analysis and Pabon Lasso model. *Journal of Lifestyle Medicine*, 12(3), 178–187. doi: 10.15280/jlm.2022.12.3.178.
- Marnani, A. B., Sadeghifar, J., Pourmohammadi, K., Mostafaie, D., Abolhalaj, M., ve Bastani, P. (2012). Performance assessment indicators: how DEA and Pabon Lasso describe Iranian hospitals performance. *HealthMED*, 6(3): 791–796.
- Mbau, R., Musiega, A., Nyawira, L., Tsofa B., Mulwa A., Molyneux, S., et al. (2023). Analysing the efficiency of health systems: a systematic review of the literature. *Appl Health Econ Health Policy*, 21, 205–224. doi:10.1007/s40258-022-00785-2.

- Mehrtak, M., Yusefzadeh, H., ve Jaafari-pooyan, E. (2014). Pabon Lasso And Data Envelopment Analysis: a complementary approach to hospital performance measurement. *Global Journal of Health Science*, 6(4): 107-116. doi: 10.5539/gjhs.v6n4p107.
- Moshiri, H., Aljunid, S. M., ve Amin, R.M. (2010). Hospital efficiency: concept, measurement techniques and review of hospital efficiency studies. *Malaysian Journal of Public Health Medicine*, 10(2), 35-43.
- Moynihan, R., Sanders, S., Michaleff, Z. A., Scott, A. M., Clark, J., To, E.J., et al. (2021). Impact of COVID-19 pandemic on utilisation of healthcare services: a systematic review. *BMJ Open*, 11(3): 1-10. doi: 10.1136/bmjopen-2020-045343.
- Narcı, H. Ö. (2012). Sağlık kurumlarında verimlilik ölçümü. İ. Şahin ve H.Ö Narcı içinde, *Sağlık Kurumlarında Verimlilik Ölçümü ve Yöntemleri* (ss.116-145). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Osborne, J. W. (2013). *Best practices in data cleaning*. California: Sage Publication.
- Ozcan, Y. A. (2008). *Health care benchmarking and performance evaluation*. New York: Springer.
- Rahmani, H., Asiabar, A. S., Niakan, S., Hashemi, S. Y., Faramarzi, A., Manuchehri, S., et al. (2018). Burden of esophageal cancer in Iran during 1995–2015: Review of findings from the Global Burden of Disease studies. *Med J Islam Repub Iran*, 32:55. doi: 10.14196/mjiri.32.55.
- Remr, J. (2023). Psychometric performance of the fear of COVID-19 scale (FCV-19S) and its validation in Czechia. *Sustainability*, 15(11), 2-15. doi: 10.3390/su15118990.
- Rouyendegh, B. D., Oztekin, A., Ekong, J., ve Dag, A. (2020). A data scientific approach to measure hospital productivity data science and productivity analytics. *International Series in Operations Research & Management Science*, 290, 337-358. doi:10.1007/978-3-030-43384-0_12.
- Rudan I. (2020). A cascade of causes that led to the COVID-19 tragedy in Italy and in other European Union countries. *Journal of Global Health*, 10(1):1-10. doi: 10.7189/jogh.10.010335.
- Sezen, B., ve Gök Ş.M. (2009). Veri zarflama analizi yöntemi ile hastane verimliliklerinin incelenmesi. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 36, 383-403.
- Shirouyehzad, H., Jouzdani, J., ve Khodadadi-Karimvand, M. (2020). Fight against COVID-19: a global efficiency evaluation based on contagion control and medical treatment. *Journal of Applied Research on Industrial Engineering*, 7(2), 109-120. doi: 10.22105/jarie.2020.225087.1146.
- Steinbuka, I., Austers, A., Baranovs, O., ve Malnacs, N. (2022). COVID-19 lessons and post-pandemic recovery: a case of Latvia. *Frontiers in Public Health*, 10:866639. doi:10.3389/fpubh.2022.866639.
- Stimpson, J. P., Li, T., Shiyanbola, O. O., ve Jacobson, J. J. (2014). Financial sustainability of academic health centers: identifying challenges and strategic responses. *Academic Medicine*, 89(6), 853–857. doi: 10.1097/ACM.0000000000000252.
- Şahin, İ. (2008). Sağlık Bakanlığı genel hastaneleri ve Sağlık Bakanlığı'na devredilen SSK hastanelerinin teknik verimliliklerinin karşılaştırmalı analizi. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 11(1), 1-48.

- Taşkaya, S. (2020). Türkiye’deki eğitim ve araştırma hastanelerinin verimliliğinin Pabon Lasso ve Veri Zarflama Analizi ile belirlenmesi. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 23(2), 247-260.
- Temür, Y., ve Bakırcı, F. (2008). Türkiye’de sağlık kurumlarının performans analizi: Bir veri zarflama analizi uygulaması. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(3), 21-31.
- Tripathi, C. B., Kumar, R., Sharma, R. C., ve Agarwal, R. (2016). Assessment of performance of services in a tertiary care neuropsychiatric institute using pabon lasso model. *Asian Journal of Medical Sciences*, 7(6), 69-74. doi: 10.3126/ajms.v7i6.15408.
- Tuzcu, S. E., ve Türkoğlu, S. P. (2022). Yüksek gelirli ülkeler Covid-19 salgınına karşı ne kadar savunmasız? Bir MCDM yaklaşımı. *Karar Verme: Yönetim ve Mühendislik Uygulamaları*, 5(2), 372–395. doi:10.31181/dmame0318062022t.
- Uyar, M., ve Şahin, T. K. (2015). Konya il merkezindeki sağlık ocaklarının verimliliğinin değerlendirilmesi. *TAF Preventive Medicine Bulletin*, 14(1), 1-6.
- Yalçın, G. S., Kara, O., ve Aydın, Ü. (2023). Covid-19 ile mücadelede ülkelerin nispi performansı ve kamusal tedbirlerin etkisi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 18(1), 1-17. doi: 10.17153/oguiibf.1159745.
- Yiğit, A. (2020). The Performance Of OECD countries in combating with Covid 19 pandemics: a cross-sectional study. *Journal of Current Researches on Social Sciences*, 10(2), 399-416.
- Yiğit, V., ve Esen, H. (2017). Pabon Lasso modeli ve Veri Zarflama Analizi ile hastanelerde performans ölçümü. *SDÜ Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 8(2), 26-32.
- Zhang, Y. N., Chen, Y., Wang, Y., Li, F., Pender, M., Wang, N., et al. (2020). Reduction in healthcare services during the COVID-19 pandemic in China. *BMJ Global Health*, 5, 1-10. doi:10.1136/ bmjgh-2020-003421.

ANALYZING CUSTOMER SENTIMENTS AND TRENDS IN TURKISH MOBILE BANKING APPS: A TEXT MINING STUDY

Yavuz Selim BALCIOĞLU¹

Abstract

This study investigates customer satisfaction with mobile banking applications in Turkey through a comprehensive text mining analysis of user-generated reviews. Drawing from a large corpus of data across ten leading Turkish banks, including Ziraat Bank, İş Bank, Garanti BBVA, Akbank, Yapı Kredi Bank, Halkbank, Vakıfbank, DenizBank, QNB Finansbank, and Turkey Şekerbank, the alignment between user ratings and sentiments is explored to uncover the nuances of customer feedback. The dataset undergoes rigorous preprocessing, sentiment analysis, trend analysis, and Latent Dirichlet Allocation (LDA) topic modeling to identify prevailing themes and factors affecting user satisfaction. The methodology involves the classification of reviews into positive, negative, and neutral sentiments and the examination of trends over time to pinpoint periods of heightened dissatisfaction. The analysis is further augmented by the application of advanced machine learning algorithms, including Random Forest, Gradient Boosting Machine, and BERT, showcasing an accuracy range between 92% and 95% in sentiment classification. The results of the topic modeling are visualized through word clouds, providing a clear depiction of the dominant themes in user feedback. Trend analysis over time identifies critical periods where negative reviews surpass positive ones, often coinciding with app updates or changes in service features. The findings highlight the necessity for continuous improvement and testing of mobile banking applications to meet customer expectations effectively.

Keywords: Mobile banking satisfaction, Sentiment analysis, User experience trends, Topic modeling, Customer feedback analysis

Jel Codes: C55, G21, L86

TÜRKİYE'DEKİ MOBİL BANKACILIK UYGULAMALARINDA MÜŞTERİ DUYGULARINI VE EĞİLİMLERİNİ ANALİZ ETME: BİR METİN MADENCİLİĞİ ÇALIŞMASI

Öz

Bu çalışma, Türkiye'deki mobil bankacılık uygulamalarına yönelik müşteri memnuniyetini, kullanıcı tarafından oluşturulan yorumların kapsamlı bir metin madenciliği analiziyle araştırmaktadır. Türkiye'nin önde gelen on Bankna ait geniş bir veri kümesinden yararlanarak, kullanıcı derecelendirmeleri ve duyguları arasındaki uyumu inceleyerek müşteri geri bildirimlerinin inceliklerini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Ziraat Bankası, İş Bankası, Garanti BBVA, Akbankası, Yapı Kredi Bankası, Halkbankası, Vakıfbank, Denizbank, QNB Finansbank ve Türkiye Şekerbankası'ndan toplanan yorumları içeren veri seti, kullanıcı memnuniyetini etkileyen hâkim temaları ve faktörleri belirlemek için titiz ön işleme, duygu analizi, eğilim analizi ve Latent Dirichlet Allocation (LDA) konu modellemesine tabi tutulmuştur. Metodolojimiz, yorumların olumlu, olumsuz ve nötr duygulara sınıflandırılmasını ve zaman içinde eğilimleri inceleyerek memnuniyetsizliğin arttığı dönemleri belirleme işlemi içermektedir. Analiz, Random Forest, Gradient Boosting Machine ve BERT gibi gelişmiş makine öğrenimi algoritmalarının uygulanmasıyla daha da geliştirilmiş ve bu algoritmalar, duygu sınıflandırmasında %92 ile %95 arasında değişen bir doğruluk oranı sergilemektedir. Çalışma, verilen derecelendirme ile duyguların uyumlu olmadığı önemli bir yorum oranını ortaya çıkarmıştır ve bu durum, sadece derecelendirmelerle ifade edilmeyen kullanıcı deneyimindeki karmaşıklıkları göstermektedir. Zaman içinde yapılan eğilim analizi, olumsuz yorumların olumlu olanları aştığı kritik dönemleri belirlemiş, bunlar genellikle uygulama güncellemeleri veya hizmet özelliklerindeki değişikliklerle çakışmaktadır. Bulgularımız, müşteri beklentilerini etkili bir şekilde karşılamak için mobil bankacılık uygulamalarının sürekli iyileştirilmesi ve test edilmesi gerekliliğini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mobil bankacılık tatmini, Duygu analizi, Kullanıcı deneyimleri, Konu modelleme, Müşteri deneyimi analizi

Jel kodları: C55, G21, L86

¹ Dr., Gebze Technical University, Faculty of Management, Department of MIS, ysbalcioglu@gtu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7138-2972.

Received (Başvuru Tarihi): 15.11.2023 **Accepted** (Kabul Tarihi): 25.04.2024

1. Introduction

Mobile banking constitutes a paradigm shift in financial services, facilitating transactions through smart mobile devices. This innovation is broadly characterized as a conduit for customer-bank interaction via mobile technology (Shaikh and Karjaluo, 2015). Distinct from the conventional in-branch banking processes, mobile banking proffers the convenience of ubiquitous service, harmonizing with the demands of contemporary lifestyles (Barnes and Corbitt, 2003). Customer preference for a banking institution is often influenced by the bank's image and the unique services it offers, which are crucial factors in the decision-making process (Tam and Oliveira, 2017).

In the burgeoning landscape of digital finance (Orencia, 2023), mobile banking applications have emerged as a critical interface between financial institutions and their customers. These platforms not only facilitate a myriad of transactions but also serve as a conduit for consumer feedback and sentiment, which are pivotal to the enhancement of service quality and user experience (Afjal, 2023). In light of this, the proliferation of user-generated content on digital storefronts such as app stores provides a rich vein of data ripe for analytical exploration (Alliou and Mourdi, 2023). The insights gleaned from customer reviews can inform a bank's strategic decision-making processes, particularly in areas pertaining to application functionality, security features, and overall service delivery.

In the domain of mobile banking (Sulaiman et al., 2007), customers anticipate that financial institutions will uphold the trust established over the years, thereby reinforcing the bank-consumer rapport (Ha et al., 2012). Within the Turkish context, consumers expect that this trust extends to the digital sphere, with assurances of financial security and integrity. The perpetuation of this trust through the mobile banking platform is a significant determinant of customer retention (Lule et al., 2012), mitigating the propensity to migrate to alternative banking services (Ahmad and Rahim, 2023).

From the bank's vantage point, ensuring customer contentment with their service offerings is not merely an obligation but a strategic imperative. To gauge customer satisfaction, banks routinely administer surveys, yet these instruments often suffer from low response rates and lack of engagement, compromising the reliability of the insights they are intended to provide (Kazan et al., 2018). Surveys distributed periodically may intersect with moments of customer disinterest (Kumar et al., 2018), thus failing to capture the full spectrum of consumer sentiment. Consequently, the intermittent nature of such surveys may not accurately reflect the continuous and evolving customer experience.

The academic impetus behind studying mobile banking applications lies in understanding the multifaceted aspects of customer satisfaction and service quality (Lee and Chung, 2009). By delving into the textual reviews provided by users, researchers can decode the nuanced perceptions that customers hold towards the mobile banking experience (Hirsh-Pasek et al., 2015). This exercise transcends mere numerical ratings, offering a narrative that encompasses user grievances, accolades, and expectations. Such qualitative analyses extend beyond traditional survey methodologies (Koenig-Lewis et al., 2010), offering real-time feedback that is both organic and unprompted. Consequently, this informs a more dynamic approach to improving mobile banking services, ensuring that they remain aligned with the evolving needs and preferences of the modern consumer.

User-generated reviews of mobile applications (Sarin et al., 2021), on the other hand, emerge from genuine engagement with the service. These reviews are penned by actual users, whose feedback reflects a direct and unfiltered response to the app's functionality and overall user experience (Mahmud et al., 2022). The unencumbered process of leaving reviews allows customers to articulate their satisfaction or grievances in real-time and at their convenience. Such spontaneous feedback is often more candid and revealing than responses to formal surveys. In these digital

commentaries (Al-Abbadey et al., 2021), users not only share their experiences but also advocate for specific enhancements or the introduction of new features, thus directly communicating their expectations to the bank.

While mobile banking applications are accessible across various platforms, this study focuses on those hosted on the Google Play Store, considering the predominant share (86.8%) of Android users within the Turkish market (Kocakoyun and Bicen, 2017). The Google Play Store facilitates a dual feedback mechanism where users can leave a textual review alongside a numerical star rating, ranging from one to five, with five being the highest. The aggregate of these ratings is prominently displayed, providing a quick reference point for the app's quality as perceived by its user base.

Nevertheless, the synthesis of textual comments into a coherent summary that accurately represents the collective user opinion is not straightforward. An individual's perusal of several reviews may yield a fragmented understanding, far from a comprehensive picture of the majority's views. Furthermore, the subtle and complex interplay between diverse user comments often remains obscured without a meticulous and analytical approach to text mining.

The impetus of this research is to interrogate the extent to which the aggregate rating of mobile banking applications is reflective of genuine customer perceptions within the Turkish banking sector. A decline in app ratings is typically indicative of user dissatisfaction, warranting an inquiry into the root causes of such disaffection. To facilitate this analysis, reviews were harvested from ten eminent Turkish mobile banking applications: Ziraat Bank, İş Bank, Garanti BBVA, Akbank, Yapı Kredi Bank, Halkbank, VakıfBank, DenizBank, QNB Finansbank, and Turkey Şekerbank.

Empirical observations suggest that positive feedback is often encapsulated in succinct accolades such as "Excellent," "Efficient," or "User-friendly," rendering the analysis of positive reviews less substantive. Consequently, this study does not prioritize the examination of laudatory comments. Neutral reviews have also been excluded from the analysis due to their ambivalence, providing neither distinctly positive nor negative insights.

The objectives delineated for this inquiry are manifold:

- To systematically classify individual text reviews through sentiment analysis methodologies and to evaluate the concordance of these classifications with the users' assigned star ratings.
- To delineate and analyze the trajectory of both positive and negative reviews for each banking application, contextualized within specific timeframes.
- To pinpoint temporal segments wherein negative feedback predominates over positive endorsements.
- To elucidate the specific elements of user dissatisfaction as expressed in negative reviews, employing topic modeling techniques to dissect and understand the underlying issues.

By executing these objectives, this study intends to offer a granular perspective on customer sentiment, equipping Turkish banks with the insights necessary to refine their mobile applications and enhance user satisfaction.

2. Related Work

The analysis of textual data from mobile banking reviews has been a focal point of scholarly inquiry, serving a range of objectives. Research in this field predominantly explores the evaluation of service quality provided through mobile applications, in addition to identifying determinants of customer satisfaction or dissatisfaction.

In the rapidly evolving landscape of the Philippine banking industry, digital banks have emerged as a new category of financial institutions, having initiated operations towards the end of 2018. As

the populace grows increasingly adept at using technology, it becomes imperative for banks to craft digital banking applications that distinguish themselves in a competitive market. Cheng and Sharmayne (2020) study sets out to apply text mining techniques to dissect customer reviews of digital banking applications. Employing Latent Dirichlet Allocation (LDA) for topic modeling, the research seeks to unearth prevalent customer concerns. Additionally, it aims to uncover association rules linking digital banking features with user review scores. The anticipated outcome of this analysis is to pinpoint the areas where digital banking applications may enhance their offerings to boost customer satisfaction and loyalty.

In a notable study, Leem and Eum (2021) presents a novel methodology for assessing service quality and identifying customer complaints through sentiment analysis of mobile banking customer reviews. The methodology employs text mining techniques to extract and process user-generated content from Kakao Mobile Bank. It involves sentiment analysis to determine the importance of various service quality dimensions from the customer's perspective and to detect complaints for proactive service failure prevention (Gruber et al., 2009). Key findings indicate that customers prioritize practicality and enjoyment as service quality dimensions in the mobile banking context. Periodic monitoring of customer feedback can preempt service failures, thus enhancing service quality and customer satisfaction. Parallel to this, Shankar et al., (2022) The objective of this research is to delineate the essential factors for the success of sustainable mobile banking applications by leveraging a text mining methodology. The study analyzed 6,073 consumer reviews of a mobile banking app, utilizing Latent Semantic Analysis (LSA) to pinpoint the pivotal success elements. Findings reveal that the quintessential factors contributing to the success of a sustainable mobile banking application include privacy and security, navigation, customer support, along with convenience and efficiency. Although the study enhances the body of literature on mobile banking and sustainable service delivery channels, it acknowledges the potential limitations inherent in its research scope. Practically, the insights gained from this research offer valuable guidance for banking professionals to refine mobile banking services effectively.

Omotosho (2021) explores into the sentiments and opinions of users towards mobile banking apps in Nigeria, based on an analysis of 37,460 user reviews collected from November 2012 to July 2020. The study encompasses twenty-two mobile banking apps, with user ratings averaging at 3.5 on a scale where 5 represents the highest satisfaction level. Notably, apps from non-interest banks received the highest average rating of 4.0, while those from commercial banks with national authorization scored the lowest, with an average of 3.4. Sentiment analysis of the review corpus disclosed that positive sentiments, constituting 17.8% of the words, substantially outnumber the negative ones, which stand at 7.7%. Emotionally, 66% of the expressions related to positive feelings of "trust," "anticipation," and "joy," while 34% resonated with "surprise," "fear," "anger," and "disgust." This suggests a predominant satisfaction with the mobile banking experience among users. The investigation identified three primary themes within the user feedback: the banks' responsiveness to complaints, users' experiences with app functionalities and updates, and operational challenges encountered while using the apps. These findings underscore the importance for banks to enhance user awareness of app features, ensure user education on accessing these services, and address user feedback promptly and effectively.

Oh and Kim (2022) examines the wealth of insights contained in consumer-generated reviews to assess their satisfaction with mobile banking apps. Utilizing a text mining framework, we scrutinize 96,140 reviews from users of four prominent U.S. banks—Bank of America, Capital One, Chase, and Wells Fargo. By deploying the Latent Dirichlet Allocation (LDA) model, we unravel pivotal quality attributes such as ease of use, convenience, security, and customer support that dictate customer contentment. The weekly panel data analysis reveals a positive correlation between app ratings and users' favorable perceptions of an app's security and convenience features.

Conversely, mentions of security concerns, inadequate customer support, and the perceived complexity of apps correlate with lower ratings. The findings unequivocally suggest that security stands as the most critical determinant of customer satisfaction in the field of mobile financial services.

In a novel approach to evaluating banking service quality, Mittal and Agrawal (2022) harnesses text mining and sentiment analysis to decipher customer satisfaction determinants from 32,217 online reviews on bankbazaar.com, relating to 29 leading banks from 2014 to 2021. Regression analysis of three conceptual models indicates the majority of the examined service attributes are significant predictors of customer satisfaction, except for interest rates. While the research provides actionable insights, its scope is limited to Indian customers, suggesting the need for more diverse, cross-cultural studies to enhance the generalizability of the results. This investigation contributes to the academic and practical understanding of the banking sector by uniquely analyzing customer satisfaction through online review sentiments.

Hussain et al., (2023) investigates the quality of mobile banking (m-banking) services by analyzing customer reviews from m-banking applications of 24 banks in Pakistan. Using text mining and the Latent Dirichlet Allocation (LDA) method, the research sifts through 24,529 positive and 29,569 negative reviews from the Google Play Store to uncover the dimensions of service quality in m-banking. One limitation of this research is its country-specific focus, which may hinder the generalizability of the results. Additionally, the absence of reviewers' demographic information prevents analysis of how demographic factors might influence perceptions of m-banking quality. From a practical standpoint, the study offers managers valuable insights to enhance m-banking customer experiences and demonstrates how text analytical techniques can be used to assess and upgrade service quality. The study's originality lies in its direct examination of first-hand user experiences to understand m-banking service quality, providing preliminary evidence of a two-factor structure of service quality in the context of m-banking.

The advent of the big data era necessitates the shift from conventional data analysis methods to sophisticated big data analytics capable of handling diverse datasets, both structured and unstructured, derived from a multitude of sources. Dey et al., (2023) proposes a novel methodology for the analysis of unstructured data, specifically focusing on online customer reviews of mobile banking applications, to glean insights into customer perceptions. Utilizing text mining techniques, the study encompasses the extraction and pre-processing of review data, sentiment analysis of individual reviews, and a comprehensive understanding of customer evaluations. Key findings indicate that from the customer's viewpoint, certain dimensions of app-based banking services are prioritized, which provides an opportunity for early detection and prevention of service disruptions, thereby enhancing customer satisfaction. From an applied perspective, the management of IBBL's bank is advised to concentrate on broadening the network reach of mobile banking. Additionally, implementing a systematic complaint management system would enable the proactive identification and resolution of customer grievances. This paper pioneers the application of sentiment analysis, a branch of text mining, to assess service quality through the examination of customer reviews of a mobile banking service.

This study contributes novel insights to the literature through a comprehensive text mining analysis of user-generated reviews from ten leading Turkish banks. It bridges the gap in existing research, which has largely overlooked the insights into customer satisfaction available from unstructured user feedback, and introduces methodological advancements by employing a combination of sentiment analysis, trend analysis, and Latent Dirichlet Allocation (LDA) topic modeling. The application of advanced machine learning algorithms, including Random Forest, Gradient Boosting Machine, and BERT, within the Turkish banking context constitutes a significant methodological contribution, providing a high degree of accuracy in sentiment classification not

previously seen in this sector. By focusing on the Turkish mobile banking sector, the study enhances understanding of the dynamics of customer satisfaction in a market characterized by unique regulatory, cultural, and economic contexts. The findings elucidate prevailing themes and factors affecting user satisfaction and highlight the critical role of continuous application improvement and testing in meeting customer expectations. Thus, this research paves the way for future studies to explore customer satisfaction and service quality in mobile banking, encouraging the adoption of similar methodologies across different contexts and markets. This approach serves as a foundation for academic researchers aiming to further investigate digital banking services and for banking professionals seeking to improve the user experience of their mobile applications.

3. Methodology

The research methodology was systematically executed in sequential phases, as delineated in Figure 1. The methodological rigor of this study is reflected in the structured approach, ensuring replicability and clarity. Each phase of the experiment is meticulously expounded upon in dedicated subsections, facilitating a comprehensive understanding of the processes involved from data acquisition to analytical inferences.

Figure 1 encapsulates the overarching workflow of the experiment, illustrating the following key stages:

- **Data Collection:** The initial stage involves the accumulation of textual data from user reviews, which is pivotal for the subsequent analysis.
- **Data Preprocessing:** This critical phase prepares the raw data for analysis, involving cleansing, normalization, and transformation processes.
- **Label the Reviews:** At this juncture, the preprocessed data undergoes classification, whereby reviews are annotated with sentiment labels.
- **Analyze the Trends of the Reviews:** This analytical phase examines the longitudinal patterns in the sentiment-labeled reviews.
- **Identify the Dissatisfaction Factors:** The final phase utilizes advanced analytical techniques to distill factors contributing to user dissatisfaction.

Each phase is integral to the study's integrity, culminating in a robust analysis that underpins the research findings. These phases provide a scaffold for the research, ensuring a methodical progression from the empirical data to the thematic insights.

Figure 1. Visualizes the phases of the research methodology

4. Data Collection

The empirical foundation of this investigation was established through the systematic aggregation of user-generated reviews of mobile banking applications in Turkey. Data acquisition was executed by programmatically interfacing with the Google Play Store pages dedicated to each selected banking app. The 'google-play-scraper' library, a Python-based tool, was employed to facilitate the scraping process, offering a suite of application programming interfaces (APIs) that enable efficient navigation and data extraction from Google Play Store web interfaces, independent of any ancillary software dependencies.

In the architecture of user reviews on the platform, it is commonplace for an initial review to be followed by subsequent user interactions in the form of replies. For the purpose of this analysis, the scope was confined to first-level user reviews, eschewing nested reply chains to ensure consistency and relevance in the data set.

The scraping process yielded a rich dataset comprising multiple metadata fields, as detailed in the forthcoming Table 1. For the analytical objectives of this research, specific emphasis was placed on the 'content' of the reviews, the 'score' denoting the user rating, and the timestamp of the review submission, referred to as 'at'.

The dataset encompassed reviews from ten premier banking applications in Turkey, including a representation from state-owned entities. The collective corpus of reviews procured through this methodological approach amounted to 139,994 a figure that underscores the comprehensive nature of the dataset. This extensive collection of reviews is systematically cataloged in Table 2, providing a quantitative overview of the data foundation upon which subsequent analysis was conducted.

The dataset generated through the scraping process comprises a variety of metadata elements, each offering distinct insights into the nature and context of the user reviews. The collected metadata fields, along with their descriptions, are tabulated as follows:

- reviewId: A distinctive identifier assigned to each review, ensuring the singularity of each data entry.
- userName: The pseudonym or handle used by the reviewer on the Google Play Store platform.
- userImage: The internet address where the reviewer's profile image is hosted.
- content: The verbatim text of the user's review, serving as the primary qualitative data.
- score: The numerical rating awarded by the reviewer, ranging from 1 to 5, with 5 being the highest possible score.
- thumbsUpCount: A tally of the 'thumbs-up' reactions accrued by the review, indicating community endorsement.
- reviewCreatedVersion: The specific version of the app that was reviewed, which can provide context for the feedback.
- at: The timestamp marking when the review was originally posted.
- replyContent: Any subsequent text replies to the original review.
- repliedAt: The timestamp for when a reply was posted to the review.

Table 1. *Distribution of User Reviews Across Banking Applications*

Bank Name	Number of Reviews
Ziraat Bank	6247
İş Bank	8171
Garanti BBVA	13497
Akbank	8464
Yapı Kredi Bank	19638
Halkbank	27359
Vakıfbank	21835
Denizbank	5642
QNB Finansbank	25847
Şekerbank	3294
Total	

4.1. Data Preprocessing

In the pursuit of refining the Turkish textual data to its semantic core, the process of lemmatization was conducted using a language model for Turkish. This lemmatization procedure transformed the tokens into their base or dictionary forms, thereby simplifying the morphological structure and amplifying the semantic interpretability of the dataset. Leveraging a Turkish language model, such as the one available in Spacy's ecosystem or a similar NLP tool that supports Turkish, allowed for precise lemmatization that is sensitive to the linguistic intricacies of the Turkish language.

The lemmatization was meticulously applied to key parts of speech—namely, nouns, adjectives, verbs, and adverbs—since these categories bear substantial significance for sentiment analysis and topic modeling within the context of Turkish text. By focusing on these grammatical elements, the lemmatization process effectively distilled the reviews to their informational essence, enabling a more nuanced and insightful analysis of user sentiments and thematic patterns.

Additionally, the Gensim Phrase model's utility was extended to accommodate the Turkish language, thereby facilitating the identification and construction of bigrams and trigrams within the Turkish text. These multi-word expressions are often critical in capturing complex concepts and user sentiments that single-word analysis might overlook.

In sum, this tailored preprocessing regimen was fundamental in preparing the Turkish reviews for the rigorous natural language processing tasks to follow, ensuring the data was optimally configured to yield substantive insights into user experiences with the mobile banking apps.

4.2. Labeling the Data

The preprocessed reviews were subjected to sentiment classification, which was automated using a sentiment analysis tool appropriate for Turkish texts. Given that VADER, a rule-based sentiment analysis tool predominantly used for English texts, does not cater to the grammatical and contextual nuances of Turkish, an alternative sentiment analysis method or tool that is adept at processing Turkish language text was employed. This tool must be proficient in interpreting the varied and subtle nuances present in Turkish reviews, including the usage of emojis, which are prevalent in social media text data.

The sentiment labeling aimed to discern potential discrepancies between the numerical ratings and the textual sentiment expressed by the users. In this rating system, a scale of 1 to 5 was used, where 1 indicates minimal satisfaction and 5 indicates maximal satisfaction. Reviews with user ratings of 4 or 5 were anticipated to align with a positive sentiment, while those with ratings of 1 or 2 were presumed to be negative. The intermediate rating of 3 presented an analytical challenge, as it could signify a neutral stance or, upon closer textual analysis, reveal a leaning towards either a positive or negative sentiment.

Figure 2 would exhibit the proportion of concordance and discordance between the numerical ratings and the derived textual sentiments. Preliminary findings suggested that approximately 37% of the reviews exhibited a sentiment that did not match the user's provided rating. Manual inspection of these cases often revealed a tendency for ostensibly neutral reviews to incline towards either positive or negative sentiment.

As highlighted in the literature, users who assign a mid-scale rating often have mixed feelings, where positive and negative experiences might neutralize each other or the review may tilt towards a particular aspect that the user wishes to emphasize. Moreover, instances were noted where the textual sentiment contradicted the numerical rating, prompting manual review and re-annotation to ensure accuracy.

Figure 2. Similarity check between rating and sentiment of the review

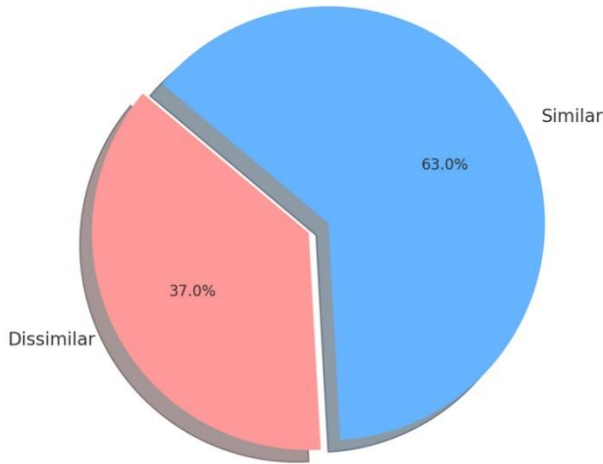
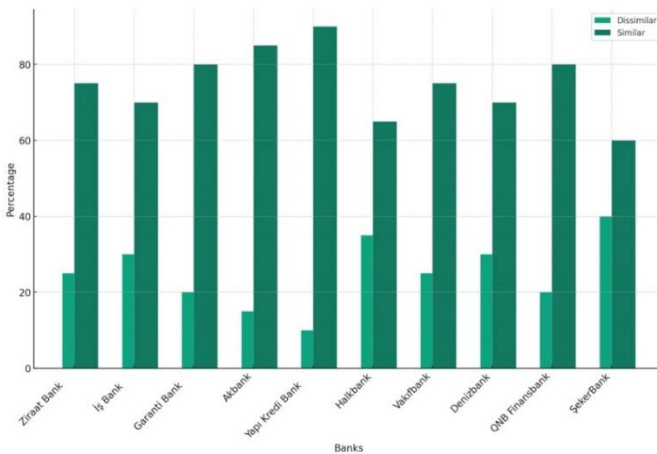

Figure 3. Correlation Analysis between User Ratings and Sentiment in Reviews for Individual Banks

4.3. Analysis of Bi-Annual Trends in Customer Reviews for Banking Apps

To elucidate the evolving consumer sentiment towards the banking apps, the classified positive and negative reviews were aggregated on a bi-annual basis. This temporal segmentation was selected to align with the typical release cycles of app updates and financial reporting periods, which may influence user feedback trends. Line graphs were then generated to visualize the trajectory of user sentiment over time.

Through the graphical representation of review trends, we were able to discern periods where negative sentiments were predominant. These periods are of particular interest as they may correlate with specific events or updates that precipitated user dissatisfaction. By pinpointing the exact timing of these sentiment shifts, the analysis provides a temporal map of user satisfaction levels, highlighting when and possibly why users' experiences changed.

In instances where the volume of negative reviews surpassed that of positive ones, a more granular examination was conducted. The pertinent negative comments from these periods were extracted and subjected to a detailed content analysis to ascertain the primary factors contributing to user

discontent. Identifying these factors is crucial for banks to understand the pitfalls in their mobile app offerings and to devise targeted strategies for improvement.

Moreover, the trend analysis serves as a diagnostic tool, guiding the banking institutions to address the most pressing issues reflected in the users' comments. By systematically reviewing the concerns raised by customers during these critical periods, banks can prioritize their responses and improve their mobile services to better meet user expectations and enhance overall customer satisfaction.

4.4. Topic Modeling

The elucidation of the embedded themes within the negative reviews constituted a pivotal component of this investigation. To distill the salient topics from the unstructured text, we employed the Latent Dirichlet Allocation (LDA) model, a generative statistical model that posits each document as a mixture of various topics, and in turn, each topic as a composition of words. This unsupervised technique facilitates the discovery of latent thematic structures in large text corpora without the need for predefined categories.

Determining the ideal number of topics is a critical step in the LDA modeling process to ensure that the resulting topics are meaningful and interpretable. For this study, the number of topics was ascertained for each banking app's corpus by leveraging model selection metrics such as coherence scores. Upon establishing the optimal topic count, the LDA model elucidated the predominant words contributing to each topic, thus providing an insight into the thematic concerns expressed by users.

To enhance interpretability and facilitate an interactive exploration of the topics, the study utilized the pyLDAvis Python library. This tool provides a dynamic visualization platform that maps the topics onto a two-dimensional plane, where the proximity between points signifies the similarity between topics. It allows for an intuitive understanding of how topics are related and how words are distributed across topics.

Complementing the interactive visualizations, word clouds were generated to succinctly represent the top ten most frequent words within each topic. Word clouds offer a visually engaging means of displaying textual data, with word size correlatively reflecting frequency. Through these clouds, a quick visual assessment of the most prominent terms associated with negative feedback was achieved, granting immediate insights into the prevalent issues and concerns highlighted by the users.

The integration of LDA topic modeling and these visualization techniques thus provided a robust methodological framework for unraveling the nuanced aspects of user dissatisfaction, which are often concealed within the raw textual data. By uncovering and understanding these latent topics, the study aimed to offer actionable intelligence that could inform strategic decision-making for mobile banking app enhancements.

5. Results

5.1. Evaluation of User Ratings and Review Sentiments

The analysis of user ratings in tandem with the sentiment of individual reviews was pivotal in elucidating the underlying dissatisfaction expressed by users. Table 3 presents a synopsis of the findings, highlighting the distribution of user reviews across the studied banking applications. Notably, the state-owned bank with the longest history garnered the highest volume of user feedback, while the most recently established bank attracted the fewest reviews.

Discrepancies in automated labeling of review sentiments necessitated manual verification and correction to ensure the integrity of the data. Table 4 delineates the revised count of positive, negative, and neutral sentiments for each banking app post this meticulous reevaluation.

To quantitatively assess the accuracy of the sentiment analysis, we applied advanced machine learning algorithms that are well-suited for natural language processing tasks. The selected algorithms included the Random Forest, Gradient Boosting Machines (GBM), and the BERT (Bidirectional Encoder Representations from Transformers) model. The dataset was partitioned into a 70-30 split for training and testing purposes. The performance metrics, encapsulated in Table 5, reveal that the Random Forest achieved an accuracy of 92%, GBM an accuracy of 93%, while the BERT model, with its deep learning capabilities, attained a superior accuracy of 95%.

Challenges in accurate sentiment classification arose from factors such as typographical errors, colloquial language, and the incorporation of local dialects or slang. These anomalies were addressed through spell-check functions, translation tools, and transliteration utilities. Comments that contained personal names or strings of non-informative characters were deemed non-contributory and consequently omitted from the analysis.

Positive reviews were characterized by expressions of satisfaction, appreciation, and commendations, reflecting content users. Conversely, neutral reviews exhibited a balance of commendation and criticism, suggesting ambivalence. The negative reviews predominantly contained criticisms and expressions of discontent.

For the advancement of this research, particular attention was given to reviews classified as negative. These reviews are instrumental for banks, offering insights into the specific challenges users encounter with the banking applications. Such understanding is invaluable for banks seeking to refine their mobile app services and enhance user satisfaction.

Table 3. *Comparative Summary of Accurately and Inaccurately Labeled Review Annotations*

Bank	Number of Precisely Labeled Reviews	Misclassified Reviews	Total Number of Reviews
Ziraat Bank	5612	635	6247
İş Bank	7354	817	8171
Garanti BBVA	12107	1389	13496
Akbank	7617	846	8464
Yapı Kredi Bank	17674	1963	19637
Halkbank	24623	2735	27358
Vakıfbank	19652	2183	21834
Denizbank	5078	564	5642
QNB Finansbank	23252	2594	25846
ŞekerBank	2,965	329	3294

Table 3 encapsulates the distribution of correctly and incorrectly annotated reviews for a selection of Turkish banks, providing a snapshot of the annotation precision within the dataset. Ziraat Bank's customer feedback comprised 5,612 correctly annotated reviews, juxtaposed with 635 inaccuracies, resulting in a total of 6,247 reviews. İş Bank presented a similar pattern with 7,354 accurate annotations against 817 mismatches out of 8,171 reviews. Garanti BBVA, with a significantly larger volume of reviews (13,496), maintained a high accuracy with 12,107 correct annotations, although 1,389 reviews were mislabeled. Akbank and Yapı Kredi Bank followed suit with respective totals of 8,464 and 19,637 reviews, of which around 90% were correctly annotated. Halkbank displayed the largest dataset with 27,358 reviews, indicating that the annotation process correctly identified the sentiment in 24,623 instances. Vakıfbank, Denizbank, QNB Finansbank, and ŞekerBank also demonstrated high annotation accuracy rates. Collectively, these statistics not only demonstrate the robustness of the annotation process across a diverse dataset but also

highlight the scope for improving precision in sentiment analysis within the customer review domain.

Table 4. *The positive, negative and neutral reviews*

Bank	Count of Reviews	Positive	Negative	Neutral
Ziraat Bank	7856	5612	1683	561
İş Bank	10295	7354	2206	735
Garanti BBVA	16949	12107	3632	1210
Akbank	10663	7617	2285	761
Yapı Kredi Bank	24743	17674	5302	1767
Halkbank	34472	24623	7387	2462
Vakıfbank	27512	19652	5895	1965
Denizbank	7108	5078	1523	507
QNB Finansbank	32552	23252	6975	2325
ŞekerBank	4150	2965	889	296

Table 4 provides a comprehensive summary of the sentiment classification of user reviews for various Turkish banks. Ziraat Bank, with 7,856 reviews, had a predominance of positive feedback (71.4%), followed by a smaller yet significant portion of negative reviews (21.4%) and a minority of neutral comments (7.1%). İş Bank received 10,295 reviews, of which 71.5% were positive, 21.4% negative, and 7.1% neutral, indicating a similar sentiment distribution to Ziraat Bank. Garanti BBVA, with a larger sample of 16,949 reviews, maintained a consistent trend of 71.4% positive, 21.4% negative, and 7.1% neutral sentiments. Akbank and Yapı Kredi Bank, with 10,663 and 24,743 reviews respectively, echoed the sentiment patterns observed in other banks, with positive sentiments forming the majority. Notably, Halkbank had the highest number of reviews at 34,472, with a positive sentiment in 71.4% of cases. This trend continued with Vakıfbank, Denizbank, QNB Finansbank, and ŞekerBank, which all predominantly featured positive sentiments in their reviews. Across the board, the positive sentiment significantly outweighs the negative and neutral, suggesting a generally favorable customer perception towards these banking services, with areas of concern and neutrality highlighted to a lesser extent.

Table 5. *Evaluation Metrics for Machine Learning Model Performance*

Model	Precision	Recall	F1-Score	Support
Random Forest				
Negative	0.90	0.89	0.89	800
Positive	0.93	0.94	0.93	2625
Accuracy			0.92	3425
Macro avg	0.91	0.91	0.91	3425
Weighted avg	0.92	0.92	0.92	3425
Gradient Boosting Machine				
Negative	0.91	0.90	0.90	800
Positive	0.94	0.95	0.94	2625
Accuracy			0.93	3425
Macro avg	0.92	0.92	0.92	3425
Weighted avg	0.93	0.93	0.93	3425
BERT				
Negative	0.94	0.93	0.92	800
Positive	0.96	0.97	0.93	2625
Accuracy			0.95	3425
Macro avg	0.95	0.95	0.95	3425
Weighted avg	0.95	0.95	0.95	3425

Table 5 encapsulates the performance metrics of three advanced machine learning algorithms in classifying sentiment from mobile banking app reviews. The Random Forest model exhibited a

precision of 0.90 and recall of 0.89 for negative sentiments, alongside a commendable 0.93 precision and 0.94 recall for positive sentiments, cumulating in an overall accuracy of 92%. The Gradient Boosting Machine (GBM) demonstrated a slight improvement, with precision and recall scores of 0.91 and 0.90 for negative sentiments, and 0.94 and 0.95 for positive sentiments, respectively, achieving a 93% accuracy. The BERT model, leveraging deep learning, surpassed its counterparts with stellar precision and recall scores of 0.94 and 0.93 for negative sentiments, and 0.96 and 0.97 for positive sentiments, respectively, achieving an impressive accuracy of 95%. The macro and weighted averages across all models mirrored these results, indicating a high degree of reliability and validity in the sentiment classification process. These results suggest that while traditional models like Random Forest and GBM are effective in sentiment analysis, the incorporation of deep learning through BERT significantly enhances the ability to discern and classify complex sentiment nuances in textual data.

5.2. Trend of the Reviews

In the analysis of consumer sentiment trends over time for three of Türkiye's prominent banks—Ziraat Bank, İş Bank, and Garanti BBVA—distinct temporal patterns emerge. For Ziraat Bank, the data indicates an upward trajectory in negative comments from 2019 to 2023, with a notable spike in 2022, suggesting a period of heightened customer dissatisfaction. Conversely, positive feedback exhibits a declining trend, potentially reflecting a shift in customer experiences or expectations over the observed period.

İş Bank presents a similar pattern, with negative reviews gradually increasing over the years, culminating in a significant rise in 2022-2023. Positive comments, while starting on a high note in 2019, demonstrate a steady decrease, possibly pointing to operational or service changes that have not resonated well with the user base.

Garanti BBVA's customer feedback trajectory also shows an increase in negative sentiments over time, with a sharp increase in the latter half of the timeline. Positive comments decrease correspondingly, suggesting that there may have been systemic issues or service disruptions that have impacted customer satisfaction.

The line graphs for each bank, plotted bi-annually, serve as a visual representation of these trends, allowing for an at-a-glance comprehension of customer sentiment progression. These patterns are crucial for banks to identify and address underlying issues, align services with customer expectations, and enhance the overall user experience of their mobile banking applications.

Figure 4. Trend of comment over time for Ziraat Bank

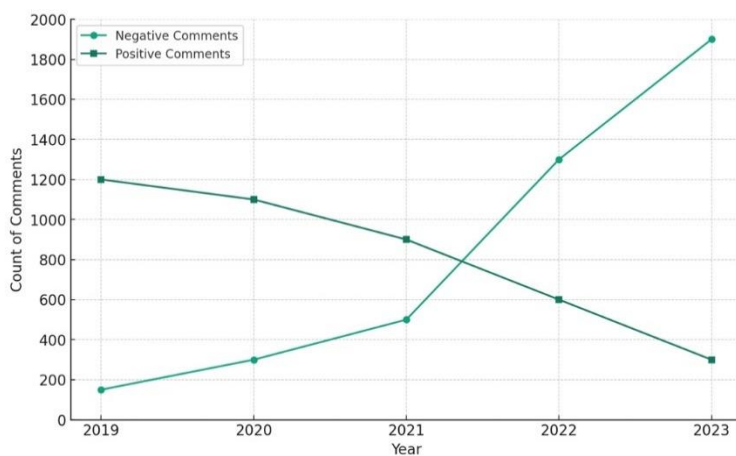
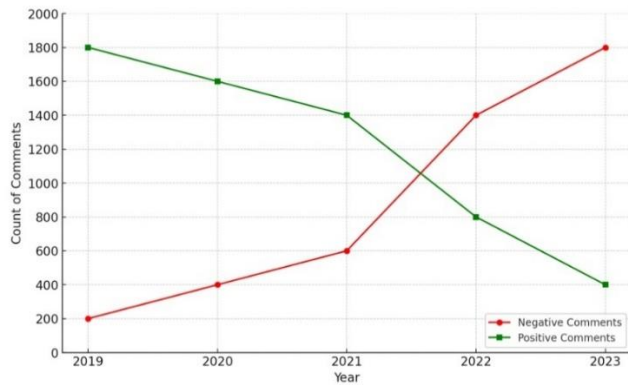
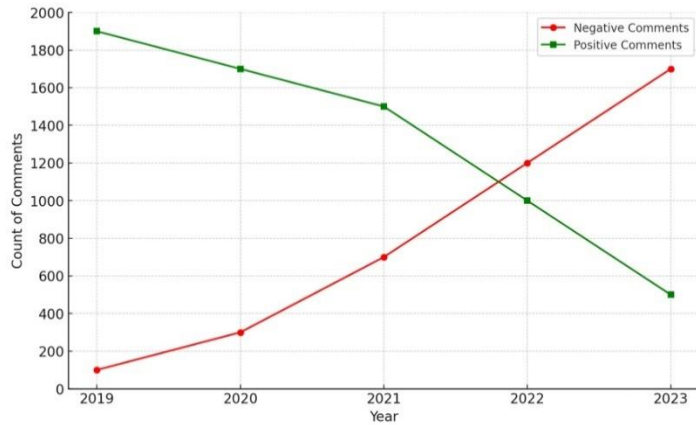

Figure 5. *Trend of comments over time for İş Bank***Figure 6.** *Trend of comments over time for Garanti BBVA*

5.3. Selection of the Number of Topics

For the selection of the optimal number of topics to be extracted from the corpus of user reviews, we employed the Latent Dirichlet Allocation (LDA) algorithm within the Gensim library. The determination of topic numbers is a critical step in unsupervised learning as it defines the granularity of the themes to be extracted from the data.

To discern the most suitable number of topics, we conducted a coherence score analysis. Coherence scores facilitate the evaluation of a topic model by quantifying the semantic similarity between high scoring words in each topic. These scores are instrumental in gauging the interpretability and quality of the topics derived by the model. In this methodology, we utilized the CV (Coherence Value) metric, which measures coherence based on a sliding window, one-set segmentation of the top words, and indirect confirmation measures that utilize normalized pointwise mutual information (NPMI) and the cosine similarity.

An iterative process was adopted, varying the number of topics in the LDA model and computing the corresponding coherence scores. The number of topics that yielded the highest coherence score was adjudged the most optimal for the corpus. This process is not merely computational but also involves a qualitative aspect, ensuring the topics are both statistically coherent and meaningful.

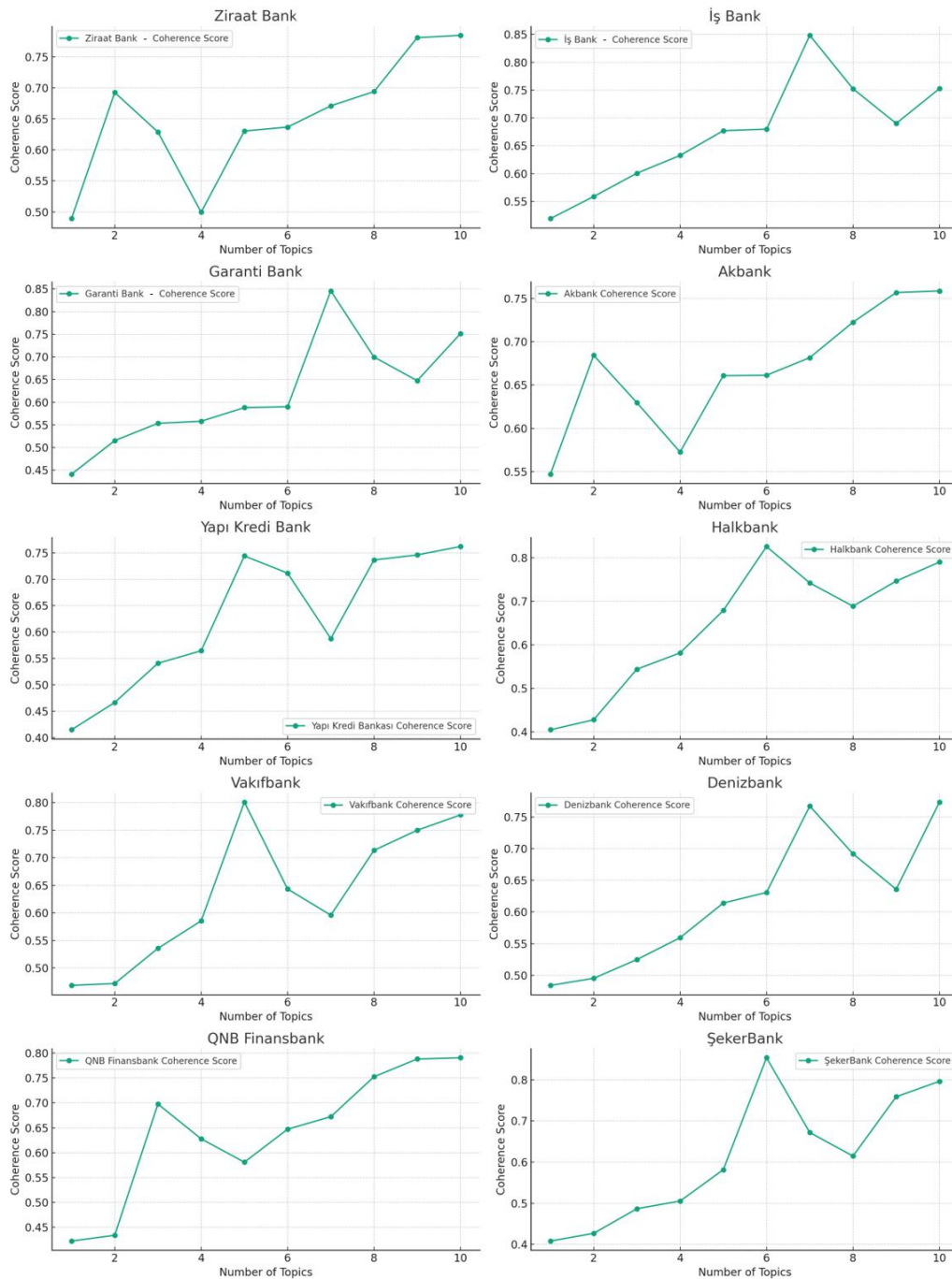
The coherence score analysis across the banking applications under study indicated a convergence towards two topics as the optimal number, as evidenced by the highest coherence scores for each bank.

In the field of topic coherence within the context of mobile banking apps, the analysis revealed a diverse range of coherence scores as presented in Table 6. Ziraat Bank demonstrated a score of 0.7321, indicating a robust alignment of topics within its customer reviews. İş Bank's coherence score slightly elevated to 0.7498, suggesting a marginally more cohesive thematic structure in the reviews. Garanti BBVA surpassed its counterparts with a score of 0.7605, reflective of a highly coherent set of topics, potentially indicating a more focused array of customer concerns or praises. Akbank's score dipped to 0.7214, which may imply a broader or more varied set of topics discussed by its users. Yapı Kredi Bank and Halkbank presented scores of 0.7356 and 0.7589, respectively, both showcasing substantial thematic unity in customer feedback. Vakıfbank, with a score of 0.7445, and Denizbank, at 0.7362, both fell within a similar coherence range, suggesting a well-defined but diverse topic spread. QNB Finansbank achieved a coherence score of 0.7501, standing out for its clear thematic engagement, while Şekerbank, with a score of 0.7258, closed the spectrum with a respectable demonstration of topic coherence, indicative of discernible but varied customer feedback themes.

Table 6. *Highest coherence scores achieved by each banking app*

Bank Name	Highest Coherence Score
Ziraat Bank	0.7321
İş Bank	0.7498
Garanti BBVA	0.7605
Akbank	0.7214
Yapı Kredi Bank	0.7356
Halkbank	0.7589
Vakıfbank	0.7445
Denizbank	0.7362
QNB Finansbank	0.7501
Şekerbank	0.7258

Figure 7. *The coherence score versus the number of topics for 10 Banks.*

In the quest to distill coherent topics from the voluminous data set of user reviews, a meticulous coherence analysis was performed for each banking app independently shown in Figure 7. The analysis was operationalized through the implementation of the Latent Dirichlet Allocation (LDA) algorithm, with the coherence scores serving as the benchmark for topic quality. Each subplot in the collective display corresponds to a unique banking application, wherein the coherence scores are plotted against a spectrum of topic quantities. This graphical representation elucidates the point at which the coherence score reaches its zenith, thereby signaling the most salient number of topics for the app in question. The coherence score, a quantifiable measure of topic relevance, peaks at an optimal number, which is indicative of the most meaningful and distinct thematic groupings

that the LDA model can uncover from the data. This exploratory phase is pivotal, as it sets the stage for a more granular thematic analysis, ultimately enhancing the interpretability and applicability of the findings within the domain of customer feedback analytics.

Figure 8. Word clouds for two topics across ten mobile banking apps

The visual representation (shown in figure 8) provided by the word clouds offers an intuitive grasp of the prevalent themes within the corpus of Turkish mobile banking app reviews. In these word clouds, each term's textual dimension is proportional to its frequency across the reviews, offering immediate insight into the most salient topics discussed by users. These graphic illustrations encapsulate the essence of two distinct topics per banking application, with each bank's individual subplot foregrounding the most prominent terms in the Turkish language. Such graphical synopses not only shed light on the key concerns and features that customers frequently mention but also underscore the linguistic nuances inherent in the customer feedback. This analytical approach facilitates a user-centric understanding of the data, allowing for a nuanced interpretation of consumer sentiments and preferences within the digital banking landscape in Turkey. Through this lens, the word clouds serve as a catalyst for more in-depth qualitative analysis, guiding stakeholders to pinpoint specific areas of user experience that may require attention or commendation.

6. Discussion

This study offers insights into customer dissatisfaction with mobile banking applications in Turkey, pivoting on the question: "If consumers are satisfied with digital banking services, why are there persistent low ratings?". Despite the tendency for ratings to reflect the general sentiment of users, a more nuanced examination of user comments reveals inconsistencies. The analysis showed that ratings of 3, ostensibly neutral, frequently harbored a latent positive or negative bias, underscoring a divergence between the numerical rating and the textual sentiment. These findings are exemplified in the discrepancies highlighted by the sentiment analysis, where this machine learning models, including advanced algorithms like BERT, achieved up to 95% accuracy in classification.

Temporal trends in user feedback, captured graphically, disclosed patterns and periods of heightened negative sentiment, particularly following app updates, underscoring the urgency for robust testing and quality assurance post-deployment. Topic modeling unveiled recurrent themes across different banks, with certain issues emerging episodically, linked to app stability post-updates, and others persisting over time, such as user interface grievances.

The manifestation of these protracted issues suggests a shortfall in the banking management's response to software glitches and user experience shortcomings. The insights derived from this research underscore the imperative for banks to engage skilled personnel for software troubleshooting and to prioritize customer feedback in the continuous improvement of their mobile applications. The persistent nature of some complaints indicates that investments in timely and

adequate resolutions have been lacking, leading to sustained user frustration and the potential attrition of clientele. This study provides a scaffold for banking institutions to identify and rectify customer issues proactively, thereby fostering loyalty and trust in their digital services.

7. Conclusion

The purpose of this study was to unravel the underlying factors contributing to user dissatisfaction with mobile banking applications in Turkey. Despite banks' efforts to maintain a sterling reputation among their clientele, there are instances where this goal falls short. We analyzed textual reviews from prominent Turkish mobile banking applications available on the Google Play Store, categorizing them by sentiment. The study scrutinized any inconsistencies between the star ratings and the derived sentiments of the reviews.

The analysis of mobile banking app reviews through advanced text mining techniques has yielded significant insights into customer satisfaction and service quality in the context of Turkish banks. The findings reveal a nuanced interplay between customer expectations and app performance, with a discernable impact on the overall sentiment reflected in the reviews. The coherence of topics extracted from these reviews underscores the critical areas of focus for banks, namely app functionality, security, user experience, and responsiveness to customer feedback. The accuracy of sentiment analysis algorithms, enhanced by machine learning models such as Random Forest, Gradient Boosting Machine, and BERT, further validates the reliability of these insights, emphasizing their potential to guide improvements in mobile banking services.

Conclusively, the sentiment and trend analysis over time indicates that banks must prioritize continuous app testing and updates to address user-reported issues promptly. As the negative sentiment often correlates with app updates and functionality issues, there is an imperative for banks to engage in meticulous software development and user interface design to enhance customer satisfaction. The consistent attention to customer feedback, as reflected in the periodic trends of reviews, can lead banks not only to rectify current shortcomings but also to preemptively refine their digital offerings. By harnessing the power of big data analytics, banks can pivot towards a more customer-centric approach, thereby fostering loyalty and trust in the increasingly competitive arena of digital banking.

The findings revealed distinct periods where the volume of negative reviews eclipsed positive ones. These periods of intensified criticism were then dissected using the LDA model to pinpoint prevailing issues, with each application exhibiting two dominant topics. The essence of these topics was captured in word clouds, succinctly summarizing the primary concerns.

A recurrent theme across many banking applications was the emergence of issues following software updates, suggesting a potential oversight in pre-release testing. This negligence often resulted in unstable app versions, eliciting a barrage of customer complaints. Moreover, inaccuracies in transaction details and a lack of timely resolutions to functional and nonfunctional flaws have eroded trust in these institutions. Users also expressed dissatisfaction with the user interface design and sluggish transaction processing.

Importantly, the feedback indicates that customers are generally aware of the necessary enhancements to the applications and are prepared to continue using the services, conditional on these improvements. This juncture presents a critical opportunity for banks to address the identified shortcomings, thereby restoring and preserving customer satisfaction. In conclusion, this research not only sheds light on the specific areas of mobile banking that require attention but also emphasizes the importance of vigilant software maintenance and customer-centric service design in the competitive landscape of digital banking.

Broadening the scope to include a comparative analysis of mobile banking app reviews from different regions and languages to gain a more comprehensive understanding of user satisfaction

and service quality on a global scale. Additionally, longitudinal studies could track changes in customer sentiment over time, especially in response to technological advancements, economic shifts, and evolving user expectations. Further investigation into the impact of specific app features, such as biometric security or AI-driven customer service, on overall user experience could yield deeper insights. There is also a rich opportunity to explore the intersection of sentiment analysis with behavioral data to predict customer retention and churn. Machine learning models could be refined to enhance the precision of sentiment classification, and the integration of image and emoji analysis could provide a more holistic view of user feedback. Finally, future studies could also look into the role of social media platforms in shaping user perceptions and expectations of mobile banking services.

References

- Afjal, M. (2023). Bridging the financial divide: a bibliometric analysis on the role of digital financial services within FinTech in enhancing financial inclusion and economic development. *Humanities and Social Sciences Communications*, 10(1), 1-27.
- Ahmad, O., & Rahim, M. K. I. A. (2023). The effect of innovation and trust in microfinance institution repayment performance in malaysia. *Journal of Global Business and Social Entrepreneurship (GBSE)*, 9(27).
- Al-Abbadey, M., Fong, M. M., Wilde, L. J., Ingham, R., & Ghio, D. (2021). Mobile health apps: An exploration of user-generated reviews in Google Play Store on a physical activity application. *Digital Health*, 7, 20552076211014988.
- Allioui, H., & Mourdi, Y. (2023). Exploring the Full Potentials of IoT for Better Financial Growth and Stability: A Comprehensive Survey. *Sensors*, 23(19), 8015.
- Barnes, S. J., & Corbitt, B. (2003). Mobile banking: concept and potential. *International Journal of Mobile Communications*, 1(3), 273-288.
- Cheng, L. C., & Sharmayne, L. R. (2020, December). Analysing digital banking reviews using text mining. In *2020 IEEE/ACM International Conference on Advances in Social Networks Analysis and Mining (ASONAM)* (pp. 914-918). IEEE.
- Dey, M., Islam, M. Z., & Rana, T. (2023). Applying Text Mining to Understand Customer Perception of Mobile Banking App. In *Handbook of Big Data and Analytics in Accounting and Auditing* (pp. 309-333). Singapore: Springer Nature Singapore.
- Gruber, T., Szmigin, I., & Voss, R. (2009). Handling customer complaints effectively: A comparison of the value maps of female and male complainants. *Managing Service Quality: An International Journal*, 19(6), 636-656.
- Ha, K. H., Canedoli, A., Baur, A. W., & Bick, M. (2012). Mobile banking—insights on its increasing relevance and most common drivers of adoption. *Electronic Markets*, 22, 217-227.
- Hirsh-Pasek, K., Zosh, J. M., Golinkoff, R. M., Gray, J. H., Robb, M. B., & Kaufman, J. (2015). Putting education in “educational” apps: Lessons from the science of learning. *Psychological Science in the Public Interest*, 16(1), 3-34.
- Hussain, A., Hannan, A., & Shafiq, M. (2023). Exploring mobile banking service quality dimensions in Pakistan: a text mining approach. *International Journal of Bank Marketing*, 41(3), 601-618.

- Kazan, E., Tan, C. W., Lim, E. T., Sørensen, C., & Damsgaard, J. (2018). Disentangling digital platform competition: The case of UK mobile payment platforms. *Journal of Management Information Systems*, 35(1), 180-219.
- Kocakoyun, S., & Bicen, H. (2017). Development and Evaluation of Educational Android Application. *Cypriot Journal of Educational Sciences*, 12(2), 58-68.
- Koenig-Lewis, N., Palmer, A., & Moll, A. (2010). Predicting young consumers' take up of mobile banking services. *International Journal of Bank Marketing*, 28(5), 410-432.
- Kumar, R. R., Israel, D., & Malik, G. (2018). Explaining customer's continuance intention to use mobile banking apps with an integrative perspective of ECT and Self-determination theory. *Pacific Asia Journal of the Association for Information Systems*, 10(2), 5.
- Leem, B. H., & Eum, S. W. (2021). Using text mining to measure mobile banking service quality. *Industrial Management & Data Systems*, 121(5), 993-1007.
- Lee, K. C., & Chung, N. (2009). Understanding factors affecting trust in and satisfaction with mobile banking in Korea: A modified DeLone and McLean's model perspective. *Interacting with Computers*, 21(5-6), 385-392.
- Lule, I., Omwansa, T. K., & Waema, T. M. (2012). Application of technology acceptance model (TAM) in m-banking adoption in Kenya. *International Journal of Computing & ICT Research*, 6(1).
- Mahmud, M. S., Bonny, A. J., Saha, U., Jahan, M., Tuna, Z. F., & Al Marouf, A. (2022, March). Sentiment analysis from user-generated reviews of ride-sharing mobile applications. In *2022 6th International Conference on Computing Methodologies and Communication (ICCMC)* (pp. 738-744). IEEE.
- Mittal, D., & Agrawal, S. R. (2022). Determining banking service attributes from online reviews: text mining and sentiment analysis. *International Journal of Bank Marketing*, 40(3), 558-577.
- Oh, Y. K., & Kim, J. M. (2022). What improves customer satisfaction in mobile banking apps? An application of text mining analysis. *Asia Marketing Journal*, 23(4), 3.
- Omotosho, B. S. (2021). Analysing user experience of mobile banking applications in Nigeria: A text mining approach. *CBN Journal of Applied Statistics*, 12(1), 77-108.
- Orencia, A. J. (2023). Digital Banking Revolution in the Philippines and its Drivers, Impacts, and Challenges: A Multifaceted Analysis. *International Journal of Open-Access, Interdisciplinary & New Educational Discoveries of ETCOR Educational Research Center* (2023).
- Sarin, P., Kar, A. K., & Ilavarasan, V. P. (2021). Exploring engagement among mobile app developers—Insights from mining big data in user generated content. *Journal of Advances in Management Research*, 18(4), 585-608.
- Shaikh, A. A., & Karjaluo, H. (2015). Mobile banking adoption: A literature review. *Telematics and Informatics*, 32(1), 129-142.
- Shankar, A., Tiwari, A. K., & Gupta, M. (2022). Sustainable mobile banking application: a text mining approach to explore critical success factors. *Journal of Enterprise Information Management*, 35(2), 414-428.
- Sulaiman, A., Jaafar, N. I., & Mohezar, S. (2007). An overview of mobile banking adoption among the urban community. *International Journal of Mobile Communications*, 5(2), 157-168.

Türkiye'deki Mobil Bankacılık Uygulamalarında Müşteri Duygularını ve Eğilimlerini Analiz Etme: Bir Metin Madenciliği Çalışması

Tam, C., & Oliveira, T. (2017). Literature review of mobile banking and individual performance. *International Journal of Bank Marketing*, 35(7), 1044-1067.

Araştırma Makalesi / Research Article

TÜRKİYE’DE NEOLİBERAL DÖNÜŞÜM İLE BİRLİKTE DEĞİŞEN KENT İÇİ TOPLU TAŞIMA HİZMET SUNUMUNUN VATANDAŞ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: ANKARA BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ ÖRNEĞİ

Özlem Çağla ÇİÇEK¹

Öz

Neoliberal dönüşüm kamu tarafından sağlanan hizmetlerin giderek özel sektör aracılığıyla sunulmasına yol açmıştır. Refah devleti dönemindeki devletin kamu hizmetleri sunumundaki etkinliği neoliberal dönemle birlikte değişmiştir. Kamu hizmetleri “sınırlı devlet sınırsız piyasa” anlayışıyla yerine getirilmeye başlarken devletin çekildiği alanlar ise gittikçe piyasa ilişkilerine konu olmaktadır. Piyasa ilişkilerine konu olan kamu hizmetleri kentsel alanda da etkisini göstermiştir. Yerel yönetimler tarafından sunulan yerel kamu hizmetleri giderek artan bir şekilde özelleştirme politikalarına konu olmuştur. Özelleştirme uygulamaları belediyelerin görev ve sorumluluğunda olan yerel kamu hizmetlerinin sunumunda etkisini göstermekte ve belediyelerin sorumluluğunda olan yerel kamu hizmetleri giderek özel sektör tarafından yerine getirilmektedir. Ancak yerel kamu hizmetlerinin özel sektör aracılığıyla yerine getirilmesinin yaygınlaşması vatandaş üzerinde olumsuz etkilere neden olmaktadır. Çalışmada neoliberal dönüşüm sonrası yerel kamu hizmetlerinin piyasa ilişkilerine konu olmasında yaşanan artış sonucu yerel kamu hizmetlerinden biri olan kent içi toplu taşıma hizmetinin özel sektör aracılığıyla yerine getirilmesinin vatandaş üzerindeki etkisi Ankara Büyükşehir Belediyesi örneğinde nitel araştırma yöntemlerinden betimsel ve yorumlayıcı yaklaşımla analiz edilmiştir. Bu bağlamda neoliberal dönüşümün Türkiye’yi etkilediği yıllarda Ankara Büyükşehir Belediyesi’nde faaliyet göstermeye başlayan “özel halk otobüsü” işletmeciliği örnekleminde özel sektör aracılığıyla yerine getirilen hizmetlerin vatandaş üzerindeki etkisinin günümüzdeki boyutu incelenmiş ve bu etkinin günümüzde derinleşerek devam ettiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Neoliberalizm, Özelleştirme, Kent içi ulaşım, Belediye, Ankara Büyükşehir Belediyesi.

JEL Kodları: F6, P16, R1

THE IMPACT OF CHANGING URBAN PUBLIC TRANSPORTATION SERVICE DELIVERY WITH NEOLIBERAL TRANSFORMATION ON CITIZENS IN TURKEY: THE CASE OF ANKARA METROPOLITAN MUNICIPALITY

Abstract

Neoliberal transformation has led to the delivery of services, which were originally provided by the public, to be gradually rendered through the private sector. The state’s effectiveness in providing public services in the welfare state era has changed in conjunction with the neoliberal era. Public services have started to be provided with the understanding of “limited state, unlimited market” and the areas where the state has pulled out have gradually become the subject of market relations. Public services, which have become the subject of market relations, made an impact on the urban area, too. Local public services provided by the local administrations have increasingly become the subject of privatization policies. Privatization practices show their impact on the provision of local public services under the duty and responsibility of the municipalities, and local public services, which the municipalities are responsible for are gradually provided by the private sector. However, the proliferation of the provision of local public services through the private sector brings out negative impacts on the citizens. In the study, the impact on citizens of the urban public transportation service, which is one of the local public services, provided by the private sector as a result of the increase in local public services being subject to market relations after the neoliberal transformation, was analyzed with a descriptive and interpretive approach, from qualitative research methods, in the case of Ankara Metropolitan Municipality. In this regard, today’s aspect of the impact of services provided through the private sector on the citizens was assessed over the sample of “private-public bus” management, which started to be in service in Ankara Metropolitan Municipality during the years when neoliberal transformation had its impact on Turkey, and it was concluded that this impact continues to deepen today.

Keywords: Neoliberalism, Privatization, Urban transportation, Municipality, Ankara Metropolitan Municipality.

JEL Codes: F6, P16, R1

¹ Doktora Öğrencisi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kentleşme ve Çevre Sorunları Bilim Dalı, cebiozlemcagla@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2683-9897.

Başvuru Tarihi (Received): 21.11.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 25.04.2024

Giriş

Neoliberal dönüşüm hem dünyada hem de Türkiye’de çeşitli değişikliklere yol açmıştır. Neoliberal ekonomi politikalarıyla birlikte devlet ekonomi alanından çekilerek yerini piyasaya bırakmıştır. Yeni liberal ekonomi politikaları devletin yapısında olduğu gibi yönetsel alanda da değişiklikler meydana getirmiştir. Neoliberal ekonomi politikalarının etkisiyle kamu yönetiminde geleneksel anlayış reddedilerek yeniden düzenlemeler yapılmıştır. Refah devleti döneminde devletin aşırı büyüyerek kamusal hizmet sunumlarında etkin bir rol alması hoş karşılanmamış, devletin etkinliğinin sınırlandırılması gerektiği düşünülmüştür. Devletin çekildiği alanlarda ise piyasanın aktif rol alması istenmiştir.

Kamu yönetimi anlayışında meydana gelen dönüşümler yerel yönetimler üzerinde de etkili olmuştur. Yeni yapılanma süreciyle birlikte yerel yönetimlerin hizmet sunumunda değişiklikler meydana gelmiştir. Özelleştirmeye konu olabilecek her şeyin özelleştirildiği gibi yerel yönetimler tarafından yerine getirilen hizmetlerde de her geçen gün özelleştirme uygulamalarında artış yaşanmıştır. Nitekim belediyelerin yerel hizmetleri yerine getirirken özelleştirme yöntemlerine sıklıkla başvurdukları görülmektedir.

Türkiye’de belediyelerde özelleştirme yöntemleri iki şekildedir. Bu özelleştirme yöntemlerinden birincisi belediye iktisadi teşekküllerinin satışıyla ikincisi ise belediyenin yerine getirmekle yükümlü olduğu hizmetleri özel sektörden yararlanarak yerine getirilmesiyle gerçekleşmektedir (Kartal, 2000: 59). Türkiye’de belediyeler sorumlu oldukları yerel kamu hizmetlerini kendileri yerine getirebileceği gibi özelleştirme uygulamalarına yer vererek özel sektör aracılığıyla da sunabilmektedir.

Yerel kamu hizmetlerinin sunumunda başvuru olan özelleştirme uygulamaları sonucunda hizmet sunumu gerçekleştirilirken hizmetten yararlanan “vatandaş” a yüklenen anlam da değişmiştir. Neoliberal dönüşüm sonrasında her ne kadar hizmetlerin vatandaşın ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla gerçekleştirildiği belirtiliyor olsa da vatandaş birer “müşteri” olarak görülmeye başlanmış ve hizmetten “müşteri” olarak yararlanmıştır. Belediyelerin yerine getirmekle görevli olduğu yerel kamu hizmetleri özel sektör aracılığıyla yerine getirildiğinde hizmetten yararlananlar tanımlanırken vatandaş kavramı müşteri kavramını niteleyecek şekilde kullanılsa da bu kullanılış şekli hizmet sunumlarının özelleştirildiği ve vatandaşın özelleştirilen hizmetlerden ücretini ödemek koşuluyla birer “müşteri” olarak yararlandığı gerçeğini değiştirmemektedir.

Çalışma belediyelerin sunmakla görevli olduğu yerel kamu hizmetlerinin özel sektör aracılığıyla yerine getirilmesinin vatandaş üzerindeki etkisi üzerinde şekillenmiştir. Kent içi toplu taşımacılık hizmetinin sunumunda özelleştirme yöntemine yaygın bir şekilde başvurulmaktadır. Neoliberal ekonomi politikaların uygulanmaya başlamasının üzerinden kırk yılı aşkın bir süre geçmiştir. Bu süre zarfında neoliberal dönüşümle artan özelleştirme uygulamalarının boyutları ve vatandaş üzerindeki etkisi de aynı kalmayacağından dolayı günümüzdeki boyut ve etkisi incelenmeye çalışılmıştır. Çalışmada neoliberal dönüşüm sonrası yerel kamu hizmetlerinin piyasa ilişkilerine konu olmasında yaşanan artış sonucu yerel kamu hizmetlerinden biri olan kent içi toplu taşımacılık hizmetinin özel sektör aracılığıyla yerine getirilmesinin vatandaş üzerindeki etkisi Ankara Büyükşehir Belediyesi (ABB) örneğinde analiz edilmiştir. Bu bağlamda neoliberal dönüşümün Türkiye’yi etkilediği yıllarda ABB’de faaliyet göstermeye başlayan “özel halk otobüsü” işletmeciliği örneğinde özel sektör aracılığıyla yerine getirilen hizmetlerin vatandaş üzerindeki etkisinin günümüzdeki boyutu incelenmiştir. Çalışmada Ankara ilinin tercih edilme sebebi ise Türkiye’nin başkenti olması, Tüm Özel Halk Otobüsleri Birliği (TÖHOB) tarafından özel halk otobüsü işletmeciliğine yönelik alınan kararların büyük oranda ilk Ankara’da uygulanmaya başlaması ve Ankara’nın özel sektör aracılığıyla yerine getirilen toplu taşımacılık sunumlarında vatandaşın yaşadığı sorunlarla sıklıkla gündemde yer almakta olmasıdır.

1. Yerel Kamu Hizmetlerinin Sunumunda “Neoliberal Dönüşüm”

Kapitalizm, içinde yapısal krizleri barındıran bir sistemdir. Kapitalist sistem istikrarsız ve krize dayalı olduğundan yapısı gereği krize bağımlıdır. Sermayenin aşırı üretimi ve ortalama kâr oranının düşme eğilimi genel bir krize yol açma tehdidi oluşturmaktadır (O'Connor, 1989: 24). Kapitalist sistem 1929 yılında New York Borsasının çökmesiyle krize girmiştir. Kuzey Amerika sanayi ekonomisinde durgunluk yaşanmış, bu durgunluk çok geçmeden diğer sanayi merkezi olan Almanya'ya da sıçramıştır. Gıda ve hammaddeler olmak üzere temel üretimlerde fiyatların düşmesi nedeniyle kriz yaşanmıştır. Bu durum birçok ülkenin uluslararası ticaretinin çoğunlukla birkaç temel mala bağlı olması sebebiyle krizi küresel hale getirmiştir (Hobsbawm, 1995: 91). 1929-1933 yılları arasında kâr oranlarında düşüş yaşanmıştır. Kârlardaki düşüş işletmelerin borçlanma durumlarının büyük ölçüde azalmasına neden olmuştur. Bu durum bankaları ve finansal kurumları olumsuz bir şekilde etkilemiştir (Minsky, 1989: 400). 1927-1933 yılları arasında uluslararası krediler yüzde doksanın üzerinde düşüş yaşamıştır. Büyük çöküş batılı hükümetleri devlet politikalarında sosyal kaygılara öncelik vermeye zorlamıştır (Hobsbawm, 1995: 89). Büyük çöküşün kapitalist düzeni önemli şekilde tehdit ettiği koşullara dönmek adına İkinci Dünya Savaşı'nın ardından hem devlet biçimleri hem de uluslararası ilişkiler tekrardan yapılandırılmıştır. Uluslararası alanda Bretton Woods anlaşmalarıyla yeni bir dünya düzeni kurulmuştur. Ayrıca Birleşmiş Milletler, Dünya Bankası, IMF, Basel'deki Uluslararası Ödemeler gibi kurumlarla uluslararası ilişkilerin istikrara kavuşturulması amaçlanmıştır. Devletin yurttaşların refahına odaklanması, tam istihdamı ve ekonomik büyümeyi gerçekleştirebilmesi için devlet gücünün piyasa süreçleriyle, hatta gerektiği zaman piyasa süreçlerinin içinde ve piyasa süreçlerinin yerine geçerek serbestçe kullanılması gerektiği kabul edilmiştir. İktisadi dalgalanmaların azaltılması ve makul bir oranda tam istihdamın sağlanması için “Keynesçi” olarak isimlendirilen para ve maliye politikaları yaygın bir şekilde uygulanmıştır. Keynesçi politikalarla iktisadi dalgalanmalar kontrol altına alınmıştır. 1950'ler ve 1960'lar boyunca gelişmiş kapitalist ülkelerde ekonomik büyüme oranları yüksek seyretmiştir. Ancak 1960'ların sonuna yaklaşınca her yerde ciddi bir sermaye birikim krizi görülmüştür. İşsizlik ve enflasyon ortaya çıkmış ve küresel bir “stagflasyon” başlamıştır. Neredeyse 1970'lerin sonuna kadar bu evre devam etmiştir. Keynesyen politikalar artık işe yaramamıştı (Harvey, 2007: 9-12). 1970'lerde yaşanan krizin ardından Keynesyen politikalar terk edilerek neoliberal ekonomi politikalarına yönelim gerçekleşmiştir. Yeni liberal ekonomi politikaları Amerika Birleşik Devletleri'nde Ronald Reagan'ın ve İngiltere'de Margaret Thatcher'in öncülüğünde hayat bulmuştur. Bu yeni politikalara yönelişle birlikte devletin görevi değişmiştir. Bundan sonra devlet ekonomiye, piyasaya müdahalede bulunmayarak yalnızca yasal düzenlemeler yaparak serbest piyasanın önünü açmakla görevlendirilmiştir. Devlet kalkınmanın önünde engel olarak görülmüş ve bundan sonra kalkınmanın devlet tarafından değil özel sektörün girişimleriyle sağlanacağı ileri sürülmüştür (Çiçek, 2012: 64-65).

1980'li yıllardan itibaren neoliberalizmin dünya üzerinde etkin olabilmesi için devletin piyasa koşullarını oluşturmaya yönelik yeni yasal düzenlemeler yapması ve “az gelişmiş”, “gelişmekte”, “gelişmemiş” şeklinde nitelendirilen ülkelerin yeni sisteme dâhil edilmesi hedeflenmiştir (Çiçek, 2012: 64). Neoliberal ekonomi politikalarının etkili bir şekilde hayat bulabilmesi için dünya genelinde başarılı bir şekilde uygulanmasının getirdiği zorunluluk başta ABD ve İngiltere öncülüğünde olmak üzere “gelişmiş” olarak adlandırılan ülkeler tarafından “az gelişmiş” veya “gelişmekte olan” şeklinde tarif edilen ülkelere piyasa temelli oluşturulan politikalar transfer edilmiştir. Dünyada yaşanan bu değişim Türkiye'yi de etkisi altına almıştır. Türkiye'de “24 Ocak Kararları” olarak isimlendirilen kararlarla neoliberal dönüşümün temelleri atılmıştır.

Yeni ekonomi politikaları kamu alanının yönetiminde değişiklikler meydana getirmiştir. Nitekim 1980'li yıllardan itibaren yönetim paradigmasında değişikliklere gidilmiştir. Bu değişiklik basit bir reform ya da önemsiz bir dönüşüm değildir. Yeni yönetim paradigması devletin toplumdaki rolünü ve vatandaşlar ile piyasa arasındaki ilişkileri yeniden şekillendirmiştir. Kamu yönetiminden

“kamu işletmeciliğine” doğru bir değişim yaşanmıştır. Bu yaklaşım genellikle “piyasa temelli kamu yönetimi”, “işletmecilik”, “yeni işletmecilik”, “girişimci idare” şeklinde çeşitli kavramlarla ifade edilmektedir. Başta merkezi yönetim olmak üzere yerel yönetimler de bu süreçten etkilenmiştir (Eryılmaz, 2007: 15-18).

Yeni liberal politikaların getirdiği değişim zorunluluğu Türkiye’de yerel yönetim birimlerinde uygulanan birçok kanununun yürürlükten kaldırılmasına ve yerine yeni kanun getirilmesine neden olmuştur. Kanun değişikliğinden etkilenmeyen tek yerel yönetim birimi ise köy olmuştur. İl özel idaresinin ilk olarak ortaya çıkışı Osmanlı’ya dayanan 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi’ne uzanmaktadır. Bu tarihten 2005 yılına kadar çeşitli düzenlemeler yapılmaya çalışılsa da bugünkü halini 2005 yılında kabul edilen 5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanunu ile almıştır. Belediyenin tarihi geçmişi ise Osmanlı’ya dayansa da Türkiye Cumhuriyeti çatısı altında kurulan ilk belediye kanunu olan 1930 tarihli 1580 sayılı Belediye Kanunu’nun yerini 2005 yılında kabul edilen 5393 sayılı Belediye Kanunu almıştır. Neoliberal dönüşümle birlikte yeni yönetim birimi kuruluşuna gidilmiştir. 1982 Anayasası’nın 127. Maddesi büyük yerleşim merkezlerinde özel yerleşim biçimleri getirilebileceğini öngörmektedir. Bu düzenlemeyle birlikte 1984 yılında getirilen düzenlemeler sonucu oluşturulan 3030 sayılı Kanunla büyükşehir belediyesi yönetimi hayat bulmuştur. Ancak 2004 yılında 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu’nun çıkarılmasıyla 3030 sayılı Kanun yürürlükten kaldırılmış ve büyükşehir belediye yönetiminde çeşitli değişiklikler yapılmıştır. Akabinde 2012 yılında 6360 sayılı Kanunla büyükşehir belediyesi yönetiminde değişiklikler yapılmaya devam edilmiştir.

Türkiye’deki yerel yönetimlerin yeni liberal politika değişimlerinden etkilenmesi sonucunda belediyelerin ekonomik yaşamdaki etkinliğinde azalma yaşanmıştır. Nitekim belediyelerin büyük çoğunluğunda yerel hizmet sunumlarının özelleştirme anlayışıyla gerçekleştirilmesi benimsenmiştir (Keleş, 2006: 428-429). Özelleştirme, kamu hizmetlerinin özel sektör tarafın sunulması ve kamu işletmelerinin özel kesime devredilmesi anlamına gelmektedir (*Yerel Yönetimler*, 1998: 11). Devlet mülkiyetinden özel mülkiyete geçişi ifade eden özelleştirme kavramı, özelleştirme uygulamalarıyla kamusal alana ait alanları piyasa mekanizmalarının işleyişine dahil etmektedir (Feigenbaum, Henig ve Hamnett, 1999: 5). Özelleştirme faaliyetleri için çeşitli yöntemler bulunmaktadır. Hizmetlerin yerine getirilmesine yönelik özelleştirme uygulamalarında imtiyaz, ihale sözleşmesi, kiralama, yap-işlet-devret gibi sayıları oldukça fazla yöntem yer almaktadır (Bozlağan, 1998: 35).

Özelleştirme yöntemlerinin kullanımı 1930 tarihli 1580 sayılı Belediye Kanunu ile zaten mümkün olmakla birlikte özellikle ufak çaplı inşaat faaliyetlerinde başvurulan yöntemlerden olmuştur. Neoliberal ekonomi politikalarıyla birlikte belediyeler tarafından imtiyaz ve sözleşme yöntemleri oldukça sık kullanılmaya başlanmıştır. 1984 yılında yürürlüğe giren 3030 sayılı Kanun özelleştirmenin artmasına olanak tanımıştır. Bu kanun çerçevesinde büyükşehir belediyelerinin sunmuş oldukları birçok geleneksel hizmetler özelleştirilmiştir (Kartal, 2000: 68). Belediyelerin ve büyükşehir belediyelerinin hizmet sunumlarındaki özelleştirme uygulamaları günümüzdeki kanunlar çerçevesinde devamlılığını sürdürmektedir.

Yerel kamu hizmetleri genellikle tekel niteliği taşımaktadır. Yerel halkın kullanmak zorunda olduğu ve ikame seçeneği bulunmayan içme suyu, yeşil alan, kanalizasyon, toplu taşıma gibi hizmetler yerel hizmetleri oluşturmaktadır (*Yerel Yönetimler*, 1998: 114). Neoliberal ekonomi politikaları sonrasında her geçen gün etkisini artıran özelleştirme uygulamaları yerel yönetimlerin sunduğu hizmetlerde de etkisini göstermiştir. Neoliberalizmin hâkim olduğu konjunktürde yerel yönetimler tarafından sunulan yerel kamu hizmetleri giderek özel sektör aracılığıyla sunulmaktadır. Günümüzde yerel yönetimler birimi olan belediyeler yerel kamu hizmetlerinin sunumunda artan bir şekilde özelleştirme uygulamalarına başvurmaktadır.

Yerel yönetimlerin kamu mallarının özelleştirilmesi, hizmetlerin özel sektör tarafından yerine getirilmesi gibi özelleştirmeye konu olan uygulamaları yasal olarak düzenlemiştir. 5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanunu, 5393 sayılı Belediye Kanunu ve 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu incelendiğinde ilgili birimlerin görevleri kanunda sayılırken “yapmak”, “yaptırmak”, “işletmek”, “işlettirmek”, “kiraya vermek” gibi ifadeler yer almaktadır. Belirtilen ifadelerden de anlaşılacağı üzere yerel yönetim birimleri yapmakla yükümlü oldukları görevleri yerine getirirken kendileri yapabileceği gibi özel sektöre de yaptırabilmektedir. Yerel yönetimler hizmet sunumlarını kendileri yerine getirmek yerine özelleştirmelere giderek özel sektöre gördürmeye başlamışlardır (Koçak, 2013: 285-286).

5393 sayılı Belediye Kanunu’nda belediyenin gerçekleştireceği kent içi ulaşım hizmetleri çerçevesinde toplu taşıma görevlerinin özel sektör tarafından yerine getirilebileceğine yönelik yasal düzenlemeler yer almaktadır. Belirtilen kanunun üçüncü bölümünde belediyenin görev, yetki ve sorumlulukları yer almaktadır. Kanunun 15. maddesinin f bendinde “Toplu taşıma yapmak; bu amaçla otobüs, deniz ve su ulaşım araçları, tünel, raylı sistem, dâhil her türlü toplu taşıma sistemlerini kurmak, kurdurmak, işlemek ve işlettirmek.” ifadeleri belirtilmiştir (*Belediye Kanunu*, 2005).

5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu’nun üçüncü bölümünde büyükşehir belediyesinin görev, yetki ve sorumluluk alanına giren konular açıklanırken Kanunun 7. maddesinin p bendinde kent içi ulaşımında toplu taşıma hizmetlerinin özelleştirilebileceğine şu sözlerle olanak tanınmıştır (*Büyükşehir Belediyesi Kanunu*, 2004):

“Büyükşehir içindeki toplu taşıma hizmetlerini yürütmek ve bu amaçla gerekli tesisleri kurmak, kurdurmak, işletmek veya işlettirmek, büyükşehir sınırları içindeki kara ve denizde taksi ve servis araçları dahil toplu taşıma araçlarına ruhsat vermek. Büyükşehir içindeki toplu taşıma hatlarıyla ilgili olarak; şehir merkezine olan uzaklık, nüfus ve hattı kullanan sayısı kriterleri esas alınarak tespit edilecek hatlarla ilgili toplu taşıma hizmetlerinin işlettirilmesine karar vermek.”

Belediyelerin vatandaşa sundukları yerel hizmetlerin özel sektör tarafından da sunulabilmesine yani özelleştirme uygulamalarına birçok kanunda yer verilmiştir. Belediyeler, vatandaşa sunmakla görevli oldukları yerel kamu hizmetlerini kendileri yerine getirebileceği gibi özel sektör aracılığıyla da yerine getirilebilmektedir. Belediyelerin yerine getirmekle görevli oldukları kent içi toplu taşıma hizmeti için özelleştirme politikalarına başvurmaları mümkündür. Ancak özelleştirilen diğer yerel kamu hizmetlerinde olduğu gibi kent içi toplu taşımacılık hizmetinde de özelleştirme uygulaması vatandaş üzerinde olumsuz etkilere neden olmaktadır.

2. “Neoliberal Dönüşüm”ün Yerel Kamu Hizmetleri Sunumlarında Meydana Getirdiği Değişimin Vatandaş Üzerindeki Etkisi

Neoliberal ekonomi politikalarının bir sonucu olarak yerel yönetimlerin hizmet sunumlarında değişiklikler meydana gelmiştir. 1980’lerden sonra yerel kamu hizmetlerinin sunumunda sıklıkla özelleştirme uygulamalarına başvurulmasıyla hizmetlerin özel sektör aracılığıyla yerine getirilmesinde artış yaşanmıştır. Neoliberal ekonomi politikalarının ortaya çıkışının üzerinden uzun yıllar geçmesine rağmen günümüzde de yerel kamu hizmetlerinin özel sektör aracılığıyla yerine getirilmesindeki artış hız kesmeden hatta daha da yaygınlaşarak devam etmektedir. Özelleştirilen yerel kamu hizmetleri, işletmecilik anlayışına uygun bir şekilde piyasa mantığıyla sunulmaktadır. Bu durum yerel kamu hizmetinden yararlanan vatandaşların hizmetten birer “müşteri” olarak yararlanmasına neden olmaktadır. İşletme yönetiminde hizmetten bir ödeme karşılığı yararlanan kişiyi ifade eden “müşteri” kavramının yerel yönetimlerdeki karşılığı “vatandaş” olarak ortaya çıkmıştır. Bu durum yerel kamu hizmetlerinin özel sektör aracılığıyla yerine getirilmesinin vatandaşa bakışı nasıl değiştirdiğini göstermektedir. Neoliberal dönüşümle birlikte yerel kamu hizmetlerinin özel sektör aracılığıyla yerine getirilmesi artarken vatandaş da

“müşteri” olarak görülmeye başlamıştır. Özelleştirilen yerel kamu hizmet sunumlarında hizmetten yararlanan kişiler için her ne kadar vatandaş kavramı kullanılıyor olsa da kavramın bu kullanılış şekli hizmetten yararlanan vatandaşın “müşteri” olarak görüldüğü ve bu doğrultuda hizmet sunulduğu gerçeğini değiştirmemektedir.

Türk Dil Kurumu Sözlüğü müşteri kavramını “hizmet, mal vb. alan ve karşılığında ücret ödeyen kimse” olarak tanımlamaktadır. Müşteri ve vatandaş kavramları anlam olarak birbirinden farklıdır. Vatandaş; yasalar önünde diğer bireylerle eşit olmakla birlikte toplumsal hak ve sorumluluklara sahiptir. Müşteri ise maddi imkânları çerçevesinde kendisine sunulan mal ve hizmetten yararlanmaktadır. Müşterinin bir ürünü tercih edip etmeme hakkı maddi olanaklarıyla orantılı olarak ortaya çıkmaktadır (Ateşoğlu ve Özkan, 2010: 53).

Neoliberal teoriye göre devletin özel mülkiyet haklarını, hukukun üstünlüğünü, serbest piyasayı ve serbest ticaret kurumlarını desteklemesi gerekmektedir. Bunların bireysel özgürlükleri garanti altına alan kurumsal düzenlemeler olduğu düşünülmektedir. Devletin şiddet kullanma tekelini bu özgürlüklerin sürdürülmesi noktasında önemli görülmektedir. Bu doğrultuda iş dünyasının ve şirketlerin serbest piyasa ve serbest ticaret kurumsal çerçevesinde özgür bir şekilde faaliyet göstermesi toplum adına faydalı görülmektedir. Neoliberal teori devletin kontrolünde olan alanların özel alana bırakılması gerektiğini açıklamaktadır. Rekabet ortamında gerçekleştirilen özelleştirme uygulamalarının bürokratik süreçleri yok edeceği, verimlilik ve üretkenlikte artış sağlayacağı, kaliteyi yükselteceği ve tüketici maliyetlerinin azalmasının yanı sıra mal ve hizmetleri ucuzlatmasıyla vergi yükünü de azaltacağı ileri sürülmektedir. Pazardaki bireysel özgürlük garanti edilmekle birlikte piyasa içerisinde her “birey” kendi eylem ve refahından sorumlu olmaktadır (Harvey, 2007: 64-65).

Birey kavramının temelleri esasen 18. yüzyılda klasik liberal yazarlar tarafından atılmıştır. Bu dönemde soyut birey, kolektiflerin (devlet, toplum vb.) önemine dikkat ederek normatif bir temelde teşvik edilmeye çalışılmıştır. Başka bir deyişle neoliberalizmden önce kavram gündelik hayatın içinde yer almıştır. Ancak “birey” kavramı neoliberalizmle birlikte kapitalizmin neoliberal ruhuyla yeniden şekillenmiştir. Neoliberal politikalar bireyi “tüketici” kavramı üzerinden şekillendirmiştir. Birey devam eden bir tüketim döngüsüne sürüklenmektedir. Tüketici kategorisi kamusal hizmet alanlarında da yer almaktadır (Eagleton-Pierce, 2016: 19-20). Yeni tüketim siyasetiyle devletin kamusal alandaki varlığı giderek daraltılırken kamusal hizmet alanları özel sektöre devredilmiştir. Bu durum vatandaş ile devlet arasında kurulan ilişkinin değişmesine neden olmuştur. Nitekim sonrasında bu ilişki yerini gitgide müşteriler ve üreticiler arasında kurulan ilişkiye bırakmıştır (Streeck, 2012: 39). Tüketici olarak görülen bireyin kamu mal ve hizmet sunumundan yararlanabilmek için ücret ödemesi gerekmektedir. Nitekim ödeme yapmayan bireylerin sunulan kamu mal ve hizmetten yararlanmasının “bedavacılığı” teşvik edeceğinden dolayı engellenmesi gerektiğini düşünmektedirler. Bu yüzden bu hizmetleri talep edenlerin “müşteri” anlayışı içerisinde görülmesi gerektiğini ileri sürmektedirler. Neoliberal ekonomi politikalarıyla birlikte kamu mal ve hizmetlerinden yararlanacak kişiler artık birer “tüketici” ve “müşteri” olarak nitelendirilmektedir (Sallan Gül, 2006: 129).

“Vatandaş” kavramı içerisinde zorluklar barındırmaktadır. Vatandaş kavramının kimleri kapsayacağı ve vatandaşlığın getirdiği hak ve sorumluluklardan kimlerin faydalanacağı uzun bir süredir tartışma konusu olmuştur. Kamu tarafından sunulan hizmetlerden kimlerin yararlanacağı neticeye kavuşturulmamıştır. Ancak şunu belirtmek gerekir ki kamunun sunduğu hizmetlerden yalnızca oy kullanma hakkına sahip olan vatandaşlar değil yaşadığı ülkenin vatandaşı olmamış olsa da devlet çatısı altında bulunan tüm insanlar yararlanmaktadır (Alford, 2009: 33-34). Günümüzde kamu hizmetlerinin sunumu tamamen veya kısmen özel sektöre devredilmiştir. Kamu hizmet sunumlarını özelleştirmenin hizmet sunumunu daha verimli hale getireceğine yönelik

özelleştirmeyi destekleyici görüşler olsa da kamu hizmetlerinin girişimciler tarafından yerine getirilmesine yönelik eleştiriler de mevcuttur (Gormley, 1991: 3).

Kamu hizmetleri yerine getirilirken esas amaç hizmetten yararlanan vatandaşların ihtiyaçlarının mümkün olan en iyi şekilde karşılanmasıdır. Bu amaç için hem merkezi yönetim hem de yerel yönetimler hizmet sunumunu gerçekleştirirken vatandaşların talep ve beklentilerine dikkat etmesi ve isteklerini yerine getirmesi gerekmektedir (Arıkboğa, 2017: 1111). Kamu kurumu tarafından hizmet yerine getirilirken öngörülmeven herhangi bir durumla karşılaşıldığında hizmetin kesintiye uğramaması için uygun bir şekilde sürdürülmesi söz konusudur. Ancak hizmet özel sektör tarafından yerine getiriliyorsa öngörülmeven bir durum ortaya çıktığında hizmetin devamlılığının sağlanabilmesi için hizmet sunucu tarafından tekrardan pazarlığa oturulmaktadır. Çünkü özel sektör için yerine getirilen şey hizmet olarak değil “iş” olarak görülmektedir. Yerel halkın çıkarları ile şirketin çıkarları birbirinden farklıdır (*Yerel Yönetimler*, 1998: 115). Kamu sektörünün çoğunlukla tekel durumunda olduğuna ve bundan dolayı da ürettiği mal ve hizmetlerde rekabetin olmadığına yönelik yaklaşım söz konusudur. Rekabet olmadığından malların ve hizmetlerin etkin ve verimli bir şekilde sunulmasını özendircek bir ortamın bulunmadığından ve bu durumun da malların ve hizmetlerin üretiminde olumsuzluklara neden olduğundan söz edilmektedir (Koçak, 2013: 289). Kamu sektöründe rekabet ortamının olmadığı doğrudur. Ancak özel sektörün verimli bir şekilde rekabet ortamında mal ve hizmet sunumu gerçekleştirdiği savı da bilindiği şekliyle doğru değildir. Özel sektörün rekabetçiliği oldukça kırılğan bir yapıya sahiptir. Ayrıca özel sektör kendi içerisinde tekelleşme süreci yaşamaktadır. Yapılan büyük yatırımlar ortaklıklar eliyle gerçekleştirilmektedir. Rakipler sıklıkla bir araya gelmekte ve birlikte hareket etmektedir (*Yerel Yönetimler*, 1998: 115).

3. Kent İçi Toplu Taşımacılık Hizmetinin Özelleştirilmesinin Vatandaş Üzerindeki Etkisi: Ankara Büyükşehir Belediyesi Örneği

Neoliberal ekonomi politikaları batılı ülkeler başta olmak üzere Türkiye’de de birçok alanda etkili olmuştur. Bu alanlardan biri de yerel yönetimlerdir. Yeni politikalar belediyelerin hizmet sunumlarının yeniden şekillenmesine neden olmuştur. Türk belediye sisteminde belediyelerin hizmet sunumlarının çeşitlenmesi eğilimini meydana getirmiştir (Aydınlı, 2003: 75). Belediyelerin sundukları hizmetler kamu niteliği taşımaktadır. Belediyenin sunduğu hizmetlerden verimli bir şekilde yararlanmak vatandaşların temel haklarıdır. Vatandaşlar gün içerisinde kentlerde yolculuk yapmaktadır. Bundan dolayı kent içi ulaşım hizmeti gerçekleştirilirken toplu taşımacılık hizmetlerinin kalitesi ve yaygınlığı önem arz etmektedir. Vatandaşın kent içinde rahat, konforlu, en az maliyetle en yüksek faydayı sağlayacak bir ulaşım ağının sağlanması belediyelerin görev ve sorumluluğundadır (Gökalp, 2019: 136). Belediyelerin görev ve sorumluluğunda olan kent içi ulaşım hizmetleri neoliberal dönüşümle birlikte bu hizmetin yerine getirilmesinde belediyeler tarafından sıklıkla özelleştirme uygulamalarına başvurulmaktadır.

1982 yılında kent içi ulaşımı sağlamak amacıyla Ankara’da “Özel Halk Otobüsleri” kent içi yolcu taşıma hizmeti vermeye başlamıştır (Ankara Elektrik, Havagazı ve Otobüs İşletme Müessesesi [EGO Genel Müdürlüğü], t.y.). 1980 sonrasında büyükşehir belediyelerinin Ankara öncülüğünde yeni bir uygulamaya gittikleri görülmüştür. Bu uygulama çerçevesinde kent içi ulaşım hizmetleri sunulurken belediye otobüslerinin yanı sıra özel halk otobüsleri işletmeye sokulmuştur (Tekeli, 2010: 209). Ankara’da özel halk otobüslerinin yanı sıra 1997 yılında “Yeşil Halk Otobüsleri” ve 1998 yılında “Çift Katlı Halk Otobüsleri” kent içi yolcu taşıma hizmeti gerçekleştirmek için toplu taşımacılık hizmetine dahil edilmiştir (Öncü Yıldız, 2017: 118). Nitekim Belediye ve Elektrik, Gaz ve Otobüs İşletmesi Genel Müdürlüğü (EGO) araçları ulaşım hizmetini sağlamada yetersiz kalınca artan toplu taşıma ihtiyacının karşılanması için özel işletmecilere başvurulmuştur. On yıl sürecek işletme hakkı devri gerçekleştirilmiştir (Fırat, 1998: 87). On yıl dolduğunda ise iki işletcinin sözleşmeleri yenilenmeyerek Ankara’da iki ulaşım türü son bulmuştur (Öncü Yıldız, 2017: 118).

Ankara’da 1990’ların sonlarında faaliyete başlayan bir başka kent içi ulaşım aracı ise “Özel Toplu Taşıma Aracı”dır (EGO Genel Müdürlüğü, t.y.). Çalışmanın sınırlarını aşmamak adına “özel halk otobüsü” örneğinde analiz edilmesi tercih edilmiştir.

Ankara’da halk otobüsleri işletmeciliği fikrinin ilk olarak dönemin belediye başkanı tarafından ifade edildiği bilinmektedir. EGO iş birliğiyle yapılan ilk çalışmalar 7 Mayıs 1981 tarihinde yönetmeliğe dönüşmüştür. Yönetmeliğin amaçlarına bakıldığında halk otobüsleri işletmeciliğinin EGO’yu tamamlayan, zayıflatmayan ve onunla yarışmayan bir işletmecilik modeli öngörmüştür. Ayrıca halkın konforlu bir ulaşım gerçekleştirmesi için kullanılmaya başlayacak otobüslere en fazla beş yaş, kullanımın sonlanması için ise on yaş sınırı getirilmiş ve vergi kaybına önlem almak amacıyla yolculukların biletle gerçekleştirilmesine karar verilmiştir. Yönetmeliğin yayımlanmasının ardından halk otobüslerinin faaliyet göstereceği hatlar, terminaller ve kontenjanlar belirlenmiş ve gerekli izinler alındıktan sonra gazetelerde ilan verilerek otobüs işletmeleri başvuruya açılmıştır. Ancak bu şartlar girişimcilere çekici gelmediği için başvuru yapmamışlardır (Tekeli, 2010: 209-211).

Özel sektörün önceliği hizmet sunumu gerçekleştirerek vatandaşa en iyi hizmeti sunmak ve bu doğrultuda konforlu bir kent içi yolcu taşıma hizmeti sağlamak değildir. Nitekim özel sektörün kâr etme zorunluluğu kendileri için maksimum fayda sağlayacak faaliyetlerde bulunma arayışına yol açmakta ve en kârlı alanlarda etkinlik göstermelerini gerekli kılmaktadır. Bundan dolayı kâr sağlamayacak bir kent içi toplu taşıma hizmetinde faaliyet göstermek istememektedirler. Ankara’da yaşanan, bu durumun bir örneğidir. Nitekim Ankara’daki girişimciler yönetmelikte belirtilen şartlar altında gerçekleştirecekleri ulaşım hizmetinin kâr sağlamayacağını düşündüklerinden kent içi toplu taşıma hizmetini gerçekleştirmeye sıcak bakmamaları olağan bir durumdur.

Otobüs işletmecilerine çekici gelecek şekilde başlangıçtaki şartlardan oldukça ödün verilerek yönetmelik değişikliğine gidilmiştir. Yeni yönetmelik halk otobüslerinin çalışma saatlerindeki kısıtlamaları, taşınan yolcu sayısı ile kesilen bilet konusunda belediyeye bilgi verme zorunluluğunu kaldırmıştır. Çalışacak otobüslerdeki yaş sınırı şartlarında değişikliğe gidilerek işletmeye girebilmek için beş yaş olan yaş sınırı on yaşa çıkarılmış, işletmeden ayrılmak için on yaş olan yaş sınırı kaldırılmıştır. Yönetmelik değiştikten sonra yeni şartlar girişimcilere cazip gelmiş ve otobüs işletmeciliği için başvuru gerçekleştirmişlerdir (Tekeli, 2010: 211). Bunun üzerine Ankara’da 1982 yılında bazı otobüs hatları imtiyaz yöntemiyle özel sektör tarafından işletilmeye başlamıştır (Kartal, 2000: 76).

Halk otobüsleri, EGO ile yarışmayan, tamamlayıcı bir ulaşım hizmet sunumunu yerine getirecek bir ulaşım hizmetini kabul ederek çalışmaya başlamalarına rağmen kısa bir zaman sonra çalıştıkları hatlarda zarar ettiklerini gerekçe göstererek EGO otobüslerinin faaliyette bulunduğu kârlı hatlarda çalışmak istemişlerdir. Bu istekleri 1983 yılında belediye tarafından kabul edilerek EGO otobüslerinin en kârlı hatları özel halk otobüsü işletmecilerine bırakılmıştır (Öncü Yıldız, 2017: 117-118). Ancak bu değişiklik de sorunların sonlanmasına çözüm olamamıştır. Otobüslerin hat değiştirmesine yönelik kuralların uygulanmasında sorunlar yaşanmıştır. Yönetmelikte başvuranların hangi hatlarda çalışacağı belediye encümeni tarafından kura ile belirleneceği belirtilse de hatların kârlarının eşit olmaması işletmecilerde şikâyete neden olmuştur. Bu durum üzerine EGO Otobüs Dairesi tarafından sorunun çözüme kavuşturulması için aynı terminale bağlı araçların dönüşümlü olarak hat değişikliği uygulamasına katılmasına karar verilmiştir. Bu uygulama girişimciler arasında daha adil bir bölüşümü sağlayacak olsa da yönetmelikte her aracın sözleşmesinde belirtilen güzergahta çalışması gerektiğine ilişkin hüküm bulunması en kârlı hat olan Balgat-Erzurum Mahallesiindeki girişimcilerin eyleme varan tepki göstermesine neden olmuştur (Tekeli, 2010: 212).

İşletmeciler kendi kârını korumak ve artırmak yönünde hareket etmektedir. Bu amacı gerçekleştirmek için kendi aralarında rekabet halindedirler. Bu yüzden kent içi toplu taşımacılık hizmetini yerine getirmek için hangi hatta çalışacakları fark etmeksizin herhangi bir hatta faaliyet göstermekten ziyade en kârlı hatlarda çalışarak kazançlarını artırmaya yönelik hareket etmektedirler. Özel halk otobüsü işletmecilerine verilen her ayrıcalık aslında verilecek yeni ayrıcalıklara kapı aralamıştır. Nitekim özel halk otobüsleri işletmecileri kârlarını sürdürmek zorundadırlar. Kârlarını devam ettiremezlerse varlıklarını da devam ettiremezler. Bundan dolayı kârlılıklarını ve kent içi ulaşım hizmetinde faaliyet gösterdikleri alanların sayılarını artırma çabaları devam etmiştir. Bu durum yönetmelik değişikliklerinin devam etmesine yol açmıştır.

Özel halk otobüsçüleri, kârlarını artırmak amacıyla yönetmelikteki bazı maddelerin değiştirilmesine yönelik çaba harcamışlardır. Bu çaba karşılıksız kalmamış ve yönetmelikte tekrar bir değişiklik yapılmıştır. Bu değişiklikte birlikte yönetmeliğin yürütülmesine yönelik EGO Genel Müdürlüğü'nün yetki ve sorumluluğu sona erdirilerek başvuruların değerlendirilmesinde zabıta müdürlüğü görevlendirilmiş ve doğrudan başkanlığa gönderilmesine karar verilmiştir. İşletmeye giriş için on olarak belirlenen yaş sınırı on ikiye yükseltilmiştir. Bu yönetmelikten sonra belediye tarafından halk otobüsü uygulamalarının gittikçe yaygınlaştırılmaya çalışıldığı görülmektedir (Tekeli, 2010: 212).

1982 yılının Ocak ayında hizmete 8 hat ve 30 otobüsle başlayan özel halk otobüsleri, zaman içerisinde yaygınlaşmış ve faaliyetteki otobüs sayılarında artış yaşanmıştır. Nitekim faaliyete başlamalarının üzerinden çok bir zaman geçmeden 1982 yılının Kasım ayında 91 otobüs sayısı ile 26 hatta çalışır duruma gelmişlerdir. Bu sayı 1984 yılında 187'ye, 1997 yılında 200'e ulaşmıştır (Kartal, 2000: 76). 2023 yılına gelindiğinde ise yolcu taşıma hizmeti sunan özel halk otobüsü sayısı 291'e yükselmiştir (Şahin, 2023). Görüldüğü üzere Ankara'da özel halk otobüsü sayısında faaliyete başladığı yıl olan 1982'den 2023 yılına dek çoğunlukla artış yaşanmıştır. Bu artış ABB'de kent içi toplu taşımacılık hizmetinin giderek özel sektör aracılığıyla gördürüldüğünü göstermektedir. Nitekim neoliberal dönüşümle birlikte kent içi toplu taşımacılık hizmetinde artan özelleştirme uygulamalarına günümüzde de yaygın bir şekilde başvurulmaktadır.

Yönetmelik hükümleri özel halk otobüsü işletmecilerine tam olarak uygulanamamıştır. Yönetmelikte çalışma saatleri içerisinde taşıtın tamamen dolup dolmadığına bakılmaksızın hat başlangıç ve bitiş noktalarındaki bekleme süresi beş dakikayla sınırlandırılmış olsa da belirtilen kurala uyulmamıştır. Özel halk otobüsleri kalkış saatlerine dikkat etmemiş, durak dışı yolcu alma eğilimi göstermiştir (Tekeli, 2010: 211). EGO yetkilileri tarafından özel halk otobüslerinin kurallara uyup uymadığı belirli duraklarda denetlenmiş olsa da bu uygulama hizmetin gerektiği gibi yerine getirilmesinde başarı sağlayamamıştır. Yolcu sayısının fazla olduğu saatlerde otobüsün alabileceği yolcu kapasitesinden daha fazla yolcu alınmış, yolcu sayısının azaldığı geç saatlerde çalışılmamış, daha fazla yolcu alabilmek için duraklarda yolcu bekleme süreleri uzatılmış ve özel halk otobüslerinin eski olmasından dolayı vatandaşlar belediye otobüsleri kadar konforlu taşınamamıştır (Kartal, 2000: 77).

Ankara'da kent içi ulaşım hizmetlerinde özelleştirme uygulamasının başladığı yıllardan günümüze dek vatandaşlar çeşitli sorunlarla karşılaşmıştır. Bu sorunlar geçmişten günümüze varlığını sürdürmektedir. Dönemin şartları içerisinde yenilenerek var olmaktadır. Günümüzde kullanılan özel halk otobüsleri geçmişle kıyaslandığında görece daha yenidir. Bundan dolayı günümüzdeki otobüslerin konfor ve vatandaş memnuniyeti yönünden özelleştirmenin ilk uygulandığı yıllardaki otobüslerden daha iyi durumda olduğu düşünülebilir. Ancak düşünülenin aksine son zamanlarda birçok şehirde özel halk otobüsünü kullanan vatandaşlar otobüslerin klimalarının çalışmamasından veya çalıştırılmamasından, otobüs şoförlerinin vatandaşlara kötü davranışlarından, daha fazla gelir elde etmek için otobüslerin kapasitesinin üzerinde yolcu taşınmasından şikayetçidir.

Vatandaşlar ABB’nin toplu taşıma araçlarında yazın klima çalıştırılmamasından dolayı gerçekleştirilen hizmet sunumundan memnun kalmamaktadır. Yazın havanın ısınmasıyla birlikte sıcak olan otobüslerin içinde yolculuk edemeyecek hale gelerek özel halk otobüslerinin klimalarını çalıştırmadıkları gerekçesiyle şikayetçi olmuşlardır (Yılmaz, 2023). Vatandaşların otobüslerde yaşadığı klima mağduriyeti yalnızca ABB ile sınırlı kalmamakta Türkiye’nin birçok şehrindeki belediyelerde de görülmektedir. Örneğin Antalya’da ve Kocaeli’de de özel halk otobüslerinin klima çalıştırmaması sorunu yaşanmıştır. Antalya’da vatandaşlar klima açmayan veya kliması yetersiz kalan özel halk otobüslerinden şikayetçidir. Bunun yanı sıra vatandaşlar otobüslerin kalabalık oluşundan kaynaklanan memnuniyetsizliklerini de dile getirmektedir (“Antalya’da”, 2023; “Kartepe-İzmit”, 2023).

Özel halk otobüsleri tarafından sağlanan kent içi ulaşım hizmetleri bir kamu kurumu tarafından değil özel sektör tarafından yerine getirildiğinden kamu kurumu gibi düşünüp hareket etmemektedir. Bundan dolayı ulaşım hizmetini sunarken öncelikleri vatandaşa konforlu, güvenli ve az maliyetli bir kamu hizmeti sağlamak olmadığından sundukları hizmeti kâr odaklı düşünerek giderlerinin üzerinde bir gelir elde etmeyi amaçlamaktadırlar. Vatandaşa kent içi toplu taşımacılık hizmetinde uygulanacak fiyat tarifelerinin de bu doğrultuda belirlenmesini gerekli görmektedirler. Kâr odaklı hizmet sunduklarından dolayı kârları azaldığında yolcu fiyat tarifelerinde artışa gidilmesini gerekli görmekte ve otobüs hizmetlerinden ücretsiz ve indirimli yararlanan vatandaşlara toplu taşımacılık hizmeti sunmak istememektedirler.

Özel halk otobüsleri işletmecileri tarafından son yıllarda artan maliyetler gerekçe gösterilerek mevcut yolcu taşıma ücretleriyle zarar ettikleri belirtilmekte ve ücret tarifelerinde sıklıkla artış beklenmektedir. İsteklerinin ciddiyetinin anlaşılması için ise toplu taşımacılık hizmeti vermeyi belirli bir süre için durdurmaktadırlar. Ancak bu durum vatandaşı mağdur etmektedir. Vatandaş hem özel halk otobüslerinden hizmet alamadığı süre zarfında kent içinde ulaşım sağlayacağı yere giderken toplu taşımacılık hizmetinden yararlanamamakta hem de sonrasında özel halk otobüslerinin tekrar faaliyete geçmesi için gerçekleştirilen fiyat tarifelerindeki artış düzenlemeleriyle bütçesindeki yük artmaktadır.

Örneğin geçen yıl (2022) ABB’de faaliyet gösteren özel halk otobüsleri defalarca hizmet vermeyi durdurmuştur. Özel halk otobüsü işletmecilerinin artan maliyetleri karşılayamadıklarını gerekçe göstererek 2022 yılının Mart, Nisan, Ekim ayları içerisinde toplu taşımacılık hizmetini durdurması üzerine vatandaşlar mağdur olmuştur. Vatandaşlara ulaşım hizmeti sunulmadığı için otobüs duraklarında yoğunluk yaşanmıştır. 2022’nin Mart ayında özel halk otobüslerinin giderlerini karşılayamadıklarını gerekçe göstererek hizmet vermemeleri üzerine ABB, otobüs işletmecileriyle görüşme yapmış ve işletmecilere desteğini artırmış, taşımacılık fiyatlarına zam yapılmıştır. Ancak bu çözüm de işe yaramamıştır. Bir ay sonra özel halk otobüsleri artan maliyetlerini karşılayamadıklarını gerekçe göstererek hizmet vermeyi tekrar durdurmuştur (“Ankara’da Özel Halk”, 2022; “Ankara’da 134 Özel”; Taşdan, 2022). Ulaşım fiyatlarına 2021 yılının son günlerinde Ankara Ulaşım Koordinasyon Merkezi Kararı ile 2021/76 karar sayısıyla zam yapılmasına rağmen üzerinden çok bir zaman geçmeden 2022 yılının Mart ayında 2022/30 karar sayısıyla ulaşım fiyatlarına tekrar zam yapılmıştır (“Ulaşım Koordinasyon Merkezi”, t.y.).

2020 yılında TÖHOB Başkanı Ercan Soydaş, Türkiye geneli ve Ankara özelinde kamu hizmeti gerçekleştiren özel sektör olduklarını ve ulaşım hizmetini bir kamu kurumu gibi gerçekleştirmelerinin mümkün olmayacağını şu sözlerle ifade etmiştir: “Kamu hizmeti gerçekleştirdiğimiz için iş yeri kapama veya çalıştırmama gibi bir sorumluluk alamıyoruz. Türkiye genelinde otobüslerde kapasite kısıtlaması uygulanıyor. Bir de Türkiye’de hiçbir özel sektörde ücretsiz hizmet yaptırılmıyor ama biz yapıyoruz. 17 farklı kart var ücretsiz biniş sağlanan. Sonuçta biz özel sektörüz yolcu gelirine dayalı bu işi yapıyoruz. Yolculardan gelen gelir ile

giderlerimizi karşılayabiliyoruz. Giderler arttı ama gelirlerde bir artış yok. Bize özel sektör gözüyle bakılmıyor nedense. Sanki kıyıda köşede bir kamu kaynağımız varmış da dara düşünce onu kullanabilecekmışiz gibi görüyorlar. Şimdi bütün sektörler şu aşamada devletten destek bekliyor. Üstüne basa basa söylüyorum. Bizim tek farkımız yani diğer sektörlerden ayıran en büyük özelliğimiz kamu hizmeti yapıyoruz ve ücretsiz hizmet yaptırılan tek sektörüz. Dolayısıyla bu sektöre sahip çıkılması gerektiğini ısrarla vurguluyoruz. Yoksa hızla iflasa doğru gidiyoruz.” (Bayrak, 2020).

Kent içi ulaşımda ücretsiz ve indirimli taşımacılıktan yararlanacak vatandaşların hakları 4736 sayılı Kanun ile güvence altına alınmıştır. Kanun kapsamında yer alan vatandaşların seyahat haklarının kullanılmadığı durumlarda ise toplu taşıma aracına idari para cezası uygulanacağı kararlaştırılmıştır. Kanun, kent içi ulaşım hizmetinden ücretsiz ve indirimli yararlanacak vatandaşları detaylı olarak açıklamıştır.

4736 sayılı “Kamu Kurum ve Kuruluşlarının Ürettikleri Mal ve Hizmet Tarifeleri ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun”a göre (*Kamu Kurum ve Kuruluşlarının*, 2002):

“...aylık bağlanmasını gerektiren kanunlara göre vazife malulü sayılarak aylık bağlananların kendileri, eşleri, evli olmayan ve yirmi beş yaşını doldurmamış olan çocukları, anne ve babaları; yukarıda sayılan kanunlara göre harp veya vazife malulü sayılanlardan sınıf veya görev değiştirerek çalışmaya devam edenler ile vazife malulü sayılarak aylık bağlananlardan, 5510 sayılı Kanunun 4 üncü maddesi kapsamında çalışmaya başlamaları nedeniyle ödenmekte olan aylıkları kesilenlerin kendileri ile eşleri, evli olmayan ve yirmi beş yaşını doldurmamış çocukları, anne ve babaları; yukarıda sayılan kanunlara göre harp veya vazife malulü sayılacak şekilde hayatını kaybedenlerin ya da aynı kapsamda aylık almaktayken hayatını kaybedenlerin eşleri, evli olmayan ve yirmi beş yaşını doldurmamış olan çocukları, anne ve babaları; engelliler için sağlık kurulu raporuyla %40 ve üzerinde engelli olduğunu belgeleyen Türk vatandaşlarının kendileri, ağır engellilerin kendileri ile birlikte birden fazla olmamak üzere birlikte yolculuk ettikleri refakatçileri, demiryolları ve denizyollarının şehiriçi ve şehirlerarası hatlarından, belediyelere, belediyeler tarafından kurulan şirketlere, birlik, müessese ve işletmelere veya belediyeler tarafından yetki verilen özel şahıs ya da şirketlere ait şehiriçi toplu taşıma hizmetlerinden ücretsiz olarak yararlanırlar...Türk vatandaşı olan altmış beş yaş ve üzeri kişiler, demiryolları ve denizyollarının şehiriçi hatları ile belediyelere, belediyeler tarafından kurulan şirketlere, birlik, müessese ve işletmelere veya belediyeler tarafından yetki verilen özel şahıs ya da şirketlere ait şehiriçi toplu taşıma hizmetlerinden ücretsiz olarak... Bu fıkra da belirtilen kurum ve kuruluşlar, belediyeler, belediyeler tarafından kurulan şirketler, birlikler, müessese ve işletmeler altmış ila altmış beş yaş arasında bulunan kişilerin toplu taşıma hizmetlerinden ücretsiz veya indirimli olarak yararlanmasını sağlayabilirler. Belediyeler ile bunların kurdukları birlik, müessese ve işletmeler, toplu taşıma hizmetlerinde öğrenci ve basın kimlik kartı sahiplerine indirim uygulamaya yetkilidirler.”

4736 sayılı Kanun kapsamında kent içi ulaşımda ücretsiz ve indirimli taşımacılıktan yararlanacak vatandaşlar belirtilerek kanun kapsamında yer alan vatandaşların ulaşım hakları güvenceye alınmış olsa da bu haklar zaman zaman engellenmektedir. Kent içi ulaşım hizmeti veren özel halk otobüsleri kanunun dışına çıkmakta ve kanun maddelerini uygulamamaktadır.

Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığınca kent içi ulaşımdan ücretsiz yararlanan vatandaşlar için özel halk otobüslerine aylık gelir desteği ödemesi yapılmaktadır. Ücretsiz kent içi ulaşımaya yönelik yapılan gelir desteği ödemelerinde 2023 yılı içerisindeki verilecek aylık gelir desteği belirlenmiş ve artışa gidilmiştir. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığınca “Ücretsiz Seyahat Kapsamında Yapılacak Gelir Desteği Ödemesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik” kapsamında ABB’de şehir içi toplu taşıma hizmeti veren ulaşım araçlarının her biri için 4500 TL ödeme yapılmasına karar verilmiş ve bu karar değişikliği 01.07.2023 tarihinden itibaren uygulanmıştır (“Ücretsiz Şehir İçi”, 2023).

Kent içi ücretsiz toplu ulaşım hizmetinden yararlanan altmış beş yaş üzeri vatandaşlar 4736 sayılı kanun kapsamında ücretsiz ulaşım haklarının korunmasına ve Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığınca ulaşımdan faydalandıkları için özel halk otobüslerinin her birine aylık gelir desteği sağlanmasına rağmen kimi zaman özel halk otobüsleri işletmecileri tarafından maliyetlerin artışı gerekçe gösterilerek altmış beş yaş ve üzeri yolcular taşınmak istenmemektedir.

TÖHOB tarafından Türkiye genelinde şehit ve gazi aileleri, emniyet ve basın mensupları, görme engellileri ve ağır tekerlekli sandalyeli engelliler dışında kalan ücretsiz ulaşım imkanından yararlanan vatandaşların ayın 1’i ile 4’ü arasındaki günler dışında özel halk otobüslerinde taşınmaması kararı alınmıştır. TÖHOB Genel Başkanı ve otobüs işletmecileri tarafından özel halk otobüslerinin camlarına şu şekilde yazı asılmıştır (Olçay, 2023a):

“Hiçbir özel sektör ücretsiz hizmet yapamaz. Sayın vatandaşlarımızın bilgisine, taşıdığımız ücretsiz biniş gerçekleştiren vatandaşlarımızın alınan birlik kararı doğrultusunda, artan maliyetler (yakıt, parça bakım- tamir, personel vs.) nedeniyle ücretsiz yolcularımızı (bakanlığın ödediği gelir desteğinin karşılığı), her ayın 1’inci ile 4’üncü günleri arasında taşıyabileceğimizi belirtiriz. Bu duyurumuzu tüm Türkiye genelinde araçlarımıza asacağımızı vatandaşlarımıza ve kamuoyuna bildirdiğimizi, önemle rica ederiz.”

TÖHOB tarafından alınan özel halk otobüslerinin ücretsiz yolcu taşınmasına son verilmesine ilişkin karar, çok geçmeden ABB’de kent içi toplu taşımacılık hizmeti veren özel halk otobüslerince de uygulanmıştır. Bu kararla birlikte Ankara’da özel halk otobüslerini ücretsiz ve indirimli kullanarak ulaşım hizmetinden yararlanan vatandaşlar çeşitli sorunlarla karşılaşmıştır. Kararın uygulanmasıyla otobüse alınmayan vatandaşlar mağduriyet yaşamış ve kötü davranışlarla karşılaşmıştır.

Ankara’da ücretsiz taşımacılıktan yararlanan vatandaşların ücretli taşınmaya başlanmasının ardından ücretli taşıma uygulamasından habersiz olan bazı serbest kart sahipleri özel halk otobüslerinden indirilerek ABB’ye ait olan EGO otobüslerine binmeleri için yönlendirilmiştir. Ancak bu uygulamadan birçok vatandaş olumsuz etkilenmiştir. Özel halk otobüsüne bindirilmeyen vatandaşlar yaşadıkları mağduriyetleri şu sözlerle dile getirmiştir: “Ama öyle bir kanun yok ki. Şimdiye kadar biniliyordu hep. Az önce bindik ‘yasak’ dediler.” (Taşdemir, 2023). Engelli ve organ nakli olan başka bir vatandaş ise yaşadığı mağduriyeti şu sözlerle ifade etmiştir (Güven, 2023):

“Otobüse bindim kabul etmiyoruz dedi, tekrar indirdiler beni. (Tepki) gösterdim de onu belediyeye konuşun dediler. Gerekçesini söylemedi, gidin belediyeye konuşun, bilgi alın dediler. Bütün yaşlılar, yolcular geri inmek zorunda kaldı, yarım saat araba bekledik. Yanlış bir karar, ben engelliyim, engelli olduğum halde otobüse binemezsem akciğer nakli oldum, bir şey olsa başıma sorumlusu kim? Belediyenin bunun önlemini alması lazım. (Şikâyet edebileceğini) duymadım, öyle bir şey varsa bildireceğim tabii ki.”

TÖHOB'un kent içi ulaşımda indirimli tarifeden yararlanan vatandaşları taşımama kararı, Ankara'da abonman kart kullanarak ulaşım hizmetlerinden yararlanan öğrencileri de olumsuz etkilemiştir. Bazı özel halk otobüsü şoförleri öğrencilerin beklediği durakta durmayarak ilerlemiş, bazıları ise otobüse binmek isteyen öğrencileri zorla otobüsten indirmiştir. Alınan karardan mağdur olan bir öğrenci: "Günümün önemli kısmı yolda geçiyor. Konforlu yolculuk yapmayı geçtik, parasını verdiğimiz otobüse alınmıyoruz artık. Benim her gün ulaşım ücret ödeyecek durumum yok" derken başka bir öğrenci ise abonmanını yeni yaptırdığını ve alınan karar sonrası yaşayacağı maddi zorluğu: "Şimdi eve gidip gelirken onu bile kullanamıyorum. Abonman kartın geçersiz sayılması maddi olarak bütçemizi zorlayacak..." sözleriyle ifade etmiştir (Geçgin, 2023).

Ücretsiz ve abonman olarak toplu taşıma hizmetinden yararlanan vatandaşların yaşadığı mağduriyet belediye meclisinin gündemine alınarak şehir merkezinde faaliyette bulunan özel halk otobüsleri işleticilerine yolcu sayılarına ve işletme giderlerine göre belirlenen ücret kapsamında yolcu başına gelir desteği yapılacağı kararlaştırılmıştır. Çevre ilçelerde faaliyet gösteren özel halk otobüsleri için ise ilçelerin kendi tam bilet tarifesi üzerinden ücretsiz yararlanan yolcu başına ve öğrenci kartları için ise her biniş başına belirlenen indirim oranının uygulanmasına karar verilmiştir (Olçay, 2023b).

ABB'de özel halk otobüsü işleticilerine verilen gelir desteği ödemesiyle toplu taşımacılık hizmetinden ücretsiz ve indirimli yararlanan vatandaşlar kısa bir süre mağduriyet yaşamayacaklar gibi görünse de çok bir zaman geçmeden yine aynı mağduriyetlerin yaşanabileceği olasıdır. Nitekim gelir destekleri kısa süreli çözüm sunmaktadır. Özel halk otobüsü işleticilerinin bir zaman sonra maliyet artışlarıyla birlikte kâr oranlarının azalmasıyla vatandaşlara daha önceden yaşadıkları gibi bir mağduriyet yaşatmaları kaçınılmazdır.

4. Sonuç

Yerel kamu hizmetlerini yerine getirmekle yükümlü olan belediyeler, neoliberal dönüşümle birlikte artan özelleştirme uygulamaları neticesinde sorumlu oldukları hizmetleri artan bir şekilde özel sektör aracılığıyla sunmaya başlamışlardır. Günümüzde belediyelerin sorumluluğundaki yerel kamu hizmetlerinden biri olan ve vatandaşların kent içi ulaşımda çok sık kullandığı toplu taşımacılık hizmetini özel sektör aracılığıyla yerine getiren belediyelerin bir örneği olan ABB, bu hizmeti özel halk otobüsleriyle sunmasından dolayı yerel kamu hizmetlerinin vatandaş üzerindeki olumsuz etkilerini gösteren en açık örnekler arasındadır.

Kent içi toplu taşımacılık hizmetlerinin özel halk otobüsleri ile sunulması vatandaşın ulaşım hizmetlerinden yararlanırken çeşitli sorunlarla karşılaşmasına neden olmaktadır. Bu sorunlar ekonomi politikalarla ilişkili olduğundan günümüzde de devamlılığını sürdürmektedir. Nitekim özel halk otobüsleri işletmeciliği bir özel sektör olduğundan ve dolayısıyla hizmet sunumunu işletmecilik anlayışı ile gerçekleştirdiğinden günümüzde otobüslerin sayısında niceliksel (artış) bir değişiklik olsa da sundukları hizmet kalitesinde günümüz koşulları çerçevesinde niteliksel (vatandaş memnuniyeti) bir değişiklik meydana geldiğini söylemek güçtür. Özel sektör tarafından işletmecilik anlayışıyla sunulan toplu taşımacılık hizmeti vatandaşa kentsel alanda güvenli, konforlu, kazanç temelli olmayan bir ulaşım hizmeti anlayışıyla yerine getirilmesini mümkün kılmamaktadır. Özel halk otobüsü işletmecileri hizmet sunumlarını günümüzün egemen ekonomi politikaları içerisinde gerçekleştirdiklerinden kâr odaklı hareket etmektedirler. Ancak bu durum vatandaşın kent içinde hareket edebilirliğinin önünde bir engeldir. Vatandaş bu hizmetten kâr temelli belirlenen ücreti ödeyebildiği ölçüde yararlanabilmektedir.

Toplu taşımacılık hizmeti özel sektör aracılığıyla yerine getirildiğinde kâr oranı azalmaya ya da kârın yerini zarar almaya başladığında hizmet yerine getirilmek istenmemektedir. Çünkü özel sektörün hayatta kalabilmesi için kârını devam ettirmesi gerekmektedir. ABB örneğinde incelendiği üzere özel halk otobüsleri vatandaşların ulaşım için ihtiyaç duydukları hatlarda hizmet vermek yerine kendileri için en kârlı olacak hatlarda hizmet vermek istemektedirler. Sundukları

ulaşım hizmetini kârlı bulmadıkları zamanlarda ise vatandaşa kent içi ulaşım hizmeti sağlamayı reddettikleri olmakta ve ulaşım hizmetlerinde fiyat düzenlemelerine gidilene dek toplu taşımacılık hizmeti vermedikleri durumlar yaşanmaktadır. Kent içi toplu taşımacılık hizmetinden kanun kapsamında ücretsiz ve indirimli yaralanan vatandaşların da ulaşım hakkı zaman zaman engellenmektedir.

Görüldüğü üzere yerel kamu hizmetlerinin özel sektör aracılığıyla yerine getirilmesi özelleştirme uygulamalarının artışının başlangıcı olan neoliberal ekonomi politikalarının uygulanmaya başladığı yıllardan günümüze dek vatandaş üzerindeki olumsuz etkilerini derinleşerek sürdürmektedir. Nitekim kent içi toplu taşımacılık hizmetinin piyasa ilişkilerine konu olması hizmetin kamu hizmeti olarak görülmesi önceliğinin kaybolmasına neden olmakta ve bu durum vatandaşın hizmetten piyasa ilişkileri içerisinde yararlanmasına yol açmaktadır.

Kaynakça

- Alford, J. (2009). *Engaging public sector clients: from service-delivery to co-production*. London: Palgrave Macmillan.
- Ankara'da 134 özel halk otobüsü kontak kapattı. (2022, Nisan 12). *Gazeteduvar*. Erişim adresi: <https://www.gazeteduvar.com.tr/ankarada-134-ozel-halk-otobusu-kontak-kapatti-haber-1560274>
- Ankara'da özel halk otobüsü şoförleri kontak kapattı. (2022, Mart 10). *NTV*. Erişim adresi: https://www.ntv.com.tr/galeri/turkiye/ankarada-ozel-halk-otobusu-soforleri-kontak-kapatti,oqUzn604QECIjgNy__GJg/QbwR7BPamk-EHPqN8mGnAg
- Antalya'da halk otobüsünde 'klima' tartışması. (2023, Temmuz 18). *İHA*. Erişim adresi: <https://www.iha.com.tr/antalya-haberleri/antalyada-halk-otobusunde-klima-tartismasi-10990345>
- Arıkboğa, Ü. (2017). Belediyelerde vatandaş odaklı yönetim uygulamaları. *Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4, 1110-1129.
- Ateşoğlu, N. ve Özkan, E. (2010). Otoriter kamu yönetimi anlayışından vatandaş odaklı anlayışa geçiş mümkün mü?. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 2(1), 51-60.
- Aydınlı, H. İ. (2003). 1980 sonrası Türk belediye sisteminde yeni liberal desentralist eğilimler. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5, 73-86.
- Bayrak, B. (2020, Aralık 1). Ercan Soydaş: hızla iflasa doğru gidiyoruz. *Ankara Masası*. Erişim adresi: <https://www.ankaramasasi.com/haber/412583/ercan-soydas-hizla-iflasa-dogru-gidiyoruz>
- Belediye Kanunu. (2005, 13 Temmuz). *Resmi Gazete* (Sayı: 25874). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2005/07/20050713-6.htm>
- Bozlağan, R. (1998). Yerel hizmetler ve özelleştirme, *Öneri Dergisi*, 2(10), 33-48.
- Büyükşehir Belediyesi Kanunu. (2004, 23 Temmuz). *Resmi Gazete* (Sayı: 25531). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/07/20040723.htm#1>
- Çiçek, A. C. (2012). Neoliberalizmin “yeni kamu yönetimi” anlayışını meşrulaştırma aracı olarak “yönetişim” ve Türkiye kamu yönetimi üzerine yansımaları. Y. Koçak ve A. C. Çiçek (Ed.), *Kamu yönetimi: yönetim-siyaset ekseninde yeniden yapılanma* içinde (ss. 62-78). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Eagleton-Pierce, M. (2016). Historicizing the neoliberal spirit of capitalism. S. Springer vd. (Ed.), *The handbook of neoliberalism* içinde (ss. 17-26). New York: Routledge.

- EGO Genel Müdürlüğü (t.y.). Otobüs. Erişim adresi: <https://www.ego.gov.tr/tr/sayfa/1074/otobus>
- Eryılmaz, B. (2007). *Kamu yönetimi*. İstanbul: Erkam Matbaası.
- Feigenbaum, H., Henig J., ve Hamnett, C. (1999). *Shrinking the state: the political underpinnings of privatization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fırat, A. S. (1998). Belediyelerde özelleştirme uygulamaları. *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 7(1), 78-90.
- Geçgin, C. (2023, Eylül 22). Beslenmeye para ayıramazken üzerine ulaşım eklendi. *Evrensel*, Erişim adresi: <https://www.evrensel.net/haber/499568/beslenmeye-para-ayiramazken-uzerine-ulasim-eklendi>
- Gormley, W. T. (1991). The privatization controversy, içinde W. T. Gormley (Ed.), *Privatization and its alternatives* içinde (ss. 3-17). Madison: The University of Wisconsin Press.
- Gökalp, S. A. (2019). Türkiye’de yerel yönetimler ve toplu taşımacılık sistemlerine genel bir bakış: Ankara büyükşehir belediyesi örneği. *Kent Akademisi*, 6, 12(37), 135-147.
- Güven, M. (2023, Eylül 21). Özel halk otobüsleri Ankara’da indirimli ve ücretsiz kart sahiplerini taşıyor. otobüse alınmayan adam: “Gidip bizzat büyükşehir belediyesine şikayet edeceğim.” *Anka Haber Ajansı*. Erişim adresi: https://ankahaber.net/haber/detay/ozel_halk_otobusleri_ankarada_indirimli_ve_ucretsiz_kart_sahiplerini_tasimiyor_otobuse_alinmayan_adam_gidip_bizzat_buyuksehir_belediye_sine_sikayet_edecegim_154260
- Harvey, D. (2007). *A brief history of neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Hobsbawm, E. (1995). *Age of extremes: The short twentieth century 1914-1991*. London: Abacus.
- Kamu Kurum ve Kuruluşlarının Ürettikleri Mal ve Hizmet Tarifeleri ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun. (2002, 19 Ocak). *Resmi Gazete* (Sayı: 24645). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2002/01/20020119.htm#1>
- Kartal, F. (2000). Yerel yönetimlerin yeniden yapılanması çerçevesinde belediye hizmetlerinin özelleştirilmesi: Ankara’dan örnekler. *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 9(1), 58-80.
- Kartepe-İzmit arası çalışan halk otobüsleri klima açmıyor. (2023, Temmuz 16). *Özgür Kocaeli*. Erişim adresi: <https://www.ozgurkocaeli.com.tr/haber/15759573/kartepe-izmit-arasi-calisan-halk-otobusleri-klima-acmiyor>
- Keleş, R. (2006). *Yerinden yönetim ve siyaset*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Koçak, Y. (2013). *Türkiye’de yerel yönetimler*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Minsky, H. P. (1989). Financial crises and the evolution of capitalism: The crash of’87-what does it mean?. M. Gottdiener & N. Komninos (Ed.), *Capitalist development and crisis theory: Accumulation, regulation and spatial restructuring* içinde (ss. 391- 403). New York: Palgrave Macmillan.
- O'Connor, J. (1989). An introduction to a theory of crisis theories. M. Gottdiener & N. Komninos (Ed.), *Capitalist development and crisis theory: Accumulation, regulation and spatial restructuring* içinde (ss. 21-29). New York: Palgrave Macmillan.
- Olçay, Ö. (2023a, Ekim 16). Halk otobüsler ayın, 1’i ile 4’ü arası ücretsiz yolcu taşıma kararını afişlerle duyurdu. *Anadolu Ajansı*. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/halk-otobusleri-ayin-1i-ile-4u-arasi-ucretsiz-yolcu-tasima-kararini-afislerle-duyurdu/3021858>

- Olca, Ö. (2023b, Kasım 7). ABB meclisi özel halk otobüslerine gelir desteği verilmesini kararlaştırdı. *Anadolu Ajansı*. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/abb-meclisi-ozel-halk-otobuslerine-gelir-destegi-verilmesini-kararlastirdi/3046011>
- Öncü Yıldız, A. M. (2017). 20. Yüzyıl’da Ankara’nın kentsel yapısı ve ulaşım sistemindeki gelişmeler. *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 108-122.
- Sallan Gül, S. (2006). *Sosyal devlet bitti yaşasın piyasa!: Yeni liberalizm ve muhafazakarlık kıskacında refah devleti*. Ankara: Ebabil Yayınları.
- Streeck, W. (2012). Citizens as customers: Considerations on the new politics of consumption. *New Left Review*, 76, 27-47.
- Şahin, B. (2023, Eylül 23). Kontak kapatacak olan Ankara’daki özel halk otobüsü sayısı şaşırttı. *İlksayfa*. Erişim adresi: <https://www.gazeteilksayfa.com/kontak-kapatan-ankaradaki-ozel-halk-otobusu-sayilari-sasirtti-207609h.htm>
- Taşdan, C. (2022, Ekim 18). Başkentte özel halk otobüsleri seferlere yeniden başladı. *Anadolu Ajansı*. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/baskentte-ozel-halk-otobusleri-seferlere-yeniden-basladi/2714753>
- Taşdemir, F. (2023, Ekim 20). Halk otobüsleri bazı serbest kart sahiplerine yönelik ücretli taşıma uygulamasını başlattı. *Anadolu Ajansı*. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/halk-otobusleri-bazi-serbest-kart-sahiplerine-yonelik-ucretli-tasima-uygulamasini-baslatti/3027435>
- Tekeli, İ. (2010). *İstanbul ve Ankara için kent içi ulaşım tarihi yazıları*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ulaşım Koordinasyon Merkezi (UKOME). (t.y.). Ukome. Erişim adresi: <https://www.ankara.bel.tr/ukome#>
- Ücretsiz şehir içi ulaşım için yapılan gelir desteği ödemeleri artırıldı. (2023, Mayıs 24). *Türkiye Cumhuriyeti Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı*, Erişim adresi: <https://www.aile.gov.tr/haberler/uccretsiz-sehir-ici-ulasim-icin-yapilan-gelir-destegi-odemeleri-artirildi/>
- Yerel Yönetimler: Yerelleştirme, Özelleştirme, Yabancılaştırma* (1998). (Koordinatör Birgül Ayman Güler), KİGEM/DİSK/GENEL-İŞ.
- Yılmaz, M. (2023, Temmuz 23). Otobüslere klima uyarısı. *Hürriyet*. Erişim adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/yerel-haberler/ankara/otobuslere-klima-uyarisi-42302854>

Araştırma Makalesi / Research Article

Hakkı ÖZBAŞ¹

İTHALATIN GELİR ESNEKLİĞİ MALLARIN TEKNOLOJİ YOĞUNLUĞUNA GÖRE FARKLILAŞIR MI?

Öz

Bu çalışmanın amacı ithalatı yapılan malların gelir esnekliklerinin malların teknoloji yoğunluklarına göre farklılaşım farklılaşmadıklarını ölçmektir. Bu amaç doğrultusunda Türkiye, Meksika, Tayland, Brezilya, Çin, Hindistan, Rusya, Endonezya, Romanya, Arjantin, Şili ve Çekya'nın 1998-2021 dönemine ait panel verileri kullanılmıştır. İthalatı yapılan malların teknoloji yoğunluklarına göre ayrılması ile hammadde yoğun mal ithalatı, emek yoğun mal ithalatı, sermaye yoğun mal ithalatı, kolay taklit edilebilen araştırma yoğun mal ithalatı ve zor taklit edilebilen araştırma yoğun mal ithalatı olmak üzere beş farklı model oluşturulmuştur. Çalışmanın analizinde ithalat verileri bağımlı değişken, gelir, reel döviz kuru endeksi ve nüfus verileri bağımsız değişkenler olarak kullanılmıştır. Yapılan Driscoll ve Kraay (1998) analiz sonuçlarına göre gelir esnekliğine ait en yüksek katsayısının sermaye yoğun mal ithalatında en düşük katsayısının ise emek yoğun mal ithalatında gerçekleştiği tespit edilmiştir. Zor taklit edilebilen araştırma yoğun mal ithalatının gelir esneklik katsayısının, kolay taklit edilebilen araştırma yoğun mal ithalatının gelir esneklik katsayısından yüksek olduğu gözlemlenmiştir. Elde edilen bulgulara göre gelir artışının tüketici zevk ve tercihlerini değiştirerek emek yoğun mal ithalat talebini (0,83) gelir artış oranından daha az arttırdığı, sermaye yoğun mal ithalat talebini (1,17) gelir artış oranından daha fazla arttırdığı görülmüştür. Bu sonuçlar itibarıyla ithalatın gelir esnekliğinin malların teknoloji yoğunluğuna göre farklılaştığı bulgusuna erişilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İthalat talep fonksiyonu, Teknoloji yoğunluğu, İthalat gelir esnekliği, Panel veri analizi, İthalat yönetimi

JEL Kodları: F10, F14

DOES THE INCOME ELASTICITY OF IMPORTS DIFFER ACCORDING TO THE TECHNOLOGY INTENSITY OF GOODS?

Abstract

This study aims to measure whether the income elasticities of imported goods differ according to the technology intensity of the goods. For this purpose, panel data of Turkey, Mexico, Thailand, Brazil, China, India, Russia, Indonesia, Romania, Argentina, Chile, and Czechia for the period 1998-2021 were used. By separating the imported goods according to their technology intensity, five different models have been created: imports of raw material-intensive goods, imports of labor-intensive goods, imports of capital-intensive goods, imports of research-intensive goods that can be easily imitated, and imports of research-intensive goods that are difficult to imitate. In the analysis of the study, import data were used as dependent variables, income, real exchange rate index, and population data were used as independent variables. According to the analysis results of Driscoll and Kraay (1998), it was determined that the highest coefficient of income elasticity occurred in the import of capital-intensive goods and the lowest coefficient in the import of labor-intensive goods. It has been observed that the income elasticity coefficient of imports of research-intensive goods that are difficult to imitate is higher than the income elasticity coefficient of imports of research-intensive goods that are easily imitated. According to the findings, it has been observed that the increase in income, by changing consumer tastes and preferences, increases the demand for imports of labor-intensive goods (0.83) less than the income increase rate, and increases the import demand for capital-intensive goods (1.17) more than the income increase rate. As a result of these results, it has been found that the income elasticity of imports differs according to the technology density of the goods.

Keywords: Import demand function, Technology intensity, Import income elasticity, Panel data analysis, Import management

JEL Codes: F10, F14

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Tarsus Üniversitesi, hakkiozbas@tarsus.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0058-6334

Başvuru Tarihi (Received): 22.11.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 25.04.2024

Giriş

1980'li yıllarda küreselleşme sürecinin hız kazanması, gelişmekte olan pek çok ülkenin küresel ekonomiye entegre olmasına olanak sağlamıştır. 2000'li yılların başından itibaren entegrasyon girişimleri ivme kazanmış, küresel ekonomik yapıya entegre olan Çin, Güney Kore, Malezya, Tayvan ve Şili gibi ülkeler kalkınma süreçlerinde önemli başarılar elde etmiştir. Dış ticaret hacimlerini arttırarak dünya ticaretinde önemli bir yer edinmeye başlayan gelişmekte olan ülkeler gelir düzeylerini arttırmayı başarmıştır. Ülkelerin gelir düzeyleri arttıkça dış ticaret kompozisyonu da değişiklik göstermekte, ihracat sektörünün içeriği emek yoğun sektörlerden sermaye yoğun ve/veya teknoloji yoğun sektörler doğru kaymaktadır. Kesin bir kabul olmamakla beraber ithalat yapısı genellikle gelişmekte olan ülkelerde ara mallara, çeşitli hammaddelere ve yatırım mallarına, gelişmiş ülkelerde ise hammaddelere ve tüketim mallarına yönelmektedir.

Kalkınma aşamasındaki ülkeler üretim ve ihracat düzeylerini arttırabilmek için zaruri olarak, gelişmiş ülkeler üretim düzeylerini korumak için hammadde ithalatı ile tüketici zevk ve tercihlerinin farklılaşması dolayısıyla tüketim malı ithalatına yönelmektedir. Bu anlamda ülkelerin kalkınmanın hangi aşamasında oldukları, doğal kaynak rezervleri, lüks tüketim etkisi, uygulanan dış ticaret politikaları, yerel veya küresel konjonktürel durum, ihracatlarının ithalata bağımlılığı, özellikle tarım ürünü üretimini yakından ilgilendiren iklim kaynaklı durumlar gibi pek çok faktör hangi malların ithal edilmesi konusunda önemli rol oynamaktadır.

Ülkelerin yurtiçi hasılası değeri arttıkça tüketim talepleri de artacak ve dış ticaret yapısı da buna bağlı olarak şekillenecektir. Literatürde yurtiçi hasıla ile ithalat arasında pozitif yönlü ilişki olduğu olgusu genel kabul edilmektedir. Üretimin belirli oranlarda ithal ara mallara veya hammaddelere dayanmasının yanı sıra artan gelirle tüketici zevklerinin ithal mallara kayması pozitif ilişkinin önemli belirleyicisi konumundadır (Yücel, 2006). Geleneksel olarak ithalat talebi pek çok yazar tarafından yurtiçi hasılların² ve ithalat fiyatlarının yurtiçi fiyatlara oranı ile hesaplanan nispi ithalat fiyatlarının bir fonksiyonu olarak modellenmiştir (Gafar, 1988, King, 1993, Vacu ve Odhiambo, 2020). İthalat talep fonksiyonunu bu iki değişken yerine veya bunların yanı sıra reel döviz kuru, nominal döviz kuru, ihracat, enflasyon, nüfus değişkenlerini kullanarak tahmin etmeye çalışan çalışmalar da mevcuttur (Bayraktutan ve Bıdırdı, 2010, Altıntaş ve Türker, 2014, Apaydın ve Kurt, 2019, Narayan ve Smyth, 2005).

Gelişmekte olan ve gelişmiş ülkelerin kalkınma süreçlerindeki izledikleri politikalar, büyüme yöntemleri ve kalkınma becerileri birbirinden farklı olabilmektedir. Doğal kaynakların etkisi ile büyüme başarısı elde eden ülkeler, uluslararası finans merkezi haline gelen ülkeler, beşerî sermaye etkisi veya ucuz iş gücü stoğu sayesinde kalkınan ülkelerin büyüme süreçlerindeki itici güçlerin farklı olması ithalat kompozisyonlarını da etkileyebilmektedir. Öte yandan aynı kalkınmışlık düzeyinde benzer bir yöntemle büyüme başarısı elde eden ülkelerde bile toplumların kültürel yapısı, zevk ve tercihleri gibi pek çok faktör de ithalat içeriklerini etkileyebilmektedir.

Dış ticarete farklı mal gruplarının ve sınıflandırılmaların bulunması, verilerin derlenmesini ve analizini zorlaştırmaktadır. Birleşmiş Milletler İstatistik Komisyonu, uluslararası mal ticaretinin analizlerinde kullanılmasını tavsiye ettiği SITC Rev. 4 sınıflandırma sistemini 2006 yılında kabul etmiştir (UNSD, 2008). SITC sınıflandırması tavsiye edilmesinin nedenlerinden birisi odak noktasının mal yapısı olmasıdır (Hungerland ve Altmeyden, 2021). Hufbauer ve Chilas (1974) dış ticarete konu malları SITC kodlarına göre teknoloji sınıflandırmasına uygun 5 farklı gruba ayırmıştır (Sarıçoban, Kösekaçyaoğlu, ve Erkan, 2017). Buna göre dış ticarete konu mallar; hammadde yoğun mallar (HYM), emek yoğun mallar (EYM), sermaye yoğun mallar (SYM), kolayca taklit edilebilen araştırma yoğun mallar (KYM), zor taklit edilebilen araştırma yoğun mallar (ZYM) olarak sayılmaktadır (Karluk, 2013).

² Bu çalışmada yurtiçi hasıla ifadesi GSYH ifadesi yerine kullanılmaktadır.

Geleneksel ithalat talep fonksiyonunda açıklayıcı değişken olarak kullanılan GSYİH değişkeni, ithalatın gelir esnekliğinin tespit edilmesi açısından kritik rol oynamaktadır. Çünkü ithalatın gelir esneklik katsayısı politika yapıcılarına dış ticaret politikaları açısından önemli bilgiler sağlamaktadır. İthalatın gelir esnekliğine yönelik yapılan çalışmalar literatürde uzun yıllardır tartışma konusu olmaktadır. Ancak bu çalışmayla ithalatın gelir esnekliğini incelemekten ziyade gelir esnekliğinin ülkelerin ithalat kompozisyonunu oluşturan malların teknoloji yoğunluğuna göre farklılaşıp farklılaşmadığını incelemeye odaklanılmıştır. Bu açıdan çalışma gelir esnekliğini teknoloji yoğunluğu kapsamında inceleyen öncü çalışmalardan biri olma özelliği taşımaktadır.

Bu çalışmayla, literatürde gelir değişkeni olarak sıkça kullanılan nominal GSYİH ve kontrol değişkeni olarak ülke toplam nüfusu değişkenlerini kullanarak esneklikler tahmin edilmiştir. Çalışmada 12 ülkeye (Türkiye, Meksika, Tayland, Brezilya, Çin, Hindistan, Rusya, Endonezya, Romanya, Arjantin, Şili ve Çekya) ait ithalat talep fonksiyonunu oluşturan SITC teknoloji sınıflamasına ait 5 mal grubuna ait nominal ithalat verileri ile yurtiçi hasıla değişkeni ve nüfus arasındaki ilişki incelenmiştir. Çalışmaya konu ülkeler, düzenli biçimde ticaret verilerine erişilebilen gelişmiş ülke kategorisine aday veya gelişmiş ülke seviyesine yeni ulaşan ülkelere seçilmiştir. Gelişmekte olan ülkelerin ithalat yapılarının benzer kompozisyonlardan oluşacağını ve benzer gelir esnekliklerine sahip olacağını düşünülmesi ilgili ülkelerin seçilmesinde temel motivasyon olmuştur. Bu kapsamda ilk olarak konuya ilişkin literatür özeti sunulmuş sonrasında kullanılan veri seti, model ve yöntem tanıtılmıştır. Ardından belirlenen 12 ülkenin teknoloji yoğunluklarına göre sınıflandırılmış ithalatları ile yurtiçi hasılları ve nüfusları arasındaki ilişki panel veri yöntemi ile araştırılmış ve bulgular ortaya konduktan sonra çalışma elde edilen bulguların sonuç kısmında değerlendirilmesi ile tamamlanmıştır.

1. Literatür Taraması

Farklı dönemlere ait birçok ülke için ithalat talep fonksiyonunun tahmini ve ithalatın gelir esnekliği ile ilgili geniş bir literatür mevcuttur. Bu çalışmaların büyük kısmı yurtiçi hasıla ve nispi ithalat fiyatı ile oluşturulan geleneksel ithalat talep fonksiyonu veya yurtiçi hasıla ile reel veya nominal döviz kuruyla oluşturulan ithalat talep fonksiyonu ile gerçekleştirilmiştir. Bunun dışında ithalat ile aralarında ilişki olduğu düşünülen yanı sıra reel döviz kuru, nominal döviz kuru, ihracat, enflasyon ve nüfus gibi değişkenlerle yapılmış farklı çalışmalar da mevcuttur. Ancak yapılan literatür incelemesinde SITC teknoloji sınıflamasına göre 5 mal grubuna ait dış ticaret verileriyle gerçekleşen çalışmaların çok daha sınırlı olduğu görülmüştür. Bu çalışmaların pek çoğunun ihracat üzerine olduğu tespit edilmiş olup incelenen literatür itibarıyla ithalatın gelir esnekliğini teknoloji düzeyine göre inceleyen herhangi bir çalışma tespit edilememiştir. Yapılan literatür taramasında SITC teknoloji sınıflamasıyla, geleneksel talep fonksiyonuyla ve ithalat talep fonksiyonunu farklı veri setleri kullanarak analiz eden çalışmalar incelenmiştir.

Sinha (1997), Tayland için yaptığı çalışmada yurtiçi hasıla düzeyinin esnekliğinin nispi ithalat fiyatı esnekliğinden daha yüksek olduğu tespit etmiştir. Tang'ın (2003) ise Çin için yaptığı çalışmada, toplam ithalat talebi ile değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki tespit edilmiş, çeşitli değişkenlere göre ithalatın esneklik katsayıları arasında önemli farklılıklar olduğu ve fiyat esnekliğinin diğer esnekliklere göre göreceli olarak düşük düzeyde olduğu görülmüştür.

Chang, Ho ve Huang'ın (2005) Güney Kore'nin ithalat talebi ve belirleyicileri arasındaki ilişkileri inceledikleri çalışmalarında, ithalat hacmi ile yurtiçi hasıla ve nispi fiyatlar arasında ilişki olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, ithalat talebinin, gelir ve nispi fiyatlara uzun vadeli esnekliklerinin katsayısını sırasıyla pozitif ve negatif olarak hesaplanmıştır. Narayan ve Narayan (2005) Fiji için yaptıkları çalışmada nispi fiyatlar, toplam tüketim, yatırım harcaması ve ihracat harcaması değişkenlerinden oluşan bir ithalat talep fonksiyonu oluşturmuşlardır. Toplam tüketim harcamaları, yatırım harcamaları ve ihracat harcamalarının ithalat talebi üzerinde esnek olmayan

ve pozitif bir etkiye sahip olduğu, göreceli fiyatlardaki artışın ithalatı daha az etkilediği tespit edilmiştir.

Narayan ve Smyth (2005) bir başka çalışmada ise Brunei'nin ithalat talep fonksiyonunu tahmin etmek için yurtiçi hasıla, reel efektif döviz kuru, nüfus ve petrol fiyatlarından oluşan dört değişkenin kombinasyonu ile üç model geliştirmiştir. Analiz sonucunda toplam ithalatın uzun ve kısa vadede gelir ve dünya petrol fiyatları açısından esnek olmadığı, nüfusa ve döviz kuruna göre esnek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Nüfus artışının da döviz kurundan daha önemli bir ithalat artışına yol açtığı tespit edilmiş ve ithalatın kontrol altına alınmasının istenmesi durumunda ilk olarak nüfusun kontrol altına alınmasına ilişkin politika geliştirilmesi önerilmiştir. Wang ve Lee (2012) Çin'in ithalat talep fonksiyonunu yurtiçi hasıla, reel döviz kuru ve küresel risk algısı değişkenleriyle tahmin etmişlerdir. Yurtiçi hasılanın ithalatın önemli bir belirleyicisi olduğu, reel döviz kurunun etkisinin literatürün tersine gerçekleştiği ve küresel risk algısının ithalatı olumsuz etkilediği görülmüştür.

Koçak ve Özmen (2012), Türkiye için yaptıkları çalışmada Türkiye'nin ithalat fonksiyonunda gelir ve nispi ithalat fiyatlarının katsayılarının oldukça yüksek olduğunu tespit etmişlerdir. Solak ve Beşkaya'nın (2013), Türkiye'nin petrol ithalatı için gelir ve fiyat esnekliğini ölçtüğü çalışmalarında ithalatın gelir esnekliğinin uzun ve kısa vadede farklılaştığı sonucuna ulaşmışlardır. Türkiye için yapılan bir başka çalışmada ise Alakbarov, Özkaya, Gündüz ve Şaşmaz (2018), ithalat talebinin gelir esnekliğinin, fiyat esnekliğinden daha etkili olduğu görülmüştür. Karabulut (2018) ise Türkiye'nin milli gelirinin kısa vadede ithalat ve ihracat üzerinde pozitif etkisi olduğunu önermişlerdir.

Yoon ve Kim (2019), Amerika Birleşik Devletleri için yapılan çalışmada, devlet harcamaları, brüt sabit sermaye oluşumu, ihracat ve ithalatın nispi fiyatı ile ilgili kısmi esneklikleri pozitif bulunurken ithalatın özel tüketimdeki değişikliklere olumsuz tepki verdiği görülmüştür. Konstantakopoulou (2020), 36 OECD ülkesi için yapılan hesaplamada gelir ve fiyat esnekliği için tahmin edilen katsayıların teoriyle uyumlu olduğu ve sırasıyla pozitif ve negatif etkileri olduğu, bunun yanı sıra yüksek gelirli ülkelerdeki gelir eşitsizliğinin ithalat talebini arttırdığı tespit edilmiştir. Chakraborty ve Maitra (2022), Hindistan için yurtiçi hasıla, döviz kuru, ticari açıklık ve nüfus artışı değişkenleri kullanılarak yapılan analizde, ithalatın gelir esnekliğinin pozitif ve anlamlı olduğunu, nüfus artışının ithalat talebini arttırdığını ancak bu etkinin güçlü olmadığını göstermiştir.

Erkan (2011), SITC teknoloji sınıflandırmasını kullanarak Türkiye ve yükselen ekonomi ülkelerinin ihracatta rekabet üstünlüğünü Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler (AKÜ) kullanarak analiz etmiştir. Wei (2016), ticari malları sınıflandırmak için kümeleme analizinin optimal bölümlenme yöntemini kullanarak Çin'in ithalatının teknolojik yapısını analiz etmiştir. Bu analizde SITC Rev. 3 3-digit kullanılmış ve ithal malların Çin pazarındaki rekabet gücünün azaldığı tespit edilmiştir. Sarıçoban, Kösekahyaoglu ve Erkan (2017), SITC teknoloji sınıflandırmasını kullanarak G-20 ülkelerinin ihracat rekabet güçlerini AKÜ yöntemini kullanarak belirlemişlerdir. Çelik (2019), SITC teknoloji sınıflandırmasını kullanarak BRICS-T ülkelerinin rekabet gücünü AKÜ kullanarak analiz etmiştir.

2. Veri Seti ve Model

Çalışmada kullanılan ithalat verileri SITC Teknoloji Sınıflandırmasına göre 5 gruba ayrılmıştır. 5 mal grubunu oluşturan alt mal gruplarına ilişkin tablo Ek 1'de sunulmuştur. Çalışmada ülkelerin gelirindeki ve nüfuslarındaki değişimlerin ithalat yapısı veya diğer bir ifadeyle ithalat içeriği üzerindeki etkilerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışmanın amacına uygun olarak aşağıda yer alan 5 adet Model oluşturulmuştur.

$$lhy_{it} = a_0 + a_1 lgsy_{it} + a_2 lnfs_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

$$ley_{it} = \beta_0 + \beta_1 lgsy_{it} + \beta_2 lnfs_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

$$lsym_{it} = \gamma_0 + \gamma_1 lgsy_{it} + \gamma_2 lnfs_{it} + \varepsilon_{it} \quad (3)$$

$$lkym_{it} = \delta_0 + \delta_1 lgsy_{it} + \delta_2 lnfs_{it} + \varepsilon_{it} \quad (4)$$

$$lzym_{it} = \theta_0 + \theta_1 lgsy_{it} + \theta_2 lnfs_{it} + \varepsilon_{it} \quad (5)$$

Modellerde yer alan i ülkeleri (Türkiye, Meksika, Tayland, Brezilya, Çin, Hindistan, Rusya, Endonezya, Romanya, Arjantin, Şili ve Çekya), t zamanı (1998-2021) ve ε_{it} ise hata terimini temsil etmektedir. Modellerde GSYH ve nüfus değişkenlerinin sırasıyla HYM, EYM, SYM, KYM ve ZYM ithalatı üzerine etkileri araştırılacaktır.

Tablo 1: Çalışmada Kullanılan Değişkenlerin Tanımları ve Kaynakları

Değişkenler	Değişkenlerin Tanımı	Kaynak
lhym	Logaritması alınmış hammadde yoğun mal ithalatı	Comtrade
ley	Logaritması alınmış emek yoğun mal ithalatı	Comtrade
lsym	Logaritması alınmış sermaye yoğun mal ithalatı	Comtrade
lkym	Logaritması alınmış kolay taklit edilebilen araştırma yoğun mal ithalatı	Comtrade
lzym	Logaritması alınmış zor taklit edilebilen araştırma yoğun mal ithalatı	Comtrade
lgsyh	Logaritması alınmış gayri safi yurtiçi hâsıla	Dünya Bankası
lnfs	Logaritması alınmış nüfus	Dünya Bankası
lrkd	Logaritması alınmış reel döviz kuru endeksi	Bruegel

Tablo 1’de modellerde kullanılan kısaltmalara ait değişkenlerin tanımı ve elde edilen verilerin alındığı kaynaklar yer almaktadır. İthalat verileri, Birleşmiş Milletlere ait Comtrade’in internet sitesinden SITC sistemine göre elde edilmiştir. Yapılan analizlerde ithalat verilerinin ve GSYİH verilerinin nominal halleri kullanılmıştır. SITC Rev. 4 kodlarıyla elde edilen veriler teknoloji sınıflamasına göre tarafımızca HYM, EYM, SYM, KYM ve ZYM olarak düzenlenmiştir.

3. Yöntem

Çok büyük veriler içeren yatay kesitten oluşan panellerde, yatay kesit bağımlılığının olmadığı ön kabulü bulunmaktadır (Pesaran, 2004). Panel veri analizinde yatay kesit bağımlılığını dikkate almayan sonuçlar modelin sapmalı olmasına bu yüzden hatalı parametre tahminlerine neden olabilmektedir (Chudik ve Pesaran, 2015). Yatay kesit bağımlılığı analiz edilirken zaman boyutu (T) ve yatay kesit boyutu (N) kullanılacak testin seçimi açısından önem taşımaktadır. Breusch ve Pagan (1980), T’nin sonsuza giderken N’nin sabit kaldığı durumda LM testini önermiştir (Pesaran, 2004). Daha sonrasında Pesaran (2004), LM testindeki N’nin sabit olduğu durumu geliştirerek N ve T’nin sonsuza gittiği durumdaki yatay kesit bağımlılığı testini geliştirmiştir. N ve T’nin sonsuza gittiği durumdaki CD_{LM_1} testi Model 6’da gösterilmiştir (Pesaran, 2004):

$$CD_{LM_1} = \sqrt{\frac{1}{N(N-1)} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (T\hat{p}_{ij}^2 - 1)} \quad (6)$$

CD_{LM_1} testinde N’nin T’den daha büyük olduğu hallerde çarpıklık ortaya çıkabilmektedir. Böyle bir durumla karşılaşıldığında Pesaran (2004) bu sorunu ortadan kaldırmak amacıyla N’nin T’den büyük olduğu CD_{LM_2} testini geliştirmiştir. Model 7’de Pesaran’ın CD_{LM_2} testinin hesaplanmasına yer verilmiştir (Pesaran, General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels, 2004, s. 5):

$$CD_{LM_2} = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{p}_{ij} \right) \quad (7)$$

CD_{LM_1} ve CD_{LM_2} testinde hipotezler; $H_0: p_{ij} = \text{cor}(u_{it}, u_{jt}) = 0, i \neq j$ yatay kesit bağımlılığı yoktur ve $H_1: p_{ij} = \text{cor}(u_{it}, u_{jt}) \neq 0, i \neq j$ yatay kesit bağımlılığı vardır şeklinde oluşmaktadır.

Panel veri analizlerinde değişkenlere ait birimlerin eğim parametreleri homojen veya heterojen yapıda olabilmektedir. Eğim ve sabit parametrelerin birimler arasındaki durumuna göre tahmin yöntemi seçilmektedir. Pesaran ve Yamagata (2008), birimlerin homojenliğini kontrol etmek için N'nin T'den büyük olduğu panel verilerde delta ($\hat{\Delta}$) ve düzeltilmiş delta testlerini ($\hat{\Delta}_{adj.}$) önermişlerdir. Pesaran ve Yamagata (2008)'ın önerdiği homojenlik testinde düzeltilmiş delta test sonuçları küçük örneklerde daha iyi sonuç vermektedir. Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen test istatistikleri Model 8 ve Model 9'da gösterilmiştir (Pesaran ve Yamagata, 2008):

$$\hat{\Delta} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\hat{S} - k}{\sqrt{2k}} \right) \quad (8)$$

$$\hat{\Delta}_{adj.} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\hat{S} - E(\hat{Z}_{iT})}{\sqrt{\text{Var}(\hat{Z}_{iT})}} \right) \quad (9)$$

Söz konusu iki modelde N yatay kesit sayısını, k parametre sayısını, $\text{Var}(\hat{Z}_{iT})$ standart hatayı, \hat{S} ise Swamy (1970) test istatistiğini temsil etmektedir. Pesaran ve Yamagata (2008) homojenlik testinde temel hipotez olan “eğim katsayıları homojendir ($H_0: \beta_i = \beta$)” hipotezi alternatif hipoteze karşı “eğim katsayıları homojen değildir ($H_1: \beta_i \neq \beta$)” test edilmektedir.

Panel veri analizlerinde kullanılan değişkenler arasında sahte ilişkilerin ortaya çıkmaması için verilerin durağanlığının sınanması gerekmektedir. Literatürde, panel verilerin durağanlıklarının sınanması için geliştirilen I. ve II. nesil panel birim kök testleri bulunmaktadır. I. nesil panel birim kök testleri yatay kesit bağımlılığı olmadığı varsayımına dayanmaktadır. Bu varsayım ihlal edilirse, II. nesil birim kök testi kullanılması uygun olmaktadır. II. nesil birim kök testlerinden Cross-Sectionally Augmented Dickey Fuller (CADF) testi, standart Augmented Dickey Fuller (ADF) birim kök testinin bireysel serilerin birinci farkları ve gecikme seviyelerinin yatay kesit ortalamalarıyla genişletilmiş şeklidir. CADF panel birim kök testinde $\Delta Y_{it} = \alpha_i + \rho_i^* Y_{it-1} + d_0 \bar{Y}_{t-1} + d_1 \bar{Y}_t + \varepsilon_{it}$, CADF regresyonu tahmin edildikten sonra, IPS tarafından önerilen t-bar testine dayalı olarak hesaplanan Yatay Kesit IPS (Cross Sectional IPS-CIPS), ($\text{CIPS} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \text{CADF}_i$) istatistiği ile test edilmektedir (Pesaran, 2007).

Panel veri modelleri değişen varyans (heteroskedasitesinin), otokorelasyon ve yatay kesit bağımlılığının olmadığı varsayımına dayanmaktadır. Bu üç varsayımdan birinin ya da birkaçının sağlanamaması durumunda tahmin sonuçları sapmalı çıkabilmektedir. Bu bakımdan model tahmini yapıldıktan sonra bu üç varsayımın kontrol edilmesi gerekmektedir (Ün, 2018). Değişen varyansı tespit etmek için değiştirilmiş Wald testi kullanılabilir (Greene, 2003). Otokorelasyon testinde ise Bhargava, Franzini ve Narendranathan'ın Durbin-Watson d testi ile Baltagi Wu'nun Yerel En İyi Değişmez (LBI) testi önerilmektedir (Hill, Griffiths, ve Lim, 2011). Baltagi-Wu ve Durbin Watson otokorelasyon testinde, test değerinin 2'den küçük olması modelde birinci dereceden otokorelasyon olduğunu göstermektedir (Vergil ve Bahtiyar, 2017).

Panel veri analizinde hata terimleri ile birimler arası eşitliğin sağlanamadığı koşullarda elde edilen standart hata tahmin edicilerinin etkinliği ortadan kalkmakta ve sonuçlar sapmalı olmaktadır. Bu durum t, F ve R² değerlerinde sapmaya neden olmaktadır (Ün, 2018). Bu nedenle modelde değişen varyans, otokorelasyon ve birimler arası korelasyonun bir ya da birkaçının bulunması durumunda standart hataların düzeltilmesi amacıyla dirençli standart hatalar kullanılmalı ya da bu durumları göze alan tahminciler tercih edilmelidir (Yerdelen Tatoğlu, 2020).

Driscoll ve Kraay (1998), büyük T asimptotiklerine dayalı standart parametrik olmayan kovaryans matris tahmincisinin genel boyutsal ve zamansal korelasyonun tüm türlerine dirençli tahminci önermiştir. Bu yöntem panel veri modellerinde değişen varyans, otokorelasyon ve birimler arası korelasyonun olması durumunda sapmalı standart hatalar yerine dirençli standart hatalar üretmektedir. N'nin T'den büyük olduğu veya N ve T'nin karşılaştırılabilir boyuttaki sonlu örneklem durumlarında yöntemin güvenilir olduğu ifade edilmektedir (Driscoll ve Kraay, 1998). Panel veri modeli:

$$Y_{it} = \beta X_{it} + u_{it} \quad (10)$$

şeklinde oluşturulmuştur. Hata teriminin değişen varyans, otokorelasyon ve birimler arası korelasyon olduğu varsayımı altında, parametreler klasik model ile tahmin edilmektedir:

$$\hat{\beta} = (X'X)^{-1}X'Y \quad (11)$$

Parametre tahminlerinin standart hataları, dirençli kovaryans matrisinin diagonal elemanlarının karekökleri ile hesaplanmaktadır. Driscoll ve Kraay (1998) varyans kovaryans matrisi $V(\hat{\beta}) = (X'X)^{-1}\hat{S}_T(X'Y)^{-1}$ ile elde edilmektedir. Varyans kovaryans matrisindeki \hat{S}_T 'ye $\hat{S}_T = \hat{\Omega}_0 + \sum_{j=1}^{m(T)} w(j, m)[\hat{\Omega}_j + \hat{\Omega}'_j]$ modeliyle ulaşılmaktadır. Söz konusu modelde otokorelasyon için gecikme uzunluğu m(T) ile gösterilmektedir. \hat{S}_T 'nin pozitif tanımlı ve otokovaryansdaki yüksek mertebeden gecikmelerin düşük ağırlıklar almasına olanak sağlayan Barlet ağırlıklarındadır. $(w(j, m)[\hat{\Omega}_j + \hat{\Omega}'_j])$. (K+1) x (K+1) boyutlu $\hat{\Omega}_j$ matrisi, $\hat{\Omega}_j = \sum_{t=j+1}^T h_t(\hat{\beta})h_{t-j}(\hat{\beta})'$ ile tanımlanmaktadır. $\hat{\Omega}_j$ matrisindeki $h_t(\hat{\beta})$, Model 12 ile elde edilmektedir:

$$h_t(\hat{\beta}) = \sum_{i=1}^{N(t)} h_{it}(\hat{\beta}) \quad (12)$$

Her bir kesit için t moment koşullarının karesi olan $h_{it}(\hat{\beta})$, farklı T'lere sahip N'ler için hesaplanmaktadır. HEKK tahmininde birimler için ortogonallik koşulları $h_{it}(\hat{\beta})$, doğrusal regresyonun (K+1) x 1 boyutlu moment koşullarıdır:

$$h_{it}(\hat{\beta}) = X_{it}\hat{u}_{it} = X_{it}(Y_{it} - X'_{it}\hat{\beta}) \quad (13)$$

Driscoll ve Kraay'ın kovaryans matris tahmincisi, Newey-West (1987-1994)'in heteroskedasite ve otokorelasyon varlığındaki dirençli tahmincisine eşittir. Standart hata tahminleri birimlerin yatay kesit boyutuna bakmadan tutarlı sonuçlar üretmektedir (Yerdelen Tatoğlu, 2020).

4. Bulgular

Çalışmada öncelikle değişken bazında yatay kesit bağımlılığının olup olmadığı kontrol edilmiştir. Değişken bazında yatay kesit bağımlılığı test sonuçları Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2: Değişken Bazında Yatay Kesit Bağımlılığı

	lhym	leym	lsym	lkym	lzym	lnfs	lgsyh	lrdk
CD test	38,35 (0,00)	35,74 (0,00)	36,04 (0,00)	37,84 (0,00)	36,81 (0,00)	17,75 (0,00)	36,24 (0,00)	9,04 (0,00)

Tablo 2’de yer alan Pesaran (2004) CD test sonuçlarına göre tüm değişkenler için birimler arasında yatay kesit bağımlılığının olmadığını gösteren H_0 hipotezi reddedilmiş ve birimler arasında yatay kesit bağımlılığının olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla ikinci nesil birim kök testleri kullanılmasına karar verilmiştir. Tablo 3’te II. nesil birim kök testlerinden olan CIPS birim kök testine ait sonuçlar yer almaktadır.

Tablo 3: Panel Birim Kök Test Sonuçları

Pesaran (2007) Birim Kök Testi		
	Sabit	Sabit +Trend
lhym	-2,24748	-3,28732*
leym	-2,54303*	-3,44257*
lsym	-2,33370**	-3,14450*
lkym	-2,73937*	-3,30499*
lzym	-2,31304**	-3,25368*
lnfs	-1,62481	-2,93023**
lgsyh	-2,58472*	3,79801*
lrdk	-1,62492	-3,15377*

* %1, ** %5, ***%10 düzeylerinde güven aralığını göstermektedir.

Tablo 3’te yer alan Pesaran (2007) birim kök test sonuçlarına göre sabitli modelde lhym ile lnfs hariç tüm değişkenler; sabitli ve trendli modelde ise tüm değişkenler seviyede durağandır. Panel veri analizlerinde değişkenlere ait birimlerin eğim parametreleri homojen veya heterojen yapıda olabilmektedir. Eğim ve sabit parametrelerin birimler arasında homojen ya da heterojen olması durumuna göre tahminciye karar verilmektedir.

Tablo 4: Homojenlik Test Sonuçları

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5
Delta test	15,019 (0,00)	11,082 (0,00)	13,902 (0,00)	15,579 (0,00)	15,365 (0,00)
Düzeltilmiş Delta test	16,880 (0,00)	12,455 (0,00)	15,624 (0,00)	17,509 (0,00)	17,269 (0,00)

Tablo 4’te parametrelerin homojenliğini kontrol etmek için delta ve düzeltilmiş delta test sonuçları gösterilmektedir. Bu sonuçlara göre tüm modellerde parametrelerin homojen olduğu H_0 hipotezi reddedilmiştir. Parametrelerin homojen olmadığı ve birimden birime değiştiği görülmüştür.

Panel veri analizlerinde elde edilen katsayıların güvenilir olabilmesi için değişen varyans, otokorelasyon ve birimler arası korelasyonun olup olmadığı kontrol edilmesi gerekmektedir. Bu nedenle çalışmada değişen varyans sınanması için değiştirilmiş Wald testi; otokorelasyon için Bhargava, Franzini ve Narendranathan’ın (1982) Durbin-Watson d istatistiği ile Baltagi ve Wu’nun (1999) Yerel En İyi Değişmez (LBI) testleri ve son olarak birimler arası korelasyon için Breusch Pagan LM testi kullanılmıştır. Tablo 5’te yapılan testlere ait sonuçlar yer almaktadır.

Tablo 5: Yatay Kesit Bağımlılığı, Değişen Varyans, Otokorelasyon Test Sonuçları

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5
Değiştirilmiş Wald testi	81.88 (0.00)	1158.99 (0.00)	473.00 (0.00)	934.65 (0.00)	300.10 (0.00)
Bhargava vd. Durbin Watson testi	0.5567	0.4082	0.4911	0.2791	0.4228
Baltagi-Wu LBI	0.6928	0.5844	0.6167	0.4482	0.6027
Breusch Pagan LM testi	600.772 (0.00)	257.164 (0.00)	324.426 (0.00)	339.552 (0.00)	310.297 (0.00)

Tablo 5'te yer alan sabit varsayımdan sapmalara karşı yapılan test sonuçlarına göre tüm modellerde değişen varyans, otokorelasyon ve birimler arasında korelasyonun olduğu tespit edilmiş, bu nedenle bu durumlara karşı standart hataları düzelten sabit etkili Driscoll-Kraay tahmincisi kullanılmasına karar verilmiştir.

Tablo 6: Sabit Etkili Driscoll-Kraay Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5
lgsh	1,1496 [0,0476] (0,00)	0,8325 [0,0255] (0,00)	1,1698 [0,0675] (0,00)	1,0433 [0,0487] (0,00)	1,0988 [0,0469] (0,00)
lnfs	0,7566 [0,4561] (0,11)	0,9010 [0,2241] (0,00)	-0,2226 [0,2216] (0,33)	0,5543 [0,1052] (0,00)	0,1782 [0,2157] (0,41)
lrnk	-0,5754 [0,0482] (0,00)	0,1785 [0,0478] (0,00)	-0,2636 [0,0883] (0,00)	-0,1510 [0,0613] (0,02)	-0,2443 [0,0558] (0,00)
Sabit terim	-7,9631 [3,8593] (0,05)	-7,1056 [1,6463] (0,00)	-1,1852 [1,8242] (0,52)	-6,0939 [0,6119] (0,00)	-3,3130 [1,3793] (0,02)
R ²	0,90	0,91	0,90	0,92	0,92
Gözlem Sayısı	288	288	288	288	288

[] işareti içindekiler dirençli standart hataları, () işareti içindekiler ise olasılık değerini göstermektedir.

Tablo 6'da yer alan tahmin sonuçlarına göre GSYH'de %1'lik artış hammadde yoğun mal ithalatını 1,15%; emek yoğun mal ithalatını 0,83%; sermaye yoğun mal ithalatını 1,17%; kolay taklit edilebilen araştırma yoğun mal ithalatını 1,04% ve zor taklit edilebilen araştırma yoğun mal ithalatını 1,10% pozitif yönde etkilemiştir ve istatistiki olarak 1% anlamlılık düzeyinde anlamlı sonuçlara ulaşılmıştır. Elde edilen bulgulara göre teknoloji yoğunluğu açısından ithalat gelir esnekliğinin en yüksek olduğu mal grubu SYM olurken en düşük olduğu mal grubu EYM ithalatı olduğu en önemli farklılaşmanın bu iki mal grubunun ithalatında olduğu görülmüştür. HYM, KYM ve ZYM ithalat gelir esnekliğinin ise 1'e yakın olduğu tespit edilmiştir.

Nüfusta meydana gelen %1'lik artışın ise emek yoğun mal ithalatını 0,90%; kolay taklit edilebilen araştırma yoğun mal ithalatını 0,55% oranında pozitif etkilediği tespit edilmiştir. Ancak nüfusun

hammadde yoğun mal ithalatına, sermaye yoğun mal ithalatına ve zor taklit edilebilen araştırma yoğun mal ithalatına istatistiki olarak bir etkisi bulunmadığı görülmüştür. Tablo 6’da yer alan diğer sonuçlara göre reel döviz kur endeksinde meydana gelen %1’lik değer artışının hammadde yoğun mal ithalatını 0,58%; sermaye yoğun mal ithalatını 0,26%; kolay taklit edilebilen araştırma yoğun mal ithalatını 0,15% ve zor taklit edilebilen araştırma yoğun mal ithalatını 0,24% olumsuz yönde etkilemiştir. Ancak reel döviz kur endeksinde meydana gelen %1’lik artışın emek yoğun mal ithalatını 0,18% oranında artırdığı tespit edilmiştir. Modellerde bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenleri açıklama gücü olan R^2 değerleri 90-92% arasında değişmektedir.

Modellerde yatay kesit bağımlılığı ve heterojenlik söz konusu olduğu için Pesaran (2006) tarafından önerilen Ortak Korelasyonlu Etkiler-Common Correlated Effects (CCE) tahmincisi uygulanmıştır. Isik ve diğerleri (2021), Driscoll-Kraay tahmin sonuçlarının sağlamlılığını kontrol etmek için CCE tahmincisini kullanmışlardır. Bu bakımdan çalışmada aynı uygulama izlenmiştir. Tablo 7’de yapılan CCE analizine ait sonuçlar yer almaktadır.

Tablo 7: CCE Katsayı Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5
Lgdp	0,7896 [0,1900] (0,00)	1,0921 [0,2079] (0,00)	1,6157 [0,3171] (0,00)	0,8710 [0,1816] (0,00)	1,1127 [0,2496] (0,00)
Lnfs	-0,2902 [2,6854] (0,91)	-0,3922 [1,4988] (0,79)	1,8727 [3,8962] (0,63)	-0,7737 [3,7728] (0,84)	-0,5563 [1,8353] (0,76)
Lrdk	-0,5750 [0,3331] (0,84)	-0,4870 [0,3359] (0,15)	-1,1679 [0,3885] (0,00)	-0,4696 [0,3099] (0,13)	-0,8100 [0,5378] (0,13)
Sabit terim	-9,8090 [10,4502] (0,35)	-23,8231 [6,1464] (0,00)	-21,0937 [20,4839] (0,33)	-3,5341 [22,2732] (0,87)	-19,033 [6,8078] (0,02)

Tablo 7’de yer alan CCE katsayı tahmin sonuçlarına göre GSYH’de %1’lik artış sırası ile hammadde yoğun mal ithalatını; emek yoğun mal ithalatını; sermaye yoğun mal ithalatını; kolay taklit edilebilen araştırma yoğun mal ithalatını ve zor taklit edilebilen araştırma yoğun mal ithalatını pozitif yönde etkilemiştir. Yapılan robustluk analizi sonucunda ithalatın gelir esnekliğinin 1’e yaklaştığı doğrulanmıştır. Analiz sonucunda gelir esnekliğinin 0.79% ile 1,62% oranında pozitif etkilediği ancak diğer değişkenlerin (Model 3 lrdk hariç) anlamlı olmadığı tespit edilmiştir.

5. Sonuç

İthalat talebini etkileyen faktörler oldukça geniş bir literatürün tartışma konusu olmaktadır. Gelirin bir fonksiyonu olan ithalat talebi ülke, ürün, dönem vb. özelliklerine göre farklılaşmakta, ithalatın gelir esnekliği de incelenen her kriter özelinde değişebilmektedir. Bu çalışmada çoğu gelişmekte olan ülkelerdeki ithalatın gelir esnekliğinin malların teknoloji yoğunluklarına göre farklılaşp farklılaşmadığını tespit etmek ve teknoloji yoğunluğuna göre ithalatın reel döviz kuru endeksi ile nüfus değişimlerinden nasıl etkilendiği konusunda çıkarımlar elde etmek amaçlanmıştır.

Çalışmadan elde edilen sonuçlara dayanarak ülkelerin gelir düzeylerindeki değişimlerin ithalat üzerinde önemli bir pozitif etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Çoğu gelişmekte olan 12 ülkede yurtiçi hasılda yaşanan artışın EYM ithalatını diğer 4 gruptan daha az etkilediği yani ithalatın gelir esnekliğinin en düşük olduğu mal grubunun EYM olduğu görülmektedir. Bu durumun ilgili ülkelerin önemli emek gücüne sahip ülkeler olmasından ve yurtiçi hasıladaki artışın tüketici tercihlerini etkileyerek EYM talebini düşürmesinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Öte yandan yurtiçi hasıla artışının SYM ithalatını yurtiçi hasıla artış oranından daha yüksek düzeyde

etkileyerek tüketici tercihlerinde değişikliğe neden olduğu, diğer mal gruplarında ithalat artış oranının gelir artış oranıyla aynı veya çok yakın olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar itibariyle ilgili ülkeler açısından yurtiçi hasıla artışının, tüketici tercihlerini, EYM ithalatından SYM, HYM, ZYM ve KYM ithalatına doğru kaydıracağı söylenebilir. Dolayısıyla ithalatın gelir esnekliğinin malların teknoloji yoğunluğuna göre farklılaştığı sonucuna ulaşılmıştır. Nüfus ve reel döviz kuru endeksinin teknoloji yoğunluğuna göre ithalat üzerindeki etkilerinin net olmadığı görülmüştür. Bu bakımdan bu değişkenlerin etkilerinin ölçülebilmesi için farklı kontrol değişkenleri ve farklı dönemler için daha fazla çalışmaya ihtiyaç bulunmaktadır.

Kaynakça

- Alakbarov, N., Özkaya, M. H., Gündüz, M., ve Şaşmaz, M. Ü. (2018). Türkiye'nin ithalat talep fonksiyonunun yapısal kırılmalı eşbütünleşme analizi ile tahmini. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 18(4), 67-84.
- Altıntaş, H., ve Türker, O. (2014). The dynamics of export and import functions in Turkey : cointegration an multivariate granger causation analysis. *International Journal of Asian Social Science* 4(5), 676-689.
- Apaydın, C., ve Kurt, A. S. (2019). Türkiye için ithalat talep fonksiyonu tahmini. *İşletme Fakültesi Dergisi* 20(1), 127-139.
- Bayraktutan, Y., ve Bıdırdı, H. (2010). Türkiye ithalatının temel belirleyicileri. *Ege Akademik Bakış* 10(1), 351-369.
- Chakraborty, M., ve Maitra, B. (2022). Import demand function in India under the liberalised trade regime. *The Indian Economic Journal* 70(1), 53-70, <https://doi.org/10.1177/00194662211063563>.
- Chang, T., Ho, Y.-H., ve Huang, C.-j. (2005). A reexamination of South Korea's aggregate import demand function: the bounds test analysis. *Journal of Economic Development* 30(1), 119-128.
- Chudik, A., ve Pesaran, M. H. (2015). Common correlated effects estimation of heterogeneous dynamic panel data models with weakly exogenous regressors. *Journal of Econometrics* 188, 393-420.
- Çelik, A. (2019). Ülkelerin faktör yoğunlukları bakımından rekabet gücünün ölçümü: BRICS-T özelinde karşılaştırmalı bir analiz. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 14(55), 339-357, <https://doi.org/10.19168/jyasar.512727>.
- Driscoll, J. C., ve Kraay, A. C. (1998). Consistent covariance matrix estimation with spatially dependent panel data. *Review of economics and statistics* 80(4), 549-560.
- Erkan, B. (2011). SITC teknoloji sınıflandırmasına ilişkin açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüklerin belirlenmesi: Türkiye ve diğer N-11 ülkelerinin karşılaştırılması. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar* 48(558), 35-48.
- Gafar, J. S. (1988). The determinants of import demand in trinidad and Tobago: 1967–84. *Applied Economics* 20(3), 303-313.
- Greene, H. W. (2003). *Econometric analysis*. ABD: Prentice Hall.
- Hill, R. C., Griffiths, W. E., ve Lim, G. C. (2011). *Principles of econometrics*. ABD: John Wiley & Sons.
- Hungerland, W.-F., ve Altmeyen, C. (2021). What is a product anyway? Applying the Standard International Trade Classification (SITC) to historical data. *Historical Methods: A Journal*

of Quantitative and Interdisciplinary History 54(2), 65-79,
<https://doi.org/10.1080/01615440.2020.1853644>.

- Isik, C., Ongan, S., Ozdemir, D., Ahmad, M., Irfan, M., Alvarado, R., ve diğerleri. (2021). The increases and decreases of the environment Kuznets curve (EKC) for 8 OECD countries. *Environmental Science and Pollution Research* (28), 28535–28543, <https://doi.org/10.1007/s11356-021-12637-y>
- Karabulut, Ş. (2018). Türkiye’de dış ticaret ve milli gelir ilişkisinin ampirik analizi (1970-2016). *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, Prof. Dr. Harun TERZİ Özel Sayısı, 425-442.
- Karlık, R. (2013). *Uluslararası ekonomi teori-politika*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- King, A. (1993). The functional form of import demand: the case of UK motor vehicle imports, 1980-90. *Journal of Economic Studies* 20(3), 36-50.
- Koçak, İ. F., ve Özmen, M. (2012). Türkiye’nin fasıllara göre ithalat talep fonksiyonunun ekonometrik tahmini. *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi* 16(2), 95-110.
- Konstantakopoulou, I. (2020). Further evidence on import demand function and income inequality. *Economies* 8(91), 1-12.
- Narayan, P. K., ve Smyth, R. (2005). The determinants of aggregate import demand in Brunei Darussalam: an empirical assessment using a cointegration and error correction approach. *The Singapore Economic Review*, 50(2), 197-210, <https://doi.org/10.1142/S0217590805001974>.
- Narayan, S., ve Narayan, P. K. (2005). An empirical analysis of Fiji’s import demand function. *Journal of Economic Studies* 32(2), 158-168.
- Pesaran, M. H. (2004). *General diagnostic tests for cross section dependence in panels*. Available at SSRN 572504.
- Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of Applied Econometrics* 22(2), 265-312, <https://doi.org/10.1002/jae.951>.
- Pesaran, M. H., ve Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of econometrics*, 142(1), 50-93, <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2007.05.010>.
- Sarıçoban, K., Kösekahyaoglu, L., ve Erkan, B. (2017). G20 ülkelerinin teknoloji yoğunluklarına göre ihracat rekabet güçlerinin belirlenmesi. *Sosyal Bilimler Dergisi* 11, 594-609, <https://doi.org/10.16990/SOBIDER.3451>.
- Sinha, D. (1997). Determinants of import demand in Thailand. *International Economic Journal* 11(4), 73-83.
- Solak, A. O., ve Beşkaya, A. (2013). Türkiye’nin net petrol ithalatının fiyat ve gelir esneklikleri: ARDL modelleme yaklaşımı ile eşbütünleşme analizi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 9(18), 19-29, <https://doi.org/10.11122/ijmeb.2013.9.18.423>.
- Tang, T. C. (2003). An empirical analysis of China’s aggregate import demand function. *China Economic Review* 14, 142-163.
- UNSD. (2008, 08 13). <https://unstats.un.org/unsd/trade/sitcrev4.htm>. Standard International Trade Classification, Revision 4: <https://unstats.un.org/unsd/trade/sitcrev4.htm> adresinden alındı
- Ün, T. (2018). Panel veri modellerinin varsayımlarının testi. S. Güriş, *Uygulamalı Panel Veri Ekonometrisi* içinde (ss. 75-100). İstanbul: Der Yayınları.

- Vacu, N. P., ve Odhiambo, N. M. (2020). The determinants of import demand: a review of international literature. *Acta Universitatis Danubius. Œconomica* 16(5), 101-117.
- Vergil, H., ve Bahtiyar, B. (2017). Ekonomik büyüme farklılıklarının açıklamasında sosyal sermayenin etkisi: güven düzeyi üzerinden karşılaştırmalı bir analiz. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, ICMEB17*, 673-686.
- Wang, Y.-H., ve Lee, J.-D. (2012). Estimating the import demand function for China. *Economic Modelling* 29, 2591-2596.
- Wei, H. (2016). Measuring the technological structure of Chinese imports. *Review of Development Economics*, 20(1), 261-271, <https://doi.org/10.1111/rode.12203>.
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2020). *Panel veri ekonometrisi Stata uygulamalı*. İstanbul: Beta.
- Yoon, I.-H., ve Kim, Y.-M. (2019). Estimating import demand function for the United States. *Asia-Pacific Journal of Business* 10(2), 13-26.
- Yücel, F. (2006). Dış ticaretin belirleyicileri üzerine teorik bir yaklaşım. *Sosyoekonomi* 2, 47-68.

Ek 1: SITC Rev. 3 Teknoloji Sınıflandırması Mal Grupları

Mal Grubu	SITC Rev. 3 Kodları
Hammadde Yoğun Mallar	SITC 0, 2(26 hariç), 3(35 hariç), 4, 56
Emek Yoğun Mallar	SITC 26, 6(62, 67, 68 hariç), 8(87, 88 hariç)
Sermaye Yoğun Mallar	SITC 1, 35, 53, 55, 62, 67, 68, 78
Kolayca Taklit Edilebilen Araştırma Yoğun Mallar	SITC 51, 52, 54, 58, 59, 75, 76
Zor Taklit Edilebilen Araştırma Yoğun Mallar	SITC 57, 7(75, 76, 78 hariç), 87, 88

Kaynak: Karluk, 2013, Sarıçoban, Kösekahyaoğlu, & Erkan, 2017

Araştırma Makalesi / Research Article

ULUSLARARASI SİYASİ EKONOMİDE NEOLİBERAL DÖNÜŞÜM VE YAPISAL GÜÇ

Serhan ÜNAL¹

Öz

Bu çalışma, küresel neoliberal dönüşümün politika yayılma mekanizmalarını ve arkasındaki itkileri incelemektedir. Çalışmanın temel sorusu, neoliberal dönüşümün hangi politika yayılma mekanizmaları aracılığıyla uluslararası siyasi ekonomide küresel bir nitelik kazandığıdır. Makalenin hem analiz birimi, hem de analiz seviyesi uluslararası sistemdir. Böylece, doruk neoliberalizm tartışmalarına ve neoliberalizm sonrası küresel siyasi ekonomik sistem tartışmalarına da katkı yapılmaktadır. Makale, neoliberal dönüşüm literatürünün hem uluslararası siyasi ekonomi, hem de Uluslararası İlişkiler açısından eleştirel bir derlemesini sunmakta, konu hakkındaki tartışmaları ve literatürdeki boşlukları öne çıkarmakta; Uluslararası İlişkiler ve uluslararası sosyoloji teorilerini de kullanarak, özellikle yapısal güç kavramından faydalanmaktadır. Tarihsel pencereden liberal düşünce türevlerine değinilmekte ve birbiriyle benzerlik ve farklılıklarından hareketle, neoliberalizmi 'neo' yapan özelliğinin ne olduğuna ışık tutulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Neoliberal dönüşüm, Neoliberalizm, Serbestleşme, Uluslararası siyasi ekonomi, Yapısal güç.
JEL Kodları: F42, F60, F50

NEOLIBERAL TRANSFORMATION AND STRUCTURAL POWER IN INTERNATIONAL POLITICAL ECONOMY

Abstract

This article examines the main motives and fundamental policy diffusion mechanisms behind the global neoliberal transformation. The main research question of the article is that through which policy diffusion mechanisms the neoliberal transformation has gained a global attribute in the international political economy, and both the unit of analysis and the level of analysis are international system. Thus, by connecting with the peak neoliberalism debates, the article contributes to the discussions about the post-neoliberal global political economic structure. It presents a critical review of neoliberal transformation literature from the combined perspectives of international political economy and International Relations and highlights current scholarly debates and loopholes in the literature. It utilises theories of International Relations and international sociology. Variants of liberal thought are touched upon from a historical perspective and, based on their similarities and differences, what makes neoliberalism 'neo' is explained.

Keywords: Neoliberal transformation, Neoliberalism, Liberalisation, International political economy, Structural power.

Jel Codes: F42, F60, F50

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Milli Savunma Üniversitesi Kara Harp Okulu Uluslararası İlişkiler Bölümü, seunal@kho.msu.edu.tr; ORCID: 0000-0001-7587-1757.

Başvuru Tarihi (Received): 24.11.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 25.04.2024

Giriş

1980'lerden itibaren teorisyenlerin çalışmalarından pratisyenlerin uygulamalarına sirayet eden neoliberalizm, müesses küresel siyasi ekonomik yapının temel düzenleyici ilkesi konumunda bulunmaktadır. Küresel kapitalist yapının neoliberalizm etrafında yeniden şekillenmesi sonucunda devletlerin, özellikle finansal düzenlemelerin gevşetilmesi ve enerji, ulaşım, iletişim, eğitim ve sağlık gibi ekonominin büyük sektörlerinin serbestleştirilmesi adımlarıyla devlet dışı aktörler lehine alan açması, kamunun rolünün azalmasının hem sebeplerine hem de sonuçlarına dair tartışmaları beraberinde getirmiştir. Tartışmaların odaklandığı konularsa, neoliberalizmin düşünsel muhtevasının uygulamalara nasıl yansıdığı ve uluslararası siyasi ekonomik yapıdaki neoliberal dönüşümün, hangi politika yayılma mekanizmaları aracılığıyla farklı ülkelere yayıldığı hususlarında yoğunlaşmaktadır.

Bu çalışma da, küresel neoliberal dönüşümün, küresel güç yapılarında etkili olan aktörlerin ilişkisel güçlerini yansıtan 'kasti' mekanizmalarla, bütün sistemde etkili olan 'yapısal' mekanizmaların etkileşiminden kaynaklandığını iddia etmekte ve konuyla ilgili literatürden ayrışarak, neoliberal dönüşümü, Uluslararası İlişkiler literatüründeki yapısal güç kavramı çerçevesinde tahlil etmektedir. Bu amaçla önce liberalizmin evrilme süreci ve neoliberalizmi 'neo' yapan özelliğinin ne olduğu incelenecek, sonra yapısal güç kavramından hareketle, neoliberal politika reçetelerinin hangi politika yayılma mekanizmaları aracılığıyla etkinlik kazandığı irdelenecektir. Çalışmanın odaklandığı temel soru, neoliberal dönüşümün hangi politika yayılma mekanizmaları aracılığıyla uluslararası siyasi ekonomide küresel bir nitelik kazandığıdır.

Dolayısıyla çalışma, uluslararası siyasi ekonomideki küresel güç yapılarının, neoliberal dönüşüm sürecinde etkili olan politika yayılma mekanizmalarıyla olan ilişkisine ışık tutmakta ve konuyu yapısal bir analizle ele almaktadır. Diğer bir deyişle, çalışmanın hem analiz birimi hem de analiz seviyesi uluslararası sistemdir. Çalışmanın ilk bölümü neoliberalizmin tarihsel arka planını verecek; ikinci bölüm neoliberalizmi liberalizmin çeşitli türevlerinden ayıran özelliklerin neler olduğunu açıklayacak; üçüncü bölüm uluslararası siyasi ekonomideki yapısal güç kavramını çalışmaya dercedecek; dördüncü bölüm uluslararası siyasi ekonomideki neoliberal yapılaşımı mümkün kılan politika yayılma mekanizmalarını inceleyecek ve sonuç bölümü, eseri tamamlayacaktır.

Liberalizm, en geniş haliyle, 'hayatın' her çeşit devlet müdahalesinden arındırılmasını savunan siyasi ve ekonomik akımların genel adı olarak kabul edilebilir. Liberal düşünce içerisinde 'hayat' kavramı, en başta ekonomi olmak üzere, ticaret, din, kültür, eğitim ve hatta bazı açılardan güvenliği dahi kapsamaktadır. Adam Smith'in, daha az devlet müdahalesinin daha yüksek iktisadi verimlilik ve refah yaratımı getirdiğini iddia eden "görünmez el" argümanı ve David Ricardo'nun, bu argümanın küresel iktisadi işbölümü açısından da doğru olduğunu savunan "karşılaştırmalı üstünlükler" argümanı, liberal düşüncenin iki önemli temelini teşkil etmektedir. Fakat bu iki temel argüman, liberalizmin sadece iktisadi düşüncelerine dair küçük bir alanı teşkil etmektedir. Thorsen ve Lie, daha geniş bir tanımla liberalizmi, temel insan hakları, bireysel özgürlükler ve anayasal demokrasiye odaklanan siyasi bir program olarak tanımlamaktadırlar (2017).

Liberalizmin türevleri arasında bu konulardaki birliğe rağmen, uzlaşma daha öteye gitmemekte ve çeşitli liberal düşünce akımları, ahlaki değerler ve devletin hayata, özellikle de ekonomiye, ideal müdahale seviyesi hakkında farklılaşmaktadır. Dolayısıyla liberal düşünce akımlarının, klasik liberalizm, modern liberalizm, liberteryenizm ve neoliberalizm olarak kabaca sınıflandırılması mümkün olsa da, daha detaylı sınıflandırma çabaları büyük zorluklarla yüzleşmektedir. Ryan bunu şöyle ifade etmektedir:

"Liberalizmin kısa bir değerlendirmesini yapmak isteyen herkes, can sıkıcı bir soruyla karşı karşıya kalır: Bir liberalizmle mi yoksa liberalizmlerle mi uğraşıyoruz? Meşhur liberalleri listelemek kolaydır; ama ortak noktalarını söyle-

mek zordur. John Locke, Adam Smith, Montesquieu... kesinlikle liberaldirler – fakat nispeten daha önemli üç konuyu ele alırsak, hoşgörünün sınırları, refah devletinin meşruiyeti ve demokrasinin erdemleri hakkında anlayamamaktadırlar (1993: 291).”

Liberalizmin türevleri arasında, en eskisi olan klasik liberalizm, hem meşhur sloganı “Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler.”, hem de siyasi ekonominin kurucusu kabul edilen ideologu İskoç düşünür Adam Smith ile bilinir. Klasik liberalizme göre görünmez el, barışçıl ticari ilişkiler sayesinde, kaynakların milletler arasında en etkin şekilde dağıtılmasını sağlar. Klasik liberaller ayrıca, iktisadi buhran dönemlerinin, genelde fiyat sinyallerini bozan devlet müdahalelerinden kaynaklandığını savunmaktadır. Savundukları devlet modeli de, hayata asgari ölçekte müdahale eden ve yalnızca hukukun tatbiki ile güvenliğin temini gibi konularla mükellef olan, literatürde ‘gece gözcüsü’ (*night watchman*) olarak da anılan devlet modelidir.

Modern liberalizm ise, devletin ekonomiye müdahalesi fikrine taraftar değilse bile, buna açıktır. Modern liberalizm, piyasanın düzenlenmesi ve eğer gerekli bir durum oluşursa, temel ürün ve hizmetlerin devlet tarafından herkese sağlanması gerektiği fikrini savunmaktadır. Bu durum, servet ve gücün tekrar dağıtımının meşrulaştırılmasına yardımcı olmakta ve modern liberalizmi, daha eşitlikçi bir toplumu savunması dolayısıyla siyasi yelpazede klasik liberalizmin soluna konumlandırılmaktadır (Rawls, 1993; Beveridge, 1945). Bu açıdan, modern liberalizm ve Keynesçilik’in anlamları arasında bir geçişlilik de söz konusudur (Steger ve Roy, 2010: 3).

Liberteryenizm, modern liberalizmin aksine, eşitlik ve dayanışma gibi kavramlara muhalefet etmekle beraber, liberalizmin diğer türlerinde de olduğu gibi, bireysel özgürlüklerin önemini vurgulamaktadır (Steger ve Roy, 2010: 8-9). Bazı aşırılıkçı liberteryen yaklaşımlarsa, devletin büsbütün ortadan kaldırılmasını savunur. Thorsen ve Lie’ye göre liberteryenizm, demokrasi ve sosyal adalet gibi geleneksel liberal değerlerden ziyade, özellikle iktisadi özgürlüklere amansız bir arzuya bağlıdır (2017). Liberalizmin bu ana türevleri arasında önemli yer tutan bir diğer yaklaşım da, kronolojik olarak nispeten daha yeni ve mevcut küresel siyasi ekonomik sistemi düzenlemek bakımından en etkili olan neoliberalizmdir.

1. Neoliberalizmin Tarihi Arka Planı

Neoliberalizm, liberal politikaların egemen olduğu bir dönemin sorunlarına cevap olarak doğan daha kamucu Keynesçi dönemi müteakip, liberal politikaların tekrar ve fakat bu kez sermaye birikimini daha da artırmayı hedefleyen bir ajandayla küresel siyasi ekonomik sistemi şekillendirmesini ifade etmektedir. Klasik liberal yaklaşımların uzun süren etkinliğinden sonra, 1929 ekonomik buhranı ile yaşanan sıkıntılar, birçok iktisatçı ve siyasetçiyi, gelecekte benzer buhranlardan korunmak için, gece gözcüsü devlet modelinin ötesinde birtakım devlet müdahaleleri gerekebileceğine inandırmıştır. Bu atmosferde John Maynard Keynes’in yüksek kamu harcamaları eliyle talep tarafının yönetimini savunan “İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi” (*The General Theory of Employment, Interest, and Money*) kitabı, birçok kesimi bu yaklaşıma ikna etmiştir (2017). “Piyasa ilkelerine bağlı, fakat serbest piyasaya karşı” olan Keynesçilik, demiryolları ve enerji gibi bazı sektörlerde kamu sahipliğini dahi savunmuştur (Steger ve Roy, 2010: 6). Bu planlı ekonomi düşüncesine, çoğu zaman ithal ikameci politikalar ile temel mal ve hizmetlerin kamu tarafından sübvansede edilmesi fikri de eşlik etmiştir.

Fakat 1960 ve 70’ler boyunca ortaya çıkan stagflasyon ortamında Keynesçi yaklaşım, enflasyon ve işsizlikle eşanlı olarak baş etmekte zorlanınca, yeni bir çözüm arayışı başlamıştır. 1968 olaylarının işaret ettiği, siyasi ekonomik sistemdeki genel sorunlar, 1971’de sabit kur sisteminin kaldırılmasıyla belirginleşmiş ve 1973-74 petrol kriziyle daha da kötüleşmiştir. Sorunun iktisadi boyutu, işsizliğin artmasına neden olan yetersiz özel sermaye birikiminin nasıl artırılacağı; siyasi boyutuysa, sermaye birikiminin, Keynesçi sistemdeki mevcut refah paylaşımını sürdürürken nasıl artırılacağı olmuştur (Gamble, 2001: 131-138). Harvey’e göre, sol düşünce akımları, bu ortamda

sermaye birikiminin nasıl artırılacağına dair sorunların çözümü için geleneksel düzenlemeci çözümler dışında pek bir şey önerememiştir (2007: 12). Kalecki'nin de analizinde belirttiği gibi Keynesçi sistem, devleti yeterli istihdamı sağlamakla sorumlu kılarak, emek ve sermaye arasında özel bir denge kurmuştu ancak şimdi, refahın üretimine ve paylaşımına ilişkin düzenlemelerde değişiklikler meydana gelmekteydi (1943). Harvey'nin savunduğu gibi, ekonomik seçkinlerin siyasi etkisine yönelik ciddi bir tehdit vardı ve var olan sınıfsal nüfuzlarını devam ettirebilmek için yeni bir siyasi ekonomik sistemi behemehâl kurmak zorundaydılar (2007: 15).

Diğer bir deyişle, neoliberalizmin doğuşuna ve yükselişine sebep olan itki, geç Keynesyen dönemin sorunları olmuştur ve bunlar arasında en önemlisi, kar oranlarının, sermaye birikimini yavaşlatacak şekilde düşmesi olarak görülmüştür (Duménil ve Lévy, 2004: 23-24). Kar oranlarını yükseltmenin tek yolu ise işgücü maliyetlerini baskılamak olarak tasarlanmıştır. Emek maliyetini baskılayan ve sermayeyle emek arasındaki çatışmayı yeniden üreten bu yaklaşım aynı zamanda, Harvey'nin neoliberalizmi ya küresel kapitalizm için ütopyik bir teorik dizayn ya da ekonomik seçkinlerin siyasi gücünü tekrar inşa etmek için gereken sermaye birikimini sağlama maksatlı siyasi bir proje olarak görmesinin sebebidir ve neoliberalizmin teorik altyapısı dikkate alındığında Cox'un, teorilerin daima birileri ve bazı amaçlar için olduğunu iddia eden yaklaşımıyla birebir örtüşmektedir (Harvey, 2007: 19; Cox, 1981). Neoliberal düşüncenin altında yatan iktisadi ve siyasi etkenlere kıyasla, neoliberalizmin tarihsel kökenleri çok daha tartışmalıdır.

'Neoliberalizm' kavramının kökenlerine ve karşılık geldiği değerler setine dair dört alternatif anlatı bulunmaktadır. En yaygın kabul edileni, Friedrich August von Hayek ve bir grup benzer fikirli entelektüel, akademisyen ve girişimciden oluşan ve Hayek tarafından 1947'de, devlet müdahaleci iktisadi yaklaşımların alternatiflerini tartışmak üzere kurulan Mont Pelerin topluluğuna atfedilen anlatıdır. "Kölelik Yolu" (*The Road to Serfdom*) eseriyle Hayek ve parasalcı fikirleriyle Milton Friedman neoliberal düşünce üzerinde etki yapmış olsalar da, neoliberalizmin kökenleri daha eskiye gitmektedir. Neoliberalizmin kökenlerine dair ikinci bir anlatı, neoliberalizmin kökenlerini, bir grup liberal entelektüelin 1938'de Paris'te totalitaryanizm ve Keynesçi devletin planlamacı politikalarının yarattığı tehditleri tartışmak için toplandığı ve hükümetlerin, hukukun üstünlüğünü sağlayarak serbest piyasanın koruyucusu olduğunu savundukları vakitlere kadar eskiye götürmektedir (Birch ve Mykhnenko, 2010: 2-3).

Neoliberalizm teriminin erken kullanımlarına ilişkin üçüncü alternatif, onun ilk kez, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya'da Freiburg okulu tarafından kullanıldığını iddia etmektedir (Steger ve Roy, 2010: ix). Son alternatif anlatıysa, terimin ilk kez, Charles Gide adlı bir Fransız yazarın 1898 tarihli makalesinde kullanıldığı şeklindedir (1898). Gide, kavramı daha sonraki bir çalışmasında da kullanmıştır (1922). Terimin ilk kez bir kitap başlığında kullanılmasıysa, Jacques Cros'nun 1950 tarihli doktora tezine aittir (1950). Her şekilde kesin olan, neoliberalizm kavramının batı Avrupa kökenli olduğu ve yirminci yüzyılda ortaya çıktığıdır. Mevcut küresel siyasi ekonomik nizamın temel düzenleyici ilkesi olan düşüncenin ortaya çıkışının netlikle belirlenemiyor olması, sadece uluslararası siyasi ekonomi açısından değil, dilbilim açısından da ilginçtir.

2. Neoliberalizmin Muhtevası

Neoliberalizm kavramının kökenlerinin belirlenmesindeki muğlaklık, kavramın muhtevası ve karşılık geldiği değerler setiyle ilgili tartışmalarda da aynen devam etmektedir. Freiburg okulu, neoliberalizm terimini, bazı eşitlikçi yönere sahip ılımlı bir piyasa ekonomisi anlamında kullandığı için terim, sosyal piyasa liberalizmine yakın bir anlamda, 'ordoliberalizm' (*ordo*, Latince'de düzen anlamına gelmektedir) ile değişmeli olarak kullanılmıştır ve planlı ekonomiye, klasik liberalizmin iktisadi anlayışına ve Keynesçi talep yönetimi anlayışlarına karşıdır. Ordoliberalizmin Hayekçi neoliberalizmden ayrıldığı nokta ise, Rüstow'un kullandığı tabirle "Serbest Piyasa – Güçlü Devlet" çerçevesinde, düzenleyici olarak güçlü bir devletin varlığını

savunmasıdır (Friedrich, 1955). Bu yaklaşım, gece gözcüsü devlet modelinden daha fazlasını savunmaktadır ve böylece, neoliberalizmin orijinal anlamı da, Keynesçi ve Hayekçi yaklaşımların ortasında bir yerlere denk gelmektedir. Fakat kavram, zaman içinde Hayekçi bir anlama bürünmüştür.

Bu çerçevede, neoliberalizmin tanımını ve muhtevasını belirlemek daha da zorlaşmaktadır. Tam da bu yüzden Saad-Filho ve Johnston, neoliberalizmi sadece teorik olarak açıklamanın imkânsız olduğunu savunmaktadırlar (2005: 1). Boas ve Gans-Morse'un belirttiği gibi, neoliberalizm, piyasa köktenciliklerinin aşırı bir yorumunu temsil ettiğinden ve kimse böyle anılmak istemediğinden ötürü, kavram çoğunlukla bu politikalara karşı olanlarca menfi anlamda kullanılmaktadır ve bu da, bir çeşit 'kavramsal çekişme' (*terminological contestation*) yaratarak, mantıklı ve akademik tartışmanın yerini almaktadır (2009: 138). Ayrıca kavram, o kadar çeşitli anlamlarda kullanılmaktadır ki, herhangi bir çalışmada neoliberalizm kavramının kullanılması, içerik hakkında çok az fikir vermektedir. Boas ve Gans-Morse'a göre araştırmacılar, neoliberalizmi politika seti, kalkınma modeli veya akademik paradigma olmak üzere üç şekilde görme eğilimindedirler (2009: 140).

Kavramın anlamındaki bu muğlaklığa rağmen, neoliberalizmin muhtevasını belirlemek büsbütün imkânsız değildir. Örneğin, sözlükbilim açısından 'neoliberalizm', Türk Dil Kurumu'nun Güncel Türkçe Sözlük'ünde hiç yer almamakta, Dil Derneği'nin sözlüğünde ise, "yeni erkincilik" olarak verilmektedir (Dil Derneği, 2023). Oxford İngilizce Sözlüğü ise neoliberalizmi, "serbest piyasa kapitalizmini destekleyen liberalizmin değiştirilmiş bir hali" olarak tanımlamakla birlikte bu tanım, "liberal görüşlere sahip olma" olarak tanımlanan liberalizm kavramına dayandığından ötürü, yine de açıklayıcı değildir (Oxford English Dictionary, 2022). Tanımı net olmasa da, Steger ve Roy da, neoliberalizmin bir ideoloji, bir yönetim tarzı veya politika seti olarak terennüm ettiğini savunmaktadırlar (2010: 11). Onlara göre ideoloji olarak neoliberalizm, kamuoyuna hâkim küresel seçkinlerce geliştirilmiş bir ideolojidir ve Marksizmden farkı, üretim ilişkilerini merkeze almamasıdır. Yönetim tarzı olarak ise neoliberalizm, serbest piyasa ekonomisini yegâne uygun yöntem olarak benimsemekte ve bu sistemde vatandaşlar 'müşteri', bürokratlar ise kendi menfaatlerini önceleyen profesyoneller haline gelmektedirler. Politika seti olarak neoliberalizm ise daha çok ilk ikisinin bir yansımasıdır ve Steger ve Roy bunu ekonominin deregülasyonu, ticaret ve sanayinin serbestleştirilmesi ve kamu iktisadi teşebbüslerinin özelleştirilmesi formülüyle açıklarlar (2010: 13). Bu formülasyon, teorikten ziyade pratik yönleri hakkında daha geniş bir uzlaşma bulunan neoliberalizmin muhtevasını da özetlemektedir.

Bu sınıflandırmaya benzer şekilde, Boas ve Gans-Morse da, siyasi ekonomi literatüründe bahsedilen neoliberalizm tiplerine dair bir sınıflandırma yapmışlar ve kavramın, iktisadi reform politikaları, kalkınma modeli, normatif bir ideoloji ve bir akademik paradigma olarak dört farklı anlamda kullanıldığını ve bunlar arasında en çok kastedilenin iktisadi reform politikaları olduğunu nicel olarak göstermişlerdir (2009: 143). Ayrıca, üç tip politikayı neoliberal olarak addetmişlerdir: fiyatlar, sermaye ve ticaret üzerindeki kontrolleri kaldıran politikalar; özelleştirme gibi uygulamalarla devletin ekonomideki rolünü azaltan politikalar ve makroekonomik istikrarı hedefleyen sıkı maliye ve para politikaları (Boas ve Gans-Morse, 2009: 143). Bir başka çalışmada neoliberalizmin üç çeşidini, normatif ideolojik sınıfsal bir proje, neo-emperyal bir proje ve piyasa köktencisi bir ideoloji olarak tespit etmektedir (Swain, Mykhnenko ve French, 2010: 143). Overbeek ve Apeldoorn da neoliberalizmi piyasacı, arz odaklı ve ortodoks parasalcı birtakım söylemlerin bileşimi olarak görmektedirler (2012: 5).

Bütün bu sınıflandırmaların gösterdiği, neoliberalizm kavramının, birden çok anlama karşılık geldiğidir. Harvey ise, sosyal bilimler açısından daha 'kullanıcı dostu' bir tanıma sahiptir; neoliberalizmin, devletin rolünün piyasaya uygun koşulların yaratılması ve sürdürülmesine indirgendiği siyasi ekonomik pratiklerin bir teorisi olduğunu söylemektedir (2007: 2). Harvey de

devleti gece gözcüsü modeline yakın bir yere konumlandırmasına rağmen, neoliberalizmi ‘neo’ yapan özelliğin ne olduğu yeterince açık değildir. Fakat liberalizmle farkının, liberalizmde yanlış yatırımlardan doğan batma riskinin yatırımcıya ait olduğu, neoliberalizmdeyse borçluların, devletler ve uluslararası düzen eliyle, borçlarını sonuçları ne olursa olsun ödemeye zorlandıkları şeklinde açıklamaktadır (2007: 29).

Neoliberalizmi neo yapan özelliğin ne olduğunu anlamak için önce onun, liberalizmin politika yapımında etkili olduğu bir dönemden sonra etkisini yitirmesi ve sonra tekrar etki kazanmasına karşılık geldiğini anlamak gerekir. Dolayısıyla, liberalizme kıyasla neoliberalizmin, artırılmış bir rekabet ve devlet müdahalesinin daha da düşürüldüğü bir ortamı hedeflediği söylenebilir. Ostry, Loungani ve Furceri de, Uluslararası Para Fonu’nun (IMF) bir yayınında neoliberalizmin, artırılmış rekabet ve daha da küçük devlet olmak üzere iki temeli olduğunu savunmaktadırlar (2016: 38). Bilhassa 2008 iktisadi krizinden beri artarak savunulan ve çeşitli sektörlerdeki büyük şirketlerin kurtarılarak yatırımcıların iflas riskinin adeta sıfırlanmasını savunan ‘batmak için çok büyük’ (*too big to fail*) argümanı da, tıpkı ‘başka alternatif yok’ (*There is No Alternative*) diyen TINA argümanı gibi, neoliberalizmin yatırımcıları savunmadaki aşırı duruşunun iyi bir göstergesidir. Harvey’nin yaklaşımından destekle, neoliberalizmi neo yapan özelliğinin ulusal ölçekte batmak için fazla büyük yatırımlardan, küresel ölçekteyse uluslararası yatırımlardan beklenen finansal akışın devlet eliyle garantilenmesini sağlayan bir neoliberal devlet yaratmaya odaklanması olduğu söylenebilir (Ünal, 2023: 27).

Bu açıdan neoliberalizm, teorik bir çerçeve olmaktan ziyade, bir tür siyasi ekonomi pratiğidir. Öncelikle, neoliberaler, neoliberalizmin bilimsel yöntemi yansıttığını ve nihai bir değerler setine ulaşmaktan ziyade, gelişmeye açık olduğunu savunmaktadırlar (Pirie, 2017: 8). Diğer taraftan, örneğin bizzat aynı yazar, kendiyle çelişen şekilde, insan davranışlarının tahmin edilebilir olmadığını kabul etmektedir (Pirie, 2017: 41). Hâlbuki Popperci yaklaşıma göre, bilimsel bilginin temel özelliği yanlışlanabilir ve tekrarlanabilir olmasıdır. Ancak, neoliberalizmin tekrarlanabilir olmadığını yukarıda bizzat Pirie kendisi göstermişken, Rodrik ise, neoliberal tavsiyelerin, aşırı açık uçlu olmalarından ötürü, asla yanlışlanabilir olmadığını göstermiştir (2006: 980). Bir bilgi alanının bilimsel kabul edilmesinden sonra, daima metodolojik tartışmalar başlamaktadır. Neoliberalizmin yöntemsel yaklaşımıyla ilgili olarak en çarpıcı olan şey ise, Pirie’ye göre neoliberalizm ve sosyalizmin birbirlerinden sadece yöntemsel açıdan ayrıştıklarını belirtmesidir; ona göre sosyalizm servetin tekrar dağıtımını hedeflerken, neoliberalizm servetin yaratımını hedeflemektedir (2017: 55). Neoliberalizmin bir diğer ‘yasası’ ise, siyaset ve ekonominin ayrılmasıdır; neoliberalizm de, liberalizmin diğer türevlerinde de olduğu gibi, siyaset ve ekonominin ayrı ve ikincinin birinciye üstün olduğu inancına dayanmaktadır. Yine de, *Reaganomics* ve *Thatcherism* gibi, kendi içinde çeşitli türevleri olması sebebiyle, neoliberalizmin de yekpare bir yapı olmadığı iddia edilebilir.

Çeşitli türevlerin varlığına rağmen, bütün neoliberal uygulamalar, Vaşington Oydaşması’nda (*Washington Consensus*) vücut bulan birtakım ortak özellikler paylaşmaktadır. 1990 yılında John Williamson tarafından, *Latin American Adjustment: How Much Has Happened?* eserinde kavramsallaştırılan Vaşington Oydaşması tabiri, gelişmekte olan ülkeler için on reform tavsiyesi içermektedir: mali disiplin, kamu harcama önceliklerinin gözden geçirilmesi, vergi reformu, faiz oranlarının serbestleştirilmesi, rekabetçi bir kur oranı, ticaretin serbestleştirilmesi, gelen doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının serbestleştirilmesi, özelleştirme ve mülkiyet haklarının iyileştirilmesi (1990). Vaşington Oydaşması’nın ve neoliberalizmi besleyen Friedman’ın parasalcılık ve Buchanan ile Tullock’un kamu tercihi teorisi gibi diğer fikirler de düşünüldüğünde Harvey’nin, neoliberalizmin bütün kurgusunun, sermaye birikimini artırmak için kapitalizm içinde yeni alanlar oluşturmaya odaklandığı yönündeki görüşü daha da anlam kazanmaktadır (Harvey, 2007: 159). Benzer şekilde Gamble da, neoliberalizmin savunduğu tek politika reçetesinin,

kısıtlamaları kaldırıp vergileri indirerek piyasalara en geniş alanı yaratmak olduğunu savunmaktadır (2001: 132).

Neoliberalizmin iktisadi muhtevasının yanı sıra, siyasi olarak demokrasiyi ‘gerekli’ gören bir ideoloji olmadığını da anlamak gerekir; neoliberalizmin, ifade özgürlüğü ve demokrasi konularındaki görece sessizliği bu durumun temel göstergesidir. Neoliberalizmin iktisadi reçetelerinin otokrat yöneticilerce de uygulanabiliyor olması, Harvey’nin, neoliberalizmi ‘siyasi ekonomik pratikler bütünü’ olarak algılayışını daha da anlamlı kılmaktadır. Thorsen ve Lie de, neoliberalizmin, bilhassa bireysel iktisadi özgürlükleri vurguladığını belirterek bu pozisyonu desteklemektedirler (2017). Neoliberal reçetelerin ilk tatbikinin askeri darbe sonrası Şili olduğu akla getirildiğinde, bu yaklaşımlardaki haklılık payı daha iyi görülmektedir. Neoliberalizmin, sosyal transfer içeren politikalara karşı, neredeyse “sosyal Darwinizm”e varan karşıtlığı, neoliberal reform programlarının seçmen desteği toplamada yetersiz kalmasına neden olmaktadır (Smith, 2017). Bu sebeple, neoliberal politikaları savunan siyasetçiler, kampanyalarına başka değerler de eklemek zorunda kalmaktadırlar.

Neoliberalizmin işbirliği yapabileceği en uygun siyasi yaklaşım ise, her ikisinin de düzene verdiği önemden dolayı, yeni muhafazakarlık (*neoconservatism*) olarak belirginleşmektedir. Yeni muhafazakarlığın önemseydiği aile, dayanışma, dini erdemler gibi geleneksel değerleri paylaşmamakla birlikte her iki akım da, sosyal düzene önem atfederek bu zeminde buluşmaktadır ve popüler olmayan neoliberal programların seçmen desteği almasının tek yolu da düzen vaat etmektir (2001: 132). Neoliberalizmin demokrasiye ‘hevesli’ olmamasının altında yatan ana itki, siyaset ve ekonomiyi birbirinden ayrı görmesi, ikinciye birinciye üstün tutması ve siyasi müdahalelerin, servet yaratımında kritik olan ekonominin teknik niteliklerini bozucu etki yaptığını savunmasıdır. Sıkı teknik düzenlemeler, siyasetçiler açısından mümkünün hududunu çizmekte ve kullanılan teknik dil de, iktisadi konuları kamuoyunda tartışılmaktan uzak tutmaktadır. Neoliberalizmin, çeşitli sektör ve işlevler için bağımsız idareler kurulmasını savunan “düzenleyici özü” de bu şekilde ortaya çıkmaktadır (Harvey, 2007: 67). Rodrik, bu yaklaşımı “kurum köktenciliği” olarak adlandırmaktadır (2006: 980).

Böylece, neoliberal politikaların uygulandığı ülkelerde, önemli bir teori içi tutarsızlık ortaya çıkmaktadır: genişleyen bürokrasi. Neoliberalizm bir taraftan devletin küçülmesini ve ekonomiye müdahalesinin azalmasını savunurken, yarattığı düzenleyici kurumlar ile hem bürokrasiyi genişletmiş, hem de ‘daha az devlet müdahalesi’ değil, sadece ‘farklı tipte bir devlet müdahalesi’ getirmiş olmaktadır (Birch ve Mykhnenko, 2010: 5). O’Neill da, neoliberal politikaların devlet müdahalesi olmaksızın uygulanamayacağını ve neoliberal pratiklerin yayılmasıyla, devlet eliyle planlamanın yerini kaosu aldığını belirtmektedir (2003: 259). Karşılığında neoliberaler, bunun yanlış bir tabir olduğunu, ikilemin rasyonel planlama ile kaos arasında değil, merkezi planlama ile sistemin çeperlerinde yapılan bir planlama arasında olduğunu ve planlı sistemin planlayıcıların, piyasa sisteminin ise vatandaşların genel önceliklerinin karşılanmasına imkan tanıdığını söyleyerek neoliberal reçeteleri savunmaktadırlar (Pirie, 2017: 18-21). Bu noktada ise sorun, vatandaşların genel önceliklerini kimin temsil ettiğidir. Örneğin, Keynesçi bir sistemden neoliberal bir modele geçme kararını kim verecektir?

Eğer iktisat bilimi, tanımı gereği, kıt kaynakların sonsuz ihtiyaçlar arasında bölüşümü hakkındaysa, bu bölüşüm, doğal olarak bir karar süreci içermektedir ve siyaset, istisnasız bütün karar alma süreçlerine içkindir. Bu açıdan, Thorsen ve Lie, neoliberal pratiklerin doğasına ilişkin isabetli bir yorum yaparak, neoliberal politikaların tatbikinin gücü, siyasi süreçlerden iktisadi süreçlere, devletten piyasaya ve yasama ile yürütmeden yargıya aktardığını savunmaktadırlar (2017).

Diğer bir deyişle, hem ulusal hem de küresel seviyedeki siyasi ekonomi pratikleri nazarından, devletin piyasa lehine geri çekildiği bir ortam, neoliberal sistem tasarımının temel arzusu ve

öngörüsüdür. Böylece, siyasi ekonominin kurucu figürlerinden Susan Strange'in "Devletin Ricatı" (*Retreat of the State*) eserindeki kuramsal çerçeve de, neoliberal dönüşümü ifade etmede daha anlamlı hale gelmektedir. Elbette devletler, bir sistem içerisinde etkileşimde bulunmaktadır ve siyasi ekonomik sistemin düzenleyici ilkesindeki değişimler sistemdeki güç yapılarının niteliğini de değiştirmektedir. Bu sebeple, neoliberal dönüşümün uluslararası siyasi ekonomik sistemdeki güç yapılarında oluşturduğu değişimin tetkiki de önem taşımaktadır.

3. Uluslararası Siyasi Ekonomide Yapısal Güç Kavramı

Yapısal güç kavramından önce güç kavramına değinmek daha uygundur; çünkü uluslararası ilişkilerde geçer akçenin güç olduğu, antik Yunanda *Melos* (Değirmenlik adası) ve Atina arasındaki mücadeleyi anlatan Tucidides'ten beri gözlemcilerin ve çağdaş Uluslararası İlişkiler teorilerinin çoğu tarafından ittifakla kabul edilmektedir. Bunun sebebi gücün, hem devletlerarasındaki, hem de devletler ve devlet dışı aktörler arasındaki ilişkilere içkin olmasıdır; hatta Stopford, Strange ve Henley'in "üçgen diplomasi" (*triangular diplomacy*) yaklaşımı benimsenirse gücün, devlet dışı aktörlerin kendi arasındaki ilişkilere dahi içkin olduğu kabul edilebilir (1991). Buna rağmen gücün tanımı, türleri ve içeriği hakkındaki tartışmalar devam etmektedir. Nye bu durumu, gücü, tıpkı aşk gibi, ölçmek ve tanımlamaktansa yaşamının daha kolay olduğunu belirterek ifade etmektedir (2004: 53). Nye'in bu yaklaşımı ilk anda romantik bir klişe gibi görünse de, aslında gücün, nereden bakıldığına ve hangi tip güçten bahsedildiğine göre değişkenlik gösteren doğasını çok iyi ifade etmektedir. Yani gücü tanımlamak zor olsa da, onunla yüzleştığımızda hemen anlarız.

Yine de, gücün tanımına dair en geniş kabul gören yaklaşım, Dahl'ın "A'nın, B üzerinde, B'nin yapmayacağı bir şeyi yaptırabildiği dereceye kadar gücü vardır" şeklindeki yaklaşımıdır (1957: 201). Organski de gücü, "diğerlerinin davranışlarını kendi amaçlarına uygun şekilde etkileme kabiliyeti" olarak tanımlamaktadır (1968: 104). Nye ve Holsti de gücü benzer şekilde tanımlarlar; fakat Deutsch gücü, "çekişmelerde galebe çalma ve engelleri aşma kabiliyeti" şeklinde işlevselleştirmektedir (Deutsch, 1973: 23; Holsti, 1977: 165; Nye, 2004: 1). Tanımındaki çeşitliliğe paralel diğer bir ayrışma da, gücün sınıflandırılmasına ilişkindir; özellikle 'ilişkisel' (*relational*) ve 'yapısal' (*structural*) güç arasında net bir ayrışma vardır. İlişkisel güç, aktörlerin her bir ilişkisinde, karşılıklı yer alan aktörlere göre farklı bir denkleme dönüşmektedir; Dahl'ın tanımı tam da bu güç tipine karşılık gelmektedir.

Bu çalışmada kullanılacak güç tipi olan yapısal güç ise, aktörlerin seçim ve davranışlarının belirlenmesinde yapıların rolüne odaklanmaktadır. Bütün yapının her zaman belirli bir sahibi veya belirleyicisi yoktur, fakat yapının içindeki aktörler, oyunun kuralları ve nihai sonuçlar üzerinde farklı etkiye sahiptir. Diğer bir deyişle yapı, parçalarının toplamından daha fazlasıdır. Yapısal güç, literatürde, birçok farklı isimle anılmaktadır; kimileri yapısal güç, kimileri de sistemik güç veya meta güç gibi kavramları tercih etse de, yapısal güç ile kastedilenlerin çoğu benzer temellere dayanmaktadır ve bunların en önemlisi, yapının, yapı içindeki aktörlerin birbirleriyle etkileşiminden daha belirleyici bir nitelik taşıdığıdır. Böylece, yapı-yapan (*structure-agent*) tartışmaları açısından yapısal güç yaklaşımları, ilkini incelemektedir. Waltz'un "yapısal realizm" yaklaşımı da, yapısalcı birçok teorinin dayandığı zihin yapısının tipik bir örneğidir (2010). Krasner, kendi "meta güç" kavramını, "oyunun kurallarını değiştirme gücü" olarak tanımlamış, Joseph ise yapısal gücü sistemin, içindeki aktörleri belirli şekillerde davranmaya zorlaması olarak ifade etmiştir (Krasner, 1985: 14; Joseph, 2011: 637). Kısaca yapısal güç, bir yapının içindeki aktörlerin tercihlerini, kasti bir müdahaleye gerek kalmadan yapının kurallarına uygun şekilde kendiliğinden ayarlamasını ifade etmektedir. Ülkelerin birbiriyle entegrasyonunun arttığı Soğuk Savaş sonrası dönemde, yapısal gücün önemi daha da artmıştır. Strange de, dünya sisteminde devletler ve iktisadi kuruluşlar arasındaki ilişkilerde gitgide daha belirleyici olanın yapısal güç olduğunu ve ilişkisel güçten daha önemli hale geldiğini savunmaktadır (1994: 24).

Bu çalışma, uluslararası siyasi ekonomideki neoliberal dönüşümün, küresel finans ve bilgi yapılarındaki dönüşüm sayesinde gerçekleştiğini savunmakta ve iktisadi ve bilişsel bu dönüşümü, Susan Strange'ın yapısal güç yaklaşımını kullanarak incelemektedir. Böylece hem küresel neoliberal dönüşümün politika yayılma patikalarını incelemekte, hem de hemen hemen bütün yapısal güç yaklaşımları için getirilebilecek olan, güç mekanizmalarının nasıl çalıştığı hakkındaki eleştirileri, yapısal güç yaklaşımlarına katkıda bulunarak cevaplamaya çalışmaktadır. Çeşitli yapısal yaklaşımlar arasında Strange'ın yapısal güç yaklaşımı, küresel finansın yanı sıra küresel bilgi yapısına da ayrı bir güç yapısı olarak değinmekte ve böylece neoliberal dönüşümün söylem ve zihniyetteki yansımalarını daha iyi açıklamaktadır. Strange, yapısal gücü, uluslararası siyasi ekonomide devletlerin, siyasi ve ekonomik kurumların ve her alandaki profesyonellerin içinde etkileşimde buldukları yapıları şekillendirme ve etkileme gücü olarak tanımlamaktadır ve güvenlik, üretim, finans ve bilgi olmak üzere dört birincil güç alanı sınıflaması yapmaktadır (1994: 25). Çalışmanın, diğerleri arasından Strange'ın yapısal güç yaklaşımını kullanmayı tercih etmesinin sebebi, Strange'ın yaklaşımında birincil güç sahaları arasındaki ikili ve çoklu çift yönlü ilişkisellikler ile birincil güç alanlarının, uluslararası hukuk düzeni gibi ikincil güç alanlarıyla olan hiyerarşik ilişkisidir. Bu özellikler, aynı zamanda politika yayılma mekanizmalarının da çalışma ilkelerini kapsamaktadır. Bu çalışmanın maksat ve kapsamı gereği, dört birincil güç yapısından sadece finans ve bilgi yapılarına ağırlıkla yer verilecektir.

Finans yapısı, sistemde kredinin yaratılmasına, alınıp satılmasına ve sermayenin nasıl kullanıldığına ilişkin koşulları belirleyen yapıdır (Strange, 1990: 259). Finansal yapıdaki finansal güç ise, bazı aktörlere kredi sağlayarak onların şimdi harcıyıp gelecekte ödeyerek bugünkü piyasa koşullarını etkileme kapasitesi oluşturmaya imkân verirken, diğer bazı aktörleri kredi mekanizmalarından dışlayabilme gücüdür (Strange, 1994: 90). Strange'e göre finans yapısı veyahut kredi yapısını kontrol etme gücü, son birkaç on yılda diğer güç yapılarından daha fazla önem kazanmıştır. Bunun sebebi, iktisadi büyümenin artık sermaye birikimi sürecini beklemeden, kredi yaratımı sayesinde gerçekleştiriliyor olmasıdır. Strange'e göre Marksist analistlerin gözden kaçırdığı şey, gelişmiş bir ekonomide yatırımın biriktirilen sermayeyle değil krediyle yapıldığı ve o kredinin biriktirilen değil yaratılabilen bir şey olduğudur (1994: 30). Bir başka çalışmasında ise Strange, finans yapısının gücünün neden bu kadar arttığını, sermayenin bedelinin ve her türlü yatırımda sermaye gideri (*capex*) oranı artarken işletme gideri (*opex*) oranının düşmesine bağlamaktadır (1996: 9). Gerçekten de, gelişen teknoloji bir taraftan her türden ürün ve hizmetin karmaşıklığını artırırken, bir taraftan da başlangıçta katlanılması gereken yatırım maliyetini artırmaktadır. En basit örnek olarak, ilk yatırım maliyeti düşük işletme gideri yüksek termal elektrik santrallerinden, ilk yatırım maliyeti yüksek işletme gideri düşük yenilenebilir elektrik santrallerine geçiş verilebilir. İlk yatırım maliyetinin artmasıysa ülkeleri, özellikle dış kaynak ihtiyacı yüksek olan en az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeleri, gelişmiş ülkelerin finans piyasalarından kaynak bulmaya, kısaca onların taleplerini karşılamaya mecbur bırakmaktadır.

Tam da bu sebeple birçok başka yazar gibi Strange de, bir kalkınma ve ekonomik büyüme aracı olarak paranın, siyasi gücün ikamesi olduğunu belirtmektedir (1994: 95). Bu açıdan, kredi mekanizmalarında etkili olan aktörler aynı zamanda ekonomik neticeler üzerinde de etkili olduğu için, kendi isteklerini kasten dayatmadan dahi, siyasi etkiye sahip olabilmektedir.

Strange, uluslararası finansal kurumların etkilerini de yapısal analize dâhil etmektedir. Sıkıntı yaşayan ülkeler Uluslararası Para Fonu'na (IMF) başvurduklarında IMF deflasyonist, piyasacı ve sübvansiyon karşıtı politikalar uygulatarak ülkeleri disipline etmeye ve böylece uluslararası piyasaları, bu ülkelere borç vermeleri için tatmin edecek güveni sağlamaya hazır ve istekli durumdadır (Strange, 1994: 112). Uluslararası finansal sistemin devletlerarası borçlardansa banka kredilerine dayalı hale gelmesi, borçlu ülkelerin finansal zafiyetlerinin siyasi sonuçlar yaratması riskini azaltırken, özel bankaların IMF onayı olmadan kredi vermeye yanaşmamalarıysa, bu ülkeleri bu kez de IMF kararlarına hassas bir hale getirmiştir (Strange, 1990: 261). Birçok

gelişmekte olan ve en az gelişmiş ülkenin uluslararası finansal yapıda benzer sorunlarla uğraşmasının sebebi, fiziki sınırlarla bölünmüş olsa da küresel finansal sistemin sanki tek bir bütünmüş gibi hareket etmesidir; bu sistemde ulusal sanayi politikaları veya ülkelerin ekonomi tercihleri, o ülkenin küresel finansal yapıdan ne kadar faydalanabileceğini, dış politika veya savunma politikasından bile daha fazla etkileyebilmektedir (Strange, 1990: 260; Stopford, Strange ve Henley, 1991: 1).

Bilgi yapısı da, birincil küresel güç yapılarından olmasına rağmen, en gözden kaçırılmış, en az anlaşılmış ve çalışılmış yapılardan biridir. Bilgi yapısı inançlar, her türden fikir ve bilgi ile bunların nasıl iletildiği, yayıldığı ya da engellendiğini kapsamaktadır. Finans gibi diğer güç yapıları, kredi sağlamak gibi, pozitif bir kapasiteye dayanmaktayken bilgi yapısı genelde, bazılarının belirli bilgi/verilere erişimini kısıtlamak gibi negatif bir kapasiteye de dayanmaktadır. Bilgi yapısının diğer bir farkı da, birinin sahip olduğu bilgi miktarının diğerlerine kalan bilgi miktarını azaltmaması, yani sıfır toplamı olmamasıdır (Strange, 1994: 122). Strange, bilgi yapısındaki üç önemli değişikliği, büyük hacimdeki verinin depolanmasına ve uzak mesafelere kolayca iletilmesine imkân sağlayan iletişim sistemlerindeki gelişme, sözsüz iletişimin uzak mesafeli iletişimi daha etkili hale getirmesi ve insan topluluklarını bölen ve ayrıştıran inanç ve düşünce sistemlerinin aşınması olarak tanımlamaktadır (1994: 120-122). Üniversite ve okulların yaygınlaşp dini eğitimin yerini alması ve profesyonel kariyerin tek yolu haline gelmesiyle bu kurumlar, belirli fikirlerin yayılıp savunulması ve insanların belirli inanç ve fikirlere sevk edilmesinde kullanılmaya başlamıştır.

Bilgi yapısındaki negatif kapasite, hâkim fikir ve inançlara alternatif olabilecek fikir ve inançların oluşmasını ve yayılmasını önlemeyi de kapsamaktadır; Orta çağ kilisesinin uygun görmediği görüşleri engellemek için dini eğitim kurumlarını kullanması gibi müesses neoliberal düzen de, kamucu alternatiflerin oluşmasını, bu fikirleri daha eğitim kurumlarında ve uluslararası platformlarda baskılayarak ya da ekolojik hâkimiyetini bu alternatiflere karşı kullanarak engellemektedir. Bilgi yapısı bunu, aktörlerin kasti çabalarına gerek kalmadan, belirli siyasi ekonomik fikirlerin desteklenmesi, yaygınlaştırılması ve uygulanmasının desteklenmesiyle gerçekleştirmektedir. Bilgi yapısındaki gücün özü, küresel olarak hangi değerlerin yayılıp savunulacağını etkileme gücüdür. Bu sayede bilgi yapısı, farklı aktör tipleri için farklı alanlardaki meşru seçeneklerin hududunu tayin etmektedir.

Basitçe, bir fikir sistemin çoğunluğu tarafından benimsendiğinde, azınlıkta kalanlar üzerinde, çoğunluk değerleriyle uyumsuz uygulamalarını meşrulaştırma konusunda bir baskı kendiliğinden oluşmakta, bu da onları yapıya uyum sağlamaya sevk etmektedir. Kamuoyundaki uyumsuz fikirler de, gerek eğitim kurumları gerekse de bu eğitim kurumlarına dayanan akademik ve profesyonel platformlarca itibarsızlaştırılmaktadır. Strange'in de belirttiği gibi, alternatif değerlerin meşruiyet kazanmasını engelleyebilme tekeli, müesses yapı içinde etkili olan aktörlerin güçlerini korumalarının temelidir (1994: 124). Bu yüzden kredi verenlerin finanse edecekleri uygulamaların, müesses bilgi ve finans yapılarında meşru kabul edilen değerler ve pratiklere dayanması ve bu sınırlar dâhilinde kalması gerekmektedir. Küresel finansal aktörler, güçlerini istenen siyasi ekonomi pratiklerini destekleyerek, diğer aktörlerin politika tercihlerini etkilemekte kullanmaktadır. Böylece finans ve bilgi yapılarında kendiliğinden işleyen süreçler, müesses neoliberal nizamın yeniden üretilmesini sağlamaktadır. Bu kapsamda alternatiflerin oluşmasının önlenmesi, mevcut yapının sürdürülmesi ve yapı içinde yaygınlaştırılması için işleyen politika yayılma mekanizmalarının tetkiki ayrı bir önem taşımaktadır.

4. Uluslararası Siyasi Ekonomide Neoliberal Yapılaşım

Bu bölümde, uluslararası siyasi ekonomideki neoliberal yapılaşımı mümkün kılan, bazıları kasti bazıları yapısal politika yayılma mekanizmaları, yapısal güç perspektifinden incelenecektir. İki

gruptaki politika yayılma mekanizmaları zaman zaman birbiriyle ilintili olabilmekte ve bazen bir mekanizma hem kasti olarak kullanılabilen hem de yapısal olarak etki gösterebilmektedir.

4.1.Kasti Politika Yayılma Mekanizmaları

Kasti politika yayılma mekanizmaları, uluslararası siyasi ekonomik sistemdeki aktörler tarafından, belirli bir politika, pratik veya fikri diğer aktörlere de yaygınlaştırmak amacıyla bir hedefe matuf, ‘kasten’ ve bilinçli atılan adımları ifade etmektedir. Kasti politika yayılma mekanizmalarına sistemdeki güçlü aktörlerce, Drezner’in gösterdiği gibi iktisadi küreselleşmenin politikalarda yeterince yakınsama oluşturmaması nedeniyle ihtiyaç duyulmuştur (2001). Bu gruptaki mekanizmaların anlaşılması, işleyişlerindeki basitlikten ötürü, yapısal mekanizmalara kıyasla daha kolaydır. Kasti politika yayılma mekanizmaları, seçkinlerin devşirilmesi (*elite recruitment*) ve zorlayıcı politikaların uygulanması (*policy enforcement*) olarak kabaca ikiye ayrılabilir.

Seçkinlerin devşirilmesi, özellikle ‘Şikago oğlanları’ (*Chicago boys*) örneğiyle bilinmektedir. Yüzlerce Şilili iktisat öğrencisinin, Şikago Üniversitesi’nde serbest piyasa mantığıyla eğitilip ülkelerine dönmeleri ve zaman içerisinde bu öğrencilerin Şili ve çevre ülkelerde görevde yükselmeleriyle, iktisat siyaseti ve uygulamalarında neoliberal etkiler görülür hale gelmiştir. Bilhassa, 1973’te Amerikan Merkezi Haberalma Teşkilatı (CIA) desteğiyle gerçekleşen Pinochet darbesinden sonra Şikago oğlanları, yeni yönetimi ekonominin serbestleşmesi, özelleştirme yapılması, sosyal harcamaların azaltılması, gümrük vergilerinin azaltılması ve fiyat kontrollerinin kaldırılmasına yönelmiştir ve Şili, adeta neoliberal reçetelerin denendiği bir laboratuvar haline gelmiştir (Jilberto, 1993). 1973 Şili darbesinden sonra uygulanan politikalar sebebiyle, ‘neoliberal’ kavramı da anlam kayması yaşamış ve özellikle güney Amerikalı yazarlar tarafından eleştirel bir anlamda kullanılmaya başlamasıyla, terminolojik kaymanın (*terminological shift*) en klasik örneklerinden biri olmuştur (Boas ve Gans-Morse, 2009: 150). Bir ülkenin seçkinlerinin kasti bir çabayla belirli bir yönde devşirilmesi, bazen entelektüel açıdan ters sonuçlar da doğurabilmekte, kamuoyunda yaratabileceği neoliberalizm karşıtlığıyla sermaye kontrollerinin getirilmesine veya korumacı politikalara sebep olabilmektedir (Gamble ve Payne, 1996: 254). Bu yüzden, neoliberal reformların demokratik yollarla uygulanması gereken ülkelerde, rızanın inşası da gerekmektedir. Rızanın inşası içinse, medya gücü ve bazı meşhur figürlerin neoliberalizm tarafına çekilmesi gerekmiştir. Bu sayede daha sonra siyasi partilerde etkinlik kazanılarak nihayetinde hükümet gücünün zaptı mümkün olabilmıştır (Harvey, 2007: 40). Neoliberaler ise bu yaklaşımı, sanki bir grup zengin ve üst düzey insanın, sağ politikacıların işbirliğiyle dünyayı gizlice yönetme çabası şeklinde gülünç bir komplo teorisi gibi algılayarak reddetmektedirler (Pirie, 2017: 2).

Zorlayıcı politikalar ise havuç-sopa siyaseti (*carrot and stick policy*) olarak da bilinmektedir ve genelde iktisadi buhran yaşayan ülkelerin, kredi bulma süreçlerinde özellikle küresel ekonomik sistemde kredi mekanizmalarını kontrol eden iki ana aktör IMF ve Dünya Bankası (DB) tarafından bir politika yayılma mekanizması olarak tercih edilmektedir. 1980’lerden itibaren bu kurumlar, sadece kısa dönemli ödemeler dengesi sorunu yaşayan ülkelerin değil, uzun vadeli fiziki yatırımlar için de kredi arayan ülkelerin ana fonlayıcısı olmuştur. Fakat ülkeler bu kurumların kapısını çaldıklarında, her iki kurum da sadece koşulluluk (*conditionality*) ilkesi çerçevesinde kredi vermeyi kabul etmiştir. Koşulluluk, ülkeleri, ekonomilerini neoliberalizm çerçevesinde dönüştürmeye sevk ederek, borçlarını ödeme kapasitelerini artırmaya dayanmaktadır. Ülkeler kredi için başvurduklarında krediyi nerede kullanacakları, hangi reformları yapacakları gibi unsurları içeren bir Niyet Mektubu (*Letter of Intent*) sunmaları beklenir ve bu mektuptaki taahhütler çerçevesinde finansman akışı düzenlenir. Koşulluluk çerçevesinde ülkelere önerilen standart reçeteler, genelde Vaşington Oйдаşması’nda olgunlaşan fikirlere dayanmaktadır. Bu reçeteler ülkelere, 1980’lerin borç yapılandırılmaları sırasında kurumsal reformlar, özelleştirmeler ve daha az sosyal harcama uygulamalarını öneren yapısal uyum programları (*structural adjustment*

programmes) kapsamında dayatılmıştır (Harvey, 2007: 29). Bu programlar müddetince kriz olan ülkelerde önce istikrarlılaştırma, sonra özelleştirme ve nihayet bütünüyle serbestleştirme, neoliberal çerçevede yetişen teknokratların temel iş yapış şekli olmuştur (Rodrik, 2006: 973). Fakat 2000'lerin ortalarından sonra, bütün ülkelerde tek tip reçetelerin uygulanmasındansa farklı ülkelerdeki farklı sorunlara karşı hükümetlere esneklik sağlanmasının daha iyi olabileceği Dünya Bankası'nca da kabul edilmeye başlamıştır (World Bank, 2005: 14).

Zorlayıcı ve dış kaynaklı niteliklerine rağmen IMF ve Dünya Bankası programları, yine de içeride belirli bir destek olmaksızın ilerleyememektedir. Hatta Harvey'e göre, IMF bazen, içerideki hâkim sınıfların zaten uygulamak istedikleri neoliberal politikaların adeta günah keçiliğini üstlenmektedir (2007: 117). Stiglitz de, neoliberal politikaların uygulanması sırasında Batılı finans kurumlarının nasıl her şartta kazanabildiklerine dair şüpheleri ortaya koymaktadır (2002: 129). Koşulluluk politikası ve yapısal uyum programları, öncül ve ardıl olarak ikiye ayrılmaktadır. İlkinde kredi, taahhüt edilen reformların gerçekleşmesinden sonra verilirken, ikincisinde ise reformların öncesinde verilir (Waeyenberge, 2010: 106). Dünya Bankası ise ülkelerin krediye değil, fikirlerin tatbikine odaklanması gerektiğini savunmaktadır (World Bank, 1998: 4). Böylece banka, kendini, iyi uygulama örneklerinin ve 'hasta' ekonomilerin nasıl iyileştirileceğine dair reçetelerin saklandığı bir 'bilgi bankası' gibi de konumlandırmış olmaktadır (Wolhensohn, 1996). Buradaki sorun bankanın, bilgiyi salt bilimsel bir çerçeveden algılayarak o bilginin üretildiği sosyo-kültürel arka planı görmezden geliştirdiği (Mehta, 1999).

4.2. Yapısal Politika Yayılma Mekanizmaları

Yapısal politika yayılma mekanizmaları, uluslararası siyasi ekonomik sistemdeki aktörlerin kasti çabaları olmaksızın, finans ve bilgi yapılarındaki neoliberal dönüşümün, ülkeler üzerinde kendiliğinden yarattığı etkiyle devletlerin buna uyum sağlaması veya yeni oluşan düzenden faydalanmak istemesi şeklinde etki göstermektedir. Neoliberal dönüşüm açısından en önemli iki yapısal politika yayılma mekanizması ise değişen menfaatler (*altered payoffs*) ve ilke değişimi (*norm substitution*) olarak değerlendirilebilir.

Değişen menfaatler yaklaşımı, uluslararası sistemin birleşik kaplar misali bir bütün olduğunu ve bir aktörün tercihlerinin yarattığı dışsallıklarla diğerlerinin de menfaatlerini etkileyerek onları da yeni durumdaki menfaatlerini ilerletmeye ittiği görüşüne dayanmaktadır ve değişen maddi menfaatler (*altered material payoffs*) ve değişen itibari menfaatler (*altered reputational payoffs*) olarak ikiye ayrılabilir (Simmons ve Elkins, 2004: 172). Değişen maddi menfaatler, belirli bir politika seçiminin fayda-maliyet analizinde yaptığı maddi değişikliklere odaklanmaktadır. Gerçekten de, Bartolini ve Drazen'in gösterdikleri gibi, iktisadi faaliyet serbestleşmeye müspet tepki vermektedir; bir ülkenin dış rakipleri serbestleşme adımları attığında, iktisadi faaliyet o ülkelere kaymaktadır (1997). Bu yüzden rakip ülkeler de serbestleşmeye giderek küresel ekonomik gidişattan kopmamak ve paylarını korumak için rekabetçi bir baskı hissetmektedir. Bu baskı, hükümetlerin küresel iktisadi faaliyeti ülkelere çekerek büyümeyi artırma isteklerinden doğmaktadır. Bu açıdan Simmons ve Elkins, ülkelerin en önemli rakiplerinin politikalarından etkilendiklerini ve iktisadi faaliyeti kendilerine çekmek bakımından stratejik düşünceyle davrandıklarını savunmaktadırlar (2004: 173). Örneğin en az gelişmiş ülkeler birbirleriyle rekabet etmekte ve küresel doğrudan yatırım akımlarının benzer kısımlarını çekmek için yarışmaktadır; bu sınıftaki bir ülkenin, örneğin Japonya'ya gidecek bir elektronik yatırımını kendine çekmeyi hedeflemesi zaten gerçekçi görünmemektedir.

Değişen itibari menfaatler ise, diğer aktörlerin dışsallıklarıyla bilgi yapısında bir fikri oйдаşma yaratmasına dayanmaktadır. Buna göre sistemde belli çoğunluktaki aktörün bir politika veya pratik üzerinde oйдаşma sağlamış olması durumunda, bundan ayrıışan aktörlerin, dışlanmaları veya başarısızlıklarının çoğunluktan ayrıışmaktan kaynaklandığı yönünde eleştirilmeleri daha yüksek bir ihtimaldir. Bu yüzden bir ekonomi yaklaşımı üzerinde fikri oйдаşmanın varlığı, buna uyum

göstermemenin maddi olmayan maliyetlerini artırarak, aktörlerin itibari menfaatlerini zedelemektedir (Simmons ve Elkins, 2004: 173). Literatürde de hükümetlerin, belirli bir politika veya pratiği uygulayan hükümetlerin sayısına veya oranına duyarlı olduğu gösterilmiştir (Granovetter, 1978; Schelling, 1978). Böylece, finans veya bilgi yapılarında oluşan bir oydaşma, hiçbir aktörün kasti bir çabasını gerektirmeden, ayrıksı aktörler üzerinde de yapısal bir baskı oluşturarak, sistemdeki disiplini kurmakta ve sürdürmektedir.

İlke değişimi, belirli bir alandaki görüş ve pratiklerimizin uygunluğuna dair genelgeçer varsayımlarımızın değişmesini ifade eder ve kendi içinde seçkinlerin devşirilmesi, yeni fikirlerin öğrenilmesi ve politika taklidi gibi unsurlar içermektedir. Kentikelenis ve Babb ise bunu, kaynak ve müttefiklerin etkinleştirilmesi, yeni pratiklerin normalleştirilmesi ve yeni iş yapış biçimlerinin istikrarlılaştırılması olarak tanımlamaktadırlar (2019: 1720). Seçkinlerin devşirilmesi kasti mekanizmalar kısmında anlatılmıştı. Kasti bir çabayla bir ülkenin seçkinlerinin belirli bir fikir doğrultusunda yetiştirilmesinden başkaca, zamanla bilgi ve finans yapısındaki akademik kurumların bu doğrultuda şekillenmesiyle de küresel epistemik topluluğun hâkim öğretileri etkilenmekte ve sadece hedeflenen tek bir ülkenin değil, sistemdeki bütün ülkelerin değerler seti şekillendirilmektedir. Böylece, yapı içinde oluşan yeni ilkeler, çevreyle ilgili olarak hâkim konuma gelerek, alternatiflerin bastırılması işlevini de kendiliğinden gerçekleştirmektedir.

Yeni fikirlerin öğrenilmesi ise, uluslararası kurumlarla devletlerarasındaki etkileşim sırasında, devletlerin yeni fikir ve politikaları öğrenmesi şeklinde gerçekleşmektedir ve daha çok rejim teorisi tarafından izah edilmektedir. Krasner'in klasik tanımına göre rejimler, belirli bir konuda aktörlerin beklentilerinin uzlaştığı bir dizi ilke, kural ve karar alma mekanizmasıdır ve piyasa başarısızlıklarının önlenmesi, belirsizliğin azaltılması işlem maliyetlerinin düşürülmesi ve bilgi paylaşımı amaçlarını gütmektedir (Krasner, 1982: 203; Gilpin, 2001: 83). Bu kapsamda devlet menfaatlerinin de ilkelere etkilendiğini ve bu menfaatlerin rejimlerce sağlanan yeni bilgi ve fikirlerle değişebileceği savunulmaktadır (Haggard ve Simmons, 1987: 492-510). Böylece değişen menfaatler ve ilke değişimi mekanizmaları ortak bir zeminde buluşmaktadır.

Rejim teorisine göre bir güç yapısındaki değişimin devlet menfaatlerini değiştirmesi iki yolla olabilmektedir. İlki, işlevselci ve oyun teorisi yaklaşımlarınca vurgulanan, bir alandaki güç yapısındaki değişimlerin, devletlerin içinde etkileşimde bulunduğu denklemi değiştirdiği; ikincisi, bilişsel yaklaşımlarla savunulan, doğrudan menfaat tanım ve algısını değiştirdiğidir (Haggard ve Simmons, 1987: 514). Özellikle bilişsel yaklaşım, rejimleri bilgi yapısındaki değişimler için bir öğrenme platformu olarak algılamaktadır. Hall bu süreci bir çeşit "sosyal öğrenme" olarak tanımlamaktadır (1993). Böylece devletlerin tercihlerinin fikir, ilke ve inançlardaki yapısal değişimlerden etkilenmesi de, Strange'in küresel bilgi yapısı kavramına tam uyum sağlamaktadır. Bu aynı zamanda, eşik teorisi (*threshold theory*) yaklaşımının da kapsamına girmektedir. Eşik teorisine göre aktörler, içinde buldukları sistemde gerçekleşen bilhassa bir eşiğin üstündeki sayı veya orandaki aktörün yer aldığı ilke değişimlerine katılmak konusunda daha uyumlu davranmakta, ayrıksı görünmek istememektedir. Bir eşik sayısının veya oranının yakalanması içinse, belli sayı veya orandaki aktörün yeni ilke ve pratikleri kabullenmeleri, bunun içinse yapısal mekanizmalarca bu değişime sevk edilmeleri gerekmektedir. Bu mekanizmalar devletleri, küresel finans ve bilgi yapılarında oluşan değişimlere uyum sağlamaya sevk ederek değişimlerin, yapının bütününe yayılmasını sağlamaktadır.

5. Sonuç

Kavramsal açıdan ondokuzuncu yüzyılın sonlarında ortaya çıkan ve yirminci yüzyıl boyunca artan sıklıkla kullanılan neoliberalizm, özellikle 1980'lerden itibaren küresel siyasi ekonomi pratiklerinde hâkim duruma gelmeye başlamış ve kabaca 1930'dan beri bu pratiklerin temel düzenleyici ilkesi konumunda olan ve Keynesçi fikirleri de içeren modern liberalizmi ikame etmiştir. Modern liberalizmin toplumun temel ihtiyaçlarının gerekirse kamu eliyle karşılanması ve

devletin, işsizliği azaltmak konusunda sorumlu kılınması fikirlerinin aksine neoliberalizm, neredeyse sadece sermaye ve kar akımlarının güvenceye alınmasına ve henüz piyasalaştırılmamış sektörlerin de devlet eliyle piyasalaştırılmasına odaklanmış ve bilhassa sosyal harcama karşıtlığı yüzünden halk kitlelerinin tepkisini çekmiştir. Siyasette genelde yeni muhafazakâr akımlarla ittifak edebilen neoliberalizm, öncelikle darbe dönemi Şili’de ve kısmen ABD ile Birleşik Krallık’ta tatbik edilmiştir.

Neoliberal dönüşümün Soğuk Savaş’tan sonra küresel olarak yayılması, neoliberal reformların ülkesel değil, küresel bir nitelik taşıdığını ve bütün ülkelerin bu kapsamda aynı yapısal etkilere maruz kaldığını göstermektedir. Susan Strange’in yapısal güç kavramı da, bu dönüşümü tahlil etmek için uygun bir çerçevedir. Strange’in özellikle finans ve bilgi yapıları, neoliberal dönüşümün nasıl küresel bir hüviyete büründüğünü kabaca açıklamaktadır. Finans ve bilgi yapılarında neoliberal fikir ve uygulamaların hâkim hale gelmesiyle, neoliberal çerçeveye uymayan pratiklerin krediye erişimi hiçbir aktörün kasti çabası olmaksızın yapısal olarak kısıtlanmış; neoliberal mantalitenin bilgi yapısındaki ekolojik üstünlüğüyle, hem alternatiflerin oluşmasını baskılamış hem de sadece neoliberal uygulamalara meşruiyet sağlamıştır.

Fakat küresel neoliberal dönüşüm, daha detaylı birtakım mekanizmalar içermektedir ve bu dönüşüm, kasti ve yapısal politika yayılma mekanizmaları olarak ikiye ayrılabilir. Kasti mekanizmalar, neoliberal dönüşümü yaygınlaştırmak isteyen çeşitli aktörlerin kasıtlı çabalarını ifade etmektedir. Bu mekanizmalar arasında en önemlileri, bir ülkenin karar alıcılarının ya da eğitim kurumlarının belirli bir anlayışta yetiştirilip hedeflenen ülkede etkin hale gelmeleriyle neoliberalizmin yayılmasını öngören seçkinlerin devşirilmesi ve iktisadi buhran yaşayarak uluslararası finans kurumlarından kredi talep eden ülkelere, belirli neoliberal reformlar yapmaları şartıyla kredi verilmesini, böylece ülkelerin neoliberal reformlara zorlanmasını öngören zorlayıcı politiklardır.

Neoliberalizmin yayılmasında etkili olan önde gelen yapısal mekanizmalar ise, değişen menfaatler ve ilke değişimi mekanizmalarıdır. Değişen menfaatler, değişen maddi menfaatler ve değişen itibari menfaatler olarak iki kısımda ele alınabilir. Her ikisi de, uluslararası sistemdeki bir aktörün politikalarının veya yaptığı reformların yarattığı maddi veya normatif dışsallıklarla, diğer aktörlerin menfaatlerini veya menfaat algılarını etkilemesine odaklanmaktadır. Böylece sistemde aktörler arasındaki mevcut denklem değişmekte ve diğer aktörler üzerinde, yeni duruma uyum sağlama yönünde yapısal bir baskı oluşmaktadır.

İlke değişimi mekanizması da bu çerçeveye dayanmaktadır. Yapısal politika yayılma mekanizmaları arasında yer alan ilke değişimi, bir alandaki siyasi ekonomi pratiklerinin meşruiyet zeminini tayin eden ilkelereki değişimlerin, sistemdeki aktörler üzerinde bu değişimlere uyum sağlama yönünde yaratacağı yapısal baskıları konu edinmektedir. Bu yönüyle, daha kamucu pratiklere açık olan modern liberalizmden neoliberalizme geçiş, adeta bir paradigma değişimini barındırmaktadır ve uluslararası siyasi ekonomik sistemdeki bütün aktörler üzerinde, değişen oranlarda yapısal etkiler üretmiştir. Sistemde neoliberalizme uyum sağlayan aktör sayısı arttıkça, ayrık kalmamak maksadıyla diğer devletler de uyum sağlama yoluna gitmiştir. Bu durum ise, literatürdeki eşik teorisi tarafından açıklanmaktadır.

Sonuç olarak, küresel neoliberal dönüşümün, küresel güç yapılarında etkili olan aktörlerin ilişkisel güçlerini yansıtan ‘kasti’ politika yayılma mekanizmalarıyla, sistem üzerinde kendiliğinden etki üreten ‘yapısal’ politika yayılma mekanizmalarının etkilerinden kaynaklandığını iddia eden bu çalışma, uluslararası siyasi ekonomik sistemi, sistem seviyesinde ele almış ve finans ve bilgi yapılarının, neoliberal dönüşümün küresel bir hüviyet kazanmasındaki ana itki olduklarını göstermiştir. Hem neoliberalizmin yayılma mekanizmaları, hem de neoliberalizmi liberalizmin diğer türevlerinden ayıran özelliklerin neler olduğu gibi unsurların da ele alınmasıyla bu çalışma,

devam eden liberalizm sonrası düzen tartışmalarına bu yönüyle mütevazı bir katkı yapmayı hedeflemiştir.

Kaynakça

- Bartolini, L. ve Drazen, A. (1997). Capital-Account liberalization as a signal. *American Economic Review*, 87(1), 138-154.
- Beveridge, W. (1945). *Why am I a liberal*. Londra: Jenkins Publishing.
- Birch, K. ve Mykhnenko, V. (2010). Introduction, A world turned right way up. Birch K. ve Mykhnenko V. (Ed.), *The rise and fall of neoliberalism: The collapse of an economic order?* içinde (pp. 2-3). Londra: Zed Books.
- Boas, T. C., ve Gans-Morse, J. (2009). Neoliberalism: From new liberal philosophy to anti-liberal slogan. *Studies in Comparative International Development*, 44, 137-161.
- Cox, R. (1981). Social forces, states and world orders: Beyond international relations theory. *Millennium: Journal of International Studies*, 10(2), 126-155.
- Cros, J. (1950). *Le "Néo-libéralisme" et la révision du libéralisme*. Toulouse: University of Toulouse.
- Dahl, R. A. (1957). The concept of power. *Behavioral Science*, 2(3), 201-215.
- Deutsch, K. W. (1973). *The analysis of international relations*. New Jersey: Prentice-Hall.
- Dil Derneği. (2023). Neoliberalizm. <http://www.dildernegei.org.tr/TR,274/turkce-sozluk-ara-bul.html>. Erişim Tarihi: 3 Ağustos, 2023.
- Drezner, D. (2001). Globalization and policy convergence. *International Studies Review*, 3(1), 53-78.
- Duménil, G., ve Levy, D. (2004). *Capital resurgent: Roots of the neoliberal revolution*. Cambridge: Harvard University Press.
- F.Kentikelenis, A., ve Babb, S. (2019). The making of neoliberal globalization: Norm substitution and the politics of clandestine institutional change. *American Journal of Sociology*, 124(6), 1720-1762.
- Friedrich, C. J. (1955). The political thought of neo-liberalism. *American Political Science Review*, 49(2), 509-525.
- Gamble, A. (2001). Neo-liberalism. *Capital and Class*, 25(3), 127-134.
- Gamble, A., ve Payne, A. (1996). *Regionalism and world order*. New York: St. Martin's Press.
- Gide, C. (1898). Has co-operation introduced a new principle into economics? *The Economic Journal*, 8(32), 490-511.
- Gide, C. (1922). *Consumers' co-operative societies*. New York: Alfred A. Knopf.
- Gilpin, R. (2001). *Global political economy: Understanding the international economic order*. Princeton: Princeton University Press.
- Granovetter, M. (1978). Threshold models of collective behavior. *American Journal of Sociology*, 83(6), 1420-1443.
- Haggard, S. ve Simmons, B. A. (1987). Theories of international regimes. *International Organization*, 41(3), 491-517.
- Hall, P. A. (1993). Policy paradigms, social learning, and the state: The case of economic policymaking in Britain. *Comparative Politics*, 25(3), 275-296.

- Harvey, D. (2007). *A brief history of neoliberalism*. New York: Oxford University Press.
- Holsti, K. J. (1977). *International politics: A framework for analysis*. New Jersey: Prentice-Hall.
- Jilberto, A. E. (1993). Chile: The laboratory experiment of international neo-liberalism. H. Overbeek H. (Ed.), *Restructuring hegemony in the global political economy: The rise of transnational neo-liberalism in the 1980s* içinde (pp. 58-78). Londra: Routledge.
- Joseph, J. (2011). Structural power. Dowding K. (Ed.), *Encyclopedia of power* içinde (ss. 636-641). Kaliforniya: SAGE.
- Kalecki, M. (1943). Political aspects of full employment. *The Political Quarterly*, 14(4), 322- 331.
- Keynes, J. M. (2017). *The general theory of employment, interest, and money*. Ware: Wordsworth Editions.
- Krasner, S. (1985). *Structural conflict: The third world against global liberalism*. Berkley: University of California Press.
- Krasner, S. D. (1982). Structural causes and regime consequences: Regimes as intervening variables. *International Organization*, 36(2), 185-205.
- Mehta, L. (1999). From darkness to light? Critical reflections on the world development report 1998/99. *Journal of Development Studies*, 36(1), 151-161.
- Nye, J. S. (2004). *Power in the global information age: From realizm to globalization*. Londra: Routledge.
- O'Neill, P. (2003). Bringing the qualitative state back into economic geography. Barnes T., Peck J., Sheppard E. ve Tickell A. (Ed.), *Reading economic geography* içinde (ss. 257-271). Oxford: Blackwell Publishing.
- Organski, A. F. (1968). *World politics*. New York: Alfred A. Knopf.
- Ostry, J. D., Loungani, P. ve Furceri, D. (2016). Neoliberalism: oversold? *Finance and Development*, 53(2), 38-41.
- Overbeek, H. ve Apeldoorn, B. v. (2012). *Neoliberalism in crisis*. Basingstoke: Palgrave.
- Pirie, M. (2017). *The neoliberal mind: The ideology of the future*. The Adam Smith Institute.
- Rawls, J. (1993). *Political liberalism*. New York: Columbia Press.
- Rodrik, D. (2006). Goodbye Washington consensus, hello Washington confusion? A review of the World Bank's economic growth in the 1990s: Learning from a decade of reform. *Journal of Economic Literature*, 44(4), 973-987.
- Ryan, A. (1993). Liberalism. Goodin R. E. ve Pettit P.(Ed.), *A companion to contemporary political philosophy* içinde (ss. 360-382). Oxford: Blackwell Publishing.
- Saad-Filho, A. ve Johnston, D. (2005). Introduction. Saad-Filho A. ve Johnston D. (Ed.), *Neoliberalism - A critical reader* içinde (pp. 1-7). Londra: Pluto Press.
- Schelling, T. C. (1978). *Micromotives and macrobehavior*. New York: W.W. Norton.
- Simmons, B. A. ve Elkins, Z. (2004). The globalization of liberalization: Policy diffusion in the international political economy. *American Political Science Review*, 98(1), 171-189.
- Smith, C. (2017, July 6). A brief examination of neoliberalism and its consequences in sociology. *Sociology Lens*, <http://www.sociologylens.net/topics/political-economic-sociology/neoliberalism-consequences/10869>. Erişim Tarihi: 3 Ağustos 2023.

- Steger, M. B. ve Roy, R. K. (2010). *Neoliberalism: A very short introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Stiglitz, J. (2002). *Globalization and its discontents*. New York: Norton.
- Stopford, J. M., Strange, S. ve Henley, J. S. (1991). *Rival states, rival firms: Competition for world market shares*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Strange, S. (1990). Finance, information and power. *Review of International Studies*, 16(3), 259-274.
- Strange, S. (1994). *States and markets*. Londra: Continuum.
- Strange, S. (1996). *The retreat of the state: The diffusion of power in the world economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Swain, A., Mykhnenko, V. ve French, S. (2010). The corruption industry and transition: neoliberalizing post-Soviet space? Birch K. ve Mykhnenko V. (Ed.), *The rise and fall of neoliberalism: The collapse of an economic order?* içinde (pp. 112-133). Londra: Zed Books.
- Thorsen, D. E. ve Amund, L. (2017, June 3). *What is neoliberalism?* University of Oslo, Department of Political Science: <http://folk.uio.no/daget/neoliberalism.pdf>. Erişim Tarihi: 4 Haziran 2017.
- Ünal, S. (2023). *Neoliberal transformation of electricity: International political economy of the Turkish case*. Singapur: Palgrave Macmillan.
- Waeyenberge, E. V. (2010). Tightening the web: The World Bank and enforced policy reform. Birch K. ve Mykhnenko V. (Ed.), *The rise and fall of neoliberalism: The collapse of an economic order?* içinde (pp. 94-111). Londra: Zed Books.
- Waltz, K. N. (2010). *Theory of international politics*. Long Grove: Waveland Press.
- Williamson, J. (1990). *Latin American adjustment: How much has happened?*, Vaşington DC: Institute for International Economics.
- Wolhensohn, J. (1996). *People and development*. Vaşington DC: World Bank.
- World Bank. (1998). *Assessing aid: What works, what doesn't and why*. New York: Oxford University Press.
- World Bank. (2005). *Economic growth in the 1990s: Learning a decade of reform*. Vaşington DC: World Bank.

Araştırma Makalesi / Research Article

LİSE ÖĞRENCİLERİ ARASINDA SİGARA, ALKOL VE UYUŞTURUCU MADDE KULLANIMINI ETKİLEYEN SOSYO-DEMOGRAFİK FAKTÖRLER*

Hülya YÜKSEL^{1**}
Özlem TUZCU²

Öz

Gençler arasında sigara, alkol ve uyuşturucu madde kullanım oranları artış göstermektedir. Bu durum hem halk sağlığını tehdit etmekte hem de bağımlılığa bağlı çeşitli toplumsal sorunları beraberinde getirmektedir. Risk grubunda olan lise öğrencilerinin bağımlılık yapıcı maddeleri kullanma oranlarını tespit etmek sorunun boyutunu görmek ve mücadelede izlenecek yolları belirlemek için önemlidir. Bu araştırmanın amacı lise öğrencilerinin sigara, alkol ve uyuşturucu madde kullanım yaygınlığını ve madde kullanımıyla ilişkili sosyo-demografik faktörleri ele almaktır. Bu amaçla Balıkesir'in Dursunbey ilçesinde altı lisede, 9. ve 10. sınıfa devam eden 679 öğrenciye anket uygulanmıştır. Anket formunda katılımcılara sigara, alkol ve uyuşturucu madde kullanımına dair soruların yanında, sınıf, cinsiyet, sosyoekonomik durum, sosyal çevresinde bulunan kişilerin sigara, alkol ve uyuşturucu madde kullanımları hakkında sorular sorulmuştur. Buna göre öğrencilerin bu maddeleri kullanımıyla cinsiyet, okul türü, sınıf, okul başarısı, aile ve yakın arkadaşların sigara, alkol ve uyuşturucu madde kullanımı arasında istatistiki olarak anlamlı ilişkiler bulunmuştur. Araştırma sonuçlarına göre öğrencilerin %22,1'i son 30 günde sigara içtiğini; %7,6'sı son 30 günde alkol içtiğini, %14,5'i hayatı boyunca en az bir kere nargile içtiğini ve %2,4'ü hayatı boyunca en az bir kere uyuşturucu madde kullandığını belirtmiştir. Katılımcıların %32'si ilk sigaralarını 7 ile 15 yaşları arasında denemiştir. Gençleri bağımlılık yapıcı maddelerden korumak için okul ve aile iş birliğini de içeren çok yönlü politikaların geliştirilmesi ve uygulanması gerekmektedir. Özellikle sportif, sanatsal, kültürel ve topluma yararlı faaliyetler aracılığıyla gençlerin kendilerini gerçekleştirme teşvik edilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Lise öğrencileri, Bağımlılık, Sigara, Alkol, Uyuşturucu madde.

SOCIO-DEMOGRAPHIC FACTORS INFLUENCING THE USE OF CIGARETTE, ALCOHOL AND DRUGS AMONG HIGH SCHOOL STUDENTS

Abstract

Rates of tobacco, alcohol and drug use are increasing among young people. This situation both threatens public health and brings about various social problems related to addiction. Determining the rate of addictive substance use of high school students in the risk group is important in order to see the extent of the problem and determine the ways to combat it. The aim of this research is to examine the prevalence of cigarette, alcohol and drug use among high school students and the socio-demographic factors associated with substance use. For this purpose, a survey was administered to 679 students attending 9th and 10th grades in six high schools in Dursunbey district of Balıkesir. In the survey form, participants were asked questions about their smoking, alcohol and drug use behaviors, as well as questions about their class, gender, socioeconomic status, and the cigarette, alcohol and drug use of people in their social circle. Accordingly, statistically significant relationships were found between students' use of these substances and gender, school type, grade, school success, and cigarette, alcohol and drug use of family and close friends. According to the research results, 22.1% of the students stated that they smoked in the last 30 days; 7.6% stated that they drank alcohol in the last 30 days, 14.5% stated that they smoked hookah at least once in their life, and 2.4% stated that they used drugs at least once in their life. 32% of participants tried their first tobacco between the ages of 7 and 15. Multifaceted education policies need to be developed and implemented to protect young people from addictive substances. Young people should be encouraged to seek fulfillment especially through sports, arts, cultural and socially beneficial activities.

Keywords: High school students, Addiction, Cigarettes, Alcohol, Drugs

*Bu çalışma, İzmir Demokrasi Üniversitesi ile Dursunbey Belediyesi arasında imzalanmış protokol kapsamında yürütülen "Bağımlılık ve İlişkili Risk Faktörleri: Dursunbey İlçesi Lise Öğrencileri Örneği" başlıklı araştırma projesinden üretilmiştir. İzmir Demokrasi Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Yayın Etiği Kurulu'ndan 2021/10-01 karar no'lu yazılı izin alınmıştır.

¹ Prof. Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi, ORCID: 0000-0003-1975-2248.

**** Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): hulya.yuksel@idu.edu.tr.

² Arş. Gör., İzmir Demokrasi Üniversitesi, ozlem.tuzcu@idu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3140-7853.

Başvuru Tarihi (Received): 24.11.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 25.04.2024

Giriş

Adolesan dönemi, bireylerin çocukluktan yetişkinliğe geçiş sürecindeki kritik bir evreyi kapsar. Dünya Sağlık Örgütü'nün [DSÖ] tanımlamalarına göre (2020), 10-19 yaş grubundaki bireyler adolesan, 15-24 yaş grubundaki bireyler ise genç olarak tanımlanmaktadır. Bu dönem gençlerin sağlık davranışı kazandığı aynı zamanda riskli davranışlara yönelebileceği önemli bir aşamadır (Özcebe, 2012). Günümüzde gençler arasında sigara, alkol ve uyuşturucu madde kullanımı gibi sağlığı tehlikeye atan davranışlar hızla yaygınlaşmaktadır. Türkiye'de *Genel Nüfusta Tütün, Alkol ve Madde Kullanımına Yönelik Tutum ve Davranış Araştırması*'nin (2018) sonuçlarına göre ilk kez tütün ürünü deneme yaşı ortalaması 17,85; ilk kez alkol deneme yaşı ortalaması 19,94 ve ilk kez madde kullanımı yaş ortalaması ise 19 olarak tespit edilmiştir. Ancak bazı araştırmalar da sigara kullanımının adolesan dönemin ilk yıllarına kadar düştüğünü bulgulamıştır. Karatay ve Baş (2019), lise öğrencileri üzerine yürüttükleri çalışmada, ilk sigara deneyenlerin yaş ortalamasının 13,5 olduğunu bulmuştur. Kardaş ve Kardaş'ın çalışmasında (2023) ise bağımlılık tedavisi gören gençlerin ilk sigara kullanım yaşının $11,3 \pm 2,2$ olduğu ifade edilmiştir. Dünya genelinde 13-15 yaş arasındaki 38 milyondan fazla genç, tütün ürünü kullanmaktadır (World Health Organization [WHO], 2022a). Küresel tütün kullanım istatistiklerini inceleyen bir çalışmada (Ma ve diğerleri, 2018), dünya genelinde 13-15 yaş arasındaki her 10 gençten en az birinin tütün ürünü kullandığı ifade edilmiştir. *Türkiye Sağlık Araştırması* raporunda 15-24 yaş arasında her gün tütün kullananların oranı 2010 yılında %16,4 iken, 2022 yılında %19,3'e yükselmiştir (Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], 2022). Benzer şekilde Dünya Sağlık Örgütü tarafından Türkiye'de düzenli olarak yapılan *Küresel Gençlik Tütün Araştırması*'na göre (KGTA, 2017) gençler arasında tütün kullanımında belirgin bir artış gözlenmektedir. Buna göre 13-15 yaş aralığında halen bir tütün ürünü kullananların oranı 2009 yılında %11,9 iken, 2017 yılında %17,9'ye yükselmiştir.

Gençler arasında kullanımı yaygınlaşan bir diğer bağımlılık yapıcı madde alkoldür. Dünya Sağlık Örgütü'nün *Global Status Report on Alcohol and Health* raporuna göre küresel ölçekte 15-19 yaş arası tüm bireylerin dörtte birinden fazlası yani 155 milyon genç halen alkol kullanmaktadır (WHO, 2023a). Aynı raporda Türkiye'de 15-19 yaş arası gençlerin alkol kullanım oranı %3.5 olarak tespit edilmiştir. *Türkiye Sağlık Araştırması*'nda 15-24 yaş arasında alkol kullanımı oranı 2010 yılında %8,6 iken, 2022 yılında %8,3 civarında tespit edilmiştir (TÜİK, 2022).

Bağımlılık döngüsü sigara ve alkol gibi maddelerden uyuşturucu maddelere doğru ilerleyebilmektedir. Diğer bir ifadeyle gençler arasında tütün ve alkol kullanımı, uyuşturucu madde kullanımına basamak oluşturmaktadır (Narkolog, 2022; Richter, Ahluwalia, Mosier, Nazir ve Ahluwalia, 2002). Narkolog raporunda (2022), uyuşturucu madde kullanımı öncesi tütün kullanım oranı %82,4, alkol kullanım oranı %37,9 olarak bulunmuştur. Uyuşturucu madde kullananlar arasındaki en riskli yaş grubunun 15-24 yaş aralığı olduğu tespit edilmiştir (Türkiye Uyuşturucu ve Uyuşturucu Bağımlılığı İzleme Merkezi [TUBİM], 2019). Madde kullanan bireylerin %73,7'si, uyuşturucuya 15-24 yaş aralığında başlamıştır (Narkolog, 2022).

Yukarıdaki istatistiklerde de görüldüğü gibi tütün, alkol ve uyuşturucu madde kullanımında, çoğunluğu lise ve üniversite öğrencisi olan 15-24 yaşındaki bireyler en riskli gruptur. Çocukların ve gençlerin bu maddelerle erken yaşta tanışması hem sağlık hem de sosyal açıdan sorunlar yaşamalarına neden olmaktadır. Madde kullanımı kişilerde kanser, ağız hastalıkları, akciğer hastalıkları, kas hastalıkları nörolojik hastalıklar, gözle ilgili hastalıklar, ürolojik hastalıklar, sindirim hastalıkları ve metabolik sağlık başta olmak üzere pek çok hastalığa neden olabileceği gibi düzenli kullanımla beraber bağışıklık sisteminde yarattığı olumsuz etkileri ile diğer hastalıklara karşı kullanıcılarını açık hedef haline getirir (Gordon, Conley ve Gordon, 2013). Bunun yanı sıra her yıl 8 milyondan fazla insan tütün (WHO, 2023b), 3 milyon insan alkol (WHO, 2022b), 600.000 insan ise uyuşturucu madde (WHO, 2023c) kullanımına bağlı olarak hayatını kaybetmektedir. Madde kullanımı zihinsel, fiziksel, biyolojik ve psikolojik sağlığa ciddi boyutta

zarar vermesinin yanında, bireylerin sosyal yaşantısında da telafi edilmesi zor hasarlara yol açmaktadır (Fıncık ve Gürhan, 2019). Erdim (2019) çalışmasında alkol ve madde kullanımının aile birliğinin bozulmasına, aile içi şiddete, kadına yönelik şiddet ve istismar olaylarına sebep olduğunu ifade etmiştir.

Araştırmalar sigara, alkol, uyuşturucu deneme yaşının adolesan döneme kadar düştüğünü göstermektedir. Özellikle lise öğrencileri arasında sigara, alkol ve uyuşturucu madde kullanımı gitgide yaygınlaşmaktadır (Akkuş, Karaca, Şener ve Ankaralı, 2017; Aslan, Aktaş ve Akgur, 2023; Göktalay, Coşkun, Havlucu ve Horasan, 2020). Adolesan dönemde gençler sosyalleşme, zevk ve merak duygusunu tatmin etme, rahatlatma, kabul görme, aidiyet hissetme, kimlik oluşturma ve bağımsızlığını kazanma amaçlarıyla riskli davranışlara yönelebilmektedir (Atak, 2011; Avan ve Nacar, 2023; Ergene ve diğerleri, 2018; Noyan ve Şengezer, 2018). Liseye yeni başlayan öğrenciler, benzer kaygılarla farklı maddeleri denemeye istekli olabilmekte, bu durum ilerleyen yıllarda düzenli madde kullanımına dönüşebilmektedir (Mete, Söyler ve Pehlivan, 2020; Yılmayan, 2020). Gençler bir kere bağımlı hale geldikten sonra madde ile bağımlı koparması zor olmaktadır. Gençlerin bağımlılık yapıcı madde kullanımı ile ilgili risk faktörlerini tespit etmek etkili müdahale programlarının geliştirilmesi açısından önemlidir. Bu programlar erken yaşlarda sağlıklı davranış geliştirilmesine ve toplum sağlığını uzun vadede korumaya yardımcı olur. Bu sebeple araştırmamızda öncelikle riskli yaş grubunda olduğu düşünülen 9. ve 10.sınıf öğrencilerinin sigara, alkol ve uyuşturucu madde (ot/marihuana, bali/tiner ve diğer uyuşturucular) kullanım yaygınlıkları incelenmiştir. Ayrıca öğrencilerin sigara, alkol ve uyuşturucu madde kullanma durumları ile ilişkili sosyo-demografik faktörlerin ortaya konulması amaçlanmıştır.

1. Yöntem

Araştırmanın evreni Balıkesir'in Dursunbey ilçesinde Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı eğitim veren toplam altı lisede, 2021-2022 eğitim-öğretim yılı güz döneminde okula devam eden öğrencilerdir. Araştırmanın örneklemini ise bu liselerde okuyan 9. ve 10. sınıf öğrencileri oluşturmaktadır. 9. ve 10. sınıf bağımlılık literatüründe riskli davranışların başladığı dönem olarak düşünülmektedir. Bağımlılık yapıcı maddelere başladıktan sonra bıraktırmak zor olduğu için önleme ve erken müdahale amacıyla 9. ve 10. sınıfa devam eden yaş grubu tercih edilmiştir. Araştırma için gerekli olan izinler İl ve İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü'nden alınarak ilgili liselerin müdürleri ile iletişime geçilmiştir. Araştırmanın etik uygunluğu için İzmir Demokrasi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etik Kurulu'ndan onay alınmıştır (Karar no: 2021/10-01), öğrencilerin velilerinden ise veli onam formu toplanmıştır. İlçede resmi sayılara göre 9. sınıfa 293 ve 10. sınıfa 522 öğrenci devam etmektedir. Kesitsel bir çalışma olarak tasarlanan araştırmamızda 9. sınıfların tamamı örnekleme dahil edilirken, 10.sınıfların şube/dal sayısının daha fazla olması sebebiyle her liseden iki tane 10.sınıf şubesi rastgele seçilerek örneklem oluşturulmuş; toplamda 767 öğrenci ile görüşülmesi planlanmıştır. Araştırmanın katılımcıları 18 yaşından küçük olduğu için ebeveyn onam formunu getiren ve anketlerin uygulandığı gün okulda bulunan toplam 679 öğrenciden veri toplanmıştır. Katılımcıların %34,9'u (n=238) 9.sınıf, %64,9'u (n=441) ise 10.sınıftır. Araştırmaya katılanların %51,1'i (n=347) kız; %48,7'si (n=331) erkektir ve cinsiyet sorusunu yanıtlamayan 1 öğrenci vardır (kayıp veri n=1).

Veriler 2021 yılının Aralık ayında okul yönetimleri ve araştırmacıların ortak planlamaları sonucunda, araştırmacılar tarafından ders saatleri içinde öğrencilere dağıtılan anket formları aracılığı ile toplanmıştır. Doğru ve güvenilir veri toplayabilmek için katılımcı öğrencilere araştırma sonuçlarının okul yönetimi ve aileleriyle paylaşılmayacağı konusunda güvence verilmiştir. Verilerin güvenilirliğini arttırmak için, anket formları katılımcı gizliliği esas alınarak isim ve soy isim alınmadan toplanmış, anketlerin cevaplanması sırasında sınıfta öğretmenlerin bulunmamasına özen gösterilmiş ve anketler tamamlandıktan sonra kapalı zarflara konularak koruma altına alınmıştır.

Anket formunda ilk olarak öğrencilerin ve ebeveynlerinin demografik bilgilerini içeren sorular bulunmaktadır. Demografik sorular, öğrencilerin devam ettiği sınıf, cinsiyet, ebeveynlerinin eğitim durumu, ailenin gelir durumu ve öğrencilerin okul başarılarını içeren 7 sorudan oluşmaktadır. Demografik soruların ardından öğrencilerin sigara, alkol ve uyuşturucu madde kullanım durumlarını sorgulayan sorular gelmektedir. Sigara kullanımı ve sıklığıyla ilgili 4 soru, Dünya Sağlık Örgütü'nün *Küresel Gençlik Tütün Araştırması* yararlanılarak hazırlanmıştır. Ayrıca katılımcıların aile ve arkadaş çevrelerindeki sigara, alkol ve uyuşturucu madde kullanımına dair sorular sorulmuştur. Madde kullanımına dair sorular, 5'li Likert derecelendirmeli 7 soru ve 3'lü Likert derecelendirmeli 15 sorudan oluşmuştur. Anket formunda toplamda 33 soru bulunmaktadır. 679 kişiden elde edilen verilerin analizinde SPSS (Statistical Package for Social Sciences for Windows 17) kullanılmıştır. Öğrencilerin sigara, alkol ve uyuşturucu madde kullanımı ile ilişkili faktörler Ki-kare testi ile analiz edilmiştir. Son olarak sigara, alkol ve uyuşturucu maddenin bir arada kullanılma durumunu test etmek üzere Spearman Korelasyon Testi uygulanmıştır. Sonuçlar %95'lik güven aralığında, anlamlılık $p < 0,05$ düzeyinde değerlendirilmiştir.

2. Bulgular

Katılımcıların %31,9'u (n=217) en az bir kere sigara içmiştir. En az bir kere sigara içen öğrencilerin %34,6'sı kız, %65,4'ü erkektir. Erkek öğrencilerin sigara deneme oranı kız öğrencilerden belirgin bir şekilde yüksektir. En az bir kere sigara içen öğrencilerin %53,4'ü (n=116) sigarayı 14-15 yaşından önce denemiştir.

Tablo 1: Sigarayı İlk Deneme Yaşı

	Frekans	Yüzde
Daha önce hiç içmedim	458	%67,5
İlk kez 7 yaşında veya daha küçük	17	%2,5
İlk kez 8 veya 9 yaşında içtim	25	%3,7
İlk kez 10 veya 11 yaşında içtim	21	%3,1
İlk kez 12 veya 13 yaşında içtim	53	%7,8
İlk kez 14 veya 15 yaşında içtim	101	%14,9
Kayıp veri	4	%0,6
Toplam	679	100,0

Katılımcıların %22,1'i (n=150) son 30 günde sigara içtiğini; %7,6'sı (n=51) son 30 günde alkol içtiğini, %14,5'i (n=98) hayatı boyunca en az bir kere nargile içtiğini, %2,4'ü (n=16) ise hayatı boyunca en az bir kere uyuşturucu madde kullandığını belirtmiştir. Dünya Sağlık Örgütü'nün, *Küresel Gençlik Tütün Araştırması*'nda (2017) kullandığı kritere uygun olarak son 30 günde herhangi bir zamanda sigara içenler "halen sigara içiyor", kategorisinde değerlendirilmiştir. Halen sigara içen 150 katılımcımızın %30'u (n=45) her gün sigara içtiğini ifade etmiştir. Hayatı boyunca hiç sigara denememiş öğrencilerin %6,9'u "bir kereden bir şey olmaz diyerek sigara deneyebilirim" ifadesine "evet" yanıtını verirken; %11,1'i ise "emin değilim" demiştir. "Bir kereden bir şey olmaz diyerek alkol deneyebilirim" ifadesine hiç alkol denememiş öğrencilerin %3,7'si "evet", %5,7'si ise "emin değilim" demiştir. Bu öğrencilerin sigara ve alkolü denemeye karşı olumlu tutumları nedeniyle risk grubunda oldukları söylenebilir. Bunun yanında "her türlü madde kullanma teklifine 'hayır' diyebilirim" ifadesine ise öğrencilerin %80,5'i "evet" yanıtını vermiştir. Öğrencilerin yaklaşık olarak %20'sinin uyuşturucuya "hayır" diyebilme anlamında şüphelerinin olması dikkat çekici bir veridir.

Tablo 2'de katılımcıların sosyo-demografik özelliklerine göre son 30 gün içinde sigara içme, son 30 gün içinde alkol kullanma ve hayatı boyunca en az bir kere uyuşturucu madde (ot/marihuana, bali/tiner ve diğer uyuşturucular) kullanma durumu gösterilmektedir. Cinsiyet ile sigara ve alkol kullanımı arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki bulunurken ($p < 0,05$), uyuşturucu kullanımı ile arasında anlamlı bir ilişki yoktur ($p > 0,05$). Öğrencilerin okul türleri, sınıfları ve okul başarısının sigara ve alkol kullanımı ile ilişki olduğu saptanmıştır. Ancak bu faktörlerin uyuşturucu kullanımı

ile ilişkili olmadığı tespit edilmiştir. 9. Sınıfa devam eden öğrencilerin son 30 günde sigara içme oranı %17,2, 10.sınıfa devam eden öğrencilerin ise %25'tir. 9. Sınıfların son 30 günde alkol kullanma oranı %3,8, 10. sınıfa devam eden öğrencilerin ise %9,7'dir. Okul başarısını iyi olarak tanımlayan öğrencilerin %13,7'si, orta olarak tanımlayan öğrencilerin %21,4'ü ve kötü olarak tanımlayan öğrencilerin %38,8'i son 30 günde sigara kullanmıştır. Ailenin gelir durumu ile öğrencinin sigara, alkol ve uyuşturucu kullanımı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkisi tespit edilmemiştir. Anne-baba beraberlik durumu ile sigara, alkol ve uyuşturucu madde kullanımı arasında da istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmamıştır ($p>0,05$).

Tablo 2: Sigara, Alkol ve Uyuşturucu Kullanımını Etkileyen Demografik Faktörler

	Son 30 gün içinde sigara içenler		Son 30 gün içinde alkol kullananlar		En az bir kez uyuşturucu madde kullananlar	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Cinsiyet						
Kız n=347	49	%14,2	10	%2,9	9	%2,6
Erkek n=331	101	%30,9	41	%12,7	7	%2,2
Kayıp veri n=1						
	$p<0,05$		$p<0,05$		$p=0,692$	
Okul Türü						
Anadolu Lisesi n=236	27	%11,4	8	%3,4	3	%1,3
Mesleki ve Teknik Anadolu Liseleri n=279	77	%27,6	28	%10,2	8	%2,9
Anadolu İmam Hatip Lisesi n=84	16	%19,8	2	%2,4	4	%4,9
Çok Programlı Anadolu Lisesi n=80	30	%38	13	%16,5	1	%1,3
	$p<0,05$		$p<0,05$		$p=0,405$	
Sınıf						
9.sınıf n=238	41	%17,2	9	%3,8	5	%2,1
10.sınıf n=441	109	%25	42	%9,7	11	%2,6
	$p<0,05$		$p<0,05$		$p=0,711$	
Okul Başarısı						
İyi n=124	17	%13,7	8	%6,6	2	%1,6
Orta n=466	99	%21,4	30	%6,5	10	%2,2
Kötü n=86	33	%38,8	13	%15,3	4	%4,9
Kayıp veri n=3						
	$p<0,05$		$p<0,05$		$p=0,280$	
Gelir Durumu						
0-2.500 TL n=183	34	%18,9	10	%5,5	5	%2,8
2.501-5.000 TL n=313	67	%21,4	23	%7,5	9	%3,0
5.001-10.000 TL n=139	33	%24,1	12	%8,9	1	%0,7
10.001 TL ve üzeri n=35	11	%31,4	5	%14,3	1	%3,0
Kayıp veri n=9						
	$p=0,473$		$p=0,440$		$p=0,703$	
Anne-baba beraberlik durumu						
İkisi de sağ ve birlikte yaşıyor n=628	139	%22,3	47	%7,6	14	%2,3
Boşanmış n=20	3	%15,8	1	%5,0	0	%0
Biri vefat etti n=27	7	%25,9	3	%11,1	2	%7,4
İkisi de vefat etti n=1	1	%100	0	0	0	0
Kayıp veri n=3						
	$p=0,246$		$p=0,864$		$p=0,331$	
Anne eğitim durumu						
Okuryazar değil n=29	7	%24,1	2	%6,9	2	%6,9
İlkokul mezunu n=359	69	%19,3	21	%5,9	10	%2,8
Ortaokul mezunu n=179	54	%30,5	20	%11,4	2	%1,1
Lise mezunu n=92	17	%18,7	6	%11,8	2	%2,2

Lisans/Lisansüstü mezunu n=15 Kayıp veri n=5	3	%20	2	%3,9	0	0
	$p<0,05$		$p=0,222$		$p=0,369$	
Baba eğitim durumu						
Okuryazar değil n=5	1	%20	1	%20	2	%50
İlkokul mezunu n=247	52	%21,2	10	%4,1	4	%1,6
Ortaokul mezunu n=180	45	%25	18	%10,1	4	%2,3
Lise mezunu n=191	42	%22,1	20	%10,6	5	%2,7
Lisans/Lisansüstü mezunu n=49 Kayıp veri n=7	10	%20,8	2	%4,3	1	%2,1
	$p=0,912$		$p<0,05$		$p<0,05$	

Veriler Ki-kare Testi kullanılarak analiz edilmiştir. Anlamlılık değeri $p<0,05$ olarak kabul edilmiştir.

Aile ve yakın arkadaşların sigara, alkol ve uyuşturucu madde kullanımı ile öğrencilerin bu maddeleri kullanımı arasında istatistiki olarak anlamlı ilişkiler bulunmuştur. Ailesinde sigara kullanan kişiler olan öğrencilerin %27,7'si son 30 günde sigara içmiştir. Ailesinde alkol kullanan kişiler olan öğrencilerin %36,4'ü son 30 günde alkol kullanmıştır. Ailesinde uyuşturucu kullanan kişiler olan öğrencilerin ise %66,7'si en az bir kez uyuşturucu kullanmıştır.

Tablo 3: Sigara, Alkol ve Uyuşturucu Kullanımını Etkileyen Sosyal Faktörler

	Son 30 gün içinde sigara içenler		Son 30 gün içinde alkol kullananlar		En az bir kez uyuşturucu madde kullananlar	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Ailede sigara kullanımı						
Evet n=446	120	%27,1	46	%10,5	11	%2,5
Hayır n=229	29	%12,7	5	%2,2	5	%2,2
Emin değilim n=4 Kayıp veri n=5	1	%25,5	0	0	0	0
	$p<0,05$		$p<0,05$		$p=0,928$	
Ailede alkol kullanımı						
Evet n=22	10	%45,5	8	%36,4	3	%14,3
Hayır n=644	135	%21,1	42	%6,6	12	%1,9
Emin değilim n=11 Kayıp veri n=2	5	%45,5	1	%12,5	1	%12,5
	$p<0,05$		$p<0,05$		$p<0,05$	
Ailede uyuşturucu madde kullanımı						
Evet n=6	4	%66,7	4	%80	4	%66,7
Hayır n=670	146	%22	47	%7,1	12	%1,8
Emin değilim n=2 Kayıp veri n=1	0	0	0	0	0	0
	$p<0,05$		$p<0,05$		$p<0,05$	
Yakın arkadaşlarda sigara kullanımı						
Evet n=399	141	%35,8	50	%12,8	13	%3,3
Hayır n=216	5	%2,3	0	0	2	%0,9
Emin değilim n=63 Kayıp veri n=1	4	%6,3	1	%1,6	1	%1,6
	$p<0,05$		$p<0,05$		$p=0,172$	
Yakın arkadaşlarda alkol kullanımı						
Evet n=120	68	%58,1	43	%36,1	10	%8,6
Hayır n=533	75	%14,1	7	%1,3	5	%1
Emin değilim n=26 Kayıp veri n=1	7	%26,9	1	%4,5	1	%4,3
	$p<0,05$		$p<0,05$		$p<0,05$	
Yakın arkadaşlarda uyuşturucu kullanımı						
Evet n=25	11	%44	9	%36	11	%47,8
Hayır n=574	122	%21,4	36	%6,3	2	%0,3
Emin değilim n=80 Kayıp veri n=1	17	%21,3	6	%7,8	3	%4,3
	$p<0,05$		$p<0,05$		$p<0,05$	

Veriler Ki-kare Testi kullanılarak analiz edilmiştir. Anlamlılık değeri $p<0,05$ olarak kabul edilmiştir.

Yakın arkadaşların sigara, alkol ve uyuşturucu kullanımının katılımcıların sigara, alkol ve uyuşturucu madde kullanımıyla ilişkili olduğu saptanmıştır. Yakın arkadaşları sigara içen öğrencilerin %35,8'i sigara içmektedir. Yakın arkadaşları alkol kullanan öğrencilerin %36,1'i alkol kullanmaktadır. Ayrıca yakın arkadaşları uyuşturucu madde kullanan öğrencilerin ise %47,8'i uyuşturucu madde kullanmıştır. “Öğretmenlerinizin sigara kullanımı sizi sigara içme konusunda teşvik eder mi?” sorusuna öğrencilerin %15,5'i (n=104) “evet”, %9,2'si (n=62) ise “emin değilim” yanıtını vermiştir. “Bugüne kadar hiç tanıdığınız birinden (aile üyesi, arkadaş vb.) fiziksel şiddet gördünüz mü?” sorusuna “evet” cevabı vermesiyle öğrencilerin sigara, alkol ve uyuşturucu madde kullanımı arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur ($p<0,005$). Buna göre şiddet gördüm diyen öğrencilerin %31'i (n=41) sigara, %15'i (n=20) alkol, %3,2'si (n=4) ise uyuşturucu madde kullanmıştır.

Tablo 4: Sigara, Alkol ve Uyuşturucunun Bir Arada Kullanımı

		Son 30 gün içinde sigara içenler	Son 30 gün içinde alkol kullananlar	En az bir kez uyuşturucu madde kullananlar
Son 30 gün içinde sigara içenler	Correlation Coefficient	1,000	,436**	,082*
	Sig. (2-tailed)	.	,000	,035
	N	674	664	660
Son 30 gün içinde alkol kullananlar	Correlation Coefficient	,436**	1,000	,178**
	Sig. (2-tailed)	,000	.	,000
	N	664	669	657
En az bir kez uyuşturucu madde kullananlar	Correlation Coefficient	,082*	,178**	1,000
	Sig. (2-tailed)	,035	,000	.
	N	660	657	665

Veriler Spearman Korelasyon Testi ile analiz edilmiştir.

** Correlation is significant at the 0,01 level (2-tailed).

* Correlation is significant at the 0,05 level (2-tailed).

Katılımcılarda sigara, alkol ve uyuşturucu maddenin birlikte kullanılıp kullanılmadığını incelemek için Spearman Korelasyon Testi uygulanmıştır. Tablo 4'te gösterildiği üzere sigara ve alkol kullanımı arasında $p<0,01$; sigara ve uyuşturucu deneme arasında $p<0,05$ düzeyinde; alkol ve uyuşturucu deneme arasında ise $p<0,05$ düzeyinde istatistiki olarak anlamlı, pozitif bir ilişki bulunmuştur. Bu veri bağımlılık yapıcı maddelerin kullanımının bir arada görülmesi anlamında dikkat çekicidir.

3. Tartışma

Sınıf ve Yaş

Araştırma verilerinin analizi sonucunda 9.sınıflar ve 10.sınıflar arasında sigara ve alkol kullanımı açısından istatistiki olarak anlamlı farklılıklar tespit edilmiştir. 10.sınıfa giden öğrenciler 9.sınıfa giden öğrencilerden daha yüksek oranda sigara ve alkol kullanmaktadır. Daha önceki çalışmalar da benzer şekilde (Akkuş ve diğerleri, 2017; Çavdar ve diğerleri, 2016; Ünlü ve Evcin, 2014) lisedeki sınıf düzeyi yükseldikçe sigara ve alkol kullanım oranının arttığını belirtmiştir. Sınıf düzeyinin etkisinin yaş ile de bağlantılı olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Araştırmamızda 13-15 yaş grubundaki 9. sınıf ve 10. sınıf öğrencileri arasında halen sigara içenlerin oranı %22,1 bulunmuştur (9. sınıf %17,2 ve 10. sınıf %25). Yüksel'in (2015) Dursunbey ilçesinde lise öğrencileri arasında 2001-2002 yıllarında sigara kullanımı yaygınlığını incelediği araştırmasında, 10. sınıf öğrencilerinin %42'sinin son 30 gün içinde sigara içtiği bulunmuştur. Buna göre 10. sınıf öğrencilerinin sigara içme oranlarında son 20 yılda önemli bir düşüş olduğu

görülmektedir. Bu durum Türkiye’de tütün kontrolü alanında yapılan yasal düzenlemelerin olumlu bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Ancak Dursunbey’de 9. ve 10. sınıfların %22,1’lik sigara içme oranı Balıkesir il geneli ortalamasından daha yüksektir. Küresel Gençlik Tütün Araştırması’nın (2017) sonuçlarına göre Balıkesir il genelinde 13-15 yaş arasında halen herhangi bir tütün ürünü içenlerin oranı %17,3 olarak rapor edilmiştir. Dursunbey ilçesinde il ortalamasından daha yüksek bir sigara içme oranının görülmesi dikkat çekicidir. Verilerin toplanması aşamasında okul müdürleri, öğretmenler ve öğrencilerle yapılan sohbetler sırasında, ilçede sosyal aktivite imkanlarının kısıtlı olması gündeme gelmiştir. Bunun da madde kullanımının gençler arasında sosyalleşme aracı olarak görülmesine yol açabileceği ifade edilmiştir. Bu sohbetlerde bahsedilen bir diğer konu ise yakın köylerde yaşayan öğrencilerin ilçe merkezindeki okullara taşınmalı sistemle getirilmesinin ebeveyn kontrolü ve gözetimini zayıflatmasıdır. Bu durum, gençlerin sigara, alkol ve uyuşturucu gibi maddelere daha kolay erişmelerine yol açabileceği için riskli bir durum teşkil etmektedir.

Öğrencilerin %53,4’ü 14-15 yaşından önce ilk sigarayı denemiştir. Yani sigara deneyen öğrencilerin yarısından fazlası liseye başlamadan önce sigara denemiştir. Bu sebeple madde kullanımını önleyici çalışmaların daha erken yaşlarda başlamasının gerektiği ortaya çıkmıştır. Katılımcıların %17,1’i sigarayı ilk kez 14 yaşından önce, %14,9’u ise 14 veya 15 yaşında içmiştir. Daha önce yapılan çalışmalarda, ilk kez sigara deneme yaşını Tanrıkulu, Çarman, Palancı, Çetin ve Karaca (2009) 16.10±3.69 olarak; Yakar, Pirinççi ve Kurt Canpolat (2020) ise 17,1 olarak bulmuştur. Bu çalışmalarla karşılaştığımızda araştırma örnekleminizde gençlerin sigarayı daha küçük yaşlarda denediği görülmektedir. Erken yaşta sigara denemek, ileri yaşlarda sigara bağımlılığına dönüşmesi ve diğer maddelerin kullanımında bir basamak oluşturması bakımından önemli bir risk faktörüdür (Mete ve diğerleri, 2020). Bu yüzden erken yaşlarda madde bağımlılığına karşı bilinç oluşturulması gençlerin sağlığını korumak ve toplumların geleceği açısından kritik öneme sahiptir.

Cinsiyet

Erkek öğrencilerin sigara ve alkol kullanma oranı kız öğrencilere göre belirgin düzeyde yüksektir. Literatürdeki pek çok çalışma (Mete ve diğerleri, 2020; Özcebe, 2012; Ünlü ve Evcin, 2014; Yakar ve diğerleri, 2020) sigara ve alkol kullanımı açısından cinsiyetler arası farklılıklara dikkat çekmektedir. Toplumsal olarak kadın ve erkeklere yüklenen cinsiyet rollerinin bu farklılığın oluşmasında etkili olduğu düşünülmektedir. Arıcı ve Yaman’ın (2021) kültürel yapının alkol kullanımı üzerindeki etkisine odaklandığı çalışma, bunu destekler niteliktedir. Buna göre 15 yaş üstü erkek çocukların, özellikle düğün gibi eğlencelerde alkol kullanmasının kültürel olarak normal kabul edildiği görülmüştür. Geleneksel olarak kadınların sigara ve alkol gibi maddeleri kullanması ise kabul görmeyen bir davranıştır. Bu açıdan kadın olmak geleneksel toplumlarda bağımlılık yapıcı maddelere karşı koruyucu bir faktör olarak görülebilir. Ancak tütün endüstrisi, bu norm ve değerlere karşı sigaranın kadınları özgürleştirdiğine dair imalar içeren reklam kampanyalarını sosyal medya ve dijital mecralarda yürütmektedir. Kitle iletişim araçlarında sigara, alkol ve uyuşturucu madde kullanımının yaygın olarak gösterilmesi, toplumun tüm kesimlerinde madde kullanımının normalleşmesini beraberinde getirmektedir.

Okul Türü ve Okul Başarısı

Çalışmada okul türü ile sigara içme ve alkol kullanma arasında anlamlı bir ilişki olduğu bulunmuştur. Sigara içme oranının en düşük olduğu okul türünün Anadolu Lisesi, en yüksek olduğu okul türünün ise Çok Programlı Anadolu Lisesi olduğu saptanmıştır. Literatürdeki benzer çalışmalar incelendiğinde Anadolu lisesi öğrencilerinin sigara içme oranının diğer lise türlerine kıyasla daha düşük olduğu ifade edilmiştir (Akkuş ve diğerleri, 2017, Yılmaz ve Kaşıkır Keskin 2018). Araştırmamızda Çok Programlı Anadolu Lisesi’nde sigara içme oranlarının yüksek olmasının nedenlerini ortaya koyabilmek için derinlemesine nitel bir çalışmanın yürütülmesi okul

ikliminin ortaya konulabilmesi açısından yararlı olabilir. Araştırmamızda çok programlı Anadolu lisesi ve meslek lisesine giden öğrencilerin alkol kullanımı da daha yüksek bulunmuştur. Alkol kullanımının en düşük oranda olduğu okul türü Anadolu İmam Hatip Lisesi olmuştur. İmam Hatip liselerinde alkol içme oranının düşük olması, literatürdeki çalışmalarda da ifade edildiği üzere (Orhan, Acımuş, Kılıç ve Oğuz, 2022; Taylan ve Genç, 2017) dini yaşam biçimlerinin okul tercihi üzerindeki etkisi ile açıklanabilir. Giriş puanlarının yüksek olduğu okul türlerinde sigara ve alkol içme oranının düşük olması, öğrencinin akademik başarı düzeyinin daha yüksek olması ile açıklanabilir. Elde edilen bulgulardan hareketle okul türünün bağımlılık yapıcı maddelerin kullanımı için bir risk faktörü olduğu söylenebilir. Araştırmamızda “okul başarınızı nasıl görüyorsunuz?” sorusuna “iyi” ve “orta” yanıtını veren öğrencilerin sigara ve alkol kullanım oranının daha düşük olduğu tespit edilmiştir. Literatürdeki çalışmalarda da (Akkuş ve diğerleri, 2017; Orhan ve diğerleri, 2022; Yılmaz ve Kaşkir Keskin, 2018), okul başarısı yükseldikçe bağımlılık yapıcı madde kullanım oranlarının düştüğü görülmektedir. Bu durum akademik başarıya odaklanan öğrencilerin riskli davranışlara yönelme olasılıklarının daha az olduğu ve bağımlılık yapıcı maddelerin zararları konusunda da daha bilinçli davrandıkları şeklinde yorumlanabilir.

Gelir Durumu

Araştırmamızda ailenin gelir durumu ile sigara, alkol ve uyuşturucu madde kullanımı arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Ancak bu konuda daha önce yapılan çalışmalar incelendiğinde, gelir durumu ile madde kullanım arasındaki ilişkiye dair çelişkili veriler olduğu görülmüştür. Bazı çalışmalarda düşük gelir grubundaki bireylerin daha yüksek oranda tütün, alkol ve uyuşturucu madde kullandığı tespit edilirken (Hendekçi ve Gök, 2018; Yıldız, 2017); bunun aksine yüksek gelir gruplarındaki bireylerin bağımlılık yapıcı maddeleri daha çok kullandığını bulgularan çalışmalar da mevcuttur (Selim ve Sülükçüler, 2023; Yakar ve diğerleri, 2020). Yüksek gelir grubundaki kişilerin sigara ve alkol gibi bağımlılık yapıcı maddelerin fiyat artışından daha az etkilenmeleri bu durumun nedenleri arasında olabilir. Özellikle sigara ve alkol ürünlerinin yüksek vergi ve fiyatlandırılması, bireylerin bu maddeleri zorunlu olarak bırakmalarına neden olabilmektedir. Yüksek vergi ve fiyatlandırma politikalarının özellikle gençler üzerinde koruyucu bir etkisinin olduğu bilinmektedir.

Aile

Literatürdeki birçok çalışma aile ve arkadaşlardan oluşan sosyal çevrenin öğrencilerin sigara, alkol ve madde kullanımını etkilediğini ifade etmektedir (Çavuş, Çavuş ve Görpelioğlu, 2017; Kardaş ve Kardaş, 2023; Noyan ve Şengezer, 2018). Bizim araştırmamızda da aile ve arkadaş etkisi ile öğrencilerin madde kullanma davranışı arasında istatistiki olarak anlamlı ilişkiler bulunmuştur. Araştırmamızda ailesinde sigara kullanan bireyler olan öğrencilerin, sigara içme oranının daha yüksek olduğu bulunmuştur. Benzer şekilde, ailesinde alkol tüketen kişiler olan öğrencilerin alkol kullanma oranı ve ailelerinde uyuşturucu madde kullanan bireyler olan öğrencilerin de uyuşturucu madde kullanma oranının daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Rol model olarak ebeveynlerin sigara, alkol veya uyuşturucu madde kullanımı, çocuklarını da bu maddeleri kullanmaya sevk edebildiği için önemli bir risk faktörüdür (Şengezer, Sivri, Dilbaz ve Sunay 2014; Önal, Ögel ve Eke, 2011; Yakar ve diğerleri, 2020).

Araştırmamızda anne ve babanın beraberlik durumu ile katılımcıların sigara, alkol ve uyuşturucu madde kullanımı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Ancak literatürdeki çalışmalar (Çavuş ve diğerleri, 2017; Taylan ve Genç, 2017), anne ve babası ayrı olan ya da ebeveynlerinden birini kaybetmiş çocukların sigara, alkol veya uyuşturucu kullanımı gibi riskli davranışlara yönelebildiğini ifade etmektedir. Bunun yanı sıra araştırmamızda anne ve babanın eğitim durumu ile öğrencilerin sigara, alkol ve uyuşturucu madde kullanımı arasındaki ilişkiye bakılmıştır. Annenin eğitim durumu ile öğrencilerin sigara kullanımı arasında, babanın eğitim

durumuyla da öğrencilerin alkol ve uyuşturucu madde kullanımı arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür. Anne ve babanın düşük eğitime sahip olması bir risk faktörü olmaktadır. Bu durum, eğitim düzeyi yüksek ebeveynlerin çocuklarını sağlıklı davranış geliştirmeye daha çok teşvik ettikleri şeklinde yorumlanabilir. Bu konuda daha önce yapılan çalışmalarda da anne ve babanın eğitim durumu yükseldikçe çocuklarının sigara, alkol veya uyuşturucu madde kullanım oranlarının düştüğü görülmektedir (Bülent ve Alkeveli, 2018; Öztürk, Kırhoğlu ve Kıraç, 2015).

Yakın Arkadaşlar

Araştırmamızda sosyal bir etki olarak ailenin yanı sıra yakın arkadaşların da öğrencilerin sigara, alkol ve uyuşturucu madde kullanması üzerindeki rolüne bakılmıştır. Yakın arkadaşları sigara kullanan öğrencilerin sigara içme oranı, yakın arkadaşları alkol kullanan öğrencilerin alkol içme oranı ve yakın arkadaşları uyuşturucu madde kullananların ise madde deneme oranı belirgin şekilde yüksek bulunmuştur. Adolesan dönemde kurulan arkadaşlıklar, gençlerin kişisel ve duygusal gelişimleri için büyük bir öneme sahiptir. Ancak gençlerin sigara, alkol veya uyuşturucu madde kullanan arkadaşlarının olması önemli bir risk faktörüdür. Gençler, arkadaşları tarafından kabul görmek istedikleri için bu tür baskılara karşı koymakta zorlanabilirler. Madde kullanan arkadaşı olması, gençlerin maddeye erişimini kolaylaştırabilir ve madde kullanımına daha fazla maruz kalmasına sebep olabilir. Bu konuda yapılan birçok çalışma (Çavuş ve diğerleri, 2017; Karataş, Kandemir, Kandemir ve Reşit, 2015; Göktaş ve diğerleri, 2020; Nazlıcan, Ersoy, Akbaba ve Kurt, 2018), madde kullanan arkadaşına sahip olan gençlerin, bu durumu normal ve kabul edilebilir bir davranış olarak algıladıklarını göstermiştir.

Şiddet

Araştırmamızda tanıdığı birinden şiddet gördüğünü belirten öğrencilerin sigara, alkol ve uyuşturucu madde kullanımı daha yüksek bulunmuştur. Bizim bulgularımıza paralel olarak Karataş ve diğerleri (2015) araştırmalarında, aile içi şiddete maruz kalan çocukların sigara, alkol ve uyuşturucu gibi madde kullanım riskinin arttığı bulunmuştur. Ancak gençlerin şiddet görmesinin sigara, alkol ve uyuşturucu kullanımına yönelmelerine neden olabilecek bir risk faktörü olduğu düşünülmektedir. Özellikle aile içinde şiddet görmek, gençlerin duygusal ve psikolojik sağlığını olumsuz etkileyebilmektedir. Gençler, maruz kaldıkları şiddetin sebep olduğu travmalarla başa çıkmak için riskli davranışlara başvurabilir. Bunun yanı sıra şiddet nedeniyle sağlıklı bir aile ortamından uzaklaşan gençler, kabul görme ve aidiyet ihtiyacını karşılamak için riskli sosyal gruplara katılım gösterebilmekte ve bu durum bağımlılık riskini arttırabilmektedir.

Bağımlılık yapıcı maddelerin bir arada kullanıldığını gösteren çeşitli veriler vardır. *Türkiye Uyuşturucu Raporu*'nda (2014), uyuşturucu madde kullananların %95,6'sının sigara; %42,9'unun ise alkol kullandığı ifade edilmiştir. Bağımlılık yapıcı bir maddeyi kullanan kişilerin başka maddeleri deneme olasılığının arttığı düşünülebilir. Örneklem grubumuzda maddelerin bir arada kullanımını görmek adına korelasyon testi uygulanmıştır. Bu testin sonuçlarına göre sigara, alkol ve uyuşturucu kullanımı arasında bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Buna göre sigara ve alkol kullanımı arasında pozitif yönde güçlü bir ilişki bulunmuştur. Özellikle sigara içmenin, alkol ve uyuşturucu gibi diğer maddelerin kullanım riskini arttırdığı görülmektedir. Araştırmamızda sigara ve alkol kullanımıyla ilişkili cinsiyet, okul türü, okul başarısı, öğrencinin sınıfı, anne eğitim düzeyi gibi demografik faktörler ile uyuşturucu kullanımı arasında anlamlı bir ilişki bulunmaması dikkat çekicidir. Ancak daha önce yapılan çalışmalarda (Ayhan, Çöplü ve Türkmen, 2021; Erdem, Eke, Ögel ve Taner, 2006; Ünlü ve Evcin 2014), uyuşturucu kullanımına yol açan risk faktörleri olarak cinsiyet, gelir durumu, ailenin eğitim düzeyi ve öğrencinin sınıfı gibi değişkenler tespit edilmiştir.

4. Sonuç ve Öneriler

Bağımlılık sosyal, psikolojik, ekonomik ve kültürel faktörlerle şekillenen çok boyutlu dinamik bir olgudur. Bu sebeple bağımlılıkla mücadele yolları da birey, aile, toplum ve politikalar düzeyinde çok boyutlu olmalıdır. Bağımlılıkla mücadelede en etkili yollardan biri gençlerin bağımlılık yapıcı maddelere başlamasının önlenmesidir. Araştırmamızda bağımlılığa karşı etkin önleme ve müdahale programları geliştirilmesine katkı sağlamak amacıyla gençler arasındaki madde kullanımıyla ilişkili sosyo-demografik faktörler incelenmiştir. Çalışmamıza katılan 9. ve 10. sınıf öğrencileri arasında sigara kullanımı, alkol ve uyuşturucu madde kullanımından daha yüksek bulunmuştur. Cinsiyet, yaş, sınıf, okul başarısı, okul türü, aile ve yakın arkadaşların sigara, alkol ve uyuşturucu kullanımı ile öğrencilerin madde kullanımı arasında istatistiki açıdan anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Araştırma bulgularımıza göre özellikle erkek öğrenciler, 10. sınıfa devam edenler, eğitim düzeyi düşük ailelerden gelenler, Çok Programlı Anadolu Lisesi'nde okuyan ve akademik başarısı düşük olan öğrenciler, madde kullanımı konusunda daha yüksek risk taşımaktadır. Bağımlılık davranışı ve şiddet arasındaki ilişkiyi detaylı olarak ortaya koymak araştırmamızın amacı olmamakla birlikte; tanıdığı birinden şiddet görme ile öğrencilerin sigara, alkol ve uyuşturucu madde kullanımı arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Mevcut literatürde şiddete maruz kalma ve madde kullanımı arasındaki ilişkiye değinen çalışmalar (Altuner, 2009; Aygen ve Açık, 2014; Bebiş, Coşkun ve Açık, 2014; Turhan, İnandı, Özer ve Akoğlu, 2011) bulunmaktadır. Bununla birlikte, lise öğrencilerinin şiddete maruz kalma durumları ve madde kullanımı arasındaki ilişkinin mekanizmalarını daha detaylı ele alan çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Araştırma bulgularımıza göre sigarayı ilk defa 14-15 yaş öncesi deneyen öğrencilerin oranı %53,4'tür. Ancak örneklem grubumuzda ilk defa sigara deneme yaş ortalaması 11 olarak bulunmuştur. İlk defa sigara deneme yaş ortalamasının 11 gibi erken bir yaş olması, bağımlılığı önleyici programların, ortaokul yıllarından itibaren başlaması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Çocukların sağlıklı yaşam davranışları becerileri kazanmalarının erken yaşlardan itibaren desteklenmesi gerekmektedir. Bu anlamda eğitim kurumlarının madde kullanımını önleme konusunda proaktif bir yaklaşım sergilemesi ve risk altındaki gençlere verilecek mentorluk ve rehberlik hizmetlerinin artırılması önem taşımaktadır. Riskli davranışlardan koruyucu etkisi nedeniyle gençlerin öğrenmeye ve eğitime dair ilgilerinin artırılması ve akademik başarılarının yükseltilmesi yönünde politikaların geliştirilmesi gerekmektedir. Bunun yanında gençlere sportif, sanatsal ve kültürel faaliyetler aracılığıyla kendilerini gerçekleştirme olanaklarının sunulması, onları bağımlılık yapıcı maddelerden uzak tutmak açısından önemlidir. Bu nedenle eğitim politikalarının çağın ihtiyaçlarına göre güncellenmesi gerekmektedir. Gençler homojen bir grup değildir; bu sebeple bağımlılığı önleyici müdahale programlarının cinsiyetler arası farkları ve çeşitli gençlik alt kültür gruplarını da göz önünde bulundurarak hazırlanması gerekmektedir. Müdahale programlarının başarısı açısından akran eğitimlerinden yararlanılması ve gençlerin bağımlılıkla mücadele mesajlarının geliştirilmesinde aktif katılımı büyük önem arz etmektedir.

Ailelerin çocuklarının madde kullanımlarını önleme konusunda etkin bir rol oynamaları esastır. Araştırmamızda aileleri veya yakın arkadaşları arasında bağımlılık yapıcı madde kullanan öğrencilerin bu maddeleri kullanım konusunda daha yüksek risk taşıdığı görülmüştür. Bu anlamda ailelere çocukları için olumlu rol modelleri olmaları gerektiği farklı kanallardan hatırlatılmalıdır. Ebeveynlerin madde kullanımı ve bağımlılığı hakkında bilgilendirilmesi, erken dönemde çocuklarının bağımlılık davranışlarını fark etmeleri açısından gereklidir. Riskli davranışlarda bulunan akranlarından etkilenmemeleri için, gençlere "hayır" diyebilme becerisi kazandırılmalıdır. Okulların yürüttüğü akran eğitimi programları ile de öğrenciler arasında olumlu rol modelleri teşvik edilebilir. Zararlı maddelere karşı çocuk ve gençlerimizi korumak ancak aile, okul ve toplum iş birliği ile mümkün olacaktır. Bağımlılıkla mücadele için kitle iletişim araçlarında etkinliği kanıtlanmış kamu spotlarının yayınlanması, popüler diziler aracılığı ile gençleri riskli

davranışlardan koruyacak mesajların verilmesi ve tanınmış spor insanlarının destekleri de çocuk ve gençlerde istenen olumlu davranışların pekiştirilmesi açısından önemlidir.

Ülkemizde tütün ürünleri kullanımını önlemek adına geçirilen dünyaca geçerliliği kabul edilmiş yasa ve yönetmelikler bulunmaktadır. Ancak “Tütün Ürünlerinin Zararlarının Önlenmesi ve Kontrolü” hakkındaki 4207 sayılı ve 5727 sayılı Kanunlar’da belirtilen düzenleme ve politikaların etkin bir şekilde uygulanamaması, sigara ve alkol ürünlerinin 18 yaş altına satışlarının denetiminin eksik yapılması, dijital medya mecralarında maddelerin özendirici sunumu, zararlı maddelerin tüketiminin artmasına katkıda bulunmaktadır. Ulusal Tütün Kontrolü Programı ve Eylem Planı’nın etkili bir şekilde uygulandığı 2008-2012 yılları arasında sigara kullanım oranlarında düşüş yaşanmıştır. Fakat 2012-2016 döneminde tütün ürünlerinin tüketim oranları tekrar yükselişe geçmiştir (Saraçoğlu ve Öztürk, 2020). Bunun nedenlerinden biri tütün, alkol ve uyuşturucu endüstrisinin yasaları delmek için sürekli olarak yeni stratejiler geliştirmesidir. Örneğin tütün şirketleri, Dumansız Hava Sahası gibi düzenlemelere ve kapalı alanlarda sigara içme yasaklarına karşı yeni bir strateji geliştirerek dumansız e-sigara ürünlerini daha az zararlı/riskli olarak pazarlamaya başlamışlardır. Bunun yanı sıra tütün ve alkol şirketleri, gençlerin yoğun ilgi gösterdiği Netflix, Amazon, Disney gibi platformlarda yayınlanan içeriklerde ürün yerleştirme yoluyla dolaylı reklam stratejileri geliştirmektedir. Sigara kullanım sıklıklarında düşüş yaşandığı 2008-2012 döneminde etkili bir biçimde uygulanan politikalara tekrar dönülmesi ve gençlerimizin korunması için bağımlılıkla mücadeleyi temel alan mevcut strateji ve eylem planlarımızın tütün endüstrisinin yeni stratejilerini göz önüne alarak daha etkin ve daha güçlü hale getirilmesine ihtiyaç vardır. Bağımlılık yapıcı maddeler arasında en zararsız görülen sigara, bir yandan kişilerin sağlığını bozarken diğer yandan da alkol ve uyuşturucu gibi maddelerin kullanımına basamak oluşturmaktadır. Bu sebeple gençler arasında tütün ürünleri kullanımına karşı etkili önleyici programlar, gençleri bağımlılıktan korumak için önem arz etmektedir.

Destekleyen Kurumlar

Bu çalışma Dursunbey Belediyesi tarafından desteklenmiştir.

Teşekkür

Veri toplama aşamasındaki katkılarından dolayı İzmir Demokrasi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Yüksek Lisans öğrencisi Derya Çelik’e; verilerin SPSS programına aktarılmasında katkı sağlayan İzmir Demokrasi Üniversitesi Psikoloji Bölümü öğretim üyesi Doç. Dr. Sinem Cankardaş Nalbantçılar ve Psikoloji Bölümü öğrencilerine teşekkür ederiz.

Yazar Katkı Oranı (Authorship Contributions): Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Akkuş, D., Karaca, A., Şener, D. K. ve Ankaralı, H. (2017). Lise öğrencileri arasında sigara ve alkol kullanma sıklığı ve etkileyen faktörler. *Anadolu Kliniği*, 22(1), 36-45.
- Altuner, D., Engin, N., Gürer, C., Akyay, İ. ve Akgül, A. (2009). Madde kullanımı ve suç ilişkisi: Kesitsel bir araştırma. *Tıp Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 87-94.
- Arıcı, A. ve Yaman, Ö. M. (2021). Gençlerde alkol kullanımı ve kültürel yapının bağımlılığa etkisi. *Sosyal Çalışma Dergisi*, 5(2), 71-89.
- Aslan, R., Aktaş, A. ve Akgur, S. (2023). Çocuk ve ergenlerde madde kullanımı ve adli toksikolojik analizler. *Bağımlılık Dergisi*, 24(1), 93-103.
- Avan, H. ve Nacar, D. (2023). Adölesanlarda madde bağımlılığı farkındalığının belirlenmesi. *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 7(2), 89-97.
- Aygen, M. ve Açıık, Y. (2014). Elazığ ilinde gençlerde şiddete başvurma ya da maruz kalma sıklığı, etkileyen faktörler ve öfke ile ilişkisi. *Kocaeli Tıp Dergisi*, 3(3), 8-17.

- Ayhan, F., Çöplü, M. ve Türkmen, A. (2021). Adölesanların madde bağımlılığında korunmaya ilişkin öz yeterlikleri ile ebeveyn bağlanma düzeyleri arasındaki ilişki. *Bağımlılık Dergisi*, 22(3), 285-296.
- Bebiş, H., Coşkun, S. ve Açıklık, C. (2014). Bir ortaöğretim okulundaki öğrencilerin şiddet eğilim düzeyi ve ilişkili faktörlerin incelenmesi. *Ege Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi*, 30(2), 1-17.
- Bülent, Ö. Z. ve Alkeveli, A. (2018). Öğrencilerin madde kullanımını ve bağımlılığında etkili olan faktörlere bakışının demografik özelliklere göre incelenmesi: Çukurova Üniversitesi örneği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 39, 29-43.
- Çavdar, S., Çetinkaya Sümer, E., Eliaçık, K., Arslan, A., Koyun, B., Korkmaz, N. ve diğerleri. (2016). İzmir'de liseye devam eden ergenlerin sağlık davranışları. *Turkish Archives of Pediatrics*, 51(1), 22-34.
- Çavuş, F. Ö., Çavuş, U. Y. ve Görpelioğlu, S. (2017). Ankara ilindeki ergenlerde riskli davranışların sıklığı, dağılımı. *Türkiye Aile Hekimliği Dergisi*, 21(1), 2-16.
- DSÖ. (2017). *Küresel Gençlik Tütün Araştırması*. Erişim adresi: https://hsgm.saglik.gov.tr/depo/birimler/tutun-ve-madde-bagimliliği-ile-mucadele-db/dokumanlar/KGTA-2017_pdf.pdf,
- Erdem, G., Eke, C. Y., Ögel, K. ve Taner, S. (2006). Lise öğrencilerinde arkadaş özellikleri ve madde kullanımı. *Journal of Dependence*, 7, 111-116.
- Erdim, L. (2019). Alkolizmin aile ve çocuk üzerine etkisi. *Sağlık Bilimleri ve Meslekleri Dergisi*, 6(1), 193-200.
- Ergene, T., Özer, A., Gençtanırım Kurt, D., Arıcı Şahin, D., F., Demirtaş-Zorbaz, S., Kızıldağ, S. ve diğerleri. (2019). The risk behaviors of high school students and causes thereof: A qualitative study. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 34(1), 197-217.
- Fırıncık, S. ve Gürhan, N. (2019). Sigara, alkol ya da madde bağımlılarında problem çözme becerisinin; özkıyım, depresyon, umutsuzluk üzerine etkisi ve birbirleriyle olan ilişkileri. *Psikiyatri Hemşireliği Dergisi*, 10(1), 39-47.
- Gordon, A. J., Conley, J. W. ve Gordon, J. M. (2013). Medical consequences of marijuana use: A review of current literature. *Current Psychiatry Reports*, 15(12), 1-11.
- Göktalay, T., Coşkun, A. Ş., Havlucu, Y. ve Horasan, G. D. (2020). Use of tobacco products in Turkish children and young people: Is there an alarm for hookah use? *Turkish Thoracic Journal*, 21(4), 234.
- Hendekçi, A. ve Gök, H. (2021). Ergenlik dönemi öğrencilerinin riskli sağlık davranışları, anne baba ergen ilişkileri ve etkileyen etmenler. *Balıkesir Sağlık Bilimleri Dergisi*, 10(2), 134-146.
- Karataş, H., Kandemir, H., Kandemir, S. B. ve Reşit, A. (2015). Lise öğrencilerinde riskli madde kullanımının incelenmesi. *Harran Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 13(1), 23-31.
- Karatay, G. ve Baş, N.G. (2019) Factors affecting substance use and self-efficacy status of students in eastern Turkey. *Cien Saude Colet.* 24, 1317-1326.
- Kardaş, Ö. ve Kardaş, B. (2023). Çocuk ve ergen madde bağımlılığı tedavi merkezine başvuran olguların sosyodemografik ve madde kullanım özelliklerinin incelenmesi. *Bağımlılık Dergisi*, 24(2), 174-185.

- Ma, C., Xi, B., Li, Z., Wu, H., Zhao, M., Liang, Y. ve diğ erleri (2021). Prevalence and trends in tobacco use among adolescents aged 13–15 years in 143 countries, 1999–2018: Findings from the Global Youth Tobacco Surveys. *The Lancet Child & Adolescent Health*, 5(4), 245-255.
- Mete, B., Söyiler, V. ve Pehlivan, E. (2020). Adölesanlarda sigara iç me ve madde kullanma prevalansı. *Bağımlılık Dergisi*, 21(1), 64–7
- Narkolog. (2022). *Madde Kullanıcıları Profil Analizi 2021 Yılı Narkolog Raporu*. Erişim adresi: <https://www.narkotik.pol.tr/kurumlar/narkotik.pol.tr/TUBİM/Ulusal%20Yayımlar/NARKOLOG-2022-MADDE-KULLANICILARI-PROFIL-ANALIZI.pdf>
- Nazlıcan, E., Ersoy, Ö., Akbaba, M. ve Kurt, B. (2018). Kahramanmaraş il merkezindeki lise son sınıf öğrencilerinde maraş otu ve madde kullanımı ve etkileyen faktörler. *Sakarya Tıp Dergisi*, 8(2), 235–246.
- Noyan, C.O. ve Şengezer, T. (2018). Adolesan dönemi alkol ve madde kullanımı. Ü. Aydoğan (Ed.), *Adolesan sağlığı ve sorunları I* içinde (ss. 18-23). Ankara: Türkiye Klinikleri.
- Orhan, O., Acımış, N. M., Kılıç, B. B. ve Oğuz, C. (2022). Lise öğrencilerinde sağlığı tehdit eden davranışlar ve ilişkili faktörlerin belirlenmesi. *City Health Journal*, 3(2), 24-32.
- Önal, A., Ögel, K. ve Eke, C. (2011). Dikkat eksikliği ve hiperaktivite belirtileri bulunan ergenlerde madde kullanımı ve aile özellikleri üstüne kesitsel bir çalışma. *Klinik Psikofarmakoloji Bülteni-Bulletin of Clinical Psychopharmacology*, 21(3), 225-231.
- Özcebe H. (2012). Ergenlerde riskli davranışlar. O. Derman, N.Ö. Kanbur ve S. Akgül (Ed.), *Ergen sağlığı* içinde (ss. 167-80). Ankara: Aydoğdu Ofset.
- Öztürk, Y. E., Kırılıoğlu, M. ve Kıraç, R. (2015). Alkol ve madde bağımlılığında risk faktörleri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Dergisi*, 18(2), 97-118.
- Richter, K. P., Ahluwalia, H. K., Mosier, M. C., Nazir, N. ve Ahluwalia, J. S. (2002). A population-based study of cigarette smoking among illicit drug users in the United States. *Addiction*, 97(7), 861-869.
- Saraçoğlu, S. ve Öztürk, F. (2020). Türkiye’de tütün kontrol politikaları ve tütün tüketimi üzerine bir değerlendirme. *Politik Ekonomik Kuram*, 4(1), 20-44.
- Selim, S. ve Sülükçüler, S. (2023). Sigara iç me süresini etkileyen faktörlerin süre analizi: Türkiye örneği. *Bağımlılık Dergisi*, 24(4), 475-486.
- Şengezer, T., Sivri, F., Dilbaz, N. ve Sunay, D. (2014). Ankara ili Yenimahalle ilçesinde birinci basamak sağlık kuruluşuna başvuran bireylerde tütün bağımlılığ ı ve ilişkili risk faktörleri. *Turkish Journal of Family Practice/Türkiye Aile Hekimliği Dergisi*, 18(1), 42-48.
- T.C. Emniyet Genel Müdürlüğü. (2018). *Türkiye’de Genel Nüfusta Tütün, Alkol ve Madde Kullanımına Yönelik Tutum ve Davranış Araştırması*. Erişim adresi: <https://www.narkotik.pol.tr/kurumlar/narkotik.pol.tr/Duyurular/TÜRKİYE’DE%20GENEL%20NÜFUSTA%20TÜTÜN%20ALKOL%20VE%20MADDE%20KULLANIMINA%20YÖNELİK%20TUTUM%20VE%20DAVRANIŞ%20ARAŞTIRMASI.pdf>
- Tanrikulu, A. Ç., Çarman, K. B., Palancı, Y., Çetin, D. ve Karaca, M. (2009). Kars il merkezinde çeşitli üniversite öğrencileri arasında sigara kullanım sıklığı ve risk faktörleri. *Türk Toraks Dergisi*, 10(3), 101-106.

- Taylan, H. H. ve Genç, Y. (2017). Liselerde sigara, alkol ve uyuşturucu/uçucu/uyarıcı madde kullanım eğilimleri: Kocaeli örneği. *The Journal of Academic Social Science*, 5(47), 180-199.
- TUBİM. (2019). *Türkiye Uyuşturucu Raporu*. Erişim adresi: <https://www.narkotik.pol.tr/kurumlar/narkotik.pol.tr/TUBİM/Ulusal%20Yayınlar/2019-TURKIYE-UYUSTURUCU-RAPORU.pdf>
- Turhan, E., İnandı, T., Özer, C. ve Akoğlu, S. (2011). Üniversite öğrencilerinde madde kullanımı, şiddet ve bazı psikolojik özellikler. *Turkish Journal of Public Health*, 9(1), 33-44.
- TÜİK. (2022). *Türkiye Sağlık Araştırması Raporu*. Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Turkiye-Health-Survey-2022-49747>
- Ünlü, A. ve Evcin, U. (2014). İstanbul'da liseli gençler arasındaki madde kullanım yaygınlığı ve demografik faktörlerin etkileri. *Literatür Sempozyum*, 1(2), 211.
- WHO. (2020). *Adolescent Health and Development*. Erişim adresi: <https://www.who.int/news-room/questions-and-answers/item/adolescent-health-and-development>
- WHO. (2022a). *Prevalence of Tobacco and E-Cigarette Use in Young People in the Who European Region*. Erişim adresi: https://cdn.who.int/media/docs/librariesprovider2/euro-health-topics/tobacco/03-prevalence-youth-2022.pdf?sfvrsn=14deaeab_8
- WHO. (2022b). *Alcohol Key Facts*. Erişim adresi: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/alcohol>
- WHO. (2023a). *Adolescent and Young Adult Health*. Erişim adresi: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/adolescents-health-risks-and-solutions>.
- WHO. (2023b). *Tobacco Key Facts*. Erişim adresi: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/tobacco>
- WHO. (2023c). *Opioid Overdose*. Erişim adresi: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/opioid-overdose>
- Yakar, B., Pirinççi, E. ve Kurt Canpolat, E. (2020). Sigara içme durumuna etki eden faktörler ve tütün kontrol eylem planının sigara kullanım üzerine etkisinin araştırılması. *Fırat Üniversitesi Sağlık Bilimleri Tıp Dergisi*, 34(2), 147-153.
- Yıldız, M. (2017). Lise öğrencilerinin madde bağımlılığından korunmaya ilişkin öz-yeterliğinin incelenmesi. *Uluslararası Eğitim Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 3(2), 70-77.
- Yılmayan, A. (2020). Van ili merkezindeki 10-12. sınıf öğrencilerinde narkotik madde kullanım yaygınlığı. *ISPEC International Journal of Social Sciences & Humanities*, 4(3), 183-211.
- Yılmaz, V. ve Kaşıkır Kesin, F. (2018). Logaritmik doğrusal modeller ve uyum analizinin birlikte kullanımı: Lise öğrencilerinin sigara içme alışkanlıklarını etkileyen faktörlerin belirlenmesi. *Türkiye Klinikleri Journal of Biostatistics*, 10(1), 65-86.
- Yüksel, H. (2015). *Learning how to smoke: Explorations on tobacco use by Turkish youth findings from quantitative and qualitative methods*. Germany: Lambert Academic Publishing.

Araştırma Makalesi / Research Article

**SORUMLU LİDERLİĞİN VE OTONOM (ÖZERK) ÇEVRE MOTİVASYONUNUN
GÖNÜLLÜ YEŞİL DAVRANIŞ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: BANKACILIK SEKTÖRÜNDE
BİR ARAŞTIRMA***

Edip ÖRÜCÜ¹
İtir HASIRCI^{2}**
Fatma ZEYBEK³

Öz

Bu araştırmanın amacı sorumlu liderliğin ve otonom (özerk) çevre motivasyonunun gönüllü yeşil davranış üzerindeki etkilerini belirlemektir. Araştırmanın evrenini Balıkesir ilinde ve ilçelerinde görev yapan 1830 banka personeli oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini Bandırma ilçesi ve Balıkesir il merkezinde görev yapan 340 banka personeli oluşturmaktadır. Veriler anket yolu ile elde edilmiştir. Elde edilen verilerle frekans analizi, güvenilirlik analizi, keşfedici faktör analizi, normallik testi, korelasyon analizi ve çoklu regresyon analizi yapılmıştır. Yapılan çoklu regresyon analizinin neticesinde sorumlu liderliğin gönüllü yeşil davranış üzerinde anlamlı ve olumlu etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Ancak otonom (özerk) çevre motivasyonunun gönüllü yeşil davranış üzerinde anlamlı etkisi olmadığı belirlenmiştir. Araştırmaya konu olan değişkenlerle ilgili literatürde oldukça az sayıda çalışmanın olması ve bu çalışmada sorumlu liderlik ile otonom (özerk) çevre motivasyonunun gönüllü yeşil davranış üzerindeki etkilerinin ele alınacak olması, araştırmanın özgün yönünü ortaya koyacaktır. Sonuç bölümünde araştırma bulguları ışığında öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sorumlu liderlik, Otonom çevre motivasyonu, Gönüllü yeşil davranış, Banka.

JEL Kodları: M12, M31

**THE EFFECT OF RESPONSIBLE LEADERSHIP AND AUTONOMOUS
ENVIRONMENTAL MOTIVATION ON VOLUNTARY GREEN BEHAVIOR: A
RESEARCH IN THE BANKING SECTOR**

Abstract

The purpose of this research is to determine the effects of responsible leadership and autonomous environmental motivation on voluntary green behavior. The population of the research consists of 1830 bank employees working in Balıkesir province. The sample of the research consists of 340 bank employees working in Bandırma district and Balıkesir city center. Data was obtained through survey. Frequency, reliability, exploratory factor, normality, correlation, multiple regression analyses were performed with the data obtained. As a result of the multiple regression analysis, it was determined that responsible leadership had a significant and positive effect on voluntary green behavior. However, it was determined that autonomous environmental motivation did not have a significant effect on voluntary green behavior. The fact that there are very few studies in the literature regarding the variables subject to the research and that the effects of responsible leadership and autonomous environmental motivation on voluntary green behavior will be discussed in this study will reveal the unique aspect of the research. In the conclusion section, suggestions are presented in the light of the research findings.

Keywords: Responsible leadership, Autonomous environmental motivation, Voluntary green behavior, Bank.

JEL Codes: M12, M31

* Bandırma Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Etik Kurulu'ndan 02/11/2023 tarihli ve 2023-9 toplantı nolu etik kurul onayı alınmıştır.

¹ Prof. Dr., Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-3301-7496.

² Doktora Öğrencisi, Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-5449-2640.

** **Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): itir8686@gmail.com

³ Doktora Öğrencisi, Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, ORCID: 0000-0003-3525-0520

Başvuru Tarihi (Received): 25.11.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 25.04.2024

Giriş

Çalışanların sürdürülebilirliğe verdiği değer hakkında algılarını ölçmek önem arz etmektedir. Çünkü sürdürülebilirliğe yüksek değer verilen örgütlerde çalışanların gönüllü yeşil davranışlarının artacağı beklenmektedir. Dolayısıyla gönüllü yeşil davranış, örgütsel sürdürülebilirlik için olmazsa olmazlar arasında yer almaktadır (Norton, Parker, Zacher ve Ashkanasy, 2015: 102). Gönüllü yeşil davranış kavramı örgütlerin performanslarına katkı sağlaması nedeniyle son zamanlarda dikkat çeken bir konu haline gelmiş, literatürde genellikle örgütsel vatandaşlık davranışına benzetilmiştir (Ciocirlan, 2017: 56). Tanımlanmış örgüt içi rollerin ve görev tanımlarının haricinde kalan gönüllü yeşil davranış, çevresel sürdürülebilirlik ve çevreyi koruma adına resmi olarak tanımlanmış örgütsel vatandaşlık davranışı benzeri bir kavram olarak ifade edilmektedir. Çevresel yönetim politikası olmadan, örgüt çalışanlarının sürdürülebilirliğe katkı sunmak için gönüllü olarak sergiledikleri davranışları kapsayan gönüllü yeşil davranış ile bireyler, çevreye karşı sergiledikleri destek ile oluşabilecek negatif durumları da en aza indirmektedirler.

Liderlerin örgüt içerisindeki gönüllü yeşil davranışları, hem örgütün yeşil ürünlerini hem de sürece dair inovasyonları etkilemektedir. Gönüllü yeşil davranışlar, Dünya ekosisteminin sürdürülebilirliğine katkı sunduğu gibi çalışanların motivasyonlarına, kalite ve verimliliğe de önemli katkılar sağlamaktadır (Ying, Faraz, Ahmed ve Raza, 2020: 2). Çevreye karşı duyarlı olan çalışanlar, hem yaşantılarında hem de çalıştıkları örgütün güzelleşebilmesi ve korunması için çaba sarf edeceklerdir. Çalışanların bakış açılarına göre, görev yaptıkları örgütten aldıkları çevresel destek o örgütün çevreyi koruyacağına dair en önemli taahhüttür (Wu, Font ve Liu, 2021). Liderlerin çevresel konular ile ilgilenmesi, çevre için yeteneklerini kullanıp, karar vermelerini sağlamaktadır. Çevre sorumluluğu taşıyan liderler için örgütlerin sürdürülebilirlik puanlarını arttırdıkları, ekonomik rekabet edilebilirliğin önünü açtıkları, eş zamanlı olarak kirlilik sorunlarına da çevresel ve örgütsel bazda çözümler getirdikleri ifade edilebilir. Liderlik kavramının ve sosyal sorumluluğun kesişim noktası, sorumlu liderlik kavramıyla şekil almakta, kurumsal sosyal sorumluluk ile ilgili politikaların oluşturulup, uygulanması bu liderler tarafından gerçekleştirilmektedir.

Örgütlerde sorumlu liderliğin gönüllü yeşil davranışları arttırdığı bilinci yaygın olmakla birlikte çalışanların da doğal bir şekilde doyum elde ettikleri için faaliyetleri yerine getirdikleri, içsel motivasyonla ilişkilendirilen özerk çevre motivasyonunun da gönüllü yeşil davranışları arttırdığı literatürde bazı araştırmalara konu olmuştur (Ahmed, Faraz, Xiong ve Ma, 2023: 13; Li, Xue, Li, Chen ve Wang, 2020; Alsetoohy, 2022; Kaplan ve Madjar, 2015; Hadi ve Rasool, 2017). Dolayısıyla sorumlu liderliğin ve otonom (özerk) çevre motivasyonunun gönüllü yeşil davranış üzerindeki etkilerini araştırmayı amaçlayan bu araştırmada çalışanların hem liderlerinden gelen gönüllü yeşil davranış desteklerini hem de liderlerinden bağımsız çevre motivasyonlarını arttırmak için öneriler sunulacaktır. Yerli literatürde üç değişkenin birlikte yer aldığı araştırma örneği bulunmadığı için bu araştırmanın gelecek araştırmacılara fayda sağlayacağı umulmaktadır. Daha büyük ve farklı örneklerde söz konusu değişkenler arası ilişkilerin tekrarlanması, ilgili kavramsal çerçevenin net bir şekilde oluşturulması, çalışanların ve örgütlerin bu konular hakkında bilinçlendirilmesi araştırmanın gerekçesini oluşturmaktadır. Teori ve saha çalışmalarının az oluşu ile dikkat çeken gönüllü yeşil davranış, sorumlu liderlik ve özerk çevre motivasyonu ilişkisinin nasıl tespit edilebileceği konusu, örgütler ve çalışanlar tarafından alınabilecek aksiyonlara dikkat edilmesi gerekliliği hususu bu araştırmanın önemini oluşturmaktadır.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Sorumlu Liderlik

Sorumlu liderler, örgütlerin tüm paydaşları arasında güven oluşturan ilişkiler kurabilen, ortak bir vizyon yaratabilmek için sorumluluk temelli faaliyetleri tasarlayan ve yürürlüğe koyan bireylerdir.

Paydaş teorisine dayanan sorumlu liderlik kavramı, sosyal bir süreç olarak bilinmekte, bu süreç içerisinde meydana gelen ilişkileri ifade eden etik bir olgu olarak adlandırılmaktadır. Tüm paydaşların çıkarlarını göz önünde bulunduran ve karşılıklı fayda sağlayan bu liderler, örgüt içi çatışmalara aracılık etmekte ve görüş birliğine varılması için sorumluluk üstlenmektedirler (Cameron, 2011). Bu yaklaşımı destekleyen sorumlu liderler, sosyal etkileşim sürecinde oluşan ilişkisel, etik ve sosyal yapıdaki bireylerdir. Sürdürülebilir değerler yaratan sorumlu liderler, sosyal değişime ulaşabilmek için ortak amaçlar doğrultusunda tüm örgüt çalışanlarıyla birbirlerine bağlanmakta, değerlere dayalı bir ilişki kurmaktadır. Örgüt içinde veya dışında aktif vatandaşlığı teşvik eden sorumlu liderler, güvenilir, hesap verebilen, erdemli, bireylerdir. Sorumlu liderler, tüm örgüt çalışanlarından gelen talepleri etik kurallar çerçevesinde değerlendiren, kalıcı ve güvene dayalı ilişkiler kuran bireyler olarak da bilinmektedirler (Maak ve Pless, 2006). Bu liderler karşılıklı fayda elde edebilmek için tüm örgüt çalışanlarının çıkar çatışmalarında, demokratik tartışma aşamalarında aracılık ederek, fikir birliğine varmayı desteklemektedirler. Zarardan kaçınma ve iyilik yapma düşüncelerinin bir araya gelmesi ile oluşan sorumlu liderlik kavramı, örgütsel refahı arttırmaya yönelik çabaların tümünü kapsamaktadır.

Sorumlu liderliğin oluşumunda kişisel ve durumsal faktörler önemli rol oynamaktadır. Bu faktörler aşağıdaki şekilde ifade edilebilir;

-Sorumlu liderlik ile ilgili kişisel unsurlardan birincisi empatidir. Empati çalışanların ihtiyaçlarının ve fikirlerinin kolaylıkla anlaşılmasına, isteklerini karşılayabilmek için ne yapılması gerektiğinin belirlenmesine yardımcı olmaktadır. Empatinin örgütlerde en önemli yararı liderin ve çalışanların zararlı davranışlarda bulunma eğilimini engellemesidir (Marques, Miska, Crespo ve Branco, 2023: 260).

-Örgütlerde karar verme ve ahlaki yargılama kabiliyetlerini geliştirerek, olası bir ahlaki ikilem halinde etik bir şekilde problemin nasıl çözüme kavuşturulabileceğini açıklayan teori bilişsel ahlaki gelişim teorisidir. Örgüt çalışanlarının yaşayabilecekleri çatışmalarda etik kararların nasıl verileceği oldukça zor bir durum olarak görülmekte, bilişsel ahlaki gelişim teorisi bu çatışmaların çözümü için önemli katkılar sağlamaktadır. Bu durumda sorumlu liderlere düşen görev, örgüt çalışanları arasındaki ilişkisel ve bilişsel farklılıkları dengelemek ve aralarında köprü kurmaktır (Marques ve diğerleri, 2023: 260).

-Ahlaki değerlere verdikleri yüksek önem nedeniyle sorumlu liderler, etik seçimlerinin belirleyicisi olan bazı durumlardan sorumlu tutulmakta bazı durumlara karşı ise sorumsuz davranmaktadırlar. Ahlaki değerler, yoğunlukları bakımında farklılıklar göstermekte olup, davranış modelinin ve etik karar verebilme sürecinin en önemli belirleyicileri olarak ifade edilmektedirler (Ahmed ve diğerleri, 2023: 3).

-Sorumlu liderliğin oluşumunda kolektivizm ve bireyciliğin etkileri incelendiğinde kolektivizmin, liderleri daha sorumlu olmaya yönelttiği belirlenmiştir. Karar verme süreçlerinde kolektivizmin hâkim olduğu ve güç mesafesinin düşük olduğu örgütlerde kurumsal sosyal sorumluluğun değer kazandığı görülmüştür. Dolayısıyla sosyal sorumluluk anlayışının yüksek olduğu ortamlarda yeşil davranışın geliştirilmesinin mümkün olacağı söylenebilir (Han, Wang ve Yan, 2019: 2).

Sorumlu liderlik, örgütün hedeflerini ve sürdürülebilirlik stratejilerini belirleyerek, faaliyetleri kurumsal hedeflere yönlendirmekte ve kaynakların tahsis edilmesini sağlamaktadır (Jang, 2016: 20). Çevreye duyarlı sorumlu liderin, görev yaptığı örgütün çalışanlarını sürdürülebilirliğin örgütlerin temel değeri olduğuna ikna etmesi, proaktif çevresel faaliyetlere daha fazla katılım sağlamaları için onları yönlendirmesi gerekmektedir (Epstein ve Buhovic, 2010: 42). Sorumlu liderlik, güven yaratma, sürdürülebilir kalkınma, ahlaki kararlar verme ve yeşil davranış gibi sorumluluk konuları ile ilgilenmektedir (Zhao ve Zhou, 2019: 3).

Örgütleri sürdürülebilirlik konusunda teşvik edebilmek için liderlere önemli görevler düşmekte, sürdürülebilirliğin örgütlerin değer yaratabilme çabalarıyla ayrılmaz bir parça haline geldiği bilinmektedir (Peters ve Simaens, 2020: 9). Sorumlu liderlik ile diğer liderlik türleri arasındaki temel fark, bu liderlik türünün çevreye, topluma ve sürdürülebilirliğe önem vermesidir.

Örgütlerin ve toplumun sürdürülebilir gelişimlerinin devamı, örgütlerin itibarının yükseltilmesi için sorumlu liderler önem arz etmektedirler (Han ve diğerleri, 2019: 3). Sorumlu liderlik kavramı, olası değişimlere esnek bir şekilde cevap verme ve toplumdaki farklı bireylerle iletişim kurma kabiliyetini ifade etmektedir. Bu nedenle örgütler sorumlu liderler aracılığıyla vizyonlarının ve sürdürülebilirlik ile ilgili değerlerinin sadece iş stratejisine, kültürlerine ve politikalarına entegre edilmesini değil, tüm örgüt çalışanlarına iletilmesini de sağlamak zorundadırlar.

1.2. Otonom (Özerk) Çevre Motivasyonu

Motivasyon, bireysel davranışın önemli belirleyicilerinden biridir. Motivasyon türlerinden biri olan otonom motivasyon bireyin ilgi çekici, kabul edilebilir içsel değerleri veya hedefleriyle tutarlı olduğunu düşündüğü davranışları ortaya çıkarması şeklinde ifade edilmektedir (Gagné ve Deci, 2005; Deci ve Ryan, 2008). Çevre dostu davranışların sıklığı ve çeşitliliği, kişinin kendi belirlediği motivasyonla ilişkilidir ve çevre dostu davranışlar, dışsal motivasyon odaklı olduğunda, örgütlerde daha seyrek görülürler (Green-Demers, Pelletier ve Ménard, 1997; Pelletier, 2002; Pelletier, Tuson, Green-Demers, Noels ve Beaton, 1998; Séguin, Pelletier ve Hunsley, 1999). Çünkü çevre dostu davranışların gerçekleştirilmesine yönelik teşvikler, ödüller ve cezalar, bireylerin davranışlarında uzun süreli değişim sağlayamamaktadırlar (Pelletier, 2002). İlgili faktörler yalnızca kurumsal özellikleri (örneğin, bir bankanın geri dönüşüm yetenekleri) değil, aynı zamanda günlük olarak temel psikolojik ihtiyaçların karşılanmasını etkileme yeteneğine sahip olan yakın çevredeki diğer kişilerin davranışlarını da kapsayabilmektedir (Pelletier, 2002). Bireyler hangi davranışların çevre dostu olduğunu, neden bu davranışlara katılmaları gerektiğini ve bu davranışlara nasıl katılmaları gerektiğini anladıklarında, kendilerini çevre konusunda daha yetkin hissetmektedirler. Bu durumda, bireylerin çevre dostu davranışlarda bulunma olasılıkları daha çok artış gösterecektir (De Young, 2000). Bireylerin çevre konusunda farkındalıklarının oluşması, onları çevre dostu davranışlar sergilemeye teşvik etmektedir. Çevre dostu davranışlar sergileyen bireylerini özerklik duyguları zaman içerisinde geliştirecek, çevreye yönelik otonom (özerk) motivasyonları bu durumdan beslenecektir.

Çevre dostu davranış sergileyen kişilerin temel kaygısı, kişisel tatmin arayışıdır. Bireylerin çevrenin korunması konusunda günlük hayatlarında bilinçli hareket etmeleri ve çevre dostu davranışlarda bulunmaları, onların kişisel doyumlarını arttırmaktadır. Bununla birlikte bireyin dışsal ödüllerle de motive edilmesi bireyi, çevre dostu davranışlara yönlendirmektedir ve birey, özerk motivasyonu sayesinde yeşil girişimlere katılmaya gönüllü hissetmektedir (Osbaldiston ve Sheldon, 2003). Otonom motivasyona sahip kişilerin, benlik ve içsel arzuya yönelik gönüllü olma hissiyatları onların çevresel davranışlara yönlendirmekte ve kişisel tatmin yaşamalarını sağlamaktadır. Ayrıca bireylerin değerlerinin, inançlarının ve eylemlerinin tutarlı olması çevresel iyileştirme faaliyetlerini tetiklemektedir (Deci ve Ryan, 2000).

1.3. Gönüllü Yeşil Davranış

Gönüllü yeşil davranış, bireyin bilinçli olarak kaynak tüketimini azaltmasını, enerji tasarrufu sağlamasını, atık üretimini azaltmasını, geri dönüşüm ve su tasarrufuna destek olmasını, doğal çevreyi korumaya ve/veya iyileştirmeye ve gelecek nesiller için yaşanabilir bir gezegen oluşturmaya yönelik davranışlar göstermesini ifade etmektedir. Bu davranış, bireyin kişisel inisiyatifini kapsamaktadır ve doğal çevrenin sürdürülebilirliğine ilişkin beklentilerini yansıtmaktadır (Norton ve diğerleri, 2015; Ciocirlan, 2017; Kollmuss ve Agyeman, 2002; Norton ve diğerleri, 2015). Bu davranış; günlük hayatta çevrenin sürdürülebilirliğini teşvik etmektedir (Kim, Kim, Han, Jackson ve Ployhart, 2017). Norton ve diğerleri (2015), gönüllü yeşil davranışı,

çevresel sürdürülebilirliğe katkıda bulunan, çalışanların gerçekleştirdiği ölçülebilir eylemler ve davranışlar olarak tanımlanmaktadır. Kim ve diğerleri (2017) ise gönüllü yeşil davranışı, örgütlerde çevresel olarak sürdürülebilir olan ancak herhangi bir resmi prosedüre tabi olmayan çalışan eylemleri olarak ifade etmektedirler. Çevre üzerindeki olumsuz etkiyi en aza indiren ve çevrenin korunmasına olumlu etkileri olan eylemleri ifade eden bireysel yeşil davranış kavramıyla karşılaştırıldığında gönüllü yeşil davranış, örgütlere özgü çevre dostu veya çevre yanlısı davranışları ifade etmektedir. Osbaldiston ve Sheldon (2003) tarafından yapılan araştırmada, gönüllü yeşil davranışın örgütlerde ödül kazanmak ve iş tatminini artırmak için de önem arz ettiği belirtilmektedir. Bauer ve Aiman-Smith (1996), gönüllü yeşil davranışın kariyer gelişimini desteklediğini ve çalışanların yeşil davranışı uygulama sürecinde daha fazla tatmin elde edeceğini ifade etmektedirler.

Çalışanların gönüllü yeşil davranışları, çevrenin sürdürülebilirliğine katkıda bulunan, isteğe bağlı eylemleri ifade etmekte ve genellikle örgütlerin resmi ödül sistemlerinin dışında değerlendirilmektedir. Bu tür davranışlar ne iş tanımlarında belirtilmekte ne de sistematik olarak izlenmektedir (Boiral, 2009). Gönüllü yeşil davranışlar genellikle çevre yönetimi politikalarının kontrolü altında yer almamaktadırlar. Bu davranışlar, bir örgütün yeşil stratejilerini geliştirmelerine yardımcı olmakta, vatandaşların da çevreye duyarlı davranışlarını şekillendirmede katkı sağlamaktadır. Norton ve diğerleri (2015) gönüllü yeşil davranış kavramının çevre yanlısı davranışlar veya çevreye yönelik örgütsel vatandaşlık davranışı kavramlarıyla yakından ilgili olduğunu savunmaktadırlar. Çevrenin korunmasına yönelik girişimlerde görev tanımlarının sınırlarının dışına çıkmak çalışanların takdirindedir. Bu durum, kaynakların korunmasıyla doğrudan, doğal çevrenin korunmasıyla dolaylı olarak örgütsel sürdürülebilirliğe fayda sağlayacaktır (Daily, Bishop ve Govindarajulu, 2009). Dolayısıyla gönüllü yeşil davranışlar, Dünya ekosisteminin sağlığının korunmasına yardımcı olmaktadır. Örgütlerde ortaya çıkan gönüllü yeşil davranışlar ve bu tür davranışları yönlendiren motivasyonlar, bireysel farklılıkların ve sosyal dinamiklerin bu davranışları nasıl etkilediğine dair çıkarımlara sahip olabilirler.

Çalışanlar örgütlerin çevresel sorumluluğunu üstlenen taraf olarak görülmektedir. Bu nedenle çalışanlar, gönüllü yeşil davranış ile görev yaptıkları örgütün çevresel itibarını artırarak, rekabet avantajı kazanmasına yardımcı olabilirler. Öte yandan çalışanların yeşil davranışları örgüt içerisinde yaşam ortamlarını iyileştirerek, sürdürülebilirliğin kalkınmasına katkıda sağlamaktadır (Norton ve diğerleri, 2015). Özerk (otonom) davranış standartlarına göre (örgütsel gereksinimler ve bireysel özerklik), gönüllü yeşil davranış ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan biri, çalışanların ana görevlerini tamamlamak için uyguladıkları göreve ilişkin yeşil davranıştır (çevre standartlarına uyulması vb.). Diğerisi ise özerk (otonom) ve çevresel davranışı (çift taraflı baskı, iş arkadaşlarına enerji tasarrufu yapmalarını hatırlatmak vb.) ifade eden, örgüt içi ödül sistemi tarafından açıkça tanınmayan gönüllü yeşil davranıştır (Bissing-Olson, Iyer, Fielding ve Zacher, 2012). Bireylerin günlük hayatlarında; enerji tasarrufu etmeleri, geri dönüşüm yapmaları veya çöpleri ayırmaları, kaynak tasarrufu sağlamaları için ambalaj, malzeme, kâğıt ve sudan tasarruf edilmesine özen göstermeleri, doğaya daha az zarar veren emisyon kaynaklarını ve ulaşım yöntemlerini kullanmaları gönüllü yeşil davranışa örnek olarak verilebilir. Bireyler, bu gönüllü davranışları göstererek çevrenin iyileştirilmesine destek olabilirler. İşletmelerde çalışanlar ise çevresel uygulamaların iyileştirilmesine yönelik önerilerde bulunabilirler, önemli çevresel etkileri olabilecek teknik arızaların belirlenmesini veya ekolojik açıdan zararlı kurumsal uygulamaların sorgulanması konusunda gönüllü davranış sergileyebilirler (Penner, 2002).

2. Literatür Taraması

Literatürde sorumlu liderlik ile gönüllü yeşil davranış arasındaki ilişkiyi ele alan sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalardan ilki Zhang, Ul-Durar, Akhtar, Zhang ve Lu (2021) tarafından 370 çalışan arasında gerçekleştirilen araştırma örneğidir. Zhang ve diğerleri (2021)'nin

gerçekleştirdikleri bu çalışmada sorumlu liderliğin çalışanların gönüllü yeşil davranışları üzerinde anlamlı ve olumlu etkisinin olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Bir diğer araştırma örneği olarak Ahmed ve diğerleri (2023) tarafından Çin’de ecza ve tekstil sektöründe görev yapmakta olan 397 çalışanla gerçekleştirilen çalışma verilebilir. Bu çalışmada da sorumlu liderliğin gönüllü yeşil davranış üzerinde anlamlı ve olumlu etkisinin olduğunu belirlemiştir. Ayrıca özerk çevre motivasyonunun da gönüllü yeşilli davranış üzerinde anlamlı ve olumlu etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Liu, Ma, Qu ve Ryan (2020)’nin Pakistan’da bulunan bir firmanın 397 çalışanıyla gerçekleştirdiği çalışmada, sorumlu liderliğin çalışanların gönüllü yeşil davranışlarını arttırdığını tespit etmişlerdir. İsmail ve Hilal (2023) Mısır’da bulunan bir firmanın 292 çalışanıyla hazırladığı çalışmada, sorumlu liderlerin çalışanlara gönüllü yeşil davranışları hususunda motivasyon desteği sağladıklarını tespit etmiştir. Shah, Fahlevi, Jamshed, Aman, Rafiq, Jermsttiparsert ve Aljuaid (2023) ise sorumlu liderlik ve çevreci olmayan davranışlar ilişkisini ele aldığı çalışmasını Pakistan’da bulunan bir firmanın 390 çalışanıyla gerçekleştirmiştir. Yapılan analizlerin sonucunda çevreci olmayan davranışlar ile sorumlu liderlik arasında negatif yönlü ve anlamlı ilişki olduğu görülmüştür.

İlgili literatür incelendiğinde çalışanların gönüllü yeşil davranışları ile ilişkili olan diğer kavramlar arasında dönüşümcü liderlik, çalışan-örgüt uyumu, yeşil örgüt iklimi, sorumlu insan kaynakları yönetimi, yeşil öz yeterlilik, yeşil takım inovasyonu ve hizmetkâr liderliğin olduğu görülmektedir. Huang, Guo, Deng ve Wang (2023); Çin’in güneyinde bulunan bir firmanın 362 çalışanıyla dönüşümcü liderlik ve çalışanların gönüllü yeşil davranışları arasındaki ilişkiyi inceleyen bir araştırma hazırlamış, dönüşümcü liderliğin çalışanların gönüllü yeşil davranışları üzerinde anlamlı ve olumlu etkisinin olduğu sonucuna ulaşmıştır. Sobaih, Hasanein, Gharbi ve Abu Elnasr (2022) tarafından Suudi Arabistan’da yiyecek içecek sektöründe çalışan 1050 kişi ile gerçekleştirilen çalışmada, dönüşümcü liderliğin çalışanların gönüllü yeşil davranışlarını ve çevreci performanslarını olumlu ve anlamlı yönde etkilediği tespit edilmiştir. Xiao, Mao, Huang ve Qing, (2020) Çin’de farklı sektörlerde çalışan seçilmiş 403 kişiyle gerçekleştirdikleri çalışmada; yeşil örgüt iklimi, çalışanların gönüllü yeşil davranışları, çalışan örgüt uyumu ilişkisini incelemiştir. Araştırma kapsamında yapılan analizlerin neticesinde kişi-örgüt uyumu ve çalışanların gönüllü yeşil davranışları arasında anlamlı ve olumlu bir ilişki, yeşil örgüt iklimi ile çalışanların gönüllü yeşil davranışları arasında anlamlı ve olumlu bir ilişki olduğu görülmüştür. Kim ve diğerleri (2017) Çin’de bulunan üç firmanın 405 çalışanıyla hazırladıkları çalışmada, olumlu ve çevreci davranışları sergileyen liderlerin çalışanların gönüllü yeşil davranışlarını olumlu yönde arttırdığı sonucuna ulaşmıştır. Ying ve diğerleri (2020) Pakistan’da enerji sektörü üzerinde çalışan bir firmanın 315 çalışanıyla gönüllü yeşil davranış ve hizmetkâr liderlik ilişkisini ele alan bir araştırma hazırlamış, hizmetkâr liderlerin gönüllü yeşil davranışları arttırdığını tespit etmiştir. Uddin, Akter, Al-Amin, Rahman ve Ferdousy (2020) Bangladeş’te bulunan bir firmanın 187 çalışanıyla sorumlu insan kaynakları yönetimi ve gönüllü yeşil davranış ilişkisini ele alan bir araştırma hazırlamış, araştırmanın analizleri iki değişken arasında anlamlı ve olumlu bir ilişkinin olduğunu belirlemiştir. Cai, Zhu, Zhang, Li ve Xie (2020) Çin’de imalat sektöründe görev yapmakta olan 497 çalışan ve 80 liderle hazırladıkları çalışmada; yeşil takım inovasyonunun çalışanların gönüllü davranışları üzerinde anlamlı ve olumlu etkisinin olduğunu belirlemiş ve bu ilişkide yeşil öz yeterliliğin aracılık rolünün olduğunu tespit etmiştir.

Özerk motivasyon ile gönüllü yeşil davranış ilişkisini ele alan kısıtlı araştırmalar arasında Ahmed ve diğerleri (2023) tarafından yapılan araştırma bulunmakta olup, Çin’de ecza ve tekstil sektöründe çalışan 357 kişiyle gerçekleştirilen bu çalışmanın neticesinde sorumlu liderliğin gönüllü yeşil davranış üzerinde anlamlı ve olumlu etkisinin olduğunu sonucuna ulaşılmıştır. Li ve diğerleri (2020) dönüşümcü liderlik, çalışanlar çevre yanlısı yeşil davranışları, çevre tutkusu, özerk motivasyon ilişkisini ele alan bir çalışma hazırlamış, dönüşümcü liderliğin çevre yanlısı yeşil davranışları anlamlı ve olumlu yönde etkilediği görülmüştür. İki değişken arasındaki ilişkide çevre

tutkusu ve özerk motivasyonun aracılık rolünün olduğu belirlenmiştir. Çevre yanlısı davranış, özerk motivasyon ve dönüşümcü liderlik ilişkisini ele alan bir diğer araştırma Hadi ve Rasool (2017) tarafından hazırlanmış, dönüşümcü liderliğin ve özerk motivasyonun çevre yanlısı davranış üzerinde anlamlı ve olumlu etkilerinin olduğu tespit edilmiştir. Özerk motivasyonun en çok ilişkilendirildiği değişkenler arasında özerk çevreci destek, akademik performans, mesleki bağlılık, işten ayrılma niyeti, çevre yanlısı davranışlar, algılanan yetkinlik, yer almaktadır. Jenö, Nylehn, Hole, Raaheim, Velle ve Vandvik (2023) Norveç'te bulunan üniversitelerde öğrenim gören 409 biyoloji bölümü öğrencisiyle özerk destek, özerk motivasyon ve algılanan yetkinlik ilişkisini ele alan bir araştırma hazırlanmış, özerk destek ve algılanan yetkinliğin özerk motivasyon üzerinde anlamlı ve olumlu etkilerinin olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Kaplan ve Madjar (2015) özerk motivasyon ve çevre yanlısı davranışlar ilişkisini ele aldığı araştırmayı 102 lise öğrencisiyle hazırlamıştır. Yapılan analizlerin neticesinde özerk motivasyonun öğrencileri çevre yanlısı davranışlara sevk ettiği görülmüştür. Bronson (2016) Florida eyaletinde bulunan bir üniversite öğrenim gören 150 hemşirelik öğrencisiyle özerk motivasyon, çevreci özerk destek ve akademik performans ilişkisini ele alan bir çalışma hazırlamıştır. Yapılan analizlerin sonucunda özerk motivasyonun ve çevreci özerk desteğin akademik performansı anlamlı ve olumlu yönde etkilediği görülmüştür. Fernet, Gillet, Austin, Trépanier ve Drouin-Rousseau (2021) Fransa ve Kanada'da görev yapan 387 hemşire ile mesleki bağlılık, işten ayrılma niyeti, özerk motivasyon, yönetici ve çalışan davranışları ilişkisini ele alan bir araştırma hazırlamıştır. Yapılan analizlerle çalışan-yönetici davranışları ile mesleki bağlılık, işten ayrılma niyeti ilişkisinde özerk motivasyonun aracılık etkisinin olduğu belirlenmiştir.

Gönüllü yeşil davranış ile ilişkilendirilen diğer değişkenler arasında, yeşil destek iklimi, yeşil eğitim, çalışanların yeşil tatmini, yeşil insan kaynakları, çevre tutkusu, yeşil içsel motivasyon, yeşil dönüştürücü liderlik yer almaktadır. Amrutha ve Geetha (2021) Hindistan'daki hizmet sektörü çalışanlarına uyguladığı araştırmada gönüllü yeşil davranış, yeşil eğitim, yeşil destek iklimi ve çalışanların yeşil iş tatminleri ilişkisini incelemiştir. Yapılan analizlerin neticesinde yeşil destek iklimi ve yeşil eğitimin hem çalışanların gönüllü yeşil davranışlarını hem de yeşil iş tatminlerini anlamlı ve olumlu yönde etkilediği belirlenmiştir. Chaudhary (2019) Hindistan'da otomobil sektörü üzerinde çalışan 3 firmanın çalışanlarıyla yeşil insan kaynakları yönetimi ve gönüllü yeşil davranış ilişkisini ele alan bir araştırma hazırlamıştır. Yapılan analizler, yeşil insan kaynakları yönetimi olan bu firmalarda gönüllü yeşil davranışın arttığını belirtmektedir. Akandere (2019) spor ve sağlık sektöründe çalışan 140 çalışanla çevre tutkusu ve yeşil davranış ilişkisini ele alan bir araştırma hazırlanmış, çevre tutkusuyla gönüllü yeşil davranış arasında anlamlı ve olumlu bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Kerse, Maden ve Selçuk (2021) 143 otomotiv sektörü ve 174 tekstil sektörü çalışanıyla hazırladığı araştırmada yeşil dönüştürücü liderlik, yeşil içsel motivasyon ve gönüllü yeşil davranış ilişkisini incelemiştir. Yapılan analizlerde yeşil dönüştürücü liderliğin ve yeşil içsel motivasyonun gönüllü yeşil davranış üzerinde anlamlı ve olumlu etkilerinin olduğu tespit edilmiştir. Belirtilen çalışmalardan da görüleceği üzere değişkenler arasındaki ilişkileri araştıran geçmiş çalışmaların büyük çoğunluğunda pozitif ve anlamlı ilişki olduğu anlaşılmaktadır. Farklı bir örneklem üzerinde yapılacak olan bu çalışmanın sonucu ile geçmiş araştırmaların sonuçları karşılaştırılarak, sonuç bölümünde detaylı yorumlara yer verilecektir.

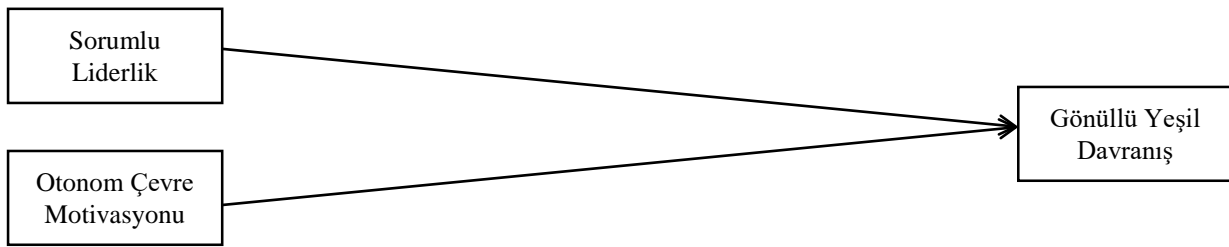
Literatürde sorumlu liderlik, örgütlerin gerçekleştirdikleri faaliyetlerde ve aldıkları kararlarda hem doğrudan hem de dolaylı olarak ilişkide oldukları hedef grupların dikkate alınması gerektiğini savunan paydaş teorisi ile açıklanmaktadır. Bu teoriye göre örgütleri etkileyen veya örgütlerden etkilenen, beklentisi olan herkes örgütün paydaşı olarak kabul edilmekte ve iyi bir yönetim tüm paydaşları memnun etmelidir (Yıldırım, 2020). Özerk çevre motivasyonu öz-belirleme teorisi ile açıklanmaktadır. Öz-belirleme teorisine göre bireyler, davranışlarını, dışarıdan gelebilecek teşvikler olmadan da devam ettirmektedirler. Çıkış noktası hem dışsal hem de içsel motivasyona etki eden faktörleri tanımlamak olan öz-belirleme teorisi, motivasyon türünün bireysel

davranışların belirleyicisi olduğunu belirtmektedir. Bu kurama göre kişilerin sosyal etkileşim süreci sırasında karşı karşıya kaldıkları davranış ve tutumlar değerlendirilip, güdülenme mekanizmaları vasıtasıyla gerçekleşmektedir (Tasman ve Aydoğmuş, 2022). Gönüllü yeşil davranış ise sosyal değişim teorisi ile açıklanmaktadır. Sosyal değişim teorisi, kişiler ve gruplar arasında oluşan bir etkileşim durumunda oluşan mübadelenin kaynaklarını belirlemeye yönelik bir teoridir. Bu etkileşimler hem birbirlerine hem de insanların faaliyetlerine bağlı olarak bilinmektedir (Blau, 1964). Bu kuramın temel ilkesi olarak bilinen karşılıklılık normuna göre, bir kişiye olumlu davranışta bulunulduğunda, o kişide kendisine olumlu davranış gösteren kişi için karşılıksız olumlu geri dönüş sergileyecektir (Çetin ve Şentürk, 2016). Sosyal değişimler, güven, minnet, bireysel yükümlülükler gibi duyguları ön plana çıkarmakta, bu teoriye yönelik faydaların tam bir bedeli bulunmamaktadır. Bu değişkenlerle ilişkili olarak kurduğumuz modelde nedensellik araştırılmıştır. Söz konusu teoriler ışığında nedensellik ilişkisinin var olabileceği anlaşılmıştır. Öz-belirleme teorisi, paydaş teorisi, sosyal değişim teorisi ve yapılan literatür taraması sonucunda oluşturulan araştırmanın hipotezleri ve modeli aşağıda sunulmuştur;

H₁: Sorumlu liderliğin çalışanların gönüllü yeşil davranışları üzerinde anlamlı etkisi vardır.

H₂: Özerk çevre motivasyonunun çalışanların gönüllü yeşil davranışları üzerinde anlamlı etkisi vardır.

Şekil 1: Araştırmanın Modeli

3. Yöntem

3.1. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Araştırmanın evrenini Balıkesir ilinde ve ilçelerinde görev yapan 1830 banka personeli oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini Bandırma ilçesi ve Balıkesir il merkezinde görev yapan 340 banka personeli oluşturmaktadır. Veriler anket yolu ile elde edilmiştir. Örneklem seçiminde ana kütle içerisinde seçilen örnek kesiminin araştırmacıların yargıları doğrultusunda belirlediği tesadüfi olmayan örnekleme yöntemi şeklinde ifade edilen kolayda örnekleme tekniğinden yararlanılacaktır (Haşiloğlu, Baran ve Aydın, 2015: 20). Araştırmanın örneklem sayısının evren sayısı ile uyumunu gösteren hesaplama aşağıda verilmiştir (Gürbüz ve Şahin, 2017: 130);

$$\frac{384,16}{1 + \frac{384,16}{1830}} = 317 \quad n_0 = \frac{1,96^2 \times 0,5^2}{0,05^2} = 384,1$$

Araştırma anketlerinin toplanabilmesi için Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Etik Kurulu'ndan 02/11/2023 tarihli ve 2023-9 toplantı nolu etik kurul onayı alınmıştır.

3.2. Araştırmada Kullanılan Ölçekler, Güvenilirlik ve Geçerlik Analizi Sonuçları

Araştırmada kullanılan anket formu gönüllü yeşil davranış, sorumlu liderlik, otonom (özerk) çevre motivasyonu ve demografik sorulardan oluşmaktadır. Gönüllü yeşil davranışın ölçümü için Robertson ve Barling (2017) tarafından geliştirilen 10 maddelik ölçek kullanılmıştır. Sorumlu

liderliğin ölçümü için Voegtlin (2012) tarafından geliştirilen 5 maddelik ölçekten yararlanılmıştır. Otonom (özerk) çevre motivasyonunun ölçümü için ise Pelletier ve diğerleri (1998) tarafından geliştirilen 12 maddelik ölçek kullanılmıştır. Bu ölçeklerin tercih edilme sebebi daha önce geçerlilik ve güvenilirliklerinin tespit edilmiş olmaları ve farklı örneklem grupları için başarıyla kullanılabilmiş olmalarıdır. Ölçeklerde ters soru bulunmamaktadır. Banka çalışanlarına anket formunda yaş, cinsiyet ve eğitim durumları hakkında bilgi almak için sorular yöneltilmiştir. Demografik soruların haricinde, üç ölçekte çalışanların ifadelerine katılım seviyeleri (1=Kesinlikle Katılmıyorum... 5=Kesinlikle Katılıyorum) şeklindeki 5'li likert skalası ile ölçülmüştür. Anket formunda demografik sorular hariç toplam 27 soru bulunmaktadır.

Ölçüm araçlarının güvenli olup olmadığı hususunda kullanılan yöntem güvenilirlik analizidir. Bu analiz anketlerde bir ölçme aracında bulunan soruların tamamının birbirleriyle tutarlılığını, tüm verilerin ölçüm aşamasında türdeş olup olmadığını açıklamaktadır. Alpha katsayısı 0 ile 1 aralığında yer alır. Ölçüm aracında bulunan sorular arasında ölçme hatası bulunmuyorsa, bu katsayı birdir. Ölçüm aracında bulunan sorular arasında ölçme hatası bulunuyorsa bu katsayı sıfırdır. 0,40 ile 0,60 arası alpha katsayısı ölçek güvenilirliğinin düşük olduğunu, 0,60 ile 0,80 arası alpha katsayısı ölçek güvenilirliğinin oldukça yüksek olduğunu, 0,80 ile 1,00 arası alpha katsayısı ölçek güvenilirliğinin yüksek güvenilir olduğunu belirtmektedir (Gürbüz ve Şahin, 2017: 160). Araştırma ölçeklerinin güvenilirliklerini belirlemek amacıyla uygulanan analiz aşağıda sunulmuştur;

Tablo 1: Güvenilirlik Analizi Bulguları

Değişken	Cronbach's Alpha	İfade Sayısı
Gönüllü Yeşil Davranış	0,920	10
Sorumlu Liderlik	0,926	5
Otonom (Özerk) Çevre Motivasyonu	0,943	12

Tablo 1'de gönüllü yeşil davranış, sorumlu liderlik ve otonom (özerk) çevre motivasyonu için verilen Cronbach's alpha değerleri 0,80'nin üzerindedir. Modelin tamamına ait güvenilirlik katsayısı 0,932'dir. Bu nedenle tüm ölçekler yüksek güvenilir kabul edilmektedir.

KMO değeri 0 ile 1 arasında yer almalıdır. Bu değer değişkenler arası korelasyonları ve faktör analizinin uygun olup olmadığını ölçmektedir. 0,80 ve üstü olan KMO değerleri mükemmel olarak belirtilmektedir (Büyüköztürk, 2002: 483). Dolayısıyla keşfedici faktör analizi (KFA) ölçülebilen özelliklerin arkasındaki asıl nedenleri, gözlenemeyen yahut ölçülemeyen boyutları ortaya çıkarır (Johnson ve Winchern, 2002).

Tablo 2'de gönüllü yeşil davranış ölçeği için yapılan KFA sonucuna göre tek faktörlü bir yapı elde edilmiştir. Faktörlerin toplam varyansın %58'ini açıkladığı tespit edilmiştir.

Tablo 2: *Gönüllü Yeşil Davranış Ölçeğine İlişkin Keşfedici Faktör Analizi Bulguları*

	Faktör Yükleri
GYŞ1	0,824
GYŞ2	0,840
GYŞ3	0,702
GYŞ4	0,713
GYŞ5	0,707
GYŞ6	0,757
GYŞ7	0,779
GYŞ8	0,741
GYŞ9	0,762
GYŞ10	0,794
KMO Değeri= 0,936,	
Ki Kare Değeri= 1882,032,	
df= 45,	
Sig.= ,000	
Toplam Açıklanan Varyans= 58,274	

Tablo 3'te sorumlu liderlik ölçeği için yapılan KFA sonucuna göre tek faktörlü bir yapı elde edilmiştir. Faktörlerin toplam varyansın %77'sini açıkladığı tespit edilmiştir.

Tablo 3: *Sorumlu Liderlik Ölçeğine İlişkin Keşfedici Faktör Analizi Bulguları*

	Faktör Yükleri
SL1	0,881
SL2	0,907
SL3	0,867
SL4	0,866
SL5	0,871
KMO Değeri= 0,883	
Ki Kare Değeri= 1273,892	
df= 10	
Sig.= ,000	
Toplam Açıklanan Varyans= 77,167	

Tablo 4'te otonom (özerk) çevre motivasyonu ölçeği için yapılan KFA sonucuna göre tek faktörlü bir yapı elde edilmiştir. Faktörlerin toplam varyansın %61'ini açıkladığı tespit edilmiştir.

Tablo 4: *Otonom (Özerk) Çevre Motivasyonu Ölçeğine İlişkin Keşfedici Faktör Analizi Bulguları*

	Faktör Yükleri
ÖÇM1	0,769
ÖÇM2	0,829
ÖÇM3	0,805
ÖÇM4	0,812
ÖÇM5	0,722
ÖÇM6	0,777
ÖÇM7	0,785
ÖÇM8	0,766
ÖÇM9	0,752
ÖÇM10	0,803
ÖÇM11	0,773
ÖÇM12	0,832
<hr/>	
KMO Değeri= 0,962	
Ki Kare Değeri= 2679,469	
df= 66	
Sig.= ,000	
Toplam Açıklanan Varyans= 61,772	

4. Araştırma Bulguları

4.1. Demografik Bulgular

Araştırmadaki katılımcıların yaş, cinsiyet ve eğitim durumlarına ilişkin bilgiler aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 5: *Frekans Analizi Bulguları*

Bilgiler	Gruplar	Frekans	Yüzde
Cinsiyet	Kadın	171	50,3
	Erkek	169	49,7
Yaş	22-26 arası	40	11,8
	27-31 arası	59	17,4
	32-36 arası	64	18,8
	37-41 arası	102	30
	42 ve üstü	75	22,1
Eğitim Durumu	Ön Lisans	12	3,5
	Lisans	22	6,5
	Yüksek Lisans	198	58,2
	Doktora	108	31,8
	Toplam	340	100

Tablo 5’te verilen frekans analizi değerlerine göre araştırmaya 171 kadın (%50,3) ve 169 erkek (%49,7) banka çalışanının katılım sağladığı görülmektedir. 22-26 yaş arası 40 kişi (%11,8), 27-31 yaş arası 59 kişi (%17,4), 32-36 yaş arası 64 kişi (%18,8), 37-41 yaş arası 102 kişi (%30) ve 42 yaş ve üstü 75 kişi (%22,1) bu araştırmaya katılmıştır. Eğitim durumları incelendiğinde ön lisans mezunu 12 kişinin (%3,5), lisans mezunu 22 kişinin (%6,5), yüksek lisans mezunu 198 kişinin (%58,2), doktora mezunu 108 kişinin (%31,8) araştırmaya katılım sağladığı belirlenmiştir.

4.2. Normallik Analizi Bulguları

İstatistik analizi uygulamalarında verilerin genel dağılımı hakkında bilgi sahibi olmak, verilerin normal dağılıma uygunluğunu tespit etmek, varsa aykırı değerler hakkında bilgi verebilmek için çarpıklık ve basıklık değerleri hesaplanmaktadır.

Tablo 6: *Normallik Analizi Bulguları*

Değişkenler	Aritmetik Ortalama	Standart Sapma	Çarpıklık	Basıklık
Gönüllü Yeşil Davranış	3,8574	0,82199	-1,892	2,295
Sorumlu Liderlik	3,4324	1,14681	-0,735	-1,187
Özerk Çevre Motivasyonu	3,9150	0,83415	-1,927	2,373

N= 340

Çarpıklık ve basıklık değerlerinin -3 ile +3 arasında yer alması verilerinin normal dağılım gösterdiği ve parametrik analizlerin uygulanabileceğini belirtmektedir (Groneveld, 1998; Kline,

2005; Sovey vd., 2022; Topbaş ve Karakaya, 2021; Kalaycı, 2010; Onurlubaş ve Öztürk, 2020). Tablo 6’da verilen çarpıklık ve basıklık değerleri -3 ile +3 değerleri arasında yer aldığı için veriler normal dağılım göstermektedir.

4.3. Korelasyon Analizi Bulguları

İki veya daha fazla değişken arasında bir ilişki olup olmadığı, şayet ilişki varsa bu ilişkinin şiddetinin belirlenebilmesi için korelasyon analizinden yararlanılmaktadır. Değişkenler arasında var olan ilişkinin kuvvetini göstermek amacıyla yapılan korelasyon analizinde korelasyon katsayısı -1 ile +1 arasında değişen değerler almaktadır (Gürbüz ve Şahin, 2017: 260).

Tablo 7: Korelasyon Analizi Bulguları

Değişkenler	GYD	SL	ÖÇM
Gönüllü Yeşil Davranış(GYD)	1		
Sorumlu Liderlik(SL)	,117*	1	
Özerk Çevre Motivasyonu(ÖÇM)	,066	-,029	1

N= 340

(*) 0,05 düzeyinde anlamlılık

Tablo 7’de verilen korelasyon analizinin neticesinde yalnızca gönüllü yeşil davranış ile sorumlu liderlik arasında anlamlı ve zayıf bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Gönüllü yeşil davranış ile özerk çevre motivasyonu arasında ve sorumlu liderlik ile özerk çevre motivasyonu arasında anlamlı ilişkiler olmadığı tespit edilmiştir.

4.4. Regresyon Analizi Bulguları

Tablo 8: Regresyon Analizi Bulguları

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	B	Beta	t	p
Gönüllü Yeşil Davranış	Sorumlu Liderlik	,085	,119	2,200	,028
	Özerk Çevre Motivasyonu	,068	,069	1,277	,202

F= 3,158

R²= 0,18

Düzeltilmiş R²= ,013

Tahmini Std. Hata= ,81681

DW= 2,038

Anova= ,000

Tablo 8’de verilen çoklu regresyon analizinin neticesinde değişkenlerden yalnızca sorumlu liderliğin gönüllü yeşil davranış üzerinde anlamlı ve pozitif etkisinin olduğu belirlenmiştir. Elde edilen bu sonuca göre “**H₁**: Sorumlu liderliğin çalışanların gönüllü yeşil davranışları üzerinde anlamlı etkisi vardır.” hipotezi kabul edilmiştir (Beta=0,119; p<0,05). Özerk çevre motivasyonunun ise gönüllü yeşil davranış üzerinde anlamlı etkisinin olmadığı görülmüş, “**H₂**: Özerk çevre motivasyonunun çalışanların gönüllü yeşil davranışları üzerinde anlamlı etkisi vardır.” hipotezi reddedilmiştir (Beta= 0,069; p>0,05). Beta değerleri bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etkisini ifade etmektedir. Dolayısıyla analiz sonucunda elde edilen Beta değerleri incelendiğinde bağımlı değişken gönüllü yeşil davranış üzerinde en fazla etkiye sahip olan bağımsız değişkenin sorumlu liderlik (Beta= 0,119) olduğu belirlenmiştir. R² değeri bağımlı değişken gönüllü yeşil davranıştaki değişimin %18’inin bağımsız değişkenler tarafından açıklandığını belirtmektedir. Araştırma kapsamında yapılan regresyon analizinden elde edilen sonuca benzer bir araştırmayı aynı değişkenlerle Han vd. (2019) Çin’de bulunan bir firmanın 384 çalışanıyla gerçekleştirmiş, araştırmada sorumlu liderlik, otonom motivasyonun gönüllü yeşil vatandaşlık davranışı üzerindeki etkisini incelemiştir. Yapılan analizlerin sonucunda sorumlu

liderliğin gönüllü yeşil vatandaşlık davranışı üzerindeki etkisinde otonom motivasyonun aracılık rolünün olduğu belirlenmiştir.

5. Sonuç

Bu çalışmada sorumlu liderliğin ve otonom (özerk) çevre motivasyonunun gönüllü yeşil davranış üzerindeki etkileri incelenmiştir. Yapılan çoklu regresyon analizinin neticesinde sorumlu liderliğin gönüllü yeşil davranışı arttırdığı tespit edilmiştir. Literatürde sorumlu liderlik ve gönüllü yeşil davranış ilişkisini ele alan ve sorumlu liderliğin gönüllü yeşil davranışı arttırdığına yönelik sonuca ulaşan araştırma örnekleri arasında Zhang ve diğerleri (2021), Ahmed ve diğerleri (2023), Liu ve diğerleri (2019), Shah ve diğerleri (2023), Maqsoom, Umer, Alaloul, Salman, Ullah, Ashraf ve Musarat (2023), Tuan (2022); Afsar, Maqsoom, Shahjehan, Afridi, Nawaz ve Fazliani (2020), Tian ve Suo (2022); Zhou, Ning, He ve Li (2022), Liu ve diğerleri (2023), Zhao ve Liang (2023) yer almaktadır. Han ve diğerleri (2019) Çin’de bulunan bir firmanın 384 çalışanıyla gerçekleştirdiği çalışmada sorumlu liderlik, otonom motivasyonun gönüllü yeşil vatandaşlık davranışı üzerindeki etkisini incelemiştir. Yapılan analizlerin sonucunda sorumlu liderliğin gönüllü yeşil vatandaşlık davranışı üzerindeki etkisinde otonom motivasyonun aracılık rolünün olduğu belirlenmiştir. Literatürde bulunan çalışmalarda iki değişken arasında olumlu ilişkilerin olduğu görülmektedir. Bu çalışma örnekleri arasında Li ve diğerleri (2020), Kaplan ve Madjar (2015); Barszcz, Oleszkowicz, Bąk ve Słowińska (2023), Chen, Li, Hu ve Yu (2023) ve Ahmed ve diğerleri (2023) yer almaktadır. Bu çalışmanın çoklu regresyon analizinin bir diğer sonucuna göre özerk çevre motivasyonunun gönüllü yeşil davranışı etkilemediği belirlenmiştir. Geçmiş çalışmalarla uyumsuz görünen bu sonucun nedeni örneklem farklılığından ve kültürel farklılıktan kaynaklanıyor olabilir. Hiyerarşi kültürüne yakın ve lider güdümlü davranma eğiliminin yüksek olduğu örgütlerde özerk çevre motivasyonunun gönüllü yeşil davranış üzerinde olumlu etkisinin olmaması beklenen bir sonuç olarak belirtilebilir.

Araştırma kapsamında elde edilen sonuçlar bağımsız değişkenlerden yalnızca sorumlu liderliğin gönüllü yeşil davranış üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Bu nedenle sorumlu liderlerin gönüllü yeşil davranışın ivme kazanması için çevre motivasyonuna da önem vermeleri gerektiği düşünülebilir. Dolayısıyla çevre bilinci ile ilgili proaktif adımların atılması ve kişilerin sosyal çevrelerini dahi duyarlı hale getirebilmeleri için dikkat edilmesi gereken bazı önemli noktalar bulunmaktadır. Öncelikle örgütlerin ve liderlerin sürdürülebilirlik ve inovasyon ile ilgili hassasiyet göstererek, onları takip eden büyük kitlelere seslerini duyurmaları gerekmektedir. Örgütlerin çevre ile ilgili duyarlılıkları ve bu duyarlılıkları destekler nitelikte kampanyaları hem çalışanları hem müşterileri hem de toplumu harekete geçirebilecek kuvvete sahiptir. Sorumlu liderlik örgüt çalışanlarının olumlu davranışlarını şekillendirme ve sürdürmedeki canlılığını göz önünde bulundurmada, içsel bir bilinç tarafından yönlendirilmekte, bireylerin kendi kaderlerini bireysel olarak tayin etmelerinden kaynaklanan zihinsel bir süreç olarak bilinmektedir. Bu durumda liderler, çevresel motivasyonları çalışanların adeta yaşam tarzları haline dönüştürebilmek için onları teşvik etmek mecburiyetindedirler. Liderlerin çalışanlarını içsel olarak hareketle geçirebileceğini öğrenmeleri, bir nevi kazan-kazan ortamı yaratabilmek için yol kat etmelerine yardımcı olabilir. Bunun yanı sıra sürdürülebilir yönetim sistemi ile sürdürülebilirlik bilincinin artırılması, içselleştirilerek, çalışanların bu doğrultudaki kabiliyetlerine katkı sunulması için en uygun eğitimlerin verilmesi çevre konusundaki motivasyonlarına olumlu katkılar sunacaktır. Ayrıca banka çalışanlarının çevre ile ilgili özerk motivasyon kazanabilmeleri ve çevre bilincini bireysel olarak arttırabilmeleri için, günlük hayatlarına dair bazı alışkanlıklarını değiştirmeleri de önemlidir. Bu alışkanlıklar arasında gereksiz tüketimden, israftan uzak durmak, enerji harcamalarını en aza indirmek, sahip oldukları bazı yetenekleri çevre ile ilgili çalışmalar yapan derneklerde ve projelerde gönüllülük esasına dayalı olarak değerlendirmek de özerk çevre motivasyonu bilincinin gelişimine katkı sunacaktır. Yeşil insan kaynakları yönetimi aracılığıyla gerçekleştirilebilecek çevresel girişimlere çalışanların dâhil edilmesi gibi hususlar onların

sahiplenme duygularını arttırarak, gönüllü çevresel eylemler gerçekleştirmeleri için teşvik edebilir. Ayrıca örgütleri gönüllü yeşil davranışı destekleyecek çevresel bilgilerle donatmak adına çalışanlara çevre eğitimi sunulması da gönüllü ve bireysel faaliyet isteklerini arttırabilir.

Bankalarda sorumlu liderliğin etkisini arttırmak adına liderlerin iç ve dış kaynaklar arasındaki ilişkileri ve stratejileri düzenlemeleri gerekmekte, çalışanlarının endişelerini ve önerilerini dikkatle dinlemeleri önem arz etmektedir. Çalışanlarıyla iyi iletişim kurabilmeyi arzu eden sorumlu liderlerin sıklıkla diplomasi yeteneklerini de kullanmaları gerekmektedir. Liderlerin çalışanlarının motivasyonunu arttırabilmek adına onları örgüt içi eğitimlere teşvik etmeleri ve ilham vermeleri gerekmektedir. Varılacak nihai bir hedef olarak görülmeden liderlik vasıflarını geliştirebilmek için kişilerin eksikliklerini fark etmeleri ve bunları telafi edebilecek kabiliyete sahip olmaları gerekmektedir. Bankalarda liderlerin çalışanların otonom çevre motivasyonlarını arttırabilmeleri için eleştiri yapmalarına ve bağımsız düşünebilmelerine imkân tanımaları önem arz etmektedir. İş yeri ve iş ne olursa olsun, tamamlanması gereken “pek zevkli olmayan” görevler her zaman olacaktır. Ancak her çalışana işinin imkanları dahilinde farklı seçenekler sunmak, onlara kontrol hissi verecek, bu kontrol duygusu özerklik duygusunu destekleyecektir. Ayrıca bankaların çevre ile ilgili projelere yatırım yapmaları, müşterilerine çevre dostu ürünler ile ilgili seçenekler sunmaları çalışanların çevre bilincini arttıracığı gibi çevre ile ilgili motivasyonlarını da olumlu yönde etkileyecektir.

Çevre kirliliğinin ve olası risklerin en aza indirilmesi ve ekosistem dinamiklerini sarsmamak için çalışanların gönüllü olarak çevreye duyarlı davranışlar göstermeleri önem arz etmektedir. Çevresel sürdürülebilirlik ile ilgili liderlerin çalışanlarına vereceği bilgiler, kurumsal sürdürülebilirliği de olumlu yönde etkileyecektir. Çalışanlarının çevreye duyarlı davranışlarına eşlik eden liderler, tüm örgüt için rol model olarak görülecektir. Bunun yanı sıra bireylerin özerk halde çevre bilinci kazanma süreçleri, uzun vadeli çaba gerektiren, ancak belirli sorumluluklar üstlenildiğinde arttırılabilecek bir başarıdır. Özerk çevre motivasyonu ve sorumlu liderliğin gönüllü yeşil davranış üzerindeki etkilerinin ele alındığı bu çalışmada sorumlu liderliğin gönüllü yeşil davranış üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşılmış, yalnızca liderler aracılığıyla değil, özerk olarak da çevre bilincinin kazanılması ile ilgili tavsiyeler sunulmuş, hem uygulayıcılara hem de gelecek araştırmacılara çevre bilincinin kazandırılması için farkındalık oluşturulmak amaçlanmıştır. Bu sebeple literatürden ve analiz sonuçlarından hareketle, özerk çevre bilinci ve motivasyonunun nasıl arttırılabileceği, liderlerin bu hususta katkıları ile ilgili bilgiler sunulmuş, ileride bu konuyu irdeleyecek araştırmacılara tavsiyeler verilmiştir.

Yazar Katkı Oranı (Authorship Contributions): Yazarlardan Edip ÖRÜCÜ %40, İtir HASIRCI %30, Fatma ZEYBEK %30 oranında makaleye katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Afsar, B., Maqsoom, A., Shahjehan, A., Afridi, S. A., Nawaz, A. ve Fazliani, H. (2020). Responsible leadership and employee's proenvironmental behavior: The role of organizational commitment, green shared vision, and internal environmental locus of control. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 27(1), 297-312.
- Ahmed, F., Faraz, N. A., Xiong, Z. ve Ma, Y. (2023). The multilevel interplay of responsible leadership with leader identification and autonomous motivation to cultivate voluntary green behavior. *Asia Pacific Journal of Management*, 2, 1-29.
- Akandere, G. (2019). Çalışanların çevresel tutkusunun yeşil davranışları üzerindeki etkisi. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(04), 387-404.
- Amrutha, V. N. ve Geetha, S. N. (2021). Linking organizational green training and voluntary workplace green behavior: Mediating role of green supporting climate and employees' green satisfaction. *Journal of Cleaner Production*, 290, 125876.

- Barszcz, S. J., Oleszkowicz, A. M., Bąk, O. ve Słowińska, A. M. (2023). The role of types of motivation, life goals, and beliefs in pro-environmental behavior: The self-determination theory perspective. *Current Psychology*, 42(21), 17789-17804.
- Bauer, T.N. ve Aiman-Smith, L. (1996). Green career choices: The influence of ecological stance on recruiting. *Journal of Business Psychology*, 10, 445-458.
- Bissing-Olson, M.J., Iyer, A., Fielding, K.S. ve Zacher, H. (2012). Relationships between daily affect and pro-environmental behavior at work: The moderating role of pro-environmental attitude. *Journal of Organizational Behavior*, 34, 156-175.
- Blau, P. M. (1964). *Exchange and power in social life*. New York: Wiley.
- Boiral, O. (2009). Greening the corporation through organizational citizenship behaviors. *Journal of Business Ethics*, 87, 221-236.
- Bronson, S. (2016). Autonomy support environment and autonomous motivation on nursing student academic performance: An exploratory analysis. *Nurse Education Today*, 44, 103-108.
- Büyüköztürk, Ş. (2002). *Veri analizi el kitabı*. Ankara: Pegem A. Yayıncılık.
- Cai, X., Zhu, B., Zhang, H., Li, L. ve Xie, M. (2020). Can direct environmental regulation promote green technology innovation in heavily polluting industries? Evidence from Chinese listed companies. *Science Of The Total Environment*, 746, 140810.
- Cameron, K. (2011). Responsible leadership as virtuous leadership. *Responsible Leadership*, 2, 25-35.
- Chen, X., Li, Y., Hu, Y. ve Yu, G. (2023). The impact of general manager's responsible leadership and executive compensation incentive on enterprise ESG performance. *Sustainability*, 15(15), 118-133.
- Chaudhary, R. (2020). Green human resource management and employee green behavior: an empirical analysis. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 27(2), 630-641.
- Ciocirlan, C. E. (2017). Environmental workplace behaviors: Definition matters. *Organization & Environment*, 30(1), 51-70.
- Çetin, A. ve Şentürk, M. (2016). Bilgi Paylaşma Davranışının Planlı Davranış Teorisi ve Sosyal Değişim Teorisi Bağlamında İncelenmesi: Dermatologlar Üzerine Ampirik Bir Araştırma. *Ege Academic Review*, 16(2).
- Daily, B.F., Bishop, J.W. ve Govindarajulu, N. A (2009). Conceptual model for organizational citizenship behavior directed toward the environment. *Business & Society*, 48, 243–256.
- Deci, E. L. ve Ryan, R. M. (2000). The “what” and” why” of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological inquiry*, 11(4), 227-268.
- Deci, E. L. ve Ryan, R. M. (2008). Self-determination theory: A macrotheory of human motivation, development, and health. *Canadian psychology/Psychologie canadienne*, 49(3), 182-185.
- De Young, R. (2000). Expanding and evaluating motives for environmentally responsible behavior. *Journal of Social Issues*, 56, 509-526
- Epstein, M. J. ve Buhovac, A. R. (2010). Solving the sustainability implementation challenge. *Organizational Dynamics*, 39(4), 306.

- Fernet, C., Gillet, N., Austin, S., Trépanier, S. G. ve Drouin-Rousseau, S. (2021). Predicting nurses' occupational commitment and turnover intention: The role of autonomous motivation and supervisor and coworker behaviors. *Journal Of Nursing Management*, 29, 2611-2619.
- Gagné, M. ve Deci, E. L. (2005). Self-determination theory and work motivation. *Journal Of Organizational Behavior*, 26(4), 331-362.
- Green-Demers, I., Pelletier, L. ve Ménard, S. (1997). The impact of behavioral difficulty on the saliency of the association between self-determined motivation and environmental behaviors. *Canadian Journal of Behavioral Sciences*, 29, 157-166.
- Groeneveld, R. A. (1998). A class of quantile measures for kurtosis. *The American Statistician*, 52(4), 325-329.
- Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2017). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri felsefe-yöntem-analiz*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Hadi, N. U. ve Rasool, F. (2017). Environmental transformational leadership and employee pro-environmental behaviours: The bridging role of autonomous motivation. *Abasyn Journal of Social Sciences*, 10, 42-53.
- Han, Z., Wang, Q. ve Yan, X. (2019). How responsible leadership motivates employees to engage in organizational citizenship behavior for the environment: A double-mediation model. *Sustainability*, 11(3), 60-65.
- Haşiloğlu, S. B., Baran, T. ve Aydın, O. (2015). Pazarlama araştırmalarındaki potansiyel problemlere yönelik bir araştırma: Kolayda örnekleme ve sıklık ifadeli ölçek maddeleri. *Pamukkale İşletme ve Bilişim Yönetimi Dergisi*, 1, 19-28.
- Huang, L., Guo, Z., Deng, B. ve Wang, B. (2023). Unlocking the relationship between environmentally specific transformational leadership and employees' green behaviour: A cultural self-representation perspective. *Journal of Cleaner Production*, 382, 134-148.
- Ismail, S. S. M. ve Hilal, O. A. (2023). Behaving green who takes the lead? The role of responsible leadership, psychological ownership, and green moral identity in motivating employees green behaviors. *Global Business and Organizational Excellence*, 42(4), 11-29.
- Javed, M., Rashid, M. A., Hussain, G. ve Ali, H. Y. (2020). The effects of corporate social responsibility on corporate reputation and firm financial performance: Moderating role of responsible leadership. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 27(3), 1395-1409.
- Jeno, L. M., Nylehn, J., Hole, T. N., Raaheim, A., Velle, G. ve Vandvik, V. (2023). Motivational determinants of students' academic functioning: The role of autonomy-support, autonomous motivation, and perceived competence. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 67(2), 194-211.
- Johnson, R. A. ve Wichern, D. W. (2002). *Applied multivariate statistical analysis*.
- Kalaycı, N. (2010). Yükseköğretimde proje istikrarına ilişkin bir uygulama projesinin yönetimini açısından analiz eder. *Eğitim ve Bilim*, 33(147), 85-105.
- Kaplan, H. ve Madjar, N. (2015). Autonomous motivation and pro-environmental behaviours among Bedouin students in Israel: A self-determination theory perspective. *Australian Journal of Environmental Education*, 31(2), 223-247.

- Kerse, G., Maden, Ş. ve Selçuk, E. T. (2021). Yeşil dönüştürücü liderlik, yeşil içsel motivasyon ve çalışanın yeşil davranışı: Ölçek uyarlama ve ilişki tespiti, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 18(2), 1574-1591.
- Kim, A., Kim, Y., Han, K., Jackson, S. E. ve Ployhart, R. E. (2017). Multilevel influences on voluntary workplace green behavior: Individual differences, leader behavior, and coworker advocacy. *Journal of Management*, 43(5), 1335-1358.
- Kline, T. J. (2005). *Psychological testing: A practical approach to design and evaluation*. Sage publications.
- Kollmuss, A. ve Agyeman, J. (2002). Mind the gap: why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior?. *Environmental Education Research*, 8(3), 239-260.
- Maqsoom, A., Umer, M., Alaloul, W. S., Salman, A., Ullah, F., Ashraf, H. ve Musarat, M. A. (2023). Adopting green behaviors in the construction sector: The role of behavioral intention, motivation and environmental consciousness. *Buildings*, 13(4), 10-36.
- Norton, T. A., Zacher, H. ve Ashkanasy, N. M. (2014). Organisational sustainability policies and employee green behaviour: The mediating role of work climate perceptions. *Journal of Environmental Psychology*, 38, 49-54.
- Onurlubaş, E. ve Öztürk, D. (2020). Hizmet kalitesinin müşteri memnuniyeti üzerindeki etkisi: Butik oteller üzerine bir uygulama. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(3), 756-766.
- Osbaldiston, R. ve Sheldon, K.M. (2003). Promoting internalized motivation for environmentally responsible behavior: A prospective study of environmental goals. *Journal of Environmental Psychology*, 23, 349-357.
- Osbaldiston, R. ve Sheldon, K. M. (2003). Promoting internalized motivation for environmentally responsible behavior: A prospective study of environmental goals. *Journal of Environmental Psychology*, 23(4), 349-357.
- Li, Z., Xue, J., Li, R., Chen, H. ve Wang, T. (2020). Environmentally specific transformational leadership and employee's pro-environmental behavior: The mediating roles of environmental passion and autonomous motivation. *Frontiers in Psychology*, 11, 1408-1420.
- Liu, A., Ma, E., Qu, H. ve Ryan, B. (2020). Daily green behavior as an antecedent and a moderator for visitors' pro-environmental behaviors. *Journal of Sustainable Tourism*, 28(9), 1390-1408.
- Liu, R., Yue, Z., Ijaz, A., Lutfi, A. ve Mao, J. (2023). Sustainable business performance: examining the role of green HRM practices, green innovation and responsible leadership through the lens of pro-environmental behavior. *Sustainability*, 15(9), 7317.
- Luu, T. T. (2023). Reducing unethical pro-organizational behavior in the hospitality sector through socially responsible human resource practices and responsible leadership. *Journal of Sustainable Tourism*, 31(3), 706-734.
- Maak, T. ve Pless, N. M. (2006). Responsible leadership in a stakeholder society—a relational perspective. *Journal of Business Ethics*, 66, 99-115.
- Marques, T. M., Miska, C., Crespo, C. F. ve Branco, M. M. (2023). Responsible leadership during international assignments: a novel approach toward expatriation success. *The International Journal of Human Resource Management*, 34(2), 253-285.

- Norton, T. A., Parker, S. L., Zacher, H. ve Ashkanasy, N. M. (2015). Employee green behavior: A theoretical framework, multilevel review, and future research agenda. *Organization & Environment*, 28(1), 103-125.
- Pelletier, L., Tuson, K., Green-Demers, I., Noels, K. ve Beaton, A. (1998). Why are you doing things for the environment? The Motivation Toward the Environment Scale (MTES). *Journal of Applied Social Psychology*, 28, 437-468.
- Pelletier, L. (2002). *A motivational analysis of self-determination for proenvironmental behaviors*. Rochester, NY: University of Rochester Press.
- Penner, L. A. (2002). Dispositional and organizational influences on sustained volunteerism: An interactionist perspective. *Journal of Social Issues*, 58, 447-467.
- Peters, J. ve Simaens, A. (2020). Integrating sustainability into corporate strategy: A case study of the textile and clothing industry. *Sustainability*, 12(15), 612-625.
- Robertson, J. L. ve Barling, J. (2017). Toward a new measure of organizational environmental citizenship behavior. *Journal of Business Research*, 75, 57-66.
- Séguin, C., Pelletier, L. G. ve Hunsley, J. (1999). Predicting environmental behaviors: The influence of self-determined motivation and information about perceived environmental health risks. *Journal of Applied Social Psychology*, 29, 1582-1604.
- Shah, S. H. A., Fahlevi, M., Jamshed, K., Aman, N., Rafiq, N., Jermisittiparsert, K. ve Aljuaid, M. (2023). Sustaining the earth: unraveling the synergy of workplace spirituality, responsible leadership, and pro-environmental behavior in pakistan's SMEs. *Psychology Research and Behavior Management*, 1, 3075-3093.
- Sobaih, A. E. E., Hasanein, A., Gharbi, H. ve Abu Elnasr, A. E. (2022). Going green together: effects of green transformational leadership on employee green behaviour and environmental performance in the Saudi food industry. *Agriculture*, 12(8), 1100-1114.
- Sovey, S., Osman, K. ve Mohd-Matore, M. E. (2022). Exploratory and confirmatory factor analysis for disposition levels of computational thinking instrument among secondary school students. *European Journal of Educational Research*, 11(2), 639-652.
- Tasman, D. R. ve Aydoğmuş, M. E. (2022). İlişki kalitesinde temel psikolojik ihtiyaçların önemi: Öz belirleme kuramı ve temel ilişki türleri temelinde bir derleme. *Nesne Dergisi*, 10(24): 294-315.
- Tian, H. ve Suo, D. (2021). The trickle-down effect of responsible leadership on employees' pro-environmental behaviors: Evidence from the hotel industry in China. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(21), 116-127.
- Topbaş, Z. S., ve Karakaya, A. (2021). Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu Öğrencilerinde Dürtüsellik Düzeyleri ve Sosyal Medya Bağımlılığı Arasındaki İlişki. *Bağımlılık Dergisi*, 22(4): 360-369.
- Tuan, L. T. (2022). Promoting employee green behavior in the Chinese and Vietnamese hospitality contexts: the roles of green human resource management practices and responsible leadership. *International Journal of Hospitality Management*, 105, 103-125.
- Uddin, M. A., Akter, R., Al-Amin, M., Rahman, M. S. ve Ferdousy, S. (2020). How do socially responsible human resource management and voluntary green behavior influence organizational competitiveness?. *Studies in Business and Economics*, 15(2), 243-255.
- Wu, J., Font, X. ve Liu, J. (2021). Tourists' pro-environmental behaviors: Moral obligation or disengagement?. *Journal of Travel Research*, 60(4), 735-748.

- Xiao, J., Mao, J. Y., Huang, S. ve Qing, T. (2020). Employee-organization fit and voluntary green behavior: a cross-level model examining the role of perceived insider status and green organizational climate. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(7), 2193-2207.
- Voegtlin, C. (2012). Development of a scale measuring discursive responsible leadership. *Springer Netherlands*, 1, 57-73.
- Yıldırım, F. B. (2020). *Hizmetkâr liderliğin kariyer başarısı üzerindeki etkisinde lider-üye etkileşiminin aracı rolü: Belediye çalışanları üzerine bir araştırma* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstinye Üniversitesi, İstanbul.
- Ying, M., Faraz, N. A., Ahmed, F. ve Raza, A. (2020). How does servant leadership foster employees' voluntary green behavior? A sequential mediation model. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(5), 1792-1806.
- Zhao, C. ve Liang, L. (2023). A study on the influence of environmental responsible leadership on employee pro-environmental behavior. *Frontiers in Environmental Science*, 1, 1-12.
- Zhang, J., Ul-Durar, S., Akhtar, M. N., Zhang, Y. ve Lu, L. (2021). How does responsible leadership affect employees' voluntary workplace green behaviors? A multilevel dual process model of voluntary workplace green behaviors. *Journal of Environmental Management*, 296, 113-125.
- Zhao, H. ve Zhou, Q. (2019). Exploring the impact of responsible leadership on organizational citizenship behavior for the environment: A leadership identity perspective. *Sustainability*, 11(4), 931-944.
- Zhou, Y., Ning, Y., He, H. ve Li, D. (2022). How and when does responsible leadership affect employees' pro-environmental behavior?. *Frontiers in Psychology*, 13, 1-12.

Araştırma Makalesi / Research Article

**SON OSMANLI VALİSİ RÜSTEM PAŞA VERSUS İTALYAN GENERAL ANTONİO
GRAF VON CARAFFA: EĞRİ KALESİNİN TESLİMİ VE TESLİM ANTLAŞMASI
(1687)**

Güner DOĞAN¹

Öz

Viyana Kuşatmasının (1683) başarısızlık ile sonuçlanmasından sonra Osmanlı Devleti'nin toprak kayıpları artarak devam etmiştir. 1684 yılından itibaren farklı cephelerde Avusturya ve Venedik ordusu ile savaşan Osmanlı ordusunun sınır bölgelerinde kaybettiği savaşlardan en önemlisi Budin Kalesinin kaybı olacaktır. Bu kalenin elden çıkmasının ardından Avusturya ordusunun ilerleyişi hızlanacaktır. Bunlar arasında bir diğer önemli stratejik mekân ise Eğri kalesi olacaktır. Uzun yıllar Osmanlı hakimiyetinde bulunan bu kale zorlu bir kuşatmanın ardından ele geçirilmiştir. Kalenin Avusturya ordusu tarafından alınmasının öncesinde sekiz maddeden oluşan bir barış antlaşması (kapitülasyon) ise son Osmanlı valisi Rüstem Paşa ile imzalanmıştır. Antlaşmanın orijinal nüshası bugün Napoli Devlet Arşivi'nde muhafaza edilmektedir. Bu makale işte bu belgenin ortaya koyduğu veriler üzerinden kaleme alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eğri Kalesi, Rüstem Paşa, Antonio Graf von Caraffa, Luigi Ferdinando Marsigli

**LAST OTTOMAN GOVERNOR RÜSTEM PASHA VERSUS ITALIAN GENERAL
ANTONIO GRAF VON CARAFFA: THE SIEGE OF EGRI CASTLE AND TREATY OF
PEACE (1687)**

Abstract

After the failure of the Siege of Vienna (1683), the Ottoman Empire's territorial losses continued to increase. The most important of the battles lost by the Ottoman army in the border regions, fighting against the Austrian and Venetian armies on different fronts since 1684, was the loss of Buda Castle. After losing this castle, the advance of the Austrian army accelerated. Another important strategic place among these was Egri Castle. This castle, which was under Ottoman rule for many years, was captured after a difficult siege. Before the castle was taken by the Austrian army, a peace treaty (la capitulatione) consisting of eight articles was signed with the last Ottoman governor Rüstem Pasha. The original copy of the treaty is preserved in the Naples State Archive today. This article was written based on the data revealed by this document.

Keywords: Egri Castle, Rüstem Pasha, Antonio Graf von Caraffa, Luigi Ferdinando Marsigli

¹ Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, ORCID: 0000-0001-6746-2128.

Başvuru Tarihi (Received): 01.02.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 25.04.2024

Giriş

Macaristan'ın başkenti Budapeşte'de yer alan Ulusal Müzenin içerisindeki bir resim² Osmanlı Devleti ile Avusturya arasındaki mücadelenin önemli dönüm noktalarından birisini anlatmaktadır. Müzenin hemen girişinde bulunan bu devasa boyutlardaki resimde ana karakterler “muzaffer” komutanlardır. Başta Loren Dükü V. Charles'in yer aldığı çok sayıda komutanın bir kale girişindeki portreleri ve onların yerde yatan bir Osmanlı etrafında toplanarak verdikleri poz tarihi bağlamda oldukça çarpıcı bir manzaradır. Bu manzarada yerde yatan kişi Budin'in son Osmanlı Paşası Abdurrahman'dır ve ele geçirilen kale ise Osmanlı Devleti'nin önemli sınır kalelerinden biri olan Budin'dir. 1686 yılının sonlarına doğru ele geçirilen kale Avusturya ordusu için sembolik bir anlam taşımakla birlikte asıl önemlisi Osmanlılardan ele geçirilecek diğer yerler/kaleler açısından değerli bir başarı olarak ön plana çıkmasıydı. Bir bakıma bu kuşatma harekâtı zafer kazanan için kıymetli bir hazine mağlup olan taraf için ise ciddi bir hezimet olarak görülebilir. Jean Berenger'in bu genel başarı/başarısızlık ikileminin dışında yorumu ise önemlidir. Ona göre Budin'in alınmasının Habsburg Monarşisi için politik sonuçları olmuş ve asıl önemlisi Macaristan'ın yeniden organizasyonu noktasında önemli bir açılım sağlamıştır (Berenger, 1995, s.160). İşte bu noktada Venedik Correr Müzesi Kütüphanesinde yer alan Budin'in ele geçirilmesine dair bir rapor bu açılımı sade ancak oldukça gerçekçi bir tespitle şu şekilde altını çizmektedir: “l'adito disatri l'aprirà alle conquiste delle piu' interne provincie del Turco³”.

Budin'in ele geçirilmesi bir bakıma 1683 yılında cereyan eden II. Viyana Kuşatmasının Osmanlılar adına başarısızlığının önemli artçılarından sadece birisidir. Evvla Uyvar'ın ardından Budin'in ele geçirilmesi ve sonrasında Eğri dâhil birçok kalenin Osmanlılardan alınması Osmanlı-Avusturya savaşlarındaki önemli kırılma noktalarıdır. Osmanlılar adına bu olumsuz tablo gerçek manada işin sadece bir cephesini göstermektedir. 1684 yılından itibaren Venediklilerin yeni bir cephe açarak Adriyatik özelinde Osmanlı ordusuna karşı, büyük çapta olmasa da, gösterdiği başarıları da zikretmek gerekmektedir. Öte taraftan Rusya'nın kuzeyden ciddi bir aktör olarak ortaya çıkması da bu tablonun tam olarak anlaşılması adına ifade edilmesi zaruri bir durumdur. Bütün bu cephe ve Osmanlı ordusunun farklı zamanlarda ancak birbiri ardına yenilgiler alması 17. yüzyılın son çeyreğindeki genel manzaranın yine Osmanlılar adına ne kadar kötü olduğunu göstermektedir. Ancak bu tablo içerisinde hiç şüphesiz bazı zaferler de yok değildir. Bunlar arasında Olaş/Ulaş zaferi⁴ ve Belgrad'ın tekrar geri alınmasını örnek olarak verebiliriz.

1686 yılının evvelinde Lega'nın (Kutsal İttifak) üyelerinin başarılı ilerleyişine müteakip son Budin Paşası Abdurrahman'ın Ekim 1685 tarihinden itibaren rakip güçlere yönelik kaleme aldığı çok sayıdaki mektubunun ana teması barış ümitleri üzerine kuruludur. Bugün Venedik Devlet Arşivi Senato Dispacci Ambasciatori e Residenti, Germania, evrakı içerisinde bulunan Abdurrahman Paşa'ya ait mektuplar içerik olarak zayıf ancak amaç olarak sadece yapılması muhtemel barış isteğinin tek taraflı cümleleri ile doludur. Kaleme alınan bu mektupların mevcut dosyalarda kopya edilen cevaplarında ise hemen hiçbir şekilde barış kelimesi zikredilmemektedir⁵. Aslında mevcut tablo oldukça açıktır.

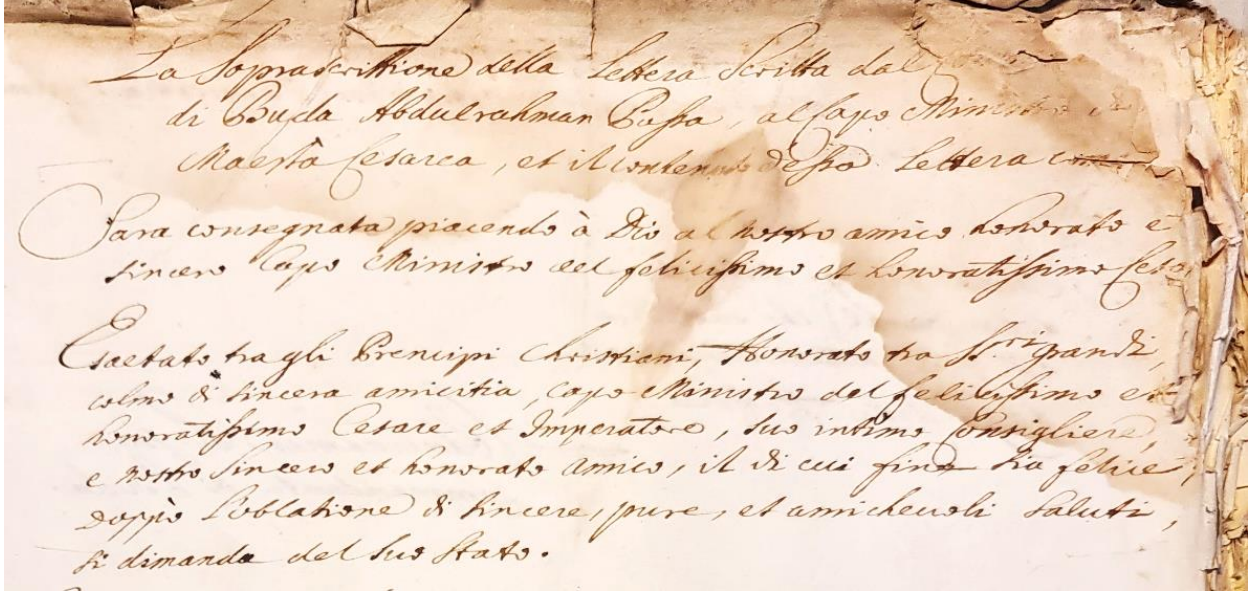
² Budavár visszavétele-Budin Kalesinin Yeniden Ele Geçirilişi. Ressam Gyula Benczúr'dur.

³ “[Budin'in alınması sayesinde]...Türklerin daha iç bölgelerine olan fetih kapıları açılacaktır”. (Bkz.: Venezia, Biblioteca Museo Correr, Ms. Morosini-Grimani, n.515, s.451).

⁴ Birçok mağlubiyetin arasında gerçekleşen bu zaferin sonunda Osmanlı Sultanı gazilere değişik mükâfatlarda bulunacaktır. Şüphesiz bu tarz girişimler önemlidir ve askerin 1683 yılından itibaren azalan isteğini artırmaya yöneliktir. (Bkz.: Ünal, 2023).

⁵ Sıklıkla dile getirilen barış isteğinin sürekli “ısrar” kelimesi ile vurguladığını belirtmek gerekir: “Turchi sempre piu' insistono per la pace e l'Aga stesso, ch'altre volte capito' dal Duca di Lorena al Campo é venuto nuovamente con lettere”. (Bkz.: Archivio di Stato di Venezia (=ASVe), Senato Dispacci Ambasciatori e Residenti, Germania, Busta:161, n.84, 11 Novembre 1685, Vienna).

Resim 1: Budin Kalesi Kumandanı Abdurrahman Paşa'nın barış isteğine dair Avusturya yönetici ve kumandanları için kaleme aldığı birçok mektuptan birisi.

Kaynak: (ASVe, Senato Dispacci Ambasciatori e Residenti, Germania, Busta:161, 5 Agosto 1685, Federigo Cornaro, Vienna).

Başarılı bir şekilde ilerleyen Kutsal İttifakın üyelerinin temel amacı fethedebilecekleri hemen bütün yerleri/kaleleri almak istemeleridir. Bu isteğin 1687 yılında gerçekleştiği önemli noktalardan birisi de Eğri Kalesi olacaktır. Burada bir anekdotu da ifade etmek gerekmektedir; Modena kentinde doğan ancak kaderini Avusturya askeri olarak belirleyen ve 1663-64 savaşında Osmanlı askerine karşı başarı elde etmiş İtalyan asker Raimondo Montecuccoli'nin yerini aldığı bilinen diğer önemli isim Loren Dükü V. Charles'ın ısrarları olmasa Eğri Kalesinin ele geçirilmesi Zigetvar Kalesinin ele geçirilmesinden daha sonraya bırakılacaktı. Çünkü Ludwig Wilhelm von Baden önceliği Zigetvar'a vermeyi arzu ediyordu⁶. Onun isteği her ne kadar 1689'da hayat bulmuş olsa da Loren Dükünün hiç şüphesiz Eğri Kalesinin Budin Kalesi ile olan irtibatından dolayı önceliği buraya verdiği oldukça açıktı.

Osmanlı-Avusturya ilişkilerinde/mücadelesinde bir sınır kalesi olan Eğri'nin Osmanlılar tarafından ele geçirildiği yıl 1596'dır. Dolayısıyla elden çıkana kadar yaklaşık 91 yıllık bir Osmanlı hâkimiyeti söz konusudur. Alessandro da Vedano isimli bir İtalyan tarafından yapılan kalenin mevcut konumu kuşatan orduları oldukça zorlayan bir duruma sahip olduğunu göstermektedir⁷. Bundan dolayı Osmanlı ordusunun da 40-50.000 kişilik bir ordu ile kaleyi ele geçirmesi hiç de kolay olmayacaktır. Ancak 1596 yılında gerçekleşen ve Osmanlı ordusu adına başarıyla sonuçlanan harekâttan çok daha evvel yani 1552 yılında ciddi bir girişimin de olduğu bilinmektedir. Ancak iase sorunu, kış ayının zorlu koşulları, hastalıklar ve kalenin zorlayıcı pozisyonu gibi nedenlerden dolayı bu girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştır⁸.

⁶ (Tóth, 2021/292, s.158). Loren Dükünün bir geleneği temsil etmesi ve Montecuccoli'nin onun üzerindeki etkisi hakkında yine aynı yazarın şu makalesi oldukça detaylı bilgiler vermektedir. (Bkz.: Tóth, 2021/2, s.165).

⁷ 1568 yılındaki bir görsel etrafında Eğri Kalesi hakkında verilen bilgiler için bkz.: Brummett, 2009, s.39.

⁸ 1552 yılında cereyan eden kuşatmanın detayları için bkz.: Nemeth-Papo, 2018, s.248-310. Kitabın içinde ilgili bölümün yazarları 1552 yılında Osmanlıların bu yenilgisini "yenilmez Türk imajının" sonu olduğu yönünde bir algıya yol açtığını iddia etmektedirler. Tarihçiler arasında bu imaj kırılmasının 1571 İnebahtı yenilgisi olarak tekrarlandığını ve kabul edildiğini bildiğimizden yazarın ilk olarak iddia ettiği bu olayın da göz önünde bulundurulması gerektiğini düşünmekteyiz.

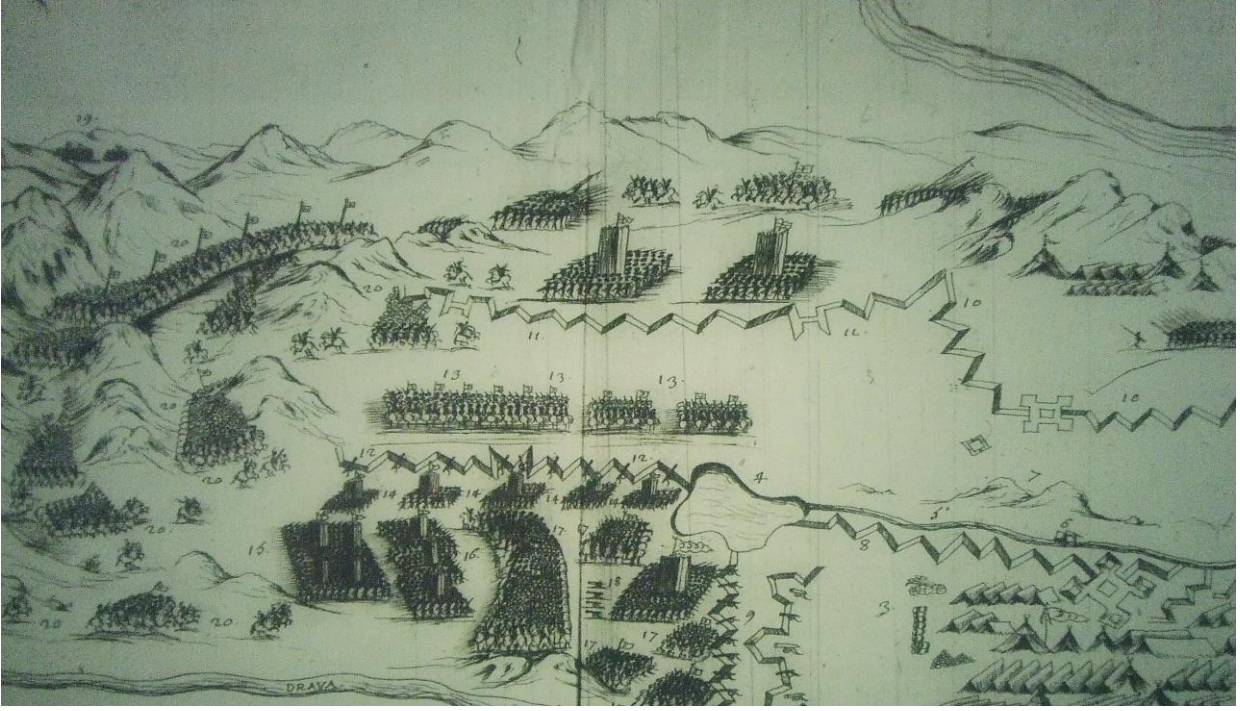
1687 yılında Eğri Kalesinin ele geçirileceği aynı yıl içerisinde Venedik Senatosuna İstanbul'dan gönderilen raporların genel çerçevesi o yıl içerisinde Osmanlı tarafında askeri anlamda gündemde neler olduğunu ve genel olarak Osmanlı askerinin vaziyetini/psikolojisini bilmemiz noktasında önemli olacaktır. Bu bilgiler en azından Eğri Paşası Rüstem'in yardım talebinin uzun bir zaman neden karşılık bulamadığını anlamamız adına değerlidir.

İstanbul'dan 14 Mayıs 1687 tarihini taşıyan ilk rapor Osmanlı askerinin Belgrad yönünde sevkıyatı hakkındadır. Bununla birlikte rapor edenin gözlemine göre Eğri Kalesi de dâhil olmak üzere Macaristan'daki birçok kaleye gıda özelinde ciddi takviyeler yapılmaktadır. Yine bu raporda dikkati çeken bir husus vardır ki Osmanlı askerinin var olan psikolojisini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Buna göre Avrupa tarafını özgürleştirmek pahasına Anadolu'daki nüfusu azaltmaya yönelik parayla ve zor kullanarak "koyun" gibi askerler oralara gönderilmektedirler. Bu zorunluluk çoğu zaman ve çoğu askerin firar etmesine de yol açmaktadır⁹! Bu cümlelerde ne derece gerçeklik vardır bilmiyoruz ancak en azından var olan kayıpları ve başarısızlıkları gördüğümüzde askerin bir isteksizliğinin olduğu gayet aşikârdır. Bunun yanında sevk edilen askerlerin iyi silah tutan donanımlı kişiler olduğunu söylemek de zordur. 22 Mayıs 1687 tarihli ikinci raporda dile getirildiği şekliyle, bu askerlerin çok azı silah kullanma hususunda tecrübelidir ve büyük bir kısmı oldukça zayıf ve yeteneksiz kişilerden oluşmaktadır. İşte bütün bu etkenlerin toplamı asker özelinde ciddi bir mutsuzluğa da sebebiyet vermektedir (ASVe, *Senato Dispacci Ambasciatori e Residenti, Germania, Busta:163, 22 Maggio 1687, Constantinopoli*).

10 Ağustos 1687 tarihindeki bir diğer raporda Çasar'ın ordusunun elli bin kişiden oluştuğu ve bunların ise altı yedi bin kadarının Macarlardan ibaret olduğu bilgisi verilmektedir (ASVe, *Senato Dispacci Ambasciatori e Residenti, Germania, Busta:163, 10 Agosto 1687, Federigo Cornaro, Vienna*). Her ne kadar Avusturya tarafına dair bu rakamlar verilmiş olsa da Osmanlı askerine yönelik bir rakam telaffuz edilememektedir. Daha evvel tarihli bir raporda bunun zorluğu dile getirilmekte ve Anadolu'dan Avrupa'ya asker sevkıyatının içeriğine ve askerlerin tanımlanmasına dair bir bilginin zor verileceği ifade edilmektedir (ASVe, *Senato Dispacci Ambasciatori e Residenti, Germania, Busta:163, 14 Giugno 1687, Constantinopoli*).

⁹ "Tutti quelli, che vengano da Asia dicono, che si vâ spopolando l'Anatolia, per liberar il Dominio Europea ch'ha l'Ottomano e come pecore gli fano venire à forza di denaro, et anco per forza di bastonate, se bene molti anco fugano, mà à dir il vero gran forza fano questo anno, e dicono di far cose". (ASVe, *Senato Dispacci Ambasciatori e Residenti, Germania, Busta:163, 14 Maggio 1687, Constantinopoli*).

Resim 2: 1687 Yılında Macaristan'da Osmanlı Ordusunun vaziyetine dair çağdaş bir görünüm

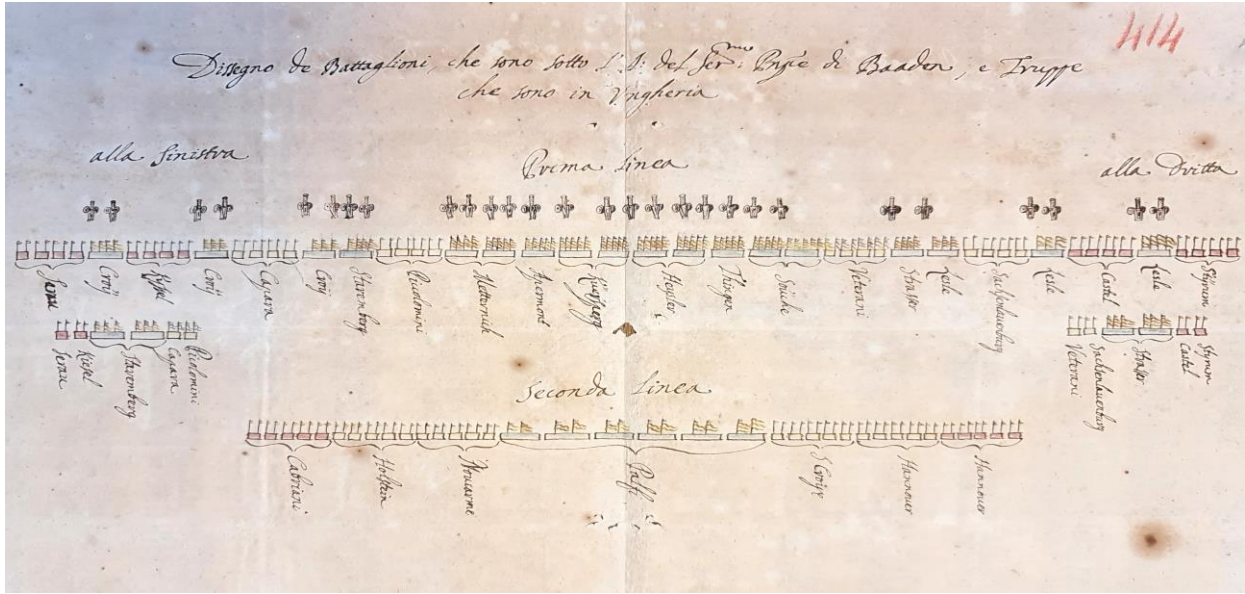
Kaynak: (Archives Diplomatiques du Ministère des Affaires Étrangères (=AMAE), Correspondance Politique, Turquie, Vol.298, 8 Octobre 1687).

1. Eğri Kalesinin Kuşatılması ve Bir İtalyan Generale Teslimi

Daha evvel ifade ettiğimiz gibi, Budin Kalesi ile Eğri Kalesi arasında ciddi bir bağlantı vardır. Bu bağlantıyı oldukça iyi bilen I. Leopold'un ordu kumandanları kaleme aldıkları raporlarında sürekli olarak Budin'i bloke etmenin yolunun ancak Eğri Kalesinin bağlantısını koparmakla mümkün olabileceğini ifade etmektedirler. Bundan olsa gerek, hemen her raporda karşımıza çıkan şu ifade neredeyse standart bir cümle olarak mektuplarda yerini almıştır: “che si stima nec.rio per bloccar Buda e levar la comunicazione ad Erla¹⁰” [Budin'e gidiş yolunu engellemek ve Eğri (Kalesi) ile iletişimi kesmek için gerekli olan..]

¹⁰ ...á chiudere tutti i passi, che conducevano ad Agria, per tenere bloccata quella città à fine di costringerla à rendersi per la fame...”. (Bkz.: Nolano, 1699, s.211).

Resim 3: Avusturya ordusundaki taburların ve bataryaların 1687 yılından sonra Macaristan'da muharebe sahasına tevziini gösteren bir çizim.

Kaynak: (ASVe, Senato Dispacci Ambasciatori e Residenti, Germania, Busta:165, 16 Aprile 1690, n.84, Girolomo Venier, Vienna).

Eğri Kalesinin kuşatılması ve ele geçirilmesinin süresine baktığımızda oldukça uzun bir süreye karşılık geldiğini söyleyebiliriz. Çağdaş bir kaynağın verdiği bilgilere göre bu süre tam olarak otuz dört aydan mürekkeptir (Giustiniani, 1688, s.402). Dolayısıyla diğer kale kuşatmalarına göre hiç de azımsanmayacak bir kuşatma süresi söz konusudur. Kale kuşatmaları hususunda ideal bir kuşatmanın kısa zaman içinde netice vermesi beklenirken eğer böyle olmazsa her türlü sürprize açık olunması gerektiği sıklıkla tekrarlanır (Balestracci, 2021, s.13). Bu kuşatmada her ne kadar süre uzun olsa da herhangi bir sürpriz yaşanmayacaktır. Kuşatma süresinin uzun olmasını iki nedene bağlamak doğru gözüküyor. Birincisi, kale içerisinde Rüstem Paşa'nın herhangi bir açlığa karşı uzun süreli tedbir alması diğeri ise Lega'nın askerlerinin daha evvelki kuşatmalara nazaran güçlerinde meydana gelen nispeten düşüş¹¹.

Kalenin dört tarafından gerçekleşen kuşatma harekâtındaki temel hedef hemen bütün kale kuşatmalarında olduğu gibi (hemen öncesinde 12 Ağustos 1687'de ele geçirilen Uyvar kuşatması buna iyi bir örnektir) içeridekileri aç bırakmak gayesiyle gerçekleşmiştir. Uzun bir kuşatma¹² ve özellikle yedi aylık sıkı tedbirler neticesini sonunda verecek ve Rüstem Paşa, Macaristan'da güçlü bir Osmanlı garnizonu olarak bilinin kaleyi teslim etmek zorunda kalacaktır¹³. Kalede mevcut kişilerin aç kalmasına dair Rüstem Paşa'nın serzeniş kalede bulunanların yedi ay aç susuz kalmalarına yöneliktir¹⁴ ve bir anlamda teslimin artık zorunlu bir durumdan kaynaklandığını zikreden cümlelerdir. Rüstem Paşa şu ifadeleri kullanmıştır: “yedi ay gibi bir müddet aç yaşamamanın üstesinden geldikten sonra padişahlarımdan birinin kendi elleriyle fethettiği bu kaleyi size teslim

¹¹ Burada farklı zamanlarda vuku bulan hastalıkların, sürekli kuşatma harekâtlarının ve her iki sebepten ötürü ciddi sayıda ölümlerin meydana gelmesi vurgulanır. (Bkz.: Nolano, 1699, s.228-229).

¹² Bazı çağdaş kaynaklar bu kuşatmanın 20 Mayıs 1686'da başladığını söylemektedir. (Bkz.: Nolano, 1699, s.215).

¹³ Riccardo Luisi'nin Ortacağ kale kuşatmalarında savunmanın saldırıya göre çok daha kuvvetli olduğu yönündeki tespiti Eğri Kalesi özelinde de kendini göstermektedir. (Bkz.: Riccardo, 1996, s.X).

¹⁴ “...külliyyet ile kal'a kapusundan taşra çıkmalarına mâni' ve muhârebe ile it'âb-ı nefse hâcet olmaduğın bildiğinden, ancak uzaktan muhâsara ile tazyika kani' oldu.” (Bkz.: Defterdar Sarı Mehmed Paşa, 1995, s.283).

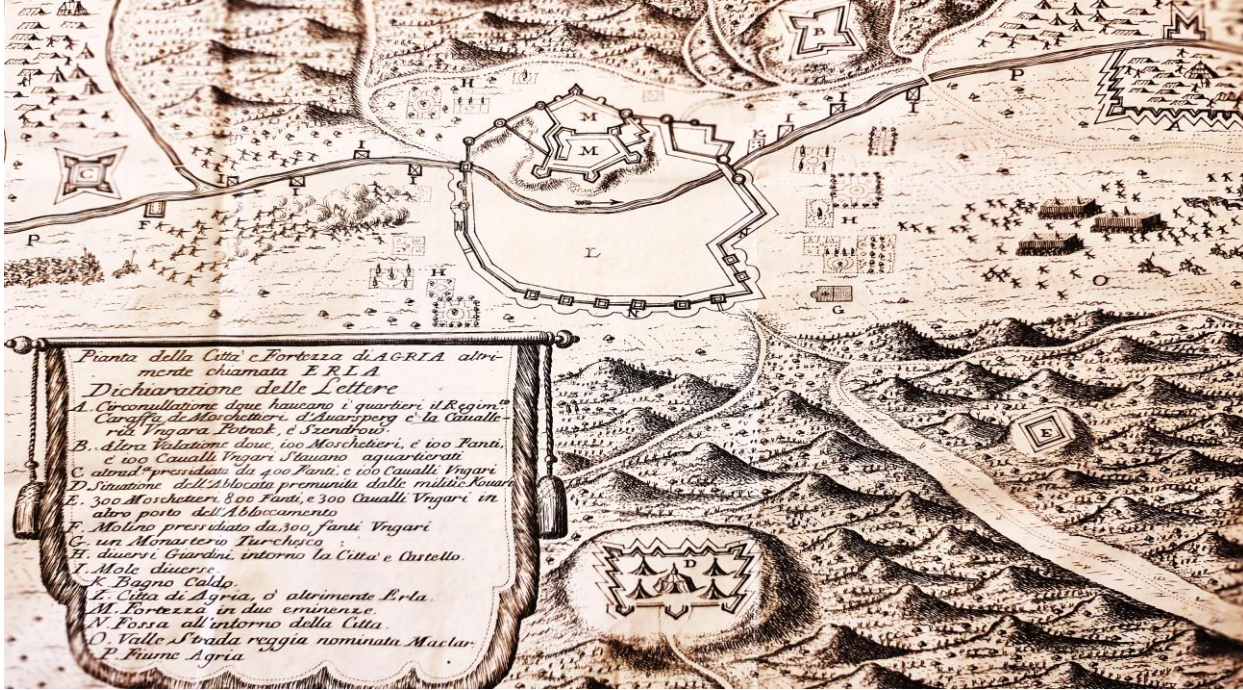
“...alli 28 Novembre, doppo haver mantenuto lo spatio di sette mesi senza pane la Guarnigione, come lo consessò di sua bocca, s'indusse à capitolare, e alli 9 del mese seguente, come, habbiam detto, havendo fatto sortir dalla piazza i suoi soldati, quasi spiranti cadaveri, ne lasciò à Alemanni il possesso”. (Bkz.: Nolano, 1699, s.244)

etmek zorunda kaldım. Allah'a verdiği bu lütuf için şükrediyorum" (Giustiniani, Venetia, 1688, s.403).

23 Kasım 1687 tarihli Venedik elçisi Federigo Cornaro'nun gönderdiği rapora göre General Caraffa Rüstem Paşa'dan kalenin teslimi ve boşaltılması yönünde bir söz almıştır. Bu raporun yazılı bir belgesinin varlığı bilinmemektedir. Birinci teslim antlaşması olarak niteleyebileceğimiz bu raporun sözlü olarak ifade edildiği anlaşılmaktadır (ASVe, Senato Dispacci Ambasciatori e Residenti, Germania, Busta:163, 23 Novembre 1687, n.340, Federigo Cornaro, Possonia). Bu teslimine dair sözlerin verildiği tarihten sonra Rüstem Paşa'nın uzun süren çaresizliği ve İstanbul'dan gelmesi muhtemel olan yardımların gelemeyeceğini artık anlaması ile kalenin düşmesi art arda gelecektir. Yine çağdaş bir kaynakta ifade edildiği gibi, General Caraffa yüksek ses tonuyla Paşa'nın çaresizliğini haykıracak ve nihayetinde Paşa, kaleyi teslim edecektir (Giustiniani, Venetia, 1688, s.403).

Buradaki vaziyet gerçek manada çaresizlik ve mutluluk içerisinde gidip gelen bir Paşa'nın görünümünü vermektedir. Çaresizlik elbette var olan açlığın neticesidir ve kale içerisinde ciddi sayıda açlıktan ölümler ve ahvâlleri perişan olmuş insanlar vardır¹⁵. Hatta yine aynı yıl içinde elden çıkan, aç bırakılarak kuşatılan ve elde edilen zafere atfen ikinci Mohaç olarak zikredilen Uyvar Kalesinde yaklaşık sekiz bin kişinin ölmüş olması (çoğunluğu yeniçeri) elbette mevcut çaresizliği/korkuyu tetikliyordu (Tóth, 2021/292, s.167). Diğer taraftan mutluluk/şükür söz konusudur; çünkü çok daha fazla ölümler meydana gelmeden sağ salim kale teslim edilmiştir. Paşa, teslim antlaşmasının imzalanmasının akabinde, bu mutluluktan olsa gerek, Caraffa'ya nezaket amaçlı güzel bir hediye takdiminde de bulunmayı ihmal etmeyecektir¹⁶.

Resim 4: Eğri Kalesi General Caraffa tarafından dört koldan kuşatılıyor.

Kaynak: (Giustiniani, 1688, s.97).

¹⁵ "Nemçe Keferesi Eğri kal'asının cevânib-i erba'asında olan karye re'âyâların bi'l-cümle âhar yerlere nakl ü iskân ve kal'a etrafında olan kurây-ı ma'mureleri virân itdiğinden mâ'adâ zahire gelecek yolları dahi vâfir Katana kâfirleri ta'yin itmekle, derûn-ı kal'ada mütehassin olan müslimin bir veçhile taşradan zahire tedârükünü dest-res bulamayup ahvâlleri perişan idi" (Bkz.: Defterdar Sarı Mehmed Paşa, 1995, s.282 ve Râşid Mehmed Efendi, 2013, s.214-215).

¹⁶ "Firmate le capitulationi il Pascià mandò subito un forbitissimo regalo di galanterie Turchesche al Generale Caraffa", (Bkz.: Giustiniani, 1688, s.403).

Rüstem Paşa'nın General Caraffa'ya kalenin anahtarını teslim etmesi ile birlikte¹⁷ kale içerisinde mevcut nüfus da kayıtlara geçmiştir. Kalede toplam kişi sayısı 3500 kadardır (Giustiniani, 1688, s.403). Eğri Kalesi Osmanlı ordusu tarafından 1596 yılında ele geçirildikten sonra kalede yaklaşık 5000 kişi varken bu sayının zaman içinde yani Osmanlı idari düzeni yerleştikten sonra 2000'e kadar düştüğü bilinmektedir (Gezer, 2017, s.143). Dolayısıyla 1687 yılında kaledeki mevcut rakamın salt asker sayısından ziyade kadın ve çocukların da dâhil olduğu toplam bir nüfusu verdiğini belirtmemiz gerekmektedir.

2. Eğri Kalesinin İkinci Teslim Antlaşması

Eğri'de Osmanlı hâkimiyetinin sürdüğü doksan bir yıl boyunca en az elli sekiz altmış beylerbeyinin görev yaptığı tahmin edilmektedir (Dávid, 1994, s.490). Bunlardan sonuncusu Rüstem Paşa'dır. Ona ait olan, Osmanlıca olarak kaleme alınmış ve toplamda iki sayfadan mürekkep belge Eğri Kalesinin Aralık 1687 tarihinde İtalyan General Antonio Graf von Caraffa'ya verilen teslim antlaşmasıdır (ASVe, Senato Dispacci Ambasciatori e Residenti, Germania, Busta:163, 13 Dicembre1687, n.347, Federigo Cornaro, Possonia). Bu orijinal belgede yer alan teslim maddelerinin sayısı sekizdir ve metnin sonunda Rüstem Paşanın yine orijinal bir mührü bulunmaktadır. Daha evvel bu belgenin nerede yer aldığı bilinmiyordu. Her ne kadar belgenin içeriğine yani teslim antlaşmasının maddelerine dair bilimiz olsa da¹⁸ Rüstem Paşa'nın mührünü taşıyan belgenin gün yüzüne çıkarılması bugüne kadar gerçekleşmemiştir. Napoli Devlet Arşivinde, Caprara evrakı içerisinde bulunan bu tarihi belgenin neden Napoli'de olduğu sorusunun cevabı ise muhtemelen Caraffa'nın soyunun Napoli'den gelmesinden ileri geldiğini düşünüyoruz (Archivio di Stato di Napoli (=ASNP), Museo Miscellanea di Scrittura-Stanza 147, Busta, 99, Armadio B 146).

Antonio Graf von Caraffa 1672 yılında Osmanlı ordusunda savaşmak üzere süvari alayında komutan olarak görev yapmış, asıl önemlisi 1686'da Macaristan komutanı olarak I. Leopold'un ordusunda hizmet etmiştir (Jobst, 1980. s. 396, dipnot 57. Aktaran: Çolak, 2009, s.445). II. Viyana Kuşatmasından itibaren Osmanlı ordusuna karşı türlü kuşatmalarda görev alan bu generalin önemli vazifelerinden birisi de Eğri Kalesinin kuşatılması ve teslim alınması olacaktır.

Eğri'nin son Paşası Rüstem imzalı bu teslim antlaşması ya da İtalyanca ifadesiyle caputilazione'nin maddelerinden evvel şu ön bilgiyi vererek, daha evvel ifade ettiğimiz gibi, kalenin neden teslim edildiğini açıklamış oluruz. Buna göre Rüstem Paşa yardım hususunda çok talepkâr bir durumda değildir ve mevcut olumsuz durumu çok iyi bilmektedir. Özellikle Eğri Kuşatmasına kadar farklı kalelerin ne kadar hızlı bir şekilde elden çıktığına farklı noktalarda şahitlik ettiğinden ötürü, bunun yanı sıra Temmuz ayından itibaren Caraffa'ya gönderdiği barış isteklerinin karşılıksız kalmasından¹⁹ ve hatta imdâd-ı iâne'ye karşılık bir cevap alamamasından dolayı bir vecihle hallerimizin terahhum olunmadığından gayri cümlesini kullanacaktır. Burada artık bir kabulleniş söz konusudur. Nihayetinde yedi ay süreyle muhasara Haziran 1687'de başlayacak ve Çasar Hazretlerinin serdarı ve cenerali [...] Karafa Eğri Kalesi üzerine asker tayin edilecektir. Kaledeki bu sıkı kuşatma bir süre sonra çok sayıda kişinin açlıktan ölmesine yol açacak ve birçok kişi Rüstem Paşa'ya varub Eğri Kalesi Karafa Cenerale teslim oluna deyü cümlesi ittifak edeceklerdir. Bir bakıma Paşa kalenin teslim edilmesi noktasında her bakımdan çaresiz bir durumda kalacaktır. En nihayetinde kale, sekiz maddeden mürekkep antlaşma metni ile

¹⁷ Kalenin teslim tarihi: 13.12.1687'dir. "...Quest'anno 1098 doppo la festa di S.Giorgio, il Generale dell'Imperatore de Romani Caraffa con le truppe attorno la Fortezza di Erla", (Bkz.: Giustiniani, 1688, s.402).

¹⁸ İtalyanca ve Macarca olarak kaleme alınan iki yayında bu maddeleri bulabilmek mümkündür. (Bkz.: István, 1987, s.231 ve Giustiniani,1688, s.402-403).

¹⁹ Barış isteklerine dair ilk bilgileri Temmuz 1687'den itibaren görmekteyiz. Bu ay içinde bir Osmanlı Ağası yanında yirmi kişi ile birlikte barış isteğine dair mektubu Caraffa'ya götürecektir ancak olumlu yanıt alamayacaktır. (Bkz.: ASVe, Senato Dispacci Ambasciatori e Residenti, Germania, Busta:163, 27 Luglio 1687, n.162, Federigo Cornaro, Vienna).

General Caraffa'ya teslim edilecektir. İşte bu teslim antlaşmasının ilgili maddeleri şunları içermektedir²⁰:

1.Madde: Eğri Kalesi veya şehirle birlikte tüm mühimmat, toplar ve eşyalar, kaleye ait eşyaları içeren tüm kayıtlar, çanlar, saatler ve şehrin ortak kullanımına ilişkin her şeyle birlikte herhangi bir hile olmadan teslim olunacaktır,

2.Madde: Bu ayın (Safer) 13. çarşamba sabahı Eğri'nin askerleri silahlarıyla çıkacaklardır,

3.Madde: Eğri'nin tüm sakinleri hem yetişkinler hem de kız ve erkek çocuklar, hatta Hıristiyanlardan Türk olanlar bile hiçbir engel olmadan ayrılacaklar. Ancak orada kalmak isteyenler koşulsuz olarak ev ve mülk sahibi olabilecekler. Ayrılanların eşyalarının taşınması için iki yüz elli araba verilecek²¹. Eğri Kalesinden çıkan Müslümanlara akçeleri ile bargir ve araba ve öküz almak için icâzet virilmez ve bizde rehn kalur ve beş ağa, yüklü arabalar serbest bırakılıp kale teslim edilinceye kadar, rehin tutulacak,

4.Madde: Hiç kimse, pişkeş nâmıyla ya da başka bir bahaneyle, Eğri'lilerden tüfenklerini, kılınçlarını ya da başka herhangi bir şeyi talep edemeyecek,

5.Madde: Kaleden çıkanların selâmetle muhâtarasız getürmesi için dört yüz atlı asker ta'yîn olunur. Tokay (Tokaj) üzerinden Varadino'ya (Varat/Varadin) nakledilecekler ve bunların söz konusu arabalarla sağ salim geri dönmeleri için Eğri'nin beş ağası rehin olarak tutulacak ve onlar da daha sonra serbest bırakılacaktır. Tokay'a geçişte Eğri halkına dört yüz somun ekmek dağıtılacaktır,

6.Madde: Eğri'de her ne kadar esir var ise derhal serbest bırakılacaktır, bu sulhümüz imza ve mühürlediği gibi taşra koyuvirile,

7.Madde: Müslümanların hem burada hem de yolculukta zahire satın almalarına mâni olunmayacak, bu durumda onlara yardım edilecek, ağalar dahî alıvirilmesine himmet ideler,

8.Madde: Mezbur maddelerin tam olarak yerine getirilmesi ve herhangi bir belirsizlikten kaçınılması ve yeminimizin, tüm dünyanın Yaratıcısı Allah'a ve Muhammedü'l-Mustafa rûh-ı şerîfleri için gerçek bir yemin olması için, bu imzayı attık ve bizim mührümüzle onayladık. Bu minvâl üzere Ceneral hazretlerinin dahî iltiması üzere. Tahrîran 8 Safer sene 1099.

El-fakîr Rüstem Paşa.

Mir-mirân-ı Eğri

Bu şekilde sekiz maddeden ibaret olan antlaşmaya göre kale müdafileri teslim olacaklar ve çok kısa zaman sonra ise ayrılmak isteyenler beşinci maddede belirtildiği üzere Varat'a doğru yola çıkacaklardır. Bununla birlikte yine Eğri'de kalmayı tercih edenler, General Caraffa'nın özel teşebbüsü ve gayreti neticesinde başka yerlerdeki uygulamalara aykırı olarak burada yaşamayı sürdüreceklerdir. Silahdâr Mehmed Ağa'nın kaydına göre şehir halkının bin beş yüz kadarı Varat'a gitmek üzere yola çıkmış, mevsimin kış olması sebebiyle yürüyemeyecek durumda olanlar civar köy ve palankalara sığınıp bazıları esir olmayı, bazıları da Hıristiyanlığı kabul etmişti. Şehri terk etmek isteyen kul kethüdası alay beyi, iki imam ve bir kısım halk din değiştirmişti (Dávid, 1994, s.490).

²⁰ Metnin daha açık ve anlaşılır olması için maddeleri Osmanlıca ve İtalyanca olarak karşılaştırıp yazmayı uygun gördük.

²¹ Bu sayı Viyana'daki Venedik elçisinin raporunda 300 olarak geçmektedir. (Bkz.: ASVe, *Senato Dispacci Ambasciatori e Residenti, Germania*, Busta:163, 13 Dicembre1687, n.347, Federigo Cornaro, Possonia).

3. Eğri Kalesinin Alınmasından Sonraki Genel Tablo veya Bir Başka İtalyan Asker

Eğri Kalesinin uzun bir kuşatmadan sonra teslim edilmesi ile birlikte Osmanlılar bir cephenin daha düşmana terk edilmesine şahit olacaklardır. Kalenin teslimi ve ardından kalede yer alanların kaderi teslim antlaşmasındaki maddelerde belirtilmiş iken yine kalenin içerisinde mevcut olan askeri malzemenin teslimi ise ayrı bir mevzudur. Bu askeri malzeme farklı askeri araçlardan oluşmaktadır; ancak belgelere yansıyan şekliyle sayı olarak çok fazla olduğunu söyleyemeyiz. Liste şu şekildedir:

Tablo 1: Eğri Kalesinden teslimi ile ortaya çıkan askeri malzeme ve miktarı

İsim	Adet/Miktar
Bronz Döküm Top	110
Patlayıcı (Mina?)	9
Bomba	Sayı Belirtilmemiş
Barut	Miktar Belirtilmemiş
Humbara	5

Kaynak: (ASVe, Senato Dispacci Ambasciatori e Residenti, Germania, Busta:163, 21 Decembre 1687, n.350, Federigo Cornaro, Possonia ve Giustiniani, 1688, s.403).

Burada vurgulamak istediğimiz diğer önemli bir husus, kaleden çıkan askeri malzemeleri teslim alanın kişiliği ile alakalıdır. Avusturya ordusunda görevli bu kişi Osmanlıların çok da yabancı olmadığı/olmayacakları Bologna doğumlu asker, diplomat, bilim adamı ve kitap meraklısı özellikleri ile bilinen İtalyan kökenli Luigi Ferdinando Marsigli'dir. Marsigli o sıralarda savaş depolarından ve topçularından sorumlu olan bir komiserdir.

Marsigli II. Viyana Kuşatmasına katılmış olmasına rağmen henüz savaşmadan Osmanlılara esir düşmüştür. Kısa süre sonra fidye karşılığı serbest kalmasıyla birlikte tekrar I. Leopold'un hizmetine giren Marsigli hem Budin Kuşatmasında hem de Eğri Kuşatmalarında yer alacaktır. Budin Kuşatması sırasında kalenin ele geçirildiği esnada (makalenin başında bir tablo özelinden tasvir ettiğimiz tanımlamaya bakıldığında) her ne kadar "ortada gözükme de" onun kendi açısından çok önemli bir işi vardır. Anılarında bu durumun altını çizen Marsigli şu ifadeleri satırlarına dökcektir:

"Hâlâ her taraf ateşler içinde ve sokaklar Türklerin cesetleri ile dolu. Ben ise, diğerleri gibi gümüş ve altının peşinde değilim ama Türk kitaplarını topluyor ve aynı zamanda boşaltılan Budin kütüphanesindeki eserleri toplamaya çalışıyordum...Ateşler içinde olan Budin kentinde kendimi bir caminin içerisine attım. Burası daha evvel Macaristan Kralı S.Stefano'ya ithaf edilerek yapılmış bir Metropolitte...Burada iki küçük raf vardı, bunların içindeki kitapları aldım" (Bkz.: Rosen, 1884, ss.165-173).

Bu meraklı şahsiyetin elbette en önemli sıfatlarından birisi asker olmasıdır ve Marsigli başarılı bir askerdir. Topçu subayı olarak kariyerine başlayan Marsigli'nin görüldüğü üzere 1687 yılı sonlarında Eğri Kalesi kuşatmasında da görevini başarıyla yerine getirecek ancak kuşatma sonunda kendisine sorumluluğu çok yüksek bir vazife daha yüklenecektir. Osmanlı askerinin geride bıraktıklarını kayıt altına alıp teslim alması için görevlendirilen Marsigli, daha sonra bir başka kuşatmada Belgrad'da yeniden karşımıza çıkacaktır. Marsigli'nin Osmanlılarla olan ilişkisi son defa bu sefer bir asker olarak değil aksine bir diplomat olarak görevlendirilmesiyle nispeten nihayete erecektir. Marsigli, Karlofça Antlaşması müzakerelerinde Avusturya adına diplomat ve antlaşma imzalandıktan sonra ise bu sefer Osmanlı-Avusturya sınırlarının yeniden tayin ve tespiti için yine bir diplomat olarak görevlendirilecektir²².

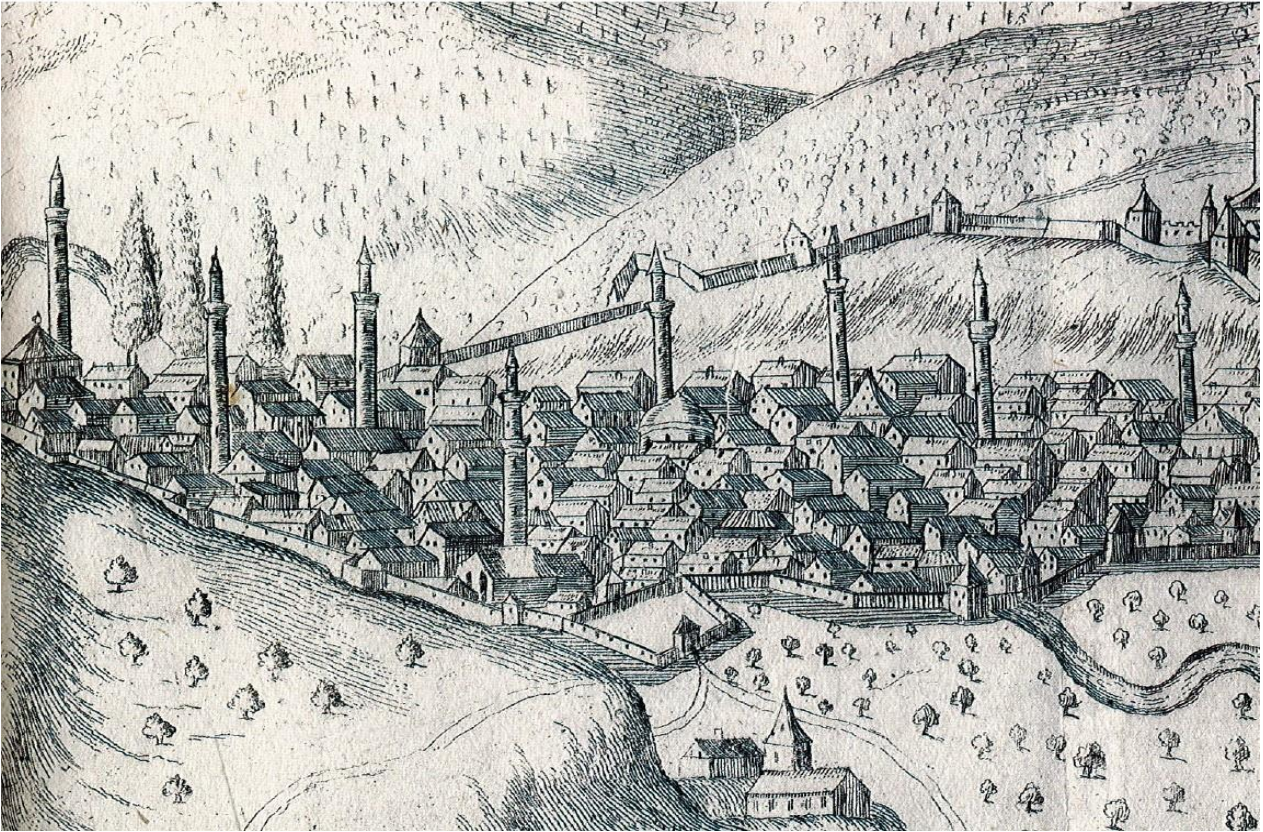
²² Marsigli hakkında şu iki biyografi çalışması oldukça detaylı bilgiler vermektedir: (Stoye, 1994 ve Doğan, 2020).

1687 yılına tekrar dönecek olursak, iki önemli hadisenin sonucunda Marsigli şu tespitle bulunmuştur: “Bu zafer, Hıristiyan dünyasının, bilhassa Avusturya’nın gördüğü en mutlu zaferdir. Ona mutluluk veren bu zafer sultana ve ordusuna felaket getirmiştir ve de getirecektir” (Marsigli, 1732, s.120).

Eğri Kalesinin ele geçirilmesi ve sonrasında önemli roller üstlenen General Antonio Graf von Caraffa ve Topçu Subayı Luigi Ferdinando Marsigli gibi iki İtalyan’ın ortak noktası kaderlerini Viyana Sarayında aramak istemeleri iken diğer ortak noktaları ise her cephede Osmanlı ordusuna karşı savaşma isteğinde olmalarıdır. Buradan hareketle ve II. Viyana Kuşatmasından itibaren Osmanlı askerini en fazla uğraştıran cephenin Avusturya cephesi olduğunu ama en çok uğraştıranların ise İtalyan kökenli askerler olduklarını bir kere daha vurgulamak gerekmektedir

Son olarak makalenin başında yaptığımız alıntıda ifade edildiği gibi, artık Osmanlı topraklarının içerilerine doğru girmek için fırsat hem Budin’in hem de Eğri’nin ele geçirilmesinden sonra artmıştır²³. Bu olumsuz gidişatı durdurmak için 1691 yılında Osmanlı tarafı bir takım girişimlerde bulunsa da bunun çok faydası olmayacak ve 1697 yılında gerçekleşen ve mağlubiyetle neticelenen Zenta Muharebesine kadar birçok yer elden çıkacaktır²⁴. Osmanlı Devleti’nin bu kayıplarının durduğu ya da bir diğer ifade ile resmileştiği tarih Karlofça Antlaşmasının imzalandığı 1699 yılı olacaktır.

Resim 5: Eğri Kalesinin 1687’de teslimi sırasındaki Görünümü

Kaynak: (Yılmaz, *Gül Baba* 2023, s.385).

²³ Öte taraftan 1684 yılında Avusturya ile müttefik olarak bir başka cephede Osmanlı’ya karşı savaşan Venediklileri de unutmamak gerekir. Eğri Kalesinin kuşatıldığı sırada Venedikliler Atina’ya kuşatmış ve kısa bir süre sonra ele geçirmişlerdi. Konu hakkında detaylı bilgiler için bkz.: Magno, 2011.

²⁴ Zenta Muharebesi hakkında bkz.: Doğan, 2022, ss.1-39.

4. Sonuç

Osmanlı Devleti'nin II. Viyana kuşatması ile başlayan kayıplar döneminin en önemli aşamalarından birisi Budin Kalesinin 1686 yılında kaybedilmesidir. Kutsal İttifak'ın asıl üyesi Avusturya ve ardından Venedik'in ittifaka dâhil olması ile birlikte iki cephede Osmanlı askerinin mağlubiyeti ve kayıpları bu yıldan sonra hızla artacaktır. 1687 yılında cereyan eden iki olaydan birisi olan Eğri Kalesi kuşatması ve ardından son Vali Rüstem Paşa'nın kaleyi bir antlaşma ile teslim etmesi daha evvel pek de rastlamadığımız bir sürecin örneklerinden birisi olarak tarihe geçmiştir. Doksan bir yıllık hâkimiyetten sonra uzun bir kuşatmaya son anına kadar dayanan Rüstem Paşa ve Osmanlı askeri en nihayetinde beklenen yardımların gelmemesi ve daha evvel Uyvar Kalesinin uzun süreli kuşatma ile kanlı bir şekilde ele geçirilmesine şahit olmaları ile kale İtalyan *General Antonio Graf von Caraffa*'ya teslim edilecektir. *Daha evvel varlığı bilinen ancak orijinali nerede olduğu bilinmeyen bu teslim antlaşmasının sekiz maddelik içeriği Caraffa'nın Rüstem Paşa ile olan karşılıklı güven üzerine tesis edilmiş bir belgesi olarak okunmalıdır.*

Osmanlı paşası ve İtalyan kökenli Avusturyalı generalin karşılıklı sözleşmeleri ve bunu yazılı bir belgeye dökmelerinin sonucunda kalede bulunan ve uzun süren kuşatma ile zor günler geçiren tebaanın güven içinde kaleyi terk etmeleri sağlanmıştır. Rüstem Paşanın bu inisiyatifi ile birlikte açıklıktan ve yaralanmalardan kaynaklanan kayıpların nispeten önüne geçilecektir. Kaleden çıkan tebaanın birçoğu yakın Osmanlı egemenliği altındaki bölgelere göç ederken belli sayıdaki tebaanın ise Avusturya egemenliğini kabul ederek kaleden ayrılmadığına şahit olmaktayız. Tarihi kayıtlar bize geriden kalanların akıbeti noktasında herhangi bir malumat vermemektedir; ancak geride kalan bir takım malzemeler noktasında belgeler özelinde bazı bilgilere ulaşabilmekteyiz. Antlaşmanın maddelerine göre geride kalanların hemen hepsi Avusturya tarafına teslim edilecektir. Kayıtlara geçtiği kadarıyla ilgili malzeme savaş malzemesinden oluşmaktadır. Belli isimdeki malzemelerin sayı olarak bir bilgisi olmasa da teslim edilenlerin toplamının miktar olarak fazla olmadıklarını görüyoruz. Buradan hareketle Rüstem Paşanın kuşatmaya dayanma gücünün çok fazla olamayacağı sonucunu rahatlıkla çıkarabiliriz.

Kalenin teslim edilmesi ile antlaşma maddelerinden birisi olan kaledeki askeri malzemelerin tespiti ve kayda geçirilmesi noktasında bu sefer bir başka İtalyan askere tesadüf etmekteyiz. Tıpkı İtalyan Antonio Caraffa gibi kaderini Avusturya ordusunda arayan bu kişi İtalya'nın Bologna kentinden gelen Kont Luigi Ferdinando Marsigli'dir. Bir topçu subayı olarak askeri yaşamına başlayan Marsigli kısa zaman içinde Avusturya ordusunda generalliğe kadar yükselecektir. Bu karakterin önemli özelliklerinden birisi Osmanlı Devleti'ni her bakımdan iyi tanıyor olmasından ileri gelmektedir. Diğer önemli özelliği ise meslektaşı ve soydaşı Caraffa gibi Osmanlı ordusunun elinde bulunan birçok kalenin kuşatmasında ve tesliminde yer almasıdır. Tarih araştırmaları özelinden bakacak olursak gerek Caraffa ve gerek Marsigli'nin geride bıraktığı belgeler bize Osmanlı Devleti'nin askeri tarihini anlamamız adına değerli bilgiler vermektedir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Archives Diplomatiques du Ministère des Affaires Étrangères (=AMAE)

Correspondance Politique, Turquie, Vol.298, 8 Octobre 1687.

Archivio di Stato di Napoli (=ASNP)

Museo Miscellanea di Scritture-Stanza 147, Busta, 99, Armadio B 146.

Archivio di Stato di Venezia (=ASVe)

Senato Dispacci Ambasciatori e Residenti, Germania, Busta:161, 5 Agosto 1685, Federigo Cornaro, Vienna.

- Senato Dispacci Ambasciatori e Residenti, Germania, Busta:161, n.84, 11 Novembre 1685, Vienna.*
- Senato Dispacci Ambasciatori e Residenti, Germania, Busta:163, 14 Maggio 1687, Constantinopoli*
- Senato Dispacci Ambasciatori e Residenti, Germania, Busta:163, 22 Maggio 1687, Constantinopoli.*
- Senato Dispacci Ambasciatori e Residenti, Germania, Busta:163, 10 Agosto 1687, Federigo Cornaro, Vienna.*
- Senato Dispacci Ambasciatori e Residenti, Germania, Busta:163, 14 Giugno 1687, Constantinopoli.*
- Senato Dispacci Ambasciatori e Residenti, Germania, Busta:163, 27 Luglio 1687, n.162, Federigo Cornaro, Vienna.*
- Senato Dispacci Ambasciatori e Residenti, Germania, Busta:163, 23 Novembre 1687, n.340, Federigo Cornaro, Possonia.*
- Senato Dispacci Ambasciatori e Residenti, Germania, Busta:163, 13 Dicembre1687, n.347, Federigo Cornaro, Possonia.*
- Senato Dispacci Ambasciatori e Residenti, Germania, Busta:163, 21 Dicembre 1687, n.350, Federigo Cornaro, Possonia.*
- Senato Dispacci Ambasciatori e Residenti, Germania, Busta:165, 16 Aprile 1690, n.84, Girolomo Venier, Vienna.*

Venezia, Biblioteca Museo Correr

Ms. Morosini-Grimani, n.515.

Araştırma ve İnceleme Eserler

- Balestracci, D. (2021). *Stato d'Assedio: Assediati e Assediati dal Medioevo all'età Moderna*. Bologna: Il Mulino.
- Berenger, J. (1995). Le Siege de Bude (1686) et ses Conséquences. Jean Claude Allain (Ed.), *Des Étoiles et des Croix* içinde (pp.158-165). Paris.
- Brummett, P. (2009). The Fortress: Defining and mapping the Ottoman Frontier in the sixteenth and seventeenth centuries. *The Frontiers of the Ottoman World*, A.C.S. Peacock (ed.), içinde. (pp.31-55). USA: Oxford University Press.
- Çolak, S. (2009). Avusturya Elçiliği Esnasında (1688-1692) Zülfikâr Paşa'nın Lehistan vekilleri ile yaptığı sulh müzâkereleri. *Bellekten*, 73, 443-464.
- Dávid, G. (1994). Eğri, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde, (C.10, ss.489-491). İstanbul: TDVİAM.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa, (1995). *Zübde-i Vekayiât*, Abdülkadir Özcan (haz.). Ankara: TTK Yayınları.
- Doğan, G. (2020). *Sınırlar üzerinde bir hayat: İtalyan General Kont Luigi Ferdinando Marsigli ve Osmanlı İmparatorluğu (1679-1732)*. Ankara: İtalya Kültür Derneği Yayınları.
- Doğan, G. (2022). Venedik elçisinin raporlarında Zenta Savaşı ve Osmanlı Ordusunun harp düzeni hakkında yeni bilgiler. *Harp Tarihi Dergisi*, 5, 1-39.

Son Osmanlı Valisi Rüstem Paşa Versus İtalyan General Antonio Graf Von Caraffa: Eğri Kalesinin Teslimi ve Teslim Antlaşması (1687)

- Giustiniani, B. (1688). *Historia Degl'Avvenimenti Dell'Armi Imperiali Contro Ribelli, et Ottomani, Confederationi, e Trattati Seguiti frà le Potenze di Cesare, Polonia, Venetia, e Moscovia*. Venetia.
- Gezer, Ö. (2017). Macaristan'da son Osmanlı Garnizonu: Temeşvar'a 'Eğri Nizamı'nın verilmesi ve maliyeti. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 26, 141-156.
- István, S. (1987). *Heves Megye És Eger Visszafoglalása a Töröktől*. Eger.
- Luisi, R. (1996). *Scudi di Pietra: I Castelli e l'arte della Guerra tra Medioevo e Rinascimento*. Roma: Laterza.
- Magno, A. M. (2011). *Atene 1687: Venezia, I Turchi e la Distruzione del Partenone*. Milano: Il Saggiatore.
- Nemeth, G. Papo-Adriano P. (2018). *Le Guerre Turche in Ungheria, 1551-1553*. Trieste: Luglio Editore.
- Nolano, G. B. (1699). *Historia della Vita di Carlo V. Duca di Lorena e di Bar*. Venetia.
- Râşid Mehmed Efendi, (2013). *Târih-i Râşid ve zeyli*, cilt:1, Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur vd. (haz.). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Rosen, V. (1884). Remarques sur le Manuscrits Orientaux de la Collection Marsigli a Bologna. *Atti Acc. Dei Lincei*, III/12, 165-173.
- Stoye, J. (1994). *Marsigli's Europe: The Life and Times of Luigi Ferdinando Marsigli, Soldier and Virtuoso, 1680-1730*. New Haven-London: Yale University Press.
- Tóth, F. (2021). Le Vrai Visage d'une Bataille Réflexions à Propos de la Découverte d'une Source Inédite sur la Campagne de 1687 en Hongrie à la Bibliothèque Nationale de France. *Dix-Septième Siècle*, 292, 149-177.
- Tóth, F. (2021). La Pansée Militaire du Duc Charles V de Lorraine et ses Sources. *Antologia Militare*, 2, 159-186.
- Ünal, M. A. (2023). *Zafer Sabahında Padişahın Gazilere mükâfat: 1696 Tarihli İn'âmât Defteri*. Ankara: TTK Yayınları.
- Wolfgang J. (1980). *Der Gesandtschaftsbericht des Zü l-fiqdr Efendi über die Friedensverhandlungen in Wien 1689*. Wien.
- Yılmaz, M.E. (2023). *Gül Baba ve Osmanlı Macaristanı'nda mânevi miras*. Ankara: TİKA.

Ekler

Ek 1: Rüstem Paşa'nın Kaleme Aldığı 2 Varaklık Teslim Antlaşması

الحاکم والایمن من سویح بیت و کون قلعہ کے در و دروازے اور درگاہ و قلعہ میں
وقولہ خدا بظاہر و جلیہ غدار مسلح علیہ و جوفہ جہم اور قوز نور و لیرہ بر در
و جنب از بوجہ و کمالیہ یوتوز نسبتہ اورین زمانہ کثیرہ و جہ بر در نو کندر
و خط غلہ بایستہ ہر وین زمرہ حضرت نوز و و کلا و خط صبرہ و فہم و کلا
اور لہ و اعزہ طلب و جہم حضرت نوز از لہم در فرید و فہم لہم بر در ہا ہا
ترقہ اور غلہ غلہ غیرت لہم بیک طرفہ کز بر در حضرت نوز کلا و جہم
جہم حضرت نوز لہم سر و اورین و جنرال لہم در قرضہ و کون قلعہ کے اورین
عسکریہ لہم و قلعہ بیک جنب از بوجہ سے و جہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم
قلیہ و جہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم
فہم و نوز جہم و جہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم
حکلاہ لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم
غدار مسلح و لہم سویح بیت و لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم
اور لہم جہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم
ایکہ جہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم
ایکہ لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم
از کلمہ ما جہم

کون قلعہ کے در و دروازے اور درگاہ و قلعہ میں
وقولہ خدا بظاہر و جلیہ غدار مسلح علیہ و جوفہ جہم اور قوز نور و لیرہ بر در
و جنب از بوجہ و کمالیہ یوتوز نسبتہ اورین زمانہ کثیرہ و جہ بر در نو کندر
و خط غلہ بایستہ ہر وین زمرہ حضرت نوز و و کلا و خط صبرہ و فہم و کلا
اور لہ و اعزہ طلب و جہم حضرت نوز از لہم در فرید و فہم لہم بر در ہا ہا
ترقہ اور غلہ غلہ غیرت لہم بیک طرفہ کز بر در حضرت نوز کلا و جہم
جہم حضرت نوز لہم سر و اورین و جنرال لہم در قرضہ و کون قلعہ کے اورین
عسکریہ لہم و قلعہ بیک جنب از بوجہ سے و جہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم
قلیہ و جہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم
فہم و نوز جہم و جہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم
حکلاہ لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم
غدار مسلح و لہم سویح بیت و لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم
اور لہم جہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم
ایکہ جہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم
ایکہ لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم
از کلمہ ما جہم

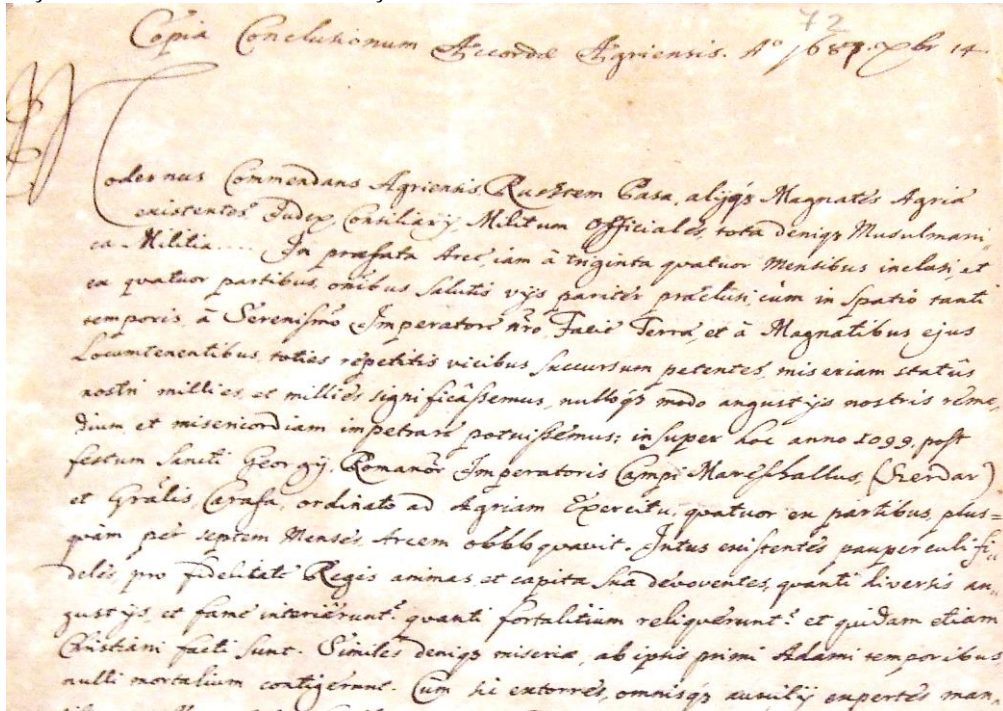
کون قلعہ کے در و دروازے اور درگاہ و قلعہ میں
وقولہ خدا بظاہر و جلیہ غدار مسلح علیہ و جوفہ جہم اور قوز نور و لیرہ بر در
و جنب از بوجہ و کمالیہ یوتوز نسبتہ اورین زمانہ کثیرہ و جہ بر در نو کندر
و خط غلہ بایستہ ہر وین زمرہ حضرت نوز و و کلا و خط صبرہ و فہم و کلا
اور لہ و اعزہ طلب و جہم حضرت نوز از لہم در فرید و فہم لہم بر در ہا ہا
ترقہ اور غلہ غلہ غیرت لہم بیک طرفہ کز بر در حضرت نوز کلا و جہم
جہم حضرت نوز لہم سر و اورین و جنرال لہم در قرضہ و کون قلعہ کے اورین
عسکریہ لہم و قلعہ بیک جنب از بوجہ سے و جہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم
قلیہ و جہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم
فہم و نوز جہم و جہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم
حکلاہ لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم
غدار مسلح و لہم سویح بیت و لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم
اور لہم جہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم
ایکہ جہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم
ایکہ لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم لہم
از کلمہ ما جہم

Ek 2: Rüstem Paşa'nın Kaleme Aldığı Teslim Antlaşmasındaki Mührü: Abduhû Rüstem bin Ahmed

Kaynak: Archivio di Stato di Napoli (=ASNP), Museo Miscellanea di Scritture-Stanza 147, Busta, 99, Armadio B 146

Ek 3: Antlaşma Metninin Latince Giriş Kısmı.

Kaynak: Archivio di Stato di Napoli (=ASNP), Museo Miscellanea di Scritture-Stanza 147, Busta, 99, Armadio B 146.

Araştırma Makalesi / Research Article

BİR SİVİL TOPLUM ÖRGÜTÜ OLARAK BÂCIYÂN-I RÛM TEŞKİLATI

Sıla SABANCILAR EREN¹

Öz

Ahilik teşkilatı ve Ahiliğin bir kolu olan Bâciyân-ı Rûm teşkilatı kendi döneminde sivil toplum örgütü özelliği taşımaktadır. Siyasal, toplumsal ve ekonomik yönleriyle özerk bir nitelik taşıyan ve toplumla bütünleşen Ahilik teşkilatı, yerel bir otorite birimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bâciyân-ı Rûm teşkilatı da Ahiliğin bir kolu olarak, Ahilerin yanında yer alan bir örgütlü yapıdır. Bâciyân-ı Rûm teşkilatı, Ahiliğin değer sistemini benimseyen, bu değerler ekseninde ticaretle uğraşan Türk kadınlarından oluşmaktadır. Bâciyân-ı Rûm aynı zamanda kadınlara özgü mesleklerin öğretildiği, kimsesiz ve muhtaç kadınlarla dayanışmanın olduğu bir kadın örgütüdür. Yardımlaşma, dayanışma ve sosyal hizmet üstlenicisi rolüne sahip olma durumu, Bâciyân-ı Rûm'u sivil toplum örgütü olarak tanımlamaya olanak tanımaktadır. Bâciyân-ı Rûm asker kadınlardan oluşan bir örgüt olarak Anadolu Ahileri ile savunma ve askeri destek gücünü temsil etmektedir. Bâciyân-ı Rûm'un Bektaşî tarikatı ile olan organik bağı da onun sivil toplum örgütü olabileceği görüşünü desteklemektedir. Bu çalışmada, Ahilik teşkilatı ekseninde Bâciyân-ı Rûm teşkilatı incelenecektir. Bâciyân-ı Rûm'un, dönemi açısından sivil toplum örgütü olarak değerlendirilebileceği, çalışmanın temel iddiasını oluşturmaktadır. Döneme ilişkin kaynakların sınırlı olması nedeniyle Bâciyân-ı Rûm, Ahiliğin bir kolu olma özelliğiyle öne çıkarılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bâciyân-ı Rûm, Ahi teşkilatı, Sivil toplum

BÂCIYÂN-I RÛM ORGANIZATION AS A CIVIL SOCIETY ORGANIZATION

Abstract

The Ahi organization and the Bâciyân-ı Rûm organization, a branch of the Ahi organization, also have the characteristics of a civil society organization in its own period. Having an autonomous character with its political, social and economic aspects and integrating with the society, the Ahi organization appears as a local authority unit. The Bâciyân-ı Rûm organization, as a branch of the Ahi-order, is an organized structure that stands by the Ahis. The Bâciyân-ı Rûm organization is composed of Turkish women who adopt the value system of the Ahi-order and engage in trade in line with these values. Bâciyân-ı Rûm is also a women's organization where women-specific professions are taught and solidarity with orphaned and needy women is practiced. Having the role of assistance, solidarity and social service undertaker allows us to define Bâciyân-ı Rûm as a non-governmental organization. On the other hand, Bâciyân-ı Rûm, as an organization of military women, represents the defense and military support force with the Anatolian Ahis. Bâciyân-ı Rûm's organic connection with the Bektashi order also supports the view that it could be a civil society organization. In this study, the Bâciyân-ı Rûm organization has been examined in the axis of the Ahi organization. The main claim of the study is that Bâciyân-ı Rûm can be considered as a civil society organization in terms of its period. Due to the limited sources on the period, Bâciyân-ı Rûm is emphasized with its feature of being a branch of the Ahi organization.

Keywords: Bâciyân-ı Rûm, Ahi organization, Civil society.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ssabacilar@beu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8141-279X.

Başvuru Tarihi (Received): 07.02.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 25.04.2024

Giriş

Anadolu toprakları çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Ancak Anadolu’da kalıcı olan en önemli toplumsal kimlik Türklerdir. Anadolu’nun Türkleşmesinde ise dört temel örgütsel yapı etkilidir. Bunlar; Gâziyân-1 Rûm (Anadolu Gazileri), Âhiyân-1 Rûm (Anadolu Ahileri), Abdalân-1 Rûm (Anadolu Abdalları) ve Bâciyân-1 Rûm’dur (Anadolu Bacıları/Kadınları) (Öztürk, 2013; Barkan, 1942). Rûm, Anadolu anlamına gelmektedir. Anadolu’nun Türkleşmesinde Anadolu Gazileri savaş ve gazayla; Anadolu Ahileri ticari yaşamla; Anadolu Abdalları İslam inancını doğru yaşayarak ve yayararak; Anadolu Bacıları da özellikle ticaret ve iskân politikasıyla bu sürecin bir parçası olmuşlardır. Göç ettikleri yerlerde yeni bir toplumsal yaşamın temellerini atmış, kendi değer sistemiyle kişileri kazanmışlardır. Biraz daha detaylandırmak gerekirse Ahiler, Selçuklu Devleti’nden Osmanlı Devleti’ne geçiş sürecinde otorite boşluğunun doldurulmasında da etkiye sahipken; Anadolu Gazileri Ahilerle birlikte hareket ederek bölgede hâkimiyet sağlanmasında ve devletin merkezileşmesinde rol almışlardır (Tabakoğlu, 2013). Bu yönüyle Anadolu’da birliğin sağlanmasından, Osmanlı Devleti’nin kuruluşuna kadar geçen sürede Türkler, Anadolu’nun örgütlü toplumsal yapılarından birini oluşturmuştur. Bâciyân-1 Rûm ise, söz konusu toplumsal yapıların hepsini kapsayan geniş bir faaliyet alanına sahip olmuştur.

Bâciyân-1 Rûm teşkilatı hakkında bilimsel kaynaklar oldukça sınırlıdır. Bâciyân-1 Rûm’un ilk defa Aşıkpaşazade Tarihi’nde ele alındığı bilinmektedir. Gâziyân-1 Rûm, Âhiyân-1 Rûm, Abdalân-1 Rûm, Bâciyân-1 Rûm’dan bahseden kitap, tarihsel dönemi gereği sınırlı bilgiye erişmeye olanak tanımaktadır. Aşıkpaşazade Tarihi’nde Bâciyân-1 Rûm’u Hacı Bektaş Veli’nin “*ihitiyar ettiğini*” (seçtiğini), Hatun Ana denilen ve Fatma Bacı olduğu düşünülen kişiyi kızı gibi yetiştirdiği bilgisine ulaşılmaktadır. Bu bilgiyi destekleyen araştırmalar sonucunda Bâciyân-1 Rûm ve Bektaşilik arasında güçlü bir bağ kurulmaktadır. Fuat Köprülü (1991) de benzer biçimde Bâciyân-1 Rûm’un kadın teşkilatı olduğunu dile getirmekte ve Bektaşilikle arasındaki bağı kadınlara verilen “*bacı*” lakabı doğrultusunda gerekçelendirmektedir. Köprülü (1999) Bâciyân-1 Rûm’un ya sufi zümresi ya da daha baskın bir ihtimal olarak uç beyliklerdeki silahlı kadın birliklerinden oluşan bir kadın teşkilatı olabileceği görüşünü savunmaktadır. Yapılan araştırmalar ekseninde Bâciyân-1 Rûm adında o dönemde var olan bir kadın örgütü vardır. Bâciyân-1 Rûm hakkında yazılan bir kitap mevcuttur. Mikail Bayram tarafından ele alınan kitabın adı Fatma Bacı ve Bâciyân-1 Rûm Anadolu Bacılar Teşkilatı’dır. Yazar kitabında Bâciyân-1 Rûm’un ahi kadın teşkilatı olduğunu ve kurucusu Fatma Bacı’nın Ahi Evran’ın eşi olduğu bilgilerine yer vermekte ve Vilayetname’de geçen Kadıncık’ın Fatma Bacı olduğunu dile getirmektedir (Bayram, 2016).

Bâciyân-1 Rûm hakkında yapılan araştırmalar sonucunda bu örgütün tarihin ilk kadın örgütü olduğu söylenebilir. Bâciyân-1 Rûm, hem asker kadınları hem Ahi kadınları hem de Bektaşî zaviyesindeki tasavvufî nitelikleriyle değerlendirilen kadınları temsil etmektedir. Bâciyân-1 Rûm çok yönlü bir toplumsal görünüme sahiptir. Bâciyân-1 Rûm, Türk kadınlarından oluşmaktadır. Ahiliğin kadın kolu olarak ele alabileceğimiz Bâciyân-1 Rûm, siyasal alanda iskan politikasının bir parçası, ekonomik alanda kadın üretiminin ve girişimciliğinin ilk örneklerinden biri, toplumsal yaşamda kadınların eğitildiği, savaştığı, sosyal hizmet üstlenicilerinden biri olarak ele alınabilir. Bâciyân-1 Rûm’un toplumsal, siyasal ve ekonomik yönüyle bir sivil toplum örgütü özelliğine de sahip olduğu düşünülmektedir.

Bu çalışmada, Anadolu’nun ve Osmanlı Devleti’nin kurucu unsuru olan Bâciyân-1 Rûm teşkilatının tarihsel süreç ekseninde temel özellikleri detaylı biçimde incelenmiştir. Bu doğrultuda çalışmada, Bâciyân-1 Rûm teşkilatı ile ilgili temel kaynakların tümünü erişilmeye çalışılmıştır. Literatürde Bâciyân-1 Rûm ile ilgili az sayıda çalışma olduğu görülmektedir. Bu nedenle bu çalışmanın özgünlüğü, Bâciyân-1 Rûm’u bir sivil toplum örgütü olarak ele alan ilk çalışma olmasıdır. Ayrıca çalışmanın özellikle Türkçe literatürdeki eksikliğe önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

1.Ahilik ve Bâciyân-ı Rûm

Ahilik, 13. yüzyılda kurulan bir Türk teşkilatıdır. Ahilik teşkilatı Ahi Evran tarafından kurulmuştur. Ahilik fütüvvet teşkilatının devamı niteliğindedir. Ahi Evran mutasavvıf bir esnaf olarak Türk esnaf ve sanatkârlarını ahlaki ve sanatkârlık örgütü olan, Ahilik teşkilatı çatısında birleştirmiştir (Çandır ve Aydın, 2021). Ahilik Anadolu'nun kimlik kazanmasında önemli bir etkiye sahiptir. Ahilik, başlangıçta yardımlaşma ve dayanışma ruhunu taşıyan, bozulmuş Anadolu birliğini ve toplumsal yapıyı yeniden kuran ve tasavvuf ehlini de kapsayan çok fonksiyonlu bir kurumdur (Özerkmen, 2004). Ahiliğin bu özellikleri Selçuklu Devleti'ndeki iki önemli hükümdar olan I. İzzettin Keykavus ve I. Alaeddin Keykubat dönemlerinde kurumsallaşıp itibarlı hale gelerek, toplumsal yaşam üzerinde etkili olmuştur. Osmanlı Devleti'nde de Ahi hükümdarlara rastlamak mümkünse de özellikle siyasi otoritenin merkezileşmesiyle Ahiliğin daha ziyade sosyoekonomik fonksiyonlarıyla anılan sivil toplum örgütlerine dönüştüğü bilinmektedir. Ahilik ve ahiliğin kadın kolu olan Bâciyân-ı Rûm, çok yönlü, siyasal, toplumsal ve ekonomik fonksiyonlarıyla öne çıkan toplumsal kurumdur.

1.1.Anadolu'da Ahilik ve Ahiliğin Değer Sistemi

Ahilik, 13. yüzyılda Türkler tarafından kurulan, 18. yüzyıla kadar varlık gösteren sosyoekonomik özellikleri ile öne çıkan çok boyutlu bir örgüttür. Ahi sözcüğü etimolojik olarak Arapça'da "kardeşim", Türkçe'de "cömert, eli açık" anlamına gelen "akı" sözcüğüne dayanmakta ve Divan-ı Lügat'ı Türk ile Atabetü'l Hakayık eserlerinde de aynı anlamda kullanılmaktadır (Anbarlı ve Acar, 2005). Kardeşim anlamına gelen Ahi sözcüğü, "hep birlikte büyük hedeflere yürümek" anlayışına dayanmakta ve toplumun geçmiş değerlerine bağlılığı, somut koşullara çözüm getirmeyi ve gelecek için bir pusula görevi üstlenmeyi de kapsayan bir düşünce sistemini ifade etmektedir (Özerkmen, 2004). Bu yönüyle Ahilik, kamusal iyiyi bireysel iyiden önce konumlandıran bir yapıya sahiptir. Ahiliğin bu özelliği onun sosyal yardımlaşma ve dayanışmayı simgeleyen sivil toplum örgütü olma özelliğinde gözlemlenebilir. Diğer yandan sosyal hizmet üstlenicisi rolünü üstlenen Ahi teşkilatı, kendi içindeki düzenleyici normlar ve dayandığı ilkeler sayesinde bireylere kapsamlı bir yol haritası sunmaktadır. Ahilik ticari hayatı düzenleyen, kişilere zanaat öğreten ve sosyal güvenlik ihtiyacını da karşılayan niteliklere sahiptir.

Ahi Evran, Ahiliğin kurucusudur. Ahiliği itibarlı hale Ahi Evran getirmiştir. Ahilik, Anadolu Türklerinin göçebe yaşamdan yerleşik yaşama geçişine katkı sunan, sanat ve ticaretle uğraşmasını teşvik eden ve bu sayede Türklerin kent yaşamında imtiyazlı ve söz sahibi olmasını sağlayan bir kurumdur (Çağatay, 1974). Ahiliğin kurumsallaşma sürecinde tarihsel olarak uzun ve fütüvvet ile ilişkili bir süreç söz konusudur. Selçuklu hükümdarlarından I. İzzettin Keykavus'un fütüvvet kurumuna girmesiyle Anadolu'da yayılmaya başlayan fütüvvet hareketi, Ahilik kurumuna dönüşmüş ve I. Alaeddin Keykubad döneminde söz konusu yayılma hız kazanarak, toplumsal katmanlar arasında güçlenmiştir (Ocak, 1996). Ahiliğin Anadolu'da güçlenmesinde siyasal olarak her iki hükümdarın desteği de önemlidir. Aynı zamanda Ahiliğin dayandığı değer sisteminin kabul görmesi de kurumsallaşma sürecini hızlandırmıştır. Moğol istilasıyla Anadolu'ya yerleşmeye başlayan Türk göçleri de bu süreçte Ahiliğin, Anadolu'nun Türkleştirilmesi fonksiyonuna katkısıyla sonuçlanmıştır.

Hacı Bektaş Veli ve Ahi Evran aynı dönemde Horasan'dan Anadolu'ya göç etmiştir. Her iki toplumsal önder de 13. yüzyılda yaşamıştır. Bektaşiliğin temsilcilerinden olan Hacı Bektaş Veli Anadolu'nun Türkleştirilmesi sürecinde; Ahi Evran da Ahilik teşkilatının kurulması sürecinin en önemli tarihsel önderleridir. Bu önderler, Moğol istilası karşısında da Anadolu topraklarının korunması için mücadele etmişlerdir. Hacı Bektaş Veli, göçebe Türklerin ulusal duygularını kamçılıyıp, Türk dili, kültürü, müziği, edebiyatı ve folklorunun İran ve Bizans etkisinden kurtarırken; Ahi Evran Türk sanatkârlarını ahlak ve sanat örgütü olan ahilik içinde örgütleyerek; alın teriyle, minnetsiz, kendine güvenen bir biçimde yaşayabileceğini aşlamıştır (Çağatay, 1974).

Ahilik bu yönüyle hem Türk kimliğini koruyan hem de mesleki bir örgüt olarak Türklerin, sosyoekonomik açıdan kendini var edebildiği bir yapıdır. Ahiler yaşadıkları bölgelerde tasavvufi ilkeleri yaşamlarında sergileyen, savaşçı, dürüst, yardımsever, hoşgörülü ideal bir kahraman tipini yansıtır (Batuta, 1981). Ahilik bu yönüyle toplumsal açıdan arzulanan bir statüyü temsil etmektedir. Batuta Ahiler ile ilgili gözlemlerinde, Ahilerin kahramanlıklarının önemli bir parçasına dikkat çekmektedir. Batuta (1981) eserinde “Ahilerin eşi benzeri yoktur, zorbaları yola getirir onlara katılan kötülerini ortadan kaldırır” biçiminde ifadelerle yer vermekte ve ahiliğin ahlaki boyutunu vurgulamaktadır. Bu yönüyle iyilik ve kötülük ekseninde iyiden taraf olan Ahiler, toplumsal yaşamda pasif değil aksine aktif bir biçimde “rol model olan” kimlikleriyle karşımıza çıkmaktadır. Ahiliğin siyasal ve toplumsal yaşamda itibarlı olmasının temelinde bu bakış açısının da payı olduğu düşünülebilir. Diğer bir gösterge de Selçuklu Dönemi sonrasında da hükümdarların Ahi Teşkilatında yer almalarıdır. Tarihsel olarak Osmanlı hükümdarı Orhan Gazi'nin Ahi olduğu bilinmekte; I. Murad'ın da Ahiliğe girdiği iddia edilmektedir (Çağatay, 1974). Bu durum Ahiliğin prestijli olduğuna ve siyasal olarak da kabul gördüğüne yönelik iddiaları güçlendirir.

Çok boyutlu olan Ahiliğin ahlaki boyutunu “*fütüvvetname*” diye bilinen değerler oluşturmaktadır. Fütüvvet Arapça kökenli bir sözcük olup, ahlaki davranış kurallarını anlatan bir kavramdır. Fütüvvet, dost kusurunu görmemeyi, düşmanlıktan ziyade dostluğun tercih edilmesini, kişinin nefesine sahip olabilmesini, sofrasında dine bağlı, dinsiz, fakir vb. olduğuna bakmaksızın herkese yer açılmasını, ikramda bulunmayı, verdiği sözü tutmayı, ikiyüzlü ve kibirli olmamayı içeren bir değer sistemidir (Yeniterzi, 1964). Dostluk, paylaşma, diğerkâmlık, eşitlik gibi ahlaki bir değer sistemi oluşturan bu yaklaşım, ideal olanı tarif etmektedir. Kişilere erdemli olmayı öğütleyen Ahiler misafirperverlikleriyle, paylaşımcı yönleriyle ve erdemleriyle tanınan kişilerdir. Eğer bir kişi Ahi olabilmek istiyorsa benzer erdemlere sahip olmalı, fütüvvet şartlarını yerine getirmelidir (Şahin, 1964). Bu değerler Ahilikte ahlak eğitiminin bir parçasıdır. Ahilî eğitim hem ahilik örgütü içinde hem de zaviyelerde verilmektedir. Ahiliğin ahlak anlayışının gelişmesinde hem fütüvvet anlayışının hem de göçebe kültürün etkisi olduğunu dile getiren Anbarlı ve Acar (2005), dayanışma ihtiyacı ile yardımlaşmak, dış etkenlere birlikte karşı çıkmak, ayrımcılık yapmadan muhtaçlara destek olmanın göçebe töresine dayandığını belirtmektedirler. Benzer biçimde Alyüz de (2022) Türklerdeki göçmen anlayışın dayanışmayı gerektirdiğini ve Anadolu'da farklı topluluklar arasında yaşamın sosyopolitik, sosyoekonomik ve sosyokültürel nitelikleri içinde Ahi örgütlenmesinin ortaya çıktığını ifade etmektedir. Bu bağlamda Ahilik, çokkültürlü Anadolu coğrafyasında Türklerin kendisini var edebilme sürecinde gelişen ve kurumsallaşan pusula olmuştur.

Ahilik ve Bektaşilik arasında da güçlü bir bağ vardır. Ahilik, Bektaşilikle benzeşen ritüellere sahiptir. Bu ritüeller; Ahiliğin “şed kuşanma”, “bel bağlama” ritüelinin Bektaşilikteki “tğbend bağlama” ile hemen hemen aynı olması (erdemlilik üzerine telkinler); her ikisinde de “tac ve hırka giymek”, “tırış erkânı” (berber esnaf için), “meydan süpürmek, sofraya çekmek, şerbet içmek erkânları” gibi ritüellerin hem fütüvvetnamelerde hem de Bektaşiliğe ilişkin metinlerde yer alması bu benzerliğin belirgin örneklerini oluşturmaktadır (Köksal, 2013). Ahilik ve Bektaşiliğin ritüellerinin bazılarının birbirinden geçtiğini dile getiren Gölpınarlı (1950) inanış ve erkân bakımından ikisini birbirinden ayırmanın zor olduğunu belirtirken; 15. ve 16. yüzyıllarda Bektaşilerin pek çok fütüvvetname yazdığına dikkat çekmektedir. Ahi Evran ve Hacı Bektaş Veli'nin yakın ilişkisi ve Ahi Evran'ın Konya'dan sonra Kırşehir'e gelerek Hacı Bektaş Veli'nin yanına yerleşmesi de bu dönemde Ahilik ve Bektaşiliğin iç içe geçen yönlerinin gelişiminde etkili olabilir.

Ahiliğin en bilinen boyutu meslek örgütü olarak örgütlenmesidir. Ahilik örgütlenmesinde sanatkârlara işyerlerinde yamak, çırak, kalfa ve usta hiyerarşisi ile mesleğin incelikleri öğretilmektedir. Ahilik şecerenameri bu bağlamda yol göstericidir. Şecerename, Ahinin mesleki bilgisinin hangi püre dayandığını, hangi meslek ve sanatı anlattığını içermekte ve işyerinin ruhsat

ve bonservisi niteliği taşımaktadır (Hacıgökmen, 2007). Bu yönüyle Ahilik, mesleğin yüceltildiği ve titizlikle kurallarının oluşturulduğu bir yapılanma arz etmektedir. Mesleği öğretilen duyulan saygı ve hürmet, Ahiliğin kendi içindeki usta-çırak ilişkisini ve hiyerarşik yapısını da güçlendirici bir etkiye sahiptir. Ahi kuruluşlarının iktisadi alanda; meslek sınırlaması, merkezi toplama ve dağıtım sistemi, izinsiz mal alım ve yüksek fiyatla hammadde alım yasağı gibi uygulamaları söz konusuysen hukuki olarak; cezalandırma, iş yeri kapatma, çıraklığa düşürme, börtük alma (şapkanın alınması), ocaktan kovulma, sopa ve para cezası ya da cezanın affı gibi iç ve dış hukuk kuralları söz konusudur (Köksal, 2011). Bu yönüyle Ahilik, her meslek grubu için detaylıca kuralları oluşturulmuş kapsamlı bir nitelik taşır. Bu kapsamlılık üretici-tüketici ve üretici-üretici arasındaki rekabet, düşmanlık ve sürtüşmelerin önüne geçmiştir (Çağatay, 1974). Kural ihlalleri konusunda kendi yaptırım sistemini de içeren kurallar sistemi, ahiliğin uzun süreli varlık gösterebilmesinde etkili olmuştur. Kendi yaptırımına sahip olması, ahiliğin özerkliğini de yansıtmaktadır. Mesleki nitelikteki bu örgütlenme biçimi, üyeler arasında karşılıklı yardımlaşma ve dayanışmanın gelişmesini de sağlamıştır.

Anadolu'da Ahilik, Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasına katkı sunarak siyasal bir etki yaratmıştır. Ayrıca bu siyasal etki Ahilerin fetihlere katılması, istihbarat hizmeti sunmasıyla da güçlenmiştir (Çandır ve Aydın, 2021). Ahilik Selçuklu Devleti Dönemi'nde sivil toplum örgütü niteliği de taşımakla birlikte; 15. yüzyıldan itibaren sosyoekonomik işlevine dönmüş ve Anadolu'da toplumsal hayatın düzenlenmesinde önemli rol üstlenmiştir (Mahiroğulları, 2011). Ahilik bir eğitim kurumu, bir dayanışma ağı ve toplumsal yaşamın organizasyonunda belirleyici bir kurumdur. Ahilik sivil toplum örgütü olarak ele alınabilir.

1.2. Ahiliğin Bir Kolu Olarak Bâciyân-ı Rûm

Selçuklu döneminde, Türkler Müslüman bir topluluktur. Bu dönemde hayatın her alanında kadın ve erkek arasında keskin hiyerarşik bir ilişki olmadığı bilinmektedir. Selçuklu döneminde kadının toplumsal konumunu gözlemleyebildiğimiz alanlardan biri sanat eserleridir. Bu dönem genel olarak hayatın ortak paylaşılmasıyla belirginleşmektedir. Dönem eserleri incelendiğinde kadının birey olarak eşit tasviri, resimlerde eşit boyda hiyerarşik olmayan boyutlandırma kullanılması, kadın ve erkeğin birbirine dönük iletişimin sergilenmesi, giyim kuşamda benzer nakış ve işlemelerin olması ve kadınlara saygının olduğunu anlatmaktadır (Tekin, 2014). Sanat eserlerindeki söz konusu izlenimler, dönem hakkında önemli göstergeler arasında yer almaktadır. Toplumsal yaşamın birlikte paylaşılması, sanat ve ticaret yaşamında da kadın ve erkeğin işbirliği geliştirebileceği konusunda fikir vermektedir. Selçuklu Dönemi'nde Moğol istilasına kadar Ahilik teşkilatı, güçlü bir toplumsal ve ekonomik yapıdır. Ahilik teşkilatının güçlü olduğu dönem, Bâciyân-ı Rûm açısından da güçlü bir dönemi tasvir etmektedir. Çünkü Bâciyân-ı Rûm Ahiliğin bir kolu olarak da değerlendirilmektedir (Can, 2008; Eroğlu 2022). Bâciyân-ı Rûm, ilk kadın dayanışma derneği olarak, kadın kooperatifçiliğinin ilk temsilini oluşturmaktadır (Öztürk ve Akgöz, 2012). Bâciyân-ı Rûm sadece sanatkâr yetiştirmek için değil; tasavvufi eğitimin de gerçekleştiği, iş ahlakının öğretildiği bir eğitim ocağıydı (Sırım, 2015). Bâciyân-ı Rûm'un kadınlar için bu şekilde çok boyutlu bir yapı olmasında, Ahi Evran'ın ve Fatma Bacı'nın babası olan Evhadeddin-i Kirmani'nin kadınların eğitimine önem vermeleri etkilidir (Sırım, 2015). Fatma Bacı'nın o dönemde eğitim aldığı bilinmektedir. Bâciyân-ı Rûm çalışan kadınların mesleki eğitimlerini sağladığından, çıraklık eğitim merkezleri, kurslarıyla meslek eğitim modelinin de ilk örneklerinden biri olarak da değerlendirilmektedir (Öztürk ve Akgöz, 2012). Dönemin eğitimi, kadınların meslek öğrenme sürecini içeren ve zaviyelerde verilen tasavvufi, ahlaki ve sosyal yaşama ilişkin bilgileri içeren bir eğitimidir.

Bâciyân-ı Rûm var olduğu dönemde pek çok alanda faaliyet göstermiştir. Bâciyân-ı Rûm'un faaliyet alanları ekseninde toplumsal yaşamda yerine getirdikleri işlevleri şu şekilde özetlenebilir (Alyüz, 2022):

1. Ticaret ve sanat alanındaki işlevleri
2. Örucülük ve dokumacılık alanındaki işlevleri
3. Askeri alandaki işlevleri
4. Misafir ağırlama sürecindeki işlevleri
5. Dini-tasavvufi işlevleri
6. Kadınlara iş bulma işlevi
7. Hayır işleriyle uğraşma işlevi

Söz konusu işlevler, toplumsal, siyasal ve ekonomik açıdan bu örgütün önemini göstermektedir. Ahiliğin bir kolu olarak değerlendirilen Bâciyân-1 Rûm'un yetim ve kimsesiz genç kızları himayesine aldığı, onların eğitiminden evlenmesine kadar her süreçte rol oynadığı, sosyal hizmet ve sosyal yardım misyonu da üstlendiği bilinmektedir (Öztürk ve Akgöz, 2012; Paşakapısı Mesleki Eğitim Merkezi, 2011). Aynı zamanda Bâciyân-1 Rûm, Ahi zaviyesine gelen konuklara yemek hazırlama, savaş zamanında ordunun ihtiyaç duyduğu giysi ve savaş eşyalarının onarımı gibi durumlarda da rol oynamıştır (Demir, 2011). Bu yönüyle Bâciyân-1 Rûm sosyal ve ekonomik yaşamın önemli bir parçasını oluşturmaktadır.

Bâciyân-1 Rûm da Ahilik teşkilatı gibi çok boyutlu bir niteliğe sahiptir. Ahi Evran üretim için sanayi sitelerinin kurulması gerekliliğini savunmaktadır. Bu site biçiminde örgütlenmiş merkezlerde çeşitli işkolları bulunacaktır. Ahi Evran, üretim ve ticareti bütünlüklü bir süreç olarak görmektedir. Bu nedenle Ahi işyerlerinin yanında Bâciyân-1 Rûm'a ait işyerleri de vardır. Bayram, (2016) ve Demir (2011) Kayseri'de kurulan çarşıda, Külahduzlar Mahallesinde Bâciyân-1 Rûm teşkilatının da özellikle örgücülük, dokumacılık faaliyetlerinde bulunduğunu dile getirmekte, aslında Ahilerin pek çok alanda kadınlara ihtiyaç duyduğunu böyle bir zaruret doğduğu için de Bâciyân-1 Rûm'un kurulduğunu savunmaktadır. Yazarlar burada özellikle Ahi Evran'ın mesleği olan deri işlemeciliğinde kullanılmayan yün vb. ürünlerin, örgü ve dokuma işiyle kadınlar tarafından değerlendirilmesi üzerinde durmaktadır. Sadece Kayseri'de değil, Konya, Ankara, Karaman, Sivas, Kırşehir'de de Ahi teşkilatıyla birlikte Bâciyân-1 Rûm'un kurulduğu ve faaliyet gösterdiği bilinmektedir (Gökbel, 2019). Ahilik teşkilatı için geçerli olan ilkelerin ve örgütlenme yapısının Bâciyân-1 Rûm için de geçerli olabileceği yaygın olarak kabul edilmektedir. Örucülük ve dokumacılığa yöneltilen kadınlar, debbağların (deri işleme Ahi Evran'ın mesleğidir) derilerinin yünlerini işleme ve değerlendirme yoluna gitmişler ve Selçuklu Devleti'nin de desteğini alarak, Ahilik teşkilatı sanayi tesisleri (sadece Konya'da 31 tane) ve çarşılar kurmuşlardır (Bedirhan, 2004). Dönemin ticarete konu olan kadın el sanatları örgü, oya, dantel, nakış, dokuma, kilim, halı dokuma, çadır imalatı, keçecilik, kumaşçılık ve terzilik olarak karşımıza çıkmaktadır (Korunur, 2023). Ancak bütün bu sanat kollarında Bâciyân-1 Rûm'un varlık gösterdiğine ilişkin bir bilgi söz konusu değildir. Ulaşılan bilgiler arasında Bâciyân-1 Rûm'daki kadınların sanatlarını gelenek halinde ve ilkesel biçimde sürdürdüğü, Ahilikte olduğu gibi Bâciyân-1 Rûm'da da üstat rehberliğinin önemli ve caiz kabul edildiği, mesleğe girmek için üstada sahip olmadan makbul ve mübarek olunamayacağı düşünülmektedir (Bayram, 2002). Bu yönüyle Bâciyân-1 Rûm, ahiliğin rehberliğinde bir kadın örgütü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bâciyân-1 Rûm, aynı zamanda kadın girişimciliğinin ilk örneklerinden biri olarak da değerlendirilmekte ve önemli bir ekonomik paydaş olarak ele alınmaktadır (Akgül, 2021). Bâciyân-1 Rûm'un Moğol saldırıları sonrasında, Ahilerle birlikte uç bölgelere göçlerle sanatlarını taşıdıkları düşünülmektedir.

2.Bâciyân-1 Rûm'un Diğer Yönleri

Bâciyân-1 Rûm, Ahilik teşkilatının olduğu yerlerde faaliyet gösterdiği, Ahilerle birlikte savaşa katıldığı için genelde Ahilik özelliğiyle öne çıkmaktadır. Ancak Bâciyân-1 Rûm'un faaliyet alanları incelendiğinde toplumsal fonksiyonu açısından önemli sonuçlara erişilebilir. Üst başlıkta da belirtildiği gibi Bâciyân-1 Rûm, ticaret ve sanat alanında, askerlik alanında, dini tasavvufi alanlarda ve toplumsal yaşam içinde eğitim, kadınlara iş bulma, çeşitli hayırseverlik faaliyetleri,

zaviyelerde misafir ağırlama gibi pek çok işlevi yerine getirmektedir. Bütün bu faaliyet alanı aslında Bâciyân-ı Rûm'un da çok yönlü bir toplumsal kurum olduğunu göstermektedir. Kendi değer sistemini oluşturabilmiş, toplumla sürekli temas halinde olan, ticari ve askeri bir birim olan Bâciyân-ı Rûm bir sivil toplum örgütü özelliği taşımaktadır.

2.1.İslamiyet Öncesinde Askeri Bir Güç Olarak Türk Kadınları ve Bâciyân-ı Rûm

İslamiyet öncesinde Türk kadınlarının siyasal, toplumsal ve ekonomik yaşamdaki konumu, eşitlikçi bir yapıya sahiptir. Bu döneme ilişkin değerlendirmeler yazıtlarda, vesikalarda, şiirlerde ve destanlarda yer almaktadır. Orhun Yazıtları dolayısıyla Han ve Hatun arasındaki hiyerarşik olmayan ilişki yaygın olarak bilinmektedir. Altay Türklerinde, Göktürklerde ve Uygurlarda kadının toplumsal yaşamdaki rolleri ve kadınlara ilişkin izlenimler oldukça çağdaş bir niteliğe sahiptir. İslamiyet öncesi Türk kadınları hakkındaki belirgin özellikler şu şekilde özetlenebilir (İzgi, 2020): kadın şamanlar, Altay Türklerinde “Kadındağı”nın kadınlık şerefine dikilen bir abide olarak değerlendirilmesi, pek çok destanda erkek kahramanların kadınlar sayesinde başarıya erişebilmesi, tek eşlilik, kadınlar için şiir yazma (ona verilen değer göstergesi), prenses egemenliğinde devlet ve Hatun Şehri denen şehirler kurabilmesi ve prenseslerin de taht kavgasına girişmeleri örnek gösterilebilir. Bunun yanında kadınların borçlarda kefil olabilmesi, Uygurlarda boşanma hakkının kadınlara da tanınması, emirnamelerde han ve hatunun müşterek imzaya sahip olması, Uygurlarda hatunun halk arasındaki anlaşmazlıklara, davalara bakıp yaptırım uygulayabilmesi kadının siyasal toplumsal yaşamdaki konumu hakkında yol göstericidir (İzgi, 2020). Dede Korkut Destanı başta olmak üzere, destanlarda da kadınlara ilişkin kültürel ve toplumsal yansımaları rastlanmaktadır. Oğuzlar cesur ve güçlü kadın ve erkeklerden oluşan bir toplum olarak ele alınmaktadır. Tek eşli aile yapısına sahip olan Oğuzlar 'da ananın hakkı, Tanrı'nın hakkı olarak değerlendirilmekte ve kadın rasyonel ve kendisine danışılan bir kişi olarak karşımıza çıkmaktadır (Ergin, 2011). Orhun Yazıtları da devlet yönetiminde ve siyasal alanda kadının konumu hakkında bilgi veren önemli tarihsel kaynaklar arasında yer almaktadır. Orhun Yazıtları'nda kadınlar “*Hatun*” sıfatıyla tanımlanmış ve Kağanla siyasal alanda birlikte rol almışlardır. Orhun Yazıtları'nda Hatun ve Kağanın adı birlikte geçmekte ve devletin var olmasında bu durum bir etken olarak değerlendirilmektedir (Ergin, 2003). Orhun Yazıtları'nda “İlbiğe Hatun'un göğün tepesinden tutup yükseltti” ifadesi hatunun kağan gibi Gök Tanrı'dan kut alması anlamına gelmektedir (Köksel, 2011). Bu durum kadına verilen değer önemli göstergeleri arasında yer almaktadır. Gerek vesikalarda gerek destanlarda gerekse de yazıtlarda kadınlar oldukça etkilidir. Tek eşlilik, borçta kefil olma, şehirlere, devletlere sahip olma, idari işlemlerde müşterek imza gibi örnekler; aile hukuku açısından olmasa da medeni hukuk ekseninde cinsiyet eşitliğinin göstergelerini oluşturmaktadır. Bu durumun yerleşik olmayan Göktürklerden yerleşik yaşama geçen Uygurlara aktarılması, kültürel bir nosyon olarak da bu eşitlikçiliğin egemen, onaylanan ve sürdürülmesi gereken bir yönü olduğunu göstermektedir. İslamiyet sonrasında cinsiyet eşitliğinin tekrar hukuki bir uygulama olarak karşımıza çıkması ancak 1926 yılında yapılan Medeni Kanun'la mümkün olabilmektedir. Dolayısıyla söz konusu uygulamalar ve kültürel birikim Cumhuriyet'in kuruluşuyla mümkün olmuş ve kültürün yeniden yaratım sürecinde veri olabilmektedir.

İslamiyet öncesi Türk tarihinde, askeri alanda da kadınlar sürecin eşit paydaşlarıdır. Bu dönemde kadınlar yiğitlik ve kahramanlık özellikleriyle tanınmaktadır. Amazon kadınlığıyla simgeleşen kadın savaşçılık, destanlarda da yer almıştır. Yapılan arkeolojik kazılar sonucunda İskit savaşçılarına ait olan savaş eşyaları üzerinde yapılan DNA testlerine göre, söz konusu eşyaların 1/3'nün 10 ila 45 yaş aralığındaki kadın savaşçılara ait olduğunu aktaran Özcan (2018); kadın ve erkek giyiminin (pantolon) aynı olmasının da bu bağlamdaki önemine vurgu yapmaktadır. 21. yüzyılda dahi savaş, ataerkil bir nitelendirmeye sahiptir. Günümüzün ataerkil dünyasında savaşmak ve dövüşmek bir güç simgesi olarak; kimi zaman erkekliğin ispatı kimi zaman kutsallaştırılmış bir tutum biçiminde yansıtılabilmektedir. Ancak İskitlerde savaş görüldüğü üzere,

kamusal alanda kamusal katılımı gerçekleştiren bir toplumsal eylem gibi değerlendirilebilir. Bu durum İslamiyet öncesi destanlarda kadın savaşçılar açısından da gözlemlenebilir. Kadınlar destanlarda şu şekilde yer almaktadır (Uygur, 2003; Özcan, 2018):

- İskit Türk Kraliçesi Boa'nın Roma İmparatoru Jünstinyen'in isteğiyle 2 beyle savaşması ve kazanması,
- Cengiz Han'ın torunu Ay Yaruk'un kendisini güreşte yenebilecek birisi çıkarsa ancak o zaman evlenebileceği,
- Karakalpak Türklerinin Kırmandeli Destanı'na göre, Kırmandeli'nin kırk yerde bağ diktirme ve dövüşmeye daveti,
- Karakalpak Türklerinin Kırk Kız Destanı'na göre; Kalamuk istilasını Gülayım'ın 40 kadınla savaşarak kazanması,
- Köroğlu Destanı'nda Telli Hatun, Güzel Döne'nin kendisini at binen, karşısına yiğit çıkamayan olarak tanıtmasıdır.

Bu destanlarda kadınlara ayrıca yer verilmiş olması hatta destanın adının örneğin “*Kırk Kız*” olması eşitliğin, ata binme, ok atma, savaş süreçlerine bilfiil katılması önemli göstergeler arasında yer alır. Selçuklu Dönemi sanat eserleri incelendiğinde, tek başına ata binen, silah taşıyan kadın figürlerine rastlanmaktadır (Tekin, 2014). Benzer şekilde Dede Korkut'ta da kadın savaşçılık konusunda önemli örnekler söz konusudur. Dede Korkut'un Bamsı Beyrek bölümünde eşi Banu Çiçek'in ok atma, at koşurma, güreş tutma özelliklere sahip olduğu; Uraz Bey'in esir olduğu ve yaralandığı zaman kırk ince belli kızı ile Burla Hatun'un Oğuz Beyleri'nden önce savaşa yetiştiği; Selcen Hatun'un Kan Turalı Destanı'nda tam kuşamla, ata binip nöbet beklediği, savaşa başladığı bilgilerine yer verilmektedir (Ergin, 2011). Destanlar bilimsel olmasa da kültürel birikimi temsil ettiği için, kadınların toplumsal yaşam içindeki konumu hakkında çerçeve çizmektedir. Kadın ve erkek arasındaki ilişkide bütünüyle bir eşitlik görmek mümkün olmasa da pek çok alanda eşitlikçi bir yapının olduğu gözlemlenebilir. Elbette Türklerin göçebe bir yaşam sürmesi de söz konusu koşulların oluşumunda etkili olabilmektedir.

Bâciyân-ı Rûm da bu geleneğin bir parçasıdır. Aynı zamanda Bâciyân-ı Rûm askeri birlik biçiminde de değerlendirilmektedir. Fuat Köprülü, Broquiere'in eserinde Bâciyân-ı Rûm ile ilgili olarak Dulkadiroğulları Beyliği'ndeki kadın savaşçılardan bahsetmektedir. Köprülü (1991), Dulkadiroğulları Beyliği'nde 30.000 kadar kadın savaşçıların var olduğunu dile getirmektedir. Moğol istilasıyla Ahi ve Bâciyân-ı Rûm üyelerinin uç beyliklere göç ettiği kabul edilmektedir. Hatta Osmanlı Devleti'nin kuruluş sürecinde Tuğrul Bey'in Hamadan önündeki savaşı kaybedip şehre kapanınca, eşi Altuncan Hatun'un askerlerini toplayarak ilk yardıma gelen kişi olduğu bilinmekte (Tekin, 2014) ve devletin kuruluş sürecinde Ahilerin ve Bâciyân-ı Rûm'un büyük katkıları olduğu belirtilmektedir (Bayram, 2016). Diğer yandan 1243 yılında Moğollar Kayseri'ye saldırdıklarında Bâciyân-ı Rûm'un bu saldırıya fiilen karşı koydukları ve savaştıkları kaydedilmiştir (Gökbel, 2019). Anadolu'daki uç beyliklerde savaşan kadınların Bacılardan olabileceğini ve Osmanlı Devleti'nin kuruluş aşamasında yine Bacıların önemli bir yere sahip olduğunu belirten Döğüş (2015); zaviyelerin açılmasıyla ve iskân politikalarıyla Bâciyân-ı Rûm'un Türkleştirme ve İslamlaştırma faaliyetlerinde önemli etkileri olduğuna dikkat çekmektedir. Bu bağlamda Bâciyân-ı Rûm; Anadolu kadınlarını örgütleyen, ata binen, avlanan, savaşan bir kadın örgütü olmanın yanında iskan politikası ekseninde de belirleyici role sahiptir.

2.2. Vilayetname Ekseninde Fatma Bacı/ Kadıncık ve Bâciyân-ı Rûm'un Bektaşilikle Bağı

Ahi Evran'ın eşi olan Fatma Bacı, Bâciyân-ı Rûm'un kurucusu kabul edilmektedir. Ahi Evran ve Hacı Bektaş Veli arasında yakın bir ilişki ve dostluk olduğu Vilayetname (Menakıb-ı Hacı Bektaş Veli) kitabında görülmektedir. Kitapta Ahi Evran'a beş sayfa yer verilmiş olmakla birlikte; adı metinde toplam kırk bir kez geçmektedir. Vilayetname'de Ahi Evran'ın gayb erenlerinden olduğu, fütüvvet ehlinin ulusu (yücesi) olduğu dile getirilmekte ve Ahi Evran'ın da “Kim bizi şeyh

edinirse; onun şeyhi Hacı Bektaş Veli'dir" sözüne yer verilmektedir (Gölpınarlı, 1958). Bütün bu değerlendirmeler Ahilik ve Bektaşilik arasındaki benzer ritüeller ekseninde ele alındığında; Bektaşiliğin Ahilik için önemli bir unsur olduğu söylenebilir. Fatma Bacı çerçevesinde yapılan değerlendirmelerde ise; Fatma Bacı'nın Ahi Evran'ın öldürülmesinden sonra Hacı Bektaş Veli'nin menkıbelerinde yer aldığı, Vilayetname'de geçen Kadıncık Bacı'nın o olduğu iddia edilmektedir (Bayram, 2016). Elbette ki bu değerlendirmeler bilimsel olarak kanıtlanmış olmamakla birlikte aynı dönemde aynı coğrafyada ve benzer gelenek ve ritüellere sahip olmaları bu iddiaları güçlendirmektedir. Bir varsayım olarak dahi Bâciyân-ı Rûm ve Bektaşilik arasındaki ilişkinin, Ahilikle benzer niteliklere sahip olma ihtimali yüksek görünmektedir. Vilayetname 1624 yılında yazılmıştır.

Vilayetname'de Kadıncık Ana, Kadıncık ve Kutlu Melek ifadeleri yetmiş dokuz kez geçmekte ve Kadıncık Ana, erenlerin anası olarak ifade edilmektedir (Gölpınarlı, 1958). Vilayetname incelendiğinde Hacı Bektaş Veli'nin Kadıncık'ın evinde ibadet ettiği, evine yerleştiği ve Kadıncık'ın da erenlere ve ziyaretçilere sofraya kurup, ikramda bulunduğu, tüm malını ve mülkünü bu amaçla harcadığı, kendini bu yola adanmış ifadelerine yer verilmiştir (Gölpınarlı, 1958). Ahilik fütüvvetnamelerinde rastlanan eli açıklık, misafirperverlik, sofranın herkese açıklığı gibi değer sisteminin yansıması bu bağlamda benzeşebilir. Diğer yandan Bâciyân-ı Rûm'un en belirgin özelliklerinden biri, misafir ağırlama becerisi olarak değerlendirilmektedir. Vilayetname'de Hacı Bektaş Veli'nin Kadıncık'la ilk karşılaştıkları (çamaşır yıkarken) ve yemek istediği andan itibaren Kadıncık'a çeşitli kerametler gösterdiği dile getirilmekte ve Hacı Bektaş Veli öldükten sonra Kadıncık'ın oğlunun onun yerine geçeceğini vasiyet ettiği belirtilmektedir (Gölpınarlı, 1958). Dolayısıyla kitabın bütünü incelendiğinde Fatma Bacı ve Hacı Bektaş Veli arasında güçlü ve karşılıksız bir bağın olduğu görülmektedir. Öyle ki kitapta tüm malını mülkünü erenler yolunda harcayan Kadıncık'ın elinde hiçbir şey olmamasına rağmen en son üzerindeki kıyafeti satarak, misafir ağırladığına ilişkin bir bölüm bulunmaktadır (Gölpınarlı, 1958). Bu bakış açısı Aşıkpaşazade Tarihi kitabında da yer almaktadır. Hacı Bektaş Veli'nin Gâziyân-ı Rûm, Âhiyân-ı Rûm, Abdalân-ı Rûm'u değil de Hatun Ana denilen Bâciyân-ı Rûm'u tercih ettiğini (ihtiyar etdi), onu kız edinerek, kerametini gösterdiğini belirtmektedir (Öztürk, 2013). Dolayısıyla Hatun Ana ve Kadıncık'ın aynı kişileri temsil ettiği iki farklı kaynak üzerinden anlaşılabilir. Her iki kaynaktan da onu kızı/bacısı gibi gördüğü ve kerametini gösterdiği benzer biçimde yer almaktadır. Bektaşilik ve Bâciyân-ı Rûm arasında kurulabilecek bağlardan biri de Bektaşilikte tarikattan olan kadınlara "bacı" olarak hitap edilmesidir (Köprülü, 1991). Bunu yanında Bektaşiliğin genel olarak kadına daha eşitlikçi bir yaklaşım sergilemesi de Moğol istilasından sonra Bâciyân-ı Rûm üyelerinin bu tarikatta görece daha fazla yer bulabileceği iddiasını güçlendirmektedir.

3. Bâciyân-ı Rûm Teşkilatı'nın Sivil Toplum Örgütü Olarak Ele Alınmasının Nedenleri

Medeniyetle ilişkilendirilen sivil toplum, kamusal alan- özel alan tartışmasıyla ve devletten özerkleşmeyle tanımlanmaktadır (Ehrenberg, 2017). Avrupa'da modern sivil toplumun doğuşu yaklaşık olarak 12. yüzyıla rastlamaktadır. Türk tarihinde ise sivil toplum analizleri sıklıkla, Osmanlı Devleti'nden itibaren Batı'dan farklı yönleriyle ilişkilendirilerek değerlendirilmektedir. Antik Yunan sivil toplum analizlerinin ötesinde Avrupa'da bugün anladığımız biçimiyle sivil toplumun oluşumunda iki etkili gelişme söz konusudur: kentlerin tüzel kişilik kazanması ve ticari hayatın canlanması. Özetle; feodal sistemin çözülmesi sürecinde kentlerde yaşayan tüccar, küçük esnaf ve sanayicilerden oluşan kentlilerin, feodal asillerle uzlaşısı sonucunda kimlik ve tüzel kişilik kazanan kentlerin, kendini idare eden birimlere ve güç kümesine dönüşerek kentin dışına taşması ve parlaments (kendi yargı organları), etats (danışma organları) gibi yapıları oluşturmasıyla sivil toplumun ilk unsurları oluşmaya başlamıştır (Mardin, 2008). Bu yapılanma özerkliğini koruyarak, kamusal alanda devletin dışında aktörler oluşturmuştur. Gönüllülük, yardımlaşma, dayanışma ve politika önerileri sunma becerisiyle sivil toplum, bugünün dünyasında demokratikleşmenin göstergelerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Geçmişte olduğu gibi

bugün de devlet güdümü ve müdahalesi, sivil toplumu etkisizleştiren, devleti merkezileştiren ve hegemonik bir güç olarak kurgulayan bir eğilimi yansıtır.

Türk tarihinde sivil toplumun izleri yoğun olarak Osmanlı Devleti'nde aranmaktadır. Osmanlı Devleti'nde sivil toplum örnekleri arasında Millet Sistemi, Lonca teşkilatı ve tarikatlar yer almaktadır (Erdoğan Tosun, 2001). Osmanlı Devleti öncesinde ise sivil toplumun izlerini Ahiliğe dayandıran sınırlı sayıda çalışma söz konusudur. Bilindiği gibi günümüzün meslek odaları olan Lonca teşkilatı, Ahiliğin devamı niteliğindedir. Ahilik ve Lonca teşkilatları birebir aynı nitelikte değildir. Ancak meslek odalarının geçmişteki bir yansıması niteliğinde ele alabileceğimiz Ahilik teşkilatı, kendi içindeki özerkliği ve kendi kurallarına bağlılığı nedeniyle sivil toplum unsuru olarak ele alınabilmektedir. Ahiliği sivil toplumun bir parçası olarak nasıl değerlendirebileceğimiz sorusu incelendiğinde ahilikle ilgili şu bilgilere ulaşılmaktadır (Yeşil ve Kart, 2019):

- Türk yönetim geleneğinde yöneten ve yönetilen arasında hiyerarşi olmasa da, yönetenin kurallarına uyma, yönetilene karşı sorumluluk anlayışının bir yansıması olarak, ahiliğin kendi hiyerarşik yapılanması (her çırağın iki yol arkadaşı, bir yol atası, bir üstadı, bir piri olması) ekseninde itaat- sorumluluk ilişkisini sürdürmesi,
- Ekonominin amaç değil araç olarak; kişinin muhtaçlıktan kurtulması ve muhtaçla dayanışması doğrultusunda sosyal yardımlaşma, dayanışma ve sosyal hizmet üreticisi olması,
- İnsan kaynağı yaklaşımında insan merkezli bir çerçeve çizerek, insanın gelişmeciliği, ahlaklılığı, sömürü karşıtlığı, dayanışmacılığı çerçevesinde sosyal adalet ve sosyal dengenin inşası,
- Başta dini değerlerle bireyin otokontrolünü sağlayabilmesini teşvik ederek, zaviyelerdeki toplumsallaşma süreciyle toplumsal sorun ve gelişmelerden haberdar olma,
- Güçlü siyasal otorite boşluğunda ahiliğin yerel otorite birimi olabilmesi,
- Ordunun sefer sürecinde ihtiyaçlarının temininde, ilgili güzergâhtaki ahilerin sorumluluk üstlenmesi,
- Anadolu'nun Türkleşmesi ve Müslümanlaşması sürecinde sosyal kontrol ve uzlaşma mekanizması olarak, yerleşik yaşamın toplumsal kurallarına uyumunda rol almasıdır.

Ahiliğin sivil toplum özelliği gösterdiği konusunda Okumuş (2020) da ahiliğin ekonomik amaç ve toplumsal sorumluluk ilişkisi, çok boyutlu kültürel gelişim, güçlü organizasyon ve kurumsallık, disiplin ve denetim, sosyal yardım ve mesleki birlik çerçevesindeki rollerine dikkat çekmektedir. Ahiliğin dini, ekonomik, sosyal, askeri ve siyasi fonksiyonları vardır (Karakaş, 2017). Bu fonksiyonlarının yanında bu teşkilatın Bektaşî tarikatıyla olan ilişkisi de onun özerk yapısını desteklemekte ve sivil toplum gibi değerlendirilmesine olanak tanımaktadır. Ahilik özerk yapıda, yarı resmi bir niteliğe sahip olmakla birlikte devletin denetiminde olduğuna dair kanıt bulunmamaktadır (Keleş, 2017). Bu da onun bir sivil toplum örgütü olarak değerlendirilebileceği iddiasını güçlendirmektedir.

Bâciyân-ı Rûm Türkmen kız ve kadınlarından oluşmaktadır. Dünyanın bilinen ilk kadın örgütüdür. Anadolu'nun Türkleşmesinde etkili dört unsurdan biridir. Bu dönem Türk kadınları dünya için oldukça çağdaş örnek oluşturmaktadır. Bâciyân-ı Rûm, tarihsel, kültürel, ekonomik, askeri ve siyasi öneme sahiptir. Dönemin sivil toplum örneklerinden birini de oluşturmaktadır. Bu iddia ise Bâciyân-ı Rûm'un ahiliğin bir kolu olarak değerlendirilmesiyle ilgilidir. Hem ahilik hem de Bâciyân-ı Rûm için sosyoekonomik yaşamın değer sistemi de kimi ortak değerlere dayanmaktadır. Bu değerler; "iş ve hayatında güvenilir olmak, hizmette ayırım yapmamak, güzel ahlaklılık, ahde vefa, iyi ve tevazuu sahibi olmak" vb. biçiminde karşımıza çıkmaktadır (Öztürk ve Akgöz, 2012). Diğer yandan Ahilikte olduğu gibi Bâciyân-ı Rûm içinde de her bacının sanatını öğrendiği "*usta bacısı*" bulunmakta ve bu usta, ilgili bacıdan mesleği boyunca sorumlu olmaktadır (Akgül, 2021). Bâciyân-ı Rûm kimi Selçuklu yöneticileri tarafından desteklenmiş, kimilerince ise

desteklenmemiştir. Bu nedenle de devletle doğrudan organik bir bağa sahip olduğu iddia edilemeyeceği gibi, devletin himayesinde olduğu da iddia edilemeyecektir. Ancak siyasi otorite boşluğunda Ahiliğin yerel otorite merkezi olması, Bâcıyân-ı Rûm'u da Ahilik ekseninde yerel otorite unsurlarından biri haline dönüştürür. Çünkü Bâcıyân-ı Rûm hem askeri bir birlik hem de ekonomik bir örgüttür. Avrupa'da olduğu gibi Bâcıyân-ı Rûm'un parlaments veya etats biçiminde değerlendirilebileceğine ilişkin bilimsel verilere ulaşmak, kaynakların sınırlılığı açısından mümkün görünmemektedir. Bâcıyân-ı Rûm'u dernek olarak ifade eden Öztürk ve Akgöz (2012) onun, sosyal barışı sağlayan, yerleşik hayata geçişte sosyal adaleti gerçekleştirmeye çalışan yönüne vurgu yapmaktadır. Vakıf kayıtları ekseninde Bâcıyân-ı Rûm, zaviye kuran ve idare eden bir niteliğe sahiptir (Çubukçu, 2015). Bâcıyân-ı Rûm sosyal hizmet üstlenicisidir. Yardıma ve bakıma muhtaç kadınlar için alternatif bir kamu hizmeti sunucusudur. Kadınların sosyoekonomik yaşama katılımında ve kadın yoksulluğuyla mücadelede önemli işleve sahiptir. Bu yönleriyle Bâcıyân-ı Rûm, kendi dönemi açısından sivil toplum niteliği taşımaktadır.

4.Sonuç

Ahilik, Anadolu'nun kimliğidir. Selçuklu Devleti döneminde siyasi otoritenin kurulmasını sağlayan, Anadolu'nun Türkleşmesine önemli bir katkı sunan Ahilik, toplumsal ve sosyoekonomik fonksiyonlarıyla bir sivil toplum örgütü niteliğindedir. İyilik, paylaşma, dayanışma, kendinden çok başkasını düşünme, dürüstlük gibi ahlaki ilkeleri değer yargısı olarak kabul eden Ahilik, kamusal iyi karşısında diğerkâm bir tutuma sahiptir. Yani söz konusu kamusal iyi ya da fayda karşılığında herhangi bir şey beklemeyen Ahiler, “almaktan çok vermeyi” esas almışlardır. Cömertlik, cesaret ve birlik düşüncesinin egemen olduğu Ahilikte, hep birlikte hedefe yürümek düşüncesi esastır. Bu birliktelik Türk göçebe yaşamının bir sonucu olarak da ele alınabilmektedir. Ancak Ahiler arasında ilişki, Türklerin Anadolu'da güçlü bir kimlik oluşturabilmesinde etkili olmuştur. Anadolu Ahileri, Anadolu Gazileri, Anadolu Abdalları ve Anadolu Bacıları bu sürecin ortak paydaşlarıdır.

Türk kadınlarından oluşan tarihin bilinen ilk kadın Ahi örgütü Bâcıyân-ı Rûm'dur. Bâcıyân-ı Rûm, sadece Ahiliğin bir kolu değil, savaşçı, zaviyelerde yetişen, eğitim alan çok yönlü bir kadın örgütüdür. Kendi döneminin en çağdaş örneğini oluşturmaktadır. Zira Bâcıyân-ı Rûm, kadınların ekonomik yaşamda tek başına ayakta kalabilmesini ve ekonomik yaşama eşit katılabilmesini sağlamıştır. Mesleğin öğrenilme usulü de benzer niteliklere sahiptir. Çünkü kadınlara da usta bacı mesleğin inceliklerini öğretmektedir. Ancak bu durum tam anlamıyla dönemde bir cinsiyet eşitliği iddiası barındırmadığı gibi bu durum beklenmez de. Anadolu'nun Türkleştirilmesinde rol alan Bâcıyân-ı Rûm, Türklerin yerleşik yaşama geçişinde de önemli misyona sahiptir. Yerleşik yaşamla birlikte meslek ve sanat öğrenmesi teşvik edilen erkekler Ahi teşkilatı içinde sosyoekonomik yaşamda yer alırken; kadınlar Bâcıyân-ı Rûm içinde yer almışlardır. Ahiler ve Bâcıyân-ı Rûm yeni yaşam biçiminin, yeni normların oluşturulması ve toplumsallaşmasında önemli katkılar sunmuştur. Bu yönüyle toplumsal ve siyasal alanda her iki örgütün de dönüştürücü bir etkisi olduğu, kamusal yaşamı düzenlemede bir sivil toplum özelliği taşıdığı söylenebilir. Sivil toplumun doğrudan ekonomik bir fonksiyonu bulunmamakla birlikte, üyeler arasında gerçekleştirdiği iletişim, müzakere, karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma ile toplumsal, siyasal ve sosyal sorunlara yönelik farkındalık geliştirme nitelikleri hem Ahi hem de Bâcıyân-ı Rûm teşkilatları için geçerlidir. Bâcıyân-ı Rûm, kadınların meslek öğrenebildiği, kimsesiz ve yoksul kadınlara hızlıca ulaşan ve onları bu ağ ile destekleyen bir niteliğe sahiptir. Bâcıyân-ı Rûm bir sosyal hizmet üstlenicisidir. Diğer yandan devletle organik bir bağa sahip değildir, devletle dikey bir ilişkisi yoktur. Bu nedenle devletten özerktir. Ahiliğin değer sistemi Bâcıyân-ı Rûm içinde geçerlidir. Dolayısıyla gerekçelendirilmiş, eğitimle aktarılan, sosyal dayanışma ve sosyal barışı esas alan, ahlaki değer sistemi ve bu sistemin aksatılmaksızın uygulanması onun özerk yapısını ve prestijini desteklemiştir. Bâcıyân-ı Rûm'un Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda da rol aldığı bilinmektedir. Askeri bir güç olarak, Türk kadınının geleneksel savaşçı kimliğinin bir yansıması olan Bâcıyân-ı

Rûm, Moğol istilalarının etkisiyle kendi değer sistemi ve yaşam biçimini Anadolu'nun çeşitli yerlerine taşımıştır. Bugün kırsal kesimlerde kadınlar tarafından sürdürülen halı, kilim dokumacılığı, örgücülük gibi el sanatlarının Bâciyân-ı Rûm'dan bugüne ulaştığı iddiaları söz konusudur. Bu nedenle Bâciyân-ı Rûm tarihsel öneme sahiptir.

Kaynakça

- Akgül, D. (2021). Kadının iş hayatına katılımında Bacıyân-Rûm teşkilatı ve TOBB İl Kadın Girişimciler Kurullarının katkıları. *Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(Fütüvvet, Ahilik ve İktisadi Hayat Özel Sayısı), 114-131. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2078772>.
- Alyüz, S. B. A. Ahilik ve Bacıyan-ı Rum ile sosyal hizmetin temel fonksiyonları açısından karşılaştırılması. *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 5(10), 39-51. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2243053>.
- Anbarlı, Ş., & Acar, A. (2005). Bir Selçuklu ve Osmanlı örgütlenme örneği olarak Ahiliğin yapısı ve fonksiyonları. *Selçuk Üniversitesi Karaman İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(1), 101-113.
- Âşıkpaşazâde, Â. T. (2013). *Osmanlı Tarihi (1285-1502)*. Ed. Necdet Öztürk, İstanbul: Ötüken Neşriyat..
- Batuta, İ. (1981). *İbn Batuta seyahatnâmesi'nden seçmeler* (Vol. 485). Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Barkan, Ö. L. (1942). Kolonizatör Türk Dervişleri. *Vakıflar Dergisi*, 2(2), 279-304. <https://cdn.vgm.gov.tr/yayin/dergi/muhtelif/kolonizator-turk-dervisleri.pdf>
- Bayram, M. (2016). *Fatma Bacı ve Bacıyân-ı Rum Anadolu bacılar teşkilatı*, Konya: Çizgi Kitabevi.
- Bayram, M. (2002). Bacıyân-ı Rum (Anadolu Bacıları) ve Fatma Bacı. *Türkler Ansiklopedisi*, 6, 365-377.
- Bedirhan, Y. (2014). Türkiye Selçuklularında dış ticaret. *Electronic Turkish Studies*, 9(5), 371-402. doi : 10.7827/TurkishStudies.7011.
- Can, S. (2008). *Selçuklular döneminde kadın* (1040-1308), İstanbul: Ufukötesi Yayınları.
- Çağatay, N. (1974). *Bir Türk kurumu olan ahilik*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Çandır, M., ve Aydın, Y. (2021). Ahilik teşkilatının Türk kültürünün aktarımındaki rolü. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Türk Kültürünü Mayalayanlar: Yunus Emre, Hacı Bektaş Veli, Ahi Evran Özel Sayısı ,769-785. doi: 10.21054/deuifd.1051892
- Çubukçu, H. (2015). Bâciyân-ı Rûm ve Anadolu tasavvufundaki yeri. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, (5), 217-231. doi: 10.16947/fsmiad.88751
- Demir, S. (2011). Bacıyan-ı Rum teşkilatı. Ed. Ali Çavuşoğlu *Ahilik Uluslararası Sempozyumu Kalite Merkezli Bir Yaşam Bildiriler Kitabı*, içinde (ss. 200-204) , 20-22 Eylül 2011 Kayseri.
- Döğüş, S. (2015). Kadın alplardan bacıyân-ı rum'a (Anadolu bacıları teşkilatı); Türklerde kadının siyasi ve sosyal mevki. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 127-150. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ksusbd/issue/10292/126250>.
- Ehrenberg, J. R. (2017). Civil society. in *civil society, Second Edition*. New York University Press.
- Erdoğan Tosun, G. (2001). *Demokratikleşme Perspektifinden Devlet-Sivil Toplum İlişkisi*. İstanbul: Alfa Yayınları.

- Ergin, M. (2011). *Dede Korkut Kitabı 1*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, M. (2003). *Orhun Abideleri* (Vol. 32). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Eroğlu, S. (2022). *Selçuklularda düğün gelenekleri*, [Yüksek Lisans Tezi, Siirt Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.
- Gökbel, A. (2019). Bacıyân-ı Rûm (Anadolu Bacıları), *Ahiname*, 6, 40-43. <https://www.ahievran.org/uploads/files/617fd499143bd.pdf>.
- Gölpınarlı, A., ve Veli, H. B. (1958). *Manakb-ı Hacı Bektâş-ı Velî" Vilâyet-nâme"*. (Yayına Haz. Esat Korkmaz), İstanbul: Can Yayınları.
- Gölpınarlı, A. (1950). *İslâm ve Türk illerinde fütüvvet teşkilâtı ve kaynakları*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Hacıgökmen, M. A. (2007). Ahî şecere-nâmelerinin tarihî temeli ve yazılış sebepleri. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23(23). 107-115. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/184334>.
- İzgi, Ö. (2020). *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karakaş, A. (2017). Çok yönlü bir sivil toplum örgütü: ahilik. *Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 1(1), 1-20. <https://doi.org/10.46452/baksoder.368867>.
- Keleş, B. (2017). Bir esnaf teşkilâtı olan ahiliğin idari ve mesleki yapısına genel bir bakış. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 117(231), 137-156. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tda/issue/59785/862510>
- Koronur, H. (2023). Anadolu (Türkiye) Selçuklu Devleti'nde aile, kadın ve evlilik. *Social Mentality And Researcher Thinkers Journal (Smart Journal)*, 9(74), 4304-4312. DOI : 10.29228/smryj.71509
- Köksal, M. F. (2013). Ayin, erkân ve adap benzerlikleri açısından ahilik-bektaşilik münasebeti. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 55, 59-70. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2580873>
- Köksal, M. F. (2011). *Ahilik bilgisinin temel kaynaklarından ahi şecerenâmeleri*. Ahilik Uluslararası Sempozyumu "Kalite Merkezli Bir Yaşam" 20-22 Eylül 2011-Bildiri Kitabı içinde (ss. 273-297). Kayseri: Kayseri Esnaf ve Sanatkarlar Birliği Yayınları.
- Köksel, B. (2011). Orhon Yazıtları'nda kadın. *Humanities Sciences*, 6(2), 331-341.
- Köprülü, M. F. (1991). *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Mahiroğulları, A. (2011). Selçuklu/Osmanlı döneminde kurumsal bir yapı: ahilik/gedik teşkilatı ve sosyo-ekonomik işlevleri. In *Journal Of Social Policy Conferences* (No. 54. 139-154). İstanbul Üniversitesi. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/9305>.
- Mardin, Ş. (2008). *Türkiye'de toplum ve siyaset*, Ankara: İletişim Yayınları.
- Ocak, A. Y. (1996). Türkiye'de ahilik araştırmalarına eleştirel bir bakış. *I. Uluslararası Ahilik Kültürü Sempozyum Bildirileri Kitabı*, içinde (ss. 129-138). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Okumuş, E. (2020). Sivil toplum boyutunda ahilik. *6. Uluslararası Ahilik Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde (ss. 90-108). <https://www.ahievran.org/uploads/files/61ab69a19f8c5.pdf>.

- Özcan, E. S. (2018). İskitlerden Bâciyân-ı Rûm'a, Türk kadınının dönüşen yaşam tarzı. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, 29, 169-183. doi: 10.20427/turkiyat.437624
- Özerkmen, N. (2004). Ahiliğin tarihsel–toplumsal temelleri ve temel toplumsal fonksiyonları–sosyolojik yaklaşım. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 44(2), 57-78. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2153205>
- Öztürk, Y.K. ve Akgöz, S.S. (2012). Anadolu kadınlar birliği Bacıyan-ı Rum modelinden yeni nesil kadın kooperatifçiliğine ahilik felsefesinin izleri. 2. *Uluslararası Ahilik Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde (ss. 839-842), Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi.
- Paşakapısı Mesleki Eğitim Merkezi (2011). *Ahilik Kitapçığı*, İstanbul.
- Sırım, V. (2015). Osmanlı kadınının ekonomik hayata etkin katılımı: Bacıyân-ı rûm örneği. *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 4(8), 118-125. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/84825>
- Tabakoğlu, A. (2006). Osmanlı içtimai yapısının ana hatları. (Der.) M. Zincirkıran. *Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı* içinde (ss. 35-54) Bursa: Dora Yayınları.
- Tekin, B. B. (2014). Selçuklu kültüründe Kadın'ın konumu: sanat eserlerinden hareketle karşılaştırmalı bir değerlendirme. *Electronic Turkish Studies*, 9(10), 991-1008. doi:<http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7252>.
- Uygur, C. V. (2003). Karakalpak edebiyatında kadın. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 13, 251-280. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/258158>.
- Yeniterzi, E. (1964). Türk edebiyatında manzum Fütüvvet-Nâmeler. Şahin, H. (Ed.) *Türkiye Selçuklu, beylikler ve erken Osmanlı döneminde ahiler*”, *Hız Peygamber ve fütüvvet* içinde (ss. 151) İstanbul: Nefes Yayıncılık.
- Yeşil, R. ve Kart, M. (2019). Müslüman Türk medeniyeti inşasında bir sivil toplum kuruluşu olarak ahilik, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(3): 2462-2483. doi: 10.33206/mjss.528387.

Araştırma Makalesi / Research Article

ÇOKKÜLTÜRLÜ TOPLUMDA ADALET OLGUSU: JOHN RAWLS VE MICHAEL WALZER'İN GÖRÜŞLERİ

Ozan AYTEPE¹

Öz

Tarihsel olarak yirminci yüzyılın son çeyreğinden itibaren özellikle Batı toplumlarında ön plana çıkmaya başlayan ve günümüzde de etkisini artırmaya devam eden çokkültürlülük olgusunun, toplumsal konsensüs oluşturma ve toplumsal ayrışma gibi farklı sonuçlar doğurmasının altında yatan nedenleri ve adaletin bu süreçteki rolü incelenmiştir. Çalışmada, çokkültürlülüğün ulus devletler için bir alternatif olarak ortaya çıkışı, toplumlar arasında farklılık gösteren kabul ve uygulama biçimleri üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda, adaletin çokkültürlü toplumlarda birlikteliği nasıl mümkün kıldığı ve farklılıkları barındırırken toplumsal bütünlüğü nasıl sağladığı teorik bir çerçevede ele alınmıştır. Çalışmanın teorik tartışmasında, adalet ve haklar konusunda John Rawls ve Michael Walzer'ın görüşleri temel alınmış ve bu iki düşünürün adalet anlayışlarının çokkültürlü toplumlarda nasıl bir zemin oluşturabileceği irdelenmiştir. Çalışmanın kapsamı, yirminci yüzyılın son çeyreğinden başlayan ve günümüze kadar olan süreci içermekte olup, özellikle Batı toplumlarındaki çokkültürlülük uygulamaları ve bu uygulamaların adalet ile olan ilişkisine odaklanmıştır. Çalışmanın sınırlılıkları, incelenen dönem ve coğrafya ile sınırlı olup, farklı coğrafyalardaki çokkültürlülük ve adalet ilişkisinin incelenmesi başka çalışmaların konusu olabilir. Bu çalışmanın önemi, çokkültürlülük ve adalet arasındaki ilişkinin daha iyi anlaşılması ve çokkültürlü toplumların karşılaştığı sorunlara adalet perspektifinden bakılarak çözüm yolları önerilmesi olacaktır. Ayrıca, John Rawls ve Michael Walzer'in adalet anlayışlarının, çokkültürlü toplumlarda toplumsal bütünlüğü sağlama ve farklılıkları barındırma konusundaki potansiyel katkıları tartışılmıştır

Anahtar Kelimeler: Çokkültürlülük, Adalet, Haklar

JEL Kodları: D63

JUSTICE IN A MULTICULTURAL SOCIETY: THE VIEWS OF JOHN RAWLS AND MICHAEL WALZER

Abstract

Historically, the phenomenon of multiculturalism, which has come to the fore especially in Western societies since the last quarter of the twentieth century and continues to increase its influence today, has been studied the underlying reasons for creating social consensus and having different consequences such as social segregation and the role of justice in this process. In the study, the emergence of multiculturalism as an alternative for nation-states, acceptance and application forms that differ between societies. In this context, how justice makes unity possible in multicultural societies and how it ensures social integrity while accommodating differences has been discussed in a theoretical framework. The theoretical discussion of the study was based on the views of John Rawls and Michael Walzer on justice and rights, and it was examined how the concepts of justice of these two thinkers can form a basis in multicultural societies. The scope of the study includes the process starting from the last quarter of the twentieth century and up to the present day, focusing especially on the practices of multiculturalism in Western societies and the relationship of these practices with justice. The limitations of the study are limited to the period and geography under study, and the study of the relationship between multiculturalism and justice in different geographies may be the subject of other studies. The importance of this study will be to better understand the relationship between multiculturalism and justice and to propose solutions to the problems faced by multicultural societies by looking from the perspective of justice. In addition, the potential contributions of John Rawls and Michael Walzer's concepts of justice to ensuring social integrity and accommodating differences in multicultural societies have been discussed

Keywords: Multiculturalism, Justice, Rights

JEL Codes: D63

¹ Arş. Gör. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, ozan.aytepe@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3008-380X.

Başvuru Tarihi (Received): 16.02.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 25.04.2024

Giriş

Çokkültürlülük, dil, din, etnisite gibi farklılıklardan kaynaklanan kültürel kimliklerin bir arada yaşama ve idame edilme durumu olarak açıklanabilir. Günümüzde, her toplum kendine özgü kültürel dinamikler ve bu dinamiklerle ilişkili çeşitliliklerle yüz yüzedir. Ancak, çeşitli etnik, kültürel, dilsel ve dinsel arka planlara sahip bireylerin bir araya geldiği toplumlarda bu çeşitlilik, özellikle benzersiz ve karmaşık sorunlar doğurabilmektedir. Bu tür toplumlarda karşılaşılan en yaygın sorunlardan biri, farklılık içeren toplulukların bir arada yaşamasını sağlamak, bu çeşitliliğin yasal bir zeminde tanınmasını ve korunmasını garantilemek ve bunun yanı sıra, tüm toplum üyeleri arasında ortak bir ulusal kimlik ve birlik duygusu geliştirebilmektir. Bu sorunlar, çokkültürlülük ve toplumsal bütünleşme çabaları açısından önemli zorluklar oluştururken, aynı zamanda sosyal, siyasal ve hukuki düzenlemelerin kapsamlı bir şekilde ele alınmasını gerektirmektedir. Çeşitliliğin bir arada yaşamasını sağlamanın ötesinde, bu farklılıkların uyum içinde bir arada var olabilmesi için toplumların daha kapsayıcı, adil ve eşitlikçi bir yapıya bürünmesi gerekmektedir.

Çokkültürlülük öncesinde toplumsal barışı tesis etme olarak algılanmaktayken, çağdaş bazı toplumlarda tek kültürcülüğe ve tekçi düşünceye karşı olarak da var olmaya başlamıştır. Aslında çokkültürlü veya çokkültürcü düşünce ve toplum algısı özellikle ulus devletlerin tekçi zihniyetinin getirmiş olduğu bir olgu olarak bakılabilir. Çünkü ulus devletin bazı toplumlarda baskıcı bazı toplumlarda da yok sayma yaklaşımı nedeniyle toplumsal barışın ve birlikteliğin çokkültürlü/çokkültürcü bir toplum anlayışıyla tesis edilebileceği düşüncesini ortaya çıkarmıştır.

Böyle bir toplumsal yapı, sadece yasal ve siyasal düzenlemelerle sağlanamayıp, aynı zamanda toplumun her kesiminden bireylerin bu çeşitliliği benimsemesi ve ulusal birlik duygusunu içselleştirmesi ile mümkün olacaktır. Bu süreç, eğitim sistemlerinden medyaya, sivil toplum kuruluşlarından hükümet politikalarına kadar geniş bir yelpazede stratejik ve kapsamlı bir yaklaşımı gerektirir. Dolayısıyla, çeşitli kültürel yapılar arasında bir denge kurulması ve bu denge üzerinden ortak bir ulusal kimlik hissinin inşa edilmesi, günümüz toplumlarının önünde duran en büyük meydan okumalardan biri olarak ön plana çıkmaktadır.

Farklı kültürlerin birlikteliğinin mevzubahis olduğu bir durumda adaletten nasıl söz edilebilir? Tarihsel olarak farklı adalet anlayışları var olmuştur. Farklı toplumsal yapılar, farklı gelenekler ve ideolojiler farklı adalet anlayışlarını oluşturmuştur. Elbette ki zamanla değişen adalet uygulamaları söz konusudur. Adalet, birlikte yaşayabilmenin ve toplum olabilmenin önkoşuludur. Toplum dediğimiz olgu birliğin ve konsensüsün eşitlikçi bir vatandaşlık duygusuyla var olan bir durumdur. Bu bağlamda toplum olma olgusu beraberinde belli kurallar da getirmektedir. Bu kurallar çokkültürlü bir toplumda var olabilmenin ön koşulu durumundadır. Muhakkak ki bazı durumlarda bir çatışma da söz konusu olacaktır. Toplum olabilmenin ve çoğunluğun düzeni/varlığı için avantajlı durumu tercih etme zorunluluğu vardır.

Her toplumun ve ideolojinin kendine ait adalet anlayışı vardır. Liberalizm, komünizm ve faşizm adalet anlayışları gibi. Peki, evrensel bir adalet anlayışından söz edebilir miyiz? Çokkültürlü bir toplumda birlikteliği sağlayıcı gerek bireysel gerek grup hakları noktasında farklı teoriler geliştirilebilir ve uygulanabilirliği tartışma konusu edilebilmelidir. Bu düşüncelerin yanında, Çokkültürlü toplumlarda gücün merkezi olmaktan çıkarılması adaleti sağlama açısından önemlidir. Günlük yaşamlarında farklı topluluklar sürekli karşı karşıya geldiklerinden, bu düzeydeki farklılıklara duyulan saygı onlar için önemlidir (Parekh 2002: 271).

Çokkültürlü toplumlar belli bir coğrafik mekân içerisinde birlikte yaşama durumu ile karşı karşıyadır. Nitekim böyle bir durum oluşmadığı/oluşturulmadığı zaman bir kopuş ve belirsizlik toplumsal birlikteliğe ve beraber yaşama kültürüne engel olacaktır. Dolayısıyla birlikte olma ve eşit bir şekilde yaşamlarını/yaşam alanlarını idame etme istenci adalet olgusunu mutlak gereklilik olarak karşımıza çıkarmaktadır. Çünkü adalet olgusu tam tesis edilmediği sürece çatışma ve kopuş

kaçınılmaz olacaktır. Peki, bunun için gerekli olan çoğulcu bir anlayış içerisinde adaletin dağıtımını mıdır?

Çoğulcu demokrasi düşüncesi, bir toplum içerisinde farklılıkların olabileceğini ve bu farklılıkların bir aradalığını yaşam alanı ve yönetim açısından öngörmektedir. Toplulukların, kendi kültürlerini, kimliklerini koruyarak yaşamaları çokkültürlü toplumların bir gereğidir. O zaman asıl soru çokkültürlü yapı içerisindeki bu toplulukların bir arada, eşit, özgür, demokratik yaşayabilmeleri için bu toplumlarda belli bir adalet anlayışı var mıdır? Evrensel bir adalet durumu mevzubahis midir? Bu anlamda klasik ve modern evrensel teorilerin ortaya atmış olduğu adalet ilkeleri bulunmaktadır. Rawls ve Walzer'ın öne sürmüş olduğu düşünceler çokkültürlü toplumlarda adalet durumuna birer katkı niteliğindedir. Bu iki önemli teorisyen yeri geldiğinde bireysel hak ve özgürlükleri öngörürken bazen de adalet olgusunun bir siyasi pazarlık konusu olamayacağını belirtmişlerdir. Sonuç olarak çokkültürlü bir toplumda adaletin bireysel haklar noktasında mı yoksa grup hakları noktasında mı olacağı durumu tartışılmaktadır.

1. John RAWLS: Rasyonel Bireylerin Adaletin İlkeleriyle Buluşması

John Rawls, çağdaş siyaset felsefesinin önde gelen düşünürlerinden biri olup, adalet teorisi üzerine önemli katkılarda bulunmuştur. Rawls'un adalet teorisi, 1971 yılında yayımlanan "A Theory of Justice" adlı eserinde ortaya konmuştur (Rawls, 1971). Rawls'ün adalet teorisi, toplumun temel kurumlarının, adaletin iki ilkesine dayalı olarak düzenlenmesi gerektiğini savunur. Bu makalede, Rawls'ün adalet teorisi ve bu teorinin toplum sözleşmesi bağlamındaki önemi üzerinde durulacaktır.

Adalet olgusu üzerine düşüncelerini tartışma konusu yaptığımız düşünürlerden John Rawls için önemli olan bazı noktalar vardır. Toplumun temelini oluşturan sosyal, ekonomik ve politik kurumların adaletin sağlanması çokkültürlü yapı içerisindeki kimliklerin vatandaşlık haklarının sağlanmasında önemli olduğunu görülmüştür. Bu kurumların hakların kullanılma biçimi etkilediğini görmekteyiz. Rawls için "Adalet" in önemli olduğu görülmektedir. Bu kurumların yöneten ilkeler rasyonel bir şekilde elde edilmeli ve bu ilkeler bir kez belirlendikten sonra değiştirilmemelidir (Parekh, 2002: 104). Çünkü bu birlikteliğin toplumsal aktarım olarak ilerleyebilmesi için mevcut durumun politik bir sahaya ve düşünceye bırakılmamasının gerekliliği görülmektedir. Rawls bir meşruiyet sorunsalından başlayarak siyasal adalet anlayışına ulaşmaya çalışmaz. Ancak Rawls'un siyasal adalet anlayışı sonuçta bizi vatandaşlar arasındaki ilişkiyi düzenleyen siyasal adaletin ilkeleri dolayısıyla bir meşruiyet anlayışına götürür (Keyman, 2002: 107). Rawls, siyasal adalet kavramını herhangi bir erdem veya ilke olarak değil, siyasal ve yasal bir düzenin meşruiyetini sağlayan bir ilke olarak geliştirmeye çalışır (Keyman, 2002: 107). Bu bağlamda Rawls, adalet anlayışını çoğunluğun mutluluğuna karşı bireyin dezavantajlı duruma düşmesine karşıdır. Rawls'un felsefesi, teorik bir çerçeve şeklinde detaylandığı "hakkaniyet olarak adalet" kavramı etrafında yoğunlaşmıştır. Onun teorisi öncelikli olarak bir toplumun temel yapısını yönetmesi gereken ilkelerle ilgilenmektedir. Rawls, hak ve görevlerin bireyler arasında nasıl dağıtıldığına, sosyal ve ekonomik avantajların nasıl dağıtılması gerektiğine bakmaktadır.

Amerikan siyaset felsefecisi olan Rawls, Adalet Teorisi eserinde hakkaniyet olarak adalet teorisini geliştirmiştir. Rawls' un adalet teorisi iki amaca yöneliktir. Birinci amacı, ahlaki yargılarımızla, alternatif teorilerin önerdiği ilkelerden daha iyi uyum gösterecek az sayıda adalet ilkesi belirlemek. İkincisi amaç ise, faydacılık ve rasyonel sezgiciliğe alternatif evrensel bir teori geliştirmedir. Rawls, faydacı teorileri amaca yönelik olduğu için eleştirmektedir. Evrensel adaletin amaçsal bir temel üzerinde oturtulamayacağını söylemektedir. Rawls'a göre ancak amacı olmayan adalet ilkeleri, çağdaş bir toplumdaki anlayışlar ile çatışmayacak aksine bir uyum içerisinde olacaktır. Rawls bu düşüncesini akli bir zemine oturtmak için, sosyal sözleşme teorilerindeki tabiat haline karşılık gelen bir durum üzerine tahayyül etmektedir.

Çokkültürlü toplumda söz konusu adalet anlayışının toplumda mevcut adalet yargılarını yansıtacak bir niteliğe sahip olması gerekir. Rawls, belirtilen şartlar altında bir araya gelen tarafların iki adalet ilkesi üzerinde anlaşmaya varacaklarını öngörmektedir. Birinci ilke, herkesin başkalarının aynı hürriyeti ile bağdaşan en geniş temel hürriyete sahip olmak konusunda eşit hakkı vardır. İkinci ilke, sosyal ve ekonomik eşitsizlikler hem herkesin yararına olacak hem de mevkiler ve görevlerin herkese açık olmasını sağlayacak şekilde ayarlanmalıdır (Yayla, 2000: 85).

Birlikte yaşamanın ana tema olduğu çokkültürlü yapılara Rawls haklar noktasında farklı bakmaktadır. Rawls adalet noktasında belirtmiş olduğu görüşünde bireysel hakları grup haklarına öncelikle. Çünkü ona göre bireyin hakları teminat altına alınması grup haklarından öncedir. Bu yönüyle liberalizmin bireyci düşüncesinin esas alan Rawls "Bazı insanların, diğer bazılarının özgürlüğünü kaybetmesi pahasına "daha iyi" olanı paylaşması asla haklı görülmez. Adalet anlayışı, birkaç kişinin, çoğunluğun mutluluğu adına feda edilmesine izin vermez.

Bir Adalet Kuramı adlı kitabında Rawls, " hakkaniyet olarak adalet" fikrini savunurken faydacı bir adalet düşüncesinden ziyade toplumsal adaletin sağlanması temennisi içerisindedir. Bir başka kitabı olan "siyasal liberalizm" de ise bir sözleşmeden bahsetmektedir. Rawls bu sözleşmede "toplumun bazı üyelerini değil hepsini kapsayan bunların arasında birtakım konum ve bununla ilgili rol taşıyan bireyler olarak değil toplumun üyeleri(vatandaşlar) olarak yapılan farazi bir anlaşmadır." (Rawls, 2007: 290) demektedir. Rawls bu düşüncesini kantçı ifadesiyle "hakkaniyet olarak adalet" diye ifade etmektedir.

Rawls'a göre demokratik toplumların politik kültürlerinin temelinde insanların özgür ve eşit olduğu fikri ile toplumun bu insanlar arasında gönüllü bir iş birliği sistemi olduğu fikri vardır. Rawls, adalet ilkelerine demokratik toplumların politik kültürlerinden yararlanarak vardığından bu ilkelerin ahlaki geçerliliklerini tamamen bu toplumlarla sınırlı tutar ve göreceli bir adalet ilkeleri tanıma yapma riskine girer. Aynı zamanda ilkelerin çağdaş yaşamın katı gerçeklerinden ibaret olmayıp hakiki bir normatif güce sahip olduklarını da göstermek zorundadır. (Parekh, 2002:106) Bu bağlamda Rawls'un çokkültürlülük ya da çoğulluk realitesine liberal eksenli politik bir adalet düşüncesidir. Rawls'a ait bir başka kavram olan "temel yapı" düşüncesine baktığımızda toplumun arkasındaki kurumları ve mülkiyet sahiplerini eşitlemek için çeşitli düzenlemeler barındıran ve asıl amacı gelir, miras ve vergileri arka plan adaletine aykırı eğilimleri düzeltme ve tesis etmeye yönelik işlemleri içeren bir kavram olduğu görülmektedir.

Rawls, temel yapı ile başladığını ve bu yapının arka plan adaletini korumak için ne türlü ayarlamalar yapması gerektiğini bulma düşüncesindedir. Bu anlamda Rawls'un temel amacı, "temel yapı ile bireylere ve birliklere belli işlemlerde takip edilmek üzere doğrudan uygulanan kurallar arasında kurumsal bir iş bölümüdür."(Rawls, 2007: 299) bu bağlamda kurumsal bir iş bölümünün kurulması halinde bireyler ve birlikler bu kavram çerçevesinde amaca daha etkin takip imkânına kavuşmuş olacaklardır. Ve bu anlamda toplumsal arka plan adaletinin korunduğundan da emin olmuş olurlar.

Rawls, politik liberalizm kavramını temellendirirken üç varsayımdan hareket etmektedir. İlk olarak "adalet toplumun birinci erdemidir ve üzerinde anlaşma sağlamak politik istikrarın zorunlu ön şartıdır. İkincisi, yalnızca Rawls'un önerdiği iki adalet ilkesi, insanların özgürlüğü ve eşitliği kavramı ile toplumun gönüllü bir iş birliği sistemi olduğu kavramıyla uyumludur. Rawls iyilik kavramlarının çoğulluğunu kabul etmeye çok istekli olmasına rağmen bunun adalet ilkeleri içinde geçerli olabileceğini düşünmez. Üçüncüsü, ilkeler müstakildir ve kapsamlı bir liberalizm gerektirmezler." (Parekh 2002:109) bu bağlamda Rawls devlet ve kurumlarının bağlı oldukları düşünce ekseninde politik adalet kavramını kullanarak bireyi yani vatandaşları teşvik etmelidir. Bu düşünceden anlaşılacağı üzere Rawls çokkültürlü bir toplumda vatandaşın katılımının önemini vurgulamaktadır.

Rawls'un teorisine çokkültürlü toplumlarda adalet noktasında bakıldığında toplumsal eşitsizliklerde genel bir avantaj durumu söz konusu ise kabul görmektedir. Ve fakat eşit bir paylaşım adaletin gereğidir. Grup ya da çoğunluğun yararı söz konusu olduğu zaman da bile özgürlükler temel unsur olmalıdır. Dolayısıyla çalışmanın başında da ifade edildiği üzere bazı haklar politik düşünceye ve politik pazarlığa konu ve malzeme edilemeyeceğinin önemini vurgulamaktadır.

Rawls'un adalet teorisi, çokkültürlü toplumlar için önemli bir bakış sağlar. Özellikle, eşit temel haklar ve özgürlükler ilkesi, farklı kültürel grupların hak ve özgürlüklerini korumayı hedeflemektedir (Armağan, 2007). Bununla birlikte, Rawls'un teorisi, kültürel özgürlüklerin sınırları ve çokkültürlü toplumda eşitlik sağlama yöntemleri konusunda önemli katkılarda sağlamıştır (Yılmaz, 2013: 226).

1.1. Rawls'ün Adalet Teorisi ve Adaletin İki İlkesi

John Rawls'un teorisinin odak noktası, toplum içerisinde refahın, hakların ve özgürlüklerin bireyler arasında adil bir şekilde nasıl paylaşılması gerektiğiyle ilgilidir. Bu bakış açısıyla Rawls, idealist bir perspektife sahip olmakla birlikte, teorisinin pratikte uygulanabilirliğine ve somut ilkeler sunma kapasitesine de büyük önem verir. Bu çift yönlü yaklaşım, Rawls'un teorisini hem idealist hem de gerçekçi bir felsefe yapar ve çağdaş toplumların karşılaştığı adalet sorunlarına çözüm getirebilecek bir yapı sunar.

Rawls, rasyonel bireylerin, adaletin iki ilkesi üzerinde oybirliğiyle anlaşacağını öne sürmektedir. Rawls'a göre adaletin birinci ilkesi, her bireyin, başkalarının benzer özgürlükleriyle uyumlu en kapsamlı temel özgürlüklere eşit hakka sahip olması gerektiği düşüncesidir. Bu düşünceye konuşma, toplanma ve vicdan gibi özgürlükler de dâhildir. Bir diğer ilkesi ise (farklılık ilkesi), sosyal ve ekonomik eşitsizliklerin hem herkesin yararına olması makul olarak beklenecek hem de herkese açık olan pozisyon ve makamlara bağlı olacak şekilde düzenlenmesi gerektiğini savunur. Adil fırsat eşitliği toplumun en az avantajlı üyelerinin refahına öncelik verir ve eşitsizliklere yalnızca en az durumdakilerin yararına olması durumunda izin verir (Rawls, 1971:65-66).

John Rawls, adalet teorisinde evrensel geçerlilik iddiasıyla modern politik felsefeye önemli bir katkıda bulunmuştur. Onun teorisi, normatif bir çerçevede, adaletin genel ilkelerini formüle etmeyi amaçlar. Bu çerçevede Rawls, adalet anlayışını iki temel özelliğe dayandırır: genellik ve evrensellik. Bu özellikler, dünya genelinde farklı toplumların karşılaştığı adaletsizlik ve eşitsizlik sorunlarına çözüm getirebilecek bir yöntem sunar. Rawls'ın teorisinin temel amacı, farklı kültürel, sosyal ve ekonomik yapıya sahip toplumlar arasında dahi uygulanabilir evrensel adalet ilkelerini belirlemektir. Bu kapsamda, Rawls, toplumların karşılaştığı sorunları temel alarak, bu sorunlara evrensel bir çözüm önerisi getirecek ilkeleri ortaya koymayı hedefler. Bu ilkelerin belirlenmesinde, Rawls'ın "bilgisizlik perdesi" kavramı üzerine kurduğu düşünsel deney, bireylerin toplumsal konumlarından bağımsız olarak adil ilkeler üzerinde tarafsız bir şekilde anlaşabilecekleri bir yöntem sunar. Rawls'ın adalet anlayışı, toplumların karşılaştığı adaletsizlik ve eşitsizlikleri çözme amacı güder. Bu amaca ulaşmak için, bireylerin toplumsal konumları, yetenekleri veya sosyal sınıfları gibi özel çıkarlarını bir kenara bırakabilecekleri bir anlaşma durumunu hayal eder (Rawls, 1971). Bu, Rawls'ın adalet teorisinin temelini oluşturur ve evrensel adalet ilkelerinin belirlenmesinde kritik bir rol oynar. Rawls'ın adalet teorisinde vurguladığı genellik ve evrensellik özellikleri, onun adalet anlayışının sadece belirli bir topluma değil, dünyanın dört bir yanındaki farklı toplum yapılarına uygulanabilirliğini ifade eder. Bu, Rawls'ın teorisini, küresel adalet sorunlarına yönelik evrensel bir çözüm önerisi olarak öne çıkarır.

John Rawls'a göre, insanların adalet ihtiyacı, toplumsal yaşantının temel dinamiklerinden kaynaklanır. Toplum, bir yandan karşılıklı menfaatler temelinde oluşturulan bir iş birliği alanı olarak işlev görürken, diğer yandan da farklı bireysel ve grup çıkarlarının çatışma potansiyelini içinde barındırır. Bu çatışma potansiyeli, toplumda bir arada yaşamının zorunlu kıldığı koşullar

çerçevesinde, malların, refahın ve temel hak ve özgürlüklerin nasıl dağıtılacağı sorununu ortaya çıkarır. Rawls, bu sorunların adil bir şekilde çözülebilmesi için toplumda belli başlı adalet ilkelerinin var olması gerektiğini savunur. Bu ilkeler, toplumun adalet ihtiyacını karşılamak üzere tasarlanmıştır ve adaletin gerçekleştirilmesi için zemin hazırlar.

Rawls'un teorisinde adalet, bireyler arasında bir uzlaşma sağlamayı amaçlar. Bu uzlaşma, toplumun farklı kesimlerinin çıkarlarının dengelenmesi ve çatışmaların adil bir temelde çözülmesi yoluyla elde edilir. Rawls, adaletin koşullarını, toplumsal iş birliğinin gerekliliği ve çıkar çatışmalarının kaçınılmazlığı bağlamında ele alır. Bu çerçevede, adalet ilkeleri, toplumun her üyesinin haklarına ve refahına saygı gösterilmesini sağlayacak şekilde tasarlanmalıdır. Adaletin bu koşulları, toplumsal yaşamın hem zorunlu hem de kaçınılmaz sonuçlarıdır. Toplumun adalet ihtiyacı, bireylerin ve grupların karşılıklı bağımlılıkları, çıkarları ve çatışmaları nedeniyle ortaya çıkar. Rawls'un adalet teorisinde öne sürülen ilkeler, bu ihtiyacı karşılayacak şekilde toplumsal sözleşme teorisine dayanır. Bu ilkeler, toplumun temel yapısını oluşturan kurumların nasıl şekillendirilmesi gerektiğine dair genel bir çerçeve sunar ve bireylerin adil bir toplumda nasıl muamele görmesi gerektiğini belirler. Rawls'un adalet anlayışı, toplumun temel yapısının ve toplumsal yaşamın koşullarının bir yansımasıdır. Adalet ihtiyacı, bireylerin ve grupların çıkarlarının çatışma potansiyelini ve karşılıklı bağımlılıklarını dikkate alarak, toplumun her üyesi için adil bir yaşam alanı oluşturma çabasıdır. Rawls, bu çerçevede adalet ilkelerini, toplumsal yaşamın kaçınılmaz koşullarına bir yanıt olarak kurgular.

John Rawls'un adalet anlayışı, hakkaniyet kavramını merkeze alarak, ahlaki veya metafizik bir doktrinden ziyade, adil bir toplum düzeninin nasıl kurulabileceğine dair somut ilkeler ve yöntemler sunar. Bu çerçevede, Rawls'un adalet teorisi, karar alma süreçlerinde, seçimlerde ve tercih yapma eyleminde adaleti bir eğilim olarak ele alır. Bu yaklaşım, adaleti anlama ve ona ulaşma yolunda bireylerin rasyonel ve özgür iradelerini vurgular.

Rawls, "orijinal pozisyon" ve "bilgisizlik perdesi" kavramlarıyla, bireylerin sosyal konumlarını veya kişisel çıkarlarını bilmeden adil bir toplum düzeni üzerinde anlaşmaları gerektiğini savunur. Bu düşünsel yapı, hakkaniyet olarak adaletin, kamusal alanı şekillendirme ve adalet ilkelerini hayata geçirme potansiyeline sahiptir. Bu durum, adaletin sadece teorik bir tartışma konusu olmadığını, aynı zamanda pratikte uygulanabilir ve yaşayan bir felsefe olabileceğini gösterir. Rawls'a göre hakkaniyet olarak adalet, toplumun temelini, nesilden nesile devredilen ve özgür, eşit bireylerin sosyal iş birliğine dayalı bir sistem olarak görür. Bu sistem, vatandaşların rasyonel ve özgür bireyler olarak bir araya geldikleri, kişisel görüşlerini, hedeflerini ve dünya görüşlerini serbestçe ifade edebildikleri bir kamusal alanı ima eder. Rawls, bu kamusal alanın, bireylerin iyi bir yaşam arayışını sürdürebilmeleri için gerekli olan tolerans, saygı ve özgürlük değerlerine dayandığını vurgular. Bu perspektif, liberal düşüncenin temelini oluşturur; çünkü farklı hedefleri ve yaşam tarzlarını desteklerken, toplumun çeşitliliğini ve bireylerin iyi bir yaşam arayışındaki özgürlüğünü önemser. Rawls'un yaklaşımı, toplumun her bireyin belirli bir değer sistemine uymaya zorlanmadığı, herkesin birbirini tolere ettiği ve saygı duyduğu bir ortamda özgürce seçtikleri yaşam tarzlarını sürdürebilecekleri bir yapı önerir. Böylece, Rawls, bireyin özgürlüğünü ve toplum içindeki çeşitliliği koruyan, hakkaniyet temelli bir adalet anlayışını savunur. Bu anlayış, adaleti sadece teorik bir ideal olarak değil, aynı zamanda toplumsal bir gerçeklik olarak ele alır ve toplumun adil bir iş birliği sistemine dayalı olarak nasıl düzenlenebileceğine dair somut ilkeler sunar (Rawls, 1972).

2. Michael Walzer

Michael Walzer, adalet teorisini "Spheres of Justice: A Defense of Pluralism and Equality" (1983) adlı eserinde ortaya koymuştur. Walzer, adaletin, toplumun farklı alanlarında (örneğin ekonomi, eğitim, siyaset) eşitlik ve özgürlüğü sağlayan bir dizi norm ve değerler bütünü olarak

tanımlamaktadır. Walzer'ın teorisinin temelinde, adaletin sadece tek bir ilke veya değer üzerinden değil, çok boyutlu ve çeşitli alanlarda uygulanabileceği yatar (Walzer, 1983:10-12).

Walzer, "adalet alanları" (spheres of justice) adını verdiği bu alanlarda, her birinin kendi içinde özgül norm ve değerlere sahip olduğunu ve adaletin bu norm ve değerler doğrultusunda sağlanabileceğini savunur (Walzer, 1983: 31-32). Böylelikle, Walzer'ın adalet teorisi, farklı sosyal alanlarda eşitlik ve özgürlük sağlamak amacıyla, her alan için uygun olan adalet anlayışını geliştirmeye çalışır. Walzer'ın adalet teorisi, çokkültürlü toplumlar için özellikle önemlidir, çünkü farklı kültürel grupların özgürlüklerini ve haklarını korumaya yönelik bir yaklaşım sunar. Walzer, adaletin kültürel gruplar arasında diyalog ve müzakere ile sağlanabileceğini vurgular (Walzer, 1983: 314-315). Bu yaklaşım, çokkültürlü toplumların çeşitli değer ve normlarını dikkate alarak adaleti sağlamaya çalışır (Göğüş, 2012: 34-35). Özellikle, Walzer'ın "kültürel pluralizm" olarak adlandırılan anlayışı, çokkültürlü toplumlar için önemli bir temel sunar. Kültürel pluralizm, toplumun farklı kültürel gruplarının değer ve normlarını kabul eden ve onlara saygı gösteren bir yaklaşımdır (Walzer, 1993: 11-12). Bu anlayışa göre, adaletin sağlanması için farklı kültürel gruplar arasında diyalog ve iş birliğine dayalı bir süreç gereklidir (Can, 2015: 87-88).

Michael Walzer'ın adalet teorisi, çokkültürlü toplumlar için önemli bir yaklaşım sunsa da bazı eleştirilere maruz kalmıştır. Bu eleştirilerin başında, Walzer'ın teorisinin kültürel gruplar arasında eşitlik sağlama konusunda yetersiz kalabileceği iddiası gelir (Hart, 2000: 6-87). Bazı eleştirmenler, Walzer'ın adalet alanları yaklaşımının, belirli kültürel grupların hak ve özgürlüklerini sınırlayabileceğini ve sosyal eşitsizliklere yol açabileceğini savunur (Taylor, 1994: 28-39). Bir başka eleştiri ise, Walzer'ın teorisinin belirli değer ve normların evrenselliğini sorgulamasıdır. Walzer, adalet alanlarının farklı sosyal ve kültürel bağlamlarda uygulanabilir olduğunu savunurken, bazı eleştirmenler bu anlayışın, insan hakları ve evrensel değerler gibi kavramları göz ardı edebileceğini belirtir (Nussbaum, 2000: 81-82). Buna karşılık, Walzer ve onun destekçileri, eleştirilere yanıt olarak, adalet alanlarının esnek ve çok boyutlu yapısının, farklı kültürel gruplar arasında eşitlik ve adaleti sağlamaya yönelik önemli bir çerçeve sunduğunu savunur (Göğüş, 2012: 39-40). Walzer'ın teorisi, diyalog ve müzakere temelli bir adalet anlayışıyla, çokkültürlü toplumların farklı değer ve normlarını dikkate alarak adaleti sağlama yolunda önemli adımlar atabilir. Michael Walzer'ın adalet teorisi, çokkültürlü toplumlar için önemli bir perspektif sunarak, farklı sosyal alanlarda adaletin sağlanabileceğini öne sürer. Kültürel plüralizm ve adalet alanları kavramlarıyla, Walzer, farklı kültürel grupların hak ve özgürlüklerini koruyarak, adalet ve eşitlik sağlama konusunda önemli bir yaklaşım geliştirir. Bu teori, eleştirilere rağmen, çokkültürlü toplumların adalet anlayışlarını ve uygulamalarını geliştirmek için önemli bir temel sağlar.

Michael Walzer'ın adalet teorisi, çokkültürlü toplumlar için önemli bir çerçeve sunmasına rağmen, uygulamada karşılaşılan zorluklar ve çelişkiler de dikkate alınmalıdır. Özellikle, kültürel gruplar arasında diyalog ve müzakere süreçlerinin ne kadar etkili olduğu, sosyal ve siyasi bağlamın önemli bir rol oynadığı bir sorundur (Kymlicka, 2002: 56-58). Bu nedenle, Walzer'ın adalet teorisi, çokkültürlü toplumlar için adaletin sağlanması yolunda önemli bir rehber olsa da gerçek dünya koşullarında etkili bir çözüm sunmak için, farklı sosyal ve siyasi bağlamlarda uygulanabilirliği test edilmelidir. Ayrıca, Walzer'ın adalet teorisi, kültürel gruplar arasındaki güç dengesini ve eşitsizlikleri dikkate almalıdır. Çokkültürlü toplumlar içinde, bazı kültürel gruplar diğerlerinden daha avantajlı konumda olabilir ve bu durum, adalet alanları ve diyalog süreçlerinin işleyişini etkileyebilir (Young, 1990: 61-62). Bu nedenle, Walzer'ın teorisinin, adaleti sağlamak için güç dengesini ve sosyal eşitsizlikleri ele alacak şekilde geliştirilmesi önemlidir. Michael Walzer'ın adalet teorisi, çokkültürlü toplumlar için önemli bir yaklaşım sunmakla birlikte, bu teorisinin uygulanabilirliği ve etkinliği konusunda dikkatli olunmalıdır. Walzer'ın teorisi, farklı sosyal ve siyasi bağlamlarda uygulanarak ve güç dengesini ve sosyal eşitsizlikleri dikkate alarak daha etkili bir adalet anlayışı sunabilir.

Michael Walzer, John Rawls'ın adalet teorisine alternatif bir bakış açısı sunar ve evrensel bir adalet anlayışının mümkün olmadığını savunur. Walzer'a göre adalet, belirli bir toplumun, belirli bir zaman diliminde ortaya çıkan ihtiyaçlara yanıt olarak ürettiği özgün bir olgudur. Bu perspektife göre, adalet anlayışı, her toplumun kendi iç dinamikleri ve değer yargıları çerçevesinde şekillenir ve bu nedenle dışarıdan bir modelin uygulanması yerine, her toplumun adaleti kendi koşulları içinde anlamlandırması ve uygulaması gerekir. Walzer, adaleti tanımlamanın ötesinde, adaletin nasıl dağıtılacağına odaklanır ve her toplumun kendine has iyi ve kötü anlayışları olduğunu vurgular. Bu çeşitlilik, adaletin sadece spesifik ve yerel bağlamlarda anlaşılabilir ve gerçekleştirilebilir olduğu fikrini destekler. Walzer'in yaklaşımı, toplumsal adaletin, her toplumun kendi tarihinden, kültüründen ve sosyal yapısından beslenen dinamik ve değişken bir süreç olarak görülmesini savunur. Bu bakış açısı, adaletin evrensel ilkelerle değil, toplumsal pratikler ve yerel değerlerle şekillendiğini öne sürer, böylece adaletin gerçekleştirilmesi, her toplumun kendi içerisinde gelişen bir süreci ifade eder.

Michael Walzer'ın teorisi, John Rawls'un bireyci liberalizmine karşı bir komüniter yaklaşım sergiler. Walzer, adalet anlayışını bireyler üzerinden değil, topluluklar üzerinden şekillendirme eğilimindedir. Bu bakış açısıyla, Walzer, toplumu, bireylerin ötesinde, bir bütün olarak ele alınması gereken bir varlık olarak görür ve topluluğun değerlerini, ihtiyaçlarını ve geleneklerini adaletin temeli olarak kabul eder. Bu yüzden Walzer, soyut ve evrensel prensiplere dayanan, faydacı ve hak temelli dağıtıcı adalet teorilerine bir alternatif sunar. Ona göre bu tür teoriler, toplumsal gerçekliğin karmaşıklığına ve çeşitliliğine yeterince yanıt veremeyen, kurumsal düzenlemelerde uygulanması zor olan yaklaşımlardır. Walzer, Rawls'un teorisinin, gerçek dünya toplumlarının yapısına ve dinamiklerine uyum sağlamada yetersiz kalacağını öne sürer. Bu eleştiri, Rawls'un evrensel adalet ilkelerinin, farklı kültürel, tarihi ve sosyal bağlamlardaki toplumların özgün ihtiyaçları ve değerleriyle tam olarak örtüşmeyebileceği fikrine dayanır. Walzer'a göre, adaletin gerçekleştirilmesi, her toplumun kendine has özelliklerine ve üyelerinin paylaştığı değerlere dayanmalıdır. Bu nedenle adalet, topluluk merkezli bir yaklaşımla, yerel bağlamlarda, toplumun kendine özgü koşulları içinde tanımlanmalı ve uygulanmalıdır. Walzer'ın teorisi, Rawls'un bireyci ve evrenselci yaklaşımına karşı, toplumsal bağlamı ve topluluk değerlerini ön plana çıkaran bir komüniter perspektif sunar. Bu yaklaşım, adaleti, her toplumun iç dinamikleri ve topluluk değerleri doğrultusunda şekillendiren, daha yerel ve pratik bir süreç olarak ele alır.

Michael Walzer'a göre, normatif anlamda evrensel bir adalet düzeni bulunmamaktadır; adalet, belirli topluluklara özgüdür ve her topluluğun kültürü, dini ve siyasal düzeni farklılık gösterir. Bu çeşitlilik, adaletin toplumsal bağlama ve topluluğun ortak değerleri çerçevesinde anlaşılmasını gerektirir. Walzer, bu nedenle evrensel bir adalet anlayışının var olamayacağını, çünkü her topluluğun bütünsel ve homojen bir bakış açısına sahip olmasının mümkün olmadığını ileri sürer. Bu görüşe göre, adalet kavramı, toplumsal yapılar ve değerler bağlamında şekillenir ve bu nedenle görecelidir. Ancak, Walzer adaletin göreceli doğasını kabul etse de adaletin inşasını iki temel ilkeye dayandırır. Birincisi, her bireyin kendi payına düşeni alması gerektiği; ikincisi ise, sosyal değerlerin toplumun içsel dinamikleri ve değerleri doğrultusunda dağıtılması gerektiğidir. Bu ilkeler, adaletin toplumsal bağlamda nasıl şekillendirilmesi gerektiğine dair bir çerçeve sunar ve her toplumun kendi değerlerine ve ihtiyaçlarına göre adaleti tanımlaması ve uygulaması gerektiğini vurgular. Walzer'ın yaklaşımı, adaletin mutlak ve evrensel ilkelerden ziyade, her toplumun kendine özgü koşulları içinde anlaşılması ve gerçekleştirilmesi gereken dinamik bir süreç olarak görülmesini savunur. Bu bakış açısı, adaletin toplumsal bağlamın derin bir anlayışını gerektirir ve toplulukların kendi iç dinamiklerine ve değerlerine saygı duyulmasının önemini vurgular. Dolayısıyla, Walzer'ın teorisi, adaletin göreceli ve topluluk merkezli doğasını öne çıkarırken, aynı zamanda adaletin nasıl tanımlanıp dağıtılacağına dair somut ilkeler de sunar. Bu yaklaşım, adaletin çeşitli toplumsal yapılar ve değerler ışığında nasıl şekillendirileceğine dair kapsamlı bir çerçeve sağlar (Rosenblum, 1984: 582).

Walzer teorisinde bazı adalet alanlarından bahsetmektedir: toplum üyeliği, güvenlik ve refah, kamu makam ve mevkileri, eğitim, zor işler, serbest zaman, akrabalık, sevgi, aşk, ilahi lütuf. Walzer için siyasi güç adalet alanı için önemlidir. Çünkü bu güç diğer sosyal alanları gibi değildir. Çünkü sosyal sınırları ve alanları siyasi güç belirlemektedir. Dolayısıyla bir toplum politik anlamda örgütlenmezse toplumsal adalet anlamsızlaşacaktır. Walzer'ın belirlemiş olduğu ilk adalet alanı toplum üyeliğidir. Walzer'a göre "bir sosyal adalet teorisi üyelik haklarını tespit etmekle işe başlamalıdır." (Walzer, aktaran: Balı,1983:63) Çünkü adalet alanı için önemli olan topluma üye olmaktır.

Walzer teorisinde bir topluluk arar dolayısıyla kominiteryanizm önemlidir. Bu anlamdaki bu ısrarı teorisinin eleştirilebilir yanlarını görmemizi sağlamaktadır. Walzer'in teorisini yetersiz kılan asıl eksiklik "adaleti temelde kültürel öğelerle etkileşim içerisinde anlamaya çalışırken, kültürel değerleri, aslında hiç de homojen bir yapı arz etmeyen siyasal toplumda paylaşılan değerler sistemine irca etmiş bulunmasıdır." (Balı, 2001:181) Walzer, için siyasal durum ve siyasal toplum önemli unsurlardır. Bu bağlamda çokkültürlülük noktasında adaletin sağlanması ya da dağıtımını tek oğudan beklemek eksik olacaktır. Walzer'e göre adalet kültürel bir durumdur. Dolayısıyla evrensel bir durum söz konusu olamamaktadır. Bu yönüyle rawls dan ayrılmaktadır. Adalet noktasında toplulukların determinist bir durumu söz konusudur.

Topluluklar, bireyi sosyal ve kültürel olarak ele almaktadırlar. Ve fakat Liberal siyaset, vatandaşların ahlaki ve inanç temelli düşüncelerine karşı devlet erkinin tarafsızlığı söz konusudur. Dolaylar birey hakları ve dağıtımını noktasında bir anlaşmazlık söz konudur. Bu bağlamda Walzer'in teorisini çoğul bir yaklaşım içinde olduğu görülmektedir. Walzer'ın teorisini, "basit eşitlik"ten "karmaşık eşitliğe" bir geçiş ve postmodern zamanlara uygun bir söyleme sahiptir. Aynılıktan ziyade farklılık politikasından ilham alır. Yani monist değil çoğulcudur. (Rustin, aktarı: Topakkaya 1996: 1-3). Çünkü modern toplum dinamik, geçişken ve çok yönlüdür. Teori, Carens tarafından Rawls'un kuramı kadar açık olmamakla eleştirilmektedir. Carens'a göre Rawls, her ayrıntıyı birbirine bağlayıp açık biçimde bir mühendis titizliğiyle teorisini şekillendirmiş, Walzer ise daha ziyade impressyonist bir ressam edasıyla karmaşık bir teori ortaya koymuştur (Carens, aktaran: Topakkaya 1996: 47).

3. Rawls ve Walzer'ın Görüşlerinin Çokkültürlü Toplumda Adalet Olgusu Üzerine Etkisi

John Rawls ve Michael Walzer'ın adalet teorileri, çokkültürlü toplumlar açısından farklı bakış açıları sunmaktadır. Rawls'un yaklaşımı, evrensel bir adalet anlayışını temel alır ve bireylerin eşit haklara ve özgürlüklere sahip olduğu bir düzeni savunur. Bu teori, bireyler arasındaki farklılıklardan bağımsız, genel geçer ilkeler üzerinden adaletin sağlanabileceği bir çerçeve önerir. Öte yandan, Walzer'ın teorisini, kültürel çeşitliliği ve toplumsal gruplar arasındaki değer farklılıklarını ön plana çıkararak, adaletin toplumsal bağlama özgü olarak ele alınması gerektiğini vurgular. Walzer'a göre, adaletin sağlanabilmesi için bir toplumun kültürel, dini ve siyasal yapısının dikkate alınması şarttır ve bu, adaletin evrensel bir modelle değil, toplumsal özelliklere uygun şekilde tasarlanması gerektiğini gösterir. Bu iki teori arasındaki temel fark, adaletin kapsamı ve uygulanışı konusundaki yaklaşımlarında yatmaktadır. Rawls, bireylerin özgürlük ve eşitlik gibi temel değerlere sahip olması gerektiğini savunurken, Walzer, adaletin ancak toplumun kendine has değerleri ve ihtiyaçları çerçevesinde anlam kazanabileceğini belirtir. Bu nedenle, çokkültürlü toplumlar söz konusu olduğunda, Rawls'un evrenselci yaklaşımını her bireye eşit haklar tanırken, Walzer'ın göreceli yaklaşımını, farklı kültürel grupların özgünlüğünü ve toplumsal adaletin bu çeşitliliğe göre şekillendirilmesi gerektiğini öne sürer.

John Rawls ve Michael Walzer'ın adalet üzerine geliştirdikleri teoriler, çokkültürlü toplumlarda adaletin sağlanması konusunda farklı yaklaşımlar ve metodolojiler sunmaktadır. Rawls'un evrensel değerler üzerine kurulu adalet teorisi, çokkültürlü toplumların farklı kültürel grupların hak ve özgürlüklerini koruma altına alacak genel geçer bir adalet anlayışını benimsemesini teşvik

eder. Bu yaklaşım, her bireyin temel hak ve özgürlüklere eşit erişimini garantileyerek, toplumun bütününe yönelik bir adalet sağlamayı amaçlar. Ancak, bu genel geçer ilkelerin uygulanması, kültürel özgürlüklerin kapsamını ve eşitliğin nasıl sağlanacağını belirleme konusunda zorluklar ortaya çıkarabilir. Özellikle, kültürel özgünlüklerin korunması ve geleneksel değerlerin gözetilmesi gerektiğinde, Rawls'un evrensel adalet anlayışı, bu özgünlüklere yeterince duyarlı olmayabilir. Walzer'ın yaklaşımı ise, adaletin çokkültürlü toplumlar içinde farklı kültürel grupların değerlerine ve ihtiyaçlarına duyarlı bir şekilde ele alınması gerektiğini vurgular. Bu perspektif, adaletin toplum içindeki çeşitli kültürel yapıları anlama ve onlara saygı duyma ilkesi üzerine inşa edilmiş olup, toplumsal adaletin her grubun kendi içindeki değer yargılarına uygun şekilde tasarlanması gerektiğini öne sürer. Walzer'a göre, adaletin sağlanması, her kültürel grubun özgünlüğünü ve toplumsal pratiklerini göz önünde bulundurarak, bu grupların kendi içerisinde belirleyeceği adalet standartlarına dayanmalıdır (Armağan, 2007).

Walzer'ın teorisi ise, çokkültürlü toplumların adaleti sağlamak için diyalog ve müzakereye dayalı bir yaklaşım benimsemesine teşvik eder. Bu yaklaşım, kültürel gruplar arasındaki farklılıkları ve değerleri dikkate alarak, her bir grup için uygun olan adalet anlayışını geliştirmeye çalışır (Göğüş, 2012: 40-41). Çokkültürlü toplumlar, adalet ve eşitlik gibi kavramların uygulanmasında farklı yaklaşımlar gerektirir. John Rawls ve Michael Walzer'ın adalet teorileri, bu konuda farklı perspektifler sunarak, çokkültürlü toplumların adalet olgusunu ele alabilecekleri çeşitli yaklaşımlar ve stratejiler önerir. Bu teoriler, farklı kültürel grupların hak ve özgürlüklerini korumaya yönelik önemli temeller sağlar, ancak aynı zamanda çokkültürlü toplumların karşılaştığı bazı sorunları ve zorlukları da ortaya koyar.

Rawls ve Walzer'ın adalet teorileri arasındaki farklılıklar, çokkültürlü toplumların adalet anlayışlarını ve uygulamalarını nasıl geliştirebileceklerine dair önemli tartışmalara yol açmaktadır. Rawls'un evrensel adalet anlayışı ve Walzer'ın çokkültürlü adalet yaklaşımı, her ikisi de toplumların adaleti sağlamak için dikkate alabilecekleri önemli düşünceler sunar. Bu bağlamda, çokkültürlü toplumların adaleti sağlamak için hem Rawls'un hem de Walzer'ın teorilerinden yararlanabileceği öne sürülebilir. Özellikle, Rawls'un eşit hak ve özgürlükler ilkesi, farklı kültürel grupların temel haklarını korumak için önemli bir temel sağlarken, Walzer'ın diyalog ve müzakereye dayalı adalet yaklaşımı, çokkültürlü toplumların karşılaştığı farklı değer ve normları dikkate alarak adaleti sağlamaya çalışır. Rawls ve Walzer'ın adalet teorilerinin çokkültürlü toplumlar için önemli bir rehber olduğu söylenebilir. Bu teoriler, farklı kültürel grupların hak ve özgürlüklerini koruyarak, adalet ve eşitlik sağlama konusunda çokkültürlü toplumların önemli bir çerçeve sunar. Bu nedenle, çokkültürlü toplumlar, Rawls ve Walzer'ın görüşlerini adalet anlayışlarını ve uygulamalarını geliştirmek için kullanarak, daha adil ve eşitlikçi bir toplum yaratma yolunda önemli adımlar atabilir.

John Rawls ve Michael Walzer'ın adalet ve çokkültürlülük üzerine geliştirdikleri teoriler, modern politik felsefenin önemli mihenk taşlarından birini oluşturur. Rawls'un evrenselci yaklaşımı, bireylerin eşit hak ve özgürlüklere sahip olduğu bir düzeni savunarak, adaletin temelini genel geçer ilkeler üzerine kurar. Bu çerçevede, Rawls adaletin, bireylerin sosyal, kültürel veya ekonomik farklılıklarından bağımsız olarak uygulanabileceği evrensel bir değer olduğunu öne sürer. Öte yandan, Walzer'ın göreceli yaklaşımı, çokkültürlü toplumların çeşitliliğini ve kültürel gruplar arasındaki farklı değerleri temel alır. Walzer, adaletin toplumun kendi iç dinamikleri ve değer yargıları çerçevesinde şekillenmesi gerektiğini savunarak, kültürel özgünlüklerin ve yerel pratiklerin adalet anlayışına entegre edilmesinin önemini vurgular.

Her iki düşünür de çokkültürlü toplumlarda adaletin sağlanması konusunda derinlemesine bir analiz sunarken, bu konuda farklı yollar önerir. Rawls, bireyin özgürlüklerini ve eşitliklerini vurgulayarak, adaleti bir toplumun her bireyi için ulaşılabilir bir hedef olarak görür. Walzer ise, toplumsal adaletin, her topluluğun kendine has özelliklerine ve değerlerine saygı gösterilmesi

gerektiğini belirterek, adaletin daha yerel ve kontekstüel bir yaklaşımla ele alınmasının gerekliliğine işaret eder.

Bu iki perspektif, modern adalet teorisi içinde birbiriyle rekabet eden ancak aynı zamanda toplumların karşı karşıya olduğu adalet sorunlarına farklı çözüm yolları sunan iki yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Rawls'un evrenselcilik ve Walzer'ın görecelilik anlayışı, adaletin ve çokkültürlülüğün karmaşık doğasını anlamamıza yardımcı olurken, her iki teori de bireylerin ve toplulukların adalet anlayışlarını şekillendirmede önemli katkılarda bulunur. Bu çalışmalar, çokkültürlü toplumların adaleti nasıl tanımlayıp uygulayabileceği konusunda zengin bir tartışma ortamı sunar ve adaletin hem evrensel hem de yerel boyutlarını aydınlatır.

4. Sonuç

Çokkültürlü toplumlarda adaletin sağlanması, sosyal dokunun sağlamlaştırılması ve toplumsal barışın korunması açısından hayati bir öneme sahiptir. Adaletin dağıtımı, bireysel ve topluluk hakları arasında denge kurmayı gerektirirken, bu dengeyi sağlamanın yolları üzerine teorisyenler farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu bağlamda, adalet anlayışları üzerine yapılan tartışmalar, bireylerin ve toplulukların hakları ile evrensellik kavramı etrafında şekillenmektedir.

Michael Walzer, adaletin kültürel bağlama göre değişkenlik gösterdiğini ve evrensel bir adalet anlayışının mümkün olmadığını savunur. Walzer'a göre, her toplum kendi içerisinde adaleti tanımlama ve uygulama yöntemlerini geliştirir. Bu durum, adaletin kültürel relativizm ile yakından ilişkili olduğunu gösterir. Walzer'ın bu görüşü, adaletin sadece içsel bir değer olmadığını, aynı zamanda toplumların kendi tarihleri, gelenekleri ve sosyal yapıları içerisinde şekillendiğini vurgular. Bu perspektiften bakıldığında, adaletin kültürel olarak belirlenen norm ve değerlere göre şekillendiği ve bu yüzden evrensel bir modelin uygulanamayacağı sonucuna varılır.

John Rawls ise adaleti, bireysel haklar ve toplumsal sözleşme teorisi çerçevesinde ele alır. Rawls'un "Adaletin İlkeleri" teorisinde adalet, bireylerin temel hak ve özgürlüklerinin korunmasını ve toplumsal faydanın en büyük ölçüde artırılmasını amaçlar. Rawls, adaletin bir toplumsal konsensüs aracılığıyla sağlanabileceğini ve bireyciliğin bu süreçte önemli bir yer tuttuğunu savunur. Rawls'un teorisi, evrensel ilkeler etrafında şekillenen bir adalet anlayışını destekler ve bireylerin özgürlüklerinin ve haklarının evrensel olarak tanınması gerektiğini öne sürer.

Walzer ve Rawls arasındaki bu temel farklılık, adaletin nasıl tanımlandığı ve uygulanabileceği konusunda derin bir tartışma alanı oluşturur. Walzer'ın kültürel relativizmi ve Rawls'un evrenselcilik yaklaşımı, adaletin çokkültürlü toplumlarda nasıl ele alınması gerektiği sorusuna farklı yanıtlar sunar. Bu bağlamda, adaletin sağlanmasında bireysel ve topluluk hakları arasındaki denge, her iki teorisyenin de üzerinde durduğu bir konudur, ancak bu dengeyi sağlama yolları konusunda farklılık gösterirler. Çokkültürlü toplumlarda adaletin sağlanması, bu teorilerin ışığında hem kültürel farklılıklara saygı gösterilmesini hem de bireylerin temel hak ve özgürlüklerinin korunmasını gerektiren karmaşık bir süreçtir. Adaletin uygulanabilirliği, bu çerçevede, hem bireysel hakların evrensel olarak tanınması hem de toplumsal ve kültürel farklılıkların gözetilmesi gerektiği anlayışı üzerine kurulmalıdır. Bu, teorisyenlerin sunduğu farklı adalet yaklaşımlarının, çokkültürlü toplumlarda adaletin sağlanması konusunda bütüncül ve kapsayıcı bir yaklaşım geliştirmede bir araya getirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Liberal düşüncenin yaygınlaşmasıyla birlikte, toplumsal problemlerin kaynağında liberalizmin etkili olduğu iddiası, akademik ve politik tartışmaların merkezinde yer almaktadır. Bu bağlamda, John Rawls'un bireyciliği öne çıkaran yaklaşımı ile Michael Walzer'ın toplulukçu düşüncesinin karşıtlığı, adaletin farklı yorumlarını ortaya koymaktadır. Rawls, bireysel özgürlükler ve eşitliğin, politik bir gücün keyfiyetine terk edilemeyecek kadar temel unsurlar olduğunu savunurken, Walzer siyasi gücün, adaletin sağlanmasında vazgeçilmez bir rol oynadığını belirtir. Her iki

teorisyenin adalet anlayışları arasındaki bu temel farklılıklar, çokkültürlü toplumlarla ilgili tartışmalarda önemli bir yere sahiptir.

Rawls'un teorisinde, toplumsal adalet, bireylerin haklarına ve fırsat eşitliğine dayanan bir yapı üzerine kuruludur. Bu yapı, "bilgisizlik perdesi" altında, herkesin eşit başlangıç noktasında olduğu ve adaletin ilkelerinin objektif bir şekilde belirlenebileceği bir toplumsal sözleşme modelini önerir. Rawls'a göre, bireylerin temel hakları ve özgürlükleri, toplumun herhangi bir grubunun çıkarlarına feda edilemez. Bu, liberalizmin bireyciliğe verdiği önemin bir göstergesidir. Diğer yandan, Walzer'ın toplulukçu yaklaşımı, adaletin toplumsal ve kültürel bağlamlar içinde anlam kazandığını ve her toplumun kendi adalet anlayışını geliştirmesi gerektiğini savunur. Walzer, siyasi gücün, toplumsal değerler ve normlar çerçevesinde adaleti şekillendirme ve uygulama yeteneğine sahip olduğunu öne sürer. Bu perspektif, toplulukların kendi içerisindeki dayanışmayı ve kolektif değerleri ön plana çıkarır.

Bu iki teorinin çokkültürlülüğe katkısı, adaletin uygulanabilirliği ve çokkültürlü toplumlarda adaletin nasıl sağlanabileceği konusundaki tartışmalara yeni bir boyut getirmektedir. Rawls'un evrenselci ve bireyci yaklaşımı ile Walzer'ın toplulukçu ve relativist perspektifi, çokkültürlü toplumlarda adaletin nasıl tanımlanıp uygulanabileceği konusunda farklı yollar sunar. Her iki teorinin de çokkültürlülüğe yaklaşımı, bu toplumlarda adaletin sağlanması için gerekli çerçeveyi belirleme konusunda önemli katkılar sunmaktadır. Sonuç olarak, bu çalışma, Rawls ve Walzer'ın adalet anlayışlarının temelini, beslendiği kaynakları ve aralarındaki farkları ele alarak, çokkültürlülük bağlamında adaletin nasıl ele alınabileceğini teorik bir çerçevede tartışmıştır. Her iki teori de çokkültürlü toplumlarda adaletin sağlanması konusunda önemli görüşler sunarken, bu teorilerin uygulanabilirliği ve pratikteki etkileri, ayrı bir araştırma konusu olarak ele alınmalıdır. Bu tartışma, çokkültürlü toplumlarda adaletin sağlanmasında çeşitli yaklaşımların önemini vurgulamakta ve bu alanda daha fazla araştırma yapılmasının gerekliliğine işaret etmektedir.

Kaynakça

- Arslan, H. (2016). John Rawls ve Michael Walzer'ın adalet teorileri: Bir karşılaştırma. *Felsefe Dünyası*, 27(72), 7-26.
- Avineri, S., & de-Shalit, A. (Eds.) (1992). *Communitarianism and individualism*. Oxford: Oxford University Press.
- Bağlı, M. ve Özensel E. (2015). *Çokkültürlü vatandaşlık*. Konya: Çizgi Kitapevi.
- Balı, A.Ş. (2001). *Çokkültürlülük ve sosyal adalet*. Konya: Çizgi Kitapevi.
- Barry, B. (2001). *Culture and equality: An egalitarian critique of multiculturalism*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Baumann, G. (2006). *Çokkültürlülük bilmecesi*. (Demirakın, I. Çev.), Ankara: Dost Yayınları.
- Can, E. (2015). Michael Walzer ve çokkültürlü adalet. *Liberal Düşünce*, 20(79), 83-98.
- Göğüş, Ş. (2012). Çokkültürlü toplumda adalet: Michael Walzer'ın kültürel pluralizm teorisi. *Felsefe ve Toplum*, 24(1), 29-43.
- Hart, H. L. A. (2000). *Rawls ve Walzer: Adalet üzerine bir tartışma*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Keyman, F. (2002). *Liberalizm, devlet, Hegemonya*. İstanbul: Everest Yayınları
- Kymlicka, W. (1995). *Multicultural citizenship: A liberal theory of minority rights*. Oxford: Oxford University Press.
- Kymlicka, W. (1998), *Çokkültürlü yurttaşlık* (Yılmaz, A. Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Mason, A. (2000). *Community, solidarity and belonging: Levels of community and their normative significance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nussbaum, M. (2000). *Women and human development: The capabilities approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Özensel, E. (2012). Çokkültürlülük uygulaması olarak Kanada çokkültürlülüğü, *Akademik İncelemeler Dergisi, 1*, 55-70.
- Öztürk, A. (2007). Rawls'ın adalet teorisi ya da biçimsel hak anlayışının teorik açmazları üzerine. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 0(37), 57- 86.
- Parekh, B. (2000). *Rethinking multiculturalism: Cultural diversity and political theory*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Parekh, B. (2002), *Çokkültürlülüğü yeniden düşünmek* (Tanrıseven, B. Çev.), Ankara: Phoenix Yayınları
- Rawls, J. (1971). *A theory of justice*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Rawls, J. (1972), *A theory of justice*. Cambridge MA: Harvard University Press
- Rawls, J. (1993). *Political liberalism*. New York: Columbia University Press.
- Rawls, J. (2006), *Halkların Yasası ve kamusal akıl düşüncesinin yeniden ele alınması* (Evrin, G. Çev), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Rawls, J. (2007). *Siyasal liberalizm*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Spinner-Halev, J. (2000). *Surviving diversity: Religion and democratic citizenship*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Taylor, C. (1994). The politics of recognition. In A. Gutmann (Ed.), *Multiculturalism: Examining the politics of recognition* (pp. 25-73). Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Tully, J. (1995). *Strange multiplicity: Constitutionalism in an age of diversity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vatandaş, C. (2002). *Çok kültürlülük*. İstanbul: Değişim Yayınları.
- Walzer, M. (1983). *Spheres of justice: A defense of pluralism and equality*. New York: Basic Books.
- Walzer, M. (1997). *On toleration*. New Haven: Yale University Press.
- Walzer, M. (1992). *Spheres of justiz, a defence of pluralism and equality*, (Herkommer, H. Çev.), Frankfurt.
- Walzer, M. (2010). *Haklı savaş haksız savaş*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Yayla, A. (2000). *Liberal bakışlar*. Ankara, Liberte Yayınları

Araştırma Makalesi / Research Article

BLOKZİNCİR TEKNOLOJİSİ VE VERİMLİLİK İLİŞKİSİ: TÜRK KAMU YÖNETİMİNDE MEVCUT DURUM ANALİZİ*

Yağmur CAN^{1*}
Elvettin AKMAN²

Öz

Bilgi iletişim teknolojilerindeki gelişmeler ve dijital dünyanın her geçen gün açtığı yeni pencereler ile hem bireysel hem de kolektif olarak çeşitli dönüşüm süreçleri yaşanmaktadır. Kamu yönetimi ve kamu hizmet sunumu da etkilenen alanların başında gelmektedir. Karmaşık ve büyük ölçekli bir yapıya sahip kamu hizmetleri hızla değişen ihtiyaçlara yanıt verebilmek, kaynakları etkin ve verimli bir şekilde kullanabilmek adına yeni nesil teknolojik araçlara ihtiyaç duymaktadır. Bu noktada büyük madalyonun sahibi olan kamu yönetimi, yeni ve yükselen teknolojileri sürekli olarak takip etmekte ve var olan işleyişini dijital dünyanın güncellemeleri ile yenilemektedir. Küresel düzeyde güçlü potansiyeli ile yükselen dijital teknolojiler arasında yer alan blokzincir teknolojisi de bu noktada dikkat çeken yenilikçi araçlardan biri olarak kullanılmaktadır. Blokzincir, dünyada çeşitli ülkeler tarafından kamu yönetimi ve kamu hizmet sunumu alanında hükümet programlarına dahil edilen ve somut uygulamalar ile sürekli geliştirilen bir durumdur.

Bu çalışmada, blokzincir teknolojisi, verimlilik ile ilişkilendirilmiş ve Türk kamu yönetimi açısından değerlendirilmiştir. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden mevcut durum ve içerik analizi yöntemi kullanılmış, bu doğrultuda blokzincir teknolojisi ile ilgili Türk kamu yönetiminde var olan kurumsal yapılanmalar, yayımlanan plan ve programlar çerçevesinde konu analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular sonucunda dünyadaki somut uygulama örneklerinden de faydalanılarak Türkiye için blokzincir politika önerileri geliştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kamu yönetimi, Kamu hizmet sunumu, Blokzincir teknolojisi, Dijital dönüşüm.

JEL Kodları: H83, O3, H54

THE RELATIONSHIP BETWEEN BLOCKCHAIN TECHNOLOGY AND EFFICIENCY: CURRENT SITUATION ANALYSIS IN TURKISH PUBLIC ADMINISTRATION

Abstract

Advancements in information and communication technologies, along with the new windows opened by the digital world day by day, lead to various transformation processes both individually and collectively. Public administration and public service delivery are among the areas affected by this change. Public services, which have a complex and large-scale structure, require new-generation technological tools to respond to rapidly changing needs and to use resources effectively and efficiently. At this point, public administration, which holds the larger share of responsibility, constantly follows new and emerging technologies and updates its existing operations with the advancements of the digital world. Blockchain technology, which stands out among the rising digital technologies with its strong potential at the global level, is used as one of the innovative tools in this regard. Blockchain is currently included in government programs in the field of public administration and public service delivery by various countries around the world and is continuously developed through concrete applications.

In this study, blockchain technology is associated with efficiency and evaluated in terms of Turkish public administration. The study uses the current situation and content analysis method, one of the qualitative research methods, and in this direction, the topic is analyzed within the framework of existing institutional structures and published plans and programs related to blockchain technology in Turkish public administration. As a result of the findings, blockchain policy recommendations have been developed for Turkey by making use of concrete application examples from around the world.

Keywords: Public administration, Public service delivery, Blockchain technology, Digital transformation

JEL Codes: H83, O3, H54

* Bu çalışma, Yağmur Can tarafından Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Doç. Dr. Elvettin Akman danışmanlığında yürütülen doktora tezinden üretilmiştir.

¹ Doktora Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0001-9679-8819.

* **Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): yagmurrca327@gmail.com

² Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0003-2303-840X.

Başvuru Tarihi (Received): 26.02.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 25.04.2024

Giriş

Dijital dünyada her geçen gün farklı boyutta kaydedilen teknolojik gelişmeler beraberinde birçok alan ve sektörde dönüştürücü bir etki yaratmıştır. Finans, eğitim, sağlık, lojistik, yönetim gibi farklı birçok alanda kullanılmaya başlanan yeni nesil teknolojik araçlar etkinlik, verimlilik, şeffaflık ve güvenlik gibi konularda sunduğu çözümler ile dikkat çekmektedir. Bu gelişmelerin dışında kalmak hem bireysel hem de kolektif anlamda neredeyse mümkün olmayan bir hal almıştır. Yeni nesil teknolojik araçların sisteme eklenmesi, uyumlandırılması ve başarılı bir şekilde uygulamalarla kullanılması da hem özel sektör hem de kamu yönetimi alanında dönüştürücü bir etki yaratmıştır. Artık durum bilgi iletişim teknolojilerinin ötesine geçmiş ve her yeni gün güncellenen yeni nesil dijital araçlar ile farklı bir boyuta taşınmıştır. Blokcincir teknolojisi de bu yeni nesil teknolojik araçların yükselen bir değeri olarak gösterilmektedir.

Blokcincir teknolojisi, öncelikle Bitcoin ve diğer kripto para birimleriyle tanınmış ve popülerlik kazanmıştır. Fakat zamanla güncellenen versiyonlarıyla birlikte, bu teknolojinin sınırları aşarak geniş bir kullanım alanı potansiyeli ortaya çıkmıştır. Dağıtılmış defter teknolojisi ve değiştirilemez kriptografik şifreleme yöntemleriyle desteklenen blokcincir yapısı, verilerin şeffaf bir şekilde bloklar halinde zincirlenmesine olanak sağlar. Blokcincirin merkezi olmayan doğası ve herhangi bir aracıya ihtiyaç duymadan güvenilir ve şeffaf bir ortam sağlaması, pek çok alanda kullanılmasına imkân sağlamaktadır. Bu sayede, blokcincir teknolojisi sadece bir dijital para birimi platformu olarak değil, finansın ötesinde kullanılmaya başlanan teknolojik bir araç haline gelmiştir. Bu özellikler sayesinde blokcincir teknolojisi yüksek güvenli bir sistem olarak da anılmaktadır.

Özel sektör de birçok alanda somut anlamda kullanılan blokcincir teknolojisi son dönemlerde devletlerinde gündem maddeleri arasına girmiş ve kamu yönetimi alanında kullanılmaya başlanmıştır. Kamu yönetimi blokcincir tabanlı uygulamaların geliştirilmesi, sisteme eklenmesi ve hizmet sunumunda kullanılabilirliği açısından stratejik bir yaklaşım izlenmelidir. Dünyada bu teknolojiyi başarılı bir şekilde kamu yönetimi ve kamu hizmet sunumunda kullanan devlet örneklerine rastlamak mümkündür. Bu çalışmada konunun kavranabilmesi açısından ilk olarak bir literatür taraması gerçekleştirilmiş ardından konu Türk kamu yönetimi çerçevesinde derinleştirilmiştir. Blokcincir teknolojisinin Türkiye'deki mevcut durum analizinin ardından bu teknolojinin kamu yönetimi bağlamında verimlilik ilişkilendirilmesi yapılmıştır. Mevcut durum analizi için Türk kamu yönetimi konu ile ilgili kurumsal yapılanma, kalkınma planları, hükümet programı, Cumhurbaşkanlığı Yıllık Planları ve ilgili kurum ve kuruluşlar içindeki birimlerin rapor ve çalışmaları dikkate alınmıştır. Konunun kamu yönetimi ve verimlilik ile ilişkisi kurulurken başarılı dünya örneklerinden de faydalanılarak bütünsel bir yaklaşımla mevcut durum değerlendirilmesi yapılmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin blokcincir teknolojisiyle ilgili mevcut durumu, gelecek planları ve verimlilik ilişkisi üzerine yapılan bu çalışmada, Türk kamu yönetimi için politika önerileri sunulmuştur. Bu çalışma, kamu yönetimi ve kamu hizmetlerinde blokcincir teknolojisinin başarılı bir şekilde entegre edilmesine ve benimsenmesine yardımcı olmayı ve bu teknolojinin verimlilik açısından nasıl katkı sağladığını anlamak isteyen kamu yöneticileri, araştırmacılar, akademisyenler ve özel sektöre değerli bir kaynak olmayı hedeflemektedir. Bu sayede, Türkiye'deki kamu hizmetlerinin etkinliği ve şeffaflığı artırılarak, blokcincir teknolojisinin sunduğu potansiyelin tam olarak değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

1. Blokcincir Teknolojisi

Günümüz yeni nesil teknolojileri arasında dikkat çeken blokcincir teknolojisinin ortaya çıkışı yakın bir tarihe dayansa da temelleri 1991'li yıllara dayanmaktadır (Haber ve Stornetta, 1991: 99). Ancak bu teknolojinin blokcincir olarak anılması, popülerlik kazanması ve somut anlamda uygulamalara yansması ise ilk olarak 2008 yılında Satoshi Nakamoto adını kullanan kişi veya

kişiler tarafından yayınlanan “Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System” adlı makale ile gündeme gelmiştir (Nakamoto, 2008). Bu gizemli yayının ardından 2009 yılında ilk Bitcoin bloğunun yaratılması ve piyasaya sürülmesi ile blokzincir teknolojisi tanınmaya başlanmıştır (Nerurkar vd., 2021: 2). Blokzincirin kripto para ile aynı kategoride değerlendirilmesinin temel nedeni, başlangıç noktasının Bitcoin olmasıdır. Ancak, blokzincir teknolojisinin asıl değeri, sadece kripto para birimleriyle sınırlı değildir. Blokzincir, Bitcoin’in ötesinde birçok farklı alan ve uygulama için kullanılabilir. Bu nedenle, blokzincir teknolojisinin sadece kripto para birimleriyle ilişkilendirilmemesi ve potansiyelinin geniş bir yelpazeye sahip olduğu bir gerçektir. Kripto paralar blokzincir teknolojisinin altyapısı kullanılarak üretilen uygulamalardan sadece bir tanesini temsil etmektedir. Blokzincir teknolojisi kripto paranın çok daha ötesinde yeni nesil bir teknolojidir ve kamu/özel fark etmeksizin birçok alanda kullanım alanına sahiptir.

Blokzincir teknolojisi; verilerin iletilmesi ve depolanması için merkeziyetsiz, şeffaf ve kendi kendine yeten güvenliği sağlamak adına dağınık defter teknolojisini kullanan bir sisteme sahiptir (Kakavand vd., 2017; Lafourcade ve Lombard-Platet, 2020). Veriler birden fazla bilgisayarda saklanır, işlenir ve merkeziyetsiz bir şekilde uçtan uca kriptografik şifreler ile dağıtılmış bir deftere kaydedilir. Ağdaki her blok bir bilgisayarda saklanır ve önceki blok onaylanmadıkça zincir devam ettirilemez. Zincirin devamlılığının sağlanması için onaylanan ve üzerinde işlem yapılan her blok bir önceki bloğu onayladıktan sonra üzerine işlem yapmaya devam edebilir. Onaylanan blok verileri üzerinde herhangi bir düzeltme veya veri değiştirme işlemi yapılamaz. Blokzincir teknolojisi tüm geçmişi saklayan, küresel çapta merkeziyetsiz bir dağınık defter teknolojisi ve mutabakat protokolleri ile doğrulanan dijital bir altyapıya sahiptir (Crosby vd., 2016: 10-11). Blokzincir teknolojisi bu temel özellikleri ile basit bilgi iletişim teknolojilerinden ve geleneksel yöntemlerden farklı bir yapıya sahiptir.

Blokzincir teknolojisi, merkezi bir otoriteye ihtiyaç duymaksızın otomatik olarak kriptografik algoritmalar ve mutabakat protokolü sistemiyle işleyen bir bileşimdir (Hawlitschek vd., 2018: 55). Uçtan uca şifreli bir algoritmaya sahip her eşsiz blok zaman damgası, konsensus mekanizması ve doğrulama protokolü ile zincire eklenir ve bir sonraki blok oluşturulur. Bu bileşenlerin her bir ögesi blokzincir teknolojisinin güvenilir ve şeffaf kılınmasına yardımcı olan ana kaynaklardır. Barındırdığı potansiyeli sayesinde blokzincir teknolojisi hem özel sektör hem de kamu yönetimi tarafından tercih edilmeye başlayan yeni nesil yükselen bir teknolojik araç olarak da ifade edilebilir.

Blokzincirin popülerlik kazanması kripto ve para transferi gibi finansal sektördeki serüven ile başlasa da geliştirilen akıllı sözleşmeler sayesinde blokzincirde yeni bir nesil ortaya çıkmıştır. Bu gelişmelerle birlikte blokzincir yeni uygulama alanlarına kavuşmuştur (Burgess, 2015: 14; Zhao vd., 2016). Kripto ve para transferleri ötesinde bahsedilmeye çalışılan ve küresel alanda somut olarak uygulamaları bulunan bazı kullanım alanları ise şu şekilde ifade edilebilir; değerli belgelerin oluşturulması ve saklanması, akıllı kontratlar, elektronik ticaret, elektronik ödemeler, elektronik noter, sağlık hizmetleri, tedarik zinciri ve lojistik, elektronik oylama ve yönetimi, kimlik yönetimi, klinik deneme araştırmaları, tapu kayıtları, ipotek ve kredi teminatı, akıllı mülk yönetimi ve kamu değeri, araç kayıtları, kentsel planlama, envanter yönetimi, kaynak yönetimi (insan ve finans kaynağı), besin güvenliği, enerji siber fiziksel sistemi, sigorta, eğitim, medya, nesnelerin interneti, bulut bilişim vb. (Rawat vd., 2021: 4; Efanov ve Roschin, 2018: 118; Kazim, 2023). Kullanım alanlarına bakıldığında da bu teknolojinin hem özel sektör hem de kamu yönetimi alanında kullanıma uygun bir teknoloji olduğu ifade edilebilir.

Blokzincirin barındırdığı potansiyeli ile doğru orantılı olarak kullanım alanları da geniş bir yelpazeye sahiptir. Bireysel ve kollektif kullanım alanlarında etkinlik, verimlilik, şeffaflık ve güvenlik sağlayabilecek bu yeni nesil teknoloji hem kamu hem de özel sektör tarafından yakın takiptedir. Somut uygulama örnekleri, konu ile ilgili kamu-özel sektör iş birliklerinin

gerçekleştirilmesi, hükümet programlarında yer alması, ulusal ve uluslararası düzeydeki örgütlenmelerin oluşumu konunun mevcut durumu ve geleceği ile ilgili bir vizyon haritası çizmektedir.

2. Türkiye’de Blokzincir Teknolojisinin Kullanımına İlişkin Mevcut Durum

Blokzincir teknolojisi Türkiye Cumhuriyeti’nin de dikkatini çeken ve son dönemde plan, program ve politikalar noktasında takip edilen konulardan biridir. “Dijital varlıklar teknolojinin yakıtı, blokzincir ise teknolojinin vasıtasıdır” ifadeleri ile Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan tarafından da vurgulanan yeni nesil teknolojik araçların başında sayılmaktadır (CB İletişim Başkanlığı, 2022). Somut anlamda yerli ve milli bir blokzincir uygulaması olmasa da kurumsal yapılanma, plan, programlar, projeler ve yatırımlar noktasında stratejik sürecin başlatıldığı görülmektedir. Bu teknolojinin sağladığı güvenli, yenilikçi ve hızlı yapısı ile kamu yönetimi alanında verimliliği artırıcı bir etki yaratacağı beklentisi de yüksektir.

Hükümetlerin de henüz yabancı olduğu ve yeni tanışmaya başladığı bu teknolojinin verimli bir şekilde kullanılabilmesi ve yaygınlaştırılması adına birtakım analizler ve hazırlıklara uygun olarak stratejik bir yaklaşım şarttır. Örneğin; dijital olgunluk seviyesi, mevzuatlar ve yasal boyutta ulusal ve uluslararası hukukiliğe uygunluk, dijital okur-yazarlık oranı, iş birliği sağlayabilme, AR-GE çalışmaları, gerekli altyapının oluşturulması, yatırımların öncül konulara yapılması, ölçeklenebilirlik, konu uzmanlarının yetiştirilmesi, kalifiyeli eleman seviyesi, kaynak yönetimi başarılı bir dijital ekosistem inşa etmek ve bu ekosistemin verimli bir şekilde işleyebilmesi açısından bir dışının çarkları gibi önemlidir.

Türk kamu yönetiminde blokzincir teknolojisinin mevcut durumu ve geleceğe yönelik yol haritasını çıkarabilmek ve verimliliğe etkisini daha iyi kavrayabilmek adına ilk olarak konunun kurumsal yapılanma boyutu analiz edilecek ardından plan ve programlar dâhilinde oluşturulan eylem planları ve uygulamalara dikkat edilecektir. Kurumsal yapılanma, plan ve programın birbirleri arasındaki ilişkilerin de değerlendirme dâhiline alınacağı, kamu yönetimi ve kamu hizmet sunumunda blokzincir ve verimlilik ilişkisi kapsamında bir analiz gerçekleştirilmesi planlanmıştır.

Türk kamu yönetiminde blokzincir teknolojisinin mevcut durumunu değerlendirmek ve geleceğe yönelik stratejiler belirlemek amacıyla, ilk olarak konunun kurumsal yapılanma boyutu detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bu analiz sürecinde, kurumsal yapılanmanın yanı sıra, mevcut plan ve programlar da bir bütünlük içinde dikkate alınmıştır. Ardından, oluşturulan eylem planları ve uygulamaların izlenmesi, değerlendirilmesi verimlilik ile ilişkilendirilerek ele alınmıştır. Kurumsal yapılanma, plan ve programların birbirleriyle olan uyum ve ilişkileri de dikkate alınarak, blokzincir teknolojisinin kamu yönetimi ve kamu hizmet sunumundaki verimlilik etkisinin analiz edilmesi planlanmıştır.

2.1. Kurumsal Yapılanma Boyutunda Blokzincir Adımları

Türkiye’de blokzincir temelli resmi tek bir kurumsal yapılanma mevcut değildir. Ancak kurumsal yapılanma boyutunda blokzinciri geliştirebilmek ve somut çıktılarını hizmet sunum noktasında kullanabilmek adına birtakım girişimlerin olduğu ve bu konu ile ilgili adımların atıldığı söylenebilir. Türkiye’de bu teknolojiye dair planlar, projeler ve gelişmelerle ilgili olarak etkin rol oynayan ve yol haritasında yer alan kurumsal yapılanmalar şu şekilde ifade edilebilir;

Şekil 1: Türkiye Cumhuriyeti Kurumsal Yapılanma Boyutunda Blokzincir Adımları (Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.)

Şekil 1'de Türkiye'nin kurumsal yapılanma boyutunda blokzincir yol haritası çizilmiştir. Bu haritada ilk olarak 2017 yılında uluslararası düzeyde bir uzmanlık merkezi olarak kurulan "Blokzincir Araştırma Laboratuvarı (BZLab)" önemli bir kurumsal yapılanma olarak nitelendirilebilir. T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı ilgili kuruluşu olarak kurulan bu laboratuvar "TÜBİTAK BİLGEM UEKAE Matematiksel ve Hesaplamalı Bilimler Birimi" çatısı altında kripto varlıklar, mahremiyet ve güvenlik analizleri, kitle fonlama yaklaşımları, teknik detaylar, iş modelleri üzerine Ar-Ge faaliyetleri yürütmektedir. Kamu ve özel kurum/kuruluşlar, akademisyenler ve diğer paydaşlarla iş birliği halinde işleyen bu laboratuvar güncel olarak 22 kişilik bir ekipten oluşmaktadır. Dijital kimlik, dijital para, kripto radar, BİGA (altına dayalı dijital para), BAĞ (Blokzincir Araştırma Ağı), BKYS (Belge Kanıt Yönetim Sistemi), Blockchain Technologies for VET Education (BLUEDU) adlı projeler ile güncel çalışmalarını sürdürmektedir (TÜBİTAK BİLGEM UEKAE BZLAB, 2023). Bu kurum Blokzincir adı ile hükümetin ilgili kurumu olarak işleyen ilk kurum olarak değerlendirilebilir.

Gelişen teknolojiler, kamu yönetimindeki reform eğilimleri ve toplumsal talepler doğrultusunda "farklı kurumlar altında ayrı ayrı sürdürülen dijital dönüşüm (e-Devlet), siber güvenlik, milli teknolojiler, büyük veri ve yapay zekâ ile ilgili çalışmaların tek çatı altında toplanması amacıyla" kurulan "Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi" de kurumsal yapılanma boyutunda örnek gösterilebilecek kurumların başında gelmektedir (CBDDO, 2018). Yayımlanan "Blokzincir Sözlüğü", düzenlenen TeknoFest'ler kapsamında blokzincir vurgusu ve İstanbul'da gerçekleşen Türkiye'nin ilk blokzincir hackathonu olarak ifade edilen "Digiathon/ Dijital Türkiye Blokzincir Hackathonu" etkinliği bu teknolojinin kamusal alana eklenmesi adına atılan somut adımlar olarak değerlendirilebilir. Bu etkinlik ve yarışmalar dâhilinde katılımcılar blokzincir becerileriyle e-Devlet Kapısı hizmetlerine dijital ve yenilikçi çözümler geliştirmeye çalışmışlardır (CBDDO, 2023).

Bilgi iletişim teknolojileri tabanlı geliştirilen uygulamalarında sürekli olarak dijital ve yenilikçi çözümler ile güncellenmektedir. Blokzincir teknolojisi de yükselen yeni nesil teknolojik araçlardan biri olarak bu sürece dâhil edilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kamu yönetimi ve kamu hizmeti sunma noktasında yönetim ve iş birliği mantığı ile ilerlediği görülmektedir. Kamu, özel sektör, sivil toplum kuruluşları, üniversiteler vb. kümelenmelerin haricinde tüm vatandaş atılan bu adımların bir parçası olarak sisteme dâhil olabilir. Düzenlenen yarışmalarda yerli ve milli dijital teknoloji, dijital dönüşüm hamlelerinde blokzincir teknolojisi hedefinin sürekli olarak vurgulandığı görülmektedir.

2018 yılında Türkiye Bilişim Vakfı (TBV) öncülüğünde, bağımsız ve ticari kaygılardan uzak bir yaklaşımla oluşturulan "Blockchain Türkiye Platformu", konuyla ilgili önemli kurumsal yapılanmalardan biri olarak kabul edilebilir. Bu platform, yerli ve yabancı iş birlikleri kurarak, üniversitelerden teknoloji, sanayi ve bilim akademilerine, sivil toplum kuruluşlarından derneklere, uluslararası birliklere kadar geniş bir ekosistem ağı oluşturmayı hedeflemektedir. Bu iş birlikleri sayesinde, blokszincir teknolojisinin yaygınlaşması ve geliştirilmesi için önemli adımlar atılması amaçlanmaktadır. İş birliklerinin yanı sıra sektörel ve konu bazlı bir düzenleme ile platin ve altın sınıflandırması ile girişim üyeleri de sisteme eklenmiştir (BCTR, 2018). Blokszincir teknolojiyle ilgili projeler yürüten Ticaret Bakanlığı'nın da (Anadolu Ajansı, 2022) iş birliği üyeleri arasında yer alması, devletin ilgili paydaşlarla sıkı bir bağlantı ve etkileşim içinde olduğunu belirten önemli bir göstergedir. Bu durum, Ticaret Bakanlığı'nın blokszincir teknolojisini geliştirilmesi ve kullanımı konusundaki kararlılığını ve potansiyelini vurgulamaktadır. Ayrıca, bu iş birliği sayesinde devletin, sektördeki yenilikleri takip etme ve uygun politika ve düzenlemeleri geliştirme yeteneğini güçlendirdiği de gözlemlenmektedir.

Blokszincir teknolojisini kurumsal yapılanma ve uygulamaların geliştirilmesi/somutlaştırılması noktasında ilgili etkinlik ve faaliyetlerini yürüten bir diğer bakanlıkta "Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı"dır. 2022 yılı faaliyet raporunda "Dijital Teknoloji Platformları"nın kurulmasına yönelik çalışmalar doğrultusunda mevzuat ve bilişim altyapısı hazırlıkları tamamlanmış, ilk aşamada "Blokszinciri ve Metaverse" hedef olarak belirlenmiştir (T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2022: 113). Tekno girişim envanter çalışması, bakanlığın konuyla ilgili araştırma, faaliyet ve görevlerini yerine getirmesine olanak tanırken, aynı zamanda yeni nesil teknolojileri benimseyerek altyapı gelişimini sağlayacak girişimleri hayata geçirmesine olanak tanımaktadır. "2023 Sanayi ve Teknoloji Stratejisi" kapsamında "Ulusal Blokszincir Altyapısı" (T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2019: 80) başlığı da yeni ve yükselen bir teknoloji olan blokszincir tabanlı ağ oluşturulmasını teşvik edici bir durum olarak değerlendirilmektedir.

Türkiye'nin kurumsal yapılanma boyutunda blokszincir adımlarını değerlendirildiğinde, yönetim ve iş birliği mekanizmalarıyla desteklenen bir yapıya sahip olduğunu belirtmek mümkündür. Devletin teşvik edici rolüyle birlikte, bakanlıklar, Cumhurbaşkanlığı Ofisi, sivil toplum kuruluşları, akademisyenler ve ulusal/uluslararası iş birliğine açık örgütlenmeler aracılığıyla bir süreç yürütülmektedir. Ancak, blokszincir teknolojisini Türkiye için somut uygulama boyutunda henüz olgunlaşmadığı ifade edilebilir. Kamu yönetimi ve hizmet sunumu açısından blokszincir, planlama, projelendirme ve altyapı geliştirme aşamasında önemli bir gündem maddesi olmasına rağmen, pilot uygulamalarla henüz emekleme döneminindedir. Blokszincirin Türk kamu yönetimine entegrasyon sürecini daha iyi anlayabilmek ve verimlilik ilişkisi kurabilmek için, plan, program ve altyapı yatırımları noktasında bir literatür taraması yapmak yerinde olacaktır.

2.2. Plan ve Programlar Boyutunda Blokszincir

Blokszincir teknolojisi Türk kamu yönetimi ve kamu hizmet sunumu noktasında henüz olgunlaşmamış bir boyuttadır. Bu şekilde ifade edilmesinin sebebi somut bir uygulamaya sahip olmamasından kaynaklanmaktadır. Ancak plan ve program boyutunda Türkiye Cumhuriyeti'nin gündem konuları arasına girmiş ve pilot uygulamalar üzerinde çalışmalar yürütülmektedir. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine geçişin ardından ilk kalkınma planı olan "On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023)", "Cumhurbaşkanlığı Yıllık Planı", "Strateji ve Bütçe Başkanlığı Orta Vadeli Program (2024-2026)" ve son kalkınma planı olan "On İkinci Kalkınma Planı (2024-2028)", olmak üzere çeşitli raporlarda, plan ve programlarda altyapının oluşturulması, geliştirilmesi ve kullanılması üzerine hedef ve politikalar kapsamına alınmıştır.

Örneğin; Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi'nin (CBDDO, 2023) hazırladığı "Kamu Bulut Bilişim Stratejisi Mevcut Durum Analizi" raporunda blokszincir teknolojisi ele alınan bir konudur. Bu raporda 57 kamu kurumuna kapsamlı bir anket yapılmış, anket doluluk oranlarına göre 43

kurumun yanıtı değerlendirmeye alınmıştır. Yeni nesil teknolojiler kategorisinde; blokzincir kullanımı “yok denecek kadar az” ifadesi ile birlikte değerlendirilirken, uygulamaların %2,87’si nesnelerin interneti içerikli uygulamalar, %32,6’sı en az bir yapay zekâ uygulaması, %34,9’u en az bir makine öğrenmesi uygulaması, %60,5’inin gerçek zamanlı ve akan veri kullanımı ve %26,2’si en az bir veri gölü platformunu aktif olarak kullanıyor sonucu ortaya çıkmıştır Blokzincir teknolojisinin kamu kurumlarında kullanımı ile ilgili yalnız 2 kurumun evet yanıtını vermesi konunun henüz aktifleşmediğinin göstergesi olarak ifade edilebilir. Ancak bu teknolojinin de diğer bulut bilişim teknolojileri gibi kamu hizmetlerine verimlilik, esneklik, çeviklik ve stratejik değer alanlarında avantajlar sağlayacağı öngörülmektedir.

Blokzincir teknolojisinin yol haritasını anlamak, mevcut durumunu kavramak ve değerlendirmek adına kalkınma planları ve Cumhurbaşkanlığı Yıllık Planları gibi belgelerdeki bilgileri tablolama yöntemiyle özetleyerek ele almak uygun olacaktır. Bu sayede, blokzincir teknolojisinin ülke genelindeki stratejik hedeflerle nasıl ilişkilendirildiği daha net bir şekilde ortaya konabilir ve ilgili paydaşlar için rehberlik sağlanabilir.

Tablo 1. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Plan ve Program Dâhilinde Blokzincir

Plan/Program Adı	Politika ve Tedbirler
On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023) <i>Gündem Başlığı</i> Mali Piyasalar Lojistik ve Ulaşım Kamu Hizmetlerinde e-Devlet Uygulamaları	“Blokzincir tabanlı dijital merkez bankası parası uygulamaya konulacaktır” (249.5.). “Blokzincir uygulamalarının yaygınlaştırılmasını teminen ulaştırma ve gümrük hizmetlerinde gerekli hukuki ve fiziki altyapı çalışmaları tamamlanacaktır” (508.3.). “Kamu hizmetlerinin iyileştirilmesinde büyük veri, bulut bilişim, mobil platformlar, nesnelerin interneti, yapay zekâ, blokzincir gibi yeni teknolojilerden faydalanılabilmesi için süreç ve teknolojik altyapı iyileştirmeleri yapılacaktır” (809.2.)
On İkinci Kalkınma Planı (2024-2028) <i>Gündem Başlığı</i> Gümrük Hizmetleri (2024 CB Yıllık Planı)	“Farklı kurumlarca yürütülen kontrol, izin ve onay süreçleri ile bu işlemler için aranan belgeler ilgili kurumlar tarafından yerindelik açısından incelenerek daha rasyonel hale getirilecek ve dijitalleşme ile birlikte bürokrasi azaltılacaktır.” (KP. 624) “Gümrük işlemlerinde etkinlik ve verimliliğin artırılması amacıyla bilgi ve iletişim teknolojilerinden azami ölçüde yararlanılacak ve altyapı ihtiyacı karşılanacaktır.” (KP. 628)
Plan/Program Adı	Yürütülecek Faaliyetler ve Projeler- Sorumlu / İş birliği Yapılacak Kuruluşlar
2020 Yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı <i>Gündem Başlığı</i> Mali Piyasalar Lojistik ve Ulaşım Kamu Hizmetlerinde e-Devlet Uygulamaları	“Anlık Ödeme Sisteminin tasarım ve yazılım geliştirme aşamaları tamamlanacak, test çalışmalarına başlanacaktır.” Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, TÜBİTAK “Blokzincir teknolojisinin gümrük işlemlerinde uygulanabilmesi için yol haritası oluşturulacaktır.” Ticaret Bakanlığı (S), Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, Türkiye İhracatçılar Meclisi “Ulusal Yapay Zekâ Strateji Belgesi hazırlanacaktır. 2. Belirlenen stratejik amaç ve hedefler doğrultusunda Bakanlıklar tarafından 2020 yılı sonuna kadar eylem planları hazırlanacaktır.” Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi (S), Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı
2021 Yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı <i>Gündem Başlığı</i> Mali Piyasalar Lojistik ve Ulaşım Kamu Hizmetlerinde e-Devlet Uygulamaları	“Blokzincir tabanlı dijital merkez bankası parası uygulamaya konulacaktır.” “Anlık Ödeme Sisteminin yaygınlaştırılmasına yönelik katman servislerin geliştirilmesi kapsamında TR Karekod ile ödeme akışları hizmete geçirilerek; Merkez Bankası Sayısal Parası (MBSP) projesinin konumlanmasına yönelik karar alınacaktır.” TCMB (S), Hazine ve Maliye Bakanlığı, TÜBİTAK “Blokzincir teknolojisinin ihracat rejimindeki gümrük ve lojistik işlemlerinde uygulanabilmesi için analiz çalışmaları yapılacaktır.” Ticaret Bakanlığı (S) “Elektronik kimlik kartı ve blokzincir teknoloji altyapısı kullanılarak dağıtık kimlik doğrulama çözümü geliştirilecektir. Elektronik kimlik kartına yönelik düzenleme çalışmaları tamamlanacak ve kimlik kartının tüm kimlik doğrulama uygulamalarında kullanılması sağlanacaktır” (11KP, 812.8.). İçişleri Bakanlığı (S), Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi, TÜBİTAK

2022 Yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı <u>Gündem Başlığı</u> Mali Piyasalar Lojistik ve Ulaşım Kamu Hizmetlerinde e-Devlet Uygulamaları	“Uluslararası ticaret sisteminde kabul görecektir alternatif para ve ödeme sistemleri geliştirilmesi amacıyla ülke işbirlikleri tesis edilecek ve çalışmalar sürdürülecektir.” “Dijital Türk Lirası Araştırma Geliştirme Projesi birinci faz pilot bulguları doğrultusunda, daha yaygın ve geniş katılımlı ileri aşama pilot testler yapılacak, geliştirilecek ve diğer sistemlerle entegrasyon çalışmalarına başlanacaktır.” Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (S), Hazine ve Maliye Bakanlığı, TÜBİTAK
2023 Yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı <u>Gündem Başlığı</u> Mali Piyasalar Kamu Hizmetlerinde e-Devlet Uygulamaları	“Blokzincir teknolojisinin gümrük ve lojistik süreçlerinde uygulama örnekleri incelenerek, mevcut sistemlerimiz ile uygulanabilirliği ve entegrasyonu için değerlendirme ve analiz çalışmaları yapılacaktır.” Ticaret Bakanlığı (S) “Merkez Bankası Dijital Türk Lirası Araştırma Geliştirme Projesi ikinci faz pilot bulguları doğrultusunda, Dijital Türk Lirasının ödemeler için kullanımı testlerine başlanacaktır. Dijital Türk Lirası sistemlerinin dijital kimlik ve FAST sistemleri ile araştırma geliştirme kapsamında entegrasyon çalışmaları tamamlanacaktır. Toptan dijital para çalışmaları kapsamında bankalar ile araştırma, geliştirme ve test çalışmaları yapılacaktır.” Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (S), Hazine ve Maliye Bakanlığı, TÜBİTAK
2024 Yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı <u>Gündem Başlığı</u> Gümrük Hizmetleri	“e-Devlet Kapısında yapay zekâ temelli çevrimiçi destek sistemi hayata geçirilecektir.” Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi (S), Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu Başkanlığı, TÜBİTAK, TÜRKİSAT “Dış ticaret işlemlerinde blokzincir ve otomatik karakter tanıma (OCR) gibi yenilikçi teknolojiler kullanılarak kâğıtsız ortamda gümrük uygulamaları yaygınlaştırılacaktır” (Tebdir 624.2.). “BİLGE sisteminde blokzincir (İhracat Zinciri) kullanımına ilişkin çalışmalar yürütülecektir.” Ticaret Bakanlığı
Orta Vadeli Program (2024-2026) <u>Gündem Başlığı</u> Dijital Dönüşüm Politika ve Tedbirleri Yeşil ve Dijital Dönüşüm <u>Öncelikli Reform Alanı</u> Öngörülen Takvim:	“İhracat işlemlerinde blokzincir teknolojisinin kullanılmasına ilişkin yürütülen çalışmaların Bilgisayarlı Gümrük Etkinlikleri (BİLGE) Sistemini de kapsayacak şekilde geliştirilmesi sağlanacaktır.” (Tebdir 628.2.) “İhracat işlemleriyle ilgili tüm gümrük ve lojistik süreçlerinin blokzincir altyapısı kullanılarak süreçteki tüm paydaşlarca elektronik ortamda tek bir ekrandan yürütülebilmesi ve izlenebilmesine sağlayacak İhracat Zinciri Projesi hayata geçirilecektir.” Ticaret Bakanlığı
T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı –2023 Sanayi ve Teknoloji Stratejisi	Sanayi ve hizmet sektörlerinde yapay zekâ, büyük veri, bulut bilişim, blokzincir, siber güvenlik ve siber-fiziksel sistemler gibi dijital dönüşüme yönelik yerli teknolojilerin geliştirilmesi desteklenecektir. S.34 Blokzincir tabanlı akıllı sözleşmeler üzerinden menkul kıymet ihraçları yapılacak, ihraç süreçleri dijitalleştirilecektir. S.35 <i>Dijital Finansal Altyapı ve Yerli Fintek</i> Fintek alanında yerli teknolojilerin geliştirilmesine yönelik tedbirler alınacak, blokzincir tabanlı akıllı sözleşmeler üzerinden menkul kıymet ihraçları yapılacak, ihraç süreçleri dijitalleştirilecektir. S.71
Dijital Dönüşüm Ofisi Dijital-Türkiye Blokzincir Hackathonu/ DIGIATHON 2022	<u>Gündem Başlığı</u> 2023 Sanayi ve Teknoloji Stratejisi Bileşenleri Altyapı Başlığı <i>Ulusal Blokzincir Altyapısı</i> “Dijital Türkiye” teması ile kamu hizmetlerinde blokzincir entegrasyonu ile yeni fikirler” üretilmesine dair bir yarışma düzenlenmiştir. “e-Devlet Kapısı’na blokzincir teknolojisiyle yenilikçi çözümler”

Kaynak: (Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.)

Blokzincir teknolojisi, ilk olarak “*On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023)*” kapsamında ele alınmıştır. Bu plan çerçevesinde, “Mali Piyasalar”, “Lojistik ve Ulaşım” ile “Kamu Hizmetlerinde e-Devlet Uygulamaları” başlıklarının politika ve tedbirleri altında resmi olarak gündeme gelen öncül blokzincir kullanım alanları belirlenmiştir. Altyapı yatırımları ve gelişmelerin bu tedbir ve politikalar kapsamında yürütüleceği belirlenmiştir. Dijital para politikaları, gümrük ve ulaştırma konusunda hem hukuki hem de altyapısal gelişmeler ve son olarak kamu hizmetlerinin iyileştirilmesinde blokzincirin sisteme ekleneneceği belirlenmiştir. Kamu yönetiminde etkinlik,

verimlilik, hesap verebilirlik ve şeffaflığı arttırmak adına e-devlet hizmetlerinin sunumunda da yeni nesil teknolojiler ve yönelimlerden faydalanacağı vurgusu yapılmıştır. Akabinde yayımlanan “2020 yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı” ile blokzincir teknolojisine dair yürütülecek faaliyet ve projeler aynı öncül alanlarda geliştirilmiş ve iş birliği yapılacak kuruluşlar belirlenmiştir.

Cumhurbaşkanlığı Yıllık Planı’nda blokzincir adına alınan tedbir/politikalar derinleştirilmiş ve faz, pilot projeler ile somut adımlar atılmıştır. Tablo 1.’de gri ile vurgulanmış kısımlar belirlenmiş olan tedbir/politikadaki değişimler ve eklemeleri vurgulamak amacıyla renklendirilmiştir. 2022 Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı’nda 809.2. nolu “Kamu Hizmetlerinde e-Devlet Uygulamaları” başlıklı tedbir ve politikanın olmaması onu izleyen 2023 Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı’nda ise 508.3. nolu “Ulaşım ve Lojistik” başlıklı tedbir ve politikanın olmaması dikkat çekicidir. İstikrarlı olarak her programda ağırlık verilen blokzincir tabanlı uygulama dijital para politikası üzerine gerçekleştirilmiştir. İş birlikçi ve paydaş kurumların sayısı ise her yıl artarak programa dâhil edilmiştir.

Kalkınma planları dâhilinde ikinci olarak henüz TBMM’den yeni geçen ve yayımlanan “On İkinci Kalkınma Planı (2024-2028)” kapsamındaki analizde ise “2024 Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı”ndan faydalanılmıştır. Bu programda “Gümrük Hizmetleri” gündem başlığı ile “İhracat Zinciri Projesi”ne ilişkin blokzincir tabanlı çalışmaların yürütüleceği ve uygulanacağından bahsedilmiştir. Kontrol, izin ve onay süreçlerinde aranan belgelerin azalacağı ve “gümrük işlemlerinde etkinlik ve verimliliğin artırılması amacıyla bilgi ve iletişim teknolojilerinden azami ölçüde yararlanılacak ve altyapı ihtiyacı karşılanacağı” ifadeleri net bir şekilde programa dâhil edilmiştir. Burada gereksiz süreçlerin elimine edilmesiyle hem finansal kaynak hem de insan kaynağından tasarruf sağlanması beklentisinin olduğu söylenebilir.

Türkiye’deki bu yol haritasındaki bir diğer etkin kurum ise ilk dijital bakanlık olarak anılan Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı’dır. Bakanlık, dijital dönüşüm sürecinde “yerli ve milli teknoloji hamlesi” vizyonu ile süreçte etkin bir rol oynamaktadır. 2023 yılında yayınlanan Sanayi ve Teknoloji Stratejisi’nde de “Ulusal Blokzincir Altyapısı” başlığının altında blokzincir tabanlı ağların oluşturulmasına teşvik vurgusu yapılmıştır. Kamu merkezli uygulamaların blokzincir altyapısına taşınması, bu ağ üzerinden aktif edilmesi ve kullanılması hedeflenen öğelerden birisi olmuştur. Ayrıca geliştirilen uygulamaların mevzuata uygun olup olmadığına dair düzenleyici kurul ile “sanal mevzuat test alanı” oluşturulması ve bu testlerden başarılı bir şekilde geçen girişimlere sertifika verilip yatırım desteğinin verilmesi hedeflenmektedir. Burada ölçeklenebilirlik ve öncelikli konulara yatılan yatırım sonuçlarının bir ön görüşü yapılabilir ve geleceğe yönelik stratejik planlar için bir analiz süreci gerçekleştirilebilir.

Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi’nin düzenlediği “Blokzincir Hackatonu/ DIGIATHON 2022” yarışması da kamu yönetimi ve kamu hizmet sunumunda blokzincirin kullanılması adına atılan adımlardan bir diğeridir. “Dijital Türkiye” teması çerçevesinde “kamu hizmetlerinde blokzincir entegrasyonu” ve “e-Devlet kapısına blokzincir teknolojisi ile yenilikçi çözümler” başlıkları ile 30 saat süren yarışma sonucunda dereceye giren projeler için kripto varlık ödülleri verilmesi ve TOGG ile iş birliği imkânının sunulması dikkat çekicidir. Yarışmada Dijital Dönüşüm Ofisi lokalinde oluşturulan “Avalince test ağı”nın kullanılması da dikkat çekici olan bir diğer noktadır (CBDDO, 2022). Avalanche yüksek düzeyde ölçeklenebilir ve merkezi olmayan uygulamalar oluşturmaya yönelik bir ekosistemde açık kaynaklı birinci katman bir blokzinciri platformdur (Avalanche, 2023). Ölçeklenebilirlik ögesi blokzincir teknolojisinin kamu yönetimi alanında hükümetlerin tercihen ilk aradığı özellikler arasında sayılmaktadır. Hükümetin geliştirdiği bu etkinlik ve sonrasında sağladığı destek ile blokzincir teknolojisinin kamu yönetiminde uygulanmasına yönelik teşvik edici bir politikanın izlendiği görülmektedir. Yarışma ödülünün kripto varlık olarak verilmesi blokzincirin kullanımına somut örnek oluşturabilecek

niteliktedir. Konu ile ilgili herhangi bir mevzuat ve yasal düzenlemenin olmaması ancak devlet eliyle de kripto varlıkların tanınması ikilemi blokszincir teknolojisinin devlet politikalarındaki açığı olarak değerlendirilebilir.

Ayrıca yarışma sonucunda dereceye giren projelerin açık bir şekilde kamuoyu ile paylaşılması da dikkat çekici bir diğer noktadır. Bunun sebebi henüz uygulama boyutuna geçirilmemiş olması ve patentinin alınmamasından kaynaklı gizlilik politikası olabilir. Şeffaf ve açık bir sistemin uygulama boyutuna geçirilme sürecine kadar hükümetler gizli bir politika izlemektedir. Konuyla ilgili bu noktada da bir yasal düzenlemenin yapılması şarttır.

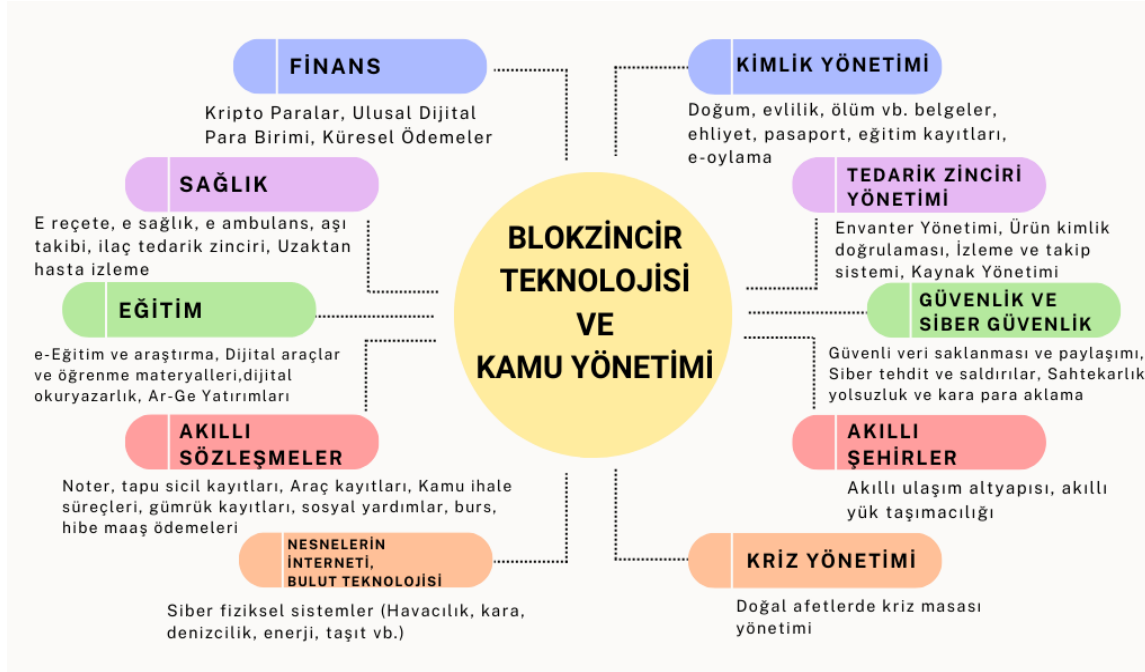
3. Kamu Yönetiminde Blokszincir Teknolojisi ve Verimlilik İlişkisi

Küreselleşme, dijital çağ ve yeni nesil teknolojilerin yansması kamu yönetimi alanında da sürekli bir değişim dönüşüm yaşatmaktadır. Geleneksel kamu yönetimi anlayışının yerini yeni kamu yönetimine bırakmasının ardından dijital çağın durdurulamaz ve sınırsız dünyası mevcut durumu da sürekli güncellemeye ve dijital çağ ile eklemlenmeye zorunlu bir hale getirmiştir (Robertson ve Vatrappu, 2010: 320). Dijital çağ ile birlikte hükümetlerin küresel çaptaki lider olma yarışında öncü koşullarından biri haline gelen yeni nesil teknolojilerin takibi ve başarılı bir şekilde kullanılması ile kamu yönetimi alanında etkinlik ve verimlilik hedefi oluşturmaktadır. Hükümet-vatandaş ilişkileri, hükümet kurumları ve bürokraside ihtiyaçlara karşılık vermek adına yeni nesil teknoloji araçları sürekli ve kesintisiz olarak kullanılmaktadır. Yeni nesil teknoloji araçlarından biri olan blokszincir teknolojisi de sağladığı avantajlar ve kısıtlı durumları dikkate alınarak kamu yönetiminde kullanılmaya başlanan araçlardan birisi haline gelmiştir.

Kamu yönetiminde bu teknolojinin kullanılması hizmet kalitesini arttırmak, kaynakları optimize etmek, verimlilik ve vatandaşa fayda sağlamak adına önemlidir. Bu bağlamda blokszincir teknolojisi de devrim niteliğinde değişikliklerin kapısını aralama potansiyeline sahip yeni nesil teknolojilerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Uçtan uca şifrelenmiş sistemiyle doğrulama ve zaman damgasına sahip blokların güvenlik noktasında siber saldırı riskinin düşük olmasından dolayı dağınık defter teknolojisi kamu yönetimi alanında da popülerlik kazanmıştır (Treiblmaier ve Sillaber, 2020: 230). Konu bazı ülkeler tarafından hükümet programlarına taşınmış, pilot uygulamalar ve genel uygulama örnekleri ile de aktif olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ancak, blokszincir teknolojisinin potansiyelini hükümet boyutunda tam anlamıyla kullanabilmek adına kamu yönetimi uzmanları, teknoloji uzmanları, yasal düzenleyiciler ve özel sektörün iş birliği yapması etkin ve verimli uygun politikaların geliştirilmesi yardımcı bir nitelik taşımaktadır.

Değiştirilemez ve güvenli bir şekilde verilerin saklanması, şeffaf bir süreç ile çift yönlü çalışma prensibine sahip blokszincir teknolojisi, kamu yönetiminin temel ilkeleri ile örtüşen bir niteliğe sahiptir. Örneğin; bu teknolojinin merkeziyetsiz olması yeni kamu yönetimi anlayışı ile benimsenen adem-i merkeziyetçilik ile uyum sağlamaktadır. Şeffaflık, yönetim, etkinlik, hesap verilebilirlik ilkeleri ile de pozitif yönlü bir ilişki kurmaktadır. Bu teknolojinin kamu hizmetleri noktasında uygun bir şekilde uyarlanıp kullanılabilir bir hale getirilmesi kaynak, işleyiş ve zaman bakımından verimliliği artırıcı bir niteliğe sahiptir. Blokszincirin kamu yönetiminde hangi alanlarda kullanıldığı, potansiyel kullanım alanlarının neler olabileceğini pilot uygulama ve somut uygulama örneklerine dayanarak sınıflandırmak konunun kavranması açısından fayda sağlayacaktır.

Şekil 2: Blokzincir Teknolojisinin Kamu Yönetiminde Kullanım Alanları

Kaynak: (Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.)

Şekil 2. dünyada blokzincir teknolojisini kullanan ve gündeminde olan hükümet uygulamaları dikkate alınarak hazırlanmıştır (Cuomo vd., 2017). Bitcoin ve kripto paranın kullanılması ile popülerlik kazanan blokzincir teknolojisinin hükümetler düzeyinde de ilk pilot uygulamaları ve somut adımları bu çerçevede atılmıştır. Örneğin kripto parayı resmi olarak kabul eden ülkelerin yanı sıra (El Salvador), hükümetlerin ulusal dijital para birimi üretme ve kullanma yarışı ve devlet destekli sanal para birimleri genel olarak ilk pilot uygulamalar olarak dikkat çekicidir (Berryhill vd., 2018: 24-28; Schou-Zibell, 2022; The Digest, 2022). Bu sanal para birimleri dijital ön eki ile ülkelerin para birimleriyle birleştirilmiş veya hükümetlerin bulduğu özgün isimler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu para birimlerinin oluşturulması olası bir küresel ödeme uygulamasında kullanılabilme potansiyeli sayesinde dolaylı bir dijital dünya vatandaşlığının ve finans alanındaki politikaların önemini artırdığının bir göstergesidir.

Bunların ötesinde blokzincir teknolojisinin kamu yönetimi ve kamu hizmet sunumunda kullanım alanı sadece finans alanına indirgenemeyeceğinden önceki başlıklarda da bahsedilmiştir. Sanal paranın ve finans sektörünün ötesinde akıllı sözleşmeler ile desteklenen blokzincir tabanlı diğer somut uygulamalar ulusal ve küresel düzeyde kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin; kimlik yönetimi, doküman yönetimi, tedarik zinciri, akıllı kontratlar, akıllı şehirler, eğitim, sağlık, kentsel planlama, emeklilik hizmetleri, kaynak yönetimi vergileme, ekonomik kalkınma gibi birçok alanda somut örnekleri ile karşılaşmak mümkündür (Ünsal ve Kocaoğlu, 2018: 58-59). Bahsi geçen bu alanlar üzerinde hükümetlerin politikaları, pilot uygulamaları, yürüttükleri plan ve programlarda geleceğe yönelik altyapı ve yatırımlar yapılması popülerlik kazanan bir durumdur (OECD, 2018: 6). Dijital devlet olabilmek ve liderlik yarışında bu gelişmelerin dışında kalmak artık imkânsız bir hal almıştır. Ayrıca bu yeni nesil teknolojilerden biri olan blokzincir teknolojisinin kullanılmasının ana nedenlerinden birisi de verimliliğin sağlanması ve artırılması amacıyla gerçekleştirilmektedir.

Bir sistemin şeffaf, hesap verebilir, izlenebilir ve güvenli olması, hem özel sektörde hem de kamu yönetimi alanında tercih edilen bir özelliktir ve işleyişte verimliliği artırıcı bir etkiye sahiptir. Blokzincir teknolojisi, bilginin doğrulanması için verilerin şeffaflığına, bütünlüğüne ve izlenebilirliğine izin veren bir yapıya sahiptir. Aynı zamanda, blokzincir teknolojisi işlem

maliyetlerini düşüren bir sistematiği de beraberinde getirir. Bu özellikleriyle, blokszincir teknolojisi hem özel sektörde hem de kamu yönetimi alanında tercih edilmektedir (Beck vd., 2018). Maliyetlerin yanı sıra gereksiz bürokratik süreçlere takılma olarak nitelendirilebilecek adımların elimine edilmesi ile zamandan ve insan kaynağından da tasarruf edilmesi verimlilik arttırıcı bir etki yaratmaktadır. Ayrıca mahremiyet endişelerinin önüne geçen bu teknoloji ile siber güvenlik ve dolandırıcılık gibi durumların önüne geçilmektedir. Ancak bu teknolojiye dair mevzuat ve yasal düzenlemelerin oluşturulması, kullanıldığı alana göre uyarlanması, bağlamı, uygun blokszincir türünün seçilmesi ve kullanılacağı alana göre artı ve eksilerinin analiz edilmesi, değerlendirilmesi verimlilik sağlanması açısından belirleyici faktörlerdir.

Verimlilik sadece maliyet açısından değil, aynı zamanda işletme süreçleri ve kaynak yönetimi açısından da değerlendirilmesi gereken bir konudur. Geleneksel olarak nitelendirilebilecek bazı kamu hizmetlerinin kaynak maliyetinin yüksek oluşu ve uzun süren işlemlerden dolayı etkinlik ve verimlilik düşüşü yaşanabilir bir durumdur. Blokszincir teknolojisinin dağıtılmış defter teknolojisi ile gerçekleştirilen işlemlerin bütün bir defter üzerinde tutulması hizmetlerin izlenebilir ve takip edilebilir kaydedilmesini mümkün kılar (Uysal ve Aldemir, 2018: 515). Dolayısıyla, blokszincir teknolojisinin sağladığı tasarruflar hem zaman hem de işlem maliyetleri açısından verimliliği olumlu yönde etkiler. Ancak, kurulum aşamasındaki yüksek maliyetler ve enerji tüketimi bazen caydırıcı olabilir (Babaoğlu ve Karasoy, 2022: 294; Tanrıverdi vd., 2019: 205). Bu sebeple blokszincir teknolojisinin bu alanda sağlayacağı verimliliği maksimum seviyeye çıkarabilmek için maliyet ögesinin başlı başına belirleyici bir faktör olduğu söylenemez. Çok kriterli bir yaklaşım ile verimlilik değerlendirmesi yapılmalıdır.

Blokszincir teknolojisinden en iyi şekilde faydalanmak için, öncelikle sunulacak hizmet kapsamında bu teknoloji gerekli mi sorusuna alınan yanıtın ardından altyapı, nitelikli insan kaynağı gibi gereksinimleri belirlemek, durum analizi yapabilmek ve maksimum fayda sağlayabilmek açısından konuya stratejik yaklaşmak önemlidir. Bu adımların doğru bir şekilde atılması, blokszincir teknolojisinden getireceği maksimum faydanın sağlanması açısından kritiktir. Ayrıca, kamu yönetiminde blokszincir teknolojisinden kullanılacağı alanlarda, verimliliği arttırmak için gerekli yasal düzenlemelerin nasıl şekillendirilmesi gerektiği de önemli bir konudur. Bu sayede, teknolojinin potansiyeli tam olarak ortaya çıkarılabilir ve toplum için en iyi sonuçlar elde edilebilir.

Kamu yönetimi perspektifinden blokszincir teknolojisini ele alan bu çalışma dâhilinde bir verimlilik ilişki analizi yapılacak olursa;

Verilerin tüm geçmişini içeren yapısı ile blokszincir teknolojisi planların, hedeflerin, yatırımların analiz edilmesi ve denetlenebilmesi noktasında kamu yönetimine fayda sağlayacak bir potansiyele sahiptir (Ølnes ve Jansen, 2018: 8). Devletler, plan, hedef ve yatırım noktasında geçmiş, mevcut kayıtlar dâhilinde geleceğe yönelik tedbir, önlem ve değerlendirmeler yaparken güvenilir ve hızlı bir işleyiş yakalayabilirler. Bu teknolojinin sağlayabileceği avantajları somut uygulama örnekleri üzerinden değerlendirmek şu an için makul değildir. Her hükümetin bu teknolojiyi kaldırabilme kapasitesi, yapacağı altyapı yatırımı, uygulayacağı politikalar, yasal düzenlemeler, kullanıcı ve konu ile ilgili kalifiyeli eleman profili vb. öğelerin farklılığından dolayı yaratacağı etki de aynı değildir. Pilot uygulamaların yanı sıra somutlaştırılıp geniş alanda kullanıma açılmış blokszincir uygulamalarının da verimlilik dönüşlerini alabilmek adına zamana ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak sistemin getirisi gereği blokszincir teknolojisi ile geliştirilen uygulamalarda gereksiz olan adımların elimine edilebilmesi, hızlı ve etkinlik sağlanması noktasında potansiyel bir verimlilik artışının yaşanacağı beklentisi yüksektir.

Verilerin şifrelenerek depolanması ve tüm katılımcılar arasında eş zamanlı olarak güncellenmesi güvenlik derecesini arttırmaktadır (Nakamoto, 2008). Tüm vatandaşın sisteme dâhil edilmesi ile yönetim kuvvetlendirilir ve ihtiyaca yönelik kamu hizmeti sunma oranı artırılabilir. Mutabakat

mantığı ile işleyen sistemi sayesinde blokzincir teknolojisi bazı noktalarda otomatik olarak ilerler, insan gücü onayı gerekmeksizin işlemler hızlı bir şekilde gerçekleştirilirken hem maddi hem de insan kaynağı boyutunda maliyetlerin düşmesine de yardımcı olur (Afonin vd., 2021: 2254). Blokzincirin bu özelliği, bürokrasiyi azaltırken aynı zamanda kamu hizmetlerinin sunulma sürecindeki aksaklıkların, yolsuzlukların ve eksikliklerin hızlı bir şekilde tespit edilmesine ve giderilmesine olanak sağlar. Bu da kaynakların daha verimli bir şekilde kullanılmasını sağlar.

Veri hata riski ve sistem açıklarından kaynaklı siber saldırı riskinin minimuma indirilmesi ile dolandırıcılık, siber güvenlik riski azaltılabilir akabinde sistemin işleyişi hızlı ve güvenli bir şekilde gerçekleşir (Atzori, 2017: 50). Devletler verilerin ve hizmetlerinin güvenli bir şekilde saklanması, işlenmesi noktasında sorumlu paydaşlardır. Hızlı ve güvenilir işlemleri yürüten kamu kurum ve kuruluşları güvenliğinin yanı sıra veri analizi yaparak sunulan hizmetlerin geliştirilmesi ve kalitesinin artırılması yönünde de mantıklı kararlar alır. Üretilecek veya yürürlükte olan hizmetlerin etkin politikalarla gerçekleştirilmesi noktasında da blokzincir tabanlı veri analizleri devletlere fayda sağlar.

Gelişmiş ülkelerde ve uluslararası örgütlenmelerde de ulusal para birimi ve ortak para birimi olarak kripto para çıkarma yarışı küresel ödemeler noktasında döviz kurunun değişkenliğinden etkilenme düzeyini minimuma indirilebilir. Bu durumda da mali açıdan kayıp minimalize edilirken maddi anlamda yaşanacak olan kayıpların önüne geçilir.

Blokzincir teknolojisinin sağladığı avantajlar doğrultusunda verimlilik ilişkisinin olumlu seyrinin yanı sıra sistemin bazı özellikleri de dezavantajlı durumlar ve riskleri ortaya çıkarabilir. Bu dezavantaj yaratabilecek durumların yarattığı riskler ile verimlilik ögesi olumsuz yönde etkilenebilir. Bunlardan bahsedilecek olursa (Hawlitshchek vd., 2018: 57; Hyvärinen vd., 2017: 445-446; Truby vd., 2022: 2);

Siber saldırılara karşı yüksek güvenlik bir duvarına sahip olan blokzincir teknolojisinde ağı kontrol eden kişi ya da kişiler tarafından tehdit edilmesi riskli bir durum ortaya çıkarabilir. %51 saldırısı olarak da ifade edilen bu dezavantajlı durumun yaşanması neticesinde işlemler kayıt dışı kalabilir ve zincir bozulabilir. Bu risk, düşük bir ihtimal olarak değerlendirilmekte ve blokzincir ağının büyümesi ile güvenliğinin artacağı, saldırı ihtimalinin minimum düzeyde olacağı ifade edilmektedir. Farklı bir ifade ile blokların artışı ile sistem kendi yüksek güvenlik duvarını ve mahremiyetini koruyucu bir niteliğe sahip olur. Düşük bir ihtimal de olsa bu riskin gerçekleşmesi durumunda verimlilik olumsuz yönde etkilenebilir. Blokzincir tabanlı kullanarak oluşturulacak somut uygulamada uygun blokzincir türünün ve mutabakat protokolünün belirlenmesi önemli bir ögedir.

Blokzincir teknolojisinin işlem maliyetleri ve zaman açısından sağladığı verimlilik, bu teknolojinin sağladığı avantajlar arasında sayılan bir ögedir. Ancak ilk başta sistemin altyapısı oluşturulurken yüksek yatırım maliyetlerinden dolayı bir analiz yapılması şarttır. Çünkü yüksek verim alınmayacak bir alana yatırım yapılması neticesinde kamu israfı gerçekleşebilir ve yüksek verim alınabilecek alanlara yatırımlara karşı önyargı oluşturulabilir. Bu yüzden bir uygulama ve hizmetin blokzincir üzerinden sunulabilmesi adına ilk olarak gerekli mi değil mi sorusuna cevap aranmalı ve sağlayacağı avantaj yüksek ise ona göre yatırım yapılmalıdır. Aksi halde yapılacak verimsiz yatırımlar hem zaman hem de kaynak kullanımını anlamında olumsuz bir sonuç doğuracaktır.

Blokzincir teknolojisine dâhil olabilmek adına teknik bir altyapı, kullanımı için araç ve gereç son olarak da bu sisteme dâhil olabilmek için bilgi sahibi olunmalı ve kullanıcı yetkilendirilmelidir. Uygun blokzincir türünün seçilmesi ve gerekli izinlerin verilmesi ile kullanıcı arayüzü ile sisteme dâhil olabilir. Devletlerin uygulamaları düzeyinde bir örnek verilirse, tüm vatandaşlar blokzincire dâhil edilebilir ancak bu geniş ağı ölçeklendirebilmek, ekonomik imkânlar, yaş bariyeri, eğitim seviyesi vb. durumlardan dolayı mümkün olmayabilir. Bu da sunulacak olan kamu hizmetlerinde bir sınırlılık sorunsalı yaşatabilir.

Enerji tüketimi ve karbon ayak izi etkisinden dolayı blokszincir bazı noktalarda eleştirilere maruz kalan bir teknolojidir. İlk nesil olarak değerlendirilen iş kanıtı tipli mutabakat protokolü sonrasında geliştirilen ikinci nesil mutabakat protokolleri harcanan yüksek enerji tüketimini düşürse de verimliliği olumsuz yönde etkileyen bir durum olarak değerlendirilmektedir". Bunun için geliştirilmesi gereken yeni alternatif tip mutabakat yöntemleri ile enerji tüketiminin minimum seviyeye düşürülmesi ile verimlilik ilişkisi doğru orantılı olacaktır.

Yeni nesil teknolojilerin kullanımı adına yeni mevzuat ve yasal düzenlemelerin yapılması, konu ile ilgili var olan mevzuat ve yasal düzenlemelerin yeniden ele alınmasını zorunlu bir hale getirmektedir. Bunun için hem kaynak hem de kamu kurum ve kuruluşlarındaki kişilerin yeniden düzenleme sürecine dâhil edilmesi gerekmektedir. Bu düzenleme sürecinde kişisel verilerin kullanımı ve korunması, vatandaş haklarının korunması, dijital hizmet güvenliği açısından mevzuatlar ve yasal düzenlemeler yeniden bir güncelleme sürecine girmelidir (Çaptuğ, 2021: 1317). Konu ile ilgili hukuki altyapının yasal düzenlemelerle sağlanması yeni nesil teknolojik araçların kullanılmasında ortaya çıkabilecek kısıtlar ve problemlerin önüne geçecektir.

Ayrıca yasal çerçevenin sınırlarının net bir şekilde çizilmesi, mevcut duruma uygunluğu ve anlaşılabilir bir şekilde düzenlenmesi ile yeni nesil teknolojik araçların kamu hizmet sunumundaki başarı potansiyelini artırmaktadır (Bilbil, 2019: 477). Çünkü bu teknolojiye güvenin yasal düzenlemeler dâhilinde tahsis edilmesi hem vatandaşın bu teknolojiyi benimsemesi noktasında etkili olur hem de kurum ve kuruluşlar düzeyinde sistematik bir yol haritası çizilerek gereksiz öge ve prosedürler elimine edilebilir. Sistematik yol haritasının çizilmesi entegrasyonun hızlı ve güçlü bir şekilde gerçekleşmesinin önünü açar ve verimliliği artırıcı bir nitelik taşımaktadır.

Küresel dijital devletler düzeyinde; Avrupa Birliği hukukunda düzenlenmiş olan "Kripto Varlık Düzenlemelerinde Piyasalar –(MiCa)" düzenlemesi 2023 yılında kabul edilmiş ve 2024 yılında yasalaşması beklenmektedir. Bu düzenleme, mevcut finansal hizmetler yasaları tarafından henüz düzenlenmeyen kripto varlıkları kapsayıcı bir nitelik taşımaktadır. Kripto varlıklar için Avrupa Birliği genelinde tek tip piyasa kurallarının temelini atan çalışma ile kripto varlıkların halka arzlarını düzenleyici ve tüketicilerin bunlarla ilişkili riskler konusunda daha iyi bilgilendirilmesini sağlayarak piyasa bütünlüğünü ve finansal istikrarı desteklemeyi hedeflemektedir. Ayrıca bu düzenleme kripto varlıkların ihraç edilmesi ve ticaretiyle ilgili temel hükümler (varlık referanslı tokenler ve e-para tokenleri dâhil), işlemlerin şeffaflığı, açıklığı, yetkilendirilmesi ve denetimi konularını da içermektedir (ESMA, 2023).

Blokszincirin yasal düzenlemesini kripto paralar özelinde gerçekleştiren örnek ülkelerden bir diğeri de Singapur olarak ifade edilebilir. Ülkenin merkez bankası olan Singapur Para Otoritesi, kara para aklamayı önleme ve terörle mücadele finansmanı gerekliliklerine uyum sağlamak amacıyla kripto para birimi borsaları ve diğer blokszincir tabanlı finansal hizmetler için düzenlemeler getirmiştir (Monetary Authority of Singapore, 2023). Ulusal ve küresel düzeyde blokszincir teknolojisinin hukuki boyutunun öncelikli kripto varlıklar konusunda düzenleyici ve kurumsal teşvik yaklaşımı ile gerçekleştirildiği görülmektedir. Türkiye’de de konu ile ilgili yapılacak olan mevzuat ve yasal düzenlerde küresel trendlere öncelik verilmesi gerekmektedir.

Blokszincir teknolojisinin verimlilik ile ilişkisi noktasında genel bir yorum yapılacak olursa hem pozitif hem de negatif yönlü bir ilişki olduğu söylenebilir. Bu yeni nesil teknoloji, verimlilik artışı üzerinde büyük bir etki yaratma potansiyeline sahiptir ve bu yüzden gelişmiş ve gelişmekte olan hükümetler tarafından ve uluslararası örgütlenmeler düzeyinde gündem maddeleri arasına alınmıştır. Bu çalışma blokszincir teknolojisinin verimlilik ile pozitif yönlü ilişkisi özelinde ele alınmıştır. Çalışmanın çerçevesi gereği kamu yönetimi ve verimlilik ilişkisini özetlemek adına bir tablo oluşturulacak olursa;

Tablo 2. Blokzincir Teknolojisi: Kamu Yönetimi ve Verimlilik İlişkisi

Blokzincir Teknolojisi <i>Kamu Yönetimi</i>	Verimlilik İlişkisi
Merkeziyetsiz, Dağıtık Defter Teknolojisi (DLT) <i>Adem-i Merkeziyetçilik, Güvenilirlik</i>	Adem-i merkeziyetçilik ilkesi ile örtüşmesi sisteme kolaylıkla uyum sağlamasına yardımcı olur. Yönetişimin güçlendirilmesi ile birlikte ihtiyaç ve isteklere yönelik kaliteli hizmet sunumu sağlanabilir. Bu şekilde sunulan hizmetler ise daha fazla verimlilik sağlar. Siber saldırılara karşı altyapısı güçlüdür ve herhangi bir siber saldırı durumunda veriler kaybolmaz.
Değiştirilemez <i>Şeffaflık ve Hesap verebilirlik, Denetlenebilirlik</i>	Kayıtların ve verilerin değiştirilemez bir şekilde depolanması gerekli bilginin kolaylıkla bulunması veya hata yapılan noktanın hızlı bir şekilde tespit edilip düzeltilmesi açısından zaman ve kaynak tasarrufu sağlar. Veri bütünlüğü denetlenme sürecinin de hızlı ve kolay bir şekilde gerçekleştirilmesine yardımcı olur.
Güvenli <i>Güvenilirlik, Şeffaflık</i>	Siber saldırılara karşı güçlü altyapı sistemi ve herhangi bir siber saldırı durumunda verilerin kaybolması ve çalınması söz konusu değildir. Bu teknoloji, işletim sistemi özellikleri sayesinde sahtekârlık ve dolandırıcılık gibi durumların yaşanmasının önüne geçilir.
Açıklık ve Şeffaflık <i>Yönetişim, Şeffaflık, Denetlenebilirlik</i>	Sistemin çalışması için blokzincirin türüne göre paydaşlara açık olması vatandaşın kolaylıkla erişim sağlayabilmesi noktasında yönetim ilkesini güçlendirir. Vatandaş katılımı ile ihtiyaçlara göre bir yol haritası kolaylıkla çizilebilir. Seçilen blokzincir türüne göre izin verilen her kullanıcı verilere erişebilir. Sistem takip edilebilir, açık ve şeffaf bir şekilde işlemektedir.
İşlem Ücretleri <i>Verimlilik</i>	Herhangi bir aracı kurum olmadığı ve sistem otomatikleştiği için kamu hazinesinden bir işletim ücreti çıkmaz. İşlem ücretinin olmaması ve gereksiz adımların elimine edilmesi kaynak kullanımında verimlilik sağlar niteliktedir.
Hızlı <i>Verimlilik ve Etkinlik</i>	Eşler arası transfer sürecinde aracı bir kurum veya kuruluş olmadığı için işlemler hızlı ve düşük maliyetli bir şekilde gerçekleştirilir. Bloklar halinde işleyen sistemi sayesinde takip edilebilir oluşu ve gereksiz sayılabilecek adımların elimine edilmesi de zaman tasarrufu sağlamaktadır. Burada yine zaman ve maddi verimlilik durumu söz konusudur.
Artırılmış Stabilité <i>Dayanıklılık</i>	Dengeli ve hep ileriye doğru bloklardan oluşan zincir sistem aksaklıklarının önüne geçer.
Akıllı Sözleşmeler <i>Verimlilik, Kaynak Tasarrufu</i>	Belirli şartlar yerine getirildiğinde sistem otomatik olarak işler. Kamu hizmetlerinde otomatik süreçleri yönetmek için kullanılabilirler. Hem iş gücü hem de kaynak tasarrufu sağlanır.
Tamamen Dijital Bir Ortamda Gerçekleşmesi <i>Hem fiziki hem insan kaynağı tasarrufu sağlayarak verimliliği arttırmaktadır.</i>	Tüm işlemlerin fiziksel bir ortam gereksizinin gerçekleştirilmesi hem fiziki bir bina hem de çalışan insan kaynağından tasarruf sağlamaktadır. İnsan kaynağı tasarrufu hükümetlere maddi anlamda da tasarruf sağlayıcı bir etki yaratacaktır.

Kaynak: (Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.)

Tablo 2.'de de görüldüğü üzere blokzincir teknolojisinin çalışma prensibi ve özellikleri kamu yönetimi temel ilkeleri ile örtüşen bir yapıya sahiptir. Kamu hizmet sunumu noktasında blokzincir teknolojisinin çalışma prensibi ve barındırdığı özellikler sayesinde işlemlerin hızlı, şeffaf, düşük maliyetli ve otomatikleşmiş bir şekilde gerçekleştirilebilir. Böylelikle genel olarak verimlilik artırılır, zaman, para, fiziki kaynak ve insan gücü tasarrufu sağlanır. Bu nedenle, blokzincir teknolojisinin kamu yönetimi ve verimlilik ilişkisi arasında güçlü bir ilişki kurulabilir. Bu pozitif yönlü ilişkinin fayda sağlayabilmesi ve sürdürülebilir olması adına hangi alanda hangi blokzincir türünün kullanılmasıyla bir uygulama modeli oluşturulabilir soruları önemlidir. Bu sebeple oluşturulacak ekosistemde bu öğelere dikkat edilmeli, uygun, planlı ve programlı stratejik bir şekilde uygulama alanı açılmalıdır. Her alan ve konuda uygulama alanına sahip olabilme

potansiyeline sahip bu teknolojiyi uygun bir şekilde riskleri ve varsayımlarını gözeterek oluşturabilmek gerçek anlamda bir verimlilik sağlamak adına önemlidir (Blockchain Türkiye, 2019b: 16). Başka bir deyişle kamu yönetiminde bu teknolojiyi kullanabilmek adına öncelikli olarak kullanılacak alanda blokzincir teknolojisine gereksinim var mı var ise riskler ve kabul edilmesi gereken durumlar nedir gibi bütünsel bir yaklaşımla değerlendirme yapılmalıdır. Hükümetlerin plan ve programları, mevzuat ve yasal regülasyonları noktasında uygun blokzincir türünün belirlenip kullanılması ve bütünsel bir yaklaşımla politika üretilip uygulanması da etkinlik ve verimlilik sağlanması açısından temel noktalardır.

OECD'nin 2018 raporuna göre; 2017 yılında 26 ülkede 117 blokzincir girişimi bulunurken, 2018 yılında bu sayı 46 ülke ve 203 girişime yükselmiştir. Raporda belirlenen ülkelerin blokzincir uygulamalarının durumu ve geleceği adına dünya haritası görseli ve yazılı anlatımla üç renk koduna ayrılarak değerlendirilmiştir. Haritada 1 numara ile gösterilen uygulamalar keşif, araştırma ve strateji boyutunda, 2 numara ile gösterilen uygulamalar kavramsal çerçeve, pilot proje ve başlangıç aşamasındaki projeleri ve 3 numara ile gösterilen uygulamalar ise geliştirilme ve hayata geçirilme aşamasında olarak ifade edilmiştir. Bu haritada belirtilen verilere göre üç boyutta da blokzincir adına uygulamaların en yoğun yaşandığı ülkeler; Hollanda (32), Amerika Birleşik Devletleri (27), İngiltere (13), Avustralya (13), Rusya (13), Dubai/Birleşik Arap Emirlikleri (8), Kanada (8), Çin (8), Hindistan (7), İsviçre (5), Hong Kong (4), Japonya (4) olarak sıralanmıştır (Parantez içinde belirtilen sayılar ülkelerde kullanılan veya kullanılacak uygulama sayılarının toplamını ifade etmektedir) (OECD, 2018: 5). Dijital liderlik yarışında olan ülkelere blokzincir teknolojisini anlama, benimseme, yasal çerçevesinin çizilmesi ve somut örneklerinin uygulama boyutuna geçmesi noktasında bir hareketliliğin olduğu görülmektedir (Berryhill vd., 2018; Cooper vd., 2022; Daley, 2022).

Blokzincir teknolojisinin potansiyelini fark eden ülkeler konu ile ilgili yatırım fırsatları, politikalar, destekleyici ve düzenleyici uygulamalar ile hareketlilik yaşarken blokzincir işletmelerinin de dikkatini çekmektedir (Sharma, 2023). Kamu, özel ortaklığı noktasında bu ülkeler yatırımlar çekme konusunda tercih edilir bir nitelik taşımaktadırlar. Blokzincir teknolojisinin bu şekilde kullanılması da ülkeleri dijital devlet olma ve liderlik yarışında bir adım öteye taşımaktadır. Konu ile ilgili yatırım ve faaliyetler boyutunda küresel çapta sınırlı hükümet adımlarının olduğu ifade edilebilir. Bu uygulamayı kullanan ülkelerin sınırlılığı haricinde uygulama geliştirme ve kullanma sayısında da küresel anlamda büyük farklılıkların olduğu söylenebilir (OECD, 2018: 5).

Genel tabloya bakıldığında blokzincir teknolojisi kamu yönetimi ve kamu hizmet sunumuna dâhil edilmiş yeni nesil teknoloji bir araç olarak ifade edilebilir. Ancak küresel anlamda tam anlamıyla olgunlaşmış, yasal düzenlemelerle desteklenmiş ve sistemleştirilmiş olduğu bir işleyişin olduğu söylenemez. Bu teknolojiyi kullanan ve olgunlaşma seviyesinin yüksek olduğu ülkelerin gelişmiş ülkeler kategorisinde olduğuna dikkat çekilmelidir. Gelişmekte olan ülkelerin dijital liderlik sıralamasında yer alabilmesi adına blokzincir teknolojisi ile tanışmaları ve hükümet programlarına dâhil etmeleri artık bir istek değil ihtiyaç boyutundadır. Küresel anlamdaki hükümetin etkinlik, verimlilik ve gücü anlamında bu aracın tanınması, ülkeye göre tanımlanması ve girişimlerin olması kaçınılmaz görünmektedir.

4. Türkiye’de Blokzincir Teknolojisi ve Verimlilik İlişkisi

Türkiye’de blokzincir teknolojisinin kamu yönetimi ve kamu hizmet sunumunda kullanımı hem teorik hem de pratik anlamda henüz olgunlaşmamış bir durumdadır. Ancak blokzincir teknolojisi, dijital bir ekosistem oluşturmak, dijitalleşme ve dijital dönüşüm adımları arasında öncül araçlardan biri olarak gündemde olan bir konudur. Konu ile ilgili kurumsal yapılanmaların oluşturulması, plan ve program kapsamına dâhil edilmesi, somut uygulamaları hayata geçirebilmek adına hem pilot proje hem de AR-GE çalışmalarının sürdürüldüğünü söylemek mümkündür.

Konunun farklı bir boyutu olan mevzuat ve yasal düzenlemeleri ile ilgili de hem dünyada hem de ülkemizde mesafeli bir duruşun sergilendiği görülmektedir (Blockchain Türkiye, 2019a: 10) Blokzincir teknolojisinin kullanımı ile ilgili henüz yayınlanmış ve hayata geçirilmiş düzenlemeler bulunsa da yasallaştırılmış yasal düzenleme bulunmamaktadır. Blokzincir ekosisteminin oluşturulup somut anlamda uygulama haline getirilmesi kadar bu regülasyonların sağlanması da önemli bir diğer nokta olarak ifade edilmektedir. Küresel dijital devletler boyutunda da konunun kripto varlıklar özelinde düzenlemelerle gündemde olduğu saptanmıştır. Genel bir özetle; Türkiye'nin blokzincir teknolojisini kamu yönetiminde kullanabilmesi henüz olgunlaşmamış ve hazırlık aşamasında bir durumda olarak değerlendirilebilir.

Türkiye’de sürdürülebilir bir blokzincir ekosisteminin oluşturulması, güncel konular ve kullanım alanlarını değerlendirmek ve bir araya getirmek misyonu ile Türkiye Bilişim Vakfı’nın inisiyatifinde kurulan Blokzincir Türkiye’de bu hazırlık aşamasında yardımcı nitelikte olan kuruluşlardan birini temsil etmektedir. Blokzincir teknolojisinin kamu yönetiminde kullanım alanları üzerine değerlendirme, öngörü ve önerilerde bulunan bu kuruluş raporları ile bu teknolojinin kamu yönetimine etkin, verimli ve işlevsel bir şekilde eklenmesine yardımcı bir zemin hazırlamaktadır. Kamu yönetimi alanında blokzincirin kullanım alanlarına dair genel bir bakış açısı çizilebilir adına “Blokzincir Türkiye Çalışma Grubu”nun dikkat çeken raporları şu şekilde sıralanabilir (BCTR, 2023);

“Nitelikli Fikri Tapu Raporu-Non-Fungible Token” ile mevzuat ve hukuki boyuttaki düzenlemelere ilişkin ulusal ve uluslararası boyutta analizler ile değerlendirme ve önerilerde bulunulmuştur. (Türkiye’de özellikle MASAK mevzuatı kapsamındaki hukuki düzenlemelere ilişkin değerlendirme ve önerilerde bulunulmuştur.) Tapu kadastro alanlarında blokzincir teknolojisinin küresel anlamda hali hazırda kullanan veya pilot uygulamalarla zemin hazırlayan ülkelere rastlamak mümkündür. Pilot uygulamalar ve genel uygulama aşamasındaki bazı ülkeleri sıralamak gerekirse; Amerika Birleşik Devletleri, Gürcistan, İsveç, Hindistan, Brezilya ve Japonya başarılı örnekler arasında gösterilmektedir (Shangy ve Price, 2019: 72; Koronczok, 2019: 408-409; Junker, 2020; Köse, 2017)

“Ülke Genelinde Uygulanabilir Enerji Sektörü Blockchain Kullanım Alanları, Avantajları ve Riskler” Raporu ve “Enerji Sektöründe Blokzinciri Gelişmeleri” Raporu. Yatırım planları noktasında enerji sektörü öncül gruptadır ve bu sektörün blokzincir ile eklenmesi dikkat çekicidir. Enerji sektöründeki kullanım alanları ve konu ile ilgili regülasyon, düzenleyici sanal alan (sandbox) uygulamaları üzerine hazırlanmış raporlardır. Enerji sektörünün hali hazırda merkezileşimi azaltma ve karbon ayak izi konusunun bir dönüşümüne girildiği ifade edilen durumlar arasındadır. Blokzincirin merkezileşimsizlik ve güvenli ağ özelliği bu değişim sürecinde destekleyici bir nitelik yaratmaktadır. Ancak bu teknolojinin yarattığı avantajlar kadar barındırdığı dezavantajlar ve risklerde mevcuttur. Kısa vadede bu teknolojinin eklenmesi noktasında “çok erken bir aşama” vurgusu yapılsa da yeni birçok çözüm ve iş birliğine katkı sağlaması beklenmektedir (BCTR, 2021: 2-6).

“Sürdürülebilir Tedarik Zinciri İçin Blokzincir Uygulamaları” Raporu – Bu teknolojinin tedarik zinciri boyunca sağlayacağı izlenebilirlik ve şeffaflığı sayesinde kaynaklar daha verimli hale getirilecek ve karbon emisyonunun azaltılmasında kurumlara gerçek veri sunulacaktır. Ayrıca tedarik zinciri boyunca atık yönetimi noktasında döngüsel ekonomiye katkı sağlanacak, ürün ve hammadde nakliyesinde yaşanan problemler akıllı sözleşmeler ile giderilerek zaman ve ulaşım maliyetleri azaltılacak ve verim sağlayacaktır. Bu raporda dış ticaret odaklı bir çerçeve çizilmiştir. Rakamsal verilerle de blokzincir teknolojisinin kullanılması ile hem mali hem de zaman konusunda verimlilik sağlanacağı ifade edilmiştir. Bu konu somut anlamda bir örnek ile ifade edilirse; Dış Ticaret sürecinde (düzenleyici, ticari, sınır, nakliye süreçleri vb.) 313 belge ve bahsedilen belgelerin kamu tarafında 24 muhatabının bulunduğu ifade edilmiştir. Blokzincir

teknolojisi ile bu belge ve muhataplar sistemli ve kolay bir şekilde işleyecektir. Dünyadaki başarılı projeler kapsamında ise; Kore Gümrük İdaresi Praojesi, BlockLab-Rotterdam, Robob-Hamburg, Tradelens Projesi- (IBM & Maersk İş birliği), ABD Gümrük ve Sınır Koruma İdaresi (CBP), Silsal-BAE, Tradetrust-IBM ve Singapur, Küresel Ticaret Bağlantı Ağı (GTCN), Cadena- Kosta Rika, Meksika ve Peru projeleri hali hazırda kullanılmaktadır (BCTR, 2022: 10-12). Projeler incelendiğinde blokzincirin sürdürülebilir tedarik zincirinde kullanılabilmesi adına kamu-özel ve hükümetler arası küresel iş birliğinin sıkça olduğu saptanmıştır.

“Kişisel Verilerin Korunması Hukuku ve Blokzinciri Teknolojisi” Raporu – Mahremiyet ve gizlilik ile bağlam oluşturulmuştur. Sistemin kendi yüksek güvenlik alanı mahremiyet konusunu destekler niteliktedir.

“Yeni Ticaret Biçimleri: Merkez Bankası Dijital Parası (CBDC) Üzerine Değerlendirme” Raporu – Güncel olarak hükümetler dijital para politikalarını gündeme taşımakta, bu konuda gelişmiş hükümetler kendi dijital paralarını kullanmaya başlamışlardır. Lider dijital devlet olma yarışında blokzincir teknolojisinin para politikaları ve finans sektöründe kullanılması önemlidir. Kamu hizmet sunumunda blokzincir teknolojisinin kullanılmasından farklı olarak hükümetlerin dijital para politikaları noktasında daha öncül davrandığı yapılan analizler sonucunda aşıkardır.

“DAO- Merkeziyetsiz Otonom Organizasyon” Raporu. Bu raporda otomatikleştirme eylemi ile maddi ve kaynak noktasında verimlilik elde etme beklentisi yüksektir (BCTR, 2022: 10).

“Kripto Varlıkların Vergi- Muhasebe ve Denetim Yönünden İncelenmesi” – Mevzuat ve hukuki boyutta konu ile ilgili düzenleme ve denetimin gerekli olduğunu vurgulayan bir rapor niteliğindedir.

“Dijital Kimlik” – Blokzincir teknolojisi ile tüm kişisel bilgi ve veriler tek bir dijital kimlik altında ulusal ve uluslararası boyutta saklanabilir bir hale dönüştürülecektir. Etkin, çok paydaşlı ve verimli çalışan bir kimlik sistemi olarak da anılmaktadır. (BCTR, 2019: 24). Kimliklerin küresel bir geçerliliği olan dünya pasaportu gibi dijital bir ortamda kullanılması olarak tasvir edilebilir.

Bu raporlara istinaden blokzincir teknolojisinin kamu yönetimi alanında genel olarak yer alan temaları hukuki regülasyonlar, ticaret, vergi, muhasebe, finansal konular, enerji, tedarik zinciri, akıllı sözleşmeler, açık veri, dijital kimlik, güvenlik ve mahremiyet olarak ifade edilebilir. Cumhurbaşkanlığı Yıllık Planları, On Birinci Kalkınma Planı, On İkinci Kalkınma Planı, bazı bakanlıkların yayınladıkları raporlarda da öncül konuların “Mali Piyasalar, Lojistik ve Ulaşım, Kamu Hizmetlerinde e-Devlet Uygulamaları” olarak belirlendiği saptanmıştır. Bu temalar ile blokzincir teknolojisinin uygun olarak kamu yönetimi alanında kullanılması ile daha kaliteli bir hizmet sunumu, maliyetlerin düşürülmesi, etkin kaynak yönetimi, şeffaflık öğeleri ile verimliliğin artırılacağı öngörülerinin olduğu saptanmıştır.

Bu noktada henüz pilot proje ve teorik çalışmalarını yürüten Türkiye Cumhuriyeti'nin konu ile ilgili olgunlaşma düzeyinin artırılması adına resmi politikaların geliştirmesi gereklidir. Çünkü dijital dünya ve bilgi iletişim teknolojilerinin sürekli olarak geliştirilmesi hükümetleri mevcut ve gelecekteki durumlara hazırlamanın ötesinde kaliteli, akıcı bir hizmet sunmaya da hazırlamaktadır. Hükümetler, uluslararası alanda şeffaf, inovasyon açısından zengin, verimli ve etkili kamu sektörleri oluşturmak adına daha fazla dijital teknoloji ve veri kullanarak dijital dönüşümü gerçekleştirmek için hızla ilerlemektedir (Berryhill, 2018) Dijital dünyada 5 yıl geride kalmak sanayi devriminde geç kalınmış 50-100 yıla bedel olarak da ifade edilebilir. Çünkü küreselleşen dünyada gelişmiş, gelişmekte olan ülkeler arasındaki makas aralığı dijital araç, gereçlerin kullanılması veya geride kalınmasına göre de şekillenmektedir. Ayrıca blokzincir teknolojisinin kamu yönetimi ve kamu hizmet sunumunda sadece hükümet girişimi ile gerçekleşme düşüncesi hem yönetim ilkesi ile tezat hem de imkânsız bir hal almıştır. Bu noktada hükümetler politika yapımında özel sektör ve STK'ları da dâhil ederek çok paydaşlı, iş birliği içinde bir yol haritası

çizmelidir.

5. Tartışma ve Sonuç

Blokszincir teknolojisinin özel sektör ve kamu yönetimi alanında etkin ve verimli bir şekilde kullanılabilmesi ve sisteme eklenilebilmesi adına birçok değerlendirme gereklidir. Sağlanacak olan verimlilik düzeyinin belirlenmesinde maliyet tek başına belirleyici bir öge değildir. İşlevsel gereklilikler, blokszincir çözümlerinin performans etkisi, yasal ve mevzuat düzenlemeler, ölçeklenebilirlik, mevcut duruma uygun bir şekilde uyumlanabilme kapasitesi, teknik altyapı, maliyet, olgunluk düzeyi, hız, güvenlik, riskler vb. fonksiyonların hepsi verimlilik üzerinde etkisi olan öğelerdir (Blockchain Türkiye, 2019b: 14-15). Blokszincir teknolojisinin yeteneklerinden faydalanmak, bu teknolojiyi en iyi şekilde değerlendirerek ülkeye bir kazanım sağlayabilmek ve hizmet kalitesini arttırabilmek adına kurulacak ekosistem programlı, stratejik bir şekilde gerçekleştirilmelidir. Türkiye’de henüz olgunlaşmamış bir boyutta olan blokszincir teknolojisinin kamu yönetimi ve kamu hizmet sunumunda kullanılması henüz girişim aşamasındadır. Bu girişimlerin güncel olarak etkin bir düzeyde olduğunu söylemek güçtür.

Mevcut durum analizi yapılırken saptanan durumları özet bir bakış açısıyla ifade etmek gerekirse;

Cumhurbaşkanlığı Yıllık Planlarında kaydedilen blokszincir ile ilgili kaydedilen ilerlemeler ve değişikliklerin tutarlı bir şekilde gerçekleşmediği saptanmıştır. İlk olarak “2020 yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Planı’nda yer alan blokszincir kavramı “Mali Piyasalar”, “Lojistik ve Ulaşım”, “Kamu Hizmetlerinde e-Devlet Uygulamaları” olmak üzere 3 gündem başlığı altında ele alınmıştır. Birbirini izleyen 2021 ve 2022 yıllarında da istikrarlı bir şekilde 3 gündem başlığı yıllık planda yerini almıştır ancak 2023 yılı planında “Lojistik ve Ulaşım” gündem başlığı yıllık plandan çıkarılmıştır.

“On İkinci Kalkınma Planı (2024-2028)” dâhilinde hazırlanan “2024 yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı’nda ise “Gümrük Hizmetleri” başlıklı gündem maddesi üzerinde yürütülecek faaliyet ve projelere yönelik somut adımlardan bahsedilmiştir. İşlem süreçlerinin basitleştirileceği, aranan belgelerin azaltılacağı, “...etkinlik ve verimliliğin artırılması amacıyla bilgi ve iletişim teknolojilerinden azami ölçüde yararlanılacak ve altyapı ihtiyacı ”nın karşılanacağı vurgusunda bulunulmuştur.

Blockchain Türkiye Platformu’nun yayımladığı çalışma grubu raporları ile CB Yıllık Planlarında belirlenen öncül konuların birbiri ile uyumlu olduğu saptanmıştır. Ancak yatırımların, pilot uygulamaların ve somut uygulama örneklerinin yeterli düzeyde olmaması veya bulunmaması konunun gelişiminin yavaş ilerlediğinin göstergesidir. Ayrıca mevzuat ve yasal düzenleme boyutunda da konu üzerinde herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Blokszincir teknolojisi ve kamu hizmet sunumunun verimlilik ilişkisi kurulurken; yatırımlar, stratejik planlar, mevzuat ve yasal düzenlemeler belirleyici faktörler olarak belirlenmiştir.

Konu ile ilgili iş birliği noktasında Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin çok paydaşlı bir anlayışa sahip olduğu görülmektedir ancak bu teknolojinin altyapısının oluşturulması ve kullanılması adına farklı aktörler de sürece dâhil edilmelidir. Bakanlıklar, Cumhurbaşkanlığı Ofisleri, özel sektör, Ar-Ge kuruluşları, akademisyenler, konu ile ilgili uzmanlar, yatırımcılar ve örgütlerde blokszincir ekosistemi inşa sürecinde aktif olarak yol haritasına eklenmelidir. Bu teknolojinin kullanılması noktasında maksimum faydanın sağlanacağı her paydaş sürece dâhil edilmelidir. İnşa sürecinde kamu kurum ve kuruluşları, özel sektörün yanı sıra hizmetten yararlanacak olan vatandaşın da paydaş olarak sürece dâhil edilmesi gereklidir. Bu yeni nesil teknolojik aracın vatandaşa tanıtılması, pilot uygulamalar ile sağladığı faydaların öngörüsünün paylaşılması, benimsenme ve gelecek beklentileri üzerinde bir yol haritası çizebilir.

Politika önerileri geliştirilirken küresel düzeyde yayımlanmış dijital devlet strateji ve tavsiye kararları, hükümetler için oluşturulan blokszincir kılavuzları ve mevcut başarılı dünya

örneklerinden faydalanmak yerinde olacaktır. Örneğin kamu yönetimi inovasyonu için küresel bir form olarak hizmet veren “OECD Kamu Sektörü İnovasyon Gözlemevi (OPSI)”, “OECD Dijital Devlet Raporları” ve “OECD Üst Düzey Dijital Hükümet Yetkilileri Çalışma Grubu” hükümetlere yeni anlayışlar, bilgiler, araç ve bağlantılar uygulayarak hizmet sunumunda yeni nesil yöntemleri anlamalarına, test etmelerine ve benimsemelerine yardımcı olan bir araç niteliğindedir (Berryhill, 2018). Bu noktada politika önerileri geliştirilirken dikkat edilmesi gereken hususlar, yapım aşamasında gerekli olan öğeler ve sonrası için planlanacak hedef ve öneriler başarılı bir sonuç için verimlilik sağlayacaktır. Politika önerileri geliştirilirken hem ulusal hem de uluslararası mevzuata ve yasal düzenlemelere uygunluk da gözetilmesi gereken bir diğer nokta olarak ifade edilebilir.

İlk olarak politika önerileri hazırlanırken mevcut durumun yanı sıra gerekli diğer öğeler ve sorulması gereken sorularda sürece dâhil edilmelidir. Nedir bu diğer öğeler ve sorular? Birincisi blokszincirin ne olup ne olmadığı açıklamak ve kavrayabilmek, kamu görevlilerinin blokszincir teknolojisi etrafında bilgi ve kapasite oluşturmasını sağlamaktır. Diğer temel noktalar hükümetin potansiyelinde blokszincir kullanımının ne kadar mümkün olacağı (ölçeklenebilirlik) ve hangi alanlarda kullanılabileceğidir. Farklı bir ifade ile potansiyel kullanım ve önceliklendirilecek alanların belirlenmesi politika yapım süreci ve başarı sağlaması açısından önemlidir.

Özellikle etkinliğin sağlanması ve verimli bir blokszincir teknolojisinin kamu yönetimi alanında kullanılmasında geliştirilen politika önerileri şu şekilde sıralanmaktadır;

Blokszincir teknolojisinin ölçeklenebilirliği, önceliklendirilmiş kullanım alanlarını ulusal ve uluslararası düzeyde kullanılabilir şekilde belirlemek adına bir çalışma yapılması gerekmektedir. Bu çalışma, blokszincir teknolojisinin kamu yönetimindeki potansiyel faydalarını en üst düzeye çıkarmak için önemlidir. Cumhurbaşkanlığı Yıllık Planlarında gündem başlığı olarak ifade edilen konular derinleştirilmeli, ölçeklenebilirliği hesap edilmeli, ihtiyaca yönelik alanların belirlenmesi ve üzerine strateji geliştirilmesi politika yapım sürecinde fayda sağlayacaktır.

Yapılan çalışmanın bir diğer temel noktası da küresel düzeyde uygulanmaya başlanan ve geliştirilen dijital devlet blokszincir uygulama alanlarının takibi ve analizidir. Her ülke sosyolojik yapısı, ekonomisi, yönetim şekli vb. öğelerden dolayı farklı bir ekole sahiptir. Ancak bu yeni nesil dijital teknolojik araçların kullanılması ülkeleri ortak bir paydada buluşturur niteliktedir. Öncelikli kullanım alanları ülkelere göre farklılık gösterse de son tahlilde küçük bir köy geline gelen dünyada küresel uygulamaların popülerliği bir doğrudur. Bu noktada gelişim ve yatırımlar ile somut adımlar atan ülkelere faydalanmak oluşturulabilecek blokszincirin etki ve verimlilik sağlaması açısından önemlidir. Dünyadaki somut örneklerinden bahsedilecek olursa; Estonya hükümeti siber güvenlik (KSI Blockchain) konusunu önceliklendirmiş ve bu kullanım alanına e-kimlik, e-sağlık, e-egitim, e-yönetişim, akıllı şehir ve mobilite uygulamaları da eklenmiştir. Çin, “BSM” adını verdiği blokszincir tabanlı bir hizmet ağı kurarak özel sektörle kurumsal iş birlikleri halinde çeşitli konularda AR-GE çalışmaları ve yatırımlarına ağırlık vermekte ve küresel bir kamu altyapısı kurmak adına yatırımlarına devam etmektedir. Bu yatırım ve çalışmalarda; dijital para birimi, siber güvenlik, sigorta ve ticaret konularının öncül olarak belirlendiği görülmektedir. ABD, El Salvador, İsviçre, Singapur gibi dijital liderlik statüsüne sahip ülkeler ise çoğunlukla blokszincir uygulamasını dijital varlık ve kripto para birimi altyapısının geliştirilmesi ve uygulanmasına dair adımlar atmaktadır.

Dünyada yatırım yapılan blokszincir temelli uygulamaları da dikkate almakta fayda vardır. Dijital devlet yarışında var olabilmek adına farklılıktan ziyade yarış alanında önceliklendirilmiş konularda yatırımların ülke ekolüne uygun bir şekilde yapılması mantıklı bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Mevzuat ve yasal düzenlemeler noktasında hem ulusal hem de uluslararası hukuk kurallarına uygun bir şekilde bir yol izlenmelidir. Çünkü kamu yönetimi ve kamu hizmet sunumunda kullanılacak olan yeni nesil teknolojik araçlar artık ulusal düzeyin yanı sıra küresel

düzye de işlevsellğe sahip bir nitelik taşımaktadır. Avrupa Birliği, Singapur, Hong Kong gibi ölkeleri kripto varlıklar düzeyinde yapmış olduğu düzenlemelerin yasalaştırılma süreçleri de yakından takip edilmelidir.

Blokszincir teknolojisinin kamu yönetimi alanında belirlenmiş öncelikli alanlar çerçevesinde bir ulusal strateji planı hazırlanmalıdır. Türkiye'nin "Ulusal Yapay Zekâ Strateji Planı" ve blokszincir teknolojisi konusunda stratejik plan çalışmaları yayınlamış olan ölkelerin belgeleri hazırlanacak olan plana yardımcı olabilir. (Katar, Hırvatistan, Portekiz, Hindistan, Bangladeş, Nijerya gibi ölkeler ulusal blokszincir strateji planı yayınlayan ölkeler arasındadır.) Ayrıca konu ile ilgili kurulan küresel örgütlerle, özel sektörle iş birliği sağlanabilir ve bu örgütlerden destek alınabilir. Uluslararası küresel düzeyde blokszincirin hükümet operasyonlarında kullanımını, kamu hizmet sunumlarının iyileştirilmesi, uygulama olanaklarının sisteme dâhil edilmesi gibi konularda profesyonel olarak çalışan bu örgütlerin yarattığı fırsatlar bu teknolojinin kamusal alanda kullanılması ve genel verimliliğin artırılması adına etkili olabilir. (Örneğin blokszincirin hükümetler üzerindeki etkisini araştıran "The Illinois Blockchain Initiative" bu konuda çalışan ve OECD'nin de desteklediği örgütlenmelerden bir tanesidir.)

Blokszincir teknolojisinin kullanımını için gerekli altyapının hem merkezi hem de yerel düzeyde oluşturulması gerekmektedir. Bu altyapı, blokszincir teknolojisi ile uyumlu yazılımların geliştirilmesini, veri depolama, işleme altyapısı ve güvenlik önlemlerini içermelidir. Altyapı noktasında yerli ve milli yazılımların geliştirilmesi gelecek planları noktasında küresel tehditlerle karşılaşma durumunda çözümlenici olacaktır. Yerli ve milli blokszinciri oluşturulurken kamu-özel ortaklığı, üniversiteler, sivil toplum kuruluşları, vatandaş da iş birlikçi paydaşlar olarak gelişim sürecine dâhil edilmelidir. Ulusal bir dijital altyapının oluşturulması ile kurulacak olan küresel iş birlikleri sayesinde blokszincir teknolojisi siber güvenliğin yanı sıra milli güvenlik sınırlarının da çizilmesine yardımcı olacak bir durum olarak değerlendirilebilir. Günümüzde fiziksel toprak bütünlüğünün yanı sıra devletlerin dijital alandaki varlıkları da ölkelerin sınırlarını belirleyen öğelerden biridir.

Blokszincir teknolojisi ile ilgili yatırım ve uygulamalara ek olarak bu teknolojinin kullanılması için gerekli nitelikli insan kaynağının yetiştirilmesi de verimlilik açısından önemlidir (Babaoğlu ve Karasoy, 2022: 294). Altyapının oluşturulması sadece teknik, dijital araç gereçlerden faydalanılarak oluşturulan somut uygulama örneklerinin ötesinde bir durum olarak değerlendirilmelidir. Altyapının oluşturulması adına hem teknik hem de insan kaynağına ihtiyaç duyulmaktadır. Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi'nin başlattığı ve her yıl yapılması planlanan "Blokszincir DIGIATHON" yarışmaları da aslında konu ile ilgili atılan somut adımlardan biri olarak değerlendirilebilir. Yerli ve milli blokszinciri oluşturulurken milli insan kaynağına da teşvik ve destekler sağlanmalıdır. Bu yarışma örneklerinin farklı düzeylerde (lise, üniversite) organize edilmesi ve sayılarının artırılması yerli ve milli değer üretimi noktasında verimlilik sağlayacaktır. Ayrıca dijital hükümet olma yolunda yetkili ve sorumlu birim olarak nitelendirilebilecek ofisin üniversiteler ile yapacağı iş birliği ve ortaklık nezdinde yetkinlik sağlayabilecek eğitim ve sertifika programları geliştirmeleri konunun geliştirilmesi açısından verimlilik sağlayacaktır.

Yarışmaların ve ortaklıkların yanı sıra dijitalleşme noktasında bağlantılı olan üniversite bölümlerinde yüksek lisans ve doktora programları açılabilir ve Yüksek Öğretim Kurumu ile ortak bir çalışma yürütülebilir. Bu eğitim programları uluslararası gerekli üniversitelerle sağlanacak olan iş birlikleri ile de desteklenebilir. Bunun için öncelikle ilgili bir bölümden mezun olmak, dil sertifikası ve yeni nesil dijital araçları kullanabilme boyutunda bir yeterlilik sınavı geliştirilebilir. İspanya, Malta, Kolombiya, Kaliforniya, Birleşik Krallık, İskoçya, İsviçre, ABD gibi ölkeler de konu ile ilgili somut eğitimler verilmektedir. Bu ölkelerdeki eğitim programları analiz edilebilir ve iş birliği sağlanarak Türkiye'ye uygun bir yol haritası çizilebilir.

Blokzincir teknolojisinin kamu yönetiminde yaygınlaştırılması ve benimsenmesi için teşvik programları da geliştirilebilir. Teşvik programları; teknoloji kullanımının yaygınlaştırılması, kullanıcıların ödüllendirilmesi, yapılacak olan yatırımların mevzuat ve yasal düzenlemeler ile desteklenmesi, yatırım maliyetlerinin düşürülmesi ve teknolojinin sağladığı faydaların kamuoyu ile açık, şeffaf bir şekilde paylaşılması gibi unsurları içerebilir. Dijital Dönüşüm Ofisi'nin düzenlediği blokzincir yarışmasındaki gibi tatmin edici ödüllerin artırılması ile de teşvikler artırılabilir.

Yasal ve hukuki regülasyon noktasında devletin bu teknolojiyi tanımlaması ve kamu hizmetlerindeki potansiyel uygulama alanlarını da tanıması önemlidir. Blokzincir teknolojisine yönelik standartların yasal düzenlemeler ile tanımlanması ile farklı devlet kurumları, özel sektörle birlikte çalışabilirlik, güvenlik ve uyumluluk süreçleri kolay bir hale getirilebilir. Yasal ve hukuki düzenlemeler ile devletler, kontrollü bir ortamda kamu yönetimi hizmetlerinde blokzincirinin denemesine olanak sağlamak için düzenleyici sanal alanlar oluşturabilir. Bu, politika yapıcıların daha geniş düzenleyici değişiklikleri uygulamadan önce blokzincir çözümlerinin etkisini değerlendirmesine olanak sağlar.

Mevzuat ve yasal düzenlemelerin, ulusal ve uluslararası düzeyde kripto varlıklar ve finansal alana öncelik verilerek ele alındığı saptanan bir gerçektir. Bu bağlamda, Türkiye'nin bu gelişmeleri yakından takip etmesi ve benzer şekilde hukuki düzenlemelerini paralel olarak gerçekleştirmesi gerekmektedir. Finansal alandaki yeniliklerin ötesinde, blokzincir tabanlı kamu hizmetlerinin öneminin arttığı bir döneme girilmiş olmasına rağmen, küresel düzeyde yasal düzenleme açısından öncelikli başlık kripto paraların olduğu görülmektedir.

Blokzincir tabanlı pilot uygulamaların yaygınlaştırılması ve bu uygulamalara dair bilgilerin resmi kanallar aracılığı ile hedeflenen süre zarfı içinde paylaşılması, sanal alanların tanıtılması ve benimsenmesinde yardımcı bir nitelik taşır. Konu sadece hukuki düzenleme, stratejik plan ve program çerçevesinde kalmamalı belirli bir kısmı kamuoyu bilgilendirilmesine sunulmalıdır. Bu durum hem şeffaflık sağlar hem de vatandaşın bu teknolojiyi benimsemesi ve uygulama boyutunda kullanabilmesi açısından avantaj sağlayacak bir adımdır. Nasıl ki yeni nesil dijital araçların sunduğu yenilikler ve stratejik planlar bir günde meydana getirilmiyorsa vatandaşa sunulacak olan kamu hizmetlerinin benimsenmesi de eş zamanlı olarak gerçekleştirilmelidir.

E-devlet profilinin yeniden güncellenmesi ve güçlendirilmesi ile gereksiz adımların elimine edilmesi de blokzincir teknolojisi sayesinde gerçekleştirilebilir. Güncel olarak Türkiye dijitalleşen devlet sıralamasında yer alan, teknolojik araçları kullanan ülkeler arasındadır ve çoğu kamu hizmet sunumu e-devlet kapısı üzerinden gerçekleşmektedir. Teorik ve altyapısal anlamda bu sürecin olumlu bir seyirde işlediği söylenebilir ancak günlük yaşam farklı bir ifade ile pratik de bu durumun sorunsuz bir şekilde işlediğinden bahsetmek güçtür. Soyut anlamda genel bir ifade de bulunulacak olursa; e-devlet üzerinden alınan belgelerin fiziki ortamda evrak olarak sunulmasına dair yaşanan bazı örnek durumların olduğu görülmektedir. Blokzincir teknolojisi bu noktada tamamen fiziksel ortam ve somut anlamda olabilecek öğelerden (evrak ve kâğıt işlemlerinin elden verilmesi, ıslak imza zorunluluğu vb.) uzak bir işleyişe sahiptir. Vatandaş açısından bu durum hem zaman kazancı sağlayacak hem de maddi anlamda bir harcama yapılmasının önüne geçecek niteliktedir. Bu potansiyeli sayesinde blokzincirin devletler tarafından kullanılması hem işleyiş hem de vatandaş memnuniyeti açısından bir verimlilik sağlayacaktır.

Belirlenmiş olan bu politika önerileri en temel noktadan geliştirme ve kullanma süreçlerine kadar olan süreyi kapsayacak şekilde hazırlanmıştır. Dünyadaki başarılı örnekleri de politika önerisi belirleme sürecinde yararlanılan kaynaklar olmuştur. Genel olarak blokzincirin kullanılması noktasında öncelikli alanların belirlenmesi, ölçeklenebilirliği, altyapının oluşturulması faktörü ile bir pilot uygulama geliştirilmesi ile sürecin başlatıldığı ifade edilebilir. Türkiye Cumhuriyeti'nin de "Dijital Türkiye" hedefi doğrultusunda blokzincir teknolojisinin kullanılmasına dair

girişimlerinin olduğu yapılan literatür ve analizler sonucunda saptanmıştır. Ancak yeni nesil bu teknolojinin kamu yönetimi ve kamu hizmet sunumu noktasında henüz somut bir örneği bulunmamaktadır. Hedef ve planlar doğrultusunda blokzincirin öncelikli alan olarak dijital para, lojistik, gümrük, ticaret ve e-devlet kapısındaki uygulamaların iyileştirilmesi ve entegrasyonuna yönelik konuların gündem maddesi olduğu görülmektedir. Bu konular ile ilgili yasal ve hukuki düzenlemelerin yapılması gerekmektedir. Bu teknolojinin kamu hizmet sunumunda sağlayacağı etkinlik ve verimlilik açısından ölçeklendirilme yapılmalı ve pilot projeler ile somut adımların artırılması gerekmektedir ve bu süreç kamuoyunun teknolojiyi tanınması ve benimsemesi açısından da sürekli olarak paylaşılmalıdır.

Türkiye’de kamu yönetimi alanında blokzincir tabanlı uygulamaların geliştirilmesi ve kullanması çerçevesinde belirlenen politika önerileri kapsamlı bir şekilde hazırlanmaya çalışılmıştır. Küresel düzeydeki başarılı dijital devlet örnekleri, politika önerilerinin belirlenmesi sürecinde önemli kaynaklar olmuştur. Genel olarak, blokzincir teknolojisinin kullanımında öncelikli alanların belirlenmesi, ölçeklenebilirlik, altyapının oluşturulması faktörü ve bir pilot uygulama geliştirilmesi (sanal alan) ile sürecin başlatıldığı ifade edilebilir. Türkiye Cumhuriyeti'nin, “Dijital Türkiye” hedefi doğrultusunda blokzincir teknolojisinin kullanımıyla ilgili çabalarının bulunduğu, yapılan literatür taraması ve analizler sonucunda belirlenmiştir. Ancak, bu teknolojinin entegrasyonu ve kullanımı henüz olgunlaşmamış bir düzeydedir. Hedef ve planlar doğrultusunda blokzincirin öncelikli alanları olarak; dijital para, lojistik, gümrük, ticaret ve e-devlet kapısındaki uygulamaların iyileştirilmesi olarak belirlenmiştir. Bu konularla ilgili mevzuat ve yasal düzenlemelerin ivedilikle gündem maddesi haline getirilmesi gerekmektedir. Kamu hizmet sunumunda sağlayacağı etkinlik ve verimlilik açısından blokzincir teknolojisinin ölçeklendirilmesi ve pilot projelerin çeşitlendirilip sayısının artırılması da önemlidir. Ayrıca, bu sürecin kamuoyunun teknolojiyi tanınması ve benimsemesi açısından devlet tarafından tanımlanması uyumlanma sürecinde fayda sağlayacaktır.

Yazar Katkı Oranı (Authorship Contributions): Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Afonin, M. V., Plaksa, J. V., Seryshev, R. V., Tavberidze, D. V., Sklyarenko, R. P., ve Sekerin, V. D. (2021). Blockchain impact on the efficiency of public administration in the sphere of state and municipal services, *Revista Geintec-Gestao Inovacao E Tecnologias*, 11(4), 2252-2260.
- Anadolu Ajansı, (2022, Temmuz 25). *Dış ticarete blockchain projesinde ilk faz tamamlandı*. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/dis-ticarete-blockchain-projesinde-ilk-faz-tamamlandi/2644985> Erişim Tarihi: 15.10.2023.
- Atzori, M. (2017). Blockchain technology and decentralized governance: is the state still necessary?, *Journal of Governance and Regulation*, 6(1), 45-62.
- Avalanche, (2023, Ekim 31). *What is avalanche?* Erişim adresi: <https://docs.avax.network/intro>
- Babaoğlu, C. ve Karasoy, H. (2022). Kamu yönetiminde blokzincir: kullanım alanları ve örnek uygulamalar, *Sosyoekonomi*, 30(52), 283-297.
- BCTR (Blockchain Türkiye), (2019a). *Dünyada blokzinciri regülasyonları ve uygulama örnekleri karşılaştırma raporu*, Türkiye Bilişim Vakfı. Erişim Tarihi: 02.12.2023.
- BCTR (Blockchain Türkiye), (2019b). *Conceptual architecture for blockchain*, Türkiye Bilişim Vakfı. Erişim Tarihi: 02.12.2023.
- BCTR (Blockchain Türkiye), (2023). *BCTR çalışma grubu raporları*, Blockchain Türkiye Platformu. Erişim adresi: <https://bctr.org/bctr-calisma-grubu-raporlari/> Erişim Tarihi:

18.10.2023.

- Beck, R., Müller-Bloch, C., ve King, J. L. (2018). Governance in the blockchain economy: a framework and research agenda, *Journal of the Association for Information Systems*, 19(10), 1020-1034.
- Berryhill, J., Bourgerly, T., ve Hanson, A. (2018). *Blockchains unchained: blockchain technology and its use in the public sector*, (OECD Working Papers on Public Governance No. 28), Erişim adresi: doi:10.1787/3c32c429-en Erişim Tarihi: 02.10.2023.
- Bilbil, E. T. (2019). Yerel yönetimler ve blokzincir teknolojisi: bir yönetim tasarısı/stratejisi önerisi, *Kent Akademisi*, 12(3), 475-487.
- Burgess, K. (2015). Goals. Burgess, K. (Ed.) *The promise of bitcoin and the blockchain* içinde (ss. 10-19). America: Consumers Research.
- CBDDO (Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi), (2018). Hakkımızda. Erişim adresi: <https://cbddo.gov.tr/hakkimizda/>, Erişim Tarihi: 17.09.2023.
- CBDDO (Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi), (2023). DIGIATHON Projesi. Erişim adresi: <https://cbddo.gov.tr/projeler/digiathon/>, Erişim Tarihi: 30.10.2023.
- CBDDO (Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi), (2023). Kamu bulut bilişim stratejisi mevcut durum analizi (1). Erişim adresi: https://cbddo.gov.tr/SharedFolderServer/Genel/File/Mevcut_Durum_Analizi_Raporu.pdf, Erişim Tarihi: 20.10.2023.
- CBDDO (Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi), (2023). Türkiye'nin dijital dönüşüm hamlesi. Erişim adresi: <https://cbddo.gov.tr/haberler/6588/turkiye-nin-dijital-donusum-hamlesi>, Erişim Tarihi: 23.10.2023.
- Cooper, H., Hill, T., ve Kangalingam, S. (2022). *Around the world in government blockchain*, Australia: PwC. Erişim adresi: <https://www.pwc.com.au/digitalpulse/government-blockchain-use-cases.html> Erişim Tarihi: 23.09.2023.
- Crosby, M., Nachiappan, Pattanayak, P, Verma S., ve Kalyanaraman Vignesh, K. (2016). Blockchain technology: beyond bitcoin, *Applied Innovation Review*, 2, 6-19.
- Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, (2022, Ekim 21). Cumhurbaşkanı Erdoğan, Blokzincir İstanbul Programı'nda konuştu. Erişim adresi: <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/cumhurbaskani-erdogan-blokzincir-istanbul-programinda-konustu> Erişim Tarihi: 31.10.2023.
- Cuomo, J., Pureswaran, V., ve Zaharchuk, D. (2017). *Building trust in government exploring the potential of blockchains*, (Government and Blockchain Executive Report), IBM Institute for Business Value.
- Çaptuğ, M. (2021), Covid-19 salgınının kamu hizmetlerinin dijitalleşmesi sürecine etkisi ve sonuçları, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 23(2), 1309- 1327.
- Daley, S. (2022, Eylül 15). *Blockchain in government examples to know*. Built In. Erişim adresi: <https://builtin.com/blockchain/blockchain-in-government> Erişim Tarihi: 23.09.2023.
- Efanov, D., ve Roschin, P. (2018). The all-pervasiveness of the blockchain technology, *Procedia Computer Science*, 123, 116-121.
- European Securities ve Market Authority (ESMA), (2023). *Markets in crypto-assets regulation (MiCA)*. Erişim adresi: <https://www.esma.europa.eu/esmas-activities/digital-finance-and-innovation/markets-crypto-assets-regulation-mica> Erişim Tarihi: 15.03.2024.

- Haber, S., ve Stornetta, W. S. (1991). How to time-stamp a digital document, *Journal of Cryptology*, 3, 99-111.
- Hawlicsek, F., Notheisen, B., ve Teubner, T. (2018). The limits of trust-free systems: a literature review on blockchain technology and trust in the sharing economy, *Electronic Commerce Research and Applications*, 29, 50-63.
- Hyvärinen, H., Risius, M., ve Friis, G. (2017). A blockchain-based approach towards overcoming financial fraud in public sector services, *Business & Information Systems Engineering*, 59(6), 441-456.
- Kakavand, H., Kost De Sevres, N., ve Chilton, B. (2017). The blockchain revolution: an analysis of regulation and technology related to distributed ledger technologies, *SSRN Electronic Journal*. 1-26.
- Kazim, W. (2023, Haziran 19). *26 top blockchain applications and use cases in 2023*. Erişim adresi: <https://learn.g2.com/blockchain-applications>, Erişim Tarihi: 02.10.2023.
- Koronczok, M. (2019). The new chain of title: how blockchain will effect land title research, recordation, and insurance, *Texas A&M Journal of Property Law*, 5(3) 401-420.
- Köse, B. (2017, Temmuz 7). *İsveç, Blockchain'i arazi ve mülk kayıtları için resmen kullanmaya başladı*. <https://uzmancoin.com/isvec-blockchaini-arazi-mulk-kayitlari-icin-resmen-kullanmaya-basladi/>, Erişim Tarihi: 27.10.2023.
- Lafourcade, P., ve Lombard-Platet, M. (2020). About blockchain interoperability, *Information Processing Letters*, 161(2), 1-10.
- Monetary Authority of Singapore, (2023, Kasım 23). *Mas strengthens regulatory measures for digital payment token services*. Erişim adresi: <https://www.mas.gov.sg/news/media-releases/2023/mas-strengthens-regulatory-measures-for-digital-payment-token-services> Erişim Tarihi: 15.03.2024.
- Nakamoto, S. (2008). *Bitcoin: A peer-to-peer electronic cash system* (White Paper). Erişim adresi: <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf>, Erişim Tarihi: 15.09.2023.
- Nerurkar, P., Patel, D., Busnel, Y., Ludinard, R., Kumari, S., ve Khan, M. K. (2021). Dissecting bitcoin blockchain: empirical analysis of bitcoin network (2009–2020), *Journal of Network and Computer Applications*, 177, 1-35.
- OECD, (2018, Ekim 10). *Uses and limitations of blockchain in the public sector*, meeting of the OECD Global Parliamentary Network (Toplantı sunumu). Observatory of Public Sector Innovation. Erişim adresi: <https://www.oecd.org/parliamentarians/meetings/gpn-meeting-october-2018/OPSI-Blockchain-Presentation-for-Global-Parliamentary-Network.pdf>, Erişim Tarihi: 27.10.2023.
- Ølnes, S., ve Jansen, A. (2018). *Blockchain technology as infrastructure in public sector: an analytical framework*. Proceedings of the 19th Annual International Conference on Digital Government Research: Governance in the Data Age 77, 1-10. Erişim adresi: <https://dl.acm.org/doi/10.1145/3209281.3209293>, Erişim Tarihi: 24.02.2024.
- Rawat, D. B., Chaudhary, V., ve Doku, R. (2021). Blockchain technology: emerging applications and use cases for secure and trustworthy smart systems. *Journal of Cybersecurity and Privacy*, 1(1), 1-7.
- Robertson, S. P., ve Vatrapu, R. K. (2010). Digital government. *Annual Review of Information Science and Technology*, 44(1), 317-364.
- Schou-Zibell, L. (2022, Ekim 26). *Government-backed digital currencies can be a powerful tool*

- for financial inclusion*. Asian Development Blog Straight Talk from Development Experts. Erişim adresi: <https://blogs.adb.org/blog/government-backed-digital-currencies-can-be-powerful-tool-financial-inclusion>, Erişim Tarihi: 15.09.2023.
- Sharma, T. K. (2023, Ekim 26). *Top 10 countries leading blockchain technology in the world*. blockchain council. Erişim adresi: <https://www.blockchain-council.org/blockchain/top-10-countries-leading-blockchain-technology-in-the-world/>, Erişim Tarihi: 23.09.2023.
- T. C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2019). On birinci kalkınma planı: 2019-2023. ankara: t.c. cumhurbaşkanlığı strateji ve bütçe başkanlığı yayını. Erişim adresi: <http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/07/On-Birinci-Kalkinma-Plani.pdf>, Erişim Tarihi: 10.11.2023.
- T. C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, (2022). Sanayi ve teknoloji bakanlığı-2022 yılı faaliyet raporu. Erişim adresi: <https://www.sanayi.gov.tr/assets/pdf/plan-program/STB-2022YiliFaaliyetRaporuV2.pdf>, Erişim Tarihi: 23.10.2023.
- T. C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. (2019). 2023 Sanayi ve teknoloji stratejisi. Erişim adresi: <https://www.sanayi.gov.tr/assets/pdf/SanayiStratejiBelgesi2023.pdf>, Erişim Tarihi: 23.10.2023.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, (2023). 2024 yılı cumhurbaşkanlığı yıllık programı, t. c. cumhurbaşkanlığı strateji ve bütçe başkanlığı yayını, Ankara, <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2023/10/2024-Yili-Cumhurbaskanligi-Yillik-Programi.pdf>, (Erişim Tarihi: 20.10.2023).
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2019). 2020 yılı cumhurbaşkanlığı yıllık programı. ankara: t.c. cumhurbaşkanlığı strateji ve bütçe başkanlığı yayını. Erişim adresi: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/11/2020_Yili_Cumhurbaskanligi_Yillik_Programi.pdf, Erişim Tarihi: 20.10.2023.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2020). 2021 yılı cumhurbaşkanlığı yıllık programı, ankara: t.c. cumhurbaşkanlığı strateji ve bütçe başkanlığı yayını. Erişim adresi: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/2021_Yili_Cumhurbaskanligi_Yillik_Programi.pdf, Erişim Tarihi: 20.10.2023.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2021). 2022 yılı cumhurbaşkanlığı yıllık programı, ankara: t.c. cumhurbaşkanlığı strateji ve bütçe başkanlığı yayını. Erişim adresi: <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2021/10/2022-Yili-Cumhurbaskanligi-Yillik-Programi-26102021.pdf>, Erişim Tarihi: 20.10.2023.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2022). 2023 yılı cumhurbaşkanlığı yıllık programı, ankara: t.c. cumhurbaşkanlığı strateji ve bütçe başkanlığı yayını. Erişim adresi: <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/11/2023-Yili-Cumhurbaskanligi-Yillik-Programi.pdf>, Erişim Tarihi: 20.10.2023.
- Tanrıverdi, M., Uysal, M. ve Üstündağ, M. T. (2019). Blokzinciri teknolojisi nedir? ne değildir?: alanyazın incelemesi, *Bilişim Teknolojileri Dergisi*, 12(3), 203-217.
- The Digest. (2022, Ocak 7). *El Salvador's experiment with bitcoin as legal tender*. National Bureau of Economic Research (NBER). Erişim adresi: <https://www.nber.org/digest/202207/el-salvadors-experiment-bitcoin-legal-tender>, Erişim Tarihi: 20.09.2023.
- Treiblmaier, H. ve Sillaber, C. (2020) A case study of blockchain-induced digital transformation

in the public sector. Treiblmaier, H. ve Clohessy, T. (Ed.), *Blockchain and distributed ledger technology use cases: applications and lessons learned* içinde (227-244). Berlin, Heidelberg: Springer.

Truby, J., Brown, R. D., Danhal, A. ve Ibrahim, I. (2022). Blockchain, climate damage, and death: policy interventions to reduce the carbon emissions, mortality, and net-zero implications of non-fungible tokens and bitcoin. *Energy Research & Social Science*, 88, 1-14.

TÜBİTAK BİLGEM UEKAE BZLAB, (2023). Biz kimiz?. Erişim adresi: <https://blokzincir.bilgem.tubitak.gov.tr/biz-kimiz/>, Erişim Tarihi: 19.10.2023.

Uysal, U. T. ve Aldemir, C. (2018). Dijital kamu mali yönetim sistemi ve blok zinciri teknolojisi, *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 11(3), 505-522.

Ünsal, E. ve Kocaoğlu, Ö. (2018). Blok zinciri teknolojisi: kullanım alanları, açık noktaları ve gelecek beklentileri, *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 13, 54-64.

Araştırma Makalesi / Research Article

SPOR BİLİMLERİNDE GÖREV YAPAN AKADEMİSYENLERİN KURUMSAL KÖRLÜK VE İŞ PERFORMANSLARI ARASINDAKİ İLİŞKİ*

Cemal ÖZMAN^{1**}

Barış MERGAN²

Serdar CEYHUN³

Neslişah AKTAŞ ÜSTÜN⁴

Öz

Amaç: Bu çalışma, spor bilimleri alanındaki akademisyenlerin kurumsal körlük ve iş performansları arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlamaktadır. **Gereç ve Yöntemler:** Çalışma, devlet ve vakıf üniversitelerinde çalışan spor bilimleri akademisyenlerini içeren bir örneklem grubuyla gerçekleştirilmiştir. Betimsel tarama modeli kullanılarak nicel araştırma yöntemiyle veriler toplanmıştır. Araştırma için 'Bireysel İş Performansı' ölçeği ile 'Kurumsal Körlük Ölçeği' kullanılmıştır. Veri analizinde iç tutarlık katsayıları hesaplanmış ve hipotez testleri olarak bağımsız örneklem t testi ve tek yönlü varyans analizi kullanılmıştır. **Bulgular:** Kurumsal körlük ve iş performansı ölçeği alt boyutları ile cinsiyet, üniversite türü, idari görev durumu, akademik birim ve akademik unvan arasında anlamlı bir farklılık bulunmadığını göstermektedir. Ancak, bireysel iş performansı ile kurumsal körlük arasında negatif yönlü ilişkiler olduğu tespit edilmiştir. **Sonuç:** Kurumsal körlüğün bireysel iş performansı üzerinde zararlı bir etkiye sahip olabileceğini ve işe yönelik tutumları, bilgi paylaşımını ve kurumsal yaratıcılığı etkileyebileceğini öne sürmektedir. Kurumsal körlüğün tanınması ve ele alınması, kurumsal başarıyı teşvik etmek için önemlidir.

Anahtar Kelimeler: İş Performansı, Kurumsal Körlük, Spor Bilimleri, Akademisyenler

THE RELATIONSHIP BETWEEN INSTITUTIONAL BLINDNESS AND JOB PERFORMANCE OF ACADEMICIANS WORKING IN SPORT SCIENCES

Abstract

Objective: This study aims to investigate the relationship between Institutional blindness and job performance of academicians in the field of sport sciences. **Materials and Methods:** The study was conducted using a sample group consisting of sport sciences academicians employed in both state and foundation universities. The data were gathered through quantitative research techniques employing the descriptive survey model. 'Individual Job Performance Scale' and 'Institutional Blindness Scale' were used for the research. In data analysis, internal consistency coefficients were calculated and independent sample t-test and one-way analysis of variance were used as hypothesis tests. **Findings:** There is no significant difference between institutional blindness and job performance scale sub-dimensions and gender, university type, administrative position, academic unit and academic title. However, there is a negative relationship between individual job performance and Institutional blindness. **Conclusion:** The study suggests that Institutional blindness can have a detrimental effect on individual job performance and affect attitudes toward work, knowledge sharing, and Institutional creativity. Recognizing and addressing Institutional blindness is important to promote Institutional success.

Keywords: Job Performance, Institutional Blindness, Sport Sciences, Academics.

* Bartın Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Yayın Etiği Kurulu'ndan E-23688910-050.01.04-2300084622 yazılı izin alınmıştır

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Bartın Üniversitesi, ORCID: 0000-0003-2812-1106.

** **Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): cemalozman@gmail.com.

² Arş. Gör., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-3151-5782.

³ Doç. Dr, Bartın Üniversitesi, ORCID: 0000-0003-0342-8099.

⁴ Doç. Dr, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, ORCID: 0000-0003-0745-8527.

Başvuru Tarihi (Received): 26.02.224 **Kabul Tarihi** (Accepted): 25.04.2024

Giriş

Kurumsal körlük, bir örgütün kendi zayıflıklarını veya eksikliklerini fark edemediği veya ele alamadığı bir olguyu ifade eder (Giauque vd. 2013:129). Bireysel iş performansı da dahil olmak üzere, kurumsal performansın çeşitli yönleri üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olabilir. Spor bilimleri akademisyenleri bağlamında, kurumsal körlük onların rollerinde etkili bir şekilde performans göstermelerini engelleyebilir. Kurumsal körlük, kuruluşların ve bu kuruluşlar içindeki bireylerin çevrelerinin veya karar alma süreçlerinin belirli yönlerini tanımadıkları veya kabul etmedikleri, bunun da optimal olmayan sonuçlara veya kaçırılan fırsatlara yol açtığı olgusunu ifade eder. Bu durum hem bireysel hem de kurumsal düzeyde ortaya çıkabilmektedir.

Kurumsal körlüğün bir yönü, yöneticilerin karar verme açısından kritik olabilecek önemli bilgileri veya perspektifleri gözden kaçırma eğilimini ifade eden yönetsel körlüktür (Yeşilyurt, 2021:132). Kurumsal körlüğün ortaya çıkmasında en önemli faktörün yönetsel olduğu hatta bunun sebebinin yöneticilerdeki öz-farkındalık eksikliğinden kaynaklandığı (Gültekin, 2019:44) belirtilmektedir. Bu durum bilişsel önyargılar, sınırlı bilgi işleme kapasitesi veya alternatif bakış açılarına ilişkin farkındalık eksikliği gibi faktörlere bağlanabilir. İlk bakışta çok da önemli görülmeyen bu faktörler örgütteki iş üreten, değer katan, devamlılığı sağlayan elemanların zamanla başka kurumlara ya da işletmelere kaçışını hazırlamaktadır. Özellikle özel işletmelerde bu tür problemler telafisi çok zor zararlar verebilmektedir. Sonuçta kendine aşırı güvenen yöneticiler, belirli iş kararlarıyla ilişkili riskleri hafife alabilir ve bu da kötü sonuçlara yol açabilir (Zou ve Wu, 2020:89).

Kurumsal körlüğün bir başka yönü de kuruluşların izole ve birbirinden kopuk birimler veya departmanlar halinde faaliyet gösterme eğilimini ifade eden ve koordinasyon ve iş birliği eksikliğine yol açan silo sendromudur (Yeşilyurt, 2021:132). Bu durum, kurum içinde bilgi ve enformasyon akışını engelleyerek inovasyon veya verimlilik iyileştirmeleri için fırsatların kaçırılmasına yol açabilir. Silo sendromu özellikle karmaşık yapılara ve hiyerarşik karar alma süreçlerine sahip büyük kuruluşlarda yaygın olabilir.

Kurumsal körlük bireysel yaratıcılık ile kurumsal inovasyon performansı arasındaki ilişkiyi de etkileyebilir. Bireysel yaratıcılık kurumsal inovasyonun önemli bir bileşeni olmakla birlikte, ikisi arasındaki ilişki karmaşıktır. Kurumsal yaratıcılık, bireysel, ekip ve kurumsal düzeylerde yaratıcılığı içerir. Bununla birlikte, kurumsal körlük, bireysel yaratıcılığın tanınmasını ve kullanılmasını engelleyerek genel kurumsal yaratıcılığın eksikliğine ve inovasyon performansının engellenmesine yol açabilir (Zhao vd. 2020:390).

Kurumsal körlüğü azaltmak için kuruluşlar, açık iletişim ve iş birliği kültürünü ve bakış açılarının çeşitliliğini teşvik etmek ve karar alma süreçlerini izlemek ve değerlendirmek için mekanizmalar uygulamak gibi stratejiler benimseyebilir (Yeşilyurt, 2021:134). Ayrıca, kuruluşlar karar verme becerilerini ve bilişsel önyargılara ilişkin farkındalığı artırmak için eğitim ve gelişim programlarına yatırım yapabilirler.

Kurumsal körlüğün bir başka yönü de kurumsal değişim ve yeniden yapılanma süreçlerine duyulan ihtiyacın farkına varılamamasıdır. Yeniden yapılanma, kurumsal performansını artırmak için mevcut iş süreçlerinin değiştirilmesini ve yeniden düzenlenmesini içerir. Ancak, kuruluşlar bu tür değişikliklere olan ihtiyacı göremeyebilir veya uygulama sürecinde zorlanabilirler ("Firmanın Davranışsal Teorisi", 2013:32). Bu durum değişime direnç gösterilmesine yol açtığı gibi gelişen piyasa şartlarına da adaptasyonu güçleştirmektedir. Ayrıca, kurumsal körlük etkili kurumsal öğrenme mekanizmalarının eksikliğinden de kaynaklanabilir. Argote ve Miron-Spektor (2011) deneyimin bilgiye dönüştürülmesinde kurumsal öğrenmenin önemini vurgulamaktadır. Kuruluşların performansını artırmak için bilgiyi yakalamaya, paylaşmaya ve uygulamaya yönelik etkili mekanizmalar geliştirmeleri gerektiğini savunmaktadırlar (Argote ve Miron-Spektor, 2011:

1128). Bu mekanizmalar olmadan kuruluşlar geçmiş deneyimlerden ders çıkaramayabilir ve hataları tekrarlayabilir.

Performans, hemen hemen her işletme için önem arz eden bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır (Dönmez ve Yıldız 2024:125). Dolayısıyla günümüz dünyasında işletmeler çalışanların daha çok performanslarının arttırmasına yoğunlaşmışlardır. Bu yoğunlaşma neticesinde insan kaynakları departmanlarının önemli unsurlarından birine dönüşmüştür (Li, Sanders ve Frenkel, 2012:1060; Dönmez ve Yıldız 2024:125).

Başarılı bir organizasyonun temel taşlarından biri, yüksek performans gösteren bir çalışan topluluğudur. Bu çalışanlar, kurumun amaçlarına ve hedeflerine ulaşmak için gerekli olan motivasyona, becerilere ve bilgiye sahip olmalıdırlar. Bireysel performans, bir çalışanın belirli bir zaman diliminde gösterdiği iş başarısını ifade etmektedir (İncekara, 2024:44). Spor bilimlerinde görev yapan akademisyenler, araştırma, eğitim ve hizmet sunumu gibi çeşitli alanlarda yüksek performans göstermeleri beklenen bir grup profesyonellerdir. İş performansı, bir akademisyenin bu görevlerini ne kadar etkili bir şekilde yerine getirdiğini gösteren bir ölçüttür.

Günümüzün son derece rekabetçi iş ortamında, çalışanların performansı bir kuruluşun başarısında ve büyümesinde çok önemli bir rol oynamaktadır (Qian vd., 2019:459) Kuruluşlar, hedeflerine ulaşmak ve yüksek kaliteli hizmetler veya ürünler sunmak için çalışanlarının kalitesine ve üretkenliğine büyük ölçüde güvenmektedir (Nasir vd., 2020). Bu nedenle, çalışan performansının ölçülmesi ve iyileştirilmesi, kurumsal sürdürülebilirlik ve başarı için çok önemlidir.

İş performansı, örgütün hedeflerine ulaşması için önemli olduğu düşünülen faaliyetlerin ve davranışların bir bütünüdür (Nisan vd. 2023). Kendisini örgütü ile uyumlu hisseden bir iş görenin iş performansının olumlu yönde etkileneceği, çalışanların iş performanslarının yüksek olmasında kişi-örgüt uyumu önemli bir değişken olduğu tespit edilmiştir (Cindiloğlu Demirer, 2019:285).

Kurumsal bağlılık ve sadakat ile bireylerin iş performansları arasında pozitif bir ilişki olduğu görülmüştür. (Çankır, 2019:158; Biçer, 2021:1520) Özellikle kamu sektöründe çalışanların kurumsal bağlılığı önem arz etmektedir. Bu önemli rolün sağlanmasının yolu çalışanların kendilerini kuruma bağlı ve ait hissetmeleri neticesindeki iş performansına bağlıdır (Boz vd. 2021:346).

1. Yöntem

1.1. Araştırma modeli

Spor bilimleri akademisyenlerinin kurumsal körlük ve bireysel iş performansları arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla hazırlanan araştırma nicel araştırma yöntemleri arasında yer alan ilişkisel tarama modeli benimsenerek tasarlanmıştır (Kaya vd. 2012:1304). Bu araştırma etik prensiplere uygun olarak tasarlanmış olup Bartın Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler etik kurulu E-23688910-050.01.04-2300084622 sayılı kararı ile etik kurul izni alınarak hazırlanmıştır. Araştırma kapsamında aşağıdaki hipotezler oluşturulmuştur.

H1: Katılımcıların kurumsal körlük ve iş performansları cinsiyet değişkenine göre anlamlı farklılık göstermekte midir?

H2: Katılımcıların kurumsal körlük ve iş performansları üniversite türü değişkenine göre anlamlı farklılık göstermekte midir?

H3: Katılımcıların kurumsal körlük ve iş performansları akademik birim değişkenine göre anlamlı farklılık göstermekte midir?

H4: Katılımcıların kurumsal körlük ve iş performansları akademik unvan değişkenine göre anlamlı farklılık göstermekte midir?

H5: Katılımcıların kurumsal körlük ve iş performansları idari görev değişkenine göre anlamlı farklılık göstermekte midir?

H6: Kurumsal körlük ve iş performansı ölçekleri alt boyutları arasında ilişki var mıdır?

1.2. Araştırma grubu (evren-örneklem)

Örneklem sayısının belirlenmesi için G Power 3.0.1 programı kullanılmıştır. α değeri 0.05, orta etki büyüklüğü 0.15, Power (1- β) ise 0.95 olarak hesaplama yapılmıştır. Critical F= 2.0002077, Actual power= 0.9506385 sonucuna göre en az 160 katılımcının olması gerektiği tespit edilmiştir. Araştırma grubunu spor bilimleri alanında devlet ve vakıf üniversitelerinde görev yapan 163'ü (%76,5) erkek ve 50'si kadın (%23,5) toplam 213 akademik personel oluşturmaktadır. Araştırmaya katılan akademisyenlerin 97'sinin (%45,5) idari görevi bulunurken 116'sının (%54,5) idari görevi bulunmamaktadır. Akademisyenlerin %90,6'sı devlet üniversitelerinde görev yaptığını belirtirken %9,4'ü vakıf üniversitelerinde görev yaptığını belirtmiştir. Öte yandan araştırmaya katılan akademisyenlerin %41,8'i spor yöneticiliği (89), %13,1'i rekreasyon (28), %18,8'i antrenörlük eğitimi (40), %23,5'i beden eğitimi ve spor öğretmenliği (50) ve %2,8'i egzersiz ve spor bilimleri (6) akademik biriminde görev yaptığını belirtmiştir. Araştırmaya katılan akademisyenlerin %4,7'si araştırma görevlisi (10), %7,5', öğretim görevlisi (16), %2,8'i doktor öğretim görevlisi (6), %2,3'ü doktor araştırma görevlisi (5), %17,8'i doktor öğretim üyesi (38), %41,3'ü doçent doktor (88) ve %23,5'i profesör doktor (50) olarak görev yaptığını belirtmiştir.

Tablo 1: Araştırma Grubu

Cinsiyet	N	%
Erkek	163	76,5
Kadın	50	23,5
İdari göreviniz var mı?	N	%
Evet	97	45,5
Hayır	116	54,5
Görev yaptığınız üniversite türü	N	%
Devlet	193	90,6
Vakıf	20	9,4
Akademik Biriminiz	N	%
Spor yöneticiliği	89	41,8
Rekreasyon	28	13,1
Antrenörlük eğitimi	40	18,8
Beden eğitimi ve spor öğretmenliği	50	23,5
Egzersiz ve spor bilimleri	6	2,8
Akademik Unvanınız	N	%
Araştırma görevlisi	10	4,7
Öğretim görevlisi	16	7,5
Doktor öğretim görevlisi	6	2,8
Doktor araştırma görevlisi	5	2,3
Doktor öğretim üyesi	38	17,8
Doçent doktor	88	41,3
Profesör doktor	50	23,5

1.3. Veri toplama araçları

Araştırma kapsamında araştırmacılar tarafından oluşturulan demografik bilgi formunun yanı sıra Köroğlu Kaba ve Öztürk (2021:295) tarafından geçerlik ve güvenilirlik çalışması yapılan "Bireysel İş Performansı" ölçeği ile Seymen ve arkadaşları (2016:215) tarafından geçerlik ve güvenilirlik analizi yapılan "Kurumsal Körlük Ölçeği" veri toplama aracı olarak kullanılmıştır.

1.3.1 Bireysel iş performansı ölçeği

Köroğlu Kaba ve Öztürk (2021:295) tarafından geçerlik ve güvenilirlik çalışması yapılan ölçek formu 3 alt boyuttan ve toplam 18 maddeden oluşmaktadır. Ölçek alt boyutlarından Görev performansı 5 maddeden oluşmuş ve iç tutarlılık güvenilirlik kat sayısı değeri 0,86 olarak tespit edilmiştir. Bağlamsal performans boyutu 6 maddeden oluşmuş ve iç tutarlılık güvenilirlik kat sayısı değeri 0,78 olarak tespit edilirken üretkenlik karşıtı iş davranışı boyutu 3 maddeden oluşturulmuş iç tutarlılık güvenilirlik kat sayısı değeri 0,72 olarak tespit edilmiştir.

Bireysel iş performansı ölçeğinin mevcut araştırma örneklemini üzerinde yapı geçerliliğinin test edilmesi amacıyla yapılan doğrulayıcı faktör analizi ($\chi^2=146.155/Df=74$, CFI=0.955, TLI=0.94, NFI=0.914, IFI=0.956, GFI=0.987, RMSEA=0.068, SRMR=0.043) sonuçlarının kabul edilebilir uyum değerleri arasında olduğunu göstermektedir (Munro, 2005:360).

1.3.2. Kurumsal körlük ölçeği

Seymen vd. (2016) tarafından geçerlik ve güvenilirlik çalışması yapılan kurumsal körlük ölçeği toplam 4 boyuttan ve 24 sorudan oluşmaktadır. Bireysel etkenler boyutu 7 maddeden oluşturulmuş iç tutarlılık güvenilirlik kat sayısı değeri 0,87 olarak hesaplanmıştır. Sektör yapısı boyutu 4 maddeden oluşturulmuş iç tutarlılık güvenilirlik kat sayısı değeri değeri 0,76 olarak hesaplanmıştır. Örgüt yapısı boyutu 7 maddeden oluşturulmuş iç tutarlılık güvenilirlik kat sayısı değeri 0,80 olarak hesaplanmıştır. Son olarak işin rutinlik düzeyi boyutu 6 maddeden oluşturulmuş ve iç tutarlılık güvenilirlik kat sayısı değeri 0,75 olarak hesaplanmıştır.

Kurumsal körlük ölçeğinin mevcut araştırma örneklemini üzerinde yapı geçerliliğinin test edilmesi amacıyla yapılan doğrulayıcı faktör analizi ($\chi^2=376.559/Df=231$, CFI=0.910, TLI=0.892, NFI=0.801, IFI=0.912, GFI=0.957, RMSEA=0.054, SRMR=0.067) sonuçlarının kabul edilebilir uyum değerleri arasında olduğunu göstermektedir (Uzun vd. 2010:540).

1.4. Verilerin toplanması/işlem yolu

Verileri toplamak için online form yöntemi kullanılmıştır. Kişisel verilerin korunması kanunu kapsamında kişisel veri istenmeyecek şekilde veriler online toplanmıştır. Araştırma kapsamında elde edilen verilerin istatistikî işlemlerinin yapılmasında IBM SPSS 25 paket programından faydalanılmıştır.

1.5. Verilerin analizi

Verilere yapılacak istatistikî işlemlere karar verebilmek amacıyla yapılan normallik dağılımı (basıklık-çarpıklık) değerleri Tablo 2’de sunulmuştur. Kline (2016:45) veri setinin normal dağılımdan geldiği varsayımının karşılanması için basıklık ve çarpıklık değerlerinin 3’ten küçük olması gerektiğini ifade etmiştir. İkili karşılaştırmalarda bağımsız örneklem t testi kullanılırken çoklu karşılaştırmalarda tek yönlü varyans analizi kullanılmıştır. Kurumsal körlük ve iş performansı arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla Pearson korelasyon analizi yapılmıştır. İstatistikî işlemler için IBM SPSS 25 paket programından faydalanılmıştır.

Tablo 2: Bireysel İş Performansı ve Kurumsal Körlük Ölçek Alt Boyutlarının Puan Ortalamaları

Boyut	\bar{x}	Ss	Çarpıklık	Basıklık
Görev performansı	4,038	,751	-,972	1,639
Bağlamsal performans	4,143	,736	-1,176	1,894
Üretkenlik karşıtı iş davranışı	1,915	1,055	1,473	1,680
Bireysel iş performansı	3,628	,560	-,543	2,636
Bireysel etkenler	2,061	,604	,194	-,251
İşin rutinlik düzeyi	2,036	,622	,318	-,243
Örgüt yapısı	2,576	,828	,409	-,092
Sektör yapısı	2,084	,789	,487	-,048

2. Bulgular

Araştırmanın bu bölümünde katılımcılardan elde edilen veriler üzerine uygulanan istatistiksel işlemler ardından ortaya çıkan sayısal veriler tablolar halinde sunulmuştur.

Tablo 3: *Bireysel İş Performansı ve Kurumsal Körlük Ölçeği Puan Ortalamalarının Cinsiyete Göre Dağılımı*

Ölçek	Boyut	Cinsiyet	N	\bar{x}	Ss	t	p
Bireysel İş Performansı Ölçeği	Görev performansı	Erkek	163	4,009	,778	-1,006	,316
		Kadın	50	4,132	,656		
	Bağlamsal performans	Erkek	163	4,157	,757	,510	,611
		Kadın	50	4,096	,667		
	Üretkenlik karşıtı iş davranışı	Erkek	163	1,971	1,095	1,399	,163
		Kadın	50	1,733	,895		
Kurumsal Körlük Ölçeği	Bireysel etkenler	Erkek	163	2,035	,611	,864	,384
		Kadın	50	1,951	,585		
	İşin rutinlik düzeyi	Erkek	163	2,027	,638	-,354	,724
		Kadın	50	2,063	,575		
	Örgüt yapısı	Erkek	163	2,577	,835	,046	,964
		Kadın	50	2,571	,811		
Sektör yapısı	Erkek	163	2,127	,791	1,433	,153	
	Kadın	50	1,945	,773			

Tablo 3'e bakıldığında bireysel iş performansı ölçeğinin alt boyutları ile kurumsal körlük ölçeğinin alt boyutlarının puan ortalamalarının cinsiyete göre anlamlı olarak farklılık göstermediği tespit edilmiştir ($p>0,050$).

Tablo 4: *Bireysel İş Performansı ve Kurumsal Körlük Ölçeği Puan Ortalamalarının Üniversite Türüne Göre Dağılımı*

Ölçek	Boyut	Üniversite	N	\bar{x}	Ss	t	p
Bireysel İş Performansı Ölçeği	Görev performansı	Devlet	193	4,058	,746	1,182	,240
		Vakıf	20	3,850	,797		
	Bağlamsal performans	Devlet	193	4,198	,694	3,501	,001*
		Vakıf	20	3,608	,916		
	Üretkenlik karşıtı iş davranışı	Devlet	193	1,971	1,066	,069	,945
		Vakıf	20	1,970	,967		
Kurumsal Körlük Ölçeği	Bireysel etkenler	Devlet	193	1,993	,614	-1,713	,088
		Vakıf	20	2,235	,461		
	İşin rutinlik düzeyi	Devlet	193	2,061	,629	-1,429	,154
		Vakıf	20	2,225	,527		
	Örgüt yapısı	Devlet	193	2,572	,843	-,176	,861
		Vakıf	20	2,607	,674		
Sektör yapısı	Devlet	193	2,068	,810	-,911	,364	
	Vakıf	20	2,237	,528			

Tablo 4'e bakıldığında akademisyenlerin üniversite türlerine göre bireysel iş performansı ölçeğinin bağlamsal performans boyutunda ($t= 3,501$ $p=,001$ $p<0,050$) anlamlı farklılık tespit edilirken görev performansı ve üretkenlik karşıtı iş davranışı alt boyutlarında anlamlı farklılık tespit edilmemiştir ($p>0,050$). İşletme körlüğü ölçeği alt boyutlarının akademisyenlerin görev yaptığı üniversite türüne anlamlı farklılık göstermediği tespit edilmiştir ($p>0,050$).

Tablo 5: *Bireysel İş Performansı ve Kurumsal Körlük Ölçeği Puan Ortalamalarının İdari Görev Göre Dağılımı*

Ölçek	Boyut	İdari görev	N	\bar{x}	Ss	t	p
Bireysel İş Performansı Ölçeği	Görev performansı	Evet	97	4,059	,737	,377	,706
		Hayır	116	4,020	,765		
	Bağlamsal performans	Evet	97	4,206	,644	1,142	,255
		Hayır	116	4,090	,804		
	Üretkenlik karşıtı iş davranışı	Evet	97	1,903	1,031	-,148	,883
		Hayır	116	1,925	1,078		
Kurumsal Körlük Ölçeği	Bireysel etkenler	Evet	97	2,041	,535	,554	,580
		Hayır	116	1,995	,659		
	İşin rutinlik düzeyi	Evet	97	2,053	,596	,369	,712
		Hayır	116	2,021	,645		
	Örgüt yapısı	Evet	97	2,508	,750	-1,097	,274
		Hayır	116	2,633	,887		
	Sektör yapısı	Evet	97	2,128	,750	,750	,454
		Hayır	116	2,047	,821		

Tablo 5'e bakıldığında bireysel iş performansı ölçeğinin alt boyutları ile kurumsal körlük ölçeği alt boyutlarının puan ortalamalarının akademisyenlerin idari görev yapıp/yapmama göre anlamlı olarak farklılık göstermediği tespit edilmiştir ($p>0,050$).

Tablo 6: Bireysel İş Performansı ve Kurumsal Körlük Ölçeği Puan Ortalamalarının Akademik Birim Dağılımlarına Göre Dağılımı

Ölçek	Boyut	Akademik Birim	N	\bar{x}	Ss	F	p
BİPÖ	Görev performansı	Spor yöneticiliği	89	3,934	,819	1,127	,347
		Rekreasyon	28	4,242	,523		
		Antrenörlük eğitimi	40	4,080	,784		
		Beden eğitimi ve spor öğretmenliği	50	4,076	,699		
		Egzersiz ve spor bilimleri	6	4,033	,773		
	Bağlamsal performans	Spor yöneticiliği	89	4,043	,779	1,608	,146
		Rekreasyon	28	4,363	,532		
		Antrenörlük eğitimi	40	4,154	,787		
		Beden eğitimi ve spor öğretmenliği	50	4,243	,666		
		Egzersiz ve spor bilimleri	6	3,694	,878		
	Üretkenlik karşıtı iş davranışı	Spor yöneticiliği	89	1,815	1,048	1,223	,296
		Rekreasyon	28	2,095	1,121		
		Antrenörlük eğitimi	40	1,925	1,130		
		Beden eğitimi ve spor öğretmenliği	50	1,986	1,038		
		Egzersiz ve spor bilimleri	6	1,888	,344		
	Bireysel etkenler	Spor yöneticiliği	89	1,935	,598	,938	,469
		Rekreasyon	28	2,020	,573		
		Antrenörlük eğitimi	40	2,057	,594		
		Beden eğitimi ve spor öğretmenliği	50	2,068	,653		
		Egzersiz ve spor bilimleri	6	2,214	,583		
İşin rutinlik düzeyi	Spor yöneticiliği	89	2,099	,650	1,294	,261	
	Rekreasyon	28	1,994	,684			
	Antrenörlük eğitimi	40	1,912	,564			
	Beden eğitimi ve spor öğretmenliği	50	2,043	,564			
	Egzersiz ve spor bilimleri	6	2,055	,672			
Örgüt yapısı	Spor yöneticiliği	89	2,544	,795	1,271	,272	
	Rekreasyon	28	2,699	,907			
	Antrenörlük eğitimi	40	2,371	,869			
	Beden eğitimi ve spor öğretmenliği	50	2,745	,813			
	Egzersiz ve spor bilimleri	6	2,428	,599			
Sektör yapısı	Spor yöneticiliği	89	2,019	,736	1,085	,373	
	Rekreasyon	28	2,035	,939			
	Antrenörlük eğitimi	40	1,968	,805			
	Beden eğitimi ve spor öğretmenliği	50	2,290	,756			
	Egzersiz ve spor bilimleri	6	2,333	,8465			

BİPÖ: Bireysel İş Performansı Ölçeği

KKÖ: Kurumsal Körlük Ölçeği

Tablo 6'ya bakıldığında bireysel iş performansı ölçeğinin alt boyutları ile kurumsal körlük ölçeği alt boyutlarının puan ortalamalarının akademik birimlerine göre anlamlı olarak farklılık göstermediği tespit edilmiştir ($p>0,050$).

Tablo 7: Bireysel İş Performansı ve Kurumsal Körlük Ölçeği Puan Ortalamalarının Akademik Unvana Göre Dağılımı

Ölçek	Boyut	Unvan	N	\bar{x}	Ss	F	p
BİPÖ	Görev performansı	Araştırma görevlisi	10	4,020	1,068	1,128	,347
		Öğretim görevlisi	16	3,875	,809		
		Doktor öğretim görevlisi	6	4,000	,644		
		Doktor araştırma görevlisi	5	4,400	,424		
		Doktor öğretim üyesi	38	3,889	,835		
		Doçent doktor	88	4,009	,773		
		Profesör doktor	50	4,228	,555		
	Bağlamsal performans	Araştırma görevlisi	10	3,800	1,180	1,608	,146
		Öğretim görevlisi	16	4,062	,655		
		Doktor öğretim görevlisi	6	4,000	,722		
		Doktor araştırma görevlisi	5	4,433	,345		
		Doktor öğretim üyesi	38	3,912	,808		
		Doçent doktor	88	4,217	,704		
		Profesör doktor	50	4,270	,644		
	Üretkenlik karşıtı iş davranışı	Araştırma görevlisi	10	2,366	1,382	1,223	,296
		Öğretim görevlisi	16	1,729	,871		
		Doktor öğretim görevlisi	6	1,500	,781		
		Doktor araştırma görevlisi	5	2,600	1,816		
		Doktor öğretim üyesi	38	2,052	1,061		
		Doçent doktor	88	1,924	1,056		
		Profesör doktor	50	1,746	,951		
	Bireysel etkenler	Araştırma görevlisi	10	1,785	,657	,938	,469
		Öğretim görevlisi	16	1,955	,491		
		Doktor öğretim görevlisi	6	1,761	,732		
Doktor araştırma görevlisi		5	1,657	,490			
Doktor öğretim üyesi		38	2,112	,647			
Doçent doktor		88	2,047	,596			
Profesör doktor		50	2,020	,604			
İşin rutinlik düzeyi	Araştırma görevlisi	10	1,650	,620	1,294	,261	
	Öğretim görevlisi	16	2,197	,681			
	Doktor öğretim görevlisi	6	1,777	,629			
	Doktor araştırma görevlisi	5	1,733	,278			
	Doktor öğretim üyesi	38	2,026	,718			
	Doçent doktor	88	2,085	,600			
	Profesör doktor	50	2,043	,573			
Örgüt yapısı	Araştırma görevlisi	10	2,157	,955	1,271	,272	
	Öğretim görevlisi	16	2,776	,777			
	Doktor öğretim görevlisi	6	2,500	,972			
	Doktor araştırma görevlisi	5	1,942	,411			
	Doktor öğretim üyesi	38	2,65	,869			
	Doçent doktor	88	2,631	,821			
	Profesör doktor	50	2,508	,793			
Sektör yapısı	Araştırma görevlisi	10	1,975	1,050	1,085	,373	
	Öğretim görevlisi	16	2,156	,956			
	Doktor öğretim görevlisi	6	1,791	,659			
	Doktor araştırma görevlisi	5	1,650	,335			
	Doktor öğretim üyesi	38	2,025	,629			
	Doçent doktor	88	2,059	,749			
	Profesör doktor	50	2,025	,629			

BİPÖ: Bireysel İş Performansı Ölçeği

KKÖ: Kurumsal Körlük Ölçeği

Tablo 7'ye bakıldığında bireysel iş performansı ölçeğinin alt boyutları ile kurumsal körlük ölçeği alt boyutlarının puan ortalamalarının akademik unvana göre anlamlı olarak farklılık göstermediği tespit edilmiştir ($p>0,050$).

Tablo 8: *Bireysel İş Performansı ve Kurumsal Körlük Ölçeği Alt Boyutları Arasındaki İlişki*

Ölçek	Boyut	Kurumsal körlük				
		Bireysel etkenler	İşin rutinlik düzeyi	Örgüt yapısı	Sektör yapısı	
BİPÖ	Görev performansı	r	-,174*	-,219**	-,086	-,212**
		p	,011	,001	,213	,002
	Bağlamsal performans	r	-,191**	-,203**	-,042	-,210**
		p	,005	,003	,542	,002
	Üretkenlik karşıtı iş davranışı	r	,142*	,129	,046	,120
		p	,038	,060	,500	,080

BİPÖ: Bireysel İş Performansı Ölçeği

Tablo 8'de İşletme körlüğü ve bireysel iş performansı ölçeğini oluşturan alt boyutları arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla yapılan analiz sonuçlarına bakıldığında bireysel performans ölçeği alt boyutlarından olan görev performansı ile kurumsal körlük ölçeği alt boyutlarından olan işin rutinlik düzeyi arasında negatif yönlü düşük bir ilişki olduğu ($r=-,219$ $p=,001$), görev performansı ile sektör yapısı arasında düşük yönlü negatif bir ilişki olduğu ($r=-,212$ $p=,002$) tespit edilmiştir. Bireysel iş performansı ölçeği alt boyutları arasında yer alan bağlamsal performans boyutunun kurumsal körlük alt boyutlarından olan bireysel etkenler arasında düşük yönlü negatif ($r=-,191$ $p=,005$), işin rutinlik düzeyi boyutu arasında düşük yönlü negatif ($r=-,203$ $p=,003$) bir ilişkisi olduğu son olarak sektör yapısı boyutu ile düşük yönlü negatif bir ilişkisi ($r=-,210$ $p=,002$) olduğu tespit edilmiştir. Diğer yandan üretkenlik karşıtı davranış boyutu ile işin rutinlik düzeyi, örgüt yapısı ve sektör yapısı alt boyutları arasında istatistiki olarak bir ilişki tespit edilememiştir. Görev performansı ile örgüt yapısı arasında ve bağlamsal performans ile örgüt yapısı arasında istatistiki olarak bir ilişki tespit edilememiştir.

3. Tartışma

Bu araştırmanın amacı; spor bilimleri alanındaki akademisyenlerin kurumsal körlük ve bireysel iş performansları arasındaki ilişkinin araştırılmasıdır.

Cinsiyet ile iş performansı ve kurumsal körlük arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmalar giderek artmaktadır (Yeşil ve Özbağ, 2022:190; Turhan vd. 2018:50; Topçu vd. 2017:510; Özgül ve Mengi, 2017:127). Ancak, bu alandaki bulgular karışıktır. Bireysel iş performansı ölçeği, görev performansı, bağlamsal performans ve üretkenlik karşıtı iş davranışı gibi iş performansının çeşitli yönlerini ölçmektedir. Çalışma, farklı sektörlerden geniş bir çalışan örneklemini içermiş ve cinsiyetin iş performansının hiçbir alt boyutu üzerinde önemli bir etkisi olmadığını ortaya koymuştur. Arıkan (2011) yapmış olduğu araştırmada erkeklere göre kadınların iletişim kurmakta daha kolay hareket ettiklerini görülmektedir. Bundan dolayı kadınların çok daha yüksek oranda iletişim kurabildikleri için kurumsal körlüğü görülme daha az sıklıkla görülmektedir (Sabırlı, 2020). Gürçay'ın (2019:76) yaptığı araştırmada da erkeklerin kadınlara göre kurumsal körlük açısından daha yüksek riskli grubu oluşturduğu görülmektedir. Bu çalışmaların farklı örneklemlerden kanıtlar sağladığını ve sonuçlarını desteklemek için sağlam istatistiksel analizler kullandığını belirtmek önemlidir. Araştırma kapsamında katılımcıların kurumsal körlük ve bireysel iş performansı ölçeği alt boyutları ile cinsiyet değişkeni arasında anlamlı ilişki olmadığı tespit edilmiştir.

Araştırmanın bulguları; akademisyenlerin üniversite türlerine göre bireysel iş performansı ölçeğinin bağlamsal performans boyutunda anlamlı bir farklılık olduğunu göstermektedir. Ancak görev performansı ve üretkenlik karşıtı iş davranışı alt boyutlarında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Ayrıca, iş körlüğü ölçeğinin alt boyutları akademisyenlerin üniversite türüne göre

anamlı bir farklılık göstermemiştir. Bu sonuçlar literatürdeki önceki çalışmalarla tutarlıdır. Johnson (2001:988) hem görev performansının hem de bağlamsal performansın genel performans değerlendirmelerine katkıda bulunduğunu ortaya koymaktadır. Johnson'ın (2011:988) çalışması aynı zamanda iş stresiyle başa çıkmanın uyarlanabilir performans boyutunun bağlamsal performans alanına dahil edilmesini desteklemektedir. Bu durum, bağlamsal performans boyutunun üniversite türleri gibi farklı faktörlere bağlı olarak değişebileceğini göstermektedir. Genel olarak, mevcut çalışmanın bulguları, genel performans değerlendirmelerinde hem görev performansının hem de bağlamsal performansın önemini vurgulayan önceki araştırmalarla uyumludur. İş stresiyle başa çıkma ve iş körlüğü gibi bağlamsal performansın belirli boyutları, üniversite türleri de dahil olmak üzere farklı faktörlere bağlı olarak değişebilir.

Çalışmada, bireysel iş performansı ölçeğinin alt boyutları ile kurumsal körlük ölçeği alt boyutlarının puan ortalamalarının akademik birimlerine göre anlamlı olarak farklılık göstermediği tespit edilmiştir. Bu sonucun literatürdeki çalışmalarla kısmen desteklendiği tespit edilmiştir. Yeşil ve Özbağış (2022:184) tarafından yapılan çalışmada, bireysel boyutun iş performansını negatif yönde etkilediği belirlenirken kurumsal performans boyutu sektörel boyutun ve yapılan işin rutinlik boyutu iş performansını pozitif yönde etkilediği belirlenmiştir.

Bireysel iş performansı ölçeğinin alt boyutları ile kurumsal körlük ölçeği alt boyutlarının puan ortalamalarının akademik unvana göre anlamlı olarak farklılık göstermediği tespit edilmiştir. Literatür taraması, akademik unvana göre bireysel iş performansı ölçeğinin alt boyutları ile, kurumsal körlük ölçeğinin alt boyutlarının ortalama puanlarında anlamlı bir farklılık olmadığını göstermektedir (Judge vd. 2001:378). Judge ve diğerleri (2001:379) yapmış oldukları araştırma sonucunda herhangi bir modelin kesin olarak doğrulanmasını ya da yanlışlanmasını sağlamadığı için, iş tatmini ve iş performansı arasındaki ilişkiye dair gelecekteki araştırmalara duyulan ihtiyacı belirtmişlerdir.

İşletme körlüğü ve bireysel iş performansı ölçeğini oluşturan alt boyutlar arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla yapılan analiz sonuçlarına bakıldığında; bireysel performans ölçeği alt boyutlarından olan görev performansı ile kurumsal körlük ölçeği alt boyutlarından olan işin rutinlik düzeyi arasında negatif yönlü düşük bir ilişki olduğu görülmektedir. Görev performansı ile sektör yapısı arasında ise yine düşük yönlü negatif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Bireysel iş performansı ölçeği alt boyutları arasında yer alan bağlamsal performans boyutunun kurumsal körlük alt boyutlarından olan bireysel etkenler arasında düşük yönlü negatif, işin rutinlik düzeyi boyutu arasında düşük yönlü negatif bir ilişki olduğu, son olarak sektör yapısı boyutu ile düşük yönlü negatif bir ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Yeşil ve Özbağ (2022:185) yapmış olduğu araştırmada ise kurumsal performans ve işin rutinlik düzeyi arasında anlamlı farklılık tespit edilmediğini ve Bireysel boyut, kurumsal boyut, sektörel boyutun ve yapılan işin rutinlik boyutu ile iş performansı arasında pozitif yönde bir ilişki olduğunu belirtmiştir. Bu sonuçlar mevcut araştırma ile benzerlik ve paralellikler taşımaktadır.

Kurumsal körlüğün bireysel iş performansını etkileyebilmesinin bir yolu, işe yönelik tutumlar üzerindeki etkisidir. Araştırmalar, iş tatmini ve kurumsal bağlılık gibi tutumların, kamu hizmeti motivasyonu ile kendi kendine bildirilen performans arasındaki ilişkiye aracılık edebileceğini göstermiştir (Giauque vd. 2013:135). Bireyler kurumlarının kendi ihtiyaç ve endişelerine karşı kör olduğunu algıladıklarında, bu durum daha düşük iş tatmini ve bağlılık seviyelerine yol açabilir ve bu da iş performanslarını olumsuz yönde etkileyebilir.

Şirketler kurumsal körlük nedeniyle değişimi yeterince fark edememekte ve öngörülen tepkiyi zamanında verememektedir. Bu sinsi hastalıkla baş edemedikleri takdirde varlıklarını sürdürmeleri mümkün değildir (Yeşil ve Özbağış, 2022:186).

4. Sonuç

Sonuç olarak, bulgular, cinsiyetin iş performansını ve iş körlüğünün belirli alt boyutlarındaki performansı belirlemede önemli bir rol oynamadığını göstermektedir. Çalışmada ayrıca, akademisyenlerin üniversite türlerine göre bireysel iş performansı ölçeğinin bağlamsal performans boyutunda anlamlı bir farklılık bulunurken, görev performansı ve üretkenlik karşıtı iş davranışı alt boyutlarında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Çalışmada ayrıca, bireysel iş performansı ölçeğinin alt boyutları ile iş körlüğü ölçeğinin alt boyutlarının ortalama puanlarının akademik birimlere göre anlamlı bir şekilde farklılaşmadığı bulunmuştur. Bu durum, bireysel boyutun iş performansını olumsuz yönde etkilediğini, kurumsal performans, sektörel ve rutin boyutunun ise iş performansını olumlu yönde etkilediğini ortaya koyan önceki çalışmalarla kısmen desteklenmektedir. Çalışmada ayrıca görev performansı ile işin rutin düzeyi ve sektör yapısı boyutu arasında düşük düzeyde negatif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Bu araştırma bazı sınırlılıkları içerisinde barındırmaktadır. Araştırma iki ölçek formu ve spor bilimlerinde görevli akademik personel örneklem grubu ile sınırlı tutulmuştur. Araştırma kapsamının geliştirilmesi ve derinlemesine incelenmesi için nitel araştırmalar yapılabilir bunun yanında farklı değişkenler kullanılarak araştırmanın tekrar edilebilir özelliği kapsamında farklı örneklem ve farklı çalışma türlerinin uygulanması konunun farklı yönlerinin ortaya çıkmasında yardımcı olabilir.

4.1.Öneriler

Bu çalışma özellikle üniversite üst yönetimleri, strateji belirleyiciler ve karar vericiler için çeşitli öneriler sunmaktadır.

Üniversite yönetimi, çalışanların kurumsal körlük ve bunun iş performansı üzerindeki potansiyel etkilerini geliştirmek için düzenli eğitim programları uygulamayı düşünmelidir. Bu eğitimler, bireylere mesleki çabalarında kör noktaları tespit etmek ve ele almak için araçlar ve stratejiler edinme fırsatı sunar.

Bireyleri fikirlerini, endişelerini ve geri bildirimlerini özgürce iletmeye teşvik eden destekleyici bir atmosfer yaratmak kurumsal körlüğü etkili bir şekilde azaltabilir. Yönetim, tüm çalışanlardan etkili bir şekilde geri bildirim toplamak amacıyla öneri kutuları veya anonim anketler gibi çeşitli iletişim kanallarını kullanabilir.

Etik: Bu araştırma etik kurallara uygun olarak tasarlanmış olup Bartın Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler etik kurulu E-23688910-050.01.04-2300084622 sayılı kararı ile etik kurul izni alınarak hazırlanmıştır.

Yazar Katkı Oranı (Authorship Contributions): Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Kaynakça

Argote, L. ve Miron-Spektor, E. (2011). Organizational learning: from experience to knowledge. *Organization Science*, 22(5), 1123-1137.

Arıkan R.N, (2011). Kadın beyni erkek beyni, Kaynak: <http://www.milliyet.com.tr/uzmpsikologpsikoterapist-rusen-nur-arikan/kadin-beyni-erkek-beyni-kadin-1343245/>

Biçer, M. (2021). Kurumsal sadakat ve lider-üye etkileşiminin çalışanların bireysel iş performansları üzerindeki etkileri. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 1518-1538.

Boz, D., Duran, C. ve Uğurlu, E. (2021). Kurumsal bağlılığın iş performansına etkisi. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(1), 345-355.

- Cindiloğlu Demirer, M. (2019). Kişi örgüt uyumunun iş performansı üzerine etkisi: mutluluğun aracılık rolü. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 33(1), 283-302.
- Çankır, B. (2019). Örgütlerde duygusal bağlılık ve performans ilişkisi. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6, 155-177.
- Dönmez, E. ve Yıldız, K. (2024). Spor kurumu çalışanlarının örgütsel iletişim algılarının örgütsel yaratıcılık düzeylerine ve iş performanslarına etkisinin incelenmesi. *SPORMETRE Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 22(1), 123-137. <https://doi.org/10.33689/spormetre.1407595>
- Giauque, D., Anderfuhren-Biget, S. ve Varone, F. (2013). Hrm practices, intrinsic motivators, and organizational performance in the public sector. *Public Personnel Management*, 42(2), 123-150.
- Gültekin, G. (2019). *Yükseköğretimde kurumsal körlük ve kurumsal sürdürülebilirlik arasındaki ilişkide kurumsal dayanıklılığın aracı rolü*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu.
- Gürçay, G. (2019). *Kurumsal körlük, silo sendromu ve örgüt iklimi ilişkisi: inşaat sektöründe bir araştırma*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- İncekara, İ. (2024). *İş talepleri ve iş kaynaklarının iş performansı üzerindeki etkisinde işte var olamama ve bilinçli farkındalığın rolü* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Johnson, J.W. (2001). The relative importance of task and contextual performance dimensions to supervisor judgments of overall performance. *Journal of Applied Psychology*, 86(5), 984-996.
- Judge, T.A., Thoresen, C.E., Bono, J.E. ve Patton, G.W. (2001). The job satisfaction–job performance relationship: a qualitative and quantitative review. *Psychological Bulletin*, 127(3), 376-407.
- Kaya, A., Balay, R. ve Göçen, A. (2012). Öğretmenlerin alternatif ölçme ve değerlendirme tekniklerine ilişkin bilme, uygulama ve eğitim ihtiyacı düzeyleri. *International Journal of Human Sciences*, 9(2), 1303-5134
- Kessler, E. H. (Ed.) (2013). *Encyclopedia of Management Theory*. <https://doi.org/10.4135/9781452276090.n30>
- Kline, R.B. (2016). *Principles and practice of structural equation modeling*. New York, The Guilford Press
- Koroğlu Kaba, N. ve Öztürk, H. (2021). Bireysel iş performansı ölçeğinin Türkçe geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Sağlık ve Hemşirelik Yönetimi Dergisi*, 8(3),293-301.
- Kump, B. (2022). Organizational routines as a source of ethical blindness. *Organization Theory*, 3(1), 35-44.
- Li, X., Sanders, K., ve Frenkel S. (2012). How leader-member exchange enhances job performance for chinese hotel employees: the role of work engagement and HRM consistency. *International Journal of Hospitality Management*, 31(4), 1059-1066. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2012.01.002>
- Munro B.H. (2005). *Statistical methods for health care research*. Philadelphia: Lippincott Williams & Wilkins. 351-76.

- Nasir, M., Murfat, M. Z., Basalamah, J. ve Basalamah, A. (2020). An analysis of work discipline, work environment and employment satisfaction towards performance. *Jurnal Manajemen Bisnis*, 11(1), 65-75
- Nisan, H., Turan, M. R., Demir, Z., İnan, İ. ve Demirci, E. E. (2023). Psikolojik esenlik, iş performansı, iş stresi ve kurumsal bağlılık arasında ilişki. *Journal of European Education*, 13(1), 147-182.
- Özgül, B. ve Mengi, B. T. (2018). İşletme körlüğü ve çözüm önerisi olarak güvenilir danışman “iç denetim”. *Muhasebe ve Denetim Bakış*, 18(54), 125-138.
- Qian, T. Y., Wang, J. J., Zhang, J. J., ve Lu, L. Z. (2020). It is in the game: Dimensions of esports online spectator motivation and development of a scale. *European Sport Management Quarterly*, 20(4), 458-479.
- Sabırlı, H. (2020). *Sağlık çalışanlarında iş doyumunun işletme körlüğüne etkisi: Konya ili örneği*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Seymen, A.O., Kılıç, T. ve Kinter, O. (2016). Kurumsal körlüğün (örgüt miyopisi) ayrıntılı kavramsal analizi ve ölçümü: geliştirilen bir ölçek yardımıyla değerlendirme. *Eurasian Academy of Sciences Social Sciences Journal*, 1, 212-222.
- Topcu, M. K., Beğenirbaş, M. ve Turgut, E. (2017). Örgütsel sinizm, zorunlu örgütsel vatandaşlık davranışları ve iş tatmininin bireysel iş performansına etkilerinin belirlenmesine yönelik imalat sanayide bir uygulama. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 24(2), 505-522.
- Turhan, M., Köprülü, O. ve Helvacı, İ. (2018). Örgütsel güven ile bireysel iş performansı arasındaki ilişki. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 6(5), 47-55.
- Uzun, N.B., Gelbal, S. ve Öğretmen, T. (2010). TIMMS-R Başarı ve duyuşsal özellikler arasındaki ilişkinin modellenmesi ve modelin cinsiyetler bakımından karşılaştırılması. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 18(2), 531-544.
- Yesilyurt, O. (2021). Akademi hibrit yöneticiler işletme körlüğü yaşıyorlar mı?. *The Journal of Academic Social Sciences*, 119(119), 126-133.
- Yeşil, S. ve Özbağış, A. (2022). Kurumsal körlüğün çalışanlar üzerindeki etkisi: Bir alan araştırması. *Kahramanmaraş Sütçü imam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(özel sayı), 182-202.
- Zhao, S., Jiang, Y., Peng, X. ve Hong, J. T. (2020). Knowledge sharing direction and innovation performance in organizations. *European Journal of Innovation Management*, 24(2), 371-394.
- Zou, M. ve Wu, W. (2020). *Research on manager's overconfidence and enterprise financial dilemma: a case analysis based on leeco company*. Proceedings of the 1st Africa-Asia Dialogue Network (AADN) International Conference (AADNIC 2019).

Araştırma Makalesi / Research Article

PAN-ARABİST SURİYE BAAS PARTİSİNİN; “TEK BİR ARAP DEVLETİ” MOTTOSU VE BİRLEŞİK ARAP CUMHURİYETİ GİRİŞİMİNİN BAŞARISIZLIĞI

Cemal KAZAK¹

Öz

Bu çalışma Ortadoğu siyasi hayatını derinden etkileyen, temelleri 21. Yüzyıl Suriye’inde atılan, çerçevesi Arap milliyetçiliği vurgusuyla çizilip Arap Sosyalizmi üzerine kurulan Baas partisinin ideolojik hedeflerinin başında bulunan bütün Arap ülkelerini tek bir çatı altında birleştirme projesini incelemektedir. Arap Birliği Projesi’nin ilk adımı hiç şüphesiz ki Suriye-Mısır birleşmesi olmuştur. Bu bağlamda birliğe giden yolun en önemli temel taşlarından birisi olan Baas’ın Arap milliyetçiliği düşüncesi kavramsal olarak ele alınmıştır. Bu konunun seçilmesinde en önemli etken Baas partisinin Ortadoğu’daki siyasi ve sosyal hayatı derinden etkileyen, yaygın bir örgütlemeye ve geniş halk kitlelerini etkileme kapasitelerine sahip bir ideoloji olmasıdır. Çalışmada Baasçılara göre büyük Arap birliği için atılan bu ilk adımın siyasi ve ekonomik temelli başarısızlıkları değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Baas Partisi, Birleşik Arap Cumhuriyeti, Arap Milliyetçiliği

THE “ONE ARAB STATE” MOTTO OF THE PAN-ARABIST SYRIAN BAATH PARTY AND THE FAILURE OF THE UNITED ARAB REPUBLIC INITIATIVE

Abstract

This study examines the project of uniting all Arab countries under a single roof, which deeply influenced the political life of the Middle East, whose foundations were laid in 21st century Syria, whose framework was drawn with an emphasis on Arab nationalism and was founded on Arab Socialism, and which was one of the main ideological goals of the Baath Party. The first step of the Arab Unity Project was undoubtedly the Syrian-Egyptian unification. In this context, Baath’s idea of Arab nationalism, which is one of the most important cornerstones of the road to unity, is conceptually discussed. The most important factor in choosing this topic is that the Baath Party is an ideology that deeply influences the political and social life in the Middle East, has widespread organization and has the capacity to influence large masses of people. In the study, the political and economic failures of this first step taken for a greater Arab unity, according to the Baathists, are evaluated.

Keywords: Baath Party, United Arab Republic, Arab Nationalism

¹ Dr. Cemal Kazak, Serbest Araştırmacı, kzk.cemal@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-7029-2905.

Başvuru Tarihi (Received): 04.03.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 25.04.2024

Giriş

Emperyalist ülkelerin sömürü düzenine karşı “Ümmetun Arabiyyetun Vâhide, Zâte Risâletun Hâlide”, “Ebedî Misyonu Olan Tek Arap Ulusu” sloganıyla bütün Arap ülkelerini tek bir çatı altında toplayarak sosyalist, laik, Pan-Arap bir yönetim kurmayı hedefleyen Baas partisinin temel hedefi Avrupa benzeri bir Rönesans’ın Arap dünyasında da olabileceğini göstermektir.

Baas’ın doğduğu yer olan Suriye o yıllarda Fransız mandası altındaydı. Suriye halkının ilk hedefi Fransız egemenliğine karşı bağımsız Suriye’nin kurulması olmuş, bu bağlamda mevcut atmosfer Suriyelilerin Fransız mandasına karşı milliyetçilik ideolojisi etrafında birleşmesine neden olmuştur. 1947 yılında Suriye’de kurulan Baas partisi, başlangıçta siyasî içerikten çok kültürel bir anlam taşıyan Arap milliyetçiliği düşüncesinin siyasal eyleme dönüştüğü dönemde ortaya çıkmıştır (Gündüz, 2020: 71).

II. Dünya Savaşı’ndan sonra Arap ülkelerinin bağımsızlıklarını elde etmeleri Arap ülkeleri arasındaki dayanışmayı artırmış, birlik düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Suriye’deki Arap milliyetçiliği taraftarları da bu fikirlere destek vermiştir. ABD’nin bölgede nüfuz kurma girişimleri, bölgede Batı destekli İsrail Devleti’nin kurulması, İngiltere, Türkiye, Pakistan, İran ve Irak arasında kurulan Bağdat Paketi (daha sonra CENTO) gibi girişimler, Batı karşısında güç birliği yapmayı gerekli hâle getirmiştir. (Dursun, 1991/4: 446-447).

Bu bağlamda temel felsefesi Pan-Arabizm olan Baas, bütün Arap ülkelerini tek bir çatı altında birleştirerek Arap toplumunu tarihteki ihtişamlı günlerine döndürmeyi ve yeniden dirilişi sağlamayı amaçlamaktadır. Bütün Arap ülkelerini tek bir çatı altında birleştirme projesinin ilk adımı ise kısa adı BAC (Birleşik Arap Cumhuriyeti) olan Suriye-Mısır birleşmesi olmuştur.

Bu çalışmanın kapsamı Baas partisi için hayati önem taşıyan ve Tek Arap Devleti idealinin ilk basamağı olan ve Baas için hayati önem taşıyan Suriye-Mısır birleşmesidir. Bu birleşme Baas’ın hedeflediği birlik neden gerçekleştirilemedi? Birlik neden beklenenden çok daha kısa sürede dağıldı? Birliğin dağılmasında etkili olan unsurlar nelerdi? Bu sorulara cevap aranmıştır.

1. Baas Partisi; Kuruluşu ve İdeolojisi

Osmanlı Devleti’nin bölgeden çekilmesinin ardından XX. yüzyıl Ortadoğu’suna damga vuran siyasal akımlardan birisi de hiç şüphesiz ki Baas ideolojisidir. Baas denince ilk akla gelen isimler hiç şüphesiz ki Ortodoks Hristiyan Mişel Eflak ve Sünnî Müslüman Selahaddin Bîtâr’dır (Devlin, 1976: 8).

Baas ideolojisinin fikir babası ve iki kurucusundan birisi olan Mişel Eflak, Orta öğrenimini Suriye’de Fransız okullarında tamamlamış ardından Sorbonne Üniversitesinde Hukuk ve Felsefe eğitimi almıştır. Selahaddin Bîtâr da arkadaşı Eflak gibi, Fransa’da fizik eğitimi almıştır. Şam’lı orta sınıf ailelere mensup olan bu iki şahsiyet eğitim için gittikleri Fransa’da tanışmışlar daha sonra Suriye’ye döndüklerinde bir müddet öğretmenlik yapmışlar 1942 yılından sonra ise öğretmenlikten istifa ederek bütün mesailerini Baas partisinin çalışmalarına ayırmışlardır. (Devlin, 1976: 10)

Eflak ve Bîtâr, Avrupa’da etkilendikleri fikirlerini öğrencileri vasıtasıyla yaymaya başlamışlar ve özellikle kırsaldan gelenlerle, heterodoks azınlıklara mensup gençler üzerinde etkili olmuşlardır. Partinin iktidara giderken Batı’da eğitim almış ve siyasal hayata katılma arzusu içindeki alt ve orta sınıfın desteğini almayı başardığı görülmektedir.

Baas partisinin ortaya koyduğu ideolojik fikirler, parti tüzüğündeki toprak reformu, kırsal kesimdeki yoksul köylülerin dikkatini çekerken işçilere yönelik iş yasası ve sendikal haklar işçi sınıfına cazip gelmiştir (Hinnebusch, 1990: 91). Suriye siyasetini elinde bulunduran geleneksel

elitlerin Baas’ın seküler ve sosyalist yaklaşımı sebebiyle partiye mesafeli oldukları söylenebilir (Özkoç, 2008: 55).

Eflak ve Bîtâr tarafından partinin Baas şeklinde isimlendirilmesi (Diriliş) Ortaçağ Avrupa’sındaki siyasi, kültürel ve eğitim alanlarında yenilenmeyi yeniden doğuşu ifade eden Rönesans kavramına atıfta bulunmaktaydı. Bu anlamda Eflak ve Bîtâr’a göre Baas partisi Avrupa’nın benzeri bir yenilenmenin ve uyanışın Arap dünyasında da gerçekleşebileceğine işaret ediyordu.

Eflak’ın ortaya koymuş olduğu Baas ideolojisinde Arap birliği (Arap Milliyetçiliği) “*Ummetün Arabiyyetun Vâhîde Zâte Risâletun Hâlide*” (أمة عربية واحدة ذات رسالة خالدة) (Ebedi Misyonu Sahip Tek Arap Ulusu) sloganı başat konumda idi (el-Aysemî, 1986: 68). Parti tüzüğünde kendisini “Arap birliği, sosyalizm ve özgürlük için mücadele eden devrimci, millî ve halkçı bir parti” olarak tanımlamakta Arapları tek bir millet olarak tasavvur etmektedir. Bu milletin tek bir devletin hâkimiyeti altında yaşama hakkı vardır.

Baas’ı diğer milliyetçi yapılardan ayıran en önemli unsur Baas’ın daha radikal, daha sistemli bir şekilde Arap birliği ve milliyetçiliğine vurgu yapması ve bu fikirlere eklediği sosyalizm düşüncesiydi.

Manda rejimlerinden kurtulmayı, tam bağımsızlığı ve Arap birliğini savunan Baas partisi, ekonomik kalkınma için Arap sosyalizmi fikrini hayata geçirmeyi hedefliyordu. Bu sebeple Parti; birlik, özgürlük ve sosyalizm olmak üzere üç ilke üzerine inşa edilmiştir (Devlin, 1976: 25).

2. Milliyetçilik Düşüncesi ve Arap Milliyetçiliğinin Kökenleri

Fransız devriminden sonra ortaya çıkan ve dünyaya yayılan, ulus devletlerin oluşumuna etki eden milliyetçilik kavramının, doğasının karmaşıklığı nedeniyle üzerinde fikir birliğine varılmış bir tanımı bulunmamakta dünyanın farklı coğrafyalarında fikir ve düşünce adamlarına göre farklı milliyetçilik tanımlamaları ortaya konmaktadır. Modern çağa ait olan milliyetçilik düşüncesinin tarihsel temeli bazılarının göre Herder ve Fichte’ye bazılarının göre daha eski düşünürler olan Kant ve Rousseau’ya dayandırılmaktadır.

Anthony Smith, milliyetçilik için “Dünyanın milletlere bölünmüş olduğunu ve her milletin kendine has karakteri ve yazgısı olduğunu bu nedenle bireylerin ilk bağlılıklarının kendi milletlerine olduğunu, siyasal iktidarın kaynağının millet olduğunu bu nedenle her milletin özerk olmak suretiyle kendi otantik doğasını ortaya koymasının gerektiğini, barışçıl ve adil bir dünyanın ancak özerk milletler üzerine inşa edilebileceğini” ileri sürer (Smith, 2002: 110-115).

Sanayi devrimi öncesi ilkçağ toplumlarında bireyler aile ve akrabalık gibi nedenlerle içinde yaşadıkları kabileye bağlılık ve aidiyet hissederdi. Toplumlar arasındaki etkileşim ve iletişimin çok zayıf olması her bölgenin kendi kültürünü yaşamasını kaçınılmaz kılmaktaydı. Fakat bu durum özellikle 18.yüzyılda Sanayi devriminden sonra bireylere daha geniş bir topluma ait olma ve bağlanma fikrini verdi.

Zaman içinde değişim geçiren milliyetçilik kavramı 18. yüzyıl itibarıyla birlikte yaşama arzusu içinde olan milletlerin kurduğu ulus devlete olan bağlılığa dönüşmüştür. Temel olarak sanayi devriminin getirdiği toplumsal bir sonuç olan milliyetçilik her ulusta farklı şekillerde ortaya çıkmış ve farklı şekilde yorumlanmıştır. Batı da milliyetçilik politik siyasi bir oluşumun eseri olarak ortaya çıkarken Doğu milliyetçiliği az gelişmiş bölgelerde mevcut devlete karşı bir protesto eylemi olarak ortaya çıkmıştır (Öğün, 2000: 78).

Arap milliyetçiliği ise Fransız İhtilali sonrasında ortaya çıkan etnik milliyetçilikler gibi dil, kültür, tarih ve etnik temellere dayalı ortak bir grubun önderliğinde Türk hâkimiyetine bir meydan okuyuş ve bağımsız devlet talebi şeklinde olmadığı söylenebilir. Osmanlı’nın iç kaotik durumu ile Balkanlarda başlayan sorunlar bazı Arap aydınlarında İmparatorluğun dağılması halinde kendi kaderlerinin ne olacağı sorusunu gündeme getirmiştir. Arap aydınları arasında küçük fakat diğer

toplumsal grupları da etkileyen bu yeni siyasî uyanışın Kahire ve Beyrut’ta ortaya çıkması hiç şüphesiz Avrupa’nın bölgedeki siyasî, nüfuzundan kaynaklanmaktaydı (İnayet, 1997: 22).

Arap milliyetçiliğine yönelik kavramların doğru tanımlanması bu ideolojinin doğru anlaşılması için önemlidir. Nitekim “Arapçılık, Arap milliyetçiliği, Pan-Arabizm” gibi kavramlar birbirlerinin yerine kullanıldığı ve bunun bir kavram kargaşasına neden olduğu görülmektedir. Arapçılık (el-Uruba), kültürel boyuta vurgu yapan ve milliyetçilik öncesi dönemi ifade eden bir kavramdır (Dawn, 1998: 135).

Bu anlamda Arapçılık Osmanlıya sadakatle bağlı bir kesimin devlet yönetimindeki yozlaşma ve beceriksizliğe karşı gösterdiği bir tepki olarak devleti ıslah etme gayreti, bazı siyasî ve kültürel haklar talebi şeklinde kendini göstermiştir. Arap milliyetçiliği (el-Kavmiyyetü’l-‘Arabiyye) ise daha çok Osmanlıdan bağımsızlığı amaç edinen ayrılıkçı bir hareketi ifade etmektedir. Konuyla alakalı bir başka kavram ise Pan-Arabizm (el-İttihâdu’l-‘Arabî) Arapların siyasal birlik arzusunu ve arayışını ifade etmektedir (Hut, 2016: 114-115).

Yaklaşık dört yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğunun egemenliği altında bulunan Arap coğrafyasında Osmanlı otoritesine yönelik ciddi bir problemle karşılaşılmanıştır. XX. yüzyılın başlarında Araplar siyasal olarak ulus bilincine ve gururuna sahip olana kadar Osmanlıların Türk olması gerçeği Müslüman olması gerçeği kadar önem arz etmiyordu (Zeine, 2003: 26).

XVIII. yüzyıl başlarında Ortadoğu coğrafyasında herhangi bir Arap uyanışı fikrine rastlanmazken imparatorluğun uzun süreli savaşların sonucunda meydana gelen toprak kayıpları beraberinde ortaya çıkan “yönetim sorunundan”, Osmanlı Arap vilâyetleri de nasibini almıştır (Hut, 2016: 109).

Osmanlı yönetim yapısının zayıflamasıyla meydana gelen yönetim boşluğu sorunu, beraberinde Batılı devletlerin Arap unsurların yaşadığı topraklar üzerindeki etkilerini artırmaya başlamasına neden olmuştur.

Tüm bu gelişmelere rağmen tarihî bilgiler bize XIX. yüzyılda uluslararası siyasette henüz “Arap sorunu” diye bir sorunun bulunmadığını göstermektedir. Osmanlı İmparatorluğu’na ait resmî belgeler incelendiğinde “Arap” sözcüğünün dahi çok nadiren kullanıldığı görülmektedir. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu toplumsal sınıflamayı etnik köken eksenli değil Müslüman-Hristiyan şeklinde din eksenli yapmaktadır (Zeine, 2003: 51).

Osmanlı egemenliğindeki Araplar ulusal bilinçten uzak olarak Türklerin yönetimi altında kendileri için bir problem görmüyorlardı. Çünkü Osmanlı yönetimini egemen olarak kabul ediyor ve ona başkaldırıyı suç sayıyorlardı. Araplar, Osmanlı yönetiminde seyahat hürriyetine sahip olduklarından birlik içinde yaşamaktaydılar (İnayet, 1997: 23).

Arap milliyetçiliği hareketinin kökenleri konusunda birçok farklı fikir ortaya atılmıştır. Osmanlıların Arap halkların yaşadığı topraklarda milliyetçiliğin canlanışını “emekleyen milliyetçi hareket” olarak nitelendiren George Antonius, *The Arab Awakening* (Arap Uyanışı) isimli kitabında I. Dünya Savaşı arifesinde gerek halkın gerekse düşünce adamlarının Arapların özgürleşme iradesi tarafından harekete geçirildiğini ifade etmiştir.

Ernest Dawn 1914’e kadar Arap milliyetçiliği düşüncesini açıktan savunup, Arap milliyetçisi cemiyetlere üye olmuş yalnızca 126 kişinin olduğunu ifade eder. Bu rakam, Osmanlı İmparatorluğunun içinde milliyetçi unsurlar olduğunu göstermek adına çok yetersiz ve küçük bir rakamdır. Hasan Kayalı da aynı şekilde I. Dünya Savaşı’ndan önce Arap milliyetçiliğinden ziyade “Suriyecilik”ten bahsetmenin daha doğru olacağını ifade eder (Davışa, 2004: 27).

Hayatının önemli bir bölümünü Ortadoğu coğrafyasında geçiren, Irak’ın taç giymemiş kraliçesi olarak isimlendirilen Britanya sömürge yönetimi temsilcisi Gertrude Bell, bölgedeki millî bağ eksikliğinden şu şekilde bahseder:

“Ülkesel milliyetçilik ya çok azdır ya da hiç yoktur... Bir Suriyeliye hangi millete ait olduğunu sorsanız... Şam ya da Halep yerlisi olduğunu söyleyecektir... Suriye sadece coğrafi bir terimdir ve orada yaşayanların kalbinde hiç milliyetçi duygu yoktur. Pan Arap derneklerin ve onların yabancı matbaalarda çıkardıkları kışkırtıcı broşürlerin değeri nedir? Cevap çok basit: Onların hiçbir değeri yoktur. Araplar genel olarak bir millete ait değildir.” (Davişa, 2004, s.29).

Osmanlı topraklarında Arap milliyetçiliğinin gelişiminin bölgesel ve dini unsurlar (Hristiyan-Müslüman) arasında da farklı bir seyir gösterdiğini söylemek mümkündür. Nitekim Müslüman Araplar, imparatorluğun Avrupa karşısında tutunamamasından endişe duyarken Hristiyan Araplar için aynı şeyi söylemek mümkün değildi. Özellikle Avrupa ülkelerinin de desteğiyle Osmanlı'nın içinde bulunduğu durumu fırsat bilerek bağımsız devlet olma hedefi gütmüşlerdir.

Arap milliyetçiliğinin ilk tezahürlerinin Hristiyan Arapların da içinde bulunduğu entelektüel bir kesim arasında ortaya çıktığı görülmektedir. Nâsîf el-Yâzicî, İbrâhîm el-Yâzicî, Fâris eş-Şidyâk ve Butrus el-Bustânî gibi isimler Arapları Türk yöneticilerden ayıran etnik ve dinsel farklılıklar üzerinde durmuşlardır. Bu yazarlar, Osmanlı yönetiminden kurtularak bağımsız bir devlet kurmaları gerektiğine inanıyorlardı. Necip Azuri, Osmanlı'nın parçalanmasını savunan ilk Hristiyanlardandı. Ona göre Türklerin müdahalesi olmasaydı Arap halkları dünyadaki en medenî millet olacaktı (Davişa, 2004: 22-23). Türklerle bir din bağı bulunmayan bu insanları Osmanlılardan ayrılma düşüncesi vicdanen rahatsız etmemektedir.

Arap milliyetçiliği düşüncesinin temellerinin atılmasında Misyoner okulları ve bu okullarda görev yapan Hristiyan yazar, şair ve gazetecilerin de önemli payı bulunmaktadır. Misyonerler, Suriye’de kolej ve çeşitli okullar açarak Arap tarihini bilen, aynı zamanda Avrupa kültürüne de vâkıf ve bu kültürden etkilenmiş bir Arap nesli yetiştirmeyi hedeflemişlerdir (Lewis, 1979: 172).

1831’den sonra Cizvitler Beyrut’ta, Şam’da ve Halep’te okullar açmışlardır. 1860’lı yıllarda bu bölgede en az otuz üç okul kurulmuştur. Bu okullar içinde Beyrut Amerikan Koleji (Suriye Protestan Koleji) ve Fransız Cizvit Koleji (Saint Joseph Üniversitesi) en etkili olanlarıdır (Zeine, 2003: 58-59).

Fransız, Rus, Amerikan, İngiliz misyoner okulları Ortadoğu gençliğinin eğitilmesinde etkili olmuşlardır. Nitekim Hristiyan Araplar bu okullarda aldıkları eğitimin etkisiyle, Arap milliyetçiliği düşüncesinin oluşmasında etkin rol almışlardır.

Bu etkiyi göstermek adına Kardinal Lavigerie ve misyonerleri Fransa için bir ordunun, bir donanmanın yapacağı hizmetten fazlasını yaptılar. Reşid Rıza *el-Menâr*’daki makalesinde Müslüman topraklarında medeniyet adı altında genç Araplara atalarını hor görmeyi ve yabancı olan her şeyi yüceltmeyi öğreten Batılı eğitime karşı mücadele başlatmıştır (Zeine, 2003: 62-63).

Müslüman Araplar için ise durum biraz daha farklıydı. Son noktaya kadar Osmanlıdan ayrılık taraftarı olmamışlardır. Müslüman Araplar, ayrılıkçı fikirlerden ziyade imparatorluğun bütünlüğünün korunmasından yanaydılar. Onların talepleri daha çok Arap dil ve kültürüne daha fazla özerklik verilmesi yönündeydi. Osmanlılara dinî inanç bağıyla bağlı olan Araplar, Hristiyan Avrupa’nın yaklaşan kültürel ve siyasal hegemonyasından en az Türkler kadar endişe ediyorlardı.

Cemâleddîn-i Efgânî, Reşid Rızâ gibi Müslüman entelektüeller Arapların siyasal bağımsızlığına taraftar değillerdi. Müslüman entelektüellerin genel tavrı, Türkler ve Araplar arasında yakın iş birliğinin sağlanması, Batı medeniyetine karşı İslâm’ın koruyucusu olan Osmanlı İmparatorluğunun birliğinin parçalanmaması yönünde idi. Bu nedenle Arap milliyetçiliğinin çıkış noktası bağımsız bir devlet isteğinden ziyade kültürel özerklik talebiydi.

Müslüman Arap entelektüeller bağımsız bir devlet kurma düşüncesinden ziyade Osmanlı Devleti’ni hem dinî hem siyasî yönden güçlendirmek için gerekli reformların yapılmasını

istemişlerdir. Kendisi bir Arap olmamasına rağmen konuya olumlu katkılar sunan Efganî, İslâm ülkelerini, aynı İslâm’ın altın dönemlerinde olduğu gibi, yabancı işgalinden kurtarmak ve Müslümanlar arasında kabul görmüş bir halifenin idaresi altında birleştirmek istemiştir (Lapidus, 2016: 620-621).

Aziz el-Azme, “Büyük Arap İsyanı” olarak adlandırılan Mekke Emiri Şerif Hüseyin’in Osmanlıya karşı ayaklanmasının Arap milliyetçiliği kayıtlarından çıkarılması gerektiğini, isyanın Araplar adına yapılmadığını, Hüseyin bin Ali liderliğinde Mekkeli hilafet adına girişilmiş İslâmcı bir isyan olduğunu söyler (Azme, 2000: 69).

Ernest Dawn’a göre Şerif Hüseyin’in ayaklanması Hicaz’da babadan oğula geçen monarşi talebinden başka bir şey değildi (Davışa, 2004: 31). Şerif Hüseyin’in bu isyanı Arapların genelinden destek almayı bırakın Hicaz’da bile yeterli desteği bulamamıştır.

Sonuç olarak tarihsel kaynaklar Majid Khadduri’nin şu görüşünü destekler niteliktedir:

“I. Dünya Savaşı’ndan önce Arap milliyetçiliği çok uluslu imparatorluk içinde Arap ırkının durumunun iyileştirilmesinden ötesini nadiren hedeflemiştir. Bazı düşünürler Arap imparatorluğunun kurulmasını istemiştir ve tahminen bu Arap siyasal liderliğinin Türklerden ayrılmasını da ima ediyordu fakat Arapların çoğu kendi uygun konumları Türk hükümdarlar tarafından tanındıkça Osmanlı birliğinin çatısı altında kalmaktan memnundu.”(Khadduri, 1983; 19).

Arap ve Türk kültürel edebî düşünceleri bağlamında kullanılan Arapçılık ve Türkçülük tabirleri milliyetçiliğin erken evresini ifade etmektedir. Arapçılık çoğu kez “Arapların hükümlerlik talep etmeyen her türlü siyasî etkinlik ve akımı” anlamında kullanılmaya başlanmıştır.

3. Birleşik Arap Cumhuriyeti (BAC) Denemesi (1958-1961)

Baas Partisi’nin ideolojik hedeflerinin başında gelen bütün Arap ülkelerini tek bir çatı altında birleştirme projesinin ilk adımı hiç şüphesiz ki Suriye-Mısır birleşmesi olmuştur. Bu projenin gerçekleşmesi için çok büyük çaba sarf eden Baas Partisi, amacına ulaşmakla birlikte birlikteliğin sürdürülmesinde çok da başarılı olamamıştır.

II. Dünya Savaşı’nın ardından Arap ülkelerinin bağımsızlıklarını elde ederek manda yönetimlerinden kurtulmaları, Araplar arasındaki dayanışmayı artırmış, birlik düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Suriye’deki Arap milliyetçiliği taraftarları da bu fikirlere destek vermiştir. ABD’nin bölgede nüfuz kurma girişimleri, bölgede Batı destekli İsrail Devleti’nin kurulması, İngiltere, Türkiye, Pakistan, İran ve Irak arasında kurulan Bağdat Paktı (daha sonra CENTO) gibi girişimler, Batı karşısında güç birliği yapmayı gerekli hâle getirmiştir (Dursun, 1991/4: 446-447).

İlk kez Suriye’de Baas partisi tüzüğünde ifade edilen “Arap dünyasını tek bir bağımsız devlet hâline getirmek için mücadele verilmesi” düşüncesini hayata geçirmek için Suriye-Mısır birliğinin kurulmasında Baas partisi yetkililerinin girişimleri ve çabaları etkili olmuştur (Jankowski, 2002: 104).

Arap ülkelerini özgürleştirip sosyalizm ve laiklik temelinde birleşik Arap Devleti kurma hedefi olan Baas partisi, 1954 seçimlerinde kazandığı 152 sandalye ile Suriye siyasetinde hedeflerini gerçekleştirmek için önemli bir fırsat elde etmiştir (Peretz, 1994: 409). Baas’ın daha önce emperyalistlere karşı Arap dünyasının birliği bağlamında Irak’la da birleşmesi gündeme gelmişse de bu fikrin hayata geçme imkânı olmamıştır (Devlin, 1976: 80).

Mısır’da, Hür Subaylar darbesiyle yönetimi ele geçiren Cemal Abdunnâsır’ın Arap Birliği ve Filistin sorununa yönelik tavrı Suriye’deki Baasçılarla benzerdi. Abdunnâsır’ın Süveyş Kanalı’nı millileştirmesi onu Arap dünyasında güçlü siyasî bir figür haline getirirken (Le Gac, 2006: 92). Bölgede güç dengesi Nâsır’ın lehine dönmüştür (Davışa, 2004: 168). Arap gençleri ilk kez Batı

emperyalizmine karşı güçlü bir duruş sergileyen Nâsır’ı, hayallerini gerçekleştirecek, uzun zamandır beklenen karizmatik lider olarak görmeye başlamıştır.

Nâsır’ın bu konumundan istifade etmek isteyen Baasçılar, Mısır’la birleşerek siyasi istikrarsızlık içinde olan ülkeyi istikrara kavuştururken aynı zamanda Nâsır’ın karizmatik liderliğinde Arap birliğini gerçekleştirmek istemişlerdir. Kemal Jaber’e göre Suriye’deki komünistlerin faaliyetlerini artırması ve iktidarı ele geçirme ihtimalinin yükselmesi hem Baasçıları hem de Abdunnâsır’ı rahatsız etmekteydi. Baasçılar Mısır’la birleşerek komünistlerin baskısından kurtulacaklar ve tarihî hedeflerini gerçekleştirerek komünistleri saf dışı bırakacaklardı (Jaber, 1970: 55).

Suriye ile birleşme fikrine Baasçılar kadar istekli olmayan Abdunnâsır, bu konuyu gündeme getiren Suriyeli Baasçılara hemen olumlu cevap vermemiştir (Seale, 2007: 95). (Le Gac, 2006: 92). Fakat bu durum Kahire ve Suriye sokaklarında halkların “Tam Birliktelik” şeklinde slogan atarak yaptıkları gösteriler sonucunda çok uzun sürmemiştir (Le Gac, 2006: 93). Bölgedeki değişim ve Arap dünyasındaki talepler karşısında daha fazla kayıtsız kalamayan Nâsır, Suriye’nin de içinde bulunduğu durumu göz önünde bulundurarak birleşme talebine olumlu yanıt vermiştir (Jankowski, 2002: 163).

Abdunnâsır, birlik görüşmelerini yürüten Suriye heyetinden üç talepte bulunmuştur: 1. Koşulsuz tam birliğin sağlanması 2. Bütün siyasî partilerin kapatılması 3. Suriye ordusunun politikadan uzak durması. Suriye Heyeti’nin bu şartları kabul etmekten başka bir seçeneği yoktu (Hopwood, 1989: 40). Nitekim Suriye hükûmeti Nâsır’ın önerilerini kabul etmiş, 1 Şubat 1958 tarihinde Mısır ve Suriye arasında Birleşik Arap Cumhuriyeti’nin (BAC) kurulduğu, Nâsır ve Şükrü Kuvvetli tarafından Kahire ve Şam’dan bütün dünyaya ilan edilmiştir (Le Gac, 2006: 94). 21 Şubat’ta yapılan halk oylamasında iki ülke halkı da bu birliği onaylamıştır. Nâsır, yeni BAC’nın ilk Cumhurbaşkanı olurken başkent de Kahire olarak belirlenmiştir (Şahin ve Cavlak, 2018: 166).

Suriye siyasi hayatının önemli figürlerinden olan İhvân dahi birliği İslâm inancının ve ümmetinin ihmal edilmemesi gereken bir prensibi olarak birleşme fikrine olumlu yaklaşmış, Cemal Abdunnâsır’la yaşanan acı geçmişine rağmen birlik fikrini onaylamış ve bu gelişmeye açıktan destek vermiştir. Genel Murâkıb İsam el-Attâr ve Muhammed Mübarek gibi İhvân yöneticileri birleşmeyi destekleyen açıklamalarda bulunmuşlardır (Sadeddin, 2010: 222-223).

Pan-Arabizm (Arap Birliği) idealinin en somut ifadesi olarak 1958 yılında bütün Arap dünyasındaki Arap milliyetçileri tarafından coşkuyla karşılanan BAC 3 yıl gibi kısa bir süre içinde dağılmak durumunda kalmıştır. Hiç şüphesiz ki birliğin dağılmasında birçok etken söz konusu olsa da bunlar içinde en önemlisi birliğin detaylı bir alt yapı çalışması yapılmadan programsız ve plansız olarak gerçekleştirilmesi ve birlik idaresinin eşitsiz bir şekilde yapılandırılması gelmektedir.

Abdunnâsır’ın merkezîyetçiliği artırarak BAC yönetimindeki tekeli ve otoriter tavrı Suriye tarafında rahatsızlığa neden olmuştur. BAC kabinesinde 34 sandalyeden 14’ü Suriyelilere verilirken kalan koltuklar Mısırlılara verilmiştir (Daviş, 2004: 201). Daha başlangıç aşamasında bakanlıkların adaletsiz dağıtımı Suriye tarafından rahatsızlık uyandırmıştır. Mısırlıların BAC yönetiminde ve Suriye ordusunda önemli görevlere getirilmeleri, Suriye’deki Mısırlı subayların küstah davranışları (Cleveland, 2015: 349). Suriyelileri ciddi anlamda rahatsız etmeye başlamıştır (Palmer, 1966: 55).

Birlik döneminde iki ülke arasında yaşanan ilk gerginlik Suriye yönetiminin Batı ülkelerinden gelen ürünlerin gümrük vergilerini artırmasıyla ortaya çıkmış, Nâsır bu ve benzeri kararların merkezî yönetim tarafından alınmasını talep etmiştir (Jaber, 1970: 59).

BAC Dönemi’nde siyasal sorunların yanında ekonomi politikalarının uygulanması noktasında da sorunlar çıkmıştır. Söz gelimi Suriye özel girişim temeline dayanan, devletin çok sınırlı seviyede

müdahale ettiği bir ekonomi modeline sahipti. Nâsır’ın Suriye’ye özgü ekonomik koşulları dikkate almadan devletin ekonomiye müdahalesini öngören sosyalist ekonomi modelini Suriye’de uygulamaya çalışması, Suriyeli iş adamları tarafından tepkiyle karşılanmıştır (Davişa, 2004: 204).

Nâsır’ın uyguladığı politikalar ve özel sektöre getirdiği kısıtlamalarla ticarî fırsatlar önemli oranda azalmış bu durum sermayenin Suriye’yi terk ederek Avrupa’ya kaymasına neden olmuştur. Bu uygulamalar Suriye ekonomisini ciddi anlamda olumsuz yönde etkilenmiştir.

Aynı şekilde Nâsır’ın kırsal kesimdeki feodal beylerin ve nüfuzlu ailelerin gücünü kırmak amacıyla Mısır’da uygulamaya koyduğu tarım reformunu Suriye’de de tatbik ederek toprakları köylülere dağıtmak istemesi, güçlü toprak sahiplerini rahatsız etmiştir (Owen ve Pamuk, 2002: 204-205). İki ülkenin iç dinamiklerinin birbirinden farklı olması, zaman içinde uygulanan politikaların gerek Suriye ordusu tarafından gerekse Suriyeli iş adamları ve toprak sahipleri tarafından büyük tepkiyle karşılanmasına neden olmuştur (Jaber, 1970: 69).

Lübnanlı gazeteci Riyad Taha anılarında Nâsır’a 1959 yılında BAC’ın artık güvende olmadığını şu sözlerle ifade etmiştir: “Suriyeliler seni desteklerken birleşme sonrasında artık bir polis devletinde yaşamayacaklarına inanmışlardı. Ancak hâlâ Abdulhamid Serrac yönetiminde yaşıyorlar. Suriyeliler geçmişte demokratik özgürlükleri tattı ve onlarla büyüdüler.” (Taha, 1974, s.145-146).

Sonuçta Nâsır bu uyarılara rağmen Serrac’ın yetkilerini artırarak Suriye’yi onun demir pençesine bırakmıştır. Mısırlı gazeteci Hasaneyn Heykel de Serrac tarafından oluşturulan baskıcı polis sistemine dikkat çekerek “Nâsır’ın Suriye’deki kolunun zalim aygıtı, ağır ve öldürücü bir kansere dönüşmüştür” demiştir (Lu Gac, 2006: 96). Eski Başbakan Şükrü Kuvvetli “Nâsır’ın, korkuyla yönettiği yurttaşların onur ve saygınlığını ayaklar altına alarak Suriye nüfusunun çoğunluğunu vatan haini kategorisine dâhil ettiğini” söylemiştir (Davişa, 2004: 203-204).

Nâsır’ın daha birlik kurulmadan önce birliğin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğine yönelik şüpheleri aslında sürecin daha başında sıkıntılı olduğunu göstermektedir. Nâsır’ın yakın çevresinden Fethi Rıdvan, başkanı uyararak “Yarın, Suriye Devleti’nin başkanı olacaksın ve şu ana kadar oraya ayak bile basmadın. Orası hakkında fazla bir şey de bilmiyorsun ve bu adım hakkında fazla kafa yormuş da değilsin.” (Rıdvan, 1986: 104). Bunun üzerine Nâsır, Rıdvan’a Baasçı lider Selâhaddin Bîtâr ile arasında geçen konuşmayı aktarmış ve şöyle demiştir: “Bîtâr bana dedi ki yüzmeye hazırlanan bir insan başlangıçta havuzdaki sudan korkar fakat bir kere suya atladıktan sonra bu korku kaybolur. Ben de ona şunu söyledim: Kardeşim Selahaddin beni korkutan boş bir havuza dalıyor olma ihtimalidir.” (Rıdvan, 1986: 104).

Bu açıklamalar göstermektedir ki hazırlık aşaması derinlemesine müzakere edilmeden gerçekleşen birleşme hayal kırıklığı ile sonuçlanmıştır. Nâsır’ın anayasanın verdiği yetkilerle Suriye üzerinde tam bir egemenlik kurma girişimleri Suriyeli yetkilileri rahatsız etmiştir (Asâsah, 1989: 284-285). BAC’a karşı gerçekleştirilen darbeye destek veren Baass’ın önemli isimlerinden olan Ekrem Hürânî “Suriye-Mısır birleşmesi Suriye’nin Mısırılıştırılmasından başka bir şey değildir.” (Armaoğlu, 2017: 210) diyerek birleşmenin şeklinden duyduğu rahatsızlığı ifade etmiştir.

İki ülkenin ortak sınırının olmaması toprak bütünlüğünü sağlamanın önündeki en büyük engel olmuştur. Bu sebeple işler daha çok Mısır’da alınan kararların Suriye’de uygulanması şeklinde yürütülmüştür. Nâsır’ın tek söz sahibi olduğu bu yapıda aslında ortak karar alınabilecek bir sistemin en başından itibaren kurulmadığı görülmektedir. Bu durumlar BAC’ın çözülme sürecini hızlandırmış, Bîtâr ve Hürânî gibi Baasçıların istifası sonun başlangıcı olmuştur. Birleşme karşıtı olan Abdülkerim en-Nahlâvî ve bir grup Şamlı subay tarafından 1961 yılında gerçekleştirilen darbe ile Suriye Birleşik Arap Cumhuriyeti son bulmuş, Suriye’de “Fetretü’l-İnfisâl” olarak isimlendirilen ayrılıkçı dönem başlamıştır (Zeynelâbidîn, 2008: 311-315).

Birleşik Arap Cumhuriyeti girişimine Arap dünyasındaki diğer ülkeler tarafından rağbet görmemesi “kavmiyye” yerine “vataniyye” anlayışının yükselişe geçmesi başarısızlığın bir diğer nedeni olarak gösterilebilir.

Baasçılara göre bu birleşme ile Büyük Arap Birliği için ilk adım atılmış olacaktı fakat BAC’ın sona ermesi Arap milliyetçiliğine dayalı birlik fikrinin çok büyük bir yara almasına neden olmuş, Arap milliyetçiliğinin sonunu getirmese de kötü bir örnek veya tecrübe olarak hafızalarda yerini almıştır.

4.Baas Partisinin Pragmatizme Kurban Edilen Arap Birliği İdeali

Baas ideolojisinin iktidara gelmeyi başardığı iki Arap ülkesi olan Irak ve Suriye’de siyasal yapı ve ekonomi politikalarından sosyal dönüşüme kadar birçok anlamda paralellikler görülse de iç ve dış politika uygulamaları bir bütünlük oluşturamamış, aksine Baas ideolojisiyle tamamen zıt pratikler ortaya koymuştur. Özellikle bölgesel politikadaki rekabet ve farklı hedefler zaman içinde iki ülke arasında düşmanlık derecesinde husumete dönüşmüştür.

Hiç şüphesiz ki Baas partisinin en temel hedefi olan Arap birliği idealinin iki Baas ülkesinin bölgesel hedefleri doğrultusunda çarpıtıldığı görülmektedir. Özellikle Suriye’nin kendi doğal uzantısı olarak saydığı Lübnan, Filistin ve Ürdün’ü “Büyük Suriye” devletinin bir parçası olarak görmesi neticesinde uyguladığı politikalar, Irak’ın da “Büyük Irak” ideali hedefi için bir Arap ülkesi olan Kuveyt’i işgal etmesi Baas’ın Arap birliği ideali için büyük hayal kırıklığına sebep olmuştur.

Pragmatizmin, Baas’ın Pan-Arap ideolojisine karşı ağır bastığı Esed rejimi, Sadam’ın bölgesel bir güç olmasının önüne geçmek adına Pan-Arap ideolojisine aykırı bir politika izleyerek bir Arap ülkesi olan Irak’a karşı İran’ı desteklemiştir.

Baas partisi’nin en temel hedeflerinden birisi olan Arap birliği düşüncesinin iki Baas rejimi tarafından pragmatist politikalarla yok sayılması Baas partisi’nin beslendiği Arap birliği idealinin bir rüya olup olmadığı sorusunu akıllara getirmiştir. Nitekim böyle hayatî bir konuda iki benzer ideolojiye sahip ülkenin karşıt politik refleksler göstermesi Baas’ın başarısızlığı olarak kabul edilebilir. Daha kendi içinde bütünlüğü sağlayamamış bir ideolojinin diğer ülkeleri etkilemesi çok da gerçekçi gözükmemektedir.

Her iki ülkenin dış politikalarına baktığımızda Suriye, Soğuk Savaş döneminde Sovyetler Birliği’ne yakın doğu blokunda yer alırken Irak Baas’ı ise 1991 yılına kadar ABD’nin yanında Batı bloğunda yer almıştır. Suriye SSCB’nin maddî ve askerî destekleri ile idarî ve askerî yapısını modernize ederken Irak da Batı’nın destekleri ile bölgede önemli bir güç haline gelmiştir.

5.Sonuç

XX. yüzyıl Ortadoğu’suna damgasını vuran Baas ideolojisinin en başat sloganı, “Ümmetun Arabiyyetun Vâhide, Zâte Risâletun Hâlide” (Ebedî Misyona Sahip Tek Arap Ulusu) idi. Kuruluş hedeflerini yapay sınırlar ile birbirinden ayrılmış ve Batılı devletler tarafından kalkınmaları engellenmiş Arap toplumlarını birlik, özgürlük ve sosyalizm ilkelerine dayanarak tek bir çatı altında toplamak olarak belirleyen Baas’ın bu ideolojisinde zaman içinde eksen kayması meydana gelmiştir. Arap birliği yolunda önemli bir adım olan BAC projesi, planlı ve programlı bir alt yapı çalışması yapılmadan gerçekleştirildiği için beklenen neticeyi vermemiş birlik taraftarlarında büyük bir hayal kırıklığına neden olmuştur.

Birleşik Arap Cumhuriyeti denemesinin ve “Tek Bir Arap Devleti” projesinin başarısız olmasında Baas partisinin kendi içinde geçirdiği dönüşümün de payı büyüktür. Baas içinde 1960’larda bölgecilerin başını çektiği ikinci kuşak liderlerin (Neo-Baasçılar olarak isimlendirilmekte) etkisiyle başlayan yeni ideolojik dönüşüm ile parti içindeki güç dengeleri değişmiş 1940’ların ve 50’lerin Baas’ından farklı bir noktaya gelmiştir. 1963 yılında yapılan kongrede alınan kararlar

Baas’ın Pan-Arabizm fikrinden koparak Marksist-Leninist bir partiye dönüştüğünü göstermektedir.

1966 yılında Neo-Baasçılar tarafından gerçekleştirilen askeri darbe sonrasında başlayan tasfiye sürecinde kurucu eski kuşak liderler tutuklanmış Mişel Eflak, Selâhaddin Bîtâr ve Münif Rezzaz gibi partinin önemli isimleri ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Bu değişim, Baas partisinde bundan sonra Kavmiyye’nin (Arap milliyetçiliği) değil, Kutriyyun’un (vatanseverlik) politikalarının uygulanacağı bununda “Baasçı politikaların” Suriye’de sona ermesi anlamına geldiğini söylemek mümkündür.

Hiç şüphesiz ki birliğin dağılmasında 1967’de Arap-İsrail Savaşı’nın kaybedilmesi önemli bir mihenk taşı olmuştur. Bu yenilgi Arap liderlerinin önceliği ülke çıkarlarına vermesine neden olmuş, bu da Arap dünyasında ayrışmalara yol açmıştır (Davişa, 2004: 27). 1970’lerde Arap ülkelerindeki temel eğilimin büyük bir Arap birliğinden çok ulusal çıkarların ön planda tutulduğu “vataniyye” anlayışının hâkim olduğu görülmektedir (Hourani, 2014: 375).

Her iki Baas ülkesinin dış politikalarında ideolojik söylemin yerini realist eğilimler ve uluslararası konjonktür almıştır (Yılmaz ve Şahin, 2004: 202). İki ülkenin ortaya koyduğu farklı bölgesel ve ulusal pratikler Baas ideolojisinin ve Pan-Arap anlayışının giderek içinin boşaltıldığını ve iktidarlarının devamı için politik bir söylem haline geldiğini söylemek mümkündür.

Bu bağlamda Esed’in de dış politikada Arap birliğinden çok ulusal çıkarlarını ön planda tuttuğu söylenebilir. Örneğin İran-Irak Savaşı’nda Irak Baas’ının yanında yer almak yerine ülkesinde yükselişe geçen Sünnî muhalefete karşı mezhepsel aidiyet dürtüsüyle hareket etmiş ve İran’dan destek almak için diğer Arap ülkelerinin aksine Şiî İran’ı desteklemiştir (Armaoğlu, 2017: 928).

Aynı şekilde Suriye’nin Lübnan’da Hristiyan Mârûnîlerle Filistinliler arasında çıkan savaşta Filistinlilerin yanında değil de Hristiyan Mârûnîlerin safında savaşa müdahale etmesi, doğrudan Suriye’nin ulusal çıkarları ile ilgilidir. Çünkü Lübnan’daki Filistinli mülteciler ve FKÖ’nün varlığı ülkeyi İsrail saldırılarına açık hâle getirmiştir (Özkoç, 2008: 174-177).

Esed’in izlediği bu politikalar gerek ülke içinde gerekse Arap ülkeleri arasında büyük tepki toplamıştır. Özellikle rejimin Hristiyan Mârûnîleri desteklemesi, İhvân ile rejim arasında meydana gelen önemli kırılmalardan birine neden olmuştur.

Sonuç olarak şöyle ifade edilebilir ki eski kuşak Baasçıların milliyetçi söylemlerine karşı yeni kuşağın Suriye’yi önceleyen politikalar uygulaması birlik projesinin başarıya ulaşmamasında önemli bir etkidir. Baas’ın en temel hedefi olan Arap birliği idealinin bölgesel hedefler doğrultusunda çarpıtıldığı görülmektedir. Mısır-Suriye birleşiminin başarısız olması Baas’ın Arap birliği ideali ile ilgili büyük hayal kırıklığına sebep olmuştur. Baas partisi için hayati önem taşıyan Arap Birliği düşüncesinin realist politikalara kurban edildiğini söylemek yerinde olacaktır.

Kaynakça

- Armaoğlu, F. (2017). *Filistin meselesi ve Arap İsrail savaşı (1948-1988)*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Asâsah, S. (1989). *Esrârü’l-infisâl: Mısır ve Sûriye*, Kahire: Dârü’ş-Şa‘b.
- Azmeh, A. (2000). Aziz Al-Azmeh, *Nationalism and the Arabs*, Derek Hopwood (Ed.) *Arab Nation and Arab Nationalism* içinde, (pp. 69). New York: St. Martin’s Pres.
- Cleveland, W.L. (2015). *Modern ortadoğu tarihi*, (M. Harmancı Çev.). İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Davişa, A. (2004). *Arap milliyetçiliği zaferden umutsuzluğa*. İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Dawn, C.E. (1998). *Osmanlılıktan Arapçılığa*, (B. Aydın – T. Taşkın Çev.). İstanbul: Yöneliş Yayınları.

- Dursun, D. (1991). Bağdat Paktı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C.4, ss.446-447). İstanbul: TDV Yayınları.
- Devlin, F. John, (1976). *The Ba 'th party: a history from its origins to 1966*. Stanford, Kaliforniya: Hoover Institution Press.
- el-Aysemî, Ş. (1986). *Hizbü'l-ba'si'l-'Arabi'l-iştirâki: Merhaletü'l-erbaîne't-te'sisiyye 1940-1949*. Bağdat: Dârü'ş-Şuûni's-Sekâfiyyeti'l-'Amme.
- Gürbüz, E. (2020). *Suriye 'de ulus inşa çabaları ve Baas partisi 'nin rolü*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Gelişim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Hinnebusch, R.A. (1990). *Authoritarian power and state formation in Bathist Syria: army, party and peasant*. Colorado: Westview Press.
- Hopwood, D. (1989). *Syria, 1945-1986: politics and society*. London: Unwin Hyman Ltd.
- Hourani, A. (2014). *Arap halkları tarihi*, (Y. Alogan Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- İnayet, H. (1997). *Arap siyasi düşüncesinin seyri*. İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- Jaber, K.A. (1970). *Arap Baas sosyalist partisi*, (A. Ersoy Çev.). Ankara: Altınok Matbaası.
- Jankowski, J. (2002). *Nasser's Egypt, Arab nationalism, and the United Arab Republic*. London: Lynn Rienner Publishers.
- Khadduri, M. (1983). *Political trends in the Arab world: The role of ideas and ideals in politics*. Praeger; New Ed edition.
- Lapidus, İ.M. (2016). *İslâm toplumları tarihi*, (Y. Aktay Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lewis, B. (1979). *Tarihte Araplar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Lu Gac, D. (2006). *Sûriye fî-ahdi gneral Esed*. Kahire: Mektebetü Medbûlî.
- Owen. R. Ve Pamuk, Ş. (2002). *20. Yüzyılda ortadoğu ekonomileri tarihi*. (A. Edirne Çev.), İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları.
- Öğün, S.S. (2000). *1997 Mukayeseli sosyal teori ve tarih bağlamında milliyetçilik*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Özkoç, Ö. (2008). *Suriye Baas partisi: Kökenleri, dönüşümü, izlediği iç ve dış politika (1943-1991)*. Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayınları.
- Palmer, M. (1966). The United Arab Republic: An assessment of its failure, *Middle East Journal* 20(1). 55.
- Peretz, D. (1994). *The middle east today*. Westport, Connecticut: Praeger.
- Rıdvân, F. (1986). *72 Şehr ma'a Abdünnâsır*. Kahire: Dârü'l-Hürriye.
- Sadeddin, A. (2010). *Müzekkirât ve zikreyât min rahîli Şişekli ile'l-infisâl 1954-196*. Kahire: Mektebetü Medbûlî,
- Seale, P. (2007), *el-Esed es-sırâ' 'âle's-Şarki'l-evsat*. Beyrut: Şirketü'l-matbû'at li'tevzi'i ve'n-neşr.
- Smith, A. D. (2002). *Ulusların etnik kökeni*, (H. Kendir Çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Şahin, K. Ve Cavlak, Ç.M. (2018). Başarısız bir pan-milliyetçilik girişi: Birleşik Arap Cumhuriyeti. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5(16), 166.
- Taha, R. (1974). *Kıssatü vahdetü'l infsal*. Beyrut: Dar'ul Âfâku'l-Cedid.

Yılmaz, T. ve Şahin, M. (2004). *Ortadoğu siyasetinde Suriye*, Ankara: Platin Yayınları.

Zeine, Z.N. (2003). *Türk-Arap ilişkileri ve Arap milliyetçiliğinin doğuşu* (E. Akbaş Çev.). İstanbul: Gaye Kitapevi

Zeynelâbidîn, B. (2008). *el-Ceyş ve 's-Siyâse fî Sûriye 1918-2000*. London: Dârü'l-Câbiyye.

Araştırma Makalesi / Research Article

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ VE YAPAY ZEKÂ TEKNOLOJİSİNDE YAŞANAN GELİŞMELER İŞİĞİNDA İLERLEME DÜŞÜNCESİNİN EVRİMİ

Mustafa DEMİRCİ¹

Öz

İlerleme kavramı sürekli değişim halinde olmuştur. Antik dönem düşünürleri kavramı metafizik bakışla açıklar. İlerleme bir tür doğum, gelişim ve çürüme sürecidir. Ancak varlık yok olmamaktadır. Varlık dönüşmekte ya da gerçek alemine dönmektedir. İnsanın gelişimi ise doğa yasalarını öğrenmesine bağlıdır. Orta Çağ dünyasına gelindiğinde kavram teolojik yaklaşımla tanımlanır. İnsanlar ebedi alemden yeryüzü dünyasına gelmiştir. Yeryüzü dünyasından da tekrardan ebedi âleme dönecektir. İnsanın kurtuluşu ise iman etmesine bağlıdır. Aydınlanma döneminde kavram pozitivizmin etkisinde yorumlanır. İnsan akli her şeyin ölçütüdür. İnsan sürekli ilerleme halindedir. Doğa ise insanın kontrol edebileceği bir yerdir. Postmodernizm insan aklına kuşkuyla baksa da insan temel aktör olmaya devam etti. Günümüz dünyası ise yeni bir sürecin içerisinde. İklim değişikliği ve yapay zekâ insanın doğa üzerindeki hakimiyetini ve insan aklının biricikliğini tartışmaya açtı. Temel argümanları sarsılan ilerleme düşüncesinin yeniden ele alınması gerekmektedir.

Bu araştırmanın amacı ilerleme kavramının anlamsal değişimini incelemek ve iklim değişikliği ile yapay zekâ teknolojilerinde yaşanan gelişmeler ışığında kavramın nasıl etkileneceğini bulmaktır. Çalışmanın yöntemi, nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi olarak belirlenmiştir. Bu kapsamda literatür taramasından, çeşitli örgüt ve kuruluşların gözlemsel ve deneysel çalışmalarından faydalanılmıştır. Çalışmanın sonucunda ilerleme kavramının anlamsal değişimi ve geleceğine ilişkin problem çözümlenmeye çalışılmıştır. Son olarak probleme ilişkin önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İlerleme, İlerleme düşüncesi, İnsan akli, İklim değişikliği, Yapay zekâ

THE EVOLUTION OF THE IDEA OF PROGRESS IN THE LIGHT OF CLIMATE CHANGE AND DEVELOPMENTS IN ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGY

Abstract

The concept of progress has been in constant change. Ancient thinkers explain the concept from a metaphysical point of view. Progress is a kind of process of birth, development and decay. However, existence does not disappear. Being transforms or returns to its true realm. Human development depends on learning the laws of nature. In the Middle Ages, the concept was defined theologically. Human beings have come from the eternal world to the earthly world. They will return from the earthly world to the eternal world. Man's salvation depends on his faith. During the Enlightenment period, the concept is interpreted under the influence of positivism. Human reason is the criterion of everything. Man is in a constant progress. Nature is a place that man can control. Although postmodernism is skeptical of human reason, man has continued to be the main actor. Today's world is in a new process. Climate change and artificial intelligence have called into question human dominance over nature and the uniqueness of the human mind. The idea of progress, whose basic arguments have been shaken, needs to be reconsidered.

The aim of this study is to examine the semantic change of the concept of progress and to investigate how the concept will be affected in the light of climate change and developments in artificial intelligence technologies. The method of the study was determined as document analysis, one of the qualitative research methods. In this context, literature review, observational and experimental studies of various organizations and institutions were used. As a result of the study, the problem regarding the semantic change and future of the concept of progress was tried to be analyzed. Finally, suggestions were made regarding the problem.

Keywords: Progress, Idea of progress, Human intellect, Climate change, Artificial intelligence

¹ Öğr. Gör. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi, mustafademirci@artvin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7341-3696.

Başvuru Tarihi (Received): 08.03.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 25.04.2024

Giriş

İlerleme kavramı siyaset bilimi, felsefe ve sosyoloji gibi birçok bilim dalının inceleme konusudur. Geçmişten günümüze toplumlar ve devletler önemli değişimler yaşamıştır. Yaşanan bu değişimler ilerleme kavramı ile ilişkilendirilmiştir. Birçok düşünür toplumların ve devletlerin ilerleme halinde olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte ilerlemenin yönü bakımından farklı yaklaşımların olduğu görülmektedir. Örneğin klasik liberalistler tarihin sabit istikametli bir eksen doğrultusunda ilerlediğini kabul etmez. Buna göre ne tarihin ne toplumların bir amacı ve istikameti vardır. Bu yaklaşım lineer ilerlemecilik fikrinin reddi anlamına gelir (Yayla, 2015). Marks'ın düşüncesinde ise ilerleme fikri diyalektik bir süreci içermektedir. Buna göre toplumlar sömüren ve sömürülen sınıflar arasında sürekli bir çatışma halinde ilerlemektedir. Bu çatışma kapitalist topluma gelindiğinde proletarya sınıfının devrimi gerçekleşecektir. Böylece toplumlar en başta var olan komünal hayata geri dönecektir (Marx & Engels, 2015). Althusser'e göre ise tarih öznesiz ve ereksiz bir süreçtir (Althusser, 1976). Tarihin kökeni, tarihin her zaman gerisindedir. Tarihin ne felsefi bir kökeni ne de felsefi bir öznesi vardır (Althusser, 1971). Bu anlamda ilerleme insandan ve herhangi bir öznenen bağımsız bir süreci ifade etmektedir. Bu düşüncenin kökleri Hegel'e uzanır. Hegel'in "tin" kavramı, tarihte gerçekleşen tüm olayları güden ve gütmüş olandır. Buyrukları ise akla dayalı istencidir. Bu istenci ve bu güdümü içinde tanımak insanın ereğidir (Hegel, 1995). Kendini üretmek, kendini kendine nesne yapmak, kendi üzerine bilmektir tinin işi. Böylece özgürlüğünü eksiksiz kılar (Hegel, 1995). Tarihte her şey tinin meydana getirdiği nesne, eylem, yapıt olarak kavranır. Tin ne eylemse özüne uygun eylemler, kendisini kendinde uygun şey yapar, kendini eyleme yapıta dönüştürür. Özetle kendi kendisinin nesnesi olur. Kendisini kendi önüne var oluş diye koyar. Tin doğallık içinde yetişir, güçlenir, zayıflar, derken ölür. Sınırlı bir varlığı olan tinin göçüp gitmesi doğanın sınırlı oluşundandır. Tin canlıdır ve bu ölçüde de özce etkindir: işi uğraşı kendini meydana getirmektir, kendini üretip gerçekleştirmektir. Tinin özü eylemdir: kendinin ürünüdür, kendisinin hem başı hem sonudur (Hegel, 1995). Hegel'e göre varlıktaki ilerleme, eksik-olandan daha eksiksiz olana doğrudur: Burada eksiklik soyut bir biçimde salt eksiklik olarak değil, aynı zamanda kendi karşıtını, eksiksiz olduğu söylenen şeyi ya da gerçekte olması gereken şeyi ifade eder (Hegel, 1995). İlerleme düşüncesi döngüsel ya da lineer, sonsuz ya da sonlu bir süreci ifade etsin, kavram genellikle sürekli bir birikimi, gelişimi, ileri bir aşamaya doğru evrimi ifade etmektedir. Cicero "her şeyin küçük başlangıçları vardır, ancak kademeli olarak ilerleyerek büyür" derken insanın zaman içerisindeki gelişimini vurgulamaktadır (Cicero, 2004: 137). Bu düşüncenin istisnası Foucault'un "süreksizlik" (Foucault, 1999: 15-17) söyleminde görülebilir. Süreksizlik empirizmin ve rasyonalizmin sorgulanması anlamına gelmektedir. Empirizm ve rasyonalizm kavramlarının temel konuları bilim ve teknolojidir. Bilim ise birbirinin takip eden gelişmelerden ibarettir (Fukuyama, 2012). Örneğin Fukuyama toplumların liberal demokrasiye doğru giden geniş bir tarihsel eğilimin içinde olduğunu düşünmektedir. Buna göre toplumlar Marksist tabiri ile burjuva demokrasisine doğru ilerlemektedir (Fukuyama, 2012). Bu anlamda ilerleme kavramı kimi anlamda bir toplumsal düzene dair değişimi ifade ederken kimi durumda bilimsel, teknolojik alanda insanlığın katettiği gelişimi ifade etmektedir. Tüm bu görüşler ilerleme kavramının yönü, içeriği ve sonu bakımından farklı şekillerde tanımlandığını göstermektedir.

Bu araştırmanın amacı ilerleme kavramının anlamsal değişimini incelemek ve iklim değişikliği ile yapay zekâ teknolojisinde yaşanan gelişmeler ışığında kavramın nasıl etkileneceğini bulmaktır. İlerleme kavramının tanımlanmasında ve içeriğinin belirlenmesinde yaşam koşullarının ve dönemin düşünürlerinin önemli etkisi olduğu görülmektedir. Antik Dönem, Orta Çağ ve Aydınlanma Dönemi sahip oldukları koşullar nedeniyle kavrama yönelik farklı bakış açılarının gelişmesine neden olmuştur. Günümüz dünyası ise iklim değişikliğinin ve yapay zekâ teknolojilerinde yaşanan gelişmelerin ışığında kendi koşullarını yeniden belirlemektedir. Bu gelişmeler ilerleme düşüncesinin yeni şartlar içerisinde nasıl tanımlanması gerektiği problemini

doğurmuştur. İlerleme kavramının yeniden ele alınması sosyal bilimlerden fen bilimlerine önemli katkı sunacaktır.

Bu araştırma, ilerleme fikrinin geçmişten günümüze geçirdiği anlamsal ve süreçsel değişimini ortaya koymak ve günümüz koşullarında kavramı yeniden ele almak amacıyla yapılmıştır. Bu bağlamda şu araştırma sorularına cevap aranmıştır. İlerleme kavramının anlamsal gelişimini etkileyen dönemlerin özelliği nedir? İlerleme kavramı ile insan arasındaki ilişki nasıl evrilmiştir? Günümüzde ilerleme kavramının anlamsal içeriğini etkileyen faktörler nelerdir? Bu araştırma iklim değişikliği ve yapay zekâ teknolojisinde yaşanan gelişmeler ışığında ilerleme düşüncesinin evrim sürecini ortaya koymak amacıyla yapıldığından kavramın gelişimini ve gelişim şartlarını incelemeyi gerektirmektedir. Bu bağlamda araştırmanın yöntemi doküman analizi olarak tercih edilmiştir. Doküman analizi, yazılı materyallerin, kayıt veya belgelerin araştırma amacına göre incelenmesi olarak bilinmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2008). Doküman analizinde veri kaynakları olarak toplantı tutanakları, plan kâğıtları, etkinlik programları, mektuplar ve muhtıralar; haritalar ve çizelgeler; gazeteler kitaplar ve broşürler; günlükler ve dergiler kullanılabilir (Bowen, 2009). Bu araştırmanın veri setini ise akademik çalışmalar, kitaplar, bilimsel makaleler, gazeteler, siyasal ve örgütsel kararlar oluşturmaktadır. Bu bağlamda Antik Yunan'dan günümüze ilerleme düşüncesini yansıtan çalışmalar ya da kavramın içeriğini etkileyen toplumsal ve siyasal gelişmeler ele alınmıştır. Araştırma boyunca dokümanların orijinalliğine dikkat edilmiştir. Ayrıca alan uzmanlarından da görüş alınarak ilerleme fikrinin gelişimini etkileyen süreçler olarak Antik Dönem, Orta Çağ, Aydınlanma Dönemi ve sonrası şeklinde kavramın incelenmesinin yararlı olacağı kanısına varılmıştır. Araştırmanın veri analizi, nitel araştırma yöntemlerinden içerik analizi yoluyla gerçekleştirilmiştir. Öncelikle ilerleme fikrinin ilk gelişim aşaması incelenmiştir. Bu aşamada insan ile doğa arasındaki ilişki ekseninde ilerleme olgusunun temel aktörü ortaya konmaya çalışılmıştır. Daha sonra Hıristiyanlık düşüncesinin etkin olduğu Orta Çağ dünyasında ilerleme fikrinin temel belirleyici unsuru ortaya konmaya çalışılmıştır. Aydınlanma Dönemi ile başlayan üçüncü aşamada insan merkezli ilerleme fikrinin gelişimi ele alınmıştır. Son aşamada ise iklim değişikliği ve yapay zekâ gelişmeleri ışığında günümüz dünyasında ilerleme fikrinin insan ile olan ilişkisi ve muhtemel anlamsal değişimi ortaya konmaya çalışılmıştır.

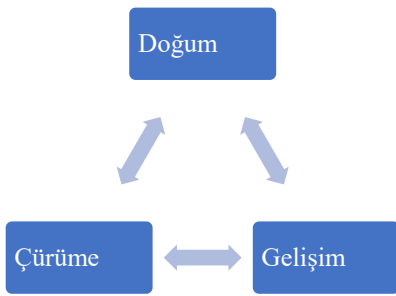
1. Sınırlı Yetiye Sahip İnsanın Doğayı Anlama Çabası: Antik Dönem

İlerleme kavramının ortaya çıkışı antik döneme kadar uzandırılır. Örneğin Klasik Yunan ve Roma düşüncesinde insan neslinin dünyaya sefalet içerisinde geldiği ve bilginin artması ile kurtuluşa ereceği varsayılmıştır (Nisbet, 2017). Hesiod, Protagoras, Aeschylus, Sophocles, Platon, Aristoteles, Epicurus, Zeno, Lucretius ve Seneca gibi düşünürler insanlığın çağlar boyunca ilerlediğine dair fikirler ileri sürmüştür. Örneğin Protagoras ilerleme kavramını "zamanın akışı içinde", Platon "azar azar" ya da "yavaş yavaş", Lucretius ise "adım adım" deyişimiyle ifade etmiştir (Nisbet, 2017). Xenophanes, "Tanrılar baştan beri ölümlülere her şeyi göstermedi, ama insanlar zamanla onu arayarak bulurlar" demişti (Xenophanes, 1983: 49). Bu düşünceye göre insanlık hakikate doğru ilerlemektedir (Popper, 1962). Bu dönemde ilerleme düşüncesi sürekli ileriye doğru, çürümeye doğru ya da başlangıca doğru anlamlar içerecek şekilde kullanıldı. Ancak antik dönemde dünya döngüleri teorisi o kadar yaygındı ki, Yunanlılar arasında neredeyse ortodoks kozmik zaman teorisi olarak tanımlandı. Bazı Pisagorculara göre, her döngü bir öncekinin gidişatını ve olaylarını en ince ayrıntısına kadar tekrarlıyordu. Döngüsel ilerleme düşüncesi ise Yunanlılardan Romalılara geçti (Bury, 1920). Bu nedenle antik dönemin Orta Çağ dönemine etki ettiği söylenebilir.

Klasik Yunan'da ilerleme kavramının karşısında olan fikirler de vardı. Örneğin Xenophanes'in öğrencisi Parmenides, gerçek dünyanın bir olduğunu ve her zaman aynı yerde kaldığını savundu. Ona göre dünya birdir, bölünmemiş bir bütündür, parçaları yoktur, homojen ve hareketsizdir. Böyle bir dünyada hareket imkansızdır. Gerçekte hiçbir değişiklik olmamaktadır. Değişim dünyası

bir yanılsamadır (Popper, 1962). Hakikati bulma konusunda da insan yeterli düzeyde görülmez. İnsan gerçeği arar ama onu ne zaman bulduğunu bilemeyebilir. Çünkü gerçeği tanımlayacak genel kriterler yoktur. Xenophanes ise daha değişimci görünür. O, mutlak ve nesnel hakikatlerin varlığını kabul eder. Bu hakikat fikri insanın ulaşabileceği bir şey olmasa dahi insanın gerçeğe doğru ilerlemesine engel olmaz. Bu durum insanın zamanla daha iyi olana doğru ilerleyebileceği anlamına gelir (Popper, 1962). Ancak Herakleitos her şeyin bir yazgı ya da kader çizgisi içerisinde bir akış halinde ilerlediğini ifade eder. Her şey ateşten gelir ve yine ona dönüşerek yok olur. Şeyler arasındaki uyum ise her şeyin içinde barındırdığı karşıtlıktan gelir. Ateş yoğunlaşır ya da seyrekleşir. Karşıtlığın biri varlığın yaratımına neden olur. Bu savaş ve çatışmadır. Diğer zıtlık ise küresel yangına, barışa ve anlaşmaya neden olur. Kozmosun oluşumu aşağı ve yukarı gerçekleşen değişimden kaynaklanır (Herakleitos, 2020). Bu düşüncede de bir döngüsel ilerleme anlayışı vardır. Şekil 1’de bu döngüsel süreç gösterilmektedir.

Şekil 1: Antik Çağda İlerleme Süreci

Metafizik Dönem İlerleme Döngüsü

Antik Yunanda ilerleme düşüncesi tekrarlanan biçimde saf ve iyi halden çürüme ve yozlaşma sürecine doğru bir süreci de ifade etmektedir. Örneğin Platon, “Devlet Adamı” adlı çalışmasında Tanrı’nın, yarattığı evrene başlangıçta yön verdiği, ancak bir süre sonra evreni kendi haline bıraktığını savunmaktadır. Tanrı ilk zamanlar evrene akıl ve can verdiği için evren geri döner ve ters yönde dönmeye başlar. Çünkü evrende geriye dönme eğilimi vardır. Sadece Tanrısal olan değişmeden kalır. Cisim ise değişime tabidir. Evreni bir süre tanrısal güç dışarıdan hareket ettirdi. Daha sonra Tanrı ona ölümsüzlük ve can verdi. Sonra dilediği gibi davranması için özgür bıraktı. (Platon, 2022). Bu düşünceye göre evren kendi başına kaldığında ilk başlarda her şey yolunda gitmektedir. Ancak unutkanlık arttıkça düzensizlik baş gösterecektir. Bunun sonucu iyilikler azalır kötülükler çoğalacaktır. Böylece evrenin yok olması tehlikesi doğacaktır. Her şeye düzen veren Tanrı bu durumda yeniden evreni yönetmeye başlayacaktır (Platon, 2022). Bu durum ilerleme fikrinin döngüsel olduğu anlamına gelmektedir. İlerleme yeniden doğuşa doğru giden bir çürümedir (Koselleck, 2002). Platon, devlet ile insanı özdeşleştirmiştir. Devlet, bir insan tekinden daha geniş olandır (Platon, 2010). Kaç türlü devlet varsa, insan da o kadar türdedir (Platon, 2010). İnsan ise ölümlü bir varlıktır. İnsan topraktan gelmiştir (Platon, 2022) ve ölümle toprağa geri döner. Devletler de insan gibi biyolojik bir sürece tabidir. Bu nedenle Platon devletten yana değişimi arzu etmez. Çünkü değişim ilerlemektir ve ilerleme geriye, çürümeye doğru gerçekleşmektedir. Bu anlamda ilerleme kavramı gelişim kavramının aksine olumsuz bir içeriğe de sahip olmaktadır.

Kavramın insanlığın ilerlemesi anlamında Lucretius (Nisbet, 1969) ve Seneca (Bury, 1920) tarafından kullanıldığı görülmektedir. Lucretius, insanlığın birçok gelişim gösterdiğini ifade etmektedir. Mektuplar, gemiler, tarlalar, duvarlar, kanunlar, silahlar, yollar, giysiler, resim ve heykeller ardı ardına gelen uygulamalar ve zihnin deneyimleri ile gerçekleşir. İnsanlar birbiri ardına akıllarının berraklaştığını görürler. Bu süreç insanın sanatkarlığıyla en yüksek doruğa ulaşana dek sürer (Lucretius, 1997). Lucretius’un ilerleme kavramı ile insanlığın ilkel yaşamdan

medeni yaşama doğru geçerken göstermiş olduğu kültürel gelişimleri tasvir ettiği (Salgar, 2015) anlaşılmaktadır.

Seneca, insanın doğanın bir parçası olduğunu ima eder. Doğaya uygun yaşantıyı alışkanlık edinen hiçbir şey zavallı olmaz (Seneca, 2021). Seneca'nın düşüncesinde bilgelik yolunda ilerlemek mutluluğu getirir. İnsan, bilgelim mücevherinin peşine koşmalı, kendini geliştirmeli ve kendi ayakları üzerinde durmalıdır. İnsan kendi "authority"sini üslenmeli ve gelecek nesillere aktarılabilir bir şey söylemelidir. Buna göre insan sürekli bir öğrenme ve öğrendiklerinden yeni şeyler üretme sürecinde olmalıdır (Seneca, 1969). Her gün bir ilerlemedir ve her öğrenme paylaşıldığında güzeldir (Seneca, 1925). Ömrü kısa olan insanın öğrenme süreci de zaman kaybetmeksizin sürmelidir. Çünkü bilgili fakat ömrü daha kısa olan insan, bilgisiz ama ömrü daha uzun insandan daha huzurlu ve erdemlidir. Bilge olanların ve bir dereceye kadar ilerlemekte olanların kaderi kutsanmıştır. Oysa diğer insanların iradeleri rüzgârın yönüne göre çeşitli yönlere hareket eden denizin içinde yer alan bir zihin gibidir. Gerçekte bunlar hiç hareket etmezler. Oysa bilge insan hareket halindedir ancak sürekli sağlam bir noktadadır (Seneca, 1925). Seneca'nın ilerleme düşüncesinin temeli varlık anlayışına paralellik gösterir. Varlık iki türe ayrılır; tözü olan ve tözü olmayan. Töze sahip olan varlıklar canlı ve akıl sahibi olan varlıklar. Bu varlıklar hareket etme, ilerleme, konum değiştirme gücüne sahiptir. Cansız varlıkların ise sadece hayatı vardır (Seneca, 1925). Seneca, sürekli bir değişim halinden bahseder. İnsan sürekli yenilenme halindedir. Bu nedenle ölümden korkmak da gereksizdir. Ölümlü insan tıpkı Herakleitos'un nehri gibi bir rotada hareket eder (Seneca, 1925).

Antik Dönem, ilerleme kavramının daha çok doğayı ve varlığı anlama çabasının bir ürünü olarak anlam kazandığı görülmektedir. Kimi düşünürce göre insan, tüm konforun önceden oluşturulduğu bir dünyaya gelmez. Çünkü doğa, Tanrı'nın kusursuz bir eseri değildir. Düzen ise rastlantısal süreçlerden gelir. Buna karşın Epikürosçu düşüncede ve Orta Çağ Hristiyan dünyasında bilim (sayı, ağırlık, ölçü) yaratılmış bir dünya üzerinde Tanrı'nın iradesini yansıtmaktadır. İnsanlık tarihi göçebe hayattan devlete geçiş sürecini yansıtır. Tarih aynı zamanda insanın öğrenme sürecini de ifade eder. Öğrenmenin temelinde ise ilk olarak dış koşullar ve ardından insanın düşünme ve yaratıcılık becerileri vardır. Ancak Antik Yunan ve Orta Çağ dünyasında ilerleme denen kavram insan dehasının yeniliklerinden gelmez. Hatta insan aklı daha çok zararlı süreçlerin kaynağıdır. Bilim, ahlaki ve toplumsal bir idealin hizmetine sunulmuştur. Bilimsel ilerleme ruh dinginliğine, ölçülülüğe ve kargaşanın kontrolüne dairdir (Lucrecio, 2003). Kavram daha genel olarak yozlaşma sürecini ifade etmektedir (Bury, 1920). Bununla birlikte Lucreitus ve Seneca gibi düşünürler varlığı ve kaderi bir miktar insan iradesine vererek bilgi alanında ilerlemenin insan mutluluğuna olan katkısını dile getirmeye çalışmıştır Seneca (2021) "İnsan doğasının nelere katlanabileceğini sınamak için Tanrı lütfedip bizi seçti" derken insanın özgür iradesine işaret eder. Yine ölçülü yaşamak ya da ölçsüzlük insanın bir tercihi olarak sunulmuştur Seneca, gelecekte bilgide artışın olacağını beyan etmiştir. Zamanın ve insan gayretinin, muğlak olan sorunları çözeceği günlerin geleceğini düşünür (Bury, 1920: 13). Seneca, "hiçbir şekilde baskı altında değilim, istemeden hiçbir şeye katlanmıyorum, Tanrıya kölelik etmiyorum, onun takipçisiyim" (Seneca, 2021: 75) derken hem özgür iradeye hem bilginin ve erdemlin peşinden gidilmesinin yüceliğine işaret etmektedir. Bununla birlikte her şeyin kesin ve sonsuza hükmeden bir yasaya bağlı olduğunu söyler. Alinyazısı insana kılavuzluk eder, herkesin ömrü önceden bellidir. Sebep sebebe bağlıdır. Özel olsun, toplumsal olsun her şey upuzun bir olaylar zincirinin halkasıdır. Bu nedenle insan cesurca her şeye katlanmalıdır. İnsanın neye güleceği ve neye sevineceği bellidir. Her insanın yaşantısı birbirinden farklıdır ancak sonu birdir. Bu nedenle insanın öfkelenmesi gereksizdir. İnsan böyle yaratılmıştır. Bu nedenle doğa kendi bedenlerini dilediği gibi kullanılmalıdır. İnsana düşen cesur ve güler yüzlü olmaktır. Çünkü insan bilmelidir ki bizim olan hiçbir şey bozulmaz (Seneca, 2021). Bu düşünceye göre insanın tabii olduğu bir yaşam ve varlık döngüsü içerisinde mutlu olma

ya da olmama, erdemli olma ya da olmama, cesur olma ya da olmama, bilginin peşinden gitme ya da ölçsüz yaşama gibi konularda serbest iradeye sahiptir.

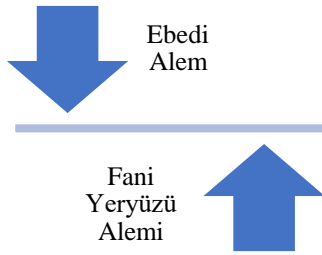
Antik dönemin ilerleme kavramına olan katkısı bilimin temellerinin atılması olmuştur. Thales doğa bilimlerini öğreten ilk düşünürlerden olmuştur (Wöhrle, 2009). Anaksimandros'un dünyanın bir haritasını çizdiğini ve hatta onun bunu yapan ilk kişi olduğu kabul edilir (Couprie, 2011). Thales, Anaximenes, Empedocles, Democritus ve Phythagoras düşünceleri ile bilimin gelişimini tetiklemiştir. Thales, evrenin temel niteliğini (arkhe'sini) suda, Anaximenes ise havada görmüştür. Empedocles tüm varlıkları hava, ateş, su ve toprak olmak üzere dört elementten oluştuğunu savunmuştur. Democritus ise evrende var olan her şeyin atom denen görünmez küçüklükte ve bölünmez birimlerden oluştuğunu savunmuştur (Yıldırım, 1999). Yine Anaksimandros arkhe olarak dünyada bulunmayan sınırsız ve belirlenemez anlamında olan *aperionu* kabul eder. Herakleitos ise Logos olarak ateşi kabul eder. Görüldüğü üzere özellikle Helenistik dönemde İyonya okulu doğa ve tabiatı açıklamaya çalışmıştır. Thales, Anaksimandros ve Anaximenes doğada olup bitenleri doğa üstü güçlerle değil, doğal nedenlerle açıklamaya çalışmıştır. Ancak onlar pratik amaç için değil, bilmek için varlığı felsefe yoluyla cevaplamaya çalışmışlardır. Çünkü bu düşünürler evrende tek bir arkhe olduğuna inanıyordu. Bu madde genel olarak somut bir varlığı ifade ediyordu. Ancak Anaksimandros ve Pisagor arkheyi soyut olarak nitelendirdi. Örneğin Pisagor ve okulu arkhe olarak sayıyı kabul etti. Buna göre çevrede görülen her şey sayılarla ifade edilmektedir (Külcü, 2016). Phaidon diyalogunda insanın varlığının kaynağı olarak Tanrı gösterilmektedir. İnsan Tanrı'nın koruyuculuğu altındadır ve akıl sahibi olan insan Tanrı'nın iradesine kendini teslim eder (Platon, 2007). Phaidon'da iki farklı evrenden bahsedilir (Eflatun, 1989: 9). Nitekim Platon insanlar için ölümün bir son olmadığını kabul eder. Beden ve ruh birbirinden ayrı düalist iki olgudur. Ebedi olan ruha ve Tanrısallığa atıf yapılır. Tanrısal olan ölümsüz olandır. İnsanlar ölüm korkusuyla kendilerini aldatırlar. Ölümsüz ve sonsuz olan bir yaşam vardır (Platon, 1988). Beden ölse de ruh ölmez. Ölen bir yaşlı dokumacı için "adam ölmedi ama sağlıklı yaşıyor" (Platon 1988: 85) ifadesi ölümden sonra yeni bir yaşamın varlığını gösterir.

Platon'un yazılarından ilerleme kavramı ile döngüsel bir yaşam süreci anlaşılıyor. Bilimsel ya da toplumsal gelişim süreci söz konusu değildir. Sokrates'in diyalogunda öğrenmenin cesur bir davranış olduğu belirtiliyor. Ancak öğrenme süreci bir hatırlama sürecidir. Ölümsüz olan ruh birçok kez doğarak iki alemde her şeyi görüp öğrenmiştir. Doğanın her parçası birbiri ile ilişkilidir ve ölümsüz olan ruh her şeyi öğrenir. Bu dünyada ise öğrenme süreci gerçekte bir hatırlama sürecidir (Platon, 2018). Bilgi öğretilen bir şeydir. Topluma yol gösteren erdem ise öğretilen bir şey olmadığı için bilgi de toplum yaşamında bir yol gösterici değildir. Nitekim devlet adamları ülkelerindeki refah seviyesini artırırken kullandıkları şey bilgi değil tahmin becerileridir. Onlar tanrısal esinle doğru şeyler söyler ve yaparlar. Söyledikleri şeyler hakkında bir fikirleri dahi yoktur. Onlar konuştuklarında hiçbir şey bilmedikleri anlaşılır ancak bilgi olmaksızın büyük işler becerir (Platon, 2018). Tanrı evreni, doğası gereği güzel ve mükemmel olan bir eser yaratabilmek için yarattı. Nitekim gerekçesi olan bir eser, gerekçesiz olan bir eserden daha güzeldir. Ruhun canlılığı olmadan aklın herhangi bir esere katılması imkansızdır. Bu nedenle Tanrı evreni yarattığında akli ruha, ruhu da bedene yerleştirdi (Platon, 2017). Aklın görevi ruhta saklanmış olan bilgiyi hatırlamaktır. Ancak aklın işlevi bazı düşünürler için daha farklıdır. Örneğin Anaksimandros her şeyin kökenini "apeiron" (sonsuzluk, sınırsızlık) kavramı ile açıklamaya çalışmıştır. Ancak bunu argümanlar sunarak açıklamaya çalışmış ilk düşünür olmuştur (Couprie, 2011). Herakleitos buharlaşma ve sıvılaşma doktrininden (Burnet, 1928) faydalanarak varlığı açıklamaya çalışmıştır. Buradan Herakleitos'un doğayı gözlemleyerek bilimsel bir yaklaşımla açıklama çabasından bahsedilebilir.

2. Yeryüzü Dünyasından Tanrı Devletine Doğru İlerleme: Orta Çağ Hristiyanlık Dönemi

Antik Çağda ilerleme fikrinin kısmi bir içeriği vardır. Bilimsel bir gelişmeye ya da devamlılığın ve güvenliğinin tesis edileceği siyasal bir sürece (Pax Poma) dairdir. (Bury, 2020). Hristiyanlık döneminde ise ilerleme kavramı varacağı nihai aşamaya dönüktür. Teolojik bir içeriğe sahip olan bu anlayışta insan Tanrı aracılığı ile eğitilmektedir. Bu görüşün en önemli temsilci Saint Augustinus olmuştur (Edelstein, 1967). Augustinus'a göre iki tür devlet bulunmaktadır. Dünyevi ve göksel olan bu iki tür devlet doğmakta, ilerlemekte ve nihai bir sona varmaktadır (Augustinus, 2015). Asıl olan Tanrı şehridir. Ona ilerlemek için bedene karşı ruh tercih edilmelidir. Bunun için insanların İsa'yı takip etmesi gerekir. İnsanlar ancak onun aracılığıyla Tanrı'nın oğulları olmaya erişebilir. Günahkâr ve ölümlü olan insan ancak bu şekilde doğruluğa ve ölümsüzlüğe doğru yol alabilir (Augustinus, 2015). İsa'yı takip eden insan, cismani bütün yaradılışı tefekkür ederek onun değişkenliğini kavrayabilir. Böylece insan, Tanrıdan öğrenerek değişmez olana erişebilir (Augustinus, 2015). İnsanlık tarihi Tanrı Şehrini ilerlemesine dairdir. İbrahim'den Mesih'e Tanrı şehrine doğru çağlar boyunca ilerleme söz konusudur. Tanrı'ya iman eden ve ona hizmet eden insanlar Tanrı şehrine doğru ilerler (Augustinus, 2015). Cehalet içerisinde olan insanın kurtuluşu kendisini Tanrı'ya adanmasına ve bu yolda sebat etmesine bağlıdır (Augustinus, 2015). Şekil 2'de Orta Çağ dünyasında ilerleme sürecinin yönü gösterilmektedir.

Şekil 2: Orta Çağ Dünyasında İlerleme Süreci

Teolojik Dönem

Hristiyanlık düşüncesi toplumsal düzeni korumanın bir yolunu sunar. İnsan için zenginlik bir kurtuluş değildir. Yoksulluk ise övülür. "İlk günah", cehalet, insanın yer yüzünde acı çekmesi ve dönüşüm (Baczko, 1989) Hristiyanlık düşüncesinin temel kavramlarından. Ancak dönüşümün ve değişimin yönü belirsizlik içermez. İnsanın kurtuluşu için uyulması gereken prensipler bellidir. İnsan, kendini beğenmişlikle değil, (Tanrı'dan gelen) doğrulukla mutlu olur. Her şeyin varlık nedeni olan Tanrı, insanın gerçek mutluluk kaynağıdır. O, insan aklının gerçek zenginliğidir. Mutluluk ondan gelir ve mutluluğun kaynağı dünyevi zenginlik değildir. Her şey Tanrı'dan gelir ve insan Tanrı'nın varlığını, onun var ettiği her şeyin kendisinde (tabiatta) görebilir. Çünkü tabii sebepler Tanrı'nın iradesinden gelir (Augustinus, 2015). İnsanın mutluluğu kendi dünyevi mücadelesine değil, Tanrı'nın iradesine bağlıdır. Bu nedenle insan Tanrı'nın yolundan ilerlemelidir. Augustinus, insanı tabiatın keşfine yönlendirmektedir. Ancak bu keşfin amacı Tanrı'nın izini ve kendisini bulmaktır. Augustinus'a göre değişim, değişmez olan Tanrı'nın vasıtasıyla olur (2015). Yine de Augustine, başka türden bir ilerleme doktrininin kurulmasına yardımcı olmuştur. Geçmişte gerçek ruhsal gelişimin gerçekleştiğini, Mesih'in gelişini önceden bildiren "Tanrı tarafından insana, özellikle kehanetler aracılığıyla iletilen ilahi gerçeğin kademeli olarak açığa çıktığını" savunmuştur (Spadafora, 1990: 86-87). Buna göre bireyin ve herkesin, tek bir kişinin ve tüm kilise anlayışının, bilgisinin ve bilgeliğinin çağlar ve yüzyıllar boyunca büyük ölçüde büyümesi ve ilerlemesi gereklidir (Vincentius of Lerins, 1915). Mutlak kader fikrinden erdeme ve azme bağlı bir kader anlayışına (Mason, 1915) evrildiği söylenebilir. Ancak bu ilerleme anlayışında insanın çabası ona vad edilen nihai aşamaya dairdir.

3. Sınırsız Yetiye Sahip İnsanın Doğaya Hükmetme Çabası: Aydınlanma Dönemi

Aydınlanma öncesi dönemde baskın olan Batı dünya görüşü Yahudi-Hıristiyan temelliydi. Bu dünya görüşünün temel açıklayıcı ilkeleri, metafiziksel veya dinsel bir kozmos anlayışına dayanıyordu. Dolayısıyla, doğal fenomenlerin teorik açıklamaları ve ahlaki normların ve etik değerlerin pratik gerekçelendirmeleri bu dünya görüşü tarafından destekleniyordu. Kapsamlı dünya görüşlerinin parçalanmasıyla belirginleşen moderniteye geçişle birlikte, modern öncesi destek biçimi değersizleşti. Yani teorik açıklamalarda ve pratik gerekçelerde iyi ya da kabul edilebilir olarak görülen gerekçe türleri değişmişti. Bilincin modern yapıları, erişilebilir ve yeniden üretilebilir ampirik gerçeklerle desteklenecek teorik açıklamaları gerektiriyordu ve ahlaki gerekçelendirmeler artık evrensel fikir birliğine başvurularak destekleniyordu (Owen, 2002). Cicero'nun (2004) işaret ettiği gibi rasyonel düşünme becerisine sahip olan insan doğayı okuyup anlayabilir ve doğa yasalarını öğrenebilirdi.

Teolojik bakış açısı insanın bakışını tabiata yönlendirdi. Çünkü tabiat Tanrı'nın eseri idi. Tabiat kavrandıkça Tanrı'nın görünürlüğü de artmaktaydı. Hıristiyanlık düşüncesinin ilerleme fikrine üç önemli etkisi oldu. İlk olarak doğrusal bir zaman kavramı ve tarihin geleceğe yönelik bir anlamı olduğu fikrini tetikledi. İkinci olarak insanlığın temel birliği fikri (hepsi birlikte aynı yönde gelişmeye çağrıldı) geliştirdi. Son olarak dünyanın dönüştürülebileceği ve dönüştürülmesi gerektiği fikrini besledi. Bu, insanın kendisini doğanın egemen efendisi olarak ileri sürmesi anlamına gelir. Bu üç fikir Hıristiyanlıktan kaynaklanmıştır (Benoist, 2008). Ancak modern dönemin ilerleme düşüncesi bir o kadar da dinden uzaktır. İnsan aklı ilerlemenin temel unsurudur. Condorcet, insan aklını dinden bağımsız bir şekilde ele aldı. İnsan, doğaüstü hiçbir güce ihtiyaç olmaksızın sahip olduğu güç ile kendini mükemmelleştirebilirdi. Ayrıca hayatın anlamı öbür dünyada değil, bu dünyada bulunabilirdi. On sekizinci yüzyıla gelindiğinde “evrensel akıl” vahye, doğaüstü güçlere ve kadere karşı ortaya çıktı (Frankel, 1969). İlk olarak teolojik yasalar ve şans faktörü toplumsal ve doğal olayları açıklamada yetersiz bulundu. Olumlu ya da olumsuz tüm gelişmelerin temelinde evrensel yasalar vardı. İnsan bu yasaları sahip olduğu akıl ile zaman içerisinde ve aşamayla öğrenebilirdi. John Locke insan aklını boş bir levhaya benzetirken, insan deneyimleri ile nasıl doldurulduğunu anlatıyordu (Locke, 1894). Antik dönemin aksine insan önceden edinmiş bir bilgiyle dünyaya gelmemiştir. Öğrenme de bir hatırlama süreci değildir. Bilginin kaynağı ve edimi insan eylemine (tecrübe ve deneye) dayalı bir süreçtir. Locke, bilginin kaynağı olarak insanın sahip olduğu iç ve dış algıları kabul etmektedir. Locke ve özellikle Descartes'tan beri bilgi sorunu felsefi ilginin özel bir alanı ve merkezi olmuştur (Heimsoeth, 2011). Aydınlanma dönemi aklın sınırsız öğrenme becerisine ve rasyonel bilginin ulaşılabilirliğine inanıldığı bir dönemdi. Kant'ın (1890) düşüncesinde görüldüğü gibi bilgelik, iyilik ve güç sonsuz, sürekli üretken ve hareket halindedir. Şekil 3'te Aydınlanma Dönemi ilerleme düşüncesinin yönü gösterilmektedir.

Şekil 3: Aydınlanma Dönemi İlerleme Süreci

Pozitivist Dönemde İlerlemenin Yönü

Aydınlanma dönemi bir sekülerleşme dönemidir (Collingwood, 1996). Doğayı anlamının yeni yolu bilimdir. Doğayı bilim ile açıklamaya çalışan ilk düşünür Francis Bacon olmuştur (Cevizci, 2021). Bacon, “The Advancement of Learning” adlı eserinde öğrenme ve bilginin mükemmelliği ve bunun çoğaltılmasında ve yayılmasındaki ihtişamı ele almıştır. Ayrıca öğrenmenin ilerlemesi için gerekli yöntemleri açıklamaya çalışmıştır (Bacon, 1915). Örneğin tabiatı anlamak için tabiatın

kurallarına uymak gerekir (Bacon, 2003). Ona göre şeylerin dikkatle gözlemlenmesiyle elde edilen fayda, keşiflerden elde edilen faydadan daha değerlidir (Bacon, 1952). Bacon, bilimin sürekli ilerleme halinde olduğunu söylemektedir. Nitekim daha ileri bir bilime yükselmedikçe, herhangi bir bilimin daha uzak ve daha derin kısımlarını keşfedilemez. Bacon'a göre bilim çeşitli dallara ayrılmaktadır. Örneğin doğa bilimi fizik ve metafizik olarak ikiye ayrılır. Metafizik evrensel ve ebedi yasaları ele alırken fizik bütünün parçaları ile ilgilenmektedir. Bir bilimde ilerlemenin her derecesi bilime ışık tutar. Bu ışığa tutulacak her soru ise cevaba doğru ilerlemeyi sağlar (Bacon, 1915). Nitekim bilimdeki bu ilerleme sayesinde Bacon, eski zamanlara göre dünya hakkında daha önce bilinmeyen pek çok şeyin bilinebilir hale geldiğine işaret ediyor (Bacon, 2003). İnsan, tabiatı yorumlayabilme ve ona hâkim olabilme yeteneğine sahiptir. İnsan, tabiatı var olan şeylere bakarak ve zihinsel çıkarımlarda bulunarak onu anlayabilir ve onunla baş edebilir. İnsanı bu konuda sınırlayan şey ise sahip olduğu bilgi ve yaptığı gözlemdir. Çünkü bilgi ile insan gücü aynı şeydir (Bacon, 2003). Bunun için Bacon hırsın üç türünü ve derecesini ayırt eder. Birincisi, kaba ve yozlaşmış bir tür olan kendi ülkelerinde kendi güçlerini genişletme kaygısı taşıyan erkeklerin hırsıdır. Sonra, daha onurlu ama daha az açgözlü olan, ülkelerinin gücünü ve imparatorluğunu insanlık üzerinde genişletmeye çalışan erkeklerin hırsıdır. Ama genel olarak insanlığın evren üzerindeki gücünü ve imparatorluğunu yenilemeye ve genişletmeye çalışılırsa, bu tür bir hırs diğer ikisinden hem daha sağlam hem de daha asildir. Şimdi insanın şeyler üzerindeki imparatorluğu yalnızca sanatlar ve bilimler üzerine kuruludur, çünkü doğa ancak ona itaat edilerek yönetilebilir (Bacon, 1952). Şans ve tesadüf ile değil. Çünkü dünyayı yöneten şans değildir. Belirli bir plan tarafından yönlendirildiklerinde sürekli bir dizi başarıya sahip olan ve bir başkasını takip ettiklerinde kesintisiz bir terslikler dizisine sahip olan Roma bunun örneği olarak gösterilir. Her monarşide etkili olan, onu yükselten, koruyan ya da yerle bir eden genel, ahlaki ve fiziksel nedenler vardır. Tüm kazalar bu nedenlere göre kontrol edilir. Belirli bir neden bir devleti mahvettiye, bazı genel sebepler o devletin tek bir savaştan yok olmasını gerekli kılmıştır. Tek kelimeyle, ana eğilim tüm özel kazaları beraberinde getirir. Her ulusta, gücün dayandığı genel bir ruh vardır ve bu ruhu sarstığında kendi kendine çarpar ve zorunlu olarak durur (Montesquieu, 1734).

Montesquieu, Voltaire ve Turgot 18'inci yüzyılda yeni bir bakış getirecekti (Bury, 1920). İlerleme kavramı bilimsel alanda yaşanan bilgi birikiminin ve keşfedilen doğa yasalarının ötesine geçecekti. Yeni bilimlerin de eklenecekti; tarih ve toplum bilimleri. Bu bilimlerin de kendine özgü yasaları vardı (Salgar, 2015). Önce sonsuz bir ilerleme düşüncesi gelişmişti. Dünya ve insan bir çürüme ya da yaşlanma sürecinde değildi. Örneğin Pascal, Fontenelle ve Leibniz ilerleme düşüncesini sürekli bir iyileşme ve yenileme anlamında yorumladı (Koselleck, 2020). Fontenelle, *Digression sur les Anciens et les Modernes* adlı eserinde ilerleme fikrini sistematik bir yaklaşımla ele aldı. Fontenelle, bilginin birbirine eklenerek mükemmelliğe doğru bir ilerlemenin yaşandığını düşünüyordu. Bu nedenle bir çürümeden ya da bir yozlaşmadan bahsedilemezdi. İnsanı, akıl yürüten ve bu sayede sürekli daha ileriye doğru yükselen bir varlık olarak tasnif ediyordu (Fontenelle, 1722). Yaşlılık önceki kazanımların tadının çıkarılacağı bir dönem anlamına geliyordu (Chrostowska, 2021). Yöntemler aynı zamanda şeyleri onlara yeni görüşler ekleyerek mükemmelleştiren aynı ruhu çoğaltır. O, öğrenme yollarını kısaltarak geliştirir ve bilimlere verdiği yeni boyutu benimsemenin yeni yollarını sağlar (Fontenelle, 1722). Leibniz, dünyanın ve ruhun sürekliliğini belirtmiştir (Leibniz, 2011). Yine, yaratılmış her varlığın ve dolayısıyla yaratılmış her Monadın da değişime tâbi olduğunu ve dahi bu değişimin onların her birinde sürekli olduğunu savunuyordu (Leibniz, 2011). “Bizim için hiçbir şey durağan değildir... Sonsuza kadar yükselen bir kuleyi yükseltmek için ayaklarımızın altında sağlam bir yer ve sağlam bir temel bulma arzusuyla yanıyoruz” (Pascal, 1998: 180) duygusunda birikim ile sağlanan gelişim süreci ifade edilmektedir. İlerleme, sonsuzluğun gerçekliğine bağlı olduğu düşünülmektedir (Cassirer, 1962). Ancak Leibnizci sistemde "akıl", değişimin türetildiği ve açıklandığı kavramsal ilkedden başka bir şey ifade etmez. (Cassirer, 1962). Başlangıçta her şeyin yeterli bir ilerleme içinde kapsandığı, doğa dizilerinin ya da çizgilerinin yasalarında olduğu söylenebilir (Cassirer, 1962). Gerçeklik, şu anki

durumu ilerici bir şekilde gelecekle ilişkilendiren bilinç eyleminde ortaya çıkar. Bu nedenle, şimdinin varlığını ancak aynı zamanda onda örtük olarak geleceği de gerçekleştirecek şekilde belirleyebiliriz. Felsefe tarihinde bu görüş, rasyonalizmin kendisinin şimdiye kadar zımnen gerçeklik ve şimdiki zaman kavramları arasında varsaydığı bir bağlantının çözülmesi anlamına gelir (Cassirer, 1962).

Aydınlanma dönemine girilirken İmanın yerini akıl alacaktı. Tanrı'nın lütfuyla hakikate ulaşabilen insan bir süre sonra Tanrı'nın verdiği akıl ile hakikate ulaşacaktı. İmanın yerini akıl olsa da insan ruhunu Tanrı'dan ve Tanrı'yı tefekkür etmekten başka hiçbir şey dolduramazdı. Ancak insan zihni gözlem yapma becerisine ve tabiat kanunlarını anlama becerisine göre yaratıldı. İnsan akli Tanrı'nın yegâne hakikatini anlama becerisinden yoksun olsa dahi bu durum zihnin kapasitesini azaltmaz. İnsanın ruhu Tanrı'nın ışığı gibidir. Onunla tüm sırların iç yüzünü araştırır. Nasıl göz görmekle, kulak duymakla yetinmez insan zihni de bilgi yönünden yetinmez (Bacon, 1915). Aklın sınırları kendi önemini azaltmaz. Benzer şekilde Pascal, aklın yetisini sahip olunan bilgi ile sınırlandırır (Pascal, 2003). Ancak akıl olmadan hakikat eksik kalır. Pascal, hakikati bulmada ispat ilminin önemine işaret ederken hakikate çeşitli ilimlerle birlikte erişilebilir olduğunu söyler. Buna göre duygu, akıl ve kalp tek başına tüm olguları açıklayamaz. Hepsinin sınırlıkları vardır. “Her şeyi akla teslim etseydik, dinimizin gizemli ve doğaüstü hiçbir şeyi olmazdı. Aklın esaslarını hiçe saysaydık, dinimiz saçma ve gülünç olurdu” (Pascal, 1998: 268-267). Bu düşünceye göre akıl bilgiye ve hakikate ulaşmada vazgeçilmezdir. Ancak akıl her şeyi açıklamada tek başına yeterli değildir. Aklın zayıflığı tüm bilgimizin güvensizliğini göstermez (Pascal, 1998). Üstelik pek çok şey ancak akıl yolu ile elde edilebilir (Pascal, 1998). Aklın önemi bununla sınırlı kalmayacaktı. Akla olan değer çeşitli bilim dallarının gelişimi ile artacaktı. Örneğin Pascal, Galileo ve Descartes gibi düşünürler bilgi birikiminin ve ilerlemenin matematik gibi bilimlerle artacağına değiniyordu. Matematiksel akıl en güvenilir ve en doğru bilgiyi vermenin yanında en doğru ve en güvenilir yöntemi de sunuyordu (Efil, 2009).

Rönesans sonrası Avrupa'da, Kopernik'le başlayan, Kepler, Galileo ve Newton'la 17. Yüzyılda doruğuna ulaşan bilimsel devrimin kökleri çok daha eskilere dayanmaktadır. Daha Helenistik dönemde Aristarkus, güneş-merkezli astronomi düşüncesinde Kopernik'ten önce ortaya koymuştur. Arşimet yaklaşık iki bin yıl sonra gelen Galileo'ya esin kaynağı olmuştur; Öklid matematiği ispat bağlamında aksiyomatik bir dizge olarak işleyen ilk kapsamlı eserin sahibidir (Yıldırım: 1999). Ancak doğaya egemen olma ve doğanın bilgisinin elde edilmesi anlamında modern dönemde ilerleme kavramının öncüleri Kopernik, Galileo, Kepler ve Newton gibi düşünürler olmuştur. Akıl ile doğanın özdeşliği aynı zamanda tarih ve toplum bilimlerinin de doğa bilimlerinde olduğu gibi belli yasalara tabi olduğu fikrine evrilir. Böylece genel bir ilerleme fikri ortaya çıkar. İlerlemenin bu şekli insanlığın ilerlemesi anlamına gelmektedir (Salgar, 2015). İnsan zihni nesilden nesile ilerleme halindedir. Bu ilerleme yetilerimizin bireysel gelişiminde gözlemlenen aynı genel yasalara dayanır. Her anın sunduğu sonuç, önceki anların sonucuna bağlıdır ve birbirini takip edecek zamanların sonucunu etkiler. Böylece insan aklının sahip olduğu yetiler sayesinde insanlık yüzyıllar boyunca kendini yenileyerek ilerler. İlerleme sürdükçe insanlık hakikate ve mutluluğa doğru adım atar (Condorcet, 1878). İnsan, doğa yasalarını gözlemleyebiliyor, tarihi olaylardan geleceğe dair öngörülerde bulunabiliyor ise kendi geleceğine dair bilgiye neden ulaşamasın? Evrensel yasalar genel ve sabit olduğuna göre insan akli geleceğine dair bilgiye de ulaşabilir. Hatta Condorcet insan türünün gelecekteki durumuna ilişkin üç önemli gelişmeyi beklemektedir. Uluslararasıdaki eşitsizliğin ortadan kalkması; aynı insanlar içinde eşitliğin ilerlemesi; nihayet, insanın gerçek gelişiminin mümkün olması (Condorcet, 1878). Bu anlamda ilerleme insanlığın gelişimini ifade etmektedir.

Aydınlanma dönemi, ilerleme kavramının yönünü aklın becerisine teslim etmiştir. Dünya görüşündeki değişim bir yandan insanın yeryüzündeki ayrıcalığını sarsarken bir yandan da insanın sahip olduğu akli yüceltmıştır. Bu değişimin en önemli temsilcilerinden birisi Copernicus

olmuştur. Copernicus, “Tanrısal bir düzen” olarak nitelendirilen Ptolemy’nin dünya merkezli görüşünü yanlışlar. Ptolemy’e göre evrenin merkezinde dünya, dünyanın merkezinde ise insan vardır. Copernicus, kendisinden çok daha önce güneş merkezli evren görüşünü dile getiren Aristarcus’u takip eder. Bu düşünceye göre evrenin merkezinde dünya değil, güneş vardır. “Güneş merkezli” evren görüşü kilisenin resmi öğretisini çürütmektedir. Copernicus’un ardından güneş merkezli evren görüşü Galileo ve Kepler tarafından da savunulmuştur (Yıldırım, 1999). Galileo, fiziksel dünya hakkındaki hakiki doğruları ortaya çıkarmak için matematiğin nasıl kullanılabileceğini göstermiştir (Henry, 2011). Örneğin ışığın yayılmasının anlık olup olmadığını doğru bir şekilde belirleyecek bir yöntemi bulmaya çalışırken (Galilei, 1914) yaptığı uğraş budur. Matematiksel kanıtlamalar ayrıca doğal fenomenlere uygulanabilir (Galilei, 1914). Bilimde yaşanan gelişmeler olguları nedensellik ilişkisi ile açıklanabilir olduğunu göstermiştir. Newton, Ay’a yakın yerlerdeki deniz yükselmesini (Newton, 1956) açıklarken nedensellik ilişkisi ile açıklamaktadır. İlerlemenin bu şekli Kilise merkezli düşünce sisteminden doğa merkezli düşünce sistemine geçişle başlamıştır. Bu geçişte dini alanda yaşanan reformun etkisi vardır. Diderot, Hume ve Voltaire gibi düşünürler dine karşı yeni bir bakış ortaya koyarak sekülerleşmenin yolunu açmıştır. Dinin önemi sürmekle birlikte değeri ve içeriği değişime uğramıştır. Voltaire, Tanrı’nın varlığına olan inanç ahlak için zorunlu olduğunu savunur. Diderot, Tanrı ile doğayı özdeşleştirmekte ve doğayı kendi kendine işleyen bir makine olarak tanımlamaktadır (Gökberk, 2010). Hume, deneyim ne nesnel olgulara yönelen bir ampiristtir (Swingewood, 1998). Hume’un insan doğasını incelemesi aynı zamanda insan doğasının çözümlenebileceğini sunar. O, zihinsel ve imgesel yetiler (Collingwood, 2005) kavramı ile insan doğasına ve insan aklına yönelimi etkilemiştir.

Dini alanda yaşanan değişimi pozitivist akım takip eder. Pozitivizm insanlık için gelişim anlamını gelir. Comte, yaşadığı dönemde var olan fikir bunalımının pozitivizme geçişle sonra ereceğini savunuyordu (Ritzer, 1993). Pozitivizm pek çok toplumsal sorunun çözümü olarak görülmüştür. O, toplum ilişkilerinden sanata pek çok alanda mükemmelliğe doğru bir geçişi ifade eder (Comte, 1875). Nitekim Comte, insan aklının kademe kademe ilerlediğini düşünüyordu. Ona göre akıl bilgiye ulaşmada üç felsefe yapma yönteminden geçmektedir. Bunlar teolojik yöntem, metafizik yöntem ve pozitif yöntemdir. Üç çeşit genel düşünme yöntemi içerisinde pozitif aşama insan aklının oturmuş ve kesin hali olarak nitelendirir (Comte, 2015). İnsan aklının yetilerine olan güven sınırsızdır. Descartes, insan aklının sınırlandırılmayacağını savunuyordu (Descartes, 1865). Evrimci bir iyimser olan Spencer, insanlığın gerek zihinsel gerekse fiziksel açıdan, doğuştan gelen özelliklerinin aktarılmasıyla, gittikçe daha üst düzeylerde bir entelektüel mükemmelliğe ulaşması gerektiğini savunmuştur (Swingewood, 1998). İnsana düşen görev aklın doğal ışığını nasıl artıracakını bulmaktır. Bilginin öğrenilmesi için gerekli olan yöntemi bulan kişi hayal dahi edemeyeceği sonuçlara ulaşabilir. Ancak kendimizi yalnızca zihnimizin kesin ve şüphe götürmez bir bilgi edinme yeteneğine sahip görüldüğü konularla ilgilenmeliyiz (Descartes, 1865). Bu anlamda 18’inci yüzyıl doğa yasalarının evrenselliğine ve karşı gelinmezliğine geçişi sembolize ediyordu. Aynı dönemde bu inancın dayanağı olan teolojiyle yollar ayrılıyordu. Doğabilimleri ile insan bilimleri arasında yöntem bilimsel bir ayrışma meydana geldi. İnsan bilimleri neyin doğru ve neyin yanlış olduğunu belirleyecek araçları bulmaya çalışıyordu (Collingwood, 2005).

İlerleme fikri toplumsal gelişimi de içine alarak anlamını genişletmiştir. Yalnızca doğal olgular değil, toplumsal olgular da insanların müdahale edebileceği bir alana dönüşür. Çünkü doğal dünyayı yöneten yasaların olduğu gibi toplumsal dünyayı yöneten yasalar da vardır. Bu yasaların nasıl işlediği öğrenilirse toplumsal olgular tahmin edilebilir ve yönetilebilir (Cuff, Sharrock and Francis, 1989). Yalnızca bilgide bir artış yoktur. Aynı zamanda toplumlar da yavaş yavaş, kitle halinde çoğalırlar. Bu yapının karmaşıklığı içinde ilerlerler. Aynı zamanda parçaları da birbirine daha bağımlı hale gelir. Uygulamadaki farklılıklara karşın örgütlenme ilkeleri (doğa yasaları gibi) aynıdır (Spencer, 1981). Toplumsal ilerleme ve gelişim yalnızca bilimsel alanda yaşanan

birikimden kaynaklanmaz. Toplumlar da zaman içerisinde dönüşerek gelişir. Bilimsel alanda yaşanan gelişim aynı zamanda farklı bilim dallarının gelişimini sağlamaktadır. Farklı bilim dallarının gelişimi bilimsel alanda yaşanan ilerlemenin yoğunluğunu artırmaktadır. Toplumlar da gelişip büyüdükçe bireyler de kendi başlarına anlam ifade etmeye başlamaktadır. Bireyin gelişimi ise yine toplumların gelişimi etkilemektedir. Durkhem'in analizleri bu düşüncüyü yansıtır. Ona göre toplumsal yaşamın değişkenliği bireysel farklılıkların oluşmasının kaynağıdır. Bir toplumda toplumsal yaşamın yoğunluğu arttığı oranda gelişim artar. Gelişimin kaynağı ilişki içerisinde bulunan bireylerin sayısındaki yoğunluk ve bu bireyler arasındaki maddi ve manevi yakınlıktır. Gelişimin temelinde toplumsal oylum ve yoğunluk vardır. Uygarlığın gelişimi de toplumsal yoğunluğun artmasına bağlıdır. Böylece Durkheim'in ifade ettiği "işbölümü" oluşmaktadır. Uygarlığın kendi başına içsel ve saltık bir değeri yoktur. İşbölümü gerekli olduğu ölçüde uygarlık var olabilmektedir. Çünkü insan sayısı arttıkça her bir birey varlığını sürdürebilmek için daha çok uzmanlaşmak zorunda kalmakta, daha çok çalışmakta ve yeteneklerini daha çok geliştirmek durumunda kalmaktadır. Böylece kültürler ilerlemekte ve uygarlık gelişmektedir (Durkheim, 2020).

Aydınlanma döneminin ilerleme kavramına yüklediği en özel anlam sonsuzluk ve sınırsızlık olmuştur. İnsan sürekli bir gelişim halindedir. Tabiat ise insanın öğrenip keşfedebileceği bir alandır. Kant'ın (1987) deyişi ile insan doğanın efendisidir.

4. İklim Değişikliği ve Yapay Zekâ Çağında İlerleme Fikri

İlk Çağdan modern çağa ilerleme düşüncesinin içeriğinde insanın sahip olduğu yetiler bakımından önemli anlam değişimi yaşandığı görülmektedir. Bilgi birikimindeki artış ve teknolojik ilerleme insan yetilerinin mükemmelliğine olan inancı artırmıştır. Doğayı ve doğanın yaratıcısı olan ilahi kudreti anlamak ve keşfetmekle kendini sorumlu ve sınırlı hisseden insan bir süre sonra kendisini Tanrı'nın yerine koymaya başlamıştır. Tanrı'yı arayan insan kendisini Tanrı'nın yerine koymuştur. İnsan, artık doğaya hükmedebilen, onu yönlendirebilen ve dönüştürebilen bir varlık olarak görülmüştür. Teknoloji ve bilişim alanında yaşanan gelişmeler insanlık için hayal edilemeyecek gelişmelerle doludur. Bununla birlikte insanlığın ilerleme biçimi yaşanan evren için bir yandan yeni sorunlar doğururken ilerlemenin bizzat kendisi insanın hükmetme becerisini de elinden almaktadır. İklim değişikliği ve yapay zekâ alanında yaşanan gelişmeler (insan merkezli) ilerleme sürecinin pozitif yönlü içeriğinin yeniden sorgulanmasına neden olmuştur. Bu sorgulama sonlu ilerleme fikrinin yeniden tezahürü olarak nitelendirilebilir.

Aydınlanma Çağı insan aklının egemenliğine bir geçişi ifade etmektedir. İnsan akli bilim aracılığıyla doğa yasalarını öğrenmekte ve bu sayede geleceğe hâkim olabilmektedir. İnsan aklının bilim aracılığıyla sahip olduğu kontrol etme ve yönetme becerisi iklim değişikliği ve yapay zekâ teknolojileri gibi süreçlerle dumura uğramaktadır. İklim değişikliğinin etkileri kontrol edilmesi imkânsız olan yıkıcı süreçlere doğru evrilmektedir. Uluslararası örgütlerin çabalarına, uluslararası antlaşmalara ve bilim insanlarının uyarılarına rağmen iklim değişikliğinin olumsuz ve yıkıcı etkilerini durdurmak için insanlık henüz ortak bir davranış sergilemekten uzak gözükmektedir. Bilim, sürecin nasıl evrildiğini ve sürdürülebilir bir yaşam biçimine nasıl geçilebileceği konusunda insanlığı aydınlatsa da uygulama aşamasına geçilmesinin önünde birçok engel bulunmaktadır.

İklim, yeryüzünün herhangi bir bölümünde uzun yıllar boyunca yaşanan tüm hava koşullarının ortalama özellikleri yanı sıra, onların oluşma sıklıklarının zamansal dağılımlarının, gözlenen ekstrem değerlerin, şiddetli olayların ve tüm değişkenlik tiplerinin birleşimi olarak ifade edilir. İklimin ortalama durumunda yaşanan değişimler iklim değişikliği olarak nitelendirilir (Türkeş, 2008: 25). İklim değişikliğine içsel ve dışsal birçok faktör etkide bulunmaktadır. Bunların bir kısmı doğal ve kaçınılmaz süreçleri içerir. İnsan kaynaklı iklim değişikliği ise yaşam tarzları, üretim ve tüketim biçimleri gibi değiştirilebilir alışkanlıklardan kaynaklanır. IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change) raporuna göre insan faaliyetleri sonucunda küresel

ısınma 2011-2020 yılları arasında, 1850-1900 yılları arasına göre 1,1°C artmıştır. Bu yükselişin temelinde insan kaynaklı sera gazı emisyonları bulunmaktadır. Sürdürülebilir olmayan enerji ve arazi kullanımının yanı sıra ülkeler, bölgeler ve bireyler arasında tarihten gelen yaşam biçimleri ve üretim-tüketim kalıplarından kaynaklı süregelen eşitsizlikler küresel sera gazı emisyonlarının artmasına neden olmaktadır (IPCC, 2023). Dünya Sağlık Örgütü'nün (WHO) raporunda iklim değişikliğinin yol açtığı etkilerden insan sağlığını korumanın giderek daha önemli bir hale geldiğine işaret edilmektedir. Raporda iklim değişikliğinin ülkeler için önemli bir konu haline geldiği ancak bu tehlide karşı yeterli bir faaliyetin geliştirilemediği belirtilmektedir (WHO, 2019).

İnsan kaynaklı iklim değişikliği halihazırda dünyanın her bölgesindeki pek çok hava ve iklim aşırılığını etkilemektedir. Bu durum, yaygın olumsuz etkilere ve buna bağlı olarak doğa ve insanlar üzerinde kayıp ve hasarlara neden olmaktadır. İklim değişikliğine en az katkıda bulunan toplumlar orantısız şekilde iklim değişikliğinin olumsuz etkilerine maruz kalmaktadır. Sel, kuraklık ve fırtınalardan kaynaklanan insan ölümlerinde artış yaşanmaktadır. Yetersiz beslenme ve su kıtlığı bazı bölgelerde insan ölümlerinin katlanarak artmasına yol açmaktadır. İklim değişikliği karasal, tatlı su, kriyosferik yapılarda, kıyı ve açık okyanus ekosistemlerinde önemli hasarlara ve giderek artan geri dönüşü olmayan kayıplara neden olmaktadır. Aşırı sıcakların giderek artması, kara ve okyanus alanlarda yaşanan kitlesel ölümler birçok türün yok olmasına neden olmaktadır. Yüzlerce yerel tür kaybı, aşırı sıcakların büyüklüğündeki artışlardan ve karada ve okyanusta kaydedilen kitlesel ölüm olaylarından kaynaklanmaktadır. Buzulların çekilmesinden kaynaklanan hidrolojik değişikliklerin etkileri veya bazı dağlarda ve Arktik ekosistemlerde permafrost erimesinin yol açtığı değişiklikler gibi bazı ekosistemler üzerindeki etkiler geri döndürülemezliğe yaklaşmaktadır (IPCC, 2023). İklim krizi ile mücadele etmek çağımızın temel sorunu olarak nitelendirilmektedir. Dünya Bankası Grubu, İkinci Eylem Planı olarak yayınladığı belgede on yıllardır görülmeyen ölçek ve hızda küresel ekonomik çöküşün ve salgın istilasının etkilerine işaret etmektedir. Buna göre insanlık düşük karbonlu ve sürdürülebilir bir kalkınma modeline gereksinim duymaktadır (World Bank Group, 2021). Birleşmiş Milletler (BM) Genel Sekreteri Antonio Guterres, BM 78. Genel Kurulu kapsamında düzenlenen İklim Zirvesi'nde "insanlık cehennemini kapılarını açtı" ifadesiyle iklim değişikliğinin yaratacağı tehlikeye işaret etmektedir (Anadolu Ajansı, 2023).

IPCC, gelecekte bazı değişikliklerin kaçınılmaz ya da geri döndürülemez olduğunu ifade etmiştir. Ancak bu değişim sera gazı emisyonlarının azaltılması ile sınırlandırılabilir. Ani veya geri dönüşü olmayan değişikliklerin olasılığı, küresel ısınma düzeyleri yükseldikçe artmaktadır. Küresel ısınmanın sürmesi birçok ekosistemin ve türün geri dönüşü olmayan biçimde yok olması sonucunu doğuracak (IPCC, 2023). Dünya Bankası Grubu iklim değişikliği ile mücadele etmemenin maliyetinin çok büyük olduğunu ve daha da pahalı olacağını belirtmiştir. Ayrıca sera gazı emisyonlarından en az sorumlu olan toplumların iklim değişikliğinin etkilerinden en fazla zarar gören kesim olduğunu savunmuştur (World Bank Group, 2021). Bu durum iklim değişikliği ile mücadelede ortak bir tutumun gelişimini zorlaştırmaktadır. Emisyon salınımı en çok yapan ülkeler en gelişmiş ülkelerdir. Emisyon salınımını gelişmemiş ya da gelişmekte olan ülkelere azaltmalarını istemek sorgulanmaktadır.

İklim değişikliği gelişmiş ülkelerde kaynakların kullanımını kısıtlamaktadır. Hükümetler iklim değişikliğinin olumsuz etkilerini gidermek ve azaltmak için maddi kaynaklarını bu alanlara ayırmak zorunda kalmaktadır. Örneğin ABD Başkanı Joe Biden, iklim ve yenilenebilir enerji programı kapsamında 369 milyar dolar kaynak ayrıldığını ifade etti (Bravender, 2022). Ayrıca ABD'nin Afrika'daki iklim uyumu çabalarını destekleyen girişimlere 150 milyon dolar bağışlayacağını taahhüt etti. Biden, dünyanın bir iklim cehenneminden kaçınmak için adım atması gerektiğini vurguladı (Egan, 2022). İnsan unsurunun iklim değişikliğinde oynadığı olumsuz etki ilerleme düşüncesinin pozitif ve sürekli gelişime yönelik olan algısını yıkmaktadır. İklim değişikliği sonsuz ilerleme fikrinin yerini dünyanın sonunun geleceği bir ilerleme fikrine doğru bir geri dönüş yaşatmaktadır. İklim değişikliği ikinci olarak dünyada tek hâkim unsurun insan

olmadığı düşüncesini doğurdu. Nitekim IPCC raporunda iklimin, ekosistemlerin, biyolojik çeşitliliğin ve insan toplumlarının karşılıklı bağımlılığı kabul edilmektedir (IPCC, 2023).

İnsan aklının yüceliğine ve biricikliğine olan kuşku iklim değişikliğinin yanı sıra teknolojik alanda yaşanan gelişmelerle yeniden sorgulanmaktadır. Yapay zekâ teknolojileri alanında yaşanan gelişmelere insan benzeri robot ve makinelerin varlığını gündeme getirmektedir. Samans ve Schwab (2016) genetik, yapay zekâ, robotik, nanoteknoloji, 3D baskı ve biyoteknoloji alanındaki gelişmelerin hepsinin birbirinin üzerine inşa edildiğini ve birbirini güçlendirdiğini belirterek tüm bunların sonucunda şimdiye kadar görülmemiş, her şeyden daha kapsamlı ve her şeyi kapsayan bir devrim yaşanacağını ifade etmektedir. Bilgisayar, matematik, psikoloji, felsefe gibi pek çok alanda önemi artan yapay zekâ (AI), karmaşık sorunlara insani nitelikte çözümler bulmayı sağlayan bir bilim dalı olarak nitelendirilmektedir (Gezici, 2021). Yapay zekâ insan zekasına benzer beceriler geliştirebilen teknolojilerdir. Bu teknolojiler yeni gündeme gelmemiştir. 1950’li yıllardan itibaren bilim insanları yapay beyin geliştirilebileceğini düşünmeye başlamıştı. 1956 yılında Dartmouth’ta yapılan bir konferansta “yapay” zekâ” (artificial intelligence, AI) adı verilen yeni bir bilimin ortaya çıkması gündeme gelmişti. Bu bilim sayesinde insan beyninin sahip olduğu özellikleri bilgisayarlara kazandıran algoritmalar geliştirmek ve problemlere insan gibi zeki çözümler üretebilen sistemler geliştirmek mümkün olabilecektir (Öztemel, 2020).

Yapay Zekâ teknolojileri akıllı davranışla ilgili süreçleri içermektedir. Akıllı davranış ise karmaşık ortamlarda algılamayı, akıl yürütmeyi, öğrenmeyi, iletişim kurmayı ve hareket etmeyi içerir. AI’nın uzun vadeli hedeflerinden biri, bu şeyleri insanların yaptığı kadar, hatta muhtemelen daha iyi yapabilen makinelerin geliştirilmesidir. Yapay zekânın bir başka amacı da, ister makinelerde, ister insanlarda veya diğer hayvanlarda olsun, bu tür davranışları anlamaktır. Bu nedenle, yapay zekanın hem mühendislik hem de bilimsel hedefleri vardır (Nilsson, 1998). Nitekim dördüncü sanayi devriminin temel itici gücü yapay zekâ olarak nitelendirilmektedir. Bu anlamda insana düşen sorumluluk ve roller de değişiyor. Yapay zekanın baskın rolü insanların makinelerle rekabet etmesini anlamsızlaştırıyor. İnsandan beklenen beceriler ise değişime uğruyor. Bilgi teknolojileri odaklı beceriler yerine eleştirel düşünme, insan yönetimi, duygusal zekâ, muhakeme, müzakere, bilişsel esneklik ve ayrıca bilgi temel nitelikler haline geliyor (Xing & Marwala, 2017). Teknolojik ilerleme insandan bekleneni değişime uğrattıyor. Bu durum insan egemenliğine dayalı ilerleme fikrinin de değişimi anlamına gelmektedir.

İlerleme fikrinin bu yeni biçimi insanlık için riskler taşıyor. Bill Gates, yapay zekanın birçok alanda riskler barındırdığını belirtmişti. Yapay zekâ insanların işlerini ellerinden alabilir. Seçimlere ve demokrasiye müdahalede bulunabilir. İnsanlara ve hükümetlere yönelik saldırıları kolaylaştırabilir. Geleceğin yapay zekâsı insanlara ihtiyaç duymayabilir ve insanlardan kurtulmak isteyebilir (Gates, 2023). Gates, birkaç on yıl sonra makinelerin insanların endişelenmesine neden olabilecek düzeyde zeki olacağını savunuyor (Aydın ve Değirmenci, 2018). Stephen Hawking yapay zekanın insanlığın sonunu getirebileceği konusunda uyarıcı bir diğer kişidir. İnsanların biyolojik evrimsel gelişim süreçleri yavaş ilerlemektedir. Buna karşın üstün becerilere sahip bir yapay zekâ karşısında insan rekabet edemeyebilir (Cellan-Jones, 2014). İnsanların işsiz kalması, yaratıcılığın azalması, makinelere bağımlı hale gelmesi ve daha kötüsü robotların dünyayı yönetmesi söz konusu olabilir (Aydın ve Değirmenci, 2018). Bu tür risklere karşı Elon Musk gibi teknoloji uzmanları alternatif insanlık yanlısı yapay zekâ çalışmalarına yöneldiler (Clayton, 2023). Yapay zekâ teknolojisinin risk ve tehditler BMGK (Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi) tarafından da tartışılmaya açılmıştır. 18 Temmuz 2023 tarihinde BM Genel Sekreteri António Guterres AI’ların kötü niyetli kullanılma durumunda yol açabileceği sonuçlara işaret etmiştir. AI teknolojisinin siber saldırılar başlatmak, “deepfake”ler oluşturmak veya dezenformasyon ve nefret söylemi yaymak için bir silah haline gelmesi durumunda bunun küresel barış ve güvenlik açısından çok ciddi sonuçları olacağını söyledi. Halı hazırda bu teknolojiler seçimleri baltalamak, komploları teorileri yaymak, nefreti ve şiddeti kışkırtmak için kullanılıyor (Guterres, 2023). AI teknolojisine

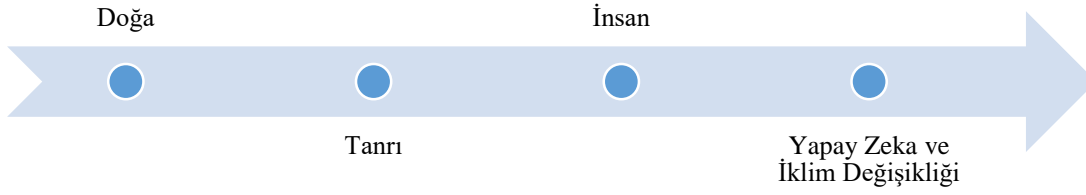
Avrupa Birliği'nin de tartışmalı konularından birisi haline geldi. Topluluk, AI'nin insan odaklı ve güvenilir hale getirmek için gerekli yasal düzenlemeleri oluşturmaya çalışmaktadır (European Commission, 2021).

Teknoloji alanında yaşanan birikim ve ilerleme eskiye nazaran kısa vadede çok daha büyük yeniliklerin ortaya çıkmasına imkân veriyor. Bu durum AI gibi teknolojik gelişmelerin takibini güçleştirdiği gibi ulaşabileceği kapasitenin ne olacağının tahminini de zorlaştırıyor. Bu durum uluslararası örgütleri harekete geçirerek AI teknolojilerinin olumsuz sonuçlarını kontrol etme çabasına yönlendiriyor. Bu tür çabaların sonuçsuz kalması ya da AI teknolojilerinin, ideolojiler gibi sömürgeciliğin bir aracı haline gelmesi olası sonuçlardan gözüküyor. Ülkeler ya da uluslararası aktörler AI teknolojilerini kendi amaçları doğrultusunda “demokrasinin kılıcı” gibi kullanabileceği gibi bu teknolojilerin kontrolünü tamamıyla kaybetmesi söz konusu olabilir. İkinci durumda insanın değil insana hâkim olan teknolojilerin varlığından söz etmek durumunda kalınabilir. Bu bağlamda bilgiyi üreten, yöneten ve kullanan insan egemenliğinin kendi kendini yönetebilen ve geliştirebilen teknolojilerin egemenliğine terk etmesinden bahsedilecektir.

5. Sonuç

İlerleme fikrinin anlamsal değişimini bulmak amacıyla yapılan bu araştırmada, kavramın yeni şartlar altında nasıl değişime uğrayacağı ele alınmıştır. Bu bağlamda ilerleme düşüncesinin değişkeni iklim değişikliği ve yapay zekâ olarak belirlenmiştir. İlerleme düşüncesi Antik dönemden günümüze zamanın şartlarına ve özelliklerine göre anlam değiştirmiştir. İnsan ile doğa arasındaki ilişkinin kavramın içeriğinin şekillenmesinde önemli rolü olmuştur. İnsanlık İlk Çağ'dan bu yana doğayı ve doğa yasasını sorgulamış ve onu anlamaya çalışmıştır. Akıl yürütme ve gözlem yolu ile doğayı ve onun yasalarını anlamaya çalışan insan ilerleme fikrini doğum-gelişme-çürüme döngüsüyle nitelendirmiştir. Bu dönemde metafizik bir yaklaşımla tanımlanan ilerleme fikri biyolojik bir süreci ya da bilgi birikimindeki artışı ifade etmektedir. Kavram Hıristiyanlığın etkisi ile teolojik bir yaklaşımla yeniden yorumlanmıştır. Buna göre insanın yeryüzündeki varlığı geçici bir süreyi ifade etmektedir. Bilginin kaynağı ve hakikat Tanrı'dan gelir. İnsan ancak iman yolu ile doğru hayatı yaşayabilir. Dünya sonlu olan bir imtihan yeridir. İnsan geçici dünya aleminden sonsuz olan uhrevi aleme göç edecektir. Aydınlanma dönemine gelindiğinde ise bilim ve teknikte yaşanan gelişmeler ilerleme kavramına ileriye dönük sürekli gelişim süreci anlamı kazandırmıştır. İnsan doğa yasalarını çözümleyebilmekte ve bu becerisi ile doğayı yönetebileceğine inanmaktadır. Doğanın bir işleyiş mekanizması vardır ve bilim aracılığı ile bu tespit edilebilir. İnsan aklına olan güven insan temelli bir ilerleme fikrini doğurmuştur. Postmodernizm insan aklına kuşkuyla baksa da insan temel aktör olmaya devam etmiştir. Ancak teknolojinin tahmin edilmedik hızla ve düzeyde gelişmesi insana ve insan aklına duyulan ihtiyacın zamanla ortadan kalkacağına dönük korkuları beraberinde getirmiştir. Teknolojinin zirve yaptığı bu dönem aynı zamanda insanlığın iklim değişikliği ile yüzleştiği dönemdir. Bir yandan insan gibi düşünebilen ve çözümler üretebilen makine ve robotların geliştirilebileceğine dönük varsayımlar, bir yandan iklim değişikliğinin giderek geri döndürülemez süreçlere evrilmesi insan temelli ilerleme düşüncesinin yeniden tartışılmasını gerektirmiştir. Yapay zekâ uygulamaları hâlihazırda insanlara pek çok alanda kolaylık ve yeni imkanlar sunmaktadır. Ancak geliştirilmiş yapay zekâ uygulamaları insanlık için çeşitli riskler de barındırmaktadır. Yapay zekâ teknolojileri kısa sürede bir insanın erişemeyeceği miktarda bilgiye ulaşabilmesi ve insan benzeri çözümler üretebilme becerilerine sahip olması onları insan üstü mekanizmalar haline getirebilir. Bu anlamda yapay zekâ insanın yeryüzündeki belirleyiciliğine ve üstünlüğüne son verebilir. Diğer yandan yıkıcı sonuçları muhtemel olan iklim değişikliğinin önlenemez boyutlara doğru ilerlemesi insanın doğa üzerindeki kontrol becerisini ortadan kaldırmaktadır. Bu anlamda ilerleme insan dışı süreçlere evrilmektedir. Şekil 4'de tarihten günümüze ilerleme fikrinin belirleyici unsurunun değişimi gösterilmektedir.

Şekil 4: İlerleme Fikrinin Belirleyici Unsurunun Değişim Süreci

Tabiatın işleyişini ve fizik kanunlarını bilimsel yöntem aracılığı ile çözümlenebilen insan aklı pek çok alanda gelişim sürecinin temel unsuru olmuştur. Ancak insan aklının ürünü olan teknolojik ve toplumsal gelişimler yine insanlık için büyük riskler barındırmaktadır. Yıkıcı ve geri döndürülemez etkilere sahip iklim değişikliğinin hızla ilerlemesindeki temel unsur insan kaynaklıdır. Sürekli gelişim olarak nitelendirilen ilerleme düşüncesi bu noktada ters yüz olmaktadır. İnsanlık susuzluk, kıtlık, işsizlik, salgın hastalıklar ve gıda yetersizliği gibi risklerle karşı karşıyadır. Tüm bu problemlerin çözümü için uluslararası iş birliğine gereksinim vardır. Ancak kaynakların yetersizliği ve maliyetlerin orantısız paylaşımı iş birliğini zorlaştırmaktadır. Bu durum yeni çatışma risklerine neden olmaktadır. Daha da önemlisi iklim değişikliği ve yapay zekâ “demokrasinin kılıcı” gibi güçlü ülkelerin zayıf ülkeleri kontrol etme ve yönetme aracına dönüşebilmesidir. Diğer yandan yoksulluk ve çatışma kaynaklı göç hareketlerinin yol açtığı problemler ve yabancı karşıtlığının giderek yükselmesi insanlığın ortak hareket etmesinin önünde bir engel olarak durmaktadır. İnsanlık aynı anda birçok riskle karşı karşıya kalmıştır. Tüm bu risklerin ortaya çıkmasının arkasında yine insanın kendisi bulunmaktadır. Gelişimin değil, risklerin ve problemlerin ağır bastığı bir süreçte yaşayan insanlık için ilerlemenin anlamı da değişecektir. İlerleme düşüncesi sürekli gelişime dönük ve doğrusal olmaktan çıkmakta ve yok oluşa dönük ve sonlu bir içeriğe dönüşmektedir.

İklim değişikliği dünya için kaçınılmaz bir gerçekliktir. İklim değişikliğinde yaşanan hız insanların ve diğer tüm ekosistemlerin adaptasyon sürecini zorlaştırmaktadır. Yapay zekâ ve teknolojiye yaşanan gelişmeler iklim değişikliğinin olumsuz etkilerine çözümler üretip üretmeyeceği belirsizdir. İnsan aklının ve faaliyetlerinin sonucu gelişen iklimde yaşanan yıkıcılık yine insan iradesinin ve aklının öncülüğünde yavaşlatılabilir. Bilimde ve teknolojiye yaşanan ilerleme hem problemin kaynağı hem problemin çözüm ümidi olarak durmaktadır. İnsanlık, iklim değişikliğinden ve yapay zekâ teknolojilerinden kaynaklanan riskleri yönetebilecek midir? Rekabete dayalı ve sürdürülebilirliği olmayan üretim ve tüketim biçimiyle insanlık iklim değişikliğinin yıkıcı etkilerine karşı yeni yaşamsal alanlar geliştirebilecek midir? Dünya, insanlık için yaşamsal niteliğini kaybetmektedir. İnsanlık bu durum karşısında dünya dışı yaşam koşullarını oluşturabilecek midir? Tüm bu sorular ilerleme düşüncesinin içeriğini ve yönünü değiştirecek, henüz verilemeyen cevapları içermektedir. Bununla birlikte iklim değişikliğinin olumsuz ve yıkıcı etkileri giderek artmaktadır. İnsanlık, iklim değişikliğinin bu olumsuz etkilerine karşı henüz ortak ve etkin bir eylem geliştirememiştir. Bu anlamda zaman ekosistemlerin ve insanlığın yıkıma uğrayacağı süreçlere doğru ilerlemektedir. Bu nedenle ilerleme kavramının içeriği ilk anlamlarına doğru yeniden evrilmektedir. Bu anlamda ilerleme kavramı yeniden doğa merkezli bir yaklaşımla maddenin döngüsel süreci olarak ya da dünyanın sonlu bir alem olarak tanımlanma sürecine evrilmektedir. İlerlemenin belirleyici unsurları ise yapay zekâ ve iklim değişikliği olmaktadır.

Araştırmanın önerisi ilerleme düşüncesinin temel parametrelerinin yeniden ele alınmasıdır. İlerleme düşüncesinin insan temelli sürekli gelişim süreci olarak nitelendirilmesi risklerin göz ardı

edilmesine neden olmaktadır. Bu bağlamda ilerleme düşüncesinin tüm bu riskleri göz önüne alarak yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir.

Kaynakça

- Althusser, L. (1971). *Lenin and philosophy and other essays* (B. Brewster, Trans.). New York and London: Monthly Review Press.
- Althusser, L. (1976). *Essays in self-criticism* (G. Lock, Trans.). London: New Left Books (NLB).
- Anadolu Ajansı (2023, Eylül 20). BM Genel Sekreteri Guterres: İklim kriziyle cehennemin kapıları açıldı. <https://www.ntv.com.tr/>. Erişim adresi: https://www.ntv.com.tr/dunya/bm-genel-sekreteri-guterres-iklim-kriziyle-cehennemin-kapilari-acildi,cZjmH8_590-Cu1uylNYXTQ
- Augustinus, S. (2015). *The city of god* (M. Dods, Trans.). Moscow: Roman Roads Media.
- Aydın, İ. H. ve Değirmenci C. H. (2018). *Yapay zekâ*. İstanbul: Girdap.
- Bacon, F. (1915). *The advancement of learning*. J.M. DENT & LTD. Aldine House, Bedford Street, London, W.C.2 / E. P. Dutton & Co. Inc. 286-302 Fourth Avenue, New York.
- Bacon, F. (1952). *Advancement of learning, novum organum; New Atlantis*. Chicago: Encyclopaedia Britannica Inc.
- Bacon, F. (2003). *The new organon*. L. Jardine & M. Silverthorne (Ed.). Cambridge University Press.
- Baczko, B. (1989). *Utopian lights: the evolution of the idea of social progress* (L. L. Greenberg, Trans.). New York: Paragon House.
- Benoist, A. De (2008). A brief history of the idea of progress (G. Johnson, Trans.). *The Occidental Quarterly*, 8(1), 7-16.
- Bowen, A. G. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal*, 9 (2), 27-40. <https://doi.org/10.3316/QRJ0902027>
- Bravender, R. (2022, Eylül 21). Biden takes climate-law victory lap at u.n: president joe biden addresses the 77th session of the united nations general assembly on wednesday at the u.n. headquarters. E&E News by Politico: Erişim adresi: <https://www.eenews.net/articles/biden-takes-climate-law-victory-lap-at-u-n/>
- Burnet, J. (1928). *Greek philosophy part I: Thales to Plato*. London: Macmillan and Co.
- Bury, J. B. (1920). *The idea of progress an inquiry into its origin and growth*. London: MacMillan and Co., Limited St. Martin's Street.
- Cassirer, E. (1962). *Leibniz' system in seinen wissenschaftlichen grundlagen*. Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung.
- Cellan-Jones, R. (2014, Aralık 2). Stephen Hawking warns artificial intelligence could end mankind. BBC News. Erişim adresi: <https://www.bbc.com/news/technology-30290540>.
- Cevizci, A. (2021) *Felsefe tarihi: Thales'ten Baudrillard'a*. Ankara: Say.
- Chrostowska, S. D. (2021). Progress: from literature to history. *common knowledge*, 27(2), 262-279.
- Cicero (2004). *On Moral Ends* (R. Woolf, Trans.). Cambridge University Press.
- Clayton, J. (2023, Temmuz 12). Elon Musk announces new ai start-up. BBC News. Erişim adresi: <https://www.bbc.com/news/technology-66183034> (04.09.2023).

- Collingwood, R. G. (1996). *Tarih tasarımı* (K. Dinçer, Çev.). Ankara: Gündoğan.
- Collingwood, R. G. (2005). *Tarihin ilkeleri ve tarih felsefesi üstüne başka yazılar* (A. H. Aydoğan, Çev.). İstanbul: YKY.
- Comte, A. (1875). *System of positive polity (Vol. I)*. London: Longmans, Green and Co.
- Comte, A. (2015). *Pozitif felsefe dersleri ve pozitif anlayış üzerine konuşma* (E. Ataçay, Çev.). Ankara: Bilgesu.
- Condorcet (1878). *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*. Paris: Librairie De La Bibliothèque Nationale.
- Coupric, D. L. (2011). *Heaven and earth in ancient greek cosmology from Thales to Heraclides Ponticus*. New York: Springer.
- Cuff, E. C., Sharrock, W.W. and Francis, D.W. (1989). *Perspectives in sociology*. 2. Baskı, Londra: Unwin Hyman.
- Descartes, R. (1865). *Oeuvres choisies*. Paris: Garnier Frères, Lidraires-Éditeurs.
- Durkheim, E. (2020). *Toplumsal işbölümü* (Ö. Ozankaya, Çev.). İzmir: Cem Yayınevi.
- Edelstein, L. (1967). *The idea of progress in classical antiquity*. Baltimore/Maryland: The Johns Hopkim Press.
- Efil, Ş. (2009). Pascal epistemolojisinde akıl. *Marife*, 9(2), 185-204.
- Eflatun (1989). *Phaidon* (S. K. Yetkin ve H. R. Atademir, Çev.). İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Egan, L. (2022, Kasım 11). At U.N. summit, Biden calls on world leaders to raise their ambitions to avoid 'climate hell'. Nbcnews. Erişim adresi: <https://www.nbcnews.com/>
<https://www.nbcnews.com/politics/joe-biden/biden-cop-27-climate-change-rcna56750>
- European Commission (2021). A European approach to artificial intelligence. EU Comission; <https://digital-strategy.ec.europa.eu>. Erişim adresi: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/european-approach-artificial-intelligence>
- Fontenelle, B. L. B. (1722). *Œuvres diverses de M De Fontenelle*. Paris: Michel Brunet.
- Foucault, M. (1999). *Bilginin arkeolojisi* (V. Urhan, Çev.). İstanbul: Birey Yayıncılık.
- Frankel, C. (1969). *The faith of reason the idea of progress in the french enlightenment*. New York: Octagon Books.
- Fukuyama, F. (2012). *Tarihin sonu ve son insan* (Z. Dicle, Çev.). İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Galilei, G. (1914). *Two new sciences*. New York: The Macmillan Company.
- Gates, B. (2023, Temmuz 11). *The risks of ai are real but manageable*. GatesNotes/The Blog of Bill Gates. Erişim adresi: <https://www.gatesnotes.com/The-risks-of-AI-are-real-but-manageable>
- Gezici, H. S. (2021). *Yapay zekâ*. İçinde: Mustafa Kocaoğlu ve Sefa Usta (Ed), *Kurumsal Bilgi Yönetimi Teknolojik Eğilimler içinde* (ss. 79-99). Konya: Eğitim Yayınevi.
- Gökberk, M. (2010). *Felsefe tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Guterres, A. (2023, Temmuz 18). Guterres calls for ai 'that bridges divides', Rather Than Pushing Us Apart. UN News. Erişim adresi: <https://news.un.org>
<https://news.un.org/en/story/2023/07/1138827>

- Hegel, G. W. F. (1995). *Tarihte akıl* (O. Sözer, Çev.). İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Heimsoeth, H. (2011). *Felsefenin temel disiplinleri*. Ankara: Doğu Batı.
- Henry, J. (2011). Galileo and the scientific revolution: the importance of his kinematics. *Galilaeana: Journal of Galilean Studies*, 8(1), 3-36.
- Herakleitos (2020). *Fragmanlar* (C. ÇEVİK, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Intergovernmental Panel on Climate Change (2023). *Summary for policymakers. in: climate change 2023: synthesis report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* [Core Writing Team, H. Lee and J. Romero (eds.)]. IPCC, Geneva, Switzerland, pp. 1-34, doi: 10.59327/IPCC/AR6-9789291691647.001
- Kant, I. (1890). *Allgemeine naturgeschichte und theorie des himmels*. H. Ebert (Ed.). Verlag Von Wilhelm Engelmann.
- Kant, I. (1987). *Critique of judgment* (W. S. Pluhar, Çev.). Indianapolis: Hackett Publishing.
- Koselleck, R. (2002). *The practice of conceptual history: timing history, spacing concepts* (T. S. Presner and Others, Trans.). Stanford/California: Stanford University Press.
- Koselleck, R. (2020). *Kavramlar tarihi: politik ve sosyal dilin semantiği ve pragmatiği üzerine araştırmalar* (A. Dirim, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Külcü, R. (2016). Thales'ten günümüze arke arayışı. *Akademia Disiplinlerarası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*. 2(1), 1-10.
- Leibniz, G. W. (2011). *Monadoloji: metafizik üzerine konuşma* (A. Altınörs, Çev.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Locke, J. (1894). *An essay concerning human understanding*. Oxford : Clarendon Press.
- Lucrecio (2003). *La naturaleza*. F. Socas (Ed.). Madrid: Editorial Cremos.
- Lucretius (1997). *The nature of things* (W. E. Leonard, Trans.). Project Gutenberg.
- Marx, K. and Engel, F. (2015). *The communist manifesto* (S. Moore, Trans.). UK: Penguin Random House.
- Mason, A. J. (Ed) (1915). *Vincentius of lerins, the commonitorium of vincentius of lerins*. Cambridge University Press.
- Montesquieu (1734). *Considerations on the causes of the greatness of the romans and their decline* (D. Lowenthal, Trans.). London: The Free Press, New York Collier-MacMillan Limited.
- Newton, I. (1956). *Principiile matematice ale filozofiei naturale*, Romanian: Editura Academiei.
- Nilsson, N. J. (1998). *Artificial intelligence, a new synthesis*. Burlington: Morgan Kaufmann Publishers.
- Nisbet, R. A. (1969). *Social change and history: aspects of the western theory of development*. New York: Oxford University Press.
- Nisbet, R. A. (2017). *History of the idea of progress*. London And New York: Routledge Taylor&Francis Group.
- Owen, D. S. (2002). *Between reason and history: habermas and the idea of progress*. Albany: State University of New York Press.

- Öztemel, E. (2020). Yapay zekâ ve insanlığın geleceği. İçinde: M Şeker, Y Bulduklu, C Korkut, M Doğrul (ed), *Bilişim Teknolojileri ve İletişim: Birey ve Toplum Güvenliği*, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 95-112. doi: 10.53478/TUBA.2020.011
- Pascal, B. (1998). *Cugetări*. România: Editura Aion.
- Pascal, B. (2003). *Düşünceler* (M. Karabaşoğlu, Çev.). 4. Baskı, İstanbul: Kaknüs Yayınlar.
- Platon (1988). *Diálogos III: fedon banquete, fedro*. Traduc. C. G Gual, M. M Hernandez, E. L Inigo, Madrid: Editorial Gredos.
- Platon (2007). *Phaidon (Griechisch – Deutsch)* (B. Zehnprenning, Çev.). Hamburg: Felix Meiner Verlaghamburg.
- Platon (2010). *Devlet* (C. Ersöz, Çev.). İstanbul: Şule Yayınları.
- Platon (2017). *Timaios* (M. Kuhn, Trans.). Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- Platon (2018). *Menon* (F. Akderin, Çev.). İstanbul: Say.
- Platon (2022). *Devlet adamı* (F. Akderin, Çev.). İstanbul: Say.
- Popper, K. (1962). *Conjectures and refutations: the growth of scientific knowledge*. New York/London: Basic Books.
- Ritzer, G. (1993). *Teoria sociologica clasica*. traducción m t c rodriguez, Madrid: McGraw-Hill.
- Salgar, E. (2015). ‘İlerleme’ kavramı üzerine tarihsel bir inceleme. *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, 19, 311-324.
- Samans, R. & Schwab, K. (2016). In the future of jobs. employment, skills and workforce strategy for the fourth industrial revolution. 2016 World Economic Forum, Retrieved from http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs.pdf
- Seneca (1925). *Ad lucilium eptstulae morales* (In Three Volumes: I) (Richard M. Gummere, Trans.). London: William Heinemann New York: G. P. Putnam’s Sons (MCMXXV).
- Seneca (1969). *Letters from a stoic: epistulae morales ad lucilium* (R. Campbell, Trans.). England: Penguin Books.
- Seneca (2021). *De Providentia: Tanrısal öngörü*. İstanbul: Alfa.
- Spadafora, D. (1990). *The idea of progress in eighteenth century Britain*, New Haven & London: Yale University Press.
- Spencer, H. (1981). *The man versus the state*. Indianapolis: LibertyClassics.
- Swingewood, A. (1998). *Sosyolojik düşüncenin kısa tarihi*. Ankara: Bilim ve Sanat.
- Türkeş, M. (2008). Küresel iklim değişikliği nedir? temel kavramlar, nedenleri, gözlenen ve öngörülen değişiklikler. *İklim Değişikliği ve Çevre*, 1, 26-37.
- Vincentius of Lerins (1915). *The commonitorium of vincentius of lerins*. A, J. Mason (Ed.). D.D, Cambridge University Press.
- World Bank Group, (2021) Climate change action plan: 2021-2025 supporting green, resilient, and inclusive development. Washington: The World Bank Group. Erişim adresi: <https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/19f8b285-7c5b-5312-8acd-d9628bac9e8e/content>
- World Health Organization (2019). Who health and climate change survey report: tracking global progress. Erişim adresi: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/329972/WHO-CED-PHE-EPE-19.11-eng.pdf?ua=1>

Wöhrle, G. (2009). *Die Milesier: Thales*. Berlin: De Gruyter.

Xenophanes (1983). *Die fragmente* (E. Heitsch, Trans.). München und Zürich: Artemis Verlag.

Xing, B. & Marwala, T. (2017). Implications of the fourth industrial age for higher education. *The Thinker*. 73, 10–15.

Yayla, A. (2015). *Siyaset bilimi*. 2. Baskı, Ankara: Liberte.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2008). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Yıldırım, C. (1999). *Bilimin öncüleri*, İstanbul: TÜBİTAK.

AYDINLANMACI MUTLAKİYETİN ÖZEL BİR TÜRÜ OLARAK JOSEPHİNİZM VE JOSEPH FREIHERR VON SONNENFELS'İN JOSEPHİNİZM'E KATKISI

M. Tacettin KUTAY¹

Öz

Bu çalışma, günümüz Avrupa toplumunu, siyasal sisteminden sosyal kurumlarına varıncaya dek derinden etkilemiş olan Aydınlanmacı Mutlakiyet ve Aydınlanmacı Mutlakiyet'in Avusturya'da uygulamaya konmuş otantik türü olan Josephinizm hakkındadır. Josephinizm, Kutsal Roma Germen İmparator'u II. Joseph'in hayata geçirdiği reformları ifade eden bir terimdir ve gerek Katolisizm'e gerekse Devlet-Kilise ilişkilerine atfettiği özel anlam ile çağdaş Aydınlanmacı Mutlakiyet tatbikatlarından ayrılmaktadır. Joseph Freiherr von Sonnenfels, Josephinizm'in önde gelen fikir babalarından biri olarak, modern devletin yeniden yapılanmasında, bürokrasinin oluşumunda, Devlet-Kilise ilişkilerinin yeniden tanziminde ve sosyal ilişkilerin aydınlanmacı esaslara göre düzenlenmesinde önemli rol oynamıştır. Sahip olduğu bu ehemmiyete rağmen, ne Josephinizm ne de Sonnenfels hakkında Türkçe yayınlanmış müshahas bir eser bulunmamaktadır. Çalışmamızın amacı, Josephinizm kavramının ayırıştırıcı özellikleri ile Sonnenfels'in Josephinizm döneminde oynadığı role atıfta bulunmaktır. Makalede ayrıca II. Joseph'i bu Josephinist reformlara sevk eden unsurlar arasında, İmparator'un bireysel dindarlığı, Katolik Kilisesi-Avusturya ilişkilerinin tarihsel ve kültürel bütünlüğü, çok kültürlü bir imparatorluk olan Habsburg Monarşisi'nin merkezileşmeye olan ihtiyacı vurgulanmıştır

Anahtar Kelimeler: Avusturya, Aydınlanmacı mutlakiyetçilik, Josephinizm, Sonnenfels, Din devlet ilişkileri

JOSEPHINISM AS A SPECIAL TYPE OF ENLIGHTENED ABSOLUTISM AND JOSEPH FREIHERR VON SONNENFELS' CONTRIBUTION TO JOSEPHINISM

Abstract

This study is about Enlightened Absolutism, which has profoundly influenced contemporary European society, from its political system to its social institutions, and Josephinism, the authentic version of Enlightened Absolutism implemented in Austria. Josephinism is a term that refers to the reforms implemented by the Holy Roman German Emperor Joseph II and is distinguished from the Enlightened Absolutism of his contemporaries by the special meaning it attributed to both Catholicism and State-Church relations. Joseph Freiherr von Sonnenfels, as one of the leading ideologues of Josephinism, played an important role in the restructuring of the modern state, the formation of the bureaucracy, the reorganisation of state-Church relations and the regulation of social relations according to Enlightenment principles. Despite its importance, there is no specific work published in Turkish on either Josephinism or Sonnenfels. The aim of our study is to refer to the distinctive features of the concept of Josephinism, to refer to the role played by Sonnenfels during the period of Josephinism and to identify the individual characteristics that led him to this goal.

Keywords: Austria, Enlightened absolutism, Josephinism, Sonnenfels, Relationships between religion and state.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Türk-Alman Üniversitesi, kutay@tau.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2745-5051.

Başvuru Tarihi (Received): 16.03.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 25.04.2024

Giriş

18. Yüzyıl siyasi tarihinin en önemli konularının başında hiç şüphesiz Aydınlanmacı Mutlakiyetçilik gelmektedir. Etkileri Prusya'dan Rusya'ya, İsveç'ten İtalya'ya kadar uzanan bu dünya görüşü, 30 Yıl Savaşları sonrası oluşan Konfesyonelist Avrupa'nın içine girdiği krizden çıkış yolu olarak görülmüş, çağdaşları tarafından "olabilecek en üstün sistem" olarak kabul edilmiştir. Aydınlanmacı Mutlakiyetçiliğin, günümüz Avrupasının sosyal, siyasi kültürel yapısının oluşumundaki yoğun etkisi, kısa süreli bir dönemin görüşü olarak tarihe geçmesine rağmen, bıraktığı kalıcı bir mirası gözler önüne sermektedir. Modern hayatın ayrılmaz parçaları olan okul, hastane, bakımevleri, mahkeme, kültür-sanat merkezleri gibi kurumların temeli bu dönemde atılmış; devletler kurdukları seküler kurumlar aracılığıyla Kilise'nin elindeki yetkileri bu kurumlara devretmişlerdir. Aydınlanmacı Mutlakiyetçiliğin en özgün tatbikatı olan Josephinizm, Avusturya tarihini ve toplumunu şekillendirmiştir. Josephinizm'i Aydınlanmacı Mutlakiyetçiliğin diğer formlarından farklı kılan en önemli özelliği, Habsburg Monarşisinin Kilise ile kurduğu özel ilişkidir. Söz konusu sistem, gelişimini yalnızca saray çevresinde gerçekleştirilmemiş; aksine dönem elitleri, kültür-sanat ve düşünce adamları Josephinizm'in inşasında ve hayata geçirilmesinde önemli rol oynamıştır. Josef Freiherr von Sonnenfels, Josephinizm'in gelişiminde en önemli rol oynayan figürlerden biri olarak temayüz etmiştir.

Sonnenfels, 25 Nisan 1817'de vefat ettiğinde, ardında siyaset, hukuk, edebiyat, tiyatro, felsefe alanlarında telif ettiği yüzlerce irili ufaklı eser, ders notu, konuşma metni bırakmıştır. Sarayda, Viyana Aristokrasisinde, üniversitede ve tiyatrodaki sahip olduğu ayrıcalıklı konum sebebiyle Sonnenfels'in salon konuşmaları ve üniversite dersleri dahi kayda alınarak günümüze intikal ettirilmiştir. Mezû eserler günümüzde Avusturya Milli Kütüphanesi (Österreichische National Bibliothek ÖNB) tarafından dijital ortama aktarılmış, orijinal versiyonları, ikincil kaynaklara ihtiyaç bırakmaksızın, Sonnenfels ve Josephinizm hakkında çalışma yapmak isteyenlerin rahatça ulaşabileceği şekilde hizmete sunulmuştur. Sonnenfels, içinde bulunduğu tartışmalar ve ortaya koyduğu eserlerle, Josephinizm'in ruhunu yorumlamak isteyenler için çağdaşlarının hepsinden daha velut bir isimdir. Öte yandan, Sonnenfels'i ilgi çekici kılan bir diğer husus da sahip olduğu şahsi hususiyetlerdir: Asiller eliyle vaftiz edilmiş bir Yahudi, bir Mason, devrin en önde gelen illuminatı, elitizmin vitrin figürü ve sonradan asiller sınıfına dâhil edilmiş sonradan olma bir Avusturya asilidir. Büyük Friedrich'in, Çariçe Katarina'nın ve İmparator II. Joseph'in reformlarına tanıklık etmiş, Fransız İhtilali'ni uzaktan da olsa dehşetle yaşamış, Napolyon Bonapart'ın ve Bonapartizm'in etkilerini gözlemlemiş; bütün bu hadiselerle reaksiyon geliştirmiştir. İlaveten, II. Joseph'in reformlarını gözlemlemekle kalmamış, söz konusu reformlara bizzat şekil vermiş ve oluşturulan yeni yapının mimarları arasında yer almıştır. Bu sebeple, çalışmamızda, Aydınlanmacı Mutlakiyet ve Josephinizm kavramlarına ilaveten Sonnenfels'in kısa biyografisine ve Josephinizm'e katkısına yer verilmektedir.

1. Aydınlanmacı Mutlakiyet ve Josephinizm

Aydınlanmacı Mutlakiyetçilik, 18. yüzyılda gelişen Aydınlanmacılık ile Mutlakiyetçiliğin birleşimi olarak tanımlanabilecek; idari, felsefi (Schneiders, 1985) ve sosyal bir akımdır. Bu döneme kadar geleneksel olarak tanrısal yetkiyle donatılmış olan ve asiller ile halk arasındaki ilişkiyi düzenleyen Kral, artık "Devletin İlk Hizmetkârı" olarak tanımlanmaktadır (Reinalter, 2005, s. 77). Bu tanım, Aydınlanmacı Mutlakiyet'in karakterini ortaya koymasına bakımından belirleyicidir ve Prusya İmparatoru Büyük Friedrich'in kendisini Fransa Kralı XIV. Louis ile mukayesesine neticesinde ortaya çıkmıştır.

Frederich, XIV. Louis'nin "L'État c'est moi" (Devlet Benim) sözüne, "Ich bin der erste Diener des Staates" (Ben devletin ilk hizmetkârıyım) sözüyle karşılık vermiş, kendisini aynı zamana Antimachiavel olarak tarif etmiştir. Henüz 24 yaşında genç bir prensken, Fransız filozof Voltaire ile mektuplaşmalarında bu tanımı kullanan Friedrich (Theodor, 1864, s. 46), Thomas Hobbes'un

devlete yaklaşımını ön plana çıkarmıştır. Hobbes'a göre hükümdar, devletin kaderine "Tanrı'nın lütfu" ile değil; prensleri ve tebaayı, bütünün refahına katkıda bulunmaya zorlayan ve geri alınamaz bir toplumsal sözleşme uyarınca karar vermelidir. (Reinalter, 2005, s. 243). Freiderich'in, gelecekte "Büyük" olarak anılmasını neticelendiren bir büyük reform bu kabul sonunda ortaya çıkmıştır. Artık Prusya devleti, halkın refahını birinci ve en önemli ülkü olarak görmektedir; dolayısıyla gerek idari gerekse iktisadi reformlar devlet aygıtını bu hedefe yöneltecek şekilde hayata geçirilmelidir. Büyük Friedrich uzmanı, tarihçi Jürgen Ziechmann, söz konusu reformların ferdi hayatta da büyük ve müspet yenilikleri beraberinde getirdiği vurgusunu yapar. Ziechmann, Berlin Aydınlanması gibi devlet tarafından tehdit olarak algılanması muhtemel akımlar'ın en ufak bir şekilde engellenmediğini ve vatandaşların, yasalarca engellenemeyecek doğal hakları olduğu fikrini ortaya koyan "Tabii Hukuk" (Naturrecht) kavramının yaygınlaştığını vurgular. Hatta dönemin doğal hukuk tartışmalarına karşı büyük ilgi duyan filozof karakterli Friedrich, anayasa hukuku üzerine yazdığı son eseri olan "Lettres sur l'amour de la patrie..." (1779) adlı eserinde "doğal hukuk" fikrini açıkça benimsediğini ortaya koymuştur (Reinalter, 2005, s. 243). Büyük Friedrich'in sağladığı bu özgürlük ortamında Aydınlanma'nın tabiatına yönelik tartışmalar yoğunlaşmış, 1783 yılında aylık Berlinische Monatsschrift dergisinde yayınlanan makaleler yoluyla, teolog Johann Friedrich Zöllner ile Immanuel Kant arasında Aydınlanma fikri üzerine tartışmalar yürütülmüştür. Kant, "Was ist Aufklärung?" (Aydınlanma Nedir?) isimli makalesinde Aydınlanmayı şu şekilde tarif etmiştir:

"Aydınlanma, insanın kendi yarattığı olgunlaşmamışlıktan çıkışıdır. Olgunlaşmamışlık, kişinin aklını bir başkasının rehberliği olmadan kullanamamasıdır. Bu olgunlaşmamışlığın nedeni anlayış eksikliği değil, bir başkasının rehberliği olmadan onu kullanma kararlılığı ve cesareti eksikliği ise, bu olgunlaşmamışlık kendi kendine oluşur." (Kant, 1999, s. 3)

Bir yanda Aydınlanma diğer yanda Tabii Hukuk üzerine sürüp giden tartışmalar, vatandaşların, Kilise yahut devlet tarafından ortaya konulan yasalar tarafından ihlal edilemez hakları olduğu, aklın önderliğinin Kilise'nin önderliğine yeğ tutulduğu yeni bir zihnin kadim zihinle yer değiştirdiği bir reform ortamını doğurmuştur. Yeni hükümdar tarifi, ilahi kral geleneğinin tam tersi karakterde olmakla birlikte; devlet yönetiminde Mutlakiyet sistemi bu dönemde henüz sorgulanmaya başlamamıştır. İşte Aydınlanmacı Mutlakiyet, böyle bir ortamda ortaya çıkmış, dönemin ruhunu yansıtan bir rejimdir.

Aydınlanmacı mutlakiyetçilik, literatüre genel olarak 18. yüzyılda Fransız egemenliği dışında ortaya çıkan bir mutlakiyetçilik biçimi olarak geçmiş, Fransız Mutlakiyetçiliğinin "ilahi kral" karakteri ile Fransız Aydınlanmacılığının uzlaşmaz yapısı, Fransız tipi bir Aydınlanmacı Mutlakiyetçilik fikrinin ortaya çıkışına mâni olmuştur. Buna karşın, Aydınlanmacı Mutlakiyet fikri, Avusturya'dan İspanya'ya, İsveç'ten İtalya'ya kadar neredeyse bütün Avrupa'da etkili bir fikir olmuştur (Reinalter, 2005, s. 15-102). Bununla birlikte Aydınlanmacı Mutlakiyet, özellikle Alman topraklarında, özellikle de büyük imparatorluklar olan Prusya ve Avusturya Habsburg Monarşisinde ve Rus Çarlığı'nda büyük iştiyakla benimsendi. Mezkûr ülkelerin yöneticileri bir yandan mutlakiyetçi idareyi güçlendirirken diğer yandan Aydınlanmacı reformları kendi karakterlerine uygun şekilde hayata geçirdi. Prusya'da Büyük Friedrich, Avusturya'da İmparatoriçe Maria Theresa ve oğlu İmparator II. Joseph, Rusya'da Çariçe Büyük Katerina, 18. yüzyılın ikinci yarısında Aydınlanmış Mutlakiyetçiliğin en önemli temsilcileri olarak temayüz etmiştir. Mezkûr isimler, birbirlerinden etkilendikleri şüphesiz şekilde, vatandaşlarını kendi takdirleri uyarınca değil, halkın ve ülkenin iyiliğini amaçlayarak aklın ilkelerine göre yönettiklerini ifade etmiştir. Reformlar yoluyla, sosyal krizlerin üstesinden gelmek; buna mukabil aklın, bilimin üstünlüğünü sağlayarak, kültür ve eğitimi halka indirgeyerek imtiyaz olmaktan çıkarmak, üretimi ve ticareti teşvik ederek refahı yaygınlaştırmak ve halkın mutlak güvenliğini sağlamak Aydınlanmacı Mutlakiyetçilerin temel ilkeleri olmuştur (Reinalter, 2005, s. 77-79). Her

ne kadar söz konusu isimler, Aydınlanma fikirlerinden etkilenerken devleti, tebaasının refahı esas alınarak, yeniden örgütlenir kılmaya gayret etmişlerse de, mutlakiyetçi yaklaşım, söz konusu yeniden örgütlenme hareketleri esnasına sorgulanmamıştır. Aksine monarklar, kendilerini kamu yararının koruyucusu olarak tanımlamışlardır.

Avusturyalı tarihçi ve Josephinizm hakkında yazılmış en muteber eserlerden olan "Josephinismus. Zur geistigen Entwicklung Österreichs im achzehnten und neunzehnten Jahrhundert" kitabının yazarı Fritz Valjavec, eserinde Aydınlanmacılığın ve Aydınlanmacı Mutlakiyetin Avrupa'daki etkisi hakkında şu tespitlerde bulunmaktadır:

"Aydınlanma ve ona dayanan akımlar sadece mezhepsel kültürel sınırları ortadan kaldırmakla kalmamış, aynı zamanda Kıta'nın bireysel kültürel manzaralarını da birbirine yaklaştırmıştır. Bununla birlikte, o dönemin entelektüel gelişimi de ulusal ve bölgesel değişikliklere uğramıştır. Aydınlanmanın yükselişiyle birlikte Avrupa'da giderek daha belirgin hale gelen tüm entelektüel ortaklıklara rağmen, bunlar ülkeden ülkeye ve halktan halka kendi özel karakterlerini kazanmıştır. Avrupa'nın büyük bölümünde 18. yüzyılın sonlarından itibaren ulusal bilincin uyanması bu farklılaşmaya özel bir tat katmış ve bir yanda beyaz halkların giderek düzleşen kültürü ile diğer yanda değişen siyasi ve entelektüel istekleriyle ulusal hareketler arasında bugün de esasen kesintisiz devam eden gerilimler yaratmıştır." (Valjavec, 1945, s. 1)

"Aydınlanmacı Mutlakiyetçilik" terimi bilimsel terminolojiye Wilhelm Georg Friedrich Roscher tarafından kazandırılmıştır. Roscher 1847'de üç yönetim biçimine ilişkin doğal teorinin ana hatlarını çizerken, ilk olarak II. Philip (1527-1598) dönemindeki erken dönem "İnanç Mutlakiyetçiliği"ni, akabinde XIV. Louise'nin "Saray Mutlakiyetçiliği"ni ve son olarak Büyük Friedrich'in "Aydınlanmış Mutlakiyetçiliği"ni mukayese etmiştir. Roscher'in "aydınlanmış mutlakiyetçiliği", Almanca tarihçiler arasında, Diderot (1773 civarı) ya da Le Mercier de la Rivière'in (1766 civarı) çağdaş "despotisme juste et éclairé" ya da "despotisme légal" terimine dayanan daha eski "despotisme juste et éclairé" ya da "despotisme légal" terimine üstün gelmiştir. Le Mercier de la Rivière (yaklaşık 1766), 'aydınlanmış despotizm' terimi yerleşmiştir. Buna karşın "despotizm" tanımının negatif çağrışımı, Aydınlanmacı Despotizm teriminin yaygınlaşmasına mani olmuş, Aydınlanmacı Mutlakiyetçiliği, olumlayanlar tarafından "mutlakiyetçilik" kavramı özellikle vurgulanmış, Roscher'in katkısıyla kavram yaygınlaşmıştır. (Borgstedt, 2004, s. 21)

Josephinizm terimi ise -ideolojik çağrışımlarından soyutlandığında- Aydınlanmacı Mutlakiyet'in, II. Joseph ile sınırlı olmamak kaydıyla, Avusturya versiyonu olarak anlaşılmıştır. Ancak Josephinizm terimi nadiren ideolojik bağlam dışında kullanılmış ve Joseph bir dizi Avusturya siyasi ve kültürel olgusunu sembolize eder hale gelmiştir. Nitekim Leslie Bodi'nin Josephinizm kültürüne dair "Avusturya'nın modern öz kimliğinin oluşumunda ve monarşinin ardılı devletlerin ulusal geleneklerinin gelişiminde önemli bir rol oynadığı" vurgusu bu tespitimizi doğrular mahiyettedir. (Bodi, 1995, s. 10)

Josephinizm terimi 19. yüzyıl boyunca çok farklı biçimlerde yorumlanmıştır. Bu farklı yorumlar (analiz yapılırken) devletin kendi ile ilgili öz imajını oluşturmadaki rolüne atıfla analiz edilmelidir. Heindl burada iki yorumu ön plana çıkarmaktadır: Bir yanda (olumsuz) bir söylene başlatan Habsburg Hanedanı'nın ve Katolik Kilisesi'nin yorumu; diğer yanda bu olumsuz imaja olumlu görüşlerle karşı çıkan liberalizm ve sosyalist akımların, her şeyden önce eğitilmiş devlet bürokrasisinin yorumudur. Bu iki yorum, geleneksel yapıları ve değişime karşı aldıkları pozisyon ile birbiriyle çatışır vaziyetteki iki duruşun farklılık arz eder iki yorumudur (Heindl, 2016, s. 99).

Joseph ve Aydınlanma, kamu hizmetinin geliştirilmesi yoluyla modern devletin temellerini atmış olduğundan, devlet pratiğinin taşıyıcıları olan memurların devlete ilişkin kültürel ve siyasi anlayışlarının şekillenme süreci dikkate değerdir. İmparator, Habsburg Monarşisinin temel

sorununun, idaresi altındaki topraklara sari, merkezi bir yönetim anlayışının olmayışı olduğu tespitinde bulunmuştur. Bu sorunu izale edebilmek için, kendi dönemine kadar ancak Avusturya içinde yapılmış olan bürokrasiyi geliştirmeyi ve İmparatorluğun tüm topraklarına yaymayı amaçlamıştır (Lee, 1984, s. 188). Meslek olarak memurluk ilk olarak Joseph II ve kendisinin tatbik ettiği Aydınlanmacı Mutlakiyet rejimi tarafından oluşturulmuş, devlet kendi organizmasının hücrelerini bu süreçte var kılmaya başlamıştır. Kamu hizmetinin gerçek ihtiyaçlarının günlük olarak memurlar tarafından karşılanmasına yönelik gereksinim ve Joseph'in bunu Mutlakiyetçilik çerçevesinde gerçekleştirme hedefi, devletin kendine sadık bir sınıf oluşturmasıyla sonuçlanmıştır. Bir yandan böyle bir sınıf meydana getirilirken diğer yandan toplumun her kesimini kapsayacak zihniyet dönüşümünün temelleri atılmıştır.

1742 – 1791 arasında yayımlanan 172 yönetmelik (Verordnung) ile hukuk sistemi, okul sistemi, idare ve iktisadi sistem, Kilise sistemi, manastır sistemi, cenaze sistemi, sağlık sistemi, hatta hayır işleri ve ziyaret (Pilgerfahrt) gibi toplumsal ve bireysel hayatı derinden değiştiren reformlar yapılmıştır (Klueting, 1995). Merkantilist fikirlerin sosyal sahada giderek daha hâkim olduğu bu dönemde yapılan reformların temel motivasyonlarından birisi de, ekonomik gelir, kar-zarar hesapları olmuştur. Öyle ki, aşağıda manastırlarla ilgili Papa'ya yazdığı mektupta da görüldüğü üzere, II. Joseph ekonomik durumu göz önünde bulundurduğunu ve bunu reform hesaplarına dâhil ettiğini gizlememektedir. 13 Eylül 1784 tarihinde yayımlanan *Cesetlerin Defni Hakkında Yönetmelik*'te geçen şu ifadeler Josephinist reformların ruhunu anlamak bakımından dikkat çekicidir:

“Cenazenin defninden maksat, cesedin çürümesinin mümkün olduğu kadar çabuk gerçekleşmesini sağlamaktan başka bir şey değildir. Ancak cenazelerin tabut içinde defnedilmesi, bu amaca uygun düşmemektedir. Bu sebeple, şu andan itibaren tüm cesetlerin iz bırakmayacak keten çuvallara konularak gömülmesi emredilmektedir. Tabutlardan tasarruf etmek amacıyla her kilise, nüfusa uygun sayıda ve çeşitli büyüklüklerde iyi yapılmış cenaze sandıkları temin edecek ve bunlar ücretsiz olarak halkın kullanımına sunulacaktır. Cenaze yakınları arasında kendi cenaze sandıklarını temin etmek isteyenler bunu yapmakta serbesttir; ancak cenazeler asla sandıklarla birlikte toprağa konulamaz, sandıklar tekrar çıkarılmalı ve başka cenazeler için kullanılmalıdır. (Klueting, 1995, s. 352)”

Josephinizm'i sadece Aydınlanmacı Mutlakiyetçiliğin Avusturya versiyonundan ibaret bir kavram olarak görmek hatalı olacaktır. Özellikle Kilise ile ilişkilerinde çağdaşı aydınlanmacıların öteleyici tutumundan farklı bir tutum sergileyen II. Joseph'in bu duruşu Valjavec'e göre, İmparator'un şahsi dindarlığı sebebiyledir (Valjavec, 1945, s. 15). Joseph, saltanatının son yıllarında, devlet kilisesini sağlamlaştırmayı amaçlayan bir dizi kararname yayınladı. İmparator'un sadece reform yapmak değil, aynı zamanda Kilise'yi ve Katolisizm'i korumayı amaçladığı aşikârdır. Aydınlanmacıların radikal taleplerinden rahatsız olan II. Joseph bir taraftan aydınlanmacı fikirlere belli bir alan açarken diğer yandan, bunların taleplerinin kontrol edilemez seviyelere ulaşmasından endişe etmiştir. Bu amaçla İmparator özellikle Fransız İhtilali'nin etkilerinin Avusturya'da da hissedilmeye başladığı 1785'ten itibaren, geleneğe güçlü şekilde vurguda bulunan önlemler almıştır (Valjavec, 1945, s. 16). Devlet ile Kilise arasındaki ilişkilerin bizzat İmparator eliyle tanzim edilmiş olması Josephinizm'in karakterini ortaya koyması bakımından önemlidir ve Prusya ile Avusturya arasındaki farklılığın ortaya çıktığı en önemli husustur. Bu noktada Avusturya'nın Katolisizm, Katolisizm'in de Avusturya açısından ne kadar önemli olduğunun altı çizilmelidir.

Avusturya bir yandan Viyana'da iki kere direndikleri Türklere karşı Hristiyanlığın koruyucusu olarak tüm Hristiyanlık âleminde haklı bir övünce sahipken (Heiss, 2016, s. 38) diğer yandan 30 Yıl Savaşları'nda Katolik Birliği'nin ve Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'nun başı olarak Katolik âleminde ön plana çıkmıştır (Lexikon der Geschichte, 2005, s. 693). Bu vesileyle, özellikle

büyümekte olan Prusya'ya karşı, mezhep birliğini vurgulamak ve günümüz Almanyasındaki Katolikleri kendi safında tutmak Avusturya'nın geleneksel politikası olagelmıştır. Bu sebeple II. Joseph, başta Papa olmak üzere Katolik Kilisesi'nin ileri gelenlerini incitmemeye özen göstermiştir. Temmuz 1784 tarihinde Papa'ya gönderdiği mektupta bir yandan yaptığı Kilise reformlarını izah ederken diğer yandan Papa'nın rızasını ve gönlünü almaya çabaladığı görülmektedir:

“Hiçbir faydası bulunmayan manastırları ve bunlardan daha faydasız olan keşişlik kurumlarını lağvetmiş bulunmaktayım. Bunlara ayrılmış fonları, yeni cemaat kiliselerine ve daha iyi eğitim veren okullara sarf edecek; memurlarımın idari hizmetlerinin yanında yeni maddi olanaklar ile de söz konusu hizmetlerin gelişimine katkıda bulunacağım.

Zat-ı Akdesleriniz, sarf etmiş olduğum bunca övgüye değer gayreti direkt benden öğrenirlerse razı geleceklerine olan inancım tamdır. Buna mukabil, Roma'da karanlığın sürmesini ve malumatların yanlış aksettirilmesini arzu edecek kötü niyetliler olduğu muhakkaktır. (Ritter, 1934, s. 1)”

Yine, Katolik ayin formu *Rituale Romanum*, Josephinist reformlar sürecinde katıyen dokunulmayan sahalarda başında gelmektedir. Joseph, 1786'da, bir sansürçünün *Rituale Romanum*'da değişiklik yapma önerilerine karşı son derece sert bir tavır koymuştur. "Rasyonalistler" bile ayinin "iyi ve esaslı olması için" Katolik formunu muhafaza etmesi gerektiğini kabul etmek zorundaydılar; zira *Rituale Romanum*, Josephinist devrimlerle amaçlanan, devletin merkezileşmesine hizmet eden bir gelenektir. *Rituale Romanum*'a karşı girişilen her türlü mücadele, devletin merkezileşme hedefini sabote edeceği için "tehlikeli talepler" cümlesinde zikredilmiştir. (Valjavec, 1945, s. 16).

II. Joseph Aydınlanma'ya inanan ve bu fikri dönüşüme açan bir kimse olsa da, Aydınlanmacıların eylemlerinden ve taleplerinden rahatsız olmuş, bunları tehlikeli bularak endişeye kapılmıştır. İmparator, 1788'de akademiye yolladığı tamimde, öğretim kadrosuna yazılarında veya öğrencilerle kişisel ilişkilerinde Kilise'nin öğretileriyle çelişen ilkeleri tartışmamaları konusunda kesin talimatlar vermiştir. 1789'da, birkaç yıl önce açıkça izin verilen, öğrencilerin halka açık eğlence ve tiyatro gösterilerine katılımına getirilen kısıtlama da daha az önemli değildir. Ancak radikal aydınlanma eğilimlerine karşı tavır alan sadece imparator ve kilise muhalefeti değildir. Josephinist'ler arasında da 1786'dan itibaren eleştirel sesler duyulmaya başlanmış; hatta aydınlanmacı çevreler, İmparator'un Masonluğu sınırlamasını coşkuyla karşılamıştır (Valjavec, 1945, s. 17).

Avusturya Monarşisinin Mutlakiyete ve Aydınlanmaya yaklaşımı ise devletin çıkarı esas kabul edilerek şekillendirilmiştir. Monarşinin iktidar alanını sorgulayan ve sistemi tehdit eden fikirler ilerlemeci oldukları varsayılsalar dahi aşırı ve tehditkâr görülmüştür. Kaiser II. Joseph'in Aydınlanma karşısında ortaya koyduğu bu nev-i şahsına münhasır tutum, ölümünden sonra aydınlanma karşıtı çevrelerde sorgulanmasına ve pek çokları için kötü yönetimin sembolü olarak görülmesine sebebiyet vermiştir. Siyasi çalkantılar, Napolyon Savaşları, Sekülerizasyon, Konkordat, Aydınlanma, Reform, Modernleşme gibi yeni siyasi ve ulusal fikirlerle kendine güveni sarsılan Habsburg Hanedanı, kendi içinde yeni bir yönelim arayışına girmiştir. Bu yenilik arayışı sürecinde, özellikle Josephinizm döneminde alınan bir takım kararlar ve hayata geçirilen bir takım uygulamalar radikal şekilde terk edilmiştir. Bu itibarla, bizzat devlet tarafından resmi olarak desteklenen Karşı-Aydınlanma hareketi ortaya çıkmış ve Mart 1848 devrimine kadar Avusturya içinde öncelikli olmuştur. 1848 Devrimi'ne gelindiğinde ise birçok devlet memuru anayasal ve liberal isteklerle öne çıkmıştır. Liberal partiler, fikirlerinin sembolik figürü olarak II. Joseph'i alenen keşfetmiştir. Bu, 1850'lerin mutlakiyetçi devlet döneminde Aydınlanma etiğine ve anayasa hukukuna şiddetle karşı çıkan Eğitim Bakanı Kont Leo Thun-Hohenstein'in etrafındaki Katolik

reformcular için bir işaret olmuştur. Doğal hukuku "ilahi yasaların vahyine karşı vücut bulmuş bir isyan" olarak adlandırmışlar ve Avusturya'da sözde hüküm süren "ruhun özgürlüğüne" karşı çıkmışlardır. Üniversitelerde doğal hukukun egemenliği ve resmi makamların yozlaşmış Kantçılığı, öğrencileri ve daha sonra devlet memurlarını, Tanrı tarafından amaçlanan ve kurulan kurumları, devleti ve Kilise'yi desteklemek için temelde işe yaramaz hale getirmiştir. Devletin bir sözleşmeden kaynaklandığına dair tehlikeli teori ve "insanın doğuştan gelen hakları" doktrini özellikle zararlı olarak görülüyordu (Leander Fillafer, 2001, s. 381).

İki akımın gelenekleri, Aydınlanmacı Mutlakiyetçilik ve Karşı-Aydınlanma, monarşinin sonuna kadar (ve sonrasında) sürmüş olan ideolojik ve siyasi tartışmaları karakterize etmektedir. Bodi içeriği çok az değişmiş olan Karşı-Aydınlanma ile Josephinizm'in "bürokratik rasyonalizasyon ile geleneksel inançlar ve yaşam biçimleri, devlet vatanserverliği ile dilsel milliyetçilik, eleştirel kamuoyu ile otoriter baskı arasındaki çatışmalar" suretinde tekrar tekrar patlak verdiği yorumunu yapar (Bodi, 1995, s. 20-21). Söz konusu gelenekler ve bunlar arasındaki yarıma, örneğin konkordat, liberal okul ve evlilik yasaları, federalizm ve merkezîyetçilik ve ulusal ayrılıkçı arzular gibi siyasi anlaşmazlıklarda açıkça teşhis edilebilir hale gelir.

Bu çatışmaları yönetmek zorunda olan yüksek devlet bürokrasisi, çözüm bulma çabalarında Josephinen mirasa bağlı kaldığını göstermiştir. Tüm çatışmalarda, bürokrasinin ulusal parçalanmaya karşı devleti anayasal bir bütün olarak korumakla ilgilendiği ve bu nedenle, bürokratikleşmiş idari uygulama kendi mantığıyla zaman zaman farklı bir izlenim verse de, gerekirse merkezileşmeyi ve hatta muhtemelen (ılımlı) modernleşmeyi, devlet kiliseciliğini ve refahı savunduğu açıkça ortaya çıkmıştır. Ancak prensipte reform isteği demokratikleşme çabalarını kapsamamıştır. Bürokrasinin inancı ve talebi yukarıdan reform olmuştur. (Bodi, 1995, s. 21).

2. Joseph Freiherr von Sonnenfels, Kısa Biyografisi ve Josephinizm'e Etkisi

Von Sonnenfels Josephinizm'in temel karakterlerinden biridir. Buna mukabil, Alman siyaset bilimci Klaus von Beyme, Josef Freiherr von Sonnenfels'i siyaset teorisi tarihinde hak ettiği muameleyi görmemiş, buna karşın Josephinizm döneminin karakteristik özelliklerinin şekillenmesinde etkili olan en önemli figürlerden biri olarak tarif eder (Von Beyme, 2009, s. 171). Öyle ki Sonnenfels, İngiliz reformculuğunun, sivil özgürlükleri minimum kısıtlaması; büyük mülklerin yok edilmesi ile köylülerin özgürleştirilerek üretime yönlendirilmesi gibi taleplerinden etkilenerek Josephinizm'in reform hareketine etki etmiştir. Sonnenfels 1777 tarihli "Versuch über das Verhältnis der Stände" (Mülklerin İlişkisi Üzerine Deneme) adlı analizinde emek ile refahı eşitlediği ve devlet ile vatandaş karşılıklı mesuliyet içinde gördüğü şu yorumda bulunmuştur:

"Her yurttaş, üyesi olduğu devletin idamesine, mülkünün ilişkisine göre elinden geldiğince katkıda bulunmakla yükümlüdür. Öte yandan her yurttaş, bu ilişkiye göre devletten mümkün olan en iyi refahı talep etme hakkına sahiptir. Bu ilişki, devletin vatandaşa, vatandaşın da devlete karşı karşılıklı görev ve haklarının sınırlarını belirler. (Von Beyme, 2009, s. 173)"

Sonnenfels, bir yanda devleti tebaasına karşı mesul görürken; diğer yanda, köklerini Roma İmparatoru Marcus Aurelius'ta bulan "Majesteleri'nin ve naiplerinin hukuk karşısında korunması" fikrini öne çıkararak Mutlakiyetçiliğin hukuki temellerine katkı sağlayan önemli bir hukukçu olarak zikredilmelidir (Czech, 2010, s. 54). Sonnenfels sosyal düzeni en alt tabakadan yönetici sınıfa uzanan bir piramit olarak görmüştür. Montesquieu'nun anayasal fikirleriyle büyük oranda ayrışıyor olmasına rağmen, anayasal hükümeti savunmaktaydı.

Sonnenfels, ayrıca devlet içinde yer alan çeşitli sınıflar arasında ayırım yapmıştır. Ona göre, devlet kapısındakiler üçe ayrılmaktadır: soylular, tüccarlar, imalatçılar ve zanaatkarlar, faydalı sanatçılar gibi devlete doğrudan katkıda bulunan birinci sınıf; din adamları, saray mensupları, askerler, bilim

adamları ve hizmetliler gibi devlete dolaylı olarak hizmet eden ve varlıklarıyla devlete katkıda bulunan ikinci sınıf ve nihayet devletin sırtından geçinen, ancak devlete hiçbir katkı sağlamayan asalak üçüncü sınıf yer almaktadır. Sürekli üretmekte ve çalışmakta olup, devlete en faydalı ve vazgeçilmez vatandaşlar olarak gördüğü köylü sınıfını ise defaatle methetmiştir. Sonnenfels'e göre aşırı sosyal farklılıklar devlet tarafından eşitlenmelidir. Cumhuriyet ve demokrasinin despotizme tercih edilebileceğini vurgulamış, ancak aydınlanmış mutlakiyetçiliği sistemlerin en ehveni olarak kabul etmiştir (Reinalter, 2005, s. 572). İngiliz tarihçi Stephen J. Lee, söz konusu bakış açısının 18. yüzyıl münevverleri arasında oldukça yaygın olduğunu şu şekilde dile getirir:

“Etkili bir fizyokrat olan ve 1774 ile 1776 yılları arasında Fransız maliyesinin genel müdürlüğünü yapan Turgot, bir keresinde, beş yıllık bir despotizmle Fransa'yı özgür kılabileceğini söylemişti. Bu paradoks, on sekizinci yüzyıl filozoflarının, yukarıdan kapsamlı reformlar dayatacak kadar cesur ya da güçlü olmayan herhangi bir rejimle ilgili hayal kırıklığını ifade ediyordu. En iyi başarı ihtimali, güçlerini ellerinde tutarken kendilerini Aydınlanma ile yakından ilişkilendiren yöneticiler tarafından sunuluyor gibi görünüyordu. (Lee, 1984, s. 187)”

Lee'nin 18. yüzyıl açısından karakteristik olarak gördüğü bu fikriyatın ve Josephinizm'in önde gelen isimlerinin başında gelen Sonnenfels'in zihin dünyasını anlamamanın yolu, sadece dönem şartlarını yorumlamaktan geçmez, aksine Sonnenfels'in köklerini ve hayat sergüzeştini anlamamanın zaruri olduğu da muhakkaktır.

Joseph Freiherr von Sonnenfels, iki kuşaktır Brandenburg'ta yaşayan bir Yahudi ailenin ikinci çocuğu olarak 1733 yılında Avusturya'nın Macaristan sınırındaki Nikolsburg şehrinde dünyaya gelmiştir. Dedesi, Berlinli bir haham ailesine mensup olan Michael Chossid, 1715-1725 yılları arasında Brandenburg Hahambaşılığı yapmış, müteşerri tutumu sebebiyle kendisine Michel der Fromme (Sofu Michael) lakabı verilmiştir (Kopetzky, 1882, s. 1). Sonnenfels'in babası Perlin Lipmann, eğitimini İbrani dili uzmanı olarak tamamladıktan sonra belirsiz nedenlerle Berlin'den ayrılmış ve Avusturya'ya gitmiştir. Lipmann ailesi, yeni ikamet yeri olarak, Prens Dietrichstein'in Yahudilere hoşgörü gösterdiği Nikolsburg'u seçmiştir. Perlin Lipmann burada, sahip olduğu İbranice bilgisi sayesinde Piarist keşişleriyle irtibata geçmiş, kendilerine Kitab-ı Mukaddes'i yorumlamada yardımcı olacak İbranice eğitimi vermiştir. Bu esnada, kabiliyetleriyle Prens'in dikkatini çekmiş ve vaftiz olması şartıyla, kendisine yeni kariyer imkânları sunulmuştur (Karstens, 2011, s. 26). Lipmann, 18 Eylül 1735 tarihinde, üç çocuğuyla birlikte vaftiz olmuş, Alois Wiener adını almıştır. Buna mukabil karısı vaftiz olmayı reddetmiş ve ölünceye dek Musevi inancına bağlı kalmayı tercih etmiştir (Kopetzky, 1882, s. 2).

Dönemde, vaftiz olarak Hristiyanlığı benimseyenlerin, Katolik bir beyin himayesi altına girmesi esasına dayalı “Vaftiz Patronajı” bir gelenektir. Vaftiz olarak Hristiyanlığı benimseyen Lipmann, yeni adıyla Wiener ve çocukları, Avusturya Maliye Bakanlığında Konferans Bakanı, aynı zamanda Niederösterreich Eyaleti'nin yöneticisi olan Aloys Thomas von Harrach'ın (1669-1742) patronajına girmiştir. Prens von Dietrichstein 1740'ların başında baba Alois Wiener'i hizmetlerine almış ve daha sonra büyük oğlu Karl ile birlikte başkent Viyana'daki sarayında görevlendirmiştir. Wiener'in iki küçük oğlu, Joseph ve Franz ise eğitim masrafları hami von Harrach tarafından karşılanmak şartıyla Piarist keşişlerin okulunda yatılı öğrenime alınmıştır. Patronaj sistemi, çocukların bütün eğitim ve iâşe masraflarını haminin karşılamasını, böylelikle himaye altındaki gençlerin kendilerine bir ömür sadık kalmasını amaçlamaktaydı (Lindner, 1983, s. 8). Joseph ve kardeşi Franz 1745 yılında nihayete eren eğitimlerinin ardından, Viyana'ya, babalarının yanına gitmiş, Joseph burada felsefe eğitimine başlamıştır. Sonnenfels, Nikolsburg Piarist Okulu'nun 1741 tarihli öğrenci defterinde “Josephus Wiener, Parvista Major 7 Yaşında” şeklinde kayıtlı olduğuna göre felsefe eğitimine başladığında 13 yaşlarında olmalıdır (Lindner, 1983, s. 8). Baba Alois Wiener, aynı yıl Viyana Üniversitesi'nden “Magister” unvanı almış, bir yıl sonra

İmparatoriçe Maria Theresia'ya asiller sınıfına kabulü için müracaatta bulunmuş, 20 Eylül 1746 tarihinde “von Sonnenfels” ünvanıyla asiller sınıfına kabul edilmiştir (Kopetzky, 1882, s. 3). Her ne kadar baba Sonnenfels, 1757 yılından itibaren sarayda ve çeşitli devlet kurumlarında mütercim olarak hizmet yürütmüş, 1759 yılında Viyana Üniversitesi'ne profesör olarak atanmış, 1760 yılında vefat eden dostu Heninger'in matbaasını devralarak geniş maddi imkâna kavuşmuş olsa da, bu zamana kadar maddi olarak zor günler geçirmiş, bu durum genç Sonnenfels'i bir yol ayrımına itmiş, genç Joseph çareyi askerlik mesleğine girmekte bulmuştur (Müller, 1882, s. 2). Sonnenfels içine düştüğü müşkül durumu şu sözlerle ifade etmiştir:

“Eğitimim 16. yaşıma kadar durdu. Her ne kadar bu durum benim hatam olmasa da, tüm hayatımı etkileyecek zararlı sonuçları olabilirdi. En çok ihtiyaç duyduğum çağda, disiplinsiz, rehbersiz, babamın ikamet yeri olarak seçtiği bir köyde kendi halime bırakılmıştım [...] Kısa süre sonra bildiğim her şeyi unuttum. İçine düştüğüm bu durumun sebebi, sürekli bir işi olmayan babanın maddi durumunun kötüleşmesiydi. Nitekim babam birkaç yıl sonra kendini [...] tüm mal varlığından yoksun buldu ve ben kendimi desteksiz buldum; tam da desteksizliğin en büyük talihsizlik olduğu yaşta, çünkü bu yaşlarda desteksiz kalmak insanın tüm hayatını etkiler. (Karstens, 2011, s. 28)”

Sonnenfels'in yukarıda yer alan beyanından da anlaşılacağı üzere, babasının asiller sınıfına yükseltilmesi, Sonnenfels ve ailesi açısından ekonomik bir kurtuluşu ve refahı beraberinde getirmemiştir. Sonnenfels bu süre zarfında bir süre, bir manastıra girmeyi ve keşiş olmayı amaçladığını, lakin bu tercihin, o dönemde toplumda adeta salgın gibi yaygın olan bir durum olduğunu ifade etmiştir (Karstens, 2011, s. 29). Ekonomik zorluklarla başa çıkmanın yolunu orduya girmekte bulan Sonnenfels “Hoch- und Deutschmeister Piyade Alayı”nda beş yıl görev yapmıştır. Askerlik hizmeti esnasında onbaşı rütbesine kadar yükselirken babasının özel dersleri ve desteği ile yabancı dil becerilerini de geliştirmiştir. Sonnenfels, askerlik hizmetinden terhis olurken dokuz lisana, en azından yüzeysel olarak hâkim olacak kadar kendini yetiştirmiştir. Baba Sonnenfels'in mali durumu 1754'te düzeldiğinde, oğul Joseph Viyana'ya dönüp eğitimine devam etme imkânını yeniden elde etmiştir. Böylelikle Viyana Üniversitesi'nde hukuk eğitimi almaya, aynı zamanda Yüksek Yargı Bürosu'nda stajyerlik yapmaya başlamış; bununla birlikte, kalıcı ve ücretli bir pozisyon elde etmeyi uzun süre başaramamıştır. Sonnenfels'in müracaatları, başvurduğu pozisyon için fazla eğitilmiş olduğu gerekçesiyle reddedilse de; İmparatorluk Muhafız Alayı'nın muhasebe biriminde bulabildiği küçük rütbeli bir memuriyetle kariyerine başlaması mümkün olmuştur (Karstens, 2011, s. 44-47).

Sonnenfels, görev yaptığı Muhafız Alayı'nda, saray çevresiyle yakın ilişkiler kurmuş, bu vesileyle 1761 tarihinde, henüz 28 yaşındayken “Deutsche Gesellschaft Wien” adlı seçkin, entelektüel bir gruba kabul edilerek burada konuşma yapması istenmiştir (Müller, 1882, s. 7). Bu çevrede tanıştığı General Johann Gottlieb von Petrasch, felsefi ve edebi kabiliyetlerinden etkilendiği Sonnenfels'i, tiyatroyla ilgilenmeye ve yazar olmaya teşvik etmiş; hatta tavsiyesi üzerine Sonnenfels'in İmparator ailesi için kaleme aldığı kısa bir dramının İmparatoriçe'ye takdimini sağlamıştır. Nihayet 1763 yılında, Sonnenfels, sadece maaşlı bir pozisyon değil, aynı zamanda ömür boyu kalıcı bir meslek anlamına gelen iktisat bilimleri profesörlüğüne atanmıştır. Bu pozisyonda, yazılarıyla çok sayıda reformu teşvik etmekle kalmamış, aynı zamanda iç resmi yazışmaların ve gelecekteki devlet memurlarının eğitiminin temeli haline gelen “İş Tarzı Üzerine” (Über den Geschäftsstyl) adlı çalışmasıyla kendi Avusturya ofis tarzını geliştirdi. Öyle ki, Kaiser II. Joseph, 1781 tarihli “*Bundan böyle Sonnenfels, usul ve yazı söz konusu olduğunda Sonnenfels'in görüşlerine başvurulacak, resmi evrak kendisinin uygun gördüğü şekilde tasarlanacaktır.*” tamim yayınlayarak Sonnenfels'i “devlet stilisti” ilan etmiş, günümüze dek devam eden devlet resmi evrak tanzimi sistemini Sonnenfels'in “İş Tarzı Üzerine” (Über den Geschäftsstyl) isimli eserini esas alarak bina etmiştir (Karstens, 2011, s. 228). Sonnenfels, dil becerisi ve biçime olan vukufiyeti

üzerinden dâhil olduğu sisteme ve II. Joseph'in sosyal çevresine, bir hukukçu ve reformatör olarak büyük katkılar sağlamış, Josephinizm'in ve aydınlanmacı mutlakliyetin tüm Avusturya'daki en önemli şekillendiricisine dönüşmüştür. Sonnenfels'in kaleme aldığı "Polis, Tutum ve Finansın Temel İlkeleri. Politit Eğitimin Esasları üzerine" (Grundsätze der Polizey, Handlung, und Finanz. Zu dem Leitfaden des politischen Studiums (3 Teile, 1769–1776) isimli eser, reforme edilen Habsburg bürokrasisinin eğitiminde esas kabul edilen üç eserden birisi olmuştur (Heindl, 2016, s. 100). Tüm bu meşgalelerinin yanında Sonnenfels, edebiyat ve tiyatrodan uzak kalmamış, bu alanlarda da eserler vermeye devam etmiştir.

Sonnenfels'in bundan sonraki hayatı hakkında, dönem kaynaklarında çok daha detaylı malumat bulunmaktadır. Saraya yakınlığının yanında, Josephinizm döneminde yeniden şekillenen Avusturya seçkin sınıfına önderlik etmesi, Sonnenfels'i alaka konusu kılmıştır. Vazifelerine ilaveten, haftalık dergilerde editörlük yapan Sonnenfels, Avusturya'da süreli yayın kültürünün gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. 1765-1767 yılları arasında yayınlamış olduğu "Der Mann ohne Vorurtheil" (Önyargıları Olmayan Adam) adlı haftalık dergiyle Avusturya'da dergiciliğin öncüsü oldu. Öyle ki, Alman edebiyatının öncü isimlerinden Gotthold Ephraim Lessing, 25 Ağustos 1768 tarihinde Christoph Friedrich Nicolai'ye yazdığı mektupta bu dergiden ve öneminden sitayişle bahsetmiş, gelişme aşamasındaki aydınlanmacı ruha olan katkısına vurgu yapmıştır (Godel, 2002). Sonnenfels aynı anda öğretim faaliyetleri ve çeşitli sahalarda kaleme aldığı yazılar ile dönemin en etkili figürlerinden birisi haline gelmiştir. "Über die Abschaffung der Folter" (İşkencenin Kaldırılması Üzerine) isimli eseri bu dönemde büyük etki meydana getirmiştir (Von Sonnenfels J. F., 1785, s. 239). İşkence, Maria Theresia döneminde fiilen kaldırılmış olsa da, ortadan kaldırılışı Josephinist Ceza Kanunu'nda resmen yer almasıyla olmuştur. Sonnenfels'in 1785'te yayınladığı "İşkencenin Kaldırılması Üzerine" kısa sürede İmparator II. Joseph'i etkilemiş, Kaiser 1787'de işkenceyi ve ölüm cezasını fiilen ve kanunen ortadan kaldırmıştır. Cinayet, Josephinist ceza kanununun ölümle cezalandırılabilen tek suçu olarak kalmıştır (Karstens, 2011, s. 425).

Sonnenfels, Aydınlanmacı Mutlakliyet'in ve Josephinizm'in ruhuna uygun olarak bir yandan özgürlüklerden ve humaniter değerlerden bahsederken diğer yandan dönemin özgün, baskıcı ruhuna katkı sağlamıştır. 1770 yılında tiyatro sansürü ile görevlendirilen Sonnenfels ve 1779 yılında saray danışmanı, saray araştırma ve sansür komisyonu üyesi ve raportörü olarak atanmıştır. Aynı zamanda Hukuk İşleri Komisyonu üyesi ve kısa bir süre sonra da başkan yardımcısı oldu ve polis konularında danışmanlık yapmıştır. İnsani değerlerden, Aydınlanmanın ideallerinden ve köylülerin kıymetinden ateşli şekilde dem vuran Sonnenfels, elitist tavırlarıyla da dikkat çekmiştir. Almancanın en önemli özelliği olan mahalli ağızların (Dialekte) karşısında yer almış, bunların büyük tenkit edicisi olmuştur (Fuhrmann, 1994, s. 93-95). Yazı dilinin gündelik hayatta kullanılması ve lokal ağızların mutlak olarak ortadan kalkmasına yönelik tutumu, Sonnenfels'in Viyana'nın elit çevrelerinde dahi eleştirilmesine sebebiyet vermiştir; zira Habsburg Monarşisi'nin başşehri, kendine mahsus dialekti ile gururlanmaktadır.

Sonnenfels'in kariyerindeki bu zikzakları ve yayınlarının sosyal ilişkileri açısından önemini anlamak için öncelikle, faaliyet gösterdiği ve eserlerini ürettiği ortam göz önünde bulundurulmalıdır. Almanca konuşulan dünyanın en büyük şehri olan Viyana, oldukça metropoliten bir karaktere sahipti ve yeni kitaplar ve süreli yayınlar için hem hacim olarak büyük hem de alan olarak sınırlı bir pazarı temsil ediyordu. Nüfusu 200.000'in üzerinde olan şehir, Sanayi Devrimi öncesi şehirleri arasında özel bir kozmopolit karakteri yansıtmaktaydı. Viyana aynı zamanda Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'nun ikametgâhı, bir üniversite şehri ve resmi kurumların merkezi olması hasebiyle sadece İmparatorluğun değil, aynı zamanda Almanca konuşulan toprakların da Alman ve Latin edebiyat merkeziydi. Stefan Zweig'ın "Dünün Dünyası" isimli eserinde ortaya koyduğu bolluk ve bereket tablosu yavaş yavaş şekillenmekte, zenginlik ve eğitimin yaygınlaşmakta olduğu bir ortamda, bilgiye ve eğlenceye ilgi had safhadaydı. Viyana, bir

üretim ve kültür şehri olmasının yanı sıra, Habsburg Monarşisinin diğer bölgeleri için de bir ticaret merkeziydi (Karstens, 2011, s. 178). Tarihçi Ernst Wangermann, Yedi Yıl Savaşları'nın henüz nihayete erdiği ortamda, Avusturya'nın bir yandan kendi içinde sınırlı bir tolerans politikası uygularken, diğer yandan bu toleransı dış etkilere karşı sınırladığının altını çizer. Fransız İhtilali'ne gidilen süreçte ihtilal korkusu Avrupa'da yaygınlaşmış; Avusturya ise bir yandan kendi içinde inanç ve düşünce topluluklarına karşı toleranslı davranarak tebaanın bağlılığını derinleştirmeyi amaçlayan; diğer yandan korumacı bir baskıcılığı yaygınlaştıran bir politika yürütmüştür (Wangermann, 1990, s. 78).

Böyle bir ortamda, devlet kendine bağlı bürokratlar sınıfını oluşturarak merkezi otoritesini, İmparatorluğun her köşesinde hissedilir kılmayı amaçlamış; Sonnenfels bu çabanın mimarı olmuştur. Yazı diline yaptığı atıf ve diyalektlerin ortadan kaldırılmasına yönelik inancı, oluşan bürokratik yapının tek lisan kullanmasını ve bu lisanın Avusturya ve dominyonlarında anlaşılır tek lisan olmasını amaçlamaktaydı. Öte yandan ortaya çıkması muhtemel “zararlı fikirler” ve bunların yayılması tehlikesi, mezkûr merkezileşme çabasını tehdit etmektedir.

Sonnenfels, 1763 yılında yeni yeni oluşan bürokrasiyi şekillendirecek müfredatı hazırlamak ve bu hususta ders vermekle, aynı zamanda en yetenekli öğrencileri keşfetmek ve onların uygun mevkilere istihdamı için raporlar sunmakla görevlendirilmiştir. Viyana Üniversitesinde bu hususta vereceği ders ve bu ders için hazırladığı ders kitabı “Polizey- und Kameralwissenschaften”ın şöhreti Habsburg İmparatorluğu'nun sınırlarını aşmıştır. Söz konusu dersin ve kitabın amacı öncelikle Aydınlanmacı Mutlakiyet prensiplerince işleyen bir devletin temel prensiplerini, ekonomik ve sosyal hedeflerini gerçekleştirmesine vesile olan norm ve kuralları ortaya koymaktır. Bu amaca ilaveten, vatandaşların, devletten beklentilerini ve devlet-vatandaş ilişkilerinin adil şekilde ortaya konması amaçlanmaktadır (Von Sonnenfels J. , 1787, s. IX). Sonnenfels'in şöhreti ve memuriyete heveslilerin sayısının her geçen gün artması, Viyana Üniversitesindeki derslerin, Avusturya'nın en popüler etkinliği olmasını sağlamıştır. Sonnenfels'ten alınacak bir sertifikanın, devlet kapısında iş garantisi anlamına geldiğine yönelik kabul, mezkûr popüleriteyi artırmıştır. Hal böyle olunca, oluşan bürokratik sınıf ve ortaya çıkan bürokratik kültür, bizzat Sonnenfels'in eseri olmuştur. Bu durum, Sonnenfels'e devlet, bürokrasi ve akademi içinde kendi ilişkiler ağını kurma imkânı sunmuş, Sonnenfels'in etkinlik alanı daha da büyümüştür (Karstens, 2011, s. 69-78). Öyle ki, yakın talebesi Ignaz de Luca, kaleme aldığı “Das Gelehrte Österreich” isimli eserde Sonnenfels'i “Üstad” ilan etmiştir (De Luca, 1778).

Sonnenfels'in zihin dünyasını şekillendiren önemli aidiyetlerinden biri de, devrin önde gelen mason ve illuminatlarından olmasıdır. Viyana'nın seçkin locası "Zur wahren Eintracht"ın üyesi ve Avusturya'nın en tanınan illuminatıydı. Reinalter'e göre, Sonnenfels'in devlet felsefesi, İlluminati'nin fikirlerinden önemli ölçüde etkilenmiştir (Reinalter, 2005, s. 572). Bir aydınlanmacı ve illuminat olarak Sonnenfels; devletin din ile ilişkilerini, kendi çıkarına olacak şekilde pozitif zeminde kurgulaması gerektiğine yönelik kati kanaate sahiptir (Karstens, 2011, s. 418-419). II. Joseph'in Kilise ile arasında kurduğu pragmatik ilişkide, şahsi dindarlığının yanı sıra, Sonnenfels'in bu görüşünün tesiri olduğu muhakkaktır. Dolayısıyla Sonnenfels, Josephinizm'i diğer Aydınlanmacı Mutlakiyet uygulamalarından ayıran en önemli özelliğine direkt tesir etmiştir.

3. Sonuç

Josephinizm, günümüz Avusturya'sının sahip olduğu pek çok kurumun temellerinin atıldığı önemli bir sürecin adıdır ve bu itibarla etkileri günümüzde de devam etmektedir. Öte yandan Josephinizm'in Avusturya haricinde, günümüzün Macaristan, Polonya, Çek Cumhuriyeti, Slovakya, Slovenya, Hırvatistan, Ukrayna ve umum balkan ülkeleri üzerinde etkili olduğuna şüphe yoktur. Zira bu topraklar, uzun süre Habsburg Monarşisi'nin idaresine ve kültürel etki alanında kalmıştır. Avusturya, tarihsel ve kültürel mirası, idaresi altındaki milletlerin özel konumu ve Kilise ile ilişkilerinin kendisine sağladığı ayrıcalıklı konum sebebiyle; Aydınlanmacı Mutlakiyetin

diğer formlarından farklı bir tutum izlemiş, Kilise ile ilişkisini hep bir vasatta tutmayı başarmıştır. Ülkedeki en yaygın ve tek resmi inanış olan Katolisizm'i ve halk dindarlığını mümkün mertebe muhafaza ederek reformlarını tatbik etmeye özen göstermesidir. Bu durum, elbette Protestan Prusya ve Ortodoks Rusya ile mukayese edildiğinde, Avusturya'nın Katolik Kilisesi'nin ayrılmaz bir parçası oluşuyla doğrudan ilgilidir. Maria Theresia ve II. Joseph dönemlerinde Avusturya'da yürütülen reform faaliyetlerinin temel amacı, oluşturulacak yeni bürokrasi sınıfı eliyle devleti merkezileştirmektir. Aydınlanmacı akımların etkisinin, bütün Avrupa'da etkili olduğu 18. yüzyılda yaşanan bu reformlar, bir yandan Aydınlanmacı, bir yandan Mutlakiyetçi diğer yandan da Katolisist karakterlere sahip olmasıyla Josephinizm'i benzersiz kılmıştır.

Josephinist reformlar, Avusturya elitleri arasında olduğu kadar halk arasında da tepkiyle karşılanmış, özellikle Kaiser II. Joseph bir nefret objesi haline dönüşmüştür. Sahip olduğu bu kötü imaja rağmen Josephinist reformların amacının, halkın refahını yükseltmek olduğu açıktır ve bu amaca büyük oranda ulaşılmıştır. Josephinist reformların temellerini attığı kurumlar, vatandaşların eğitim seviyesini yükseltmiş, sağlık sistemi devlet eliyle iyileştirilmiş, hukuk sistemi gelişmiş, kültür sanat faaliyetleri halkı da kapsayacak şekilde yaygınlaşmıştır. Bu reformları hayata geçirebilmek ve aydınlanmacı ideallerin devlet sistemi içinde tatbik edilebileceği bir ruhu meydana getirmek, ancak bu amaca uygun şekilde kurumsallaşmış bir yapıyla ve bu yapının taşıyıcısı bir sınıfla mümkün olabilirdi. İşte bürokrasinin ve memurlar sınıfının teşekkül edişi bu zaruretin bir neticesidir.

Joseph Freiherr von Sonnenfels, bu sınıfın teşekkülünde önemli rol oynamıştır. Sonnenfels'in hayat hikâyesi, bir anlamıyla kendisini var eden ve adeta yeni bir hayat bahşeden şartlara karşı mücadele hikâyesidir. Nickolsburg'ta, yaşayan fakir bir Yahudi ailenin çocuğu iken, Feodal ilişki biçimlerinin sağladığı olanaklar sayesinde eğitim görmüş, asiller sınıfına dâhil olmuş, servet yapmış, devlet içinde etkili bir konuma yükselmişken; inandığı aydınlanmacı, masonik ve illuminati değerleri, Sonnenfels'i bu kurumlara karşı savaşır kılmıştır. İşte, Sonnenfels'in hikâyesini ilgi çekici kılan tam olarak budur. Sadece Sonnenfels'in hikâyesinden hareketle dahi, Avusturya'nın reform öncesi, reform dönemi ve reform sonrası siyasi, sosyal, dini, kültürel yapısı hakkında tespitler yapmak mümkündür. Oynadığı merkezi rol, temsil ettiği kurumlar, taşıdığı unvanlar ve sosyal statüsü göz önünde bulundurulduğunda Sonnenfels, adeta Josephinist reformların müessesem bir misalidir. Sonnenfels'in Josephinizm'e katkıları kısaca özetlenecek olursa, bir filozof ve dilbilimci olarak dönem Almancasının dönüşümüne katkıda bulunmuş, bürokrasi dilinin oluşumuna öncülük etmiştir. Bir yazar olarak tiyatro eserleri kaleme almış ve dönemin edebi ruhunu ortaya koymuş, bir hukukçu olarak ceza hukuku başta olmak üzere pek çok yasal düzenlemenin hayata geçirilmesine katkıda bulunmuş, bir devlet adamı olarak, bürokrasinin ve memurlar sınıfının ortaya çıkmasına bizzat önyak olmuştur. Bu bakımdan Sonnenfels, Josephinizm'i var eden sembol şahsiyetlerin başında gelir ve dönem hakkında yapılacak analizlere kaynak ve konu olması zaruridir.

Kaynakça

- Bodi, L. (1995). *Tauwetter in Wien*. Wien : Böhlau Verlag.
- Borgstedt, A. (2004). *Das Zeitalter der Aufklärung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Czech, P. (2010). *Der Kaiser ist ein Lump und Spitzbube Majestätsbeleidigung unter Kaiser Franz Joseph*. Wien: Böhlau Verlag.
- De Luca, I. (1778). *Das gelehrte Österreich. Ein Versuch*. Wien: Johann Thomas Edler von Trattner.
- Fuhrmann, R. (1994). *Mozart und die Juden: eine Ausstellung im Haus der Bremischen Bürgerschaft vom 12. Oktober bis 11. November 1994*. Bremen: Hauschild Verlag.

- Godel, R. (2002). Der Wilde als Aufklärer? Kulturanthropologisch vermittelte Rezeptionssteuerung in Joseph von Sonnenfels' *Mann ohne Vorurtheil*. *Aufklärung*, 14, 205-232.
- Heindl, W. (2016). Josephinismus. J. F. Uhl. In *Habsburg neu denken Vielfalt und Ambivalenz in Zentraleuropa 30 kulturwissenschaftliche Stichworte* (pp. 96-103). Wien: Böhlau Verlag.
- Heiss, J. (2016). Christliches Abendland. J. F. Uhl. In *Habsburg neu denken Vielfalt und Ambivalenz in Zentraleuropa 30 kulturwissenschaftliche Stichworte* (pp. 34-41). Wien: Böhlau Verlag.
- Kant, I. (1999). *Was Ist Aufklärung*. Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- Karstens, S. (2011). *Lehrer – Schriftsteller – Staatsreformer. Die Karriere des Joseph von Sonnenfels (1733–1817)*. Wien: Böhlau Verlag.
- Klueting, H. (1995). *Der Josephinismus. Ausgewählte Quellen zur Geschichte der thesesianisch-josephinischen Reformen*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Kopetzky, F. (1882). *Josef und Franz von Sonnenfels: Das Leben und Wirken eines edlen Brüderpaares*. Wien: Verlag von Moritz Perletz.
- Leander Fillafer, F. (2001). Sechs Josephiner. R. B. Spannenberger. In *Katholische Aufklärung und Josephinismus Rezeptionsformen in Ostmittel- und Südosteuropa* (pp. 349-389). Wien: Böhlau Verlag.
- Lee, S. J. (1984). *Aspects of European history 1494-1789*. London : Routledge .
- Lexikon der Geschichte. (2005). Paderborn: Voltmedia GmbH.
- Lindner, D. (1983). *Joseph von Sonnenfels*. Wien: Österreichische Bundesverlag.
- Müller, W. (1882). *Josef von Sonnenfels, Biographische Studie aus dem Zeitalter der Aufklärung in Oesterreich. Mit Sonnenfels' Bildniß*, . Wien: Wilhelm Braumüller Verlag.
- Reinalter, H. (2005). *Lexikon zum Aufgeklärten Absolutismus in Europa Herrscher – Denker – Sachbegriffe*. Wien: Böhlau Verlag.
- Ritter, G. (1934). *Österreich. Die europäische Kolonie des Vatikans*. München: Ludendorf Verlag.
- Schneiders, W. (1985). Die Philosophie Des Aufgeklärten Absolutismus: Zum Verhältnis von Philosophie und Politik, nicht nur im 18. Jahrhundert. *Der Staat*, 3(24), 383-406.
- Theodor, B. (1864). *Machiavellis Buch vom Fürsten und Friedrichs des Großen Antimachiavelli*. Braunschweig: C.U Schwetschke und Sohn .
- Valjavec, F. (1945). *Der Josephinismus*. München: Verlag von R. Oldenbourg.
- Von Beyme, K. (2009). *Geschichte der politischen Theorien in Deutschland 1300 –2000* . Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften.
- Von Sonnenfels, J. (1787). *Grundsätze der Polizey, Handlung, und Finanz*, . Wien: Kurzbeck .
- Von Sonnenfels, J. F. (1785). *Über die Liebe des Vaterlandes / Über die Abschaffung der Folter. Sonnenfels gesammelte Schriften Band7*. Wien: Hofbibliothek .
- Wangermann, E. (1990). Preußen und die revolutionären Bewegungen in Ungarn und den österreichischen Niederlanden zur Zeit der Französischen Revolution. O. B. Neugebauer-Wölk. In *Preussen Und Die Revolutionäre Herausforderung Seit 1789* (pp. 77-85). Berlin: Walter de Gruyter.

Araştırma Makalesi / Research Article

STRATEJİK ORTAM VE TEHDİT TANIMLAMALARI ÇERÇEVESİNDE TÜRKİYE’NİN SURİYE POLİTİKASI (2002-2014) *

Burak BINARCI¹¹

Öz

AK Parti yönetiminde Türkiye'nin Suriye ile ilişkilerinde birbirinden farklı iki dönem yaşanmıştır. 1990lı yıllarda Türkiye ile Suriye arasındaki ilişkiler, Fırat-Dicle sularının dağıtımı konusundaki anlaşmazlıklar ve Suriye'nin PKK terör örgütüne destek vermesi sebebiyle gergin bir düzlemde ilerlerken, iki ülke arasında imzalanan Adana Mutabakatı neticesinde ilişkilerde normalleşme başlamıştır. Normalleşmenin ardından, AK Parti iktidarlarının ilk dönemlerinde artan iş birlikleri yaşanmış, ancak iç savaşın başlamasıyla birlikte durum değişerek Suriye'nin Türkiye için doğrudan bir tehdit haline geldiği görülmüştür. Neoklasik Realist Uluslararası İlişkiler Teorisi dış politika analizinde iç ve dış faktörlerin birlikte değerlendirildiği karşılaştırmalı bir analiz zemini sunmaktadır. Bu bağlamda çalışma, 2002-2014 yılları arasında Türkiye'nin Suriye politikasını, Recep Tayyip Erdoğan'ın liderlik etkisi ve uluslararası-bölgesel sistemin izin verici ya da kısıtlayıcı stratejik ortamlarının etkileri kapsamında karşılaştırmalı olarak analiz etmeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın bulguları, liderliğin dış politikada sistemik stratejik ortamın izin verdiği ölçüde etkili olabileceğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk dış politikası, Türkiye-Suriye ilişkileri, Recep Tayyip Erdoğan, Neoklasik realist teori

JEL Kodu: F59

TURKEY’S SYRIA POLICY WITHIN THE FRAMEWORK OF STRATEGIC ENVIRONMENT AND THREAT PERCEPTION (2002-2014)

Abstract

Turkey’s relations with Syria have experienced two distinct periods under the AK Parti governments. While relations between Turkey and Syria were on a tense level in the 1990s due to disagreements over the distribution of Euphrates-Tigris waters and Syrian support for the PKK terrorist organization, normalization began as a result of the Adana Memorandum signed between the two countries. After normalization, there was increased cooperation in the early periods of the AK Party governments. However, with the start of the civil war, the situation changed, and it was seen that Syria had become a direct threat to Turkey. The Neoclassical Realist Theory offers a comparative analysis of foreign policy in which internal and external factors are assessed together. In this context, the study aims to compare the effects of Recep Tayyip Erdoğan’s leadership and the restrictive or permissive strategic environment of the international-regional system on Turkey’s foreign policy towards Syria from 2002 to 2014. Findings of the research show that leadership can be effective in foreign policy to the extent allowed by the systemic strategic environment.

Keywords: Turkish Foreign policy, Turkey-Syria relations, Recep Tayyip Erdoğan, Neoclassical realist theory

JEL Code: F59

* Bu makale Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, SBE’de kabul edilmiş “The Change Of Türkiye’s Relations With Syria And Israel (2002-2014)” başlıklı doktora tezi çalışmasından türetilmiştir.

¹¹ Dr. Araştırma Görevlisi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, burak.binarci@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6094-4498

Başvuru Tarihi (Received): 18.03.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 25.04.2024

Giriş

Soğuk Savaş'ın iki kutuplu sisteminin sona ermesi uluslararası siyaseti egemen iki gücün sınırlayıcı politik gündemlerinden kurtarmıştır. Yeni küresel ortam, orta ve düşük güçteki devletlere belirli bir derecede bağımsız hareket alanı sağlamıştır. Yeni dönemde Türk Dış Politikası Soğuk Savaş dönemine göre daha aktif ve özerk bir hale gelmiştir. Yeni dönemin Türkiye açısından dış politika öncelikleri içerisinde çatışma yönetimi, istikrarlı bir uluslararası/bölgesel düzen arayışı ve eski Sovyet ülkelerine rol model ülke olma girişimleri yer almıştır (Kirişçi, 2009).

Dış politika yaklaşımındaki gibi Türkiye'deki iç yapıda da değişim görülmüş, ekonomik ve sivil kapasitenin artırılmasına yönelinmiştir. 1990'lı yıllarda dış politikanın oluşturulması ve yürütülmesi süreci, askeri güvenlik öğretilerinin belirleyici güç olmasının yanında karmaşık bir yapı ile karşı karşıya gelmiştir. Politika yapıcılarının kararlarını etkileyen sistemik etkenlerin yanında bireysel/liderlik etkilerinin de ön plana çıktığı görülmüştür. 1983-1989 yılları arasında Başbakanlık, 1989-1993 yılları arasında Cumhurbaşkanlığı görevlerinde bulunan Turgut Özal ve 1997-2002 yılları arasında Dışişleri Bakanı olan İsmail Cem, kendi dönemlerinde dış politikanın şekillenmesinde en etkili figürler olmuştur. Özal ile Soğuk Savaş sonrası dönemde Türk Dış Politikasındaki değişim hızlanmıştır. Özal, Birinci Körfez Savaşı gibi birçok gelişmede kişisel inisiyatifler olarak sistemik güç eksikliklerini gidermeye çalışmıştır (Ataman, 2005). Türkiye, Özal'dan Cem'e kadar askeri önderlikteki politika çabalarını deneyimlemiş, Cem'in Dışişleri Bakanı olması ile Türk dış politikası mümkün olduğunca Avrasya'daki iş birliğine uyum sağlamaya çalışmıştır. Ayrıca Cem'in Yunan mevkidaşı Yorgo Papandreou ile olan kişisel ilişkisi de Türkiye ile Yunanistan arasında bir uzlaşma sürecini başlatmıştır (Ömerci, 2011; Tuğtan, 2016).

Adalet ve Kalkınma Partisinin (AK Parti) 2002 yılında tek başına iktidar olmasıyla birlikte Türkiye'nin hem iç hem de dış politikasında bir kez daha değişim görülmüştür. Türkiye uluslararası politikaya daha fazla angaje olmaya başlamış ve dış politikada zihniyet değişimi yaşanmıştır. 1990'lı yıllarda görülen askeri güvenlik politikalarının ağırlığı azalarak 2000lerin ilk on yılında iş birliği ve ekonomiyi ön planda tutan politikalarda artış görülmüştür. Öncelikle Recep Tayyip Erdoğan (AK Parti Genel Başkanı ve Başbakan) ve ardından Ahmet Davutoğlu (önce dış politika danışmanı, ardından Mayıs 2009'da Dışişleri Bakanı) Türkiye'nin yeni dış politika anlayışının en kritik belirleyicileri olmuştur. Türkiye bu dönemde komşuları ile krizlerini ve güç boşluklarını 1990'lara göre daha özerk bir şekilde aşmaya çalışmış, sınır komşusu ülkeler ile arasındaki sorunlarını iş birliği temelinde aşmaya yönelmiştir. Komşularla Sıfır Sorun, proaktif ve ritmik diplomasi 21. yüzyılda Erdoğan liderliğindeki Türk Dış Politikasının yeni ilkeleri haline gelmiştir. Kirişçi'nin (2009) tespiti ile Türkiye, 1990'lı yıllardan 21. yüzyılın ilk on yılına kadarki süreçte, Soğuk Savaş sonrası Savaşçı olma durumundan Yumuşak Güce geçiş yaşamıştır (from post-Cold War Warrior to Soft Power.)

Türkiye'nin Suriye ile ilişkileri, 1990'lı yıllarda PKK terör örgütü meselesi ve Orta Doğu'daki su kaynakları konusundaki çatışmalar nedeniyle gergin bir çerçevede ilerlemiştir. Ancak AK Parti ile Türkiye'nin Ortadoğu politikası işbirliği temelinde bir yaklaşıma dönüşmüş ve Suriye ile güçlü ve dostane ilişkiler kurulmuştur (Bilgin, 2018: 169–171). Türkiye ve Suriye arasında iş birliği anlaşmaları yapılmış, ortak askeri tatbikat gerçekleştirilmiş ve Yüksek Düzeyli Stratejik İş Birliği Konsey'i bünyesinde ortak kabine toplantıları yapılmıştır. Erdoğan'ın kişisel inisiyatiflerinin oldukça etkili olduğu ilişkilerde, sık sık iki ülkenin ortak tarih ve ortak kadere sahip olduğu vurgulanmış ve karşılıklı lider ziyaretleri kapsamında Serbest Ticaret Anlaşması ve iki ülke arasında vizelerin kaldırılması gibi birçok anlaşma imzalanmıştır. Fakat, Arap Baharı başladığında Türkiye-Suriye ilişkilerinde yeni bir politika gündemi ortaya çıkmış, iç savaş Türkiye'ye doğrudan tehdit oluşturmuş ve Türkiye, Suriye iç savaşının başladığı 2011 yılından itibaren Suriye yönetimi

yerine muhalif gruplarla ilişki kurmuştur. Bu dönemde de Erdoğan'ın önce inisiyatif olarak Beşar Esad'a yoğun reform çağrısında bulunduğu, Suriye'de yaşananların bir nevi Türkiye'nin iç meselesi olduğunu ifade ettiği ve nihayetinde ilişkiler koptuğunda da sivil halka uyguladığı katliam sebebiyle Esad'ı sert bir şekilde eleştirdiği görülmektedir. Erdoğan'ın Esad'a yönelik yoğun reform talepleri bir yanda Erdoğan'ın 2011'e kadar liderler ve ülkeler düzeyinde kurulan yakınlıktan güç alarak ikili ilişkileri aynı düzeyde devam ettirmeyi arzuladığını diğer yandan da söz konusu yakınlıktan hareketle Erdoğan'ın Esad üzerinde yönlendirici etkide bulunma isteğini ortaya koymaktadır. Fakat Erdoğan'ın kişisel girişimi bu kez Esad üzerinde etki yaratmamıştır. 2011 öncesi ve sonrasında Türkiye-Suriye ilişkilerinin birbirinden zıt iki dönem yaşaması ülkeler liderler düzeyinde görülen etkileşim kadar uluslararası-bölgesel sistemin stratejik ortamına bağlı olarak gelişmiştir. İki ülkenin ABD'nin Irak'ı işgaline verdiği benzer tepkiler ve Iraktaki Kürt sorununun kendi ülkelerine de güvenlik tehdidi oluşturması sonucu Türkiye ve Suriye açısından ikili ilişkileri geliştirmek adına teşvik edici ya da izin verici (*permissive*) stratejik ortamda bulunduğu görülmektedir. Devamında ABD'nin Suriye'ye uyguladığı izolasyon politikası, bir yanda Suriye'yi batıya açılan kapı olarak gördüğü Türkiye ile ilişkilerini derinleştirmeye yöneltirken diğer yandan da Türkiye'yi Orta Doğuya açılan yakın kapı olarak gördüğü Suriye ile ilişkileri korumaya ve geliştirmeye kanalize etmiştir. ABD'nin Irak'ı işgali sonucu oluşan komşu güvenlik boşlukları, bölgesel Kürt sorunu ve iki ülkenin birbiri üzerinden doğu-batı aksını kurmaya ağırlık vermesi Erdoğan liderliğindeki AK Parti iktidarlarının Suriye ile yakın ilişki kurma konusunda izin verici/kolaylaştırıcı bir bölgesel-küresel stratejik ortamla karşı karşıya olduğunu göstermektedir. Fakat, Suriye'de Arap Baharı sürecinde ortaya çıkan iç savaş ve iç savaşın Akçakale ve Reyhanlı'da meydana gelen patlamalar, DAESH terörü gibi gelişmeler aracılığıyla Türkiye'yi doğrudan tehdit eder hale gelmesi söz konusu ortamı tersine çevirmiştir. Esad'ın güvenlik refleksi ile reform ve değişiklik talebinde bulunan halka karşı katı ve acımasız tutumu, iki ülke arasında sert ve kırılğan bir güvenlik duvarı çekmiştir. Bir yanda Suriye'nin muhaliflere ve batıya karşı güvenlik endişesi, diğer yanda Türkiye'nin Suriye'de ortaya çıkan istikrarsız yapıya dair ve Akçakale-Reyhanlı'da yaşananlar gibi söz konusu istikrarsızlığın güvenliğini bizzat tehdit etmesi sonucu bölgede yakın ilişkileri sürdürmek bir yana asgari ilişkileri devam ettirmeyi dahi olanaksız kılmıştır. 2011 Martından Recep Tayyip Erdoğan'ın Cumhurbaşkanı seçildiği 2014 Ağustosuna kadarki dönemde, Türkiye'nin Suriye politikası, güvenlik endişelerinin hat safhada olduğu sınırlayıcı (*restrictive*) uluslararası-bölgesel stratejik ortam dahilinde ilerlemiştir.

Çalışma, dış politikanın analizinde karar vericilerin/liderliğin ve devletin içinde bulunduğu uluslararası-bölgesel sistemin etkilerini inceleyebilmek adına Neoklasik Realizm Teorisine başvurmuştur. Gideon Rose, Review: Neoclassical Realism and Theories of Foreign Policy adlı makalesinde Neoklasik Realizm'i, klasik Realist felsefeden türetilen bazı fikirleri güncelleyip sistematize eden ve hem dışsal hem de içsel değişkenlerin birleşmesi olarak tanımlamıştır (Rose, 1998: 146). Rose'a göre, temel yaklaşım devletlerin dış politikasının oluşumunu anlamak ve devletin müdahil değişkenlerinin uluslararası sistemik baskıyı nasıl yorumladığını ve işlediğini analiz etmektir. Rose'un ifade ettiği müdahil değişkenler, karar vericilerin algısı ve devletin iç yapısıdır (Rose, 1998: 152). Rose'un teoriyi tanımlayan giriş çalışmasının ardından Neoklasik Realizmin teorik araştırma ajandası Norrin M. Ripsman, Jeffrey W. Taliaferro ve Steven E. Lobell (2016) tarafından, Neoclassical Realist Theory of International Politics başlıklı eserde derinleştirilmiştir.

Araştırmada temel amaç, 2002-2014 yılları arasında AK Parti yönetiminde Türkiye'nin Suriye politikasının Erdoğan'ın gücün merkezinde konumlanma, krizi fırsata çevirme ve kurgulayıcı adımlar atma özellikleri kapsamında liderlik etkisi ve uluslararası/bölgesel sistemin stratejik ortamının etkileri bakımından karşılaştırmalı olarak analiz edilmesidir. Bu çerçevede, değişkenlerin dış politikayı yönlendirmede benzer konumlara sahip olup olmadıkları veya birinin

diğerinden daha öne çıkıp çıkmadığını saptamayı hedeflemektedir. Çalışmada, nitel araştırma yöntemleri kullanılarak üç aşamalı bir yaklaşım izlenmiştir: Lider söylemlerinin detaylı analizi ile, uluslararası sistem ve ikili ilişkilere ilişkin daha önce yapılmış çalışmalarının incelenmesi ve değişkenler arasında karşılaştırmalı analiz. Çalışmanın sonunda ise dış politika formülasyonunda, liderlik etkisinin ancak dış stratejik ortamın sunduğu sınırlar dahilinde etkili olabildiği sonucuna ulaşılmıştır.

1. Teorik Çerçeve: Neoklasik Realist Teori

Neoklasik Realist Teori, ilk olarak Gideon Rose tarafından (1998) yılında yayımlanan *Review: Neoclassical Realism and Theories of Foreign Policy* başlıklı çalışmasında yer almıştır. Bu çalışma, Soğuk Savaş'ın sona erişini öngöremeyen, uluslararası siyaseti yalnızca sistemik etkiler üzerinden inceleyen Neorealist Teori eleştirisi üzerine inşa edilmiştir.

Kenneth Waltz önderliğindeki Neorealizme göre, uluslararası politika, devletler ve onların önceden belirlenmiş bir sistem içerisindeki ilişkilerini incelemektedir. Uluslararası sistemde ülkelerin iç sistemleri gibi en başta mutlak bir otorite bulunmamasından dolayı anarşik yapı mevcuttur. Bu yönüyle Neorealizme göre uluslararası sistem, devletlerin hareket özgürlüklerini yapısal sınırlar çerçevesinde kısıtlamakta ve direkt yönlendirmektedir (Rose, 1998: 145–147). Bir diğer deyişle, Neorealizm, devleti ve devletin iç yapısını dış politika sürecinin dışında bırakmaktadır. Bu noktada Rose, dış politika çalışmalarının yeni teorisi olarak devletlerin iç ve dış faktörlerini bir araya getirerek analiz yapan Neoklasik Realizmi öne sürmüştür. Rose'e göre Neoklasik Teori klasik Realisttir, çünkü bu teoriye göre devletin davranışını onun uluslararası siyasetteki pozisyonu ve göreceli güç kapasitesi belirler. Fakat, devletin pozisyonu ve göreceli güç kapasitesi karmaşık ve net çizgileri olan gerçeklikler değildir, zaman ve farklı gelişmelerle değişiklik gösterebilir. Bu durum karşısında devletin iç faktörleri tarafından dışsal etki, sınırlandırma ve baskılar yorumlanarak filtrelenir ve politika belirleme-uygulama süreci gerçekleşir. Tüm bu yönleri ile Rose'un ileri sürdüğü teori Neoklasik Realizmdir (Rose, 1998: 146–150). Bir başka yönden de Neoklasik Realizm, katı sistemik yapısal teoriler ile sadece devletin iç faktörlerini ön plana çıkaran Innenpolitik arasında bir orta yoldur (Rose, 1998: 152–153).

Rose'un teorik çerçevesini çizmesine rağmen, Neoklasik Realizmin araştırma programı ve teorik meydan okuması Norrin M. Ripsman, Jeffrey W. Taliaferro ve Steven E. Lobell tarafından Uluslararası Politikanın Neoklasik Realist Teorisi (2016), *Neoclassical Realist Theory of International Politics*, adlı çalışmada ortaya konmuştur. Bu çalışmada Neoklasik Realizmin analiz birimleri bağımlı değişken (dış politika), bağımsız değişken (uluslararası sistemik etki) ve müdahil değişkenler (iç sistem) olarak ayrı ayrı tanımlanmıştır.

Bağımsız değişken olarak tanımlanan uluslararası sistem yaklaşımı Neoklasik Realizmin Neorealist yanını yansıtmakla birlikte farklılığını da ön plana çıkarmaktadır. Yapısal Realizm, uluslararası anarşik sistemi politika belirleme ve uygulama sürecinin tek belirleyicisi olarak tanımlarken, Neoklasik Realizm sistemik etkilerin dış politika formülasyonunda önemli bir parça olduğunu fakat tek olmadığını ileri sürmektedir. Ayrıca, uzun vadede devletlerin kapasitelerini geliştirerek uluslararası sistemi değiştireci etkide de bulunabileceği vurgulanmaktadır. Bu noktada Ripsman, Taliaferro, ve Lobell, Neoklasik analiz düzleminde üç farklı zaman tanımlamasına gitmiştir: Günleri, haftaları ve ayları işaret eden kısa dönem, yılları içeren orta dönem ve on yılları kapsayan uzun dönem. Kriz anlarını içeren kısa dönemde, devletlerin güç kapasiteleri kolaylıkla değişiklik gösteremediği için dış politika yapıcıları var olan kapasite çerçevesinde politika üretir ve uygular. Orta dönemde, devletler kapasitelerini belirli ölçüde arttırma ve yeni stratejiler ortaya koymaya fırsatı bulabilmektedir. Bu dönemde devlet, kapasitesi ile stratejisini uyumlulaştırma, iç aktörleri ikna etme ve yeni planlar üretme noktasında elverişli zaman ve koşullara sahiptir. Uzun dönemde ise devletler kapasitelerini yeniden şekillendirme, yeni kapsamlı strateji ve iç-dış kültür

inşa etme olanağını elde etmektedir. Böylelikle de uluslararası sisteme değiştirici etkilerde bulunabilmektedir (Ripsman, Taliaferro, ve Lobell, 2016: 83-86).

Neoklasik Realist teoriye göre, uluslararası sistemin üç önemli parçası bulunmaktadır. Bunlardan ilki uluslararası değiştirici gerçekliklerdir. Ülkenin coğrafi konumu, sahip olduğu teknolojik düzey ve nükleer güç gibi gerçeklikler uluslararası sistemin tam olarak parçası olmadığı gibi sistemik etkileri şekillendirme kapasitesine sahip olabilmektedirler. Kıyı devletlerinin denizcilik ve deniz güvenliğinde olabildiğince üst seviyeye ulaşma ihtiyacı bu ülkelerin dış politikasına yön vermektedir. İngiltere, Avrupa anakarası ile arasında bulunan İngiliz Kanalı ve Kuzey Denizi aracılığıyla anakaradan gelecek tehditlere karşı bir güvenlik tamponuna sahip olmaktadır. Benzer bir şekilde, nükleer güce sahip olan bir devletin dış politikada klasik güç dengesi yaklaşımının dışında nükleer caydırıcılık dengesi temelinde stratejiler üretme gerekliliği de o ülkenin dış politikasını yönlendirmektedir. (Ripsman ve diğerleri, 2016: 41-42). Fırsatların ve tehditlerin açıklığı ya da gizliliği uluslararası sistemin ikinci önemli parçasıdır. Fırsatların net bir şekilde görülmesi devletlerin dış politika uyarlamasını kolaylaştırmakta ve ulusal çıkara pozitif bir katkı sağlayabilmektedir. Tehditlerin devlet tarafından açık bir şekilde fark edilir olması ise tehdit unsuruna karşı revizyonist ya da düşmanlık tutumlarının dış politikaya belirgin bir şekilde etki etmesini sağlamaktadır. Fırsatların ya da tehditlerin açıkça algılanabilir olmaması devletlerin daha çok belirsizlik ve şüphe içerisinde politika yürütmesine sebep olmaktadır. Bu noktada Neoklasik Realizm yapısalcı Neorealizmden ayrılmaktadır. Neorealizme göre belirsizlik anarşik uluslararası sistemin temel özelliği iken, Neoklasik Realizme göre sebep değil tehditlerin açıkça fark edilir olmadığı zaman ortaya çıkan bir sonuçtur. (Ripsman ve diğerleri, 2016: 51-52).

Stratejik ortamının karakteri uluslararası sistemin bir diğer önemli bileşenidir. Yakın ve açık bir tehdidin varlığı devletlerin sistemik tehdidin etkisinden bağımsız politika yürütmesine olanak vermemektedir. Bu durumda devletler için kısıtlayıcı stratejik ortam ortaya çıkmaktadır. Tehditlerin daha az yoğunlukta ya da hissedilir olmadığı durumlarda ise devletler için izin verici stratejik ortam söz konusu olmaktadır (Ripsman ve diğerleri, 2016: 52). Çalışmanın devamında görüleceği üzere, ABD'nin ikinci Körfez Savaşında BM onayı almadan Irak'ı işgal etmesi, Suriye ve Türkiye'nin Irak'ın toprak bütünlüğünün korunması talebinden başlayan ve çeşitli konularda Suriye'de iç savaşın başlamasına kadar süren iş birliği tercihleri için izin verici bir stratejik ortam oluşturmuştur. Burada, Irak'ın işgali Türkiye ve Suriye'ye tehdit oluşturmakla birlikte, söz konusu tehdit doğrudan ve açık bir şekilde değildir. Bir diğer ifade ile, ABD'nin Irak'ı işgali doğrudan ve net bir şekilde Türkiye ve Suriye'yi tehdit eden bir gelişme değil, iki ülkenin bölgesel riske karşı ortak hareket edebilme imkânı bulduğu dolaylı bir gelişme olmuştur. 2011 yılında başlayan Suriye iç savaşının Türkiye'ye doğrudan ve açık tehdit oluşturması ise Türkiye'nin bölge politikaları açısından kısıtlayıcı stratejik ortam oluşturmuştur.

Neoklasik Realizm, klasik Realizmin devlet merkezli yaklaşımını dış politika analizine tekrar dahil etmekte fakat klasik teoriden farklı olarak devletlerin iç yapısının bir kapalı kutu olmaktan ziyade birbirleri ile etkileşim halinde olan alt değişkenleri içerdiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, liderlik imajı, stratejik kültür, devlet-toplum ilişkisi ve iç kurumlar müdahil değişkenler olarak tanımlanmıştır. Liderlik imajı, cumhurbaşkanı, başbakan, savunma bakanı, dışişleri bakanı ya da danışman gibi dış politika yürütücülerini içermektedir. Politika yürütücüleri ülkelerin ve koşulların durumuna göre kişisel önderlik ya da kabine üyelerinin birçoğu ve askeri otorite gibi grupsal mekanizma olarak görülebilmektedir. Liderliğin geçmişten gelen inanış, değer ve tecrübeleri sistemik etki karşısında bilişsel filtre görevi görmektedir. Bir diğer deyişle, liderlik dış dünyadan gelen sistemik bilgiyi, baskıyı ve tehdidi kendi değerleri, beklentileri ve tecrübeleri ölçüsünde kişiselleştirmektedir. Karakter ve kişisel kodlar, gelen bilgi karşısında liderliğin tedbirli, aceleci ya da hırslı olma gibi nasıl aksiyon alacağını belirlemektedir. Anlayış ise liderliğin düşman-dost tanımlamalarında ve ulusal çıkara yönelik en iyi stratejinin seçiminde belirleyici özellik göstermektedir (Ripsman ve diğerleri, 2016: 61-65). Tüm bu yönleri ile liderlik-dış politika

yöneticileri bir yanda ülke içindeki beşerî ve doğal kaynakların etkin kullanımını, toplumun desteğini sürdürmeyi amaçlarken diğer yandan da uluslararası ortamda devleti temsilen ulusal çıkara hizmet etmeye çalışmaktadır. Bu iki düzlemli pozisyon, liderlik imajının dış politika inşasında ve yürütülmesinde hayati bir rol oynadığını ortaya koymaktadır (Lobell, Ripsman ve Taliaferro, 2009: 7). Her siyasi lider, olaylar karşısında benzer tepkiler vermemekte, ülke için neyin önemli neyin tolere edilebilir olduğu konusunda bireysel hedef tanımlamaları ve yaklaşımlarına göre değişen tepkiler gösterebilmektedir. Bu noktadan hareketle, algı, bilişsel durum ve motivasyon gibi birey düzeyinde değişkenler devreye girmektedir (Görener ve Ucal, 2011: 360).

Stratejik kültür, devletlerin içeride ve dışarıda oturmuş rutinlerini belirleyen genel bir anlayış çerçevesidir. Kollektif inançlar ve normlar sosyalleşerek devlet davranışını şekillendirir, neyin kabul edilebilir olup olmadığını, toplumsal elitin ve halkın devlette temsil edilen genel anlayış olma özelliği taşımaktadır. Demokratik değerler, insancıl hukuka riayet, liberal ekonomi, etnisiteye dayalı milliyetçilik ya da dindaşına yönelik hassasiyet gibi (ya da tam tersi) anlayışlardan oluşan stratejik kültür o devletin dış politikasında yön veren müdahil değişkenlerden biridir (Ripsman ve diğerleri, 2016: 66–67). Stratejik kültür zamanla yeniden inşa edilebilmektedir. Büyük Petro'nun Rusya'nın modernleşme planı ve Mustafa Kemal Atatürk'ün laik ve batıya angaje devlet formülasyonu, Rus ve Türk devletlerinin stratejik kültürünü yeniden inşa etmiştir (Ripsman ve diğerleri, 2016: 68).

Devlet ve toplum arasındaki çıkarların uyumu, üçüncü müdahil değişkendir. Uyumun yüksek düzeyde olması toplumun dış politika yürütücülerine saygı göstermesini sağlamaktadır. Böyle bir durumda politika yapımında iç muhalefet görülmez ve politika yürütücüleri özgürce hareket eder. Fakat uyumun az ya da hiç olmadığı durumlarda, yöneticiler içeride sınırlayıcı bir ortam ile karşı karşıya gelmekte ve kendilerine olan siyasi ya da toplumsal muhalefeti ikna etme gereksinimi hissetmektedirler (Ripsman ve diğerleri, 2016: 71). Dördüncü müdahil değişken ise devletin iç kurumlarıdır. Resmî kurumlar, organizasyonel işleyiş ve süreçler, bürokrasinin siyaset karşısındaki pozisyonu, anayasal hükümler, yönerge ve yönetmelikler gibi birçok parametre politika inşasında etkili olmaktadır. Tüm bu parametreler bir yanda politika yürütücüler üzerinde denge ve denetleme sistemi kurarken diğer yandan da özerk hareket alanı da sağlayabilmektedir (Ripsman ve diğerleri, 2016: 68). Toplum, kurumlar ve yöneticiler arasında normatif ve organizasyonel uyumlulaşmanın tedricen gerçekleştirildiği ülkelerde beşerî ve doğal kaynakların üst seviyede ulusal çıkara mobilize edilebildiği görülmektedir. Fakat bu durum da devlet-toplum arasındaki çıkarların uyumlulaşması gibi uzun vadede sağlanabilmekte ve böylelikle güçlü bir politika çıktısı inşa edilmesine etki etmektedir.

Liderlik imajı kısa ve orta vadede etkili olurken, stratejik kültür tüm zaman tanımlamalarında kendini gösterebilmektedir. Devlet-toplum ilişkileri ile yurt içi kurumların zaman ve stratejik alan kısıtlılığından dolayı kısa ve orta vadede dış politikada belirleyici etkide bulunamadığı görülmektedir. Liderlik yakın bir durumda ön plana çıkar, çünkü söz konusu zaman diliminde diğer yurt içi aktörlere danışma ve onları ikna etme fırsatı olmamaktadır (Ripsman ve diğerleri, 2016: 91–93).

Neoklasik Realizmin teorik denkleminde politika çıktısı, uluslararası sistemik sinyal ile liderlik ve stratejik kültür gibi müdahil değişkenlerin etkisi sonucu ortaya çıkan bağımlı değişken olarak tanımlanmaktadır. Neoklasik Realizm, bağımlı değişken çıktılarını zamansal dilimlere göre beş farklı şekilde tanımlamaktadır: Kriz döneminde karar alma, dış politika, stratejik uyarılma, sistemsel etki ve sistemde yapısal değişiklik. Politika çıktısının zamansal düzlemi göz önünde bulundurulduğunda sırasıyla acil durumlardan başlayarak kriz anındaki karar alma çıktısı, kısa dönemden orta vadeye uzanan dış politika çıktısı, orta vadeden uzun döneme doğru inşa edilen stratejik uyarılma ve sistemik etkiler çıktısı ve nihayetinde sistemde değişiklik yaratan çıktılarını

gerçekleştiği görülmektedir. Zaman diliminin ani kriz durumundan uzun vadeye doğru gittiği doğrusal düzlemde, müdahil değişkenlerin etki kapasitesi sıralaması liderlik etkisinden başlayarak her bir dilimde bir sonraki iç değişken ile koordinasyon halinde tedricen bütüncül bir iç etki yaratmaktadır. En uzun zaman diliminde de müdahil değişkenlerin tamamının uluslararası sistemde değişiklik yapabilecek kapsamda politika çıktısı ürettiği görülmektedir. Bir diğer deyişle, politika çıktısı bakımından kriz zamanlarında karar verme süreci birkaç gün, hafta ve hatta ayları içerirken, dış politika ayları ve yılları, stratejik uyum yılları ve on yılları, sistemik sonuçlar ve yapısal değişim onlarca yılı ve daha fazlasını içermektedir (Ripsman ve diğerleri, 2016: 108–112).

Ripsman, Taliaferro ve Lobell (2016) çalışmalarında Neoklasik Realist Teorinin metodolojisini dört temel adım üzerinden açıklamaktadır. Bunlardan ilki uygun bağımlı değişkenin seçilmesidir. İkincisi, uygun bir yapısal temelin uygulanması ve üçüncüsü dört iç faktör (lider imajı, stratejik kültür, devlet-toplum ilişkileri ve yerel kurumlar) arasından uygun müdahil değişkenin seçilmesidir. Dördüncüsü ise teorinin kapsamının evrensel olup olmadığına karar vermektir (Ripsman ve diğerleri, 2016: 99–138). Buradan hareketle, ayları ve yılları kapsayan zaman diliminin (2002-2014) bağımlı değişkeni Türkiye'nin Suriye'ye yönelik dış politikasıdır. Söz konusu dönemin sistemik yapısının temel stratejik gelişmeleri ABD'nin Irak'ı işgali, Suriye'ye uygulanan izolasyon politikası, Türkiye'nin Ortadoğu'yu yeniden keşfetmesi, Türkiye ve Suriye'nin birbiri üzerinden doğu-batı aksını kurma girişimleri ve Arap Baharı sürecinde başlayan Suriye iç savaşıdır. Devamında, Erdoğan'ın liderlik imajının ve stratejik kültür denemesi olarak Davutoğlu'nun Stratejik Derinlik konseptinin, ayları ve yılları kapsayan zaman diliminde aktif etkide bulunabilen müdahil değişkenler olduğu görülmektedir. Fakat bu noktada, Stratejik Derinlik yaklaşımının sistemik bariyerle (Arap Baharı-Suriye iç savaşı) ilk karşılaştığında süreklilik gösteremediği ve 2000li yıllardaki ivmesini koruyamadığı görülmektedir. Bu yanları ile Stratejik Derinlik, Türkiye için iç ve dış politika bağlamında rutin bir anlayış çerçevesi ortaya koyamamış bir deneme özelliği göstermektedir. Ayrıca, Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Ağustos 2014'te göreve gelen Ahmet Davutoğlu'nun Mayıs 2016'da başbakanlık ve AK Parti genel başkanlığından istifasını istemesi, iç ve dış politikada Davutoğlu ve Stratejik Derinlik konseptinin değil Erdoğan'ın hâkim güç olduğunu göstermektedir.

Her siyasi lider, olaylar karşısında benzer tepkiler vermekte, ülke için neyin önemli neyin tolere edilebilir olduğu konusunda bireysel hedef tanımlamaları ve yaklaşımlarına göre değişen tepkiler gösterebilmektedir. Bu noktadan hareketle, algı, bilişsel durum ve motivasyon gibi birey düzeyinde değişkenler devreye girmektedir (Görener ve Ucal, 2011: 360).

Erdoğan, gençlik yıllarından itibaren gerek Milli Türk Talebe Birliği gerek Millî Görüş Hareketi gerekse de Refah Partisi döneminde yükselen bir güç merkezi haline gelmiştir. Fazilet Partisi içindeki Yenilikçi-Gelenekçi mücadelesinde Yenilikçi kanadın lideri iken 1999'da girdiği cezaevinden çıktığında AK Parti'yi kurarak 21. Yüzyılın ilk çeyreğinde Türkiye'yi yöneten bir lider olmuştur. Erdoğan hem parti içindeki krizi hem de seküler devlet direnç noktaları ile yaşadığı krizleri fırsata çevirerek önce başbakan ardından 2014 yılında cumhurbaşkanı seçilmiştir. Tüm bunları gerçekleştirirken attığı kurgulayıcı adımlar gelecek planlamasına yön vermiştir (Bınarcı, 2023: 84-135).

Çalışmanın temel zeminin 2002-2014 yılları arasında Erdoğan liderliğinde Türkiye'nin Suriye dış politikası olması sebebiyle, çalışmada evrensel bir değerlendirmeden ziyade söz konusu dönem ve politika üzerinden analiz yapılacaktır. Bu kapsamda çalışmada, 2002 ve 2014 yılları arasında AK Parti yönetiminde Türkiye'nin Suriye'ye yönelik dış politikası, bir yanda Recep Tayyip Erdoğan'ın liderlik etkisi ve diğer yanda bölgesel-küresel sistemin stratejik ortamının etkileri kapsamında analiz yapılacaktır.

2. Normalleşmeden Yeniden Tehdit Algılamasına Türkiye'nin Suriye Politikası (2002-2014)

2.1. Tehdit Algılamasından Normalleşmeye

Türkiye ve Suriye ilişkilerinin başlangıcı Hatay meselesinin gölgesinde gerçekleşmiştir. Suriye bağımsızlığını kazandıktan sonra, Türkiye ile Fransa arasında 29 Haziran 1939'da imzalanan Hatay'ın Suriye devletinden bağımsızlığını resmileştiren anlaşmayı ve aynı gün Hatay Meclisi'nin Türkiye'ye katılma kararını kabul etmediğini açıklamıştır. Bunun üzerine Türkiye, Suriye'yi tanımayı reddetmiş, ancak 1946'da Irak Başbakanı Nuri Said'in arabuluculuğuyla Suriye devletini resmen tanımıştır (Türkman, 2007, s. 102–104). Ancak Hatay'la ilgili anlaşmazlık devam etmiştir. Suriye'yi yöneten BAAS Partisi'nin 1947 tarihli tüzüğü'nün 7. maddesinde, Suriye devletinin kuzey sınırlarının Toros Dağları'na kadar uzandığına yer verilmiştir (Önhon, 2021, s. 41). Tüzükteki bu maddeye göre Hatay, Suriye toprağı sayılmıştır.

Soğuk Savaş döneminde iki ülke ilişkilerinin dinamikleri esas olarak Batı-Doğu blokları rekabetinden etkilenmiştir. Türkiye Batı bloğunda yer alırken, Suriye de Sovyetler Birliği ile yakın ilişkiler yürütmüş, bu bağlamda iki ülke arasında dolaylı olarak birbirini tehdit ya da rakip olarak algılayan bir politik çerçeve görülmüştür. Batılı Türkiye, doğulu Suriye'ye karşı batının bir cephesi ya da tampon bölgesi olarak görülmüştür. Fakat, Soğuk Savaşın ABD önderliğindeki liberal-batı dünyasının zaferiyle son bulmasının (Fukuyama) ardından Türkiye batı nezdindeki bu önemini kaybetmiştir (Keyman, 2009: 2). Birinci Körfez Savaşı örneğinde de görüldüğü gibi, ABD hegemonyasında yeni dünya düzeni ortaya çıkmıştır. Yeni dönemin ortaya çıkardığı fırsat ve tehditler, ABD'ye yakın dış politika izlemeye devam eden Türkiye'nin stratejik önemini pekiştirmiş, Türkiye'nin Birinci Körfez Savaşında ve Yugoslavya'nın dağılmasından sonra Balkanlarda ortaya çıkan krizlerde ABD ile ittifak halinde olduğu görülmüştür.

Avrasya'daki etnik çatışmalar, Yunanistan ve Suriye ile yaşanan güvenlik sorunları ve ülke içinde PKK terörizminin beraberinde getirdiği koşullar altında 90lı yıllarda Türkiye, askeri-güvenlik odaklı politikalar izlemiştir. Bu dönemde, PKK, Suriye ve Yunanistan de facto bir ittifak halinde Türkiye aleyhinde tehditkâr bir ortam oluşmuştur. Şükrü Elekdağ'ın ifadesi ile, Türkiye "iki buçuk savaş" ile baş etmek zorunda kalmıştır. Suriye ve Yunanistan doğal müttefik iken PKK da bu ittifakın doğal üyesidir (Elekdağ, 1996). Kirişçi Türkiye'nin bu durumunu "Soğuk Savaş sonrası savaşçısı" olarak tanımlamıştır (Kirişçi, 2009: 37).

Hatay konusundaki anlaşmazlığın yanında ikili ilişkilerde 90lı yılları domine eden ve iki tarafın birbirini doğrudan tehdit olarak ilan ettiği gelişme, Suriye'nin PKK terör örgütüne destek vermesi olmuştur. Türkiye, lojistik ve askeri yardım da dahil olmak üzere Suriye'nin PKK'yı desteklediğini ileri sürmüş ve iki ülke arasında gerginlik yükselmiştir. 1998 yılında Türkiye Cumhuriyeti, Suriye sınırındaki bölgeye silahlı kuvvetler konuşlandırarak Suriye'nin PKK'ya verdiği desteği azaltması ve PKK'nın sözde lideri Abdullah Öcalan'ı topraklarından çıkarmasını içeren bir ultimatoda bulunmuştur. Türkiye'nin ciddi baskıları sonucu 20 Ekim 1998'de Suriye ile Türkiye arasında Adana Mutabakatı imzalanmış ve Suriye Öcalan'ı topraklarından uzaklaştırmayı, sınırları içindeki PKK kamplarını kapatmayı kabul etmiştir (Tür, 2010, s. 164). Türkiye'nin zorlayıcı diplomasi uygulayarak Suriye'ye savaş açmaya hazır olduğunu açıklaması, bu dönemde Suriyeli askerlerin önemli bir kısmının İsrail sınırında bulunması ve Rusya'nın Suriye'yi destekleyecek durumda olmaması sebebiyle iki ülke arasında Mısır Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek'in arabuluculuğunda müzakerelerin başlaması ile sonuçlanmıştır. Nihayetinde Suriye, 17 Ekim'de Öcalan'ın topraklarından ayrıldığını duyurmuş ve 20 Ekim'de de Adana Mutabakatı imzalanmıştır. Mutabakat kapsamında Türkiye'nin beklentilerini karşılayacak şekilde Suriye'ye yönelik bir izleme mekanizması oluşturulmuş, iki ülke arasında güvenlik iş birliği toplantıları tasarlanmıştır. 2009 yılında, güvenlik iş birliği toplantılarının etkinliğinin artırılması amacıyla Yüksek Düzey Askeri Diyalog Mekanizması oluşturulmuş ve 21 Aralık 2010 tarihinde de Terör ve Terör Örgütlerine Karşı İş birliği Anlaşması imzalanmıştır (Önhon, 2021: 40-48).

Adana Mutabakatından sonra ikili ilişkilerde normalleşme süreci başlamıştır. Suriye ile Türkiye arasında doğrudan telekomünikasyon bağlantısı sağlanmış ve güvenlik iş birliği toplantıları bünyesinde diplomatik temaslar da kurulmuştur. 2000-2002 yılları Türkiye ile Suriye arasında güven inşa etme sürecine sahne olmuştur (Altunışık ve Tür, 2006: 166).

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in Suriye Devlet Başkanı Hafız Esad'ın cenaze törenine katılması, ikili ilişkilerin 1990'lı yıllardan sonra yükselişe geçmesinde önemli bir başlangıç olmuştur. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin kurulması ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından yeni seçilen Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı ilk yurt dışı ziyaretlerini bu iki ülkeye yapmaya başlamıştır. 16 Mayıs 2000 tarihinde onuncu cumhurbaşkanı seçilen Ahmet Necdet Sezer'in ilk yurt dışı ziyaretleri de haziran ayında Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ve temmuz ayında Azerbaycan olarak planlanmıştır. Fakat, Suriye Devlet Başkanı Hafız Esad'ın 10 Haziran'da hayatını kaybetmesi ve cenaze törenin 13 Haziran'da yapılacak olması söz konusu planlamayı bozmuştur. Sezer, Dışişleri Bakanlığı'nın Esad'ın cenaze törenine katılma teklifini kabul etmiş ve heyetiyle birlikte 13 Haziran sabahı Şam'a gitmiştir. Sezer'in cenazeye katılması, Adana Mutabakatı sonrasında yeni bir aşamaya giren iki ülke ilişkilerine olumlu katkı sağlamış ve Hafız Esad'ın ardından cumhurbaşkanı olan oğlu Beşar Esad, Sezer'in cenazeye katılmasını büyük bir memnuniyetle karşılamıştır. Sezer ile görüşen Esad, Türkiye ile Suriye arasındaki sorunların artık geçmişte kaldığını ve kendisinin de babası gibi iki ülke arasındaki tarihi ortak bağa önem vererek ikili ilişkileri geliştirmek istediğini ifade etmiştir (Önhon, 2021: 49-51). Daha sonra Esad'ın bu söylemi, 2011 yılına kadar hızlı bir yükseliş gösterecek olan yakın ilişkilerin ortak sloganı haline gelmiştir.

11 Eylül 2001'deki terör saldırılarının ardından ABD yönetimi "teröre karşı savaş" politikasını uygulamaya koymuş ve bu çerçevede Suriye, Hizbullah'a ve Filistinli aşırı gruplara verdiği destek nedeniyle terörizmle bağları olan bir devlet olarak tanımlanmıştır. ABD'nin Suriye'ye yönelik tecrit politikası, Suriye için bölgesel ölçekte ilişkiler kurmanın gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Suriye hükümeti, ABD ve AB'nin uyguladığı baskılar ve Kuzey Irak'ta ülkeyi tehdit eden Kürt sorununun gölgesi altında bölgesel ikili ilişkilere yönelme ihtiyacı hissetmiştir. Bu anlamda, Türkiye hem batı baskısını dengeleyebilecek hem de Irak'taki Kürt sorunundan olumsuz etkilenen diğer bir ülke olarak, Suriye tarafından temasların arttırılabileceği cazip komşu şeklinde görülmüştür. ABD öncülüğünde başlayan Irak işgali sonucunda bölgedeki güç dengeleri ve tehdit algısı değişmiş, Türkiye ve Suriye, Irak'ın toprak bütünlüğünün korunmasından yana olmuştur. ABD'nin Kürt ayrılıkçı hareketine verdiği destek hem Türkiye'nin hem de Suriye'nin toprak bütünlüğü açısından ciddi bir tehlike oluşturmuştur. Suriye, Irak'taki çatışmanın sona ermesinin ardından ABD'nin Irak'taki askeri operasyonlarına ilişkin endişelerini dile getirmiş ve kendi nüfusunun yaklaşık yüzde 9'unun Kürtlerden oluştuğunu göz önünde bulundurarak Irak'taki Kürt sorunun kendi topraklarına da sıçrayacağından endişe duymuştur (Altunışık ve Tür, 2006: 165–167). ABD'nin öncülük ettiği Irak işgali, her iki ülkede de artan Amerikan karşıtlığı ve Kürt meselesine ilişkin endişeler nedeniyle Türkiye ile Suriye arasındaki ilişkilerde yoğunlaşma ortaya çıkmıştır (Tür, 2010: 168).

2.2. Normalleşmeden İş Birliğine

3 Kasım 2002 seçimlerinde tek başına iktidar olan AK Parti dış politika ajandasında üç önemli gelişme ile karşılaşmıştır: ABD'nin Irak'ta Saddam yönetimi ile yaşadığı kriz ve Irak'a müdahale durumu, aralık ayında yapılacak Kopenhag AB zirvesi bağlamında AB üyeliği için tarih almak ve uyum yasalarının uygulanması, Güney Kıbrıs Rum Yönetiminin adanın tek temsilcisi olarak AB'ye üye olması ve yine bu bağlamda Annan Planı. Özellikle ABD'nin Irak'a olası müdahale durumu, yukarıda bahsedildiği gibi, Türkiye-Suriye ilişkilerinin yeni bir düzlemde kurulmasında hızlandırıcı bir rol oynamıştır.

AK Parti Genel Başkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Türkiye-Suriye ilişkileri hakkındaki ilk demeci Saddam yönetiminin ABD ile yaşadığı sorun konusunda olmuştur. Erdoğan, Mısır, Suudi Arabistan ve Suriye'nin, Irak'a bölgesel bir psikolojik baskı oluşturarak olası bir savaşı engelleyebileceğini vurgulamıştır. ABD'nin olası Irak müdahalesinde taarruz ve savunma yöntemlerinin bir kısmını Türkiye'de konuşlanarak yürütmeyi düşündüğünü dile getiren Erdoğan, bu yöntem aracılığıyla ABD'nin müdahale maliyetlerinin düşeceğini fakat Türkiye'nin maliyetlerinin artacağını belirtmiştir. Erdoğan'a göre, Türkiye İslam (Ortadoğu) alemindeki yerini korumak ve gelecekteki bölgesel ilişkilerine zarar vermemek adına Irak'a müdahale edecek koalisyona Mısır, Suudi Arabistan ve Suriye ile dahil olmalıdır. ("Erdoğan, Uçakta Gazetecilerin Sorularını Cevapladı (2)" 2002).

Erdoğan'ın Suriye Devlet Başkanı Beşar Esad ile ilk teması 10 Temmuz 2003'teki telefon görüşmesi aracılığı ile gerçekleşmiştir. Görüşmede, Ortadoğu'da terörün önlenerek barış ve istikrarın sağlanmasının tüm ülkelerin ortak arzusu olduğunu ifade eden Erdoğan, terörle mücadele konusunda Suriye ile yürütülen iş birliğinin memnuniyet verici seviyede olduğunu vurgulamıştır ("Başbakan Erdoğan, Suriye Devlet Başkanı Esad'la Görüştü...", 2003). Suriye Başbakanı Muhammed Mustafa Miro'nun 29 temmuzdaki Türkiye ziyareti, ikili ilişkilerdeki yeni projeksiyonu ortaya koymuştur. Erdoğan, Miro ile görüşmesinde geçmişte yaşanan sıkıntıların geride bırakılmasından memnun olduğunu dile getirmiştir. Erdoğan iki ülke arasında geçmişten gelen yakınlık zemini üzerinde iki ülkenin birbirinin toprak bütünlüğüne ve iç işlerine saygı ile iyi komşuluk ilişkileri geliştirme konusunda mutabık kaldıklarını, yeni iş birliği olanakları konusunda fikir alışverişinde bulduklarını ifade etmiştir ("Erdoğan-Miro Ortak Basın Toplantısı...(1)," 2003). Erdoğan'ın dile getirdiği iki ülkenin birbirinin toprak bütünlüğüne saygı duyması durumu, Türkiye ve Suriye arasındaki Hatay anlaşmazlığının ortadan kalktığını ifade etmektedir.

Türkiye-Suriye ilişkilerindeki dönüşümde Beşar Esad'ın 6 Ocak 2004'teki Türkiye ziyareti bir diğer önemli gelişme olmuştur. Görüşmelerde Türkiye ile Suriye arasındaki ticarete çifte vergilendirmenin önlenmesi, karşılıklı yatırımların teşvik edilmesi ve turizm alanında iş birliğinin geliştirilmesi konularında çeşitli protokoller imzalanmıştır ("Beşar Esad'ın Türkiye Ziyareti...", 2004). Erdoğan'ın, Esad'ın Türkiye ziyaretinde Suriye ile İsrail arasında Türkiye'nin arabuluculuk yapmasından memnuniyet duyacağını dile getirdiğini ve bu konunun İsrail tarafından da olumlu karşılandığı, Türkiye olarak da arabuluculuk diplomasisine hazır olduklarını ifade eden konuşması ikili ilişkilerdeki yükselişi net bir şekilde ortaya koymuştur ("Türkiye, İsrail ve Suriye Arasında ...," 2004). Suriye, bir yanda Türkiye ile ikili ekonomik ilişkilerinde ciddi adımlar atarken diğer yanda da ABD'nin Suriye'ye ambargo kararı ile karşı karşıya gelmiştir. Erdoğan bu duruma, ambargo kararının sadece ABD'yi ilgilendirdiğini, Türkiye'yi etkilemediğini ve Suriye ile ilişkileri devam ettireceklerini ifade ederek cevap vermiştir ("Başbakan Erdoğan Gaziantep'te...(3)," 2004).

Bu dönemde Türkiye-Suriye yakınlaşması sadece devlet düzeyinde kalmamış, her iki ülkedeki iktidar partileri arasında da görülmüştür. AK Parti hükümeti ile BAAS Partisi yöneticileri karşılıklı ziyaretlerde bulunarak yeni bir diyalog zemini inşa etmiştir. Suriye BAAS partisi Genel Sekreter Yardımcı Al-Ahmar'ın Kasım 2004'teki Türkiye ziyaretinde Türkiye'nin Suriye ve İsrail arasındaki muhtemel arabuluculuk rolü masaya yatırılmıştır. Erdoğan ile yaptığı görüşmede Al-Ahmar, Türkiye'nin AB'ye üye olma çabasından memnuniyet duyduklarını ve üyeliğin gerçekleştiği takdirde durumun Suriye için yeni açılımlar doğuracağını ifade etmiştir ("Başbakan Erdoğan, Suriye BAAS Partisi Genel Sekreter Yardımcısı Al-Ahmar'ı Kabul Etti...", 2004). Aralık ayında Erdoğan'ın Suriye ziyaretinde, yıl içerisinde temelleri atılan ekonomik iş birliğinin iki ülke arasında imzalanan Serbest Ticaret Anlaşması kapsamında daha üst seviyeye çıkarılmasını sağlamıştır. Yapılan görüşmelerde Erdoğan iki ülke arasındaki tarihi, kültürel ve dini bağlarla olan dostluğun, kardeşliğin olması gereken seviyeye doğru yükselmeye başladığını ifade etmiş, ayrıca

imzalanan anlaşmanın sadece iki ülke arasındaki ilişkiler kapsamında değil tüm bölge ülkeleri için de büyük önem taşıdığını vurgulamıştır (“Başbakan Erdoğan’ın Suriye Ziyareti...,” 2004).

2005 Şubat’ında Lübnan eski Başbakanı Refik Hariri’nin suikast sonucu hayatını kaybetmesi Suriye açısından batıdan gelen baskıların artmasına sebep olmuştur. Lübnan’daki Suriye karşıtı muhalefet suikasttan Suriye’yi sorumlu tutmuştur. Suriye’nin Lübnan’daki Hizbullah’a destek vermesi batı ve özellikle ABD tarafından Suriye’nin teröre destek veren bir devlet olarak görülmesine ve uluslararası camiadan dışlanmasına sebep olmuştur. Hariri suikastının ardından batıdan gelen baskılar sonucunda Esad Lübnan’daki Suriye askerlerini çekeceğini duyurmuş ve ABD’ye “ben Saddam değilim, iş birliği istiyorum” mesajını vermiştir (“2005 Yılı Dünya Panoraması...(2),” 2005). Suriye bir yandan uluslararası toplumdan izolasyon görürken diğer yandan da Türkiye ile ikili ilişkilerini geliştirerek bu izolasyonu Türkiye aracılığıyla kırmak istemiştir. 2005 yılı başında Suriye’ye artan ABD baskılarının gölgesinde Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer’in Suriye’ye yaptığı ziyaret Suriye tarafında büyük bir memnuniyetle karşılanmıştır. Sezer, “Hoş geldiniz Onurlu Cumhurbaşkanı” pankartları ile karşılanmış ve büyük ilgi görmüştür. Sezer Esad ile yaptığı görüşme sonrasında, Lübnan’dan askeri birlikleri çekme kararından memnuniyet duyduğunu ve iki ülkenin Irak’ın toprak bütünlüğünün korunması konusunda uzlaşımının devam ettiğini vurgulamıştır (“Onurlu cumhurbaşkanı hoşgeldiniz,” 2005). Ayrıca Sezer’in Nisan ayındaki bu ziyareti 2005 yılı içerisinde Türkiye’den Suriye’ye yapılan tek üst düzey ziyaret niteliği taşımaktaydı. Erdoğan hükümeti bu süreçte Suriye ile ilişkiler konusunda ABD’den baskı görmesine rağmen üst düzey ziyarette bulunmadan da olsa ilişkileri sürdürmeye devam etmiştir. Başbakan Erdoğan, tıpkı ABD’nin Irak’a müdahalesindeki destek taleplerinde olduğu gibi, Suriye ile ilişkileri kesme konusunda ABD’ye ne evet ne de hayır dememiştir. Böylelikle, Erdoğan hem ABD’nin açık tepkisinden kaçınmış hem de Suriye ile inşa edilen yakınlaşmanın zarar görmesine engel olmuştur. 2009 yılında Türkiye’nin Suriye Büyükelçisi olan Önhon’a göre Türkiye, Suriye’nin farklı bir politika izleyerek küresel ilişkilerde yalnız kalmak yerine uluslararası sistemle angaje olması gerektiğini vurgulamıştır (2021: 57). Türkiye’nin bu tutumu Suriye tarafından memnuniyetle karşılanmış ve Türkiye, Suriye’nin dünyaya açılan kapısı olarak görülmüştür.

2006 yılında Hizbullah’ın iki İsrail askerini kaçırmaması ve bunun karşılığında İsrail’in önce Hizbullah’a sonra da Hizbullah’ın konuşlandığı Güney Lübnan’a yoğun askeri saldırı yapması bölgede ciddi bir kriz yaratmıştı. Temmuz ve ağustos aylarında yaşanan saldırılarda İsrail, Suriye’yi Hizbullah’a lojistik askeri yardım yapmakla suçlamış ve saldırı alanını genişletmiştir. Erdoğan, ABD Başkanı Bush ve İsrail Başbakanı Ehud Olmert ile yaptığı görüşmelerde krizin Suriye ile diyaloga girerek çözülebileceğini ve bu bağlamda Esad ile görüşme yapmak üzere dış politika danışmanı Ahmet Davutoğlu’nu Suriye’ye gönderdiğini ifade etmiştir (“Başbakan Erdoğan’dan Çarpıcı Değerlendirmeler...,” 2006). Erdoğan’ın bu girişimi Esad tarafından olumlu karşılanmıştır. Esad Erdoğan’ı arayarak ateşkesin ve barış ortamının sağlanması için sürdürülen diplomasinin devam ettirilmesi adına yardım istemiştir (“Suriye Devlet Başkanı Esad, Erdoğan’ı Aradı...,” 2006). Lübnan’da savaşı sonlandırmak için BM Güvenlik Konseyinin 11 Ağustos’ta aldığı 1701 no’lu kararı doğrultusunda Lübnan’a barış gücü (United Nations Interim Force in Lebanon, UNIFIL) gönderme adımı atılmıştır. Türkiye UNIFIL kapsamında Lübnan’a asker gönderme kararı almıştır. Dışişleri Bakanı Abdullah Gül, Esad’a BM kararının karşısında durmayıp aksine desteklemesi gerektiği ve bu bağlamda uluslararası toplum ile barışmak adına bu fırsatı iyi değerlendirmesi yönünde bir çağrıda bulunmuştur (Bila, 2006).

2007 yılı Türkiye-Suriye ilişkileri 1 Ocak’ta yürürlüğe giren Serbest Ticaret Anlaşması ile başlamıştır. Bu anlaşma Türkiye’nin Ortadoğu ülkelerinden biri ile yapılan ilk serbest ticaret anlaşması olmuştur. Dış İşleri Bakanı Gül’e göre, Türkiye’nin Ortadoğu’da gittikçe artan etkisi Suudi Arabistan, Mısır, Birleşik Arap Emirlikleri, Ürdün ve diğer İslam ülkeleri ile rahat/kompleksiz ilişkiler kurabilmesi aracılığı ile inşa edilmiştir. Bu konuda Suriye ile ilişkilere

büyük önem veren Gül, Türkiye-Suriye ilişkilerinin geçmişin aksine sorunlar yumağı şeklinde değil sıcak ve samimi kardeşlik bağlamında gerçekleştiğini vurgulamıştır (“Dışişleri Bakanı Gül'den Dış Politikadaki Gelişmelere İlişkin Önemli Açıklamalar,” 2007). Erdoğan ise aynı durumu Türkiye'nin artık etrafında öcüler üretmeden ve içe kapanan dış politikasından vazgeçerek yeni bir yol çizdiği şeklinde dile getirmiştir (“Başbakan Erdoğan, Marmara Grubu Toplantısına Katıldı (2),” 2007).

2004'te Suriye Başbakanı Otri'nin inşa edilen yeni stadyumun açılışına Erdoğan ve Fenerbahçe futbol takımını daveti, Nisan 2007'de gerçekleşmiştir. Erdoğan Halep Olimpiyat Stadyumu'nun açılışına katılırken Fenerbahçe de Al-İttihad takımı ile açılış maçı yapmış ve 2-2 berabere kalmıştır. Suriyelilerin Erdoğan'ı statta karşılamaları sırasında büyük coşku ve izdiham yaşanmış, bu yüzden stadın açılışı planlanandan yaklaşık iki saat sonra gerçekleşmiştir (“Fenerbahçe, Dostluk Maçında Al İttihad İle 2-2 Berabere Kaldı,” 2007). Erdoğan ve Esad, Fenerbahçe-Al İttihad maçını birlikte izlemesi ile ilişkilerde spor diplomasisi de görülmüştür.

Ekim ayında Suriye Devlet Başkanı Esad'ın Türkiye ziyareti ile Ağustos ayında Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı seçilen Abdullah Gül'ün Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'den sonra ikinci yabancı konuğu Beşar Esad olmuştur (“Suriye Devlet Başkanı Esad, Çankaya Köşkü'nde...(1),” 2007). Esad görüşmede Türkiye'nin Kuzey Irak'taki PKK terörist unsurlarına yönelik yapmayı planladığı harekâtı desteklediklerini ve Irak'ta oluşan boşluk sonucu ortaya çıkan terörist unsurlardan Irak'ı işgal eden güçlerin sorumlu olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca Esad, Türkiye ziyaretini iki ülke arasındaki mükemmel ilişkileri taçlandırmak amacıyla yaptığını değerlendirmiştir (“Gül-Esad Ortak Basın Toplantısı,” 2007). Esad'ın bu sözlerinin muhatabı Türkiye'den çok batı dünyası ve özellikle ABD olmuştur. Esad konuşmasında, Irak'ta görülen terörist saldırıların sorumlusu olarak Irak'ı işgal eden gücü, bir diğer deyişle ABD'yi, hedef almış ve ABD'nin İran ve Suriye karşıtı Ortadoğu hamlesine cevap olarak Suriye'nin Türkiye ile mükemmel ilişkilere sahip olduğunu ifade etmiştir.

Türkiye Suriye ilişkileri 2008 yılını 4 Ocak'ta taraflar arasında imzalanan Sivil Havacılık, Denizcilik, Enerji, Sermaye Piyasası Kurullarıyla ilgili iş birliği mutabakatlarının imzalanması ile girmiştir (“Türkiye ile Suriye Arasında İşbirliği,” 2008). 2008 yılının asıl gündemi Suriye ve İsrail arasında Türkiye'nin arabuluculuğunda görüşmelerin başlaması olmuştur. Bu durum ilk olarak 2004 yılında dile getirilmiş, 2007 yılında da İsrail ve Suriye arasında gizli görüşmelerin başladığı iddiaları gündeme gelmiştir. 2008 Nisan ayında Esad'ın açıklaması bu konuya açıklık getirmiş, Esad Suriye ve İsrail arasında görüşmelerin Erdoğan aracılığında Nisan 2007'den itibaren sürdüğünü ifade etmiştir. Esad sürecin temellerinin 2006 yazında İsrail ve Hizbullah arasında Lübnan'da geçen savaştan sonra atıldığını ve Erdoğan'ın kendisine İsrail'in Suriye ile barış yapmak için Golan Tepelerinden çekilmeye hazır olduğu yönünde bilgi verdiğini söylemiştir (“Esad, Türkiye'nin Suriye-İsrail Arasında Arabuluculuk Yaptığını Açıkladı,” 2008). Esad'ın açıklamasından 2 gün sonra Suriye'ye giden Erdoğan Esad'ın iddiasını doğrulamış ve Suriye ile İsrail'in Türkiye'ye duydukları güven neticesinde Türkiye'nin taraflar arasında arabuluculuk görüşmelerini başlattığını duyurmuş, görüşmelerin alt kademelerden başlayacağını ve zaman içerisinde liderler seviyesine yükseleceğini umduğunu söylemiştir (“Başbakan Erdoğan Suriye'ye Gitti...(1),” 2008; “Başbakan Erdoğan Türkiye'ye Döndü,” 2008). Bu konuda, İsrail Savunma Bakanı Ehud Barak da Suriye ile gizli temaslarda bulduklarını beyan etmiştir (“İsrail, Suriye'yle Gizli Temaslar Kurduğunu Kabul Etti,” 2008). Ardından ABD'den de Türkiye'nin İsrail ve Suriye arasında arabulucu olmasından memnun oldukları yönünde bir açıklama gelmiştir (“ABD...,” 2008).

Türkiye ve Suriye arasındaki ilişkilerde artık tarafların daha samimi ifadeler ve iki ülke arasındaki yakınlığı vurgulayan sözler çerçevesinde ilerlemeye başladığı görülmektedir. Ağustos ayında

Erdoğan ve Esad aileleriyle birlikte Bodrum'da birlikte tatil yaparak bölge gelişmelerini değerlendirmiştir ("Erdoğan ve Esad'ın 'Bodrum' Zirvesi," 2008).

Erdoğan hükümeti Ortadoğu dış politikasının temellerini Suriye ile yakın ilişkiler üzerinden atmış ve etki alanını genişletmeye başlamıştır. Erdoğan, dış politikayı eleştirenlere "... (bazıları) bakıyorsunuz Suriye'ye gitme Araplar şu tarihte bunu yaptı, İsveç'e gitme gözünün üzerinde kaşı var, Katar'a gitme, Bulgaristan'a gitme Yunanistan'a gitme (diyor)... Gitmeyince olmuyor. Bunu artık anlamak gerekir. İhracatımız 36 milyar dolarda kalıyor, 114 milyar dolara çıkmıyor, bunu gördük..." şeklinde cevap vermiştir ("Ak Parti TBMM Grup Toplantısı," 2008). Erdoğan bu sözleri ile dış politikayı sadece siyasi-diplomatik ilişkiler kapsamında değil aynı zamanda ekonomi bağlamında da yürüttüklerini ve geçmişten gelen tehdit algılamalarını karşılıklı ziyaretler aracılığı ile ekonomik iş birlikleri temelinde aştıklarını vurgulamıştır ("Başbakan Erdoğan'ın Ulusa Sesleniş Konuşması...(2)," 2008).

21 Mayıs'ta Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığının Suriye ve İsrail'in Türkiye nezaretinde aracılı barış görüşmelerine başladığı yönündeki açıklaması ve İsrail Başbakanı sözcüsü Mark Regev'in tarafların Türkiye arabuluculuğunda dolaylı görüşmelere İstanbul'da başladığını duyurması ile Türkiye'nin arabuluculuk rolü resmiyet kazanmıştır ("NO-81 - 21 Mayıs 2008," 2008; "Türkiye, İsrail-Suriye...", 2008). Türkiye'nin arabuluculuğundaki görüşmelerde tarafların istekleri ve bu konuda uzlaşma zemini aranmıştır. Suriye temel ilke olarak İsrail'in işgal ettiği Golan Tepelerinden çekilmesini isterken İsrail de Suriye'nin Hamas-Hizbullah'a desteğine son vermesini ve İran ile ilişkilerini kesmesini istemiştir. İsrail'in Golan tepelerinden çekilmeye karşılık birçok talepte bulunduğunu ifade eden Suriye Bilgi Bakanı Mohsen Bilal bunları reddettiklerini beyan etmiştir. İsraili gazeteci Yossi Verter ise Olmert'in barış görüşmelerini gerçekten uzlaşmak için değil iç siyasette prestij kazanmak için yürüttüğünü ifade etmiştir ("Israel-Syria Dialogue 'to Continue,'" 2008; "Suriye'den İsrail'in İran talebine ret," 2008). Böyle bir zeminde başlayan barış görüşmelerinin ikinci turu 16 Haziran'da, üçüncü turu 3 Temmuz'da, dördüncü turu ise 30 Temmuz'da yapılmıştır. Taraflar beşinci tur için 18-19 Eylül tarihini kararlaştırmışken, Türk Dış İşleri Bakanlığında yapılan açıklamaya göre İsrail Heyeti Başmüzakerecisi ve Başbakan Olmert'in Genel Sekreteri olan Yoram Turbowicz'in yeniden yetkilendirilmesi sürecinin henüz tamamlanmaması gerekçesiyle İsrail tarafı görüşmelerin ertelenmesini talep etmiştir ("No:174 - 17 Eylül," 2008). İsrail Başbakanı Olmert'in görev süresi biterken Türkiye'ye yaptığı veda ziyaretinde beşinci tur görüşmelerinin ne zaman yapılacağı konusunda görüşmeler yapılmış, fakat net bir tarih belirlenememiştir ("İsrail Başbakanı Olmert Ankara'da," 2008). Diğer yandan Olmert'in Türkiye ziyaretinden beş gün sonra İsrail Gazze'ye büyük bir saldırı düzenlemiş, özellikle Türkiye bu duruma ciddi tepkiler vermiştir. Erdoğan saldırı haberi gelene kadar beşinci tur görüşmelerinin tarihini belirlemek için Olmert'i aramayı düşündüğünü fakat haberi aldıktan sonra İsrail ile diplomatik bir temas içine girmek istemediğini belirtmiştir. Ayrıca Türkiye'nin barış için çabalarken İsrail'in orantısız güç kullanarak birçok masum insanı öldürdüğünü ve bu durumun Türkiye'ye yapılmış bir saygısızlık olduğunu ifade etmiştir ("Başbakan Erdoğan, Gazze'ye Saldıran İsrail'e Sert Tepki Gösterdi," 2008). Türkiye'nin büyük bir inisiyatif olarak iki taraf arasında başlattığı barış görüşmeleri İsrail'in Gazze saldırısı nedeniyle kesilmiştir.

İsrail saldırıları ve ardından ateşkesin sağlanması konusunda aynı görüşü paylaşan Türkiye ve Suriye arasındaki ilk temas 5 Ocak'ta Suriye Dışişleri Bakanı Muallim'in Türkiye ziyaretinde gerçekleşmiştir. Ziyarete iki taraf arasında Gazze'deki son gelişmeler ele alındı ("Babacan-Muallim Ortak Basın Toplantısı," 2009). Suriye Devlet Başkanı Beşar Esad Arap Birliği zirvesinde yaptığı konuşmada İsrail'e tepki göstermiş, Arap ülkelerinden İsrail büyükelçiliklerini kapatmayı ve İsrail'le ilişkileri kesmelerini istemiştir ("Suriye: 'Araplar İsrail'le...", 2009). 12 Şubat'ta Davutoğlu ateşkes görüşmeleri için tekrar Şam'a gitmiş ve 15 Şubat'ta da TBMM Başkanı Köksal Toptan Suriye'ye gitmiştir. Toptan'ın Suriye Meclisini ziyareti sırasında Meclise

Türk Bayrağı asılmış ve Suriye tarihinde ilk defa mecliste bir yabancı devlet bayrağının asıldığı açıklaması yapılmıştır. Aynı ziyarette, Suriye'nin Erdoğan'ın Davos'taki Dünya Ekonomik Forumu toplantısında sergilediği İsrail karşıtı tutumunu desteklediği açıklaması yapılmıştır ("Suriye Ziyaretinde Davos Övgüsü," 2009). Erdoğan, Davos'taki toplantıların Gazze oturumunda söz alan İsrail Cumhurbaşkanı Şimon Peres'in Filistinlileri suçlayan açıklamalarını protesto etmiştir. Peres'in sürekli yüksek sesle kendisine dönerek konuşmasından rahatsız olan Erdoğan, bu durumun İsrail'in Filistin'de masum insanları öldürmekten kaynaklanan suçluluk psikolojisinden geldiğini ifade etmiştir. Erdoğan'ın Peres'e hitaben "siz öldürmeyi iyi bilirsiniz" demesi üzerine oturum başkanının kendisine müdahale etmesi üzerine kendisine Peres'ten daha az konuşma süresi verildiğini söyleyerek ve "Benim için Davos bitmiştir" diyerek salonu terk etmiştir ("Başbakan Erdoğan Gazze Oturumunu Terk Etti (2)," 2009). Erdoğan'ın Peres'e yönelik tutumu özellikle Ortadoğu İslam ülkelerinde büyük bir sevinçle karşılanmış ve takdir edilmiştir.

İkili ilişkilerde ekonomi temelli görüşmelerin yanında, 27 Nisan'da Kilis'te "Türkiye ile Suriye Kara Kuvvetleri arasındaki dostluk, iş birliği ve güveni pekiştirmek, eğitim ve birlikte çalışılabilirlik seviyesini arttırmak" için sınır birliklerinin değişim tatbikatı yapılmıştır ("Türkiye -Suriye Arasındaki Tatbikat Başladı," 2009). Bu gelişme iki ülke Kara Kuvvetleri arasında yapılan ilk tatbikat olması ile büyük bir önem taşımaktadır. Türkiye ile Suriye 2000li yıllar öncesindeki olası silahlı çatışma durumundan ortak askeri tatbikat yapar hale gelmiştir. 15 Mayıs'ta Cumhurbaşkanı Gül yine kalabalık bir heyetle birlikte Suriye'ye gitmiş Ziyaret sırasında Gül ve Esad ortak basın toplantısı yapmıştır. Gül, Suriye'nin Türkiye için Ortadoğu'ya açılan ve Türkiye'nin de Suriye için Avrupa'ya açılan bir kapısı olduğunu ifade ederken Esad da iki kardeş ülke arasındaki ilişkilerin tarihi ve köklü bağlardan kaynaklandığını dile getirmiştir ("Cumhurbaşkanı Gül-Suriye Devlet Başkanı ...," 2009).

İkili ilişkilerdeki yakınlığın gösterilmesi açısından Ömer Önhon'un Türkiye'nin Suriye Büyükelçisi olarak güven mektubunu Esad'a sunması ve onay alması süreci de bir diğer önemli gelişme oldu. Diplomatik protokol kurallarına göre bir devlete atanan büyükelçilerin atandıkları devlet başkanına güven mektubu sunabilmeleri için kıdem sırası yani o ülkeye geliş sırası dikkate alınır. 10 Eylül 2009'da Türkiye'nin Suriye Büyükelçisi olarak Şam'da göreve başlayan Ömer Önhon, kendisinden önce Suriye'ye gelen Fransız ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi büyükelçilerinden önce 15 Eylül'de Suriye Devlet Başkanı Esad'a güven mektubunu sunmuş ve göreve başlamıştır (Önhon, 2021: 68).

16 Eylül'de Beşar Esad'ın Türkiye ziyareti ikili ilişkileri zirve noktasına taşıyan gelişmelere sahne olmuştur. İki ülke arasında vizeler kaldırılmış ve Yüksek Düzeyli Stratejik İş Birliği Konseyi kurulmuştur. Erdoğan gelişmeleri barış ve kardeşliğin ürünü olarak değerlendirmiştir. Erdoğan ayrıca, iki ülkenin bin yıldır aynı tarihi aynı gelenekleri ve aynı sofrayı paylaştığını, geçmişte Şam ve Halep'in birlikte savunulduğu gibi Çanakkale'nin de birlikte savunulduğunu ifade etmiştir ("Başbakan Erdoğan: 'Türkiye ile Suriye Arasındaki Vizeleri Kaldırdık,'" 2009). İlişkilerde yeni bir söylem ortaya çıkmış ve Erdoğan "Onlarda Şengen varsa bizde de Şamgen var demıştır ("Onlarda Şengen varsa bizde de Şamgen var," 2009). 13 Kasım'da Türkiye-Suriye Yüksek Düzeyli Stratejik İş Birliği Konseyi'nin ilk Bakanlar Toplantısı'nda Dışişleri Bakanı Davutoğlu iki ülke arasındaki ilişkilerin "ortak kader, ortak tarih, ortak gelecek" anlayışıyla yürütüldüğünü vurgulamıştır ("Türkiye-Suriye Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi 1. Bakanlar Toplantısı," 2009).

22 Aralık'ta Erdoğan Suriye'yi ziyaret ederek Yüksek Düzeyli Stratejik İş birliği Konseyi'nin ilk liderler toplantısına katılmıştır. Erdoğan, Suriye'nin Türkiye için Ortadoğu'ya açılan kapısı ve Türkiye'nin de Suriye için Avrupa'ya açılan kapısı olduğunu ifade etmiştir ("Başbakan Erdoğan'dan...," 2009). Konsey toplantısında Türkiye ile Suriye arasında 51 anlaşma ve mutabakat

zaptının imzalandığı duyuruldu (“Türkiye ile Suriye Arasında...,” 2009). Tüm bu gelişmeler doğrultusunda 2009 Yılı, Türkiye ve Suriye ilişkilerin altın çağı oldu.

İkili ilişkilerde, 2 Ağustos'ta Kahramanmaraş (Türkiye) ve İdlip (Suriye) şehirlerinin “kardeş şehir” olması için çalışmalara başlanmıştır (“Kahramanmaraş ve İdlip,” 2010). Kardeşlik vurgusu iki ülke arasındaki ilişkilerde daha sık gündeme gelmeye başlamış ve Erdoğan 15 Ağustos'ta yaptığı konuşmada Esad'a “Kardeşim Esad” şeklinde hitap etmiştir. Ayrıca Erdoğan, Türkiye-Suriye ilişkilerinin ekonomi, ticaret, dış politika, kültür, sanat, ulaştırma ve bayındırlık alanlarında iş birlikleri kapsamında yürütüldüğünü ifade etmiştir (“Başbakan Erdoğan'ın Gaziantep Mitingi (1),” 2010).

20 Aralık'ta Suriye'yi ziyaret eden Erdoğan Yüksek Düzeyli Stratejik İş Birliği Konseyi toplantısına katılmış ve Suriye ile imzalanan Terörle Mücadele Anlaşması'na vurgu yaparak “Terör hepimizin ortak belasıdır; bu ortak belayla da hep birlikte mücadele edeceğiz” şeklinde açıklama yapmıştır (“Erdoğan-Otri Ortak Basın Toplantısı,” 2010). Görüşmelerde; 26 Ocak 2011'de Nusaybin-Kamışlı Ortak Sınır Kapısı inşa töreni, 2011 sonuna kadar Asi Nehri üzerindeki Dostluk Barajının inşa töreni, Suriye-Türkiye Ortak Bankası'nın kurulması, 2011'de Gaziantep ve Halep arasında hızlı tren seferlerinin başlatılması, 2011 yılı içinde iki ülke doğalgaz şebekesi hatlarının birbirine bağlanması, Türk Eximbank tarafından Türk şirketlerince üstlenilecek projelerin finansmanında kullanılmak üzere 250 milyon dolar tutarında kredi açılması yönünde kararlar alınmıştır (“Erdoğan-Otri Ortak Basın Toplantısı (3),” 2010). 2010 yılı sonunda alınan bu kararlar ve yapılan anlaşmalar, iki ülke arasında çok yönlü karşılıklı bağımlılık ilişkilerini derinleştirmiştir.

Türkiye-Suriye ilişkileri 2000'li yıllar boyunca önemli bir dönüşüm geçirerek ciddi bir kaygıdan kritik bir güven durumuna dönüşmüştür (Altunışık ve Tür, 2006). Türkiye ile Suriye arasındaki düşmanlık ortamı 2000'li yıllarda sona ermiştir.

Bu dönemde, Türkiye'nin ikili ilişkilerde, istikrarlı ve kapsamlı bir iş birliği çabasına giriştiği görülmektedir. Türkiye'nin Suriye'ye yönelik dış politika programında, ekonomik açıdan karşılıklı bağımlılık, komşularla sıfır sorun, yumuşak güç ve arabuluculuk girişimleri yer almıştır. İkili ilişkilerin temel amacı güvenlik rekabeti olmaktan çıkıp, salt ortaklık biçimine dönüşmüştür. Her iki ülke de birbirini doğu-batı aksında geçiş noktası olarak görmüştür.

2.3. Suriye İç Savaşı ve Yeniden Tehdit Algılaması

2011 yılı Ortadoğu coğrafyasında beklenmedik değişimlerin yaşandığı bir yıl olmuştur. Önce Tunus'ta 14 Ocak'ta ülkeyi yirmi yıldır yöneten Bin Ali karşıtı başlayan halk hareketlerini, 25 Ocak'ta Mısır'da Mübarek, 27 Ocak'ta Yemen'de Abdullah Salih, 14 Şubat'ta Bahreyn'de Sünni halkın Şii yönetimi, 17 Şubat'ta Libya'da Kaddafi ve 15 Mart'ta Suriye'de Esad aleyhindeki halk ayaklanmaları takip etmiştir. Demokrasi talebiyle sokağa dökülen protestolar genellikle ülke yönetimlerince şiddetle bastırılmaya çalışılmış ve özellikle Suriye'de çok uzun süren bir iç savaşa dönüşmüştür. Ortadoğu halklarının uzun yıllar ülkelerini yöneten otoriter devlet başkanlarına karşı ayaklanmaları demokrasi ve özgürlük taleplerinde bulunmalarından ötürü “Arap Baharı” olarak adlandırılmıştır.

Erdoğan 17 Ocak'ta Suriye'ye giderken yaptığı açıklamada, Tunus'ta 14 Ocak'ta başlayan halk isyanının sadece işsizlikten değil bunun dışında hak ve özgürlükler noktasındaki sıkıntılardan da kaynaklandığını ifade etmiştir (“Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, Suriye'ye Gitti,” 2011). Erdoğan Suriye ziyaretinde ayrıca, Türkiye-Suriye-Katar arasında Lübnan'daki hükümet krizini aşmak için yapılan üçlü zirveye katılmış ve bölgesel istikrarın sağlanmasının önemini vurgulamıştır (“Suriye'deki Üçlü Lübnan Zirvesi,” 2011). Bu ziyaret kapsamında, Türkiye-Suriye ilişkilerinin kaldığı yerden aynen devam ettiği görülmüştür.

25 Ocak'ta Erdoğan Asi Nehri üzerinde Türkiye-Suriye Dostluk Barajı temel atma törenine katılmış, Mısır ve Tunus'ta yaşananların sadece oralarda yaşayan halkın değil aynı zamanda Türkiye'nin de meselesi olduğunu, Türkiye'nin bölgede sadece huzur ve istikrar istediğini ifade etmiştir ("Dostluk Barajı'nın Temeli Atıldı," 2011). Diğer yandan Türkiye, Libya'da başlayan halk hareketleri ve rejimin silahlı müdahalesi sonucu ortaya çıkan kargaşada hem kendi vatandaşlarını hem de Suriye vatandaşlarını ülkeden tahliye etmiştir ("Suriye Vatandaşlarının...", 2011).

14 Mart'ta İstanbul'da Değişim Liderleri Zirvesinde Suriye Devlet Başkanı Danışmanı Bouthania Şaban, protestoları Arap dünyasında yeni geleceğin başlangıcı olarak değerlendirmiş ve bu gelecekte Türkiye'nin değişime ışık tutan esas aktör olduğunu beyan etmiştir. Şaban ayrıca, Küba'da yaşanan devrimin ABD'nin tüm baskılarına rağmen Latin Amerika'nın diğer ülkelerine yansıdığını hatırlatarak Arap Dünyasında da benzer bir gelişmenin olacağını vurgulamıştır ("Suriye'den ilginç benzetme," 2011).

15 Mart'ta Suriye'de de rejim karşıtı halk protestoları "Özgürlük ve adalet istiyoruz, Suriye halkı Esad rejiminin yıkılmasını istiyor" sloganları ile başlamış ve güvenlik güçlerinin müdahalesi sonucu sivil halktan ölümler yaşanmıştır ("Suriye'de Hükümet Karşıtı Gösteriler," 2011). Değişim talepleri ve rejimin protestoculara yönelik sert tedbirler uygulaması üzerine Erdoğan, Suriye'de halkın taleplerinin ciddi bir reform sürecinde karşılanabileceğini, Esad'ın buna itiraz etmediğini ve Esad'dan reform isteklerine yönelik bir açıklama beklediklerini beyan etmiştir ("Başbakan Erdoğan, Irak'a Gitti," 2011). Türkiye'nin Suriye'ye reform çağrıları sıklaştığı dönemde Suriye'deki olaylardan kaçan 250 Suriyeli 29 Nisan'da sınırı geçip Türkiye'ye sığınma talebinde bulunmuştur ("Suriye Vatandaşları Türkiye'ye Sığındı," 2011). Bu tarihten itibaren Türkiye'ye sığınan Suriyeli sayısı artarak devam etmiş, Erdoğan sınır kapılarını kapatmayacaklarını ifade etmiştir ("Başbakan Erdoğan'dan 'Sınır' Açıklaması," 2011). Davutoğlu ise 10 Haziran'a kadar Türkiye'ye 2.800 Suriyelinin ülkeye giriş yaptığını ve Suriye sınırında tampon bölge kurmak gibi bir düşüncenin olmadığını beyan etmiştir ("Bakan Davutoğlu,...," 2011a).

Erdoğan 14 Mayıs'ta yaptığı konuşmasında, Esad ile on gündür görüşmediğini söyleyerek Esad ile ilişkilerinin gerilediğini ima etmesine rağmen Suriye meselesini Türkiye'nin iç meselesi olarak değerlendirdiğini ifade etmiştir ("Başbakan Erdoğan...", 2011c). Diğer yandan Suriyeli muhalifler 2 Haziran'da Antalya'da bir araya gelerek "Değişim için Suriye Konferansı" düzenlemiş ve Danışma Komitesi kurduklarını duyurmuşlardır. Muhalifler, Esad'dan istifasını istediklerini, bir an önce seçimlerin yapılarak yeni meclisin oluşturulmasını, sivil toplumun geliştirilmesini talep ettiklerini açıklamışlardır. Komite yaptığı açıklamada istekleri karşılanmadığı takdirde var olan düzeni yıkana kadar devrime devam edeceklerini beyan etmişlerdir ("Değişim İçin Suriye Konferansı Sona Erdi," 2011). 29 Temmuz'da ise Suriye'de Esad rejiminin silahlı güçlerinden ayrılan subaylar Özgür Suriye Ordusunu kurmuş ve muhaliflerin askeri kanadı da ortaya çıkmıştır (Şen, 2015: 7).

Türkiye'nin Esad'a reform çağrıları devam ederken, Erdoğan Dışişleri Bakanı Davutoğlu'nun Esad'la görüşmek üzere Suriye'ye gideceğini ve Suriye ile ilişkilerin Esad'ın Davutoğlu'na vereceği cevaba göre şekilleneceğini açıklamıştır ("Başbakan Erdoğan,...," 2011a). Davutoğlu 9 Ağustos'ta Suriye'ye giderek Esad'la görüşmüş ve görüşme altı saat sürmüştür. Davutoğlu görüşmenin ardından yaptığı ilk açıklamada Türkiye'nin Suriye'de barışçıl bir şekilde halkın kendi kaderini tayin etme hakkını temel alan bir yaklaşımda olduğunu, şiddetin durması ve reformların başlaması için talepte bulunduğu iletmıştır. Davutoğlu ayrıca, ilerleyen günlerde neler olacağını Esad'ın atacağı adımların göstereceğini, tüm uyarılara rağmen sivil ölümlerin devam ettiği takdirde Türkiye'nin istediği neticeye ulaşamayacağını vurgulamıştır ("Davutoğlu'ndan Suriye Ziyareti Sonrası İlk Açıklamalar," 2011). Davutoğlu'nun bu ifadeleri ilerleyen günlerde görülecek gelişmelerin ışığında, Esad ile gerçekleşen görüşmesinde Esad'ın halkın taleplerine yönelik çok da olumlu bakmadığını ama reformları kesin bir şekilde reddetmediği sonucunu ima ettiği şeklinde

yorumlanacaktır. Bu yorumu kuvvetlendiren sözler ise Erdoğan'ın 10 Haziran'daki konuşmasından gelmiştir: “her gün insanlar ölürlen reformdan bahsetmek ne Suriye halkını ne de uluslararası toplumu ikna etmeyecektir” (“Ak Parti Genişletilmiş İl Başkanları Toplantısı...(2),” 2011). Erdoğan'ın 23 Eylül'de BM Genel Kurulunda yaptığı konuşmasındaki “kendi halkına silah doğrultan yönetimlerin devri kapanmalıdır” (“Başbakan Erdoğan...,” 2011a) sözleri, 25 Eylül'de CNN'de Fareed Zakaria'ya verdiği mülakatta Esad'ı kastederek “sen ve ben, bugün arkadaş olabiliriz, kardeş olabiliriz. Fakat bir gün demokrasinin belirleyici prensipleriyle çatırırsan ve temel haklara, özgürlüklere ve hukuka karşı davranırsan kalbimdeki kardeş-arkadaş pozisyonunu kaybedersin” (“Başbakan Erdoğan CNN'e Mülakat Verdi,” 2011) açıklaması artık Türkiye ve Suriye arasında diyalogun bitme aşamasında olduğunu göstermiştir. Erdoğan ABD'den Türkiye'ye dönüşünde Suriye'den Türkiye'ye deniz, hava ve kara yolu geçebilecek silahlara el koyacaklarını ifade ederek Suriye'ye yönelik ilk yaptırımları duyurmuştur (“Başbakan Erdoğan, Türkiye'ye Döndü (2),” 2011). Ardından 5-13 Eylül'de, Suriye sınırında Kara Kuvvetleri Komutanlığı bünyesinde “Yıldırım 2011” adlı tatbikat yapılmış ve Suriye'ye sınırda mesaj verilmiştir (“Suriye Sınında Tatbikat,” 2011).

Bu süreçte Türkiye, Suriye konusunda BM Güvenlik Konseyi bünyesinde yaptırım kararı alınması beklemiş, fakat tasarı Rusya ve Çin'in vetosu ile Konsey'de reddedilmiştir. Bu durumun üzerine Davutoğlu, BM'de Suriye'ye yönelik yaptırım kararı çıkmamış olsa da Türkiye'nin kendi yaptırım kararlarını uygulayacağını ifade etmiştir (“Davutoğlu-Kılıçdaroğlu Görüşmesi,” 2011). Erdoğan 21 Kasım'da Esad'ı eleştiren açıklamalarını devam ettirerek “gün gelecek sen de gideceksin” demiştir (“Başbakan Erdoğan'dan Esad'a:...,” 2011). 30 Kasım'da ise Dışişleri Bakanı Davutoğlu, Türkiye'nin Suriye'ye uygulayacağı yaptırımları açıklamıştır:

“Yüksek Düzeyli İş Birliği Konseyi'nin askıya alınması, halka karşı şiddet uygulayan yetkililere ve iş adamlarına seyahat yasağı getirilerek Türkiye'deki mal varlıklarının dondurulması, Suriye ordusuna her türlü silah ve askeri malzeme satışının durdurulması, üçüncü ülkelerin Türk karasuları ve hava sahasını kullanarak Suriye'ye silah ve askeri malzeme transferine engel olunması, Suriye Merkez Bankası ile ilişkilerin durdurulması, Suriye hükümetinin Türkiye'deki varlıklarının dondurulması, Suriye ile ilişkilerin durdurulması, Suriye Ticaret Bankası ile ilişkilerin dondurulması, Suriye'ye altyapı yatırımları için Eximbank'tan sağlanan kredi anlaşmalarının askıya alınması” (“Bakan Davutoğlu,...,” 2011b).

Türkiye'nin Esad rejimi ile ilişkilerini keserek muhaliflerle diyaloga yönelmesi kapsamında Suriyeli muhalifler, 15 Aralık'ta Türkiye ev sahipliğinde “Suriye Ulusal Buluşma” adlı toplantıda İstanbul'da bir araya gelmiş, “Ulusal Konsey”in kurulduğunu dünyaya ilan etmişlerdir. Yapılan açıklamada, Konsey'in Özgür Suriye Ordusunun devrimi savunan mücadelesini desteklediğini ve temel hedeflerinin Esad yönetiminin meşru yollarla düşürülmesi ve devrimin barışçıl ilkesinin korunması olduğu belirtilmiştir (“Suriyeli Muhalifler İstanbul'da Toplandı,” 2011).

Erdoğan ise Suriye'deki olayların artık dini, mezhepsel ve ırkçı bir iç savaşa dönüşmeye başladığını söyleyerek Esad rejiminin kendi vatandaşlarını acımasızca katlettiğini beyan etmiştir (“Erdoğan-Stoltenberg Ortak Basın Toplantısı (2),” 2012). Esad'ın isyancılar ile ölene kadar savaşırım sözlerine tepki gösteren Erdoğan, Esad'ı bu kararlılığını Golan Tepelerini geri almak için İsrail'e karşı niçin göstermediğini sorarak eleştirmiştir (“Ak Parti Grup Toplantısı...(1),” 2012). Erdoğan ayrıca, Türkiye'nin muhatabının artık Esad değil demokrasi isteyen Suriye halkı olduğunu dile getirmiştir (“Ak Parti TBMM Grup Toplantısı...(2),” 2012).

Türkiye Suriye konusunda uluslararası platformlar aracılığı ile barış girişimlerinde bulunmaya çalışmış ve Suriye'deki sorunun birinci muhatabının Arap Ligi ve Türkiye olduğunu dile getirmiştir (“Davutoğlu...,” 2012). Fakat Arap Ligi nezdinde Türkiye'nin beklediği yönde bir sonuç alınamamış ve Türkiye konuyu ikinci kez BM Güvenlik Konseyi gündemine sokmaya çalışmıştır. Davutoğlu Tunus'ta düzenlenen “Suriye'nin Dostları Grubu” toplantısında, Güvenlik

Konseyinden de sonuç alamayınca konuyu BM Genel Kuruluna sunduklarını ve 137 ülkenin kararı onayladığını açıklamıştır (“Bakan Davutoğlu,...,” 2012). BM’nin Suriye konusunda devreye girmesinin ardından BM Arap Birliği özel temsilcisi Kofi Annan Esad ve muhaliflerle görüşerek bir barış planını oluşturmuştur. Annan, plan doğrultusunda Suriye’de şiddetin 12 Nisan sabah 6:00’ya kadar bitmesi gerektiğini duyurmuştur (“Annan:...,” 2012). 21 Nisan’da Annan, hazırladığı barış planı BM Güvenlik Konseyine sunmuş ve plan tüm üyeler tarafından kabul edilmiştir: “Suriye halkının meşru taleplerine yanıt verilecek şekilde Suriye hükümeti tarafından yürütülecek ve herkesi kapsayacak siyasi süreç için özel temsilciyle çalışmayı taahhüt etmek ve müzakereler için bir temsilcinin atanmasına onay vermek. Operasyonlara son verip, BM tarafından gözetilecek ateşkesin derhal sağlanması sağlamak. İnsani yardımın ulaşabilmesi için ilk adım olarak derhal uygulanmak üzere günde 2 saat insani yardım için ateşkes uygulamak. Sebepsiz yere tutuklanan ve gözaltına alınanların serbest bırakılması. Gazetecilerin ülke içinde serbestçe dolaşmalarının sağlanması. Barışçıl toplanma ve protesto haklarına saygı duyulması.” (“BM Güvenlik Konseyi’nden Annan’ın Suriye Planına Destek,” 2012).

Güvenlik Konseyinin kararına rağmen, Erdoğan’ın tahmin ettiği gibi, Esad saldırılarına şiddetini arttırarak devam etmiştir. Erdoğan bu konuda BM Güvenlik Konseyine seslenerek Suriye’de olan biteni futbol maçı izler gibi izler gibi izlediklerini, Suriye’de on binin üzerinde ölü olduğunu ve sadece Türkiye’de Esad’ın zulmünden kaçan 23 bin göçmen bulunduğunu vurgulamıştır (“Başbakan Erdoğan, BM Güvenlik Konseyine Seslendi,” 2012). BM Güvenlik Konseyinden ikinci kez beklediği eylemi göremeyen Türkiye, 22 Haziran’da bir Türk uçağının uluslararası hava sahasında (Suriye’den 13 mil uzakta) Suriye tarafından düşürülmesi ile büyük bir şokla karşılaşmıştır. Erdoğan olay üzerine yaptığı açıklamada, Türkiye’nin Suriye rejimini tarafından sınırdan oluşturduğu güvenlik risklerini karşılıksız bırakmayacağını, Suriye askeri unsurlarının artık Türkiye için tehdit kapsamına alındığını ve Türkiye’nin dostluğunun değerli olduğu kadar düşmanlığının da şiddetli olduğunu vurgulamıştır (“Ak Parti TBMM Grup Toplantısı,” 2012). Suriye’nin bu kez direkt Türkiye aleyhinde bir girişimde bulunması ve bunun sonucunda da Suriye askeri unsurlarının Türkiye tarafından güvenlik tehdidi kapsamına alınması iki ülke arasında 2000li yıllarda inşa edilen ortak güvenlik algısını tamamen tersine çevirmiştir. Türkiye için artık Suriye 90lı yıllardaki gibi bir güvenlik tehdidi haline gelmiştir.

Türkiye, 3 Ekim’de Akçakale’ye Suriye tarafından atılan top mermisi ile bir kez daha Suriye tarafından direkt tehdit girişimi ile karşı karşıya kalmıştır. Başbakanlıktan yapılan açıklamaya göre Akçakale’ye düşen top mermisi 5 kişinin hayatını kaybetmesine, 9 kişinin de yaralanmasına sebep olmuş, Türk Silahlı Kuvvetleri tarafından Suriye’de tespit edilen noktalar vurularak saldırıya karşılık verilmiştir (“Başbakanlık: ‘Suriye’ye Karşılık Verildi’ (3)” 2012). Saldırının ardından hükümete sınır ötesi operasyon yetkisi veren tezkere gündeme gelmiş ve Erdoğan tezkerenin amacının Suriye’ye savaş açmak değil Esad’a karşı “etkin caydırıcılık” oluşturmak olduğunu ifade etmiştir (“Başbakan Erdoğan’dan Açıklamalar,” 2012).

Düşürülen Türk uçağı, YPG’nin Kuzey Suriye’deki varlığı ve Akçakale’de gerçekleşen saldırı sonucunda Türkiye, Suriye konusunda güvenlik odaklı politikalar uygulamaya başlamıştır. Suriye’deki sorunun başından itibaren uluslararası toplum nezdinde krizin çözümü için girişimlerde bulunan Türkiye, bir yandan Suriye’den gelen yoğun mülteci akını ile karşılaşırken diğer yandan Suriye’den gelebilecek çeşitli tehditlerle baş başa kalmıştır. Erdoğan bu durumu açıkça “BM’ye güvenmiyorum” diyerek vurgulamıştır (“Başbakan Erdoğan...,” 2012). 11 Şubat 2013’te Reyhanlı Cilvegözü sınır kapısında meydana gelen patlamada on üç kişi hayatını kaybetmiş ve Erdoğan bomba yüklü aracın Suriye’den geldiğinin tespit edildiğini açıklamıştır. Erdoğan, Türkiye’nin hem terör hem de Suriye konusunda yaptığı güvenlik temalı çalışmaların yaşanan bu olayla önemini bir kez daha gösterdiğini ifade ederek, bu konuda asla taviz vermeyeceklerini vurgulamıştır (“Cilvegözü’ndeki Patlama,” 2013). 11 Mayıs tarihinde ise Reyhanlı’da büyük bir patlama meydana gelmiş ve Erdoğan patlamada yirmi kişinin öldüğünü,

kırk altı kişinin de yaralandığını, patlamanın Esad rejimiyle irtibatlı bir örgüt tarafından gerçekleştirildiğini duyurmuştur ("Ak Parti Grup Toplantısı (1)," 2013).

ABD'nin Irak'ı işgal etmesi ve Saddam rejimine son vermesinin ardından Irak'ta oluşan güç boşluğu ülkede mezhepsel çatışmaların doğmasına sebep olmuştur. ABD'nin yeni Irak'ın yönetiminde Sünnilere rağmen Şiileri desteklemesi Sünni radikal örgütlerin Şiilerle silahlı mücadeleye girmesine zemin oluşturmuştur. Bu bağlamda, Afganistan'daki El-Kaide'nin bir uzantısı olarak DAES, Irak'taki mezhep çatışmalarında yerini almıştır. DAES, Irak'tan sonra 2011'de Suriye'de başlayan iç savaşa dahil olmuştur (Kurt, 2019). DAES, ABD'nin 2011'de Irak'tan çekilmesi ile hareket alanını genişletmiş ve Suriye'deki güç boşluğundan yararlanarak Nisan 2013'te Suriye'nin Rakka şehrini ele geçirmiştir. Haziran ayında Irak'ın Musul şehrini de ele geçiren DAES, Ebubekir Al-Bağdadi liderliğinde hilafeti ilan etmiştir. Bu durum karşısında El-Kaide, DAES ile artık bir bağının olmadığını ilan etmiştir (Turkey's Fight Against DEASH, 2017).

22 Mart'ta DAES Türkiye'yi Süleyman Şah türbesindeki Türk bayrağını indirmesi konusunda tehdit etmiş, bayrak indirilmediği takdirde türbeye saldırı düzenleyeceklerini ilan etmişlerdir ("İŞİD'den Türkiye'ye Süleyman Şah Türbesi Tehdidi," 2014). Aynı gün Türk hava sahasını ihlal eden Suriye uçağı Türkiye tarafından düşürülmüş ve Davutoğlu, DAES'in tehdidine yönelik Türkiye'nin tüm önlemleri aldığını duyurmuştur ("Dışişleri Bakanı Davutoğlu'ndan Açıklamalar," 2014).

DAES, Musul'u işgal etmesinin akabinde Musul'daki Türk Konsoloslughuna saldırıda bulunmuş ve 48 kişiyi rehin almıştır. Davutoğlu, rehin alınan Türk vatandaşlarına herhangi bir zarar verildiği takdirde Türkiye'nin bunu asla karşılıksız bırakmayacağını sert bir şekilde tüm dünyaya duyurmuştur ("Davutoğlu:...", 2014). Rehin alınan Türk vatandaşları Eylül ayı başında serbest bırakılmış ve Türkiye'ye getirilmişlerdir. Türkiye bir yandan ülke içinde DAES tarafından düzenlenen saldırılar ile (20.03.2014 Niğde) karşı karşıya kalırken diğer yandan da bir takım iç-dış gruplar tarafından DAES ile iş birliği yapmakla suçlanmıştır. Fakat Türkiye, DAES dahil herhangi bir terör örgütü ile hiçbir bağının olmadığını defalarca açıklamıştır ("Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan 'Lawrence' Benzetmesi," 2014; "Davutoğlu: 'Türkiye İŞİD'le İlişkilendirilemez," 2014). Hatta Ekim ayında bu konuda ABD Başkan Yardımcısı Biden'ın da aynı ifadeyi kullanmasına Erdoğan sertçe cevap vermiştir ("Erdoğan: 'Biden...', 2014). Erdoğan'ın tepkisi üzerine Biden özür dilemiştir ("ABD Başkan Yardımcısı Biden...", 2014).

Bu dönemde, Türkiye başlangıçta Esad rejimine halkın taleplerini karşılayacak reformları uygulamaya koymasına yönünde yoğun çağrılarda bulunmuş, ancak beklenen adımlar atılmayınca iki ülke ilişkileri kopmuştur. Türkiye, Esad rejimini sivillere uyguladığı şiddet sebebiyle sert bir şekilde eleştirmeye başlamış, Esad rejimine baskı uygulamaya ve güvenlik tehditlerine yönelik tedbirler almaya yönelmiştir. Bu dönemde Türkiye bir yandan Esad'a karşı muhalefetin örgütlenmesine uluslararası destek verirken diğer yandan Esad yönetimine uluslararası yaptırım ve baskı uygulanması konusunda yoğun girişimlerde bulunmuştur.

İçeride ve dışarıda Suriye krizi bağlamında birçok güvenlik tehditlerinin gündemde olduğu 2014 yılında, 10 Ağustos'ta Türkiye'de Cumhurbaşkanlığı seçimleri yapılmış ve Recep Tayyip Erdoğan halk tarafından seçilen ilk Cumhurbaşkanı olmuş ve ardından Ahmet Davutoğlu da Başbakanlık görevine getirilmiştir.

3. Sonuç

Türkiye'nin Suriye ile ilişkilerinde 2002-2011 yılları arasında hızlı bir yakınlaşma görülürken, ilişkilerin 2011-2014 yılları arasında aynı hızla kötüleştiği tespit edilmektedir. İlk dönemde, ABD'nin Irak'ı işgalinin ve Türkiye'nin bu işgal karşısında takındığı tavrın ikili ilişkiler bağlamında izin verici stratejik ortam sunduğu ve bu ortamda iki ülkenin yakın bölgede oluşan

güç boşluğunda ortaya çıkan güvenlik risklerine karşı ortak tutum sergilediği görülmüştür. Irak'ın toprak bütünlüğünün bozulması endişesi ile ortak tutum belirleyen Türkiye ve Suriye, devamında birbirini batı-doğu aksında başlangıç kapısı olarak görerek bölgesel sistemin kendilerine sunduğu ortam dahilinde iş birlikleri üzerinden ilişkilerini geliştirmiştir. Bu dönemde, Erdoğan'ın Ortadoğu ve İslam ülkelerine yönelik dünya görüşü ve kişisel inisiyatif alan dış politika anlayışının ikili ilişkilerde yüksek derecede etkili olduğu görülmektedir. Türkiye-Suriye arasında vizelerin kaldırıldığı, serbest ticaret anlaşmasının yapıldığı, ortak kabine toplantılarının düzenlendiği bu dönemde, adeta iki ülke arasında sınırlar kaldırılmıştır. Türkiye, bölgesel sistem yapısının sunduğu izin verici stratejik ortam dahilinde Erdoğan'ın liderlik etkisi aracılığıyla Suriye ile yakın iş birlikleri inşa etmiştir. Türkiye'nin Suriye ile ilişkilerde ortaya koyduğu kapsamlı ve istikrarlı eforu, bu efor kapsamında Türkiye'nin arabuluculuk rolüne girmesi, ikili ilişkilerde karşılıklı ekonomik bağımlılığın adım adım inşa edilişi Türk Dış Politikasının 2002-2011 döneminde Suriye'ye yönelik ajandasını oluşturmuştur.

Fakat bu durum, 2011-2014 yılları arasında değişmiştir. Arap Baharı ve Suriye'de ortaya çıkan iç savaş, Türkiye için sınırlayıcı stratejik ortam olmuştur. Ayrıca bu stratejik ortamda, Esad yönetiminin Türkiye'ye yönelik açık bir tehdit haline gelmesi Türkiye'nin Suriye'ye yönelik dış politikasını değiştirmesine sebep olmuştur. Türkiye, Suriye'deki halk ayaklanmalarının ilk döneminde Esad'a halkın taleplerini karşılayacak reformları yapma çağrısında bulunsa da Esad yönetimi ayaklanmalara silahlı müdahalede bulunmaya devam etmiş ve iki ülke ilişkileri sona ermiştir. Esad'a yapılan reform ve uluslararası topluma yapılan Suriye halkının yanında yer alma, katliamı durdurma çağrılarında, Erdoğan liderliğindeki Türk dış politikasının beklenen sonucu elde edemediği görülmüştür. Önceki dönemde batı dünyası ile Suriye arasında iki tarafı da muhatap alarak hareket eden ve bu sayede özerk bir hale gelen Türkiye, bu dönemde hem Esad'ı durduramamış hem de uluslararası toplumu tam olarak konuya dahil edememiştir. Akçakale-Reyhanlı'da yaşananlar gibi Suriye'deki istikrarsızlığın Türkiye'yi doğrudan tehdit etmesinin yanında, Arap Baharının Ortadoğu'da yerleşik düzeni alt üst etmesi Türkiye'nin 2002-2011 yılları arasında Suriye üzerinden bölgede giriştiği politikaların etki kapasitesini de zorlamıştır. Diğer bir ifade ile hem Suriye'deki iç savaş hem de Ortadoğu'da yaşanan dönüşüm Erdoğan liderliğindeki Türkiye'nin hareket kabiliyetini sınırlamış ve güvenlik-tehdit odaklı politikalara geçilmesine sebep olmuştur.

Türkiye'nin Suriye'ye yönelik iki dönemde izlediği politikalar çerçevesinde, Erdoğan liderliğinin ilk dönemde etkili olduğu görülürken ikinci dönemde aynı performansı gösteremediği ortaya çıkmaktadır. Söz konusu durum, stratejik ortamın 2002-2011'de Erdoğan liderliğine geniş hareket alanı sağlarken, 2011-2014 döneminde ise inisiyatif alabilmekten uzak, sınırlayıcı bir çerçeve oluşturmasından kaynaklanmaktadır. Bir diğer ifade ile, liderlik, ancak sistemik stratejik ortamın izin verdiği ölçüde dış politikada etkili olabilmektedir.

Kaynakça

- 2005 Yılı Dünya Panoraması...(2). (2005, Aralık 6) *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ih.com.tr/arşiv-2005-yili-dunya-panoraması-2>.
- ABD Başkan Yardımcısı Biden, Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan Özür Diledi. (2014, Ekim 4). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ih.com.tr/arşiv-abd-baskan-yardimcisi-biden-cumhurbaskani-erdogan-dan-ozur-diledi>.
- ABD, Türkiye'nin Suriye ve İsrail Arasında Arabulucu Olmasından Memnun. (2008, Mayıs 17). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ih.com.tr/arşiv-abd-turkiyenin-suriye-ve-israil-arasında-arabulucu-olmasından-memnun>.

- Ak Parti Genişletilmiş İl Başkanları Toplantısı...(2). (2011, Ağustos 10). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.iha.com.tr/arşiv-ak-parti-genisletilmis-il-baskanlari-toplantisi-2>.
- Ak Parti Grup Toplantısı (1). (2013, Mayıs 14). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.iha.com.tr/arşiv-ak-parti-grup-toplantisi-1>.
- Ak Parti Grup Toplantısı...(1). (2012, Şubat 7). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.iha.com.tr/arşiv-ak-parti-grup-toplantisi-1>.
- Ak Parti TBMM Grup Toplantısı. (2008, Nisan 29). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.iha.com.tr/arşiv-ak-parti-tbmm-grup-toplantisi>.
- Ak Parti TBMM Grup Toplantısı. (2012, Haziran 26). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.iha.com.tr/arşiv-ak-parti-tbmm-grup-toplantisi>.
- Ak Parti TBMM Grup Toplantısı...(2). (2012, Şubat 7). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.iha.com.tr/arşiv-ak-parti-tbmm-grup-toplantisi-2>.
- Altunışık, M. B., ve Tür, Ö. (2006). From Distant neighbors to partners? Changing Syrian-Turkish Relations. *Security Dialogue*, 37(2), 229–248. <https://doi.org/10.1177/09670106060666172>
- Annan: “Suriye’deki şiddet 12 nisan sabah 06.00’ya kadar bitmeli.” (2012, Nisan 5). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.iha.com.tr/arşiv-annan-suriyedeki-siddet-12-nisan-sabah-06-00ya-kadar-bitmeli>.
- Ataman, M. (2005). Leadership change: Özal leadership and restructuring in Turkish Foreign policy. *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, 1(1), 120-153.
- Bakan Davutoğlu, Suriye Konferansı Sonrası Açıklamalarda Bulundu...(1). (2012, Şubat 24). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.iha.com.tr/arşiv-bakan-davutoglu-suriye-konferansi-sonrasi-aciklamalarda-bulundu-1>.
- Bakan Davutoğlu, Suriye’deki gelişmeleri değerlendirdi. (2011a, Haziran 10). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.iha.com.tr/arşiv-bakan-davutoglu-suriyedeki-gelistmeleri-degerlendirdi>.
- Bakan Davutoğlu, Türkiye’nin Suriye’ye uygulayacağı yaptırımları açıkladı. (2011b, Kasım 30). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.iha.com.tr/arşiv-bakan-davutoglu-turkiyenin-suriyeye-uygulayacagi-yaptirimlari-acikladi>.
- Başbakan Erdoğan “BM’ye güvenmiyorum.” (2012, Kasım 19). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.iha.com.tr>
- Başbakan Erdoğan BM Genel Kurulu’nda Konuştu (2). (2011a, Eylül 23). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.iha.com.tr/arşiv-basbakan-erdogan-bm-genel-kurulunda-konustu-2>.
- Başbakan Erdoğan CNN’e Mülakat Verdi. (2011, Eylül 25). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.iha.com.tr/arşiv-basbakan-erdogan-cnne-mulakat-verdi>.
- Başbakan Erdoğan Gaziantep’te...(3). (2004, Mayıs 18). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.iha.com.tr/arşiv-basbakan-erdogan-gaziantep-te-3>
- Başbakan Erdoğan Gazze Oturumunu Terk Etti (2). (2009, Ocak 29). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.iha.com.tr/arşiv-basbakan-erdogan-gazze-oturumunu-terk-etti-2>.
- Başbakan Erdoğan Rize’de Basın Mensuplarının Sorularını Cevapladı. (2011b, Mayıs 14). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.iha.com.tr/arşiv-basbakan-erdogan-rizede-basim-mensuplarinin-sorularini-cevapladi>.

- Başbakan Erdoğan Suriye'ye Gitti...(1). (2008, Nisan 26). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-basbakan-erdogan-suriyeye-gitti-1>.
- Başbakan Erdoğan Türkiye'ye Döndü. (2008, Nisan 26). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-basbakan-erdogan-turkiyeye-dondu>.
- Başbakan Erdoğan, Birlik Vakfı'nın İftar Programına Katıldı. (2011, Ağustos 6). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-basbakan-erdogan-birlik-vakfinin-iftar-programina-katildi>.
- Başbakan Erdoğan, BM Güvenlik Konseyine Seslendi. (2012, Mayıs 25). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-basbakan-erdogan-bm-guvenlik-konseyine-seslendi>.
- Başbakan Erdoğan, Gazze'ye Saldıran İsrail'e Sert Tepki Gösterdi. (2008, Aralık 27). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-basbakan-erdogan-gazze-ye-saldiran-israile-sert-tepki-gosterdi>.
- Başbakan Erdoğan, Irak'a Gitti. (2011, Mart 28). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-basbakan-erdogan-iraka-gitti>.
- Başbakan Erdoğan, Marmara Grubu Toplantısına Katıldı (2). (2007, Mart 20). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-basbakan-erdogan-marmara-grubu-toplantisina-katildi-2>.
- Başbakan Erdoğan, Suriye BAAS Partisi Genel Sekreter Yardımcısı Al-Ahmar'ı Kabul Etti... (2004, Kasım 18). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-basbakan-erdogan-suriye-baas-partisi-genel-sekreter-yardimcisi-al-ahmar-kabul-etti>.
- Başbakan Erdoğan, Suriye Devlet Başkanı Esad'la Görüştü... (2003, Temmuz 10). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-basbakan-erdogan-suriye-devlet-baskani-esadla-gorustu>.
- Başbakan Erdoğan, Türkiye'ye Döndü (2). (2011, Eylül 25). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-basbakan-erdogan-turkiyeye-dondu-2>.
- Başbakan Erdoğan: "Türkiye ile Suriye Arasındaki Vizeleri Kaldırdık." (2009, Eylül 16). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-erdogan-annelerin-gozyasini-dindirmeyi-hedefliyoruz>.
- Başbakan Erdoğan'dan "Sınır" Açıklaması. (2011, Haziran 8). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-basbakan-erdogandan-sinir-aciklamasi>.
- Başbakan Erdoğan'dan Açıklamalar. (2012, Ekim 4). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-basbakan-erdogandan-aciklamalar>.
- Başbakan Erdoğan'dan Esad'a: "Gün Gelecek Sende Gideceksin, O Koltuklar Baki Değildir." (2011, Kasım 21). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-basbakan-erdogandan-esada-gun-gelecek-sende-gideceksin-o-koltuklar-baki-degildir>.
- Başbakan Erdoğan'dan Suriye Ziyareti Öncesinde Önemli Açıklamalar. (2009, Aralık 21). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-basbakan-erdogandan-suriye-ziyareti-oncesinde-onemli-aciklamalar>.
- Başbakan Erdoğan'ın Gaziantep Mitingi (1). (2010, Ağustos 15). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-basbakan-erdoganin-gaziantep-mitingi-1>.
- Başbakan Erdoğan'ın Suriye Ziyareti... (2004, Aralık 22). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-basbakan-erdoganin-suriye-ziyareti>.

- Başbakan Erdoğan'ın Ulusa Sesleniş Konuşması...(2). (2008, Haziran 30). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-basbakan-erdoganin-ulusa-seslenis-konusmasi-2>.
- Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, Suriye'ye Gitti. (2011, Ocak 17). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-basbakan-recep-tayyip-erdogan-suriyeye-gitti>.
- Başbakanlık: "Suriye'ye Karşılık Verildi" (3). (2012, Ekim 3). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-basbakanlik-suriyeye-karsilik-verildi-3>.
- Beşşar Esad'ın Türkiye Ziyareti... (2004, Ocak 6). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-bessar-esadin-turkiye-ziyareti>.
- Bınarcı, B. (2023). *The Change Of Türkiye's Relations With Syria And Israel (2002-2014)*. [Doktora tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.
- Bila, F. (2006, Ağustos 23). Gül'den Esad'a: Fırsatı değerlendirin. *Milliyet*. Erişim Adresi: <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/fikret-bila/gulden-esada-firsati-degerlendirin-168858>
- Bilgin, M. S. (2018). Türkiye Suriye ilişkilerinin tarihsel arka planı (1918-2002). M. Eravcı (Ed.), *Suriye: Tarih, Siyaset, Dış Politika* içinde (ss. 161–171). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- BM Güvenlik Konseyi'nden Annan'ın Suriye Planına Destek. (2012, Mart 22). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-bm-guvenlik-konseyinden-annanin-suriye-planina-destek>.
- Cilvegözü'ndeki Patlama. (2013, Şubat 11). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-cilvegozundeki-patlama>.
- Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan "Lawrence" Benzetmesi. (2014, Ekim 13). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-cumhurbaskani-erdogan-dan-lawrence-benzetmesi>.
- Cumhurbaşkanı Gül-Suriye Devlet Başkanı Beşşar Esad Ortak Basın Toplantısı. (2009, Mayıs 15). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-cumhurbaskani-gul-suriye-devlet-baskani-bessar-esad-ortak-basin-toplantisi>.
- Davutoğlu: "Suriye Konusunun Birinci Tarafı Arap Ligi ve Türkiye'dir." (2012, Şubat 5). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-davutoglu-suriye-konusunun-birinci-tarafı-arap-ligi-ve-turkiyedir>.
- Davutoğlu: "Türkiye IŞİD'le İlişkilendirilemez." (2014, Haziran 20). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-davutoglu-turkiye-isdile-iliskilendirilemez>.
- Davutoğlu: "Vatandaşlarımıza Bir Zarar Gelirse Karşılıksız Kalmaz." (2014, Haziran 11). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-davutoglu-vatandaslarimiza-bir-zarar-gelirse-karsiliksiz-kalmaz>.
- Davutoğlu'ndan Suriye Ziyareti Sonrası İlk Açıklamalar. (2011, Ağustos 9). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-davutoglundan-suriye-ziyareti-sonrasi-ilk-aciklamalar>.
- Davutoğlu-Kılıçdaroğlu Görüşmesi. (2011, Ekim 5). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-davutoglu-kilicdaroglu-gorusmesi>.

- Değişim İçin Suriye Konferansı Sona Erdi. (2011, Haziran 3). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-degisim-icin-suriye-konferansi-sona-erdi>.
- Dışişleri Bakanı Davutoğlu'ndan Açıklamalar. (2014, Mart 24). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-disisleri-bakani-davutoglu-ndan-aciklamalar>.
- Dışişleri Bakanı Gül'den Dış Politikadaki Gelişmelere İlişkin Önemli Açıklamalar. (2007, Şubat 5). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-disisleri-bakani-gulden-dis-politikadaki-gelismelere-iliskin-onemli-aciklamalar>.
- Dostluk Barajı'nın Temeli Atıldı. (2011, Şubat 6). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-dostluk-barajinin-temeli-atildi>.
- Elekdağ, S. (1996). 2 1/2 War Strategy. *Perceptions: Journal of International Affairs*, 1(4), 0–0.
- Erdoğan ve Esad'ın “Bodrum” Zirvesi. (2008, Ağustos 4). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-erdogan-ve-esadin-bodrum-zirvesi>.
- Erdoğan, Uçakta Gazetecilerin Sorularını Cevaplandırdı...(2). (2002, Aralık 11). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-erdogan-ucakta-gazetecilerin-sorularini-cevaplandirdi-2>.
- Erdoğan: “Biden Bu Tür İfadeler Kullandıysa Benim İçin Tarih Olur.” (2014, Ekim 4). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-erdogan-biden-bu-tur-ifadeler-kullandiysa-benim-icin-tarih-olur>.
- Erdoğan-Miro Ortak Basın Toplantısı...(1). (2003, Temmuz 29). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-erdogan-miro-ortak-basin-toplantisi-1>.
- Erdoğan-Otri Ortak Basın Toplantısı (3). (2010, Aralık 21). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-erdogan-otri-ortak-basin-toplantisi-3>.
- Erdoğan-Otri Ortak Basın Toplantısı. (2010, Aralık 21). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-erdogan-otri-ortak-basin-toplantisi>.
- Erdoğan-Stoltenberg Ortak Basın Toplantısı (2). (2012, Ocak 9). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-erdogan-stoltenberg-ortak-basin-toplantisi-2>.
- Esad, Türkiye'nin Suriye-İsrail Arasında Arabuluculuk Yaptığını Açıkladı. (2008, Nisan 24). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-esad-turkiyenin-suriye-israil-arasinda-arabuluculuk-yaptigini-acikladi>.
- Fenerbahçe, Dostluk Maçında Al İttihad ile 2-2 Berabere Kaldı. (2007, Nisan 4). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-fenerbahce-dostluk-macinda-al-ittihad-ile-2-2-berabere-kaldi>.
- Görener, A. ve Ucal, M. (2011). The Personality and leadership style of Recep Tayyip Erdoğan: Implications for Turkish Foreign Policy. *Turkish Studies*, 12, 357-38.
- Gül-Esad Ortak Basın Toplantısı. (2007, Ekim 17). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-gul-esad-ortak-basin-toplantisi>.
- Israel-Syria dialogue 'to continue.' (2008, Mayıs 23). *Al Jazeera*. Erişim Adresi: <https://www.aljazeera.com/news/2008/5/23/israel-syria-dialogue-to-continue>
- İŞİD'den Türkiye'ye Süleyman Şah Türbesi Tehdidi. (2014, Mart 22). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-isid-den-turkiye-ye-suleyman-sah-turbesi-tehdidi>.
- İsrail Başbakanı Olmert Ankara'da. (2008, Aralık 22). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ihha.com.tr/arşiv-israil-basbakani-olmert-ankarada>.

- Keyman, E. F. (2009). Globalization, modernity and democracy- Turkish Foreign policy 2009 and beyond. *Perception: Journal of International Affairs*, 15(2), 1-20.
- Kirişçi, K. (2009). The Transformation of Turkish Foreign policy: The Rise of The Trading State. *New Perspectives on Turkey*, 40, 29–56. <https://doi.org/10.1017/S0896634600005203>
- Kurt, S. (2019). Irak ve Şam İslam Devleti'nin ortaya çıkışı ve güçlenmesinde Amerika Birleşik Devletleri'nin rolü. *Ortadoğu Etütleri*, 11(2), 393–419.
- Lobell, S. E., Ripsman, N. M., ve Taliaferro, J. W. (2009). Neoclassical Realism, the State, and Foreign Policy. Cambridge [England]; New York: Cambridge University Press.
- No:174—17 Eylül 2008, İsrail-Suriye arasındaki Aracılı Barış Görüşmeleri Hk. / T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2008, Eylül 17). Erişim Adresi: https://www.mfa.gov.tr/no_174----17-eylul-2008_-israil-suriye-arasindaki-aracili-baris-gorusmeleri-hk_.tr.mfa
- NO-81—21 Mayıs 2008, İsrail ile Suriye arasında aracılı barış görüşmeleri hakkında / T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2008, Mayıs 21). Erişim Adresi: https://www.mfa.gov.tr/no-81---21-mayis-2008_-israil-ile-suriye-arasinda-aracili-baris-gorusmeleri-hk_.tr.mfa
- Örmeci, O. (2011). İsmail Cem'in dış politikası (1997-2002). *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2011(23), 223-245.
- Onlarda Şengen varsa bizde de Şamgen var [Text]. (2009, Eylül17). *Yeni Şafak*. Erişim Adresi: <https://www.yenisafak.com/gundem/onlarda-sengen-varsa-bizde-de-samgen-var-211428>
- Onurlu cumhurbaşkanı hoşgeldiniz. (2005, Nisan 13). *Hürriyet*. Erişim Adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/onurlu-cumhurbaskani-hosgeldiniz-38717599>
- Önhon, Ö. (2021). *Büyükelçinin Gözünden Suriye* (İkinci basım). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ripsman, N. M., Taliaferro, J. W., ve Lobell, S. E. (2016). *Neoclassical realist theory of international politics*. New York, NY: Oxford University Press.
- Rose, G. (1998). Review: Neoclassical realism and Theories of Foreign Policy. *World Politics*, 51(1), 144–172.
- Suriye Devlet Başkanı Esad, Çankaya Köşkü'nde...(1). (2007, Ekim 17). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ih.com.tr/arşiv-suriye-devlet-baskani-esad-cankaya-koskude-1>.
- Suriye Devlet Başkanı Esad, Erdoğan'ı Aradı... (2006, Temmuz 19). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ih.com.tr/arşiv-suriye-devlet-baskani-esad-erdogani-aradi>.
- Suriye Sınırında Tatbikat. (2011, Ekim 5). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ih.com.tr/arşiv-suriye-sinirinda-tatbikat>.
- Suriye Vatandaşları Türkiye'ye Sığındı. (2011, Nisan 29). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ih.com.tr/arşiv-suriye-vatandaslari-turkiyeye-sigindi>.
- Suriye Vatandaşlarının Libya'dan Tahliyesi. (2011, Mart 4). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ih.com.tr/arşiv-suriye-vatandaslarinin-libyadan-tahliyesi>.
- Suriye ziyaretinde Davos övgüsü. (2009, Şubat 17). *Sabah*. Erişim Adresi: <http://arsiv.sabah.com.tr/2009/02/17/haber,8614128076E64CF1B99A8B0B1BC51DC2.html>.
- Suriye: “Araplar İsrail’le İlişkilerini Kesmeli.” (2009, Ocak 16). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.ih.com.tr/arşiv-suriye-araplar-israile-iliskilerini-kesmeli>.

- Suriye'de Hükümet Karşıtı Gösteriler Devam Ediyor. (2011, Mart 21). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.iha.com.tr/arşiv-suriyede-hukümet-kar-iti-goster-ler-devam-ed-yor>.
- Suriye'deki Üçlü Lübnan Zirvesi. (2011, Ocak 17). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.iha.com.tr/arşiv-suriyedeki-uclu-lubnan-zirvesi>.
- Suriye'den ilginç benzetme: Türkiye bizim Kübamız. (2011, Mart 14). *Hürriyet*. Erişim Adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/suriye-den-ilginc-benzetme-turkiye-bizim-kubamiz-17268730>.
- Suriyeli Muhalifler İstanbul'da Toplandı. (2011, Aralık 15). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.iha.com.tr/arşiv-suriyeli-muhalifler-istanbulda-toplandi>.
- Şen, A. (2015). Suriye Askeri Muhalefeti (No. 202). Ankara: Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi (ORSAM).
- Tuğtan, M. A. (2016). Kültürel değişkenlerin dış politikadaki yeri: İsmail Cem ve Ahmet Davutoğlu. *Uluslararası İlişkiler / International Relations*, 13(49), 3–24.
- Tür, Ö. (2010). Turkish-Syrian relations—Where are we going ? *UNISCI Discussion Papers*, 163–176.
- Türkiye ile Suriye Arasında 51 Anlaşma ve Mutabakat Zaptı İmzalandı. (2009, Aralık 23). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.iha.com.tr/arşiv-turkiye-ile-suriye-arasinda-51-anlasma-ve-mutabakat-zapti-imzalandi>.
- Türkiye ile Suriye Arasında İşbirliği. (2008, Ocak 4). (Erişim Tarihi: 30/01/2024) *CNN Türk*. Erişim Adresi: <https://www.cnnturk.com/turkiye/turkiye-ile-suriye-arasinda-isbirligi>
- Türkiye -Suriye Arasındaki Tatbikat Başladı. (2009, Nisan 27). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.iha.com.tr/arşiv-turkiye-suriye-arasindaki-tatbikat-basladi>.
- Türkiye, İsrail ve Suriye Arasında Arabuluculuk Yapacak. (2004, Ocak 24). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.iha.com.tr/arşiv-turkiye-israil-ve-suriye-arasinda-arabuluculuk-yapacak>.
- Türkiye, İsrail-Suriye Barış Görüşmelerinde Resmen Arabulucu. (2008, Mayıs 21). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.iha.com.tr/arşiv-turkiye-israil-suriye-baris-gorushmelerinde-resmen-arabulucu>
- Türkiye'nin DAEŞ ile Mücadelesi—Turkey's Fight Against DEASH. (2017). T.C. İçişleri Bakanlığı.
- Türkiye-Suriye Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi 1. Bakanlar Toplantısı. (2009, Ekim 13). *İhlas Haber Ajansı*. Erişim Adresi: <http://www.iha.com.tr/arşiv-ileturkiye-suriye-yuksek-duzeyli-stratejik-isbirligi-konseyi-1-bakanlar-toplantisi>.
- Türkman, S. (2007). *ABD, Ortadoğu ve Türkiye*. Ankara: Nobel Dağıtım

Araştırma Makalesi / Research Article

SİLAHLI İNSANSIZ HAVA ARAÇLARINA İLİŞKİN BİLİMSEL YAYINLARIN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ

Noyan AYDIN¹

Öz

Bu çalışmada, Silahsız İnsansız Hava Araçları konulu bilimsel yayınların Web of Science Veri Tabanı Çekirdek Koleksiyonu çerçevesinde bibliyometrik bir analizi yapılmıştır. Analiz neticesinde, son 10 yılda özellikle araştırma odaklı yayınlarda bir artış eğilimi olmakla birlikte, başta inceleme odaklı olmak üzere hala yeterli sayıda üst düzey endeksli çalışma olmadığı görülmüştür. Ayrıca, yapılan çalışmalarda uluslararası yazarlık oranı çok düşük olup, genellikle çalışmalar çok yazarlı ve ulusal düzeyde yapılmıştır. Çalışmaların neredeyse tamamı teknik ve mühendislik disiplinlerine odaklanmış olup, sosyal bilimlerle disiplinler arası çalışma düzeyi henüz çok yetersiz seviyededir. Gerek genel performans analizi gerekse de bibliyometrik analiz neticesinde elde edilen bulgular, yazar, yayın, atıf, kurum ve ülke bağlamında önce Çin'in ardından da ABD'nin bu sahadaki çalışmalarda diğer ülkelere kıyasla açık ara öncül pozisyonda olduklarını göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Bibliyometrik analiz, Silahlı insansız hava araçları, SİHA, İHA

JEL Kodları: C40, H56, O30

BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF SCIENTIFIC PUBLICATIONS ON UNMANNED COMBAT AERIAL VEHICLES

Abstract

In this study, a bibliometric analysis of scientific publications on Unmanned Combat Aerial Vehicles was conducted within the framework of the Web of Science Database Core Collection. As a result of the analysis, it has been observed that although there has been an increasing trend in the last 10 years, especially in research-oriented publications, there are still not enough high-level indexed studies, especially review-oriented studies. In addition, the rate of international authorship in the studies is very low, and studies are generally multi-authored and conducted at national level. Almost all of the studies are focused on technical and engineering disciplines, and the level of interdisciplinary work with social sciences is still very insufficient. The findings of both the overall performance analysis and the bibliometric analysis show that in terms of authors, publications, citations, institutions and countries, first China and then the USA are by far in the leading position in academic studies compared to other countries.

Keywords: Bibliometric analysis, Unmanned combat aerial vehicles, UCAV, UAV

JEL Codes: C40, H56, O30

¹ Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İİBF, Ekonometri Bölümü, noyan.aydin@dpu.edu.tr.

ORCID: 0000-0003-1711-6125.

Başvuru Tarihi (Received): 19.03.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 25.04.2024

Giriş

İnsansız Hava Aracı (İHA) ya da uluslararası literatürde sıkça kullanılan adıyla Unmanned Aerial Vehicle (UAV), içinde pilot ve yolcu barındırmaksızın sadece kamera, fotoğraf makinesi ve lazer tarama cihazı gibi amaca uygun ekipman taşıyan, uzaktan kumandalı ve/veya otomatik olarak görev yapabilen bir tür uçaktır (Türk Hava Kurumu, 2023). Literatürde “unmanned” yani “insansız” kelimesi yerine “autonomous” veya “robotic”; “aerial” kelimesi yerine de “air” kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca, tüm insansız hava araçlarını ifade etmek için halk dilinde daha kısa bir ifadeyle dron (literatür adıyla “drone”) kelimesi de sıkça kullanılmaktadır. Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü ise, İnsansız Hava Aracı Sistemleri Talimatı (2019)’nda insansız hava aracını “İnsansız hava aracı sisteminin bir bileşeni olarak işletilen, aerodinamik kuvvetler aracılığıyla sürekli uçuş yapma yeteneğinde olan, üzerinde pilot bulunmaksızın uzaktan İHA pilotu tarafından kontrol edilerek veya otonom operasyonu İHA pilotu tarafından planlanarak uçurulan ya da havada kalabilen hava aracı” olarak ve insansız hava aracı sistemlerini ise, “İHA ile kontrol istasyonu, komuta ve kontrol veri bağı, kalkış ve iniş sistemi gibi uçuşun sağlanması için gerekli olan, birbirinden ayrı sistem elemanlarının bütünü” olarak ifade etmektedir.

İHA’lar akademik, sivil (hobi veya mesleki) veya askeri amaçlı olarak kullanılabilir. Sivil amaçlı kullanıma örnek olarak atmosfer araştırmaları, arkeolojik ve jeolojik araştırma ve tarama, deniz ve okyanusların gözlenmesi, kıyı ve balıkçılık faaliyetleri, yol trafiğinin izlenmesi, tarım alanları ve ormanların gözlem ve denetimi, haritalama ve doğal afetler ile arama kurtarma faaliyetleri verilebilir. İHA’ların askeri amaçlı kullanımında genel çerçeve ise, sınır devriyesi, keşif/gözetleme, istihbarat, savunma ve saldırı faaliyetleridir. İHA’lar büyüklük irtifa, uçuş süresi, faydalı yük kapasitesine ve kullanım amaçlarına göre çeşitli biçimlerde sınıflandırılabilir. Özellikle askeri alanda kullanılan İHA’larda en önde gelen ayrışma ise silah taşıma durumuna göre İnsansız Hava Aracı (İHA) ve Silahlı İnsansız Hava Aracı (SİHA) şeklindedir. SİHA, uluslararası literatürde daha çok Unmanned Combat Aerial Vehicle (UCAV) şeklinde ifade edilmekte olup, yukarıda bahsedilen farklı kelime kullanımları burada da geçerli olmakta, hatta bahse konu tek bir araç yerine bir sistemse daha çok Unmanned Combat Aerial System ifadesi kullanılmaktadır.

Gelişen teknolojiyle birlikte, İHA kullanımı pek çok avantajı beraberinde getirmiştir. Bu avantajlara, maliyet avantajı, havada kalış süresinin uzunluğu, görev ve tasarım esnekliği, riskli ortam ve hava şartlarında uçuş ve manevra kabiliyeti ile kaza anında can kaybı riskinin olmaması örnek olarak verilebilir. Konuya özellikle askeri açıdan bakıldığında, SİHA’ların otonom veya bir yer istasyonu aracılığıyla kontrol edilebiliyor olması, klasik uçaklarda bulunması gerekli yaşamsal sistemler, kokpit için gerekli yer ve mürettebatın ağırlık yükü gibi maliyet kalemlerinin olmayışı, manevra ve operasyon kabiliyetinin insan yeteneği ve zaafıyla sınırlanmaması (yorgunluk, çalışma saati, G kuvveti vb.), düşman tarafından fark edilme veya vurulabilme ihtimalinin daha düşük olması gibi çok ciddi üstünlükler ön plana çıkmaktadır. Özellikle, ordularda yetiştirilmesi en maliyetli personel gruplarından olan pilotların can kaybının önüne geçilmesi, düşman hava savunma unsurlarının meşgul edilmesi ve asıl saldırı araçlarının düşman ateş hattını geçmesinde öncü bir yem vazifesi görmesi, SİHA’ları, kullananlar lehine mutlak bir avantaj haline getirmektedir (Türk Hava Kurumu, 2023).

SİHA’lar, bahsi geçen avantajları sebebiyle tüm ülkelerde artan bir siyasi, askeri, teknolojik, ekonomik ve psikolojik önem kazanmıştır. Bu durum, doğal olarak bilim insanlarının bu alana ilgisinin artmasına ve dolayısıyla mevcut akademik çalışmaların nitelik ve nicelik olarak çeşitlenmesine yol açmıştır. Literatürde, İHA’ların farklı sahalardaki kullanımlarını konu alan pek çok bibliyometrik analiz içerikli çalışma mevcuttur ve bazı örneklerine de bu çalışmanın literatür bölümünde yer verilmiştir. Ancak, silahlı yani muharip nitelikteki SİHA’ları konu alan çalışmalara yönelik bir bibliyometrik analize rastlanılamamıştır. Bu amaçla çalışmada, üst düzey akademik çalışmaların endekslediği Web of Science (WoS) veri tabanının çekirdek koleksiyonunda yer alan

ve SİHA veya sistemlerinin genel olarak ya da spesifik ölçekte konu edildiği akademik çalışmaların bibliyometrik bir analizi yapılacaktır. Çalışmada, öncelikle ilgili literatürden örnekler verilecek, sonra bibliyometrik analizin ne olduğu ve içeriği hakkında özet bilgiler verildikten sonra elde edilen performans ve bibliyometrik analiz bulguları paylaşılacaktır. Çalışmanın sonunda da genel analiz sonuçları yorumlanacaktır.

1. Literatür

Raparelli ve Bajocco (2019), ormancılık ve tarımda gelişmiş teknolojiyi kullanan İHA tabanlı araştırma yapısının daha iyi anlaşılması ve sürdürülebilir tarım ve ormancılığın gelişimine katkı sağlanması için 1995-2017 döneminde Scopus veri tabanında yer almış 414 bilimsel araştırmaya VOSviewer yazılımı kullanılarak bibliyometrik bir analiz yapmışlardır. Sonuçlar, yayınların 2012 sonrasında başta ABD ve Çin olmak üzere büyük ivme kazandığını, ülkeler arası iş birliğinin az olduğunu, İHA teknolojilerinin fotogrametrik analizin yanı sıra hassas tarım, mahsul durumu izleme, gölgelik yapısal analizi ve bitki örtüsü haritalaması için kullanıldığını göstermiştir. Ayrıca, İHA tabanlı, çeşitli çevresel koşullar ve/veya uygulamalar için uygun uzaktan algılama teknolojilerini belirlemek için sistematik, sürekli ve iş birliği içinde karşılaştırmalı çalışmalar yapılmasının önemi vurgulanmıştır.

Akinolu ve Haupt (2020), inşaat güvenliği yönetimi için dijital teknolojilerdeki evrimi ve nesnelerin interneti, otomasyon ve robotik sistemlere ilişkin trendleri keşfetmek için Scopus veri tabanında 2009-2019 dönemine ait 84'ü makale 240 bilimsel çalışmaya VOSviewer aracılığıyla bibliyometrik analiz uygulamışlardır. Analiz neticesinde inşaat güvenliği teknolojileri üzerine 7 ana araştırma konusu ve 5 ana trend ortaya konmuştur.

Videras, Melgar, Cordero ve Márquez (2021), İHA'ların mimari ve şehircilik alanında kullanımına ilişkin, Scopus veri tabanında 2010 yılı sonrası 235 makaleyi VOSviewer yazılımı ile bibliyometrik analize tabi tutarak bilimsel bir haritalama gerçekleştirmişlerdir. Çalışmada, İHA'ların mimari bir projenin herhangi bir aşamasında, yararlı ve binalara/kamusal alanlara uygulanabilir bir çoklu görev aracı olabildiği görülmüştür.

Otonom Sualtı Araçları ve sistemleri, biyolojik çeşitliliği ve süreçlerin düzenini büyük ölçüde etkileyebilecek ve küresel sonuçları olabilecek deniz ekosistemleri başta olmak üzere, geleneksel yöntemlere göre maliyet ve zaman avantajı sebebiyle çevresel gözlem, araştırma ve izleme operasyonlarında sıkça kullanılmaktadır. Bu çerçevede Di Ciaccio ve Troisi (2021), 2020 öncesi literatürü değerlendirmek amacıyla Scopus veri tabanı kapsamında VOSviewer yazılımı aracılığıyla bibliyometrik analiz içeren bir çalışma yapmışlardır. Analizde, yayınların ülkeler ve dergiler arasındaki bağlantıların azlığına dikkat çekilerek, farklı kurumların iş birliğiyle alanda elde edilen sonuçların iyileştirilebileceği önerisinde bulunulmuştur.

İHA uzaktan algılama sensörleri, geleneksel uydu sistemlerine göre kolaylık, yüksek çözünürlük, satın alınabilirlik ve hızlı alım gibi avantajları sebebiyle birçok alanda yaygın kullanıma sahiptir. Bu bağlamda Wang ve diğerlerinin (2021) çalışmasında, 2010-2021 dönemi WoS çekirdek veri tabanındaki 1812 çalışma, CiteSpace yazılımıyla bibliyometrik ve sosyal ağ analizi kullanılarak incelenmiştir. Analizde, yayın sayısında son beş yılda büyük sıçrama olduğu, Çin'in en çok yayına sahip olduğu ancak Güney Kore gibi araştırmalarının çoğunu bağımsız olarak ve dış dünya ile çok az iş birliği ile yaptığı; aksine, ABD'nin fazla sayıdaki uluslararası iş birliğiyle bu alanda en büyük etkiye sahip olduğu görüldüğünden alanda sürekli ilerleme sağlanabilmesi için ülkeler ve kurumlar arasında iş birliğinin önemi vurgulanmıştır.

Hognogi, Pop, Marian-Potra ve Someşfălean (2021) çalışmalarında, İHA sistemleri teknolojilerinin kamu idarelerinin, özellikle de yerel yönetimlerin ilgi alanına ne ölçüde girebildiğini WoS veri tabanındaki 439 makaleye VOSviewer ve R (Bibliometrix aracı) yazılımlarıyla bibliyometrik analiz yaparak incelemişlerdir. Sonuç olarak, İHA teknolojisinin

kullanıldığı bilimsel yayınların daha çok fotogrametride uygulanabilirliğe sahip olduğu; coğrafi bilgi sistemleri uygulamalarının ise daha çok görüntü işleme, toprak kayması, kültür ve arkeoloji konulu yayınlarda kullanıldığı görülmüştür. Ayrıca, yapılacak çalışmalarda devlet ve özel kurumların dışında düşük görülen uluslararası iş birliğinin artırılması tavsiye edilmiştir.

Zhang ve diğerleri (2022) çalışmalarında, diğer robotik araçları dikkate almaksızın sadece İHA'ların köprü denetiminde kullanımına odaklanarak, Scopus veri tabanındaki 2007-2021 dönemine ait 115 makale VOSviewer yazılımı ile bibliyometrik olarak incelemişlerdir. Ayrıca, otomasyon düzeyi için bir denetim değerlendirme ölçeği de önermişlerdir.

Rejeb, Abdollahi, Rejeb, ve Treiblmaier (2022) çalışmalarında, tarımsal İHA'ların çiftçilere önemli maliyet ve zaman tasarrufu, artan operasyonel verimlilik ve daha iyi karlılık sunması gerçeğinden hareketle literatürdeki araştırmaların yapısını ve eğilimlerini ortaya çıkarmaya çalışmışlardır. Çalışmada, VOSviewer kullanarak Scopus veri tabanındaki 1990-2021 dönemine ait 4700 makale bibliyometrik olarak incelenmiştir. Neticede, uzaktan algılama, hassas tarım, derin öğrenme, makine öğrenimi ve nesnelerin internetinin tarımsal İHA bağlamında kritik konular olduğu ortaya konulmuştur.

Iqbal, Riaz, Zhao, Barthelemy ve Perez (2023) çalışmalarında, taşkın yönetiminde klasik yöntemlerden daha verimli olan İHA'ların gelişimindeki son eğilimleri göstermek ve yeni araştırmacıları bilgilendirmek için ayrıntılı bir bibliyometrik analiz gerçekleştirilmişlerdir. Çalışmada, WoS veri tabanındaki 2000-2022 dönemine ait 569 çalışma VOSviewer yazılımıyla analiz edilmiştir. ABD ve Çin başta olmak üzere 2014 sonrası belirgin bir yayın artışını ortaya koyan çalışma, en güncel 28 yayını ayrıntılı bir incelemeye tabi tutmuş ve taşkın izleme, haritalama ve tespit faaliyetlerinde yeni teknolojik yazılım ve donanımlarla donatılmış İHA'ların kullanımına ilişkin gelecekteki araştırmalar için potansiyel araştırma alanları ortaya koymuştur.

2. Metodoloji: Bibliyometrik Analiz

Bibliyometrik analiz, matematiksel ve istatistiksel yöntemler kullanarak belirli bir dönemde ve belirli bir bilim alanında yayınlanmış bilimsel çalışmalardaki büyük hacimli verileri keşfetmek ve analiz etmek için kullanılan bir yöntem olup kısaca, nicel tekniklerin bibliyometrik veriler üzerinde uygulanmasını kapsar (Broadus, 1987). Bibliyometrik analiz, yayın ve yayıncının performansında ortaya çıkan eğilimleri, iş birliği kalıplarını ve araştırma bileşenlerini ortaya çıkarmak ve mevcut literatürdeki belirli bir alanın entelektüel yapısını keşfetmek gibi çeşitli nedenlerle kullanılır (Donthu, Kumar, Pandey ve Lim, 2021). Ayrıca, büyük hacimli yapılandırılmamış verileri titizlikle anlamlandırarak, araştırmaya konu sahadaki kümülatif bilimsel bilginin deşifre edilmesi ve haritalanmasında yararlıdır. Bu nedenle, özenli bibliyometrik çalışmalar, ilgili alanda güncel ve sağlam temeller oluşturarak, akademisyenlerin ilk elden genel bir bakış açısı kazanmalarını, teorik ve pratik boşlukları tanımlamalarını, araştırmaya dönük yeni fikirler üretmelerini ve ilgili literatüre katkılarını artırmalarını sağlar (Verma ve Gustafsson, 2020).

WoS ve Scopus gibi bilimsel veri tabanlarının ortaya çıkmasıyla, büyük hacimli bibliyometrik verilerin elde edilmesi klasik inceleme yöntemlerine göre daha kolay hale gelmiş ve Gephi, SciMat, Ucinet, Bibexcel, Sci2, VOSviewer, Bibliometrics (biblioshiny) ve CiteSpace gibi çok sayıdaki farklı yazılım ve araç da bibliyometrik verilerin sayısal ve/veya görsel olarak kısa sürede analiz edilebilmesini sağlayarak bibliyometrik analizin bilimsel çalışmalardaki kullanımını artırmıştır (Ramos-Rodríguez ve Ruiz-Navarro, 2004).

Bibliyometrik analizin meta-analiz ve sistematik literatür taramaları gibi sık kullanılan alternatifleriyle karşılaştırılması da önem arz eder. Bibliyometrik analize benzer şekilde, meta-analiz de büyük çapta literatürü analiz edip özetleyen ve nicel tekniklere dayalı yöntemdir, ancak dikkate alınan literatür daha az çeşitlilik gösterme eğilimindedir ve değişkenler arasındaki etkilerin ve ilişkilerin yönünü ve gücünü analiz ederek ampirik kanıtları özetlemeye odaklanır (Donthu,

Kumar, Mukherjee, Pandey ve Lim, 2021). Bu doğrultuda, meta-analizler genellikle teori genişletme araçları olarak kullanılır. Buna karşılık, bibliyometrik analiz, farklı araştırma bileşenleri (yazarlar, ülkeler, kurumlar, konular vb.) arasındaki sosyal ve yapısal ilişkileri analiz ederek bir alanın bibliyometrik ve entelektüel yapısını özetler (Combs, Ketchen Jr, Crook, ve Roth, 2011). Diğer taraftan, klasik yöntemleri kullanan ve daha çok nitel tekniklere dayalı sistematik literatür taramaları dar bir çalışma kapsamı gerektirir ve bu nedenle inceleme için daha az makale içermeye eğilimindedir. Bu anlamda, sistematik literatür taramaları sınırlı araştırma alanları için daha uygundur (Snyder, 2019). Özetle, birbirini tamamlayıcı nitelikte olan üç değerlendirme yönteminden herhangi birinin kullanımı, amaca, literatürün büyüklüğüne ve niteliğine bağlı olarak araştırmacıya avantajlar sunmaktadır (Donthu ve diğerleri, 2021).

Bibliyometrik analiz teknikleri genel olarak performans analizi ve bilimsel haritalama olarak ikiye ayrılır. Bunların dışında, bibliyometrik çalışmalarda uygulanan analiz teknikleriyle elde edilmiş sonuçların zenginleştirilmesi için kullanılacak ve ağ analizine dayanan ağ ölçümleri (metrikleri), kümeleme ve görselleştirme teknikleri de bulunmaktadır (Donthu ve diğerleri, 2021).

Bibliyometrik analizin temelini oluşturan performans analizi, araştırma bileşenlerinin alana katkılarını inceler ve literatürdeki farklı araştırma bileşenlerinin (yazarlar, kurumlar, ülkeler, dergiler vb.) performansını sunmak için standart bir uygulamadır. Bu analiz için çok sayıda ölçüt bulunmaktadır. Yazar ve/veya yayıncı (dergi, kitap vb.) performansının ölçülmesinde, toplam atıf ve yayın sayısı, tek ve ortak yazarlı yayın sayısı, endeksler (h, g, i vb.), etki faktörleri, çeyreklik ve yüzdeler gibi ölçütlerin yanı sıra Bradford, Lotka, Zipf, Price, Garfield, Sengupta ve Pareto gibi bibliyometrik yasalar da kullanılabilir (Kaleci, 2023).

Bilimsel haritalama teknikleri, araştırma bileşenleri arasındaki ilişkilere odaklanarak aralarındaki entelektüel etkileşim ve yapısal bağlantılarla ilgilenir (Donthu ve diğerleri, 2021). Bu teknikler, atıf analizi, ortak atıf analizi, bibliyografik eşleşme, ortak kelime analizi ve ortak yazarlık analizi olup, ağ analiziyle de birleştirildiklerinde araştırma alanının bibliyometrik ve entelektüel yapısını sunmada oldukça etkilidirler (Tunger ve Eulerich, 2018).

Atıf analizinde bir yayının etkisi, aldığı atıf sayısına göre belirlenir. Analiz, bir araştırma alanındaki en etkili yayınların tespit edilmesini sağlayan en objektif ve en temel ölçüdür. Akademik yayınlarda atıf almış benzer kaynakların bir arada bulunması olarak özetlenebilecek ortak atıf analizi ise, birlikte atıf yapılan yayınların tematik olarak benzer olduğunu varsayan bir bilimsel haritalama tekniği olup, bir ortak atıf ağındaki iki yayının başka bir yayının referans listesinde birlikte ortaya çıktıklarında birbirine bağlanması esasına dayanır (Donthu ve diğerleri, 2021). Böylece, yüksek atıf almış en etkili yayınları bulmanın yanı sıra araştırma alanının temel temaları ve tarihsel geçmişi ortaya çıkarılabilir. Ancak, tematik kümeler atıf yapılan yayınlara dayanarak türetildiği için ortak atıf analizi yalnızca yüksek atıf alan yayınlara odaklanır, yeni veya spesifik konulu yayınları kümelerin dışında bırakır (Liu, Yin, Liu ve Dunford, 2015).

Bibliyografik eşleşme (bağlantı) analizi, ortak referansları paylaşan iki yayının içeriklerinin de benzer olduğu varsayımıyla çalışan bir bilimsel haritalama tekniği olup, aynı kaynağa atıf yapmış güncel akademik çalışmaların eşleşmesini incelemektedir (Kessler, 1963). Analiz, yayınların paylaşılan referanslara dayalı tematik kümelere bölünmesine odaklanır ve kümeleri atıf yapılan yayınlara dayanarak oluşturur. Böylece yeni ve niş yayınlar bibliyografik eşleşme yoluyla görünürlük kazanabilir ve gelecek projeksiyonuna ilişkin bilgiler toplanmaya çalışılır. Bu anlamda, ortak atıf analizinden farklı olarak geniş bir tema yelpazesini ve en son gelişmeleri ortaya çıkarmak için daha uygundur (Zupic ve Čater, 2015). Özetle ortak atıf analizinde, atıf yapılan kaynakların eşleştirilmesi yapılırken; kaynakça eşleşmesinde, aynı kaynağa atıf yapan çalışmaların eşleştirilmesi yapılır.

Bilimsel haritalamada kullanılan ilk üç teknik yayınlara odaklanırken, ortak kelime analizi için analiz birimi kelimelerdir. Başka bir deyişle yayının kendisinin gerçek içeriğini inceleyen bir

tekniktir. Bu ortak kelimeler genellikle yazarların anahtar kelimelerinden türetilirse de makale başlıkları, özetler ve tam metinlerden ortak değer ifade eden kelimeler çıkarılabilir. Ortak atıf analizine benzer şekilde, ortak kelime analizi de sıklıkla birlikte görünen kelimelerin birbirleriyle tematik bir ilişkisi olduğunu varsayar. Ortak kelime analizinde, ilgili literatürdeki çalışmaların başlık, özet ve anahtar kelimelerinde geçen farklı kelimelerin görülme sıklığı, aralarındaki ilişkiler ve ilişkilerin düzeyi analiz edilmektedir. Analiz sonuçları ile de araştırma alanının alt konuları belirlenebilmekte ve hangi kelimelerin daha sık kullanılarak alan üzerinde etkili oldukları görülebilmektedir (Baker, Kumar ve Pandey, 2020). Bununla birlikte, kelimelerin bir analiz birimi olarak kullanılmasının bazı dezavantajları da vardır. Örneğin, bazı kelimeler birden fazla bağlamda kullanılıyor olabilir ve bu nedenle, kelimeler arasındaki ilişkileri anlayabilmek için yayınların yeniden okunması gerekebilir. Bunun yanı sıra, bazı kelimelerin çok genel bir kullanıma sahip olması da kelimeleri herhangi bir tematik kümeye atamayı zorlaştırabilir. Söz konusu dezavantajları bertaraf edebilmek için ortak kelime analizinin ortak atıf analizi veya bibliyografik eşleşmeden türetilen ve nispeten genel bir eğilimi yansıtan tematik kümeleri zenginleştirmek için ilave analiz olarak kullanılması tavsiye edilmiştir (Chang, Huang ve Lin, 2015). Sonuç olarak, ortak kelime analizi, ortak atıf analizi (geçmiş) veya bibliyografik eşleşme (şimdiki) sonuçlarını zenginleştirmek ve gelecekteki eğilimi tahmin etmek isteyen araştırmacılar için uygundur.

Ortak yazarlık analizi, bir araştırma alanındaki yazarların, kurumların veya ülkelerin akademik üretimde kendi aralarında nasıl etkileşime girdiklerinin ve aralarındaki iş birliği ağları ve düzeylerinin ortaya çıkarılma çabasıdır (Acedo, Barroso, Casanueva ve Galan, 2006; Cisneros, Ibanescu, Keen, Lobato-Calleros ve Niebla-Zatarain, 2018). Özellikle akademisyenler arasındaki iş birlikleri, ilgili literatürün gelişimine katkı sağlayarak araştırma alanındaki potansiyel girişimlere yardımcı olabilecek "görünmez kolajlar" olarak bilinen bir ağ oluştururlar (Tahamtan, Safipour Afshar ve Ahamdzadeh, 2016). Böylece, hem iş birliklerinin farklı zaman dilimleri için haritalandırılması sağlanır hem de belirli bir çalışma alanında öncül akademisyenlerle iletişim ve iş birliği imkânı ortaya çıkarılır (Donthu ve diğerleri, 2021).

Özetle bibliyometrik analizdeki süreç, amaç ve kapsamının ortaya konması, analiz tekniğinin seçimi, verinin toplanması ve bulguların yorumlanması şeklindedir. Bu çalışmada önce performans analizi yapılacak, sonra temel analiz teknikleri ile ağ analizlerine ait bulgu ve kümeleşmeler, bağlantı ağ ve yoğunluk haritalarından ziyade tablolar aracılığıyla sunulacaktır.

3. Veri Seti ve Bulgular

Çalışmada kullanılacak veri setinin elde edilebilmesi için WoS veri tabanında tüm yılları kapsayacak ve İngilizce dilinde olacak şekilde aşağıda verilen sorgulama kodu kullanılmıştır:

((TS=("unmanned combat aerial" OR "unmanned combat air" OR "unmanned combat aircraft")) OR TI=("unmanned combat aerial" OR "unmanned combat air" OR "unmanned combat aircraft")) OR AB=("unmanned combat aerial" OR "unmanned combat air" OR "unmanned combat aircraft") and English (Languages) and Editorial Material or News Item (Exclude – Document Types)

Burada, WoS sorgulama algoritması formatı gereği, TS (topic) makale konusunu, TI (title) makale başlığını ve AB (abstract) makale özetini ifade etmektedir. Sorgulama tarihi 6 Eylül 2023 olup, sorgulama sonucu elde edilen 303 yayına ait özet bilgiler Performans Analizi Bulguları başlığı altında yer alan Tablo 1’de verilmiştir. Burada bazı yayınların tebliğden makaleye çevrilmesi veya bazı kaynakların SCI-E ve SSCI’da eşzamanlı indekslenmesi sebebiyle yayın indeks toplamının 316 olmasına dikkat edilmelidir.

3.1. Performans Analizi Bulguları

Tablo 1’de, WoS veri tabanındaki ilk çalışmaların 1996’da yayınlandığı ve 174 farklı kaynaktan SIHA ana temalı 303 yayının yer aldığı görülmektedir. 189 araştırma makalesi, %62,38’lik oranla

çalışmaların büyük çoğunluğunu oluşturmuş ve ikinci sırada %30,03 ile 91 tam metin bildirim sunumu yer almıştır. İlgili alanda üst düzey yayın sayısının çok fazla olmaması sebebiyle incelemeye yönelik yayınların görece az sayıda oldukları görülmektedir. Anahtar kelime sayılarına bakıldığında, çalışmalarda çok fazla alt konu başlığının yer aldığı; yazarlık istatistiklerine bakıldığında ise, tek yazarlı yayınların (33) ve uluslararası ortak yazarlık oranının (11,88) düşük olması, yayınların daha çok ülke içi çok yazarlı olarak yapıldıklarını işaret etmektedir.

Yapılan çalışmaların WoS veri tabanındaki indeks dağılımlarına bakıldığında, yayınların %60,73'ünün SCI-E ve %32,67'sinin de CPCI-S olması SİHA konulu çalışmaların daha ziyade fen ve mühendislik temelli olmasına, SSCI (%1,98) indeksinin azlığı ise konunun sosyal bilimler açısından henüz yeterince ele alınmadığına ve bazı kaynakların hem SCI-E hem de SSCI indekslemesine bağlanabilir.

Tablo 1: Clarivate Analytics Web of Science (WoS) Sorgulaması Özet Bilgileri

Genel Bilgi	Zaman Aralığı	1996-2023
	Kaynak Sayısı (Dergi, Kitap vb.)	174
	Yayın Sayısı	303
	Yıllık Yayın Artış Oranı	12,13
	Ortalama Yayın Yaşı	7,58
Atıf Bilgisi	Yapılan Atıf (Referans Sayısı)	6967
	Yapılan Atıf (Kendi Hariç)	2219
	Alınan Atıf (Kendi Hariç)	2805
	Yayın Başına Alınan Ortalama Atıf	9,26
	H Endeksi	26
Anahtar Kelime	İlave Anahtar Kelime Sayısı (Keywords Plus)	275
	Anahtar Kelime Sayısı	740
Yazarlık	Toplam Yazar Sayısı	750
	Tek Yazarlı Yayın Yapan Yazar Sayısı	29
	Tek Yazarlı Yayın Sayısı	33
	Yayın başına Ortak Yazar Sayısı	3,46
	Uluslararası Ortak Yazarlık Oranı	11,88
Yayın Türü	Makale; Araştırma	189
	Makale; Kitap Bölümü	2
	Makale; Erken Erişim	7
	Makale; Tam Bildiri Metni	8
	Kitap İnceleme	1
	Tam Bildiri Metni Yayınlanmış	91
	Makale; İnceleme	5
İndeks Bilgisi	Science Citation Index Expanded (SCI-EXPANDED)	184 (% 60,73)
	Conference Proceedings Citation Index – Science (CPCI-S)	99 (%32,67)
	Emerging Sources Citation Index (ESCI)	23 (%7,59)
	Social Sciences Citation Index (SSCI)	6 (%1,98)
	Conference Proceedings Citation Index – Social Science & Humanities (CPCI-SSH)	2 (%0,66)
	Book Citation Index – Social Sciences & Humanities (BKCI-SSH)	1 (%0,33)
	Book Citation Index – Science (BKCI-S)	1 (%0,33)

Kaynak: WoS Analiz Sonucu <https://www.webofscience.com/wos/woscc/advanced-search> Erişim tarihi: 06.09.2023

Tablo 2'ye bakıldığında, WoS veri tabanındaki çalışmaların daha çok Havacılık ve Uzay Mühendisliği (%36,96), Elektrik Elektronik Mühendisliği (%23,43), Otomasyon Kontrol Sistemleri (%20,13) ve Bilgisayar Bilimi-Yapay Zekâ (%16,17) alt bilim ağ kategorilerinde

yapılmış olması beklentiyle paralellik arz etmektedir. Ancak, sosyal disiplinlerle ortak çalışmaların henüz yeterli olmadığı da görülmektedir.

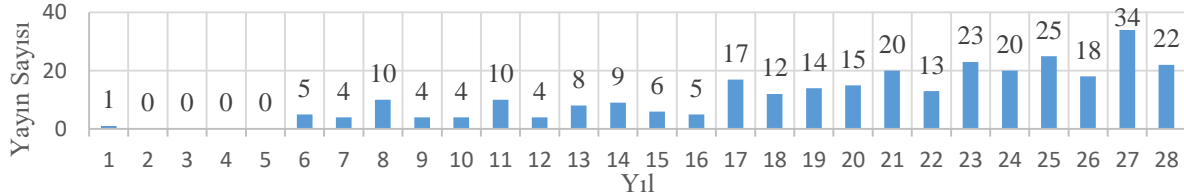
Tablo 2: WoS Veri Tabanındaki Yayınların Bilim Ağı Kategorileri

	Yayın	%
Havacılık ve Uzay Mühendisliği	112	36,96
Elektrik Elektronik Mühendisliği	71	23,43
Otomasyon Kontrol Sistemleri	61	20,13
Bilgisayar Bilimi Yapay Zekâ	49	16,17
Disiplinler arası Mühendislik	28	9,24
Bilgisayar Bilimi Bilgi Sistemleri	25	8,25
Telekomünikasyon	20	6,60
Yöneylem Araştırması Yönetim Bilimi	17	5,61
Mekanik Mühendisliği	16	5,28
Bilgisayar Bilimi Teori Yöntemleri	15	4,95
Bilgisayar Bilimi Disiplinler arası Uygulamalar	13	4,29
Enstrüman Enstrümantasyonu	10	3,30
Uygulamalı Fizik	10	3,30
Robotik	10	3,30

Kaynak: WoS Analiz Sonucu Not: Yayın sayısı 10 ve üzeri olan kategoriler

Çalışmaların yıllara göre dağılımına bakıldığında, özellikle 2012 sonrası yapılan çalışma sayısında genel bir artış eğilimi vardır. Özellikle son on yılda dünyadaki siyasi iklim, terörle mücadele ve sınırların muhafazası gibi konularda yaşanan paradigma değişimi ve sıcak çatışmalardaki kullanım avantajı gibi sebepler, ülkeleri SİHA ve bağlı teknolojilerinin üretimine ve ticaretine fazla önem vermelerine neden olmakta bu da ilgili alandaki talep artışı ve teknolojik üstünlük elde etme çabası çerçevesinde bilimsel çalışmalarda artışı ve çeşitliliği beraberinde getirmektedir.

Grafik 1: WoS Veri Tabanında Yıllara Göre Yapılan Yayın Sayısı

Kaynak: WoS Analiz Sonucu

Tablo 3: WoS Veri Tabanında En Çok Yayın Yapan Kaynaklar

	Yayın	%
Journal of Aircraft (ABD)	24	7,92
IEEE Access (ABD)	11	3,63
Aerospace Science and Technology (Fransa)	10	3,30
Journal of Systems Engineering and Electronics (Çin)	8	2,64
Proceedings of The Institution of Mechanical Engineers Part G Journal of Aerospace Engineering (İngiltere)	8	2,6
Journal of Guidance Control and Dynamics (ABD)	7	2,31
Mathematical Problems in Engineering (ABD)	7	2,31
Aeronautical Journal (İngiltere)	6	1,98
Aircraft Engineering and Aerospace Technology (İngiltere)	6	1,98
Aviation Week and Space Technology (ABD)	5	1,65
Chinese Journal of Aeronautics (Çin)	5	1,65

Kaynak: WoS Analiz Sonucu Not: Yayın sayısı 5 ve üzeri olan kaynaklar

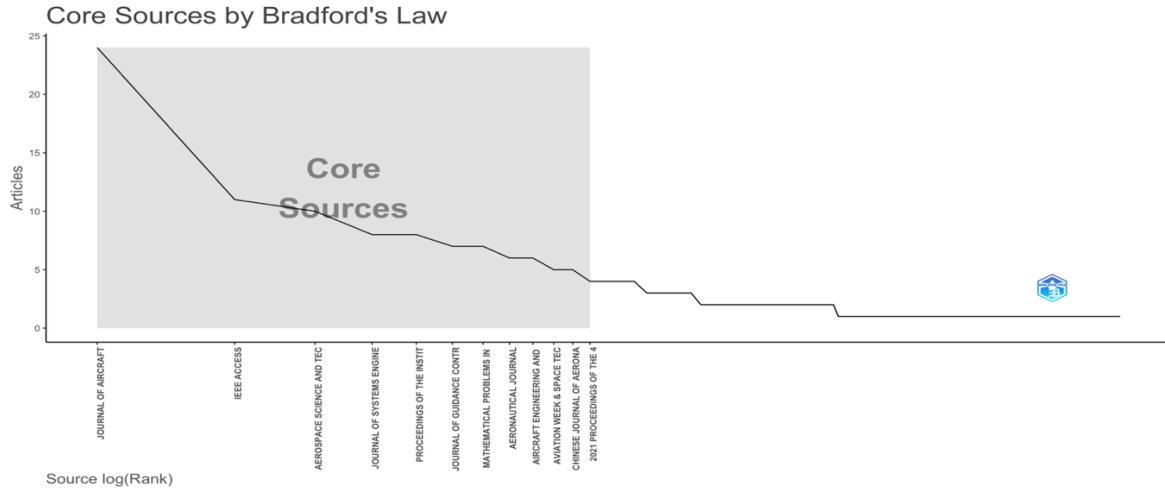
WoS sorgulama tarihi itibarıyla, SİHA an temalı en çok yayını yapan kaynakların daha çok ABD, İngiltere ve Çinli dergiler oldukları, en çok yayın yapan ilk beş yazarın dördünün ise Çinli yazarlar oldukları Tablo 3 ve 4'te görülmektedir. Öte yandan, ilgili literatürün dergilere (kaynaklara) dağılımı çerçevesinde bir kaynak performans analizi sunan Bradford Yasası (Deng ve Lin, 2012) çerçevesinde elde edilmiş grafik 2, en çok yayına sahip ilk 12 derginin kümülatif yayın sayısının (101) toplam yayınların (303) üçte biri olması gerçeğinden hareketle çekirdek kaynak niteliğinde olduklarına işaret etmektedir.

Tablo 4: WoS Veri Tabanında En Çok Yayın Yapan Yazarlar

	Yayın	%
Huang Hanqiao (Northwestern Polytechnical University- Çin)	11	3,63
Zhou Huan (Air Force Engineering University- Çin)	9	2,97
Schuette Andreas (Air Force Academy- Almanya)	7	2,31
Huang Changqiang (Air Force Engineering University- Çin)	7	2,31
Duan Haibin (Beihang University- Çin)	7	2,31

Kaynak: WoS Analiz Sonucu Not: En çok yayını yapan ilk 5 yazar

Grafik 2: WoS Veri Tabanında Bradford Yasasına Göre Çekirdek Kaynaklar

Kaynak: Yazar tarafından R yazılımı ile elde edilmiştir

- Tablo 5'teki verilere göre, en çok yayının yapan ilk 5 kurum %34'lük pay ile Çinli üniversitelerdir. Aynı tabloya göre, 10 ve üzeri yayına sahip ülkeler açısından da yine 140 (%46,2) yayımla Çin ilk sırada, 59 (%19,47) yayımla ABD ikinci, 25 (%8,25) yayımla İngiltere üçüncü, 17 (%5,61) yayımla Güney Kore dördüncü, 16 (%5,28) yayımla Almanya beşinci ve 15 (%4,95) yayımla Türkiye altıncı sırada yer almıştır.

Tablo 5: WoS Veri Tabanında En Çok Yayın Yapan Kurumlar ve Ülkeler

Kurum	Yayın	%	Ülke	Yayın	%
Air Force Engineering University (Çin)	32	10,56	Çin	140	46,2
Northwestern Polytechnical University (Çin)	27	8,91	ABD	59	19,47
Beihang University (Çin)	17	5,61	İngiltere	25	8,25
National University of Defense Technology China (Çin)	15	4,95	Güney	17	5,61
Nanjing University of Aeronautics Astronautics (Çin)	12	3,96	Almanya	16	5,28
			Türkiye	15	4,95

Kaynak: WoS Analiz Sonucu Not: En çok yayını yapan 5 üniversite, yayını sayısı 10'un üzerindeki ülkeler

3.2. Atıf Analizi Bulguları

Tablo 6'ya göre, en çok atıf alan çalışma Zhang, Zhou, Li ve Pan (2016)'ın "Grey wolf optimizer for unmanned combat aerial vehicle path planning" adlı çalışmasıdır. Ayrıca, en çok atıf almış yayınların çoğu Çinli yazarlara aittir.

Tablo 6: WoS Veri Tabanında En Çok Atıf Alan Yayınlar

	2019	2020	2021	2022	2023	Ort.	Top.
(Zhang, Zhou, Li ve Pan, 2016)	29	32	27	32	20	21	168
(Wang, Chu ve Mirjalili, 2016)	28	30	25	20	14	18,88	151
(Lawson ve Barakos, 2011)	8	11	18	21	11	11,23	146
(Shetty, Sudit ve Nagi, 2008)	9	6	11	4	4	5,38	86
(Duan, Liu ve Wu, 2009)	2	4	4	3	1	4,53	68
(Patel, Ng, Vasudevan, Corke ve He, 2007)	6	5	4	4	3	4	68
(Duan ve Huang, 2014)	7	9	10	4	3	6,7	67
(Kabamba, Meerkov ve Zeitz, 2006)	6	12	5	5	2	3,28	59
(Duan, Shao, Su ve Zhang, 2010)	2	1	2	3	0	4	56
(Pan, Liu ve Chu, 2020)	0	9	9	26	10	13,5	54
(Changqiang, Kangsheng, Hanqiao, Shangqin ve Zhuoran, 2018)	3	9	9	18	12	8,67	52

Kaynak: WoS Analiz Sonucu Not: 50 ve üzerinde atıf alan yayınlar

Tablo 7: WoS Veri Tabanında En Çok Lokal Atıf Alan Yayınlar

	LA	TA	LA/TA
(Schütte, Hummel ve Hitzel, 2012)	14	32	43,75
(Wang, Chu ve Mirjalili, 2016)	14	151	9,27
(Changqiang, Kangsheng, Hanqiao, Shangqin ve Zhuoran, 2018)	13	52	25,00
(Park, Lee, Tahk ve Yoo, 2016)	13	48	27,08
(Zhang, Zhou, Li ve Pan, 2016)	13	168	7,74
(Li, Gong ve Yang, 2014)	12	43	27,91
(Cummings ve Schütte, 2012)	11	33	33,33

Kaynak: Yazar tarafından VOSviewer yazılımı ile hesaplanmıştır. Not: 10 lokal atıf üzerinde alan yayınlar

Tablo 7'ye göre, en çok lokal atıfa sahip yayınlar Schütte, Hummel ve Hitzel (2012)'in "Flow physics analyses of a generic unmanned combat aerial vehicle configuration" ve Wang, Chu ve Mirjalili (2016)'nin "Three-dimensional path planning for UCAV using an improved bat algorithm" adlı çalışmalarıdır. Öte taraftan, Schütte, Hummel ve Hitzel (2012)'in çalışması aynı zamanda en yüksek lokal atıf oranına sahip çalışma olup, onu Cummings ve Schütte (2012)'nin "Integrated computational/experimental approach to unmanned combat air vehicle stability and control estimation" adlı çalışması takip etmektedir. Bu durum, bu iki çalışmanın daha çok ilgili alanda referans olarak gösterildiğini işaret etmektedir.

Tablo 8: WoS Veri Tabanında En Çok Atıf Alan Kaynaklar

	Yayın	Atıf	TLS
Aerospace Science and Technology (Fransa)	10	362	7
Journal of Aircraft (ABD)	24	273	6
Journal of Guidance Control and Dynamics (ABD)	7	165	1
IEEE Access (ABD)	11	159	0
Chinese Journal of Aeronautics (Çin)	5	114	0

Kaynak: Yazar tarafından VOSviewer yazılımı ile hesaplanmıştır. Not: En az 5 yayın ve 100 atıf alan kaynaklar

Tablo 8'e göre, en çok atıf alan kaynaklarda ilk sırada görece daha az yayınlara daha çok atıf almış ve en yüksek etkileşim (TLS) değerine sahip "Aerospace Science and Technology" adlı dergi bulunmaktadır. Ayrıca, dergilerin çoğunluğunun ABD merkezlidir. Tablo 9'a göre de en çok toplam atıfa sahip ilk iki yazarın, Çinli Zhou Youngquan ve Duan Haibin olduğu, en çok etkileşime ve lokal atıfa sahip iki yazarın ise, Alman Schütte Andreas ve ABD'li Cumming, Russell M. olduğu görülmektedir. Bu durum, adı geçen iki yazarın çalışmalarının daha çok ilgili alanda referans olarak gösterildiğini işaret etmektedir.

Tablo 9: WoS Veri Tabanında En Çok Atıf Alan Yazarlar

Yazar	Yayın	TA	TLS	Yazar	LA
Zhou Youngquan	3	202	2	Schütte, Andreas	31
Duan, Haibin	7	160	2	Cumming, Russell M.	23
Cumming, Russell M.	5	104	6	Zhou Youngquan	23
Schütte, Andreas	7	97	6	Huang, Changqiang	22
				Huang Hanqiao	20
				Duan, Haibin	17

Kaynak: Yazar tarafından VOSviewer yazılımı ile hesaplanmıştır. Not: En az 3 yayın ve 100 atıf alan yazarlar

Tablo 10'a göre, en çok atıfa sahip kurum Beihang University, en çok yayına sahip kurum Air Force Engineering University ve en çok etkileşime sahip kurum ise diğer ikisi gibi yine Çin'de yer alan Northwestern Polytechnical University'dir. Benzer şekilde, bu üç göstergeye ülkeler açısından da bakıldığında yine ilk sırada Çin'in ardından da ABD'nin yer aldığı görülmektedir. Sonuçta, Çin ve ABD başta olmak üzere dünyanın önde gelen üniversitelerindeki Çinli akademisyenlerce yapılan çalışmalarının, yüksek bağlantı gücü, etkileşim düzeyi ve atıf sayıları ile SİHA ve benzeri teknolojilerin gelişiminde literatüre önemli katkı verdikleri görülmektedir.

Tablo 10: WoS Veri Tabanında En Çok Atıf Alan Kurumlar ve Ülkeler

Kurum	Yayın	Atıf	TLS	Ülke	Yayın	Atıf	TLS
Beihang University (Çin)	17	249	10	Çin	140	1393	69
Guangxi University Nationalities (Çin)	4	206	8	ABD	59	679	61
University Liverpool (İngiltere)	5	194	4	İngiltere	25	289	31
Air Force Engineering University (Çin)	32	183	17	Avustralya	6	192	18
Northwestern Polytechnical University (Çin)	27	124	22	G. Kore	17	177	37
Korea Adv. Inst. Sci. And Tech. (Güney Kore)	7	117	19	Tayvan	5	171	18
National University of Defense Tech. China (Çin)	15	109	6	Almanya	16	148	36
German Aerospace Centre (Almanya)	10	109	5				
United States Air Force Academy (ABD)	6	106	5				

Kaynak: Yazar tarafından VOSviewer yazılımı ile hesaplanmıştır. Not: En az 4 yayın ve 100 atıf alan kurumlar, en az 5 yayın ve 100 atıf alan ülkeler

3.3. Ortak Kelime (Co-Occurrence) Analizi Bulguları

Yazarlarca en çok kullanılan anahtar kelimeler Tablo 11'de verilmiştir. SİHA ve türevleri ile yol ve rota planlaması en sık kullanılan ve bağlantı-etkileşim gücü en yüksek kelimelerdir. Anahtar kelimeler temelinde oluşturulan ve yüksek bağlantı-etkileşim gücü çerçevesinde elde edilmiş ortak kelime analizi ağ haritası Şekil 1'de verilmiştir. Şekildeki yuvarlakların renkleri kümeleri, büyüklüğü kullanım sıklığını ve çizgilerin çokluğu da etkileşim gücünü göstermektedir.

Görsel ve ilgili veriler ışığında, SİHA ana temalı çalışmaları 5 ana kümede toplanabilir. İlk kümede, hesaplamalı akışkanlar dinamiği (CDF), aerodinamik, kavramsal tasarım ve gizlilik konsepti; ikincide, dinamik programlama, bilişsel elektronik savaş, derin destekleme öğrenmesi ve hareket planlama; üçüncüde, hava muharebesi, manevra kararı, uçaklar ve SİHA; dördüncüde,

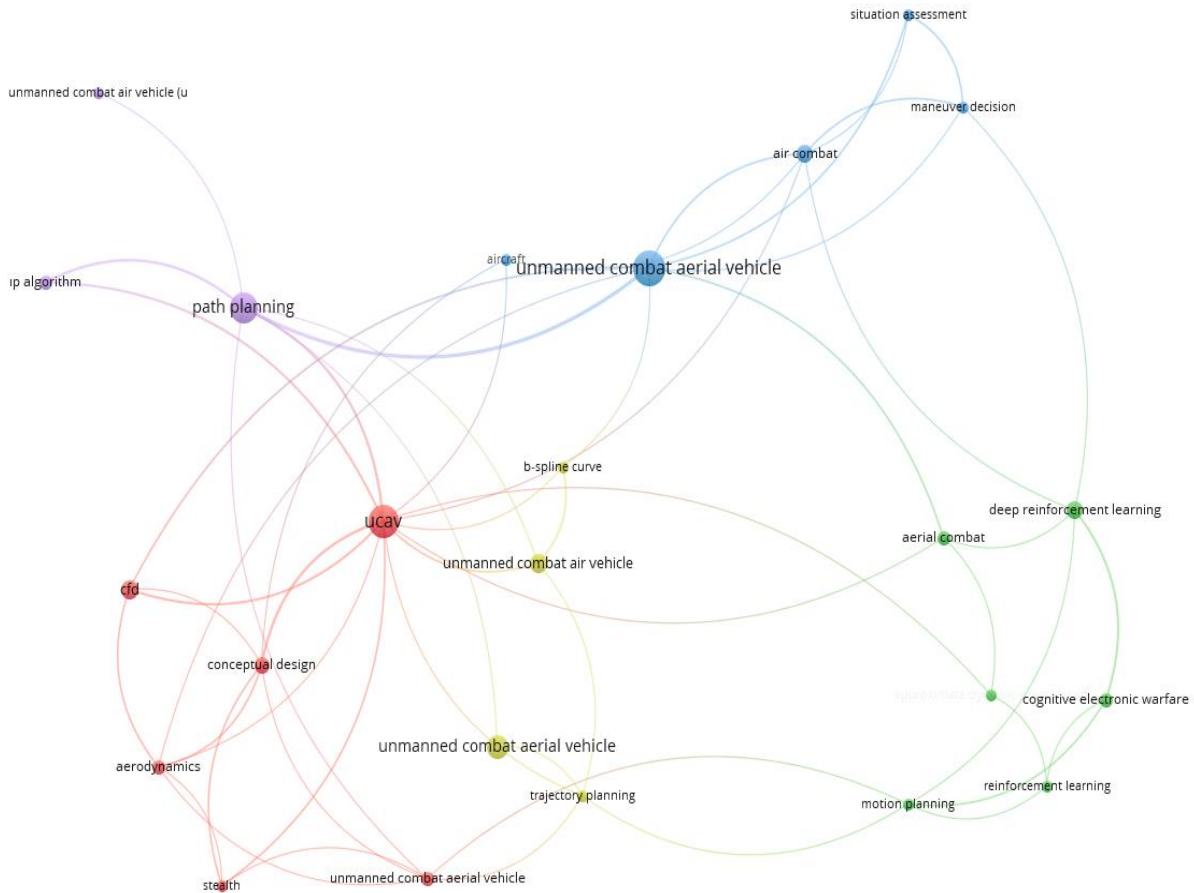
b-spline eğrisi ve yörünge planlama; son kümede, yol planlaması ve İP algoritma gibi kavramlar sıklıkla kullanılmış ve çalışmaların odak noktası olmuş anahtar kavramlardır.

Tablo 11: WoS Veri Tabanında En Çok Kullanılan Anahtar Kelimeler

	Kullanım	TLS
Ucav	41	165
Unmanned Combat Aerial Vehicle	33	134
Path Planning	24	89
Unmanned Combat Aerial Vehicle (Ucav)	19	78
Unmanned Combat Air Vehicle	8	40

Kaynak: Yazar tarafından VOSviewer yazılımı ile hesaplanmıştır

Şekil 1: WoS Veri Tabanında Ortak Anahtar Kelime Analizi Ağ Haritası

Kaynak: Yazar tarafından VOSviewer yazılımı ile elde edilmiştir

3.4. Ortak Yazarlık (Co-Authorship) Analizi Bulguları

Bu çalışmada ele alınan 303 akademik yayın 750 yazarca yapılmış olup, bunların 33'ü tek yazarlı olup 29 yazarca yapılmıştır. Ayrıca, çalışma başına ortak yazar sayısı 3,46 olup, çalışmaların büyük çoğunluğu 3 ve üzerindeki çok yazarla yapılmıştır.

Tablo 12'ye göre, en az 3 yayın ve 50 atıf kriteri ile yazarlar bağlamında en çok ortak yayın yapan yazarın 11 çalışma ile Huang Hanqiao olduğu, en çok atıf alan yazarın ise 3 ortak çalışmaya rağmen 202 atıfı Zhou Yongquan olduğu görülmektedir. Ortak yazarlık etkileşim düzeyinin (TLS) yüksekliği açısından ise, birlikte yayın yapmış yazarlardan iki küme oluşmuştur. Birlikte en fazla ortak çalışma yapmış Diao Ming, Gao Lipeng ve You Shixun birinci kümede; Cumming Russell

ve Schütte Andreas ortaklığı ise ikinci kümede yer almıştır. Diğer 4 kişi ise çalışmalarını farklı isimlerle yaptıkları için etkileşimleri 0 olarak görülmektedir.

Tablo 12: WoS Veri Tabanında En Çok Ortak Yayın Yapan Yazarlar

	Yayın	Atıf	TLS
Diao Ming	4	55	8
Gao Lipeng	4	55	8
You Shixun	5	56	8
Cumming, Russell M.	5	104	3
Schütte, Andreas	7	97	3
Duan, Haibin	7	160	0
Huang, Hanqiao	11	53	0
Tahk, Min-Jea	3	57	0
Zhou, Yongquan	3	202	0

Kaynak: Yazar tarafından VOSviewer yazılımı ile hesaplanmıştır *Not: En az 3 yayın ve 50 atıf alan yazarlar*

Analize, en az 10 yayın ve 50 atıf kriterleri temelinde kurumlar bazında bakıldığında, en çok ortak yayın yapmış 6 kurumun olduğu Tablo 13'te görülmektedir. En çok yayına sahip kurum, 32 yayınlı Air Force Engineering University ve en çok atıf alan kurum ise 249 atıfla Beihang University'dir. Ortak yazarlık etkileşim düzeyinin (TLS) yüksekliği açısından ise, birlikte yayın yapmış kurumlardan oluşan iki küme oluşmuştur. En yüksek etkileşim düzeyine sahip ve birlikte en fazla ortak çalışma yapmış Air Force Engineering University ve Northwestern Polytechnic University birinci kümede; Nanjing University Aeronaut and Astronaut, National University of Defense Technology China ve National University of Defense Technology China ise ikinci kümede yer almıştır. Sonuçta, Çin'de yer alan üniversitelerin bu alanda öncül oldukları görülmektedir. Alman German Aerospace Centre ise tabloda yer alamayan kurumlarla ortak yayın yaptığından 0 etkileşime sahiptir.

Tablo 13: WoS Veri Tabanında En Çok Ortak Yayın Yapan Kurumlar ve Ülkeler

Kurum	Yayın	Atıf	TLS	Ülke	Yayın	Atıf	TLS
Air Force Engineering University (Çin)	32	183	6	ABD	59	679	12
Northwestern Polytechnic University (ABD)	27	124	6	Almanya	16	148	11
Beihang University (Çin)	17	249	4	İngiltere	25	289	8
Nanjing University Aeronaut and Astronaut (Çin)	12	66	3	Avustralya	6	192	5
National University of Defense Tech. China (Çin)	15	109	1	Çin	140	1393	3
German Aerospace Centre (Almanya)	10	109	0	Tayvan	5	171	3
				G. Kore	17	177	0

Kaynak: Yazar tarafından VOSviewer yazılımı ile hesaplanmıştır *Not: En az 10 yayın ve 50 atıf alan kurumlar, en az 3 yayın ve 50 atıf alan ülkeler*

Analizi, en az 3 yayın ve 50 atıf kriterleri temelinde ülkeler bazında incelediğimizde, en çok ortak yayın yapmış 7 ülkenin olduğu Tablo 13'te görülmektedir. Hem en çok yayına (140) hem de en çok atıf sayısına (1393) sahip ülke Çin, bu alanda öncü olup onu ABD takip etmektedir. Ortak yazarlık etkileşim düzeyinin (TLS) yüksekliği açısından ise, ortak yayın yapmış ülkelerden oluşan iki ana küme vardır. En yüksek atıf ve yayın sayısına sahip Çin, düşük etkileşim düzeyi sebebiyle Tayvan ve Avustralya ile aynı kümede; en yüksek etkileşim düzeyine sahip ABD ise, diğer yüksek etkileşim düzeyli Almanya ve İngiltere ile aynı kümede yer almıştır. Güney Kore ise, tabloda yer alamayan ülkelerle ortak yayın yaptığından 0 etkileşime sahiptir.

Tablo 14'te ortak yazarlık analizine uluslararası yayıncılık verileri bağlamında bakıldığında, makale sayısı açısından 143 makale (%47,2) ile Çin ilk sırada ve 53 makale (%17,5) ile ABD ikinci sırada; çok uluslu ortak yazarlık bağlamında ise, 11 makale (%20,8) ile ABD ve 5 makale

(%21,7) ile de İngiltere'nin ilk iki sırada yer aldığı görülmektedir. Bu çerçevede, Çinli yazarların büyük oranda ülke içinde ortak çalışma yapmayı tercih ettikleri söylenebilir.

Tablo 14: WoS Veri Tabanında Yayınlarda Uluslararasılık Durumu

	Makale Sayısı	TUÇ	ÇOÇ	Makale Oranı	ÇOÇ Oranı
Çin	143	139	4	0,472	0,028
ABD	53	42	11	0,175	0,208
İngiltere	23	18	5	0,076	0,217
Güney Kore	17	16	1	0,056	0,059
Almanya	8	4	4	0,026	0,5
Türkiye	6	6	0	0,02	0

Kaynak: Yazar tarafından VOSviewer ile hesaplanmıştır *Not:* ÇOÇ (Çok uluslu çalışma), TUÇ (Tek uluslu çalışma)

3.5. Bibliyografik (Kaynakça) Eşleşme Analizi Bulguları

Analizi en az 5 yayın ve 50 atıf kriteriyle kaynaklar bazında incelediğimizde, çoğunluğunu ABD ve Çinli dergilerin oluşturduğu en çok ortak atıf yapmış 6 derginin olduğu Tablo 15'te görülmektedir. En yüksek atıf ve etkileşim gücüne (TLS) sahip dergi "Aerospace Science and Technology", en çok yayına sahip olansa "Journal of Aircraft" adlı dergidir. İlgili verilere göre iki küme oluşmuş olup ilk kümede, en yüksek atıf ve etkileşim düzeyine sahip "Aerospace Science and Technology" ile "Journal of Aircraft" dergileri ile en az sayıda (5) yayına ama göreceli olarak yüksek (114) atıfa sahip ve diğer ikisi gibi havacılık mühendisliği alanında Q1 dilimindeki "Chinese Journal of Aeronautics" dergisi yer almıştır. Diğer kümede, birbirleriyle en yüksek etkileşime sahip "Journal of Systems Engineering and Electronics", "IEEE Access" ve "Journal of Guidance Control and Dynamics" dergileri yer almaktadır. Burada dikkate değer bir husus da dergilerin kümeleşmesinde sadece atıf ve yayın sayısı, tekil TLS değeri, etki faktörü veya h endeksi gibi kriterlerin değil derginin havacılık ve uzay gibi ilgili alt dallarda da (aerospace engineering) bir yayın içeriği ve etki gücüne sahip olmasıdır. Örneğin ilk kümede yer alan dergilerin etki faktörleri diğer kümedekilerden görece daha yüksektir.

Tablo 15: WoS Veri Tabanında En Çok Ortak Atıf Yapan Kaynaklar

	Yayın	Atıf	TLS
Aerospace Science and Technology (Fransa)	10	362	96
Journal of Aircraft (ABD)	24	273	69
Journal of Systems Engineering and Electronics (Çin)	8	99	49
IEEE Access (ABD)	11	159	41
Journal of Guidance Control and Dynamics (ABD)	7	165	18
Chinese Journal of Aeronautics (Çin)	5	114	15

Kaynak: Yazar tarafından VOSviewer yazılımı ile hesaplanmıştır *Not:* En az 5 yayın ve 50 atıf alan kaynaklar

Analize, en az 50 atıf almış yayınlar bağlamında bakıldığında, Tablo 16'da en çok ortak atıf yapmış yayınların iki kümede toplandığı görülmektedir. İlk kümede, en yüksek atıf sayısı ve etkileşim düzeyine sahip ilk üç sıradaki Zhang, Zhou, Li ve Pan (2016), Wang, Chu ve Mirjalili (2016), Duan ve Huang (2014) ile Pan, Liu ve Chu (2020)'nun yayınları; ikinci kümede ise, Duan, Liu ve Wu (2009) ve Duan, Shao, Su ve Zhang (2010)'ın yayınları yer almaktadır. Burada, ilk kümede yer alan ve ilk iki sıradaki Zhang, Zhou, Li ve Pan (2016) ve Wang, Chu ve Mirjalili (2016)'nin, atıf sayısı ve etkileşim gücü değerlerinden de anlaşılacağı üzere gelecek çalışmalarını etkileme gücünün yüksek olabileceği görülmektedir.

Analizi en az 3 yayın yapmış ve 50 atıf almış yazarlar bağlamında değerlendirdiğimizde, Tablo 16'da en çok ortak atıf yapmış yazarların etkileşim gücü açısından iki kümede toplandığı görülmektedir. İlk kümede, görece düşük atıf ve yayın sayısına ancak en yüksek etkileşim

düzeyine sahip ilk üç yazar You Shixun, Diao Ming ve Gao Lipeng; diğer kümede, en düşük etkileşim düzeyine sahip Duan Haibin, Huang Hanqiao ve Zhou Yongquan bulunmaktadır. Etkileşim düzeyi yüksek yazarların, gelecekte yapılacak çalışmalarda daha fazla referans gösterilme potansiyelleri vardır. Ayrıca, küme dışındaki iki yazarın etkileşim değerleri yüksek olmasına karşın genel olarak h endeksi, toplam yayın ve atıf sayısında diğerlerinden geridedir.

Tablo 16: WoS Veri Tabanında En Çok Ortak Atıf Yapan Yayınlar ve Yazarlar

Yayın	Atıf	TLS	Yazar	Yayın	Atıf	TLS
(Zhang, Zhou, Li ve Pan, 2016)	168	23	You Shixun	5	56	468
(Wang, Chu ve Mirjalili, 2016)	151	20	Diao Ming	4	55	457
(Duan ve Huang, 2014)	67	10	Gao Lipeng	4	55	457
(Duan, Liu ve Wu, 2009)	68	8	Cummimg Russell M.	5	104	242
(Pan, Liu ve Chu, 2020)	54	4	Schuette Andreas	7	97	242
(Duan, Shao, Su ve Zhang, 2010)	56	1	Duan Haibin	7	160	30
			Huang Hanqiao	11	53	26
			Zhou Yongquan	3	202	25
			Tahk Min-Jea	3	57	17

Kaynak: Yazar tarafından VOSviewer yazılımı ile hesaplanmıştır *Not: En az 50 atıf alan yayınlar ve yazarlar*

3.6. Ortak Atıf Analizi Bulguları

10 atıf kriteri ve yazarlar bağlamında en çok ortak atıf almış yayınların iki kümeye ayrıldığı Tablo 17’de görülmektedir. İlk kümede en yüksek etkileşime sahip üç yayın Xu, Duan ve Liu (2010), Wang, Chu ve Mirjalili (2016) ile Zhu ve Duan (2014); ikinci kümedeyse, McGrew, How, Williams ve Roy (2010), Park, Lee, Tahk ve Yoo (2016) ile Changqiang, Kangsheng, Hanqiao, Shangquin, vd. (2018) yayınlarıdır. Bu çalışmaların geçmişe yönelik öncü çalışmalar oldukları söylenebilir.

Tablo 17: WoS Veri Tabanında En Çok Ortak Atıf Alan Yayınlar

	Atıf	TLS
1 (Xu, Duan ve Liu, 2010), doi:10.1016/j.ast.2010.04.008	21	90
2 (Wang, Chu ve Mirjalili, 2016), doi:https://doi.org/10.1016/j.ast.2015.11.040	14	75
3 (Zhu ve Duan, 2014), doi:10.1016/j.ast.2013.11.003	12	73
4 (Wang, Guo, Duan, Liu ve Wang, 2012), doi:10.1100/2012/418946	11	66
5 (Zhang, Zhou, Li ve Pan, 2016), doi:10.1016/j.advensoft.2016.05.015	13	66
6 Li ve Duan, 2012), doi:10.1007/s11431-012-4890-x	11	65
7 Qu, Gai, Zhang ve Zhong, 2020), doi:10.1016/j.knosys.2020.105530	10	65
8 (Li, Gong ve Yang, 2014), doi:10.1155/2014/232704	12	63
9 (McGrew, How, Williams ve Roy, 2010), doi:10.2514/1.46815	20	47
10 (Park, Lee, Tahk ve Yoo, 2016), doi:10.5139/IJASS.2016.17.2.204	13	39
11 (Storn ve Price, 1997), doi:10.1023/A:1008202821328	10	38
12 (Changqiang, Kangsheng, Hanqiao, Shangquin, vd., 2018), doi:10.21629/JSEE.2018.01.09	13	37
13 (Mirjalili, Mirjalili ve Lewis, 2014), doi:10.1016/j.advensoft.2013.12.007	11	34
14 (Austin, Carbone, Falco, Hinz ve Lewis, 1990), doi:10.2514/3.20590	17	33
15 (Yang, Zhang, Shi, Hu ve Wu, 2020), (doi:10.1109/ACCESS.2019.2961426	14	33
16 (Virtanen, Karelahti ve Raivio, 2006), doi:10.2514/1.17168	11	31
17 (Ernest ve Carroll, 2016), doi:10.4172/2167-0374.1000144	10	29
18 (Mnih ve diğerleri, 2015), doi:10.1038/nature14236	10	16
19 (Roberge, Tarbouchi ve Labonte, 2013), doi:10.1109/TII.2012.2198665	10	14
20 (Cummings ve Schütte, 2012), doi:10.2514/1.C031430	11	9
21 (Schütte, Hummel ve Hitzel, 2012), doi:10.2514/1.C031386	14	9

Kaynak: Yazar tarafından VOSviewer yazılımı ile hesaplanmıştır *Not: En az 10 atıf alan yayınlar*

Diğer yandan, 1 nolu yayınlı başlayan ilk kümedeki çalışmalar yol ve uçuş rotası planlaması ile algoritmaları; 9 nolu çalışmayla başlayan diğer kümedeki çalışmalarsa, hava muharebesinde manevra kararı, stabilite ve dinamik optimizasyona yönelik konuları ele almışlardır.

Analizi, en az 50 atıf kriterleri ile kaynaklar bazında incelediğimizde, Tablo 18’de en çok ortak atıf almış 7 derginin iki küme halinde yer aldığı ve çoğunluğunun ABD’li dergiler olduğu görülmektedir. En yüksek atıf ve etkileşim gücüne (TLS) sahip dergi “Journal of Aircraft” ile en yüksek ikinci etkileşim değerine sahip “AIAA Journal” bir kümede, diğer 5 dergi ise diğer kümede yer almıştır. Dergilerin kümeleşmesinde sadece atıf sayısı ve yüksek etkileşim değeri değil, aynı zamanda dergi etki faktörü ve h endeksi gibi kriterler de etkili olmuştur. Örneğin, iki dergiden oluşan ilk küme, etki faktörü düşük ve Q2 dilimindeki dergilerden oluşmaktayken; diğer kümedeki dergilerin hemen tamamı Q1 düzeyinde ve etki faktörü yüksek dergilerdir. Sonuç olarak, inovasyona yönelik çalışma ve araştırmalara başlarken bu dergilere verilecek öncelik ilgili yazın geçmişinin görülebilmesi adına araştırmaya katkı verebilecektir.

Tablo 18: *WoS Veri Tabanında En Çok Ortak Atıf Alan Kaynaklar*

	Atıf	TLS
Journal of Aircraft (ABD)	284	1692
AIAA Journal (ABD)	146	1154
Aerospace Science and Technology (Fransa)	175	1035
Journal of Guidance Control and Dynamics (ABD)	228	583
IEEE Access (ABD)	110	347
Chinese Journal of Aeronautics (ABD)	54	334
Applied Soft Computing (Hollanda)	68	239

Kaynak: Yazar tarafından VOSviewer yazılımı ile hesaplanmıştır *Not: En az 50 atıf alan kaynaklar*

Analizi, en az 30 atıf kriterleri ile yazarlar bazında incelediğimizde, Tablo 19’da en çok ortak atıf almış 6 yazarın yer aldığı ve çoğunluğunun Çin ve ABD’li oldukları görülmektedir. Tabloya göre iki küme oluşmuş olup, en yüksek atıf ve etkileşim gücüne (TLS) sahip kaynak “Wang, G.” olup, “Mirjalili, S.” ve “Duan, H.” ile birinci kümeyi; “Schuette, A.”, “Cumming R.M.” ve “Luckring J.M.” ise diğer kümeyi oluşturmuştur. Dergilerin kümeleşmesinde sadece atıf sayısı ve yüksek etkileşim değeri değil, aynı zamanda yazarların H endeksi toplam yayın sayısı da etkili olmuştur. Örneğin birinci küme, H endeksi değeri ve yayın sayısı daha fazla olan yazarlardan oluşmaktadır. Sonuç olarak, inovasyona yönelik çalışma ve araştırmalara başlarken yapılacak bir yazın taramasında bu araştırmacıların yayınlarının da incelenmesinde fayda olabilecektir.

Tablo 19: *WoS Veri Tabanında En Çok Ortak Atıf Alan Yazarlar*

	Atıf	TLS
Wang, Gai-Ge (Çin)	74	298
Schuette, Andreas (Almanya)	64	211
Mirjalili, Seyedali (Avustralya)	30	198
Duan, Haibin (Çin)	53	196
Cumming Russell M. (ABD)	59	190
Luckring, James M. (ABD)	30	137

Kaynak: Yazar tarafından VOSviewer yazılımı ile hesaplanmıştır *Not: En az 30 atıf alan yazarlar*

4. Sonuç

Bu çalışmada elde edilen sonuçlar, genel performans analiz sonuçlarının ve bibliyometrik analiz sonuçlarının değerlendirilmesi olarak 2 ana başlıkta ele alınmıştır. Performans analizi sonuçlarının değerlendirilmesi maddeler halinde aşağıda verilmiştir:

- Üst düzey akademik çalışmaların yer aldığı WoS veri tabanındaki SİHA ana temalı 303 çalışmanın sadece 6'sı inceleme odaklı olup, diğerleri araştırmaya yöneliktir. Üst düzey yayın sayısının görece az olması da inceleme odaklı yayınların sınırlı kalmasına sebep olmuştur.
- Anahtar kelimelerde geniş bir konu yelpazesi bulunmaktadır. Bu da konunun farklı alt boyutlarıyla araştırmaya çalışıldığına işaret etmektedir.
- Tek yazarlı yayınların (33) ve uluslararası ortak yazarlık oranının (%11,88) düşük olması, daha ziyade çok yazarlı ve ulusal düzeyde yapılan çalışmaların ön planda olduğunu göstermektedir. Bu veriler, SİHA alanındaki araştırmaların hala gelişmekte olan bir alan olduğunu ve ulusal düzeyde önemli derecede ilgi gördüğüne işaret etmektedir.
- Çalışmaların çoğunluğu, Havacılık ve Uzay Mühendisliği, Elektrik Elektronik Mühendisliği, Otomasyon Kontrol Sistemleri ve Bilgisayar Bilimi-Yapay Zekâ alanlarında yapılmıştır. Bu durum, araştırmalarının teknik ve mühendislik disiplinlerine odaklı olduğunu göstermektedir. Öte yandan, sosyal disiplinlerle yapılan disiplinler arası çalışmaların (SSCI vb.) henüz yeterli düzeyde olmaması, bu anlamda potansiyel bir iş birliğine işaret etmektedir.
- SİHA alanındaki çalışmalar, özellikle 2012 sonrasında belirgin bir artış göstermiştir. Bu artışın temel nedenleri, dünya genelindeki siyasi değişimler, terörle mücadele ve sınırların muhafazası gibi konulardaki paradigma değişimi ile sıcak çatışmalardaki kullanım avantajlarıdır. Son on yılda ülkelerin SİHA ve ilgili teknolojilere verdiği önem, literatürdeki çalışmaların sayısını ve çeşitliliğini artırmaya başlamıştır. Ancak, mevcut çalışmaların dışında ülkelerin ve akademisyenlerin siyasi, askeri ve ekonomik tutumları gereği gizli tutukları pek çok çalışma ve deneylerin olması da beklenen bir gerçekliktir.
- En çok yayın yapan ilk 5 yazar da Çinli olup, 41 yayımla %13,5lik paya sahiptir.
- En çok yayın yapan kaynak 24 yayımla (%7,92) ABD'li "Journal of Aircraft" dergisidir. Beş ve üzerinde yayına sahip ABD'li dergi sayısı 5'tir ve 54 (%17,82) yayına sahiptirler. ABD'yi 3 dergi 20 yayımla İngiltere, 2 dergi 13 yayımla Çin ve 1 dergi 10 yayımla Fransa izlemiştir.
- En çok yayına sahip ilk 5 kurum (üniversite) da Çinli olup toplamdaki payı %34'tür. İlk sırada 32 (%10,56) yayımla "Air Force Engineering University" gelmektedir.
- En çok yayına sahip Çin %46,2 ile ilk sırada olup onu %19,47 ile ABD ve 25 (%8,25) yayımla İngiltere takip etmiştir. Türkiye ise, 15 (%4,95) yayımla altıncı sırada yer almıştır. Bilimsel çalışmalarda üst sıralarda bulunan ülkelerin güçlü ekonomik ve teknolojik imkanlarına karşın Türkiye'nin de görece iyi ve vizyoner bir pozisyonda olduğu söylenebilir. Sonuç olarak, yayın, dergi, ülke ve kurum genel performansında Çin ve ABD'nin bu alanda öncül konumdadır.

Bibliyometrik analiz sonuçlarının değerlendirilmesi maddeler halinde aşağıda verilmiştir:

- ✓ Atıf analizinde, Zhang, Zhou, Li ve Pan (2016)'ın çalışması en çok atıf almış yayın (168) olup, 50 ve üzerinde atıf almış yayınların büyük çoğunluğu Çinlilere aittir. Benzer şekilde, 100'ün üzerinde atıf almış ilk 2 yazar da , 3 yayın 202 atıfla "Zhou Youngquan" ve 7 yayın 160 atıfla "Duan, Haibin" adlı Çinli yazarlardır. Kurumlar açısından da 100'ün üzerinde atıf almış 9 üniversitenin 5'i Çinli olup, ilk sırada 17 yayın 249 atıfla "Beihang University" yer almaktadır. Son olarak ülke bazında 140 yayın 1393 atıfla Çin ilk sırada, 59 yayın ve 679 atıfla ABD ikinci sırada yer almıştır. Bu da Çin ve ardından ABD'nin yüksek atıf alma anlamında hem ülke hem de akademisyenlerce alandaki çalışmalarda öncül olduklarını göstermektedir.
- ✓ Ortak kelime analizinde, en sık kullanılan anahtar kelimeler "UCAV", "Unmanned Combat Air Vehicle", "Unmanned Combat Aerial Vehicle" ve "Path Planning"tir. SİHA ana temalı çalışmalar, odaklandıkları anahtar kavramlar çerçevesinde sıra bağımsız beş ana kümede

toplanmıştır. Hesaplamalı akışkanlar dinamiği, aerodinamik, kavramsal tasarım ve gizlilik konsepti birinci kümeyi; dinamik programlama, bilişsel elektronik savaş, derin destekleme öğrenmesi ve hareket planlama ikinci kümeyi; hava muharebesi ve manevra kararı üçüncü kümeyi; B-spline eğrisi ve yörünge planlama dördüncü kümeyi; rota/yol planlaması ile IP algoritması gibi kavramlar da beşinci kümeyi oluşturmuştur. Bu anahtar kavramlar, SİHA çalışmalarının odak noktalarını belirleyen ve sık kullanılan konseptleri temsil etmektedir. Üst düzey yayınlar arttıkça, teknik konulardaki detay ve derinleşme ve onun akabinde de sosyal bilimler sahalarına yansımaları yayın bazında çeşitlenmeye ve artışa sebep olacaktır.

✓ Ortak yazarlık analizinde, yayın başına yazar ortalamasının 3,46 olması çalışmaların genellikle işbirlikçi projeler olduğunu göstermektedir. Ayrıca, gerek en fazla ortak çalışmaya sahip yazarın Huang Hanqiao (11) ve gerekse de en çok atıf alan yazar Zhou Yongquan (202) yine Çinli yazarlardır. Ancak, bu yazarların alan dışı farklı yazarlarla yaptıkları çalışmalar neticesinde yeterli etkileşimleri bulunmamaktadır. Yüksek etkileşim düzeyine sahip Diao Ming, Gao Lipeng ve You Shixun dan oluşan birinci küme ile Cumming Russell ve Schütte Andreas'tan oluşan ikinci küme kendi içlerinde yüksek etkileşime sahip olup, akademik iş birliği anlamında önemli aktörler olmuşlardır.

✓ Ortak yazarlık analizine kurumlar bazında bakıldığında, en çok ortak yayına sahip kurum 32 yayınla Air Force Engineering University (Çin) ve en çok atıf alan kurum ise 249 atıfla Beihang University (Çin)'dir. Etkileşim düzeyinin yüksekliği açısından, en yüksek işbirliğine sahip üniversitelerden oluşan iki kümenin ilkinde Air Force Engineering University, Northwestern Polytechnic University (ABD) ve National University of Defense Technology China ; diğerinde ise, Beihang University ve Nanjing University Aeronaut and Astronaut (Çin) yer almıştır. Çinli üniversitelerin bu alanda öncül oldukları, iş birliklerini ise daha çok ülke içinde bazen de Avrupa dışında ABD ile yapabildikleri görülmektedir.

✓ Ortak yazarlık analizini ülkeler bazında incelendiğinde, hem en çok yayına (140) hem de en çok atıf sayısına (1393) sahip ülke Çin bu alanda öncü ülke olup onu ABD 59 yayın ve 679 atıfla takip etmektedir. Yüksek etkileşim düzeyi açısından, ortak yayın yapma çerçevesinde oluşan iki ana kümenin birinde Çin, Tayvan ve Avustralya; diğerinde ise ABD, Almanya ve İngiltere aynı kümede yer almıştır. Konuya uluslararası yayıncılık bağlamında bakıldığında da dünyanın mevcut siyasi konjonktürünün de etkisiyle ABD, İngiltere ve Almanya daha çok Avrupa ülkeleriyle, çoğu durumda dışa kapalı olan Çin ise az sayıdaki uluslararası ortak çalışmada Güney Kore dışındaki doğu ülkeleriyle daha çok iş birliği içerisinde. Öyle ki, Çin'in çok uluslu ortak yazarlı çalışma oranı %2,8 (Türkiye'de %0) iken Almanya, İngiltere ve ABD'de bu oran sırasıyla %50, %21,7 ve %20,8'dir.

✓ Bibliyografik eşleşme analizi kaynaklar bazında incelendiğinde, en çok ortak atıfta bulunan 6 derginin üçerli iki küme oluşturduğu ve ilk kümede Fransız "Aerospace Science and Technology" adlı derginin başını çektiği "Journal of Aircraft" (ABD) ve "Chinese Journal of Aeronautics" (Çin) adlı havacılık ve uzay mühendisliği ana temalı dergiler yer alırken; diğer kümede, "Journal of Systems Engineering and Electronics" (Çin), IEEE Access (ABD) ve Journal of Guidance Control and Dynamics (ABD) adlı sistem mühendisliği ve kontrol ve dinamik destek sistemleri ana temalı dergiler yer almıştır. Bu sonuçlar, literatürdeki önemli dergiler olup araştırmacılara hangi dergi ve konulara odaklanmaları gerektiğine dair bilgi sunarak literatürün gelecek trendlerini belirlemede yardımcı olabileceklerdir. Ayrıca, Fransa'nın da ABD ve Çin gibi trend belirleyici bir role bürünmeye başladığı da söylenebilir.

✓ Bibliyografik eşleşme analizine yayınlar bazında bakıldığında, en çok ortak atıfta bulunan 6 derginin iki küme oluşturduğu ve iki kümenin de Çinli yazarların ortak yazarlığıyla yazılmış yayınlarından oluştuğu görülmektedir. Ayrıca iki kümedeki yayınlar da rota/yol planlaması

algoritmaları ve otonom sürüş tekniklerine odaklanmışlardır. Bu sonuçlar, ilgili yayınların literatürdeki önemini vurgular ve gelecek araştırmacıların bu referanslara özel bir önem atfetmeleri gerektiğini gösterir. Böylece, etkili çalışmaların yapılarak bu çalışmaların gelecek araştırmalara rehberlik edebileceği söylenebilir.

✓ Bibliyografik eşleşme analizi yazarlar bazında ele alındığında, en çok ortak atıfta bulunan yazarların neredeyse tamamı Çinli yazarlardan oluşmaktadır. Yayınları genel olarak, rota/yol planlaması, algoritmalar, yapay sinir ağı, kontrol yöntemleri ve yapay zekanın kullanımı gibi farklı teknik konulardadır. Bu sonuçlar başta yüksek etkileşim değerlerine sahip You Shixun, Diao Ming ve Gao Lipeng olmak üzere, mevcuttaki etkili çalışmaları ve ilerideki potansiyelleri de göz önünde bulundurularak ilgili yazarların çalışmalarının yapılacak yeni çalışmalarda referans olarak alınabileceklerine işaret etmektedir.

✓ Ortak atıf analizi yayınlar bazında incelendiğinde, en çok ortak atıf alan yayınların neredeyse tamamı Çinli ve ABD’li yazarların yayınlarından oluşmaktadır. En çok ortak atıf almış yayınların iki kümede toplandığı, ilkinde yol ve uçuş rotası planlaması ile algoritmaları, diğerindeyse hava muharebesinde manevra kararı, stabilite ve dinamik optimizasyona yönelik konular ağırlıklı olarak ele alınmıştır. Bunlar, yüksek atıf almış en etkili yayınlar olmalarının yanı sıra ilgili alandaki araştırma alanının temel temaları ve tarihsel geçmişini de ortaya koymaktadır. Böylece, çalışmaların geçmişe yönelik öncü çalışmalar oldukları söylenebilir.

✓ Ortak atıf analizine kaynaklar bazında bakıldığında, en çok ortak atıf almış ABD’li (5), Fransız (1) ve Hollandalı (1) 7 derginin olduğu ve çoğunun da Q1 düzeyinde olduğu görülmektedir. Başta Q2 düzeyinde olmalarına karşın yüksek etkileşime sahip ABD’li “Journal of Aircraft” ve “AIAA Journal” dergileri olmak üzere, havacılık ve uzay mühendisliği başta olmak üzere İHA ve SİHA ana temalı ve inovasyona dönük çalışmalarda ilgili literatür geçmişinin değerlendirilmesinde dikkate alınmaları faydalı olacaktır.

✓ Ortak atıf analizi yazarlar bağlamında ele alındığında, en çok ortak atıf almış 6 yazarın yer aldığı ve dördünün Çinli veya ABD’li oldukları görülmektedir. Oluşan iki kümenin özellikle birinde yer alan “Wang, G.”, “Mirjalili, S.” ve “Duan, H.” atıf sayısı yanında yüksek H endeksi ve toplam yayın sayısı ile de inovasyona yönelik çalışma ve araştırmalara ilişkin yapılacak yazın taramasında mutlaka dikkate alınması gereken yazarlardır.

Bu çalışmada, WoS çekirdek koleksiyonu veri tabanı çerçevesinde 1 Ocak 1996 ile 6 Eylül 2023 tarihleri arasındaki İngilizce ve açık erişimli yayınların SİHA ana teması özelinde bibliyometrik bir analizi yapılmıştır. Böylece, son 30 yılda giderek kullanımını artan SİHA’lara ilişkin literatürdeki üst düzey yayınların performans ve bibliyometrik durumu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu çalışmanın ilgili kısıtları göz önünde bulundurularak, SİHA konulu yayınların Scopus vb. veri tabanlarını da içerecek şekilde daha geniş çaplı bibliyometrik analizlerle incelenmesi; mühendislik ve diğer fen bilimleri alanlarında araştırma yapanlara teknik boyutlarda derinliğine inebilecekleri meta ve içerik analizlerine de yer verecekleri farklı çalışmalar yapabilmeleri hususlarında araştırmacılara gelecek çalışmalarında katkı sağlanması umulmaktadır.

Kaynakça

- Acedo, F. J., Barroso, C., Casanueva, C. ve Galan, J. L. (2006). Co-authorship in management and organizational studies: An empirical and network analysis*. *Journal of Management Studies*, 43(5), 957-983. doi:10.1111/j.1467-6486.2006.00625.x
- Akinlolu, M. ve Haupt, T.C. (2020). A bibliometric review of trends in construction safety technology research. *Proceedings of International Structural Engineering and Construction*, 7(2). https://doi:10.14455/ISEC.2020.7(2).CPM-08

- Austin, F., Carbone, G., Falco, M., Hinz, H. ve Lewis, M. (1990). Game theory for automated maneuvering during air-to-air combat. *Journal of Guidance, Control, and Dynamics*, 13(6), 1143-1149. doi:10.2514/3.20590
- Baker, H. K., Kumar, S. ve Pandey, N. (2020). A bibliometric analysis of managerial finance: A retrospective. *Managerial Finance*, 46(11), 1495-1517. doi:10.1108/MF-06-2019-0277
- Broadus, R. N. (1987). Toward a definition of “bibliometrics”. *Scientometrics*, 12(5-6), 373-379. doi:10.1007/BF02016680
- Chang, Y.-W., Huang, M.-H. ve Lin, C.-W. (2015). Evolution of research subjects in library and information science based on keyword, bibliographical coupling, and co-citation analyses. *Scientometrics*, 105(3), 2071-2087. doi:10.1007/s11192-015-1762-8
- Changqiang, H., Kangsheng, D., Hanqiao, H., Shangqin, T. ve Zhuoran, Z. (2018). Autonomous air combat maneuver decision using bayesian inference and moving horizon optimization. *Journal of Systems Engineering and Electronics*, 29(1), 86-97. doi:10.21629/JSEE.2018.01.09
- Cisneros, L., Ibanescu, M., Keen, C., Lobato-Calleros, O. ve Niebla-Zatarain, J. (2018). Bibliometric study of family business succession between 1939 and 2017: Mapping and analyzing authors’ networks. *Scientometrics*, 117(2), 919-951. doi:10.1007/s11192-018-2889-1
- Clarivate. (2023, 6 Eylül), Web of Science Çekirdek Koleksiyonu. <https://www.webofscience.com/wos/woscc/advanced-search>
- Combs, J. G., Ketchen Jr, D. J., Crook, T. R., & Roth, P. L. (2011). Assessing cumulative evidence within ‘Macro’ research: Why meta-analysis should be preferred over vote counting: Assessing cumulative evidence. *Journal of Management Studies*, 48(1), 178-197. doi:10.1111/j.1467-6486.2009.00899.x
- Cummings, R. M. ve Schütte, A. (2012). Integrated computational/experimental approach to unmanned combat air vehicle stability and control estimation. *Journal of Aircraft*, 49(6), 1542-1557. doi:10.2514/1.C031430
- Deng, G.-F. ve Lin, W.-T. (2012). Citation analysis and bibliometric approach for ant colony optimization from 1996 to 2010. *Expert Systems with Applications*, 39(6), 6229-6237. doi: <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2011.12.001>
- Di Ciaccio, F. ve Troisi, S. (2021). Monitoring marine environments with autonomous underwater vehicles: A bibliometric analysis. *Results in Engineering*, 9, 100205. <https://doi.org/10.1016/j.rineng.2021.100205>
- Donthu, N., Kumar, S., Pandey, N. ve Lim, W. M. (2021). Research constituents, intellectual structure, and collaboration patterns in journal of international marketing: An analytical retrospective. *Journal of International Marketing*, 29(2), 1-25. doi:10.1177/1069031X211004234
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N. ve Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 133, 285-296. doi:10.1016/j.jbusres.2021.04.070
- Duan, H., Liu, S. ve Wu, J. (2009). Novel intelligent water drops optimization approach to single UCAV smooth trajectory planning. *Aerospace Science and Technology*, 13(8), 442-449. doi:<https://doi.org/10.1016/j.ast.2009.07.002>

- Duan, H., Shao, S., Su, B. ve Zhang, L. (2010). New development thoughts on the bio-inspired intelligence based control for unmanned combat aerial vehicle. *Science China Technological Sciences*, 53(8), 2025-2031. doi:10.1007/s11431-010-3160-z
- Duan, H. ve Huang, L. (2014). Imperialist competitive algorithm optimized artificial neural networks for UCAV global path planning. *Neurocomputing*, 125, 166-171. doi:https://doi.org/10.1016/j.neucom.2012.09.039
- Ernest, N. ve Carroll, D. (2016). Genetic fuzzy based artificial intelligence for unmanned combat aerial vehicle control in simulated air combat missions. *Journal of Defense Management*, 06(01). doi:10.4172/2167-0374.1000144
- Hognogi, G.G., Pop, A.M., Marian-Potra, A.C. ve Someșfălean, T. (2021). The role of UAS–GIS in digital era governance: A systematic literature review. *Sustainability*, 13(19), 11097. https://doi.org/10.3390/su131911097
- Iqbal, U., Riaz, M. Z. B., Zhao, J., Barthelemy, J. ve Perez, P. (2023). Drones for flood monitoring, mapping and detection: A bibliometric review. *Drones*, 7(1), 32. https://doi.org/10.3390/drones7010032
- Kaleci, F. (2023). *Ekonomi alanındaki inovasyon konulu uluslararası bilimsel yayınların bibliyometrik analizi* (Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, Türkiye). https://acikerisim.erbakan.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12452/10069
- Kabamba, P. T., Meerkov, S. M. ve Zeitz, F. H. (2006). Optimal path planning for unmanned combat aerial vehicles to defeat radar tracking. *Journal of Guidance, Control, and Dynamics*, 29(2), 279-288. doi:10.2514/1.14303
- Kessler, M. M. (1963). Bibliographic coupling between scientific papers. *American Documentation*, 14(1), 10-25. doi:10.1002/asi.5090140103
- Lawson, S. J. ve Barakos, G. N. (2011). Review of numerical simulations for high-speed, turbulent cavity flows. *Progress in Aerospace Sciences*, 47(3), 186-216. doi:https://doi.org/10.1016/j.paerosci.2010.11.002
- Li, B., Gong, L. ve Yang, W. (2014). An improved artificial bee colony algorithm based on balance-evolution strategy for unmanned combat aerial vehicle path planning. *The Scientific World Journal*, 2014, 1-10. doi:10.1155/2014/232704
- Li, P. ve Duan, H. (2012). Path planning of unmanned aerial vehicle based on improved gravitational search algorithm. *Science China Technological Sciences*, 55(10), 2712-2719. doi:10.1007/s11431-012-4890-x
- Liu, Z., Yin, Y., Liu, W. ve Dunford, M. (2015). Visualizing the intellectual structure and evolution of innovation systems research: A bibliometric analysis. *Scientometrics*, 103(1), 135-158. doi:10.1007/s11192-014-1517-y
- McGrew, J. S., How, J. P., Williams, B. ve Roy, N. (2010). Air-combat strategy using approximate dynamic programming. *Journal of Guidance, Control, and Dynamics*, 33(5), 1641-1654. doi:10.2514/1.46815
- Mirjalili, S., Mirjalili, S. M. ve Lewis, A. (2014). Grey wolf optimizer. *Advances in Engineering Software*, 69, 46-61. doi:10.1016/j.advengsoft.2013.12.007
- Mnih, V., Kavukcuoglu, K., Silver, D., Rusu, A. A., Veness, J., Bellemare, M. G., ... Hassabis, D. (2015). Human-level control through deep reinforcement learning. *Nature*, 518(7540), 529-533. doi:10.1038/nature14236

- Pan, J.-S., Liu, N. ve Chu, S.-C. (2020). A hybrid differential evolution algorithm and its application in unmanned combat aerial vehicle path planning. *IEEE Access*, 8, 17691-17712. doi:10.1109/ACCESS.2020.2968119
- Park, H., Lee, B.-Y., Tahk, M.-J. ve Yoo, D.-W. (2016). Differential game based air combat maneuver generation using scoring function matrix. *International Journal of Aeronautical and Space Sciences*, 17(2), 204-213. doi:10.5139/IJASS.2016.17.2.204
- Patel, M. P., Ng, T. T., Vasudevan, S., Corke, T. C. ve He, C. (2007). Plasma actuators for hingeless aerodynamic control of an unmanned air vehicle. *Journal of Aircraft*, 44(4), 1264-1274. doi:10.2514/1.25368
- Qu, C., Gai, W., Zhang, J. ve Zhong, M. (2020). A novel hybrid grey wolf optimizer algorithm for unmanned aerial vehicle (UAV) path planning. *Knowledge-Based Systems*, 194, 105530. doi:10.1016/j.knosys.2020.105530
- Ramos-Rodríguez, A.-R. ve Ruíz-Navarro, J. (2004). Changes in the intellectual structure of strategic management research: A bibliometric study of the strategic management journal, 1980–2000. *Strategic Management Journal*, 25(10), 981-1004. doi:10.1002/smj.397
- Raparelli, E. ve Bajocco, S. (2019). A bibliometric analysis on the use of unmanned aerial vehicles in agricultural and forestry studies. *International Journal of Remote Sensing*, 40(24), 9070-9083. doi.org/10.1080/01431161.2019.1569793
- Rejeb, A., Abdollahi, A., Rejeb, K. ve Treiblmaier, H. (2022). Drones in agriculture: A review and bibliometric analysis. *Computers and Electronics in Agriculture*, 198, 107017. doi:10.1016/j.compag.2022.107017
- Roberge, V., Tarbouchi, M. ve Labonte, G. (2013). Comparison of parallel genetic algorithm and particle swarm optimization for real-time UAV path planning. *IEEE Transactions on Industrial Informatics*, 9(1), 132-141. doi:10.1109/TII.2012.2198665
- Schütte, A., Hummel, D. ve Hitzel, S. M. (2012). Flow physics analyses of a generic unmanned combat aerial vehicle configuration. *Journal of Aircraft*, 49(6), 1638-1651. doi:10.2514/1.C031386
- Shetty, V. K., Sudit, M. ve Nagi, R. (2008). Priority-based assignment and routing of a fleet of unmanned combat aerial vehicles. *Computers & Operations Research*, 35(6), 1813-1828. doi:https://doi.org/10.1016/j.cor.2006.09.013
- Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü. (2023, 24 Ekim). İnsansız Hava Aracı Sistemleri Talimatı IHA_talimatı_revizyon3.pdf (shgm.gov.tr)
- Snyder, H. (2019). Literature review as a research methodology: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 104, 333-339. doi:10.1016/j.jbusres.2019.07.039
- Storn, R. ve Price, K. (1997). Differential evolution – A simple and efficient heuristic for global optimization over continuous spaces. *Journal of Global Optimization*, 11(4), 341-359. doi:10.1023/A:1008202821328
- Tahamtan, I., Safipour Afshar, A. ve Ahamdzadeh, K. (2016). Factors affecting number of citations: A comprehensive review of the literature. *Scientometrics*, 107(3), 1195-1225. doi:10.1007/s11192-016-1889-2
- Tunger, D. ve Eulerich, M. (2018). Bibliometric analysis of corporate governance research in German-speaking countries: Applying bibliometrics to business research using a custom-made database. *Scientometrics*, 117(3), 2041-2059. doi:10.1007/s11192-018-2919-z
- Türk Hava Kurumu. (2023, 24 Ekim). İnsansız Hava Aracı Türk Hava Kurumu-İHA (thk.org.tr)

- Verma, S. ve Gustafsson, A. (2020). Investigating the emerging COVID-19 research trends in the field of business and management: A bibliometric analysis approach. *Journal of Business Research*, 118, 253-261. doi:10.1016/j.jbusres.2020.06.057
- Videras Rodríguez, M., Melgar, S. G., Cordero, A. S. ve Márquez, J. M. A. (2021). A critical review of unmanned aerial vehicles (UAVs) use in architecture and urbanism: Scientometric and bibliometric analysis. *Applied Sciences*, 11(21), 9966. doi:10.3390/app11219966
- Virtanen, K., Karelaiti, J. ve Raivio, T. (2006). Modeling air combat by a moving horizon influence diagram game. *Journal of Guidance, Control, and Dynamics*, 29(5), 1080-1091. doi:10.2514/1.17168
- Wang, G.-G., Chu, H. E. ve Mirjalili, S. (2016). Three-dimensional path planning for UCAV using an improved bat algorithm. *Aerospace Science and Technology*, 49, 231-238. doi:https://doi.org/10.1016/j.ast.2015.11.040
- Wang, G., Guo, L., Duan, H., Liu, L. ve Wang, H. (2012). A bat algorithm with mutation for UCAV path planning. *The Scientific World Journal*, 2012, 1-15. doi:10.1100/2012/418946
- Wang, J., Wang, S., Zou, D., Chen, H., Zhong, R., Li, H., ... Yan, K. (2021). Social network and bibliometric analysis of unmanned aerial vehicle remote sensing applications from 2010 to 2021. *Remote Sensing*, 13(15), 2912. https://doi.org/10.3390/rs13152912
- Xu, C., Duan, H. ve Liu, F. (2010). Chaotic artificial bee colony approach to uninhabited combat air vehicle (UCAV) path planning. *Aerospace Science and Technology*, 14(8), 535-541. doi:10.1016/j.ast.2010.04.008
- Yang, Q., Zhang, J., Shi, G., Hu, J. ve Wu, Y. (2020). Maneuver decision of UAV in short-range air combat based on deep reinforcement learning. *IEEE Access*, 8, 363-378. doi:10.1109/ACCESS.2019.2961426
- Zhang, C., Zou, Y., Wang, F., Del Rey Castillo, E., Dimyadi, J. ve Chen, L. (2022). Towards fully automated unmanned aerial vehicle-enabled bridge inspection: Where are we at? *Construction and Building Materials*, 347, 128543. https://doi.org/10.1016/j.conbuildmat.2022.128543
- Zhang, S., Zhou, Y., Li, Z. ve Pan, W. (2016). Grey wolf optimizer for unmanned combat aerial vehicle path planning. *Advances in Engineering Software*, 99, 121-136. doi:10.1016/j.advengsoft.2016.05.015
- Zhu, W. ve Duan, H. (2014). Chaotic predator-prey biogeography-based optimization approach for UCAV path planning. *Aerospace Science and Technology*, 32(1), 153-161. doi:10.1016/j.ast.2013.11.003
- Zupic, I., ve Čater, T. (2015). Bibliometric methods in management and organization. *Organizational Research Methods*, 18(3), 429-472. doi:10.1177/1094428114562629

**CUMHURİYETİN 100. YILINDA
ÖZBEKİSTAN İÇİN HAZIRLANAN ÖZEL BÖLÜMÜ**

Araştırma Makalesi / Research Article

ÖZBEKİSTAN'IN SU SORUNUNUN ÇÖZÜMÜNDE TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI VE ŞANGHAY İŞBİRLİĞİ ÖRGÜTÜYLE İLİŞKİLERİ

Alp Yüce KAVAS¹
Hakan ARIDEMİR^{2*}

Öz

Özbekistan'ın son yıllardaki iç ve dış politikasında gözlemlenen değişime bağlı olarak Orta Asya cumhuriyetleri içerisinde daha fazla adından söz ettirmeye başladığı görülmektedir. Özbekistan'ın jeopolitik ve jeostratejik öneminin artması üye olduğu bölgesel çapta faaliyet gösteren çeşitli uluslararası örgütler içerisindeki konumunu da yeniden gözden geçirmeyi gerektirmektedir. Ülkenin uzun süreden beri maruz kaldığı su temelli uyumsuzlukların çözümü noktasında Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) ve Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) gibi iki önemli bölgesel örgütün sunabileceği katkılar ve ilgili örgütler açısından Özbekistan'ın yakın gelecekte taşıyacağı önemin tartışılması bu çalışmanın ana hedefini oluşturmaktadır. Çalışmanın kuramsal altyapısını oluştururken ise işlevselci ve liberal kurumsalcı perspektiflerin kısaca incelenmesi ve değerlendirilmesinin uygun olacağı düşüncesindeyiz.

Anahtar Kelimeler: Özbekistan, Türk Devletleri teşkilatı, Şanghay İşbirliği Örgütü, Uluslararası örgütler, Çevre

UZBEKISTAN'S RELATIONS WITH THE ORGANIZATION OF TURKIC STATES AND THE SHANGHAI COOPERATION ORGANIZATION IN RESOLVING THE WATER PROBLEM

Abstract

Uzbekistan seems to be mentioned more often among other Central Asian republics due to significant modification observed in its both domestic and foreign policies. It would be prudent to review Uzbekistan's position within several international organizations operating at regional scale as its geopolitical and geostrategical importance are ascending. The discussion on the possible contributions of both Organization of Turkic States (OTS) and Shanghai Cooperation Organization (SCO) on the resolution efforts of country's water based issues and also Uzbekistan's real strategic importance for the two regional organizations at near future constitutes main objective of this paper. We aim to observe and evaluate the functionalist and liberal institutional perspectives in constructing the theoretical framework of the study.

Keywords: Uzbekistan, Organization of Turkic States, Shanghai Cooperation Organization, International Organizations, Ecology

¹ Dr., Afro-Avrasya Araştırmaları Enstitüsü Erasmus Koordinatörü, ORCID: 0000-0001-5686-026X..

² Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Devletler Hukuku ABD Başkanı, ORCID: 0000-0002-2119-4508.

* Sorumlu Yazar (Corresponding Author): hakan.aridemir@dpu.edu.tr.

Başvuru Tarihi (Received): 14.02.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 25.04.2024

Giriş

2022 yılında Özbekistan'ın Semerkant şehri iki önemli Zirveye ev sahipliği yapmıştır. 15-16 Eylül de Şanghay İşbirliği Örgütü'nün (ŞİÖ), 11 Kasım'da ise Türk Devletleri Teşkilatı'nın (TDT) Devlet Başkanlarının katılımıyla Semerkant'ta gerçekleştirilmiş olması salt rastlantısal bir durumun ötesinde bir gelişme olarak değerlendirilmelidir. Bölgesel alanda faaliyet gösteren bu iki önemli uluslararası örgüte ev sahipliği yapmanın Semerkant'a ve Özbek Türklerinin ana yurduna belirgin bir prestij kazandırdığı ve öneminin arttığı sonuçlarını çıkarmak yanlış olmayacaktır. Öte yandan Özbekistan, aşağıda değineceğimiz üzere, geçmişe oranla olumlu adımlar sergilemekle birlikte Aral Gölü'nün kuruması başta olmak üzere su temelli sorunları çözümü konusunda henüz kesin başarı elde etme noktasından uzakta görünmektedir. Bu noktadan hareketle, çalışmamızda Özbekistan'ın özellikle su temelli çevresel sorunlara yönelik komşularıyla yakın geçmişe kadar yaşadığı sorunlara ve söz konusu sorunlara çözüm aramakta TDT ve ŞİÖ'nün sağlayabilecekleri potansiyel katkıları ve iş birliği olanaklarını masaya yatırmayı aynı zamanda da Özbekistan'ın bu iki bölgesel örgüte dönük algılamalarını masaya yatırmayı amaçlamaktayız.

Makalemizin kuramsal altyapısının oluşturulmasında işlevselci ve liberal kurumsalcı perspektiflerin ele alınmasını uygun görmekteyiz. Her iki kuramın kısaca ele alınmasının yanı sıra konumuz açısından hangi nokta/noktalarda değerlendirilmelerinin uygun olabilecekleri, hangi açılardan ise yetersiz kalabileceklerinin ortaya konulmaları hedeflenmektedir. Bu çalışmada daha önce incelenmiş olan Orta Asya cumhuriyetlerindeki su temelli sorunları ele alan kaynaklardan yararlanılarak, söz konusu sorunlara çözüm sağlama çabalarında salt ikili ilişkiler yoluyla değil iki önemli bölgesel örgütün karşılaştırmalı analizi üzerinden bölgesel ölçekte kurumsal iş birliklerinin de önemli bir rol üstlenebileceğinin ortaya konulması hedeflenmektedir.

Çalışmanın birinci bölümünde kuramsal altyapı oluşturularak bununla ilgili genel bilgilendirme ve değerlendirmelerde bulunulması uygun görülmektedir. İkinci bölümde Özbekistan'daki su sorununun ve bunun meydana getirdiği çevresel-toplumsal etkilere tarihsel arka plan eşliğinde değinilecektir. Üçüncü ve son bölüm ise TDT ve ŞİÖ'nün resmi faaliyetleri ve kuruluş ilkeleri-hedefleri doğrultusunda sorunların çözümünde sağlayabilecekleri olası katkıların ve bu ülkenin her iki bölgesel örgüt nezdindeki öneminin tartışılması amaçlanmaktadır.

1. Kuramsal Altyapının Oluşturulması: İşlevselci ve Liberal Kurumsalcı Paradigmalar

1.1. İşlevselci Paradigma:

İşlevselci (fonksiyonalist) kuramın tarihsel izlerini geçen yüzyılın başlarından itibaren yakalamak mümkün görünmektedir. Leonard Woolf ve Paul Reinsch gibi düşünür ve siyaset bilimcilerin Anglo-Sakson temelli siyasal çoğulculuk ve liberalizmin etkisinde kalarak salt ulus-devletler arasındaki ikili ilişkileri aşacak hükümetlerarası iş birliği ve kurumsallaşmanın gerekliliğine işaret ettikleri görülmektedir (Popoviciu, 2010: 163). Woolf, 1916 yılında kaleme aldığı *Uluslararası Hükümet (International Government)* adlı eserinde devletler arası ilişkiler yoluyla kalıcı barış ve güvenliğin sağlanabilmesi çabalarına ağırlık vermiş görünse de hükümetlerin teknik ve ekonomik alanlardaki iş birliklerine ve uluslararası düzeyde faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarına da (STK) yer vermeyi ihmal etmemiştir (Archer, 2001:134). İşlevselci kuramın bilinen ve neredeyse kendisiyle özdeşleşmiş ismi ise Romanya doğumlu Britanyalı düşünür ve akademisyen David Mitrany'dir.

Mitrany'nin fikirsal altyapısının oluşmasında geçen yüzyıl başlarında doğup büyüdüğü Balkan coğrafyasında meydana gelen siyasi ve toplumsal dönüşümler önemli bir rol üstlenmiştir. Birinci Dünya Savaşı başladığında Britanya'ya göç etmiş olan Mitrany, daha sonra Milletler Cemiyeti (Cemiyet-i Akvam) olarak anılacak, dünya hükümetlerinin bir araya gelerek kurumsal bir yapı oluşturmalarını ve ABD'nin söz konusu yapı içerisinde bir an önce yer alması gerektiğini savunmuştur (Zwolksi, 2018: 101). Birinci Dünya Savaşına katılan ülkelerin hükümetlerinin askeri sanayi alanındaki kontrollü planlamalarının süreç içerisinde hemen tüm sınai alanlara

yansımasından hareketle Mitrany, despotik olmayan ama zorlayıcı karakter içeren teknik alanlardaki uygulamaların siyasi ve toplumsal kurumlarda köklü değişimlerin önünü açarak küresel ölçekte demokratikleşmeyi sağlayabileceğini bu yolla gelecekte otoriter yönetimlerin oluşmasının engellenebileceğini ileri sürmüştür (Popoviciu, 2010:164). Britanyalı düşünürün İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında ulus-aşırı (trans-nasyonal) yapıların önemine ve özerkliğine öncelik verdiği, bu bağlamda topraktan çok belirgin bir işleve (teknik bir alana) dayalı uluslararası ölçekte kurumsallaşmış otoritelerin oluşturulması gerektiğine vurgu yaparak Milletler Cemiyeti ve daha sonra kurulacak Birleşmiş Milletlerin mevcut kurumsal yapısından öte bir aşamaya geçmeyi hedeflediği söylenebilir (Zwolski, 2018:112). Mitrany'nin işlevselci perspektifi İkinci Dünya Savaşı sonrasında uluslararası ilişkiler disiplini bünyesinde popüleritesini önemli ölçüde yitirme eğilimi gösterse de geçerliliğinin bütünüyle ortadan kalktığını savunmak oldukça iddialı bir yaklaşım olacaktır. ABD'li siyaset bilimci Ersnt Bernard Haas ise Britanyalı meslektaşının görüşlerini daha topraksal temelli ve federalist bir boyuta taşıyarak bugünkü Avrupa Birliği'ni (AB) oluşturan Avrupa merkezli bütünleşme idealinin kuramsal altyapısına katkı sunmuştur (Zwolski, 2018: 102).

İşlevselci yaklaşımı konumuz açısından değerlendirdiğimizde ise, söz konusu yaklaşımın Özbekistan'ın özellikle su temelli çevresel sorunlarının çözümü noktasında sınırlı bir açıklayıcılık ve bölgesel bütünleşmeye katkısı olacağını belirtebiliriz. Gerek TDT gerekse ŞİÖ günümüzde daha çok hükümetlerarası niteliği haiz ve bölgesel ölçekte faaliyet gösteren uluslararası örgütlerdir dolayısıyla onlara üye olan ulus-devletlerin siyasi ve ekonomik egemenliklerini sınırlayacak bir ulus-ötesi bir yapılanmaya dönüşme olasılıkları en azından şimdilik düşüktür. Diğer yandan Mitrany'nin işlevselci yaklaşımına paralel biçimde her iki bölgesel örgüt bünyesinde teknik-işlevsel alanlarda (burada Özbekistan'daki su sorununun çözümüne yönelik) yeni kurumsal düzenlemelere gidilmesinin bu yolla Avrasya³ coğrafyasında siyasi, ekonomik ve toplumsal alanlarda etkinliklerini artırmalarına olumlu katkı sunma potansiyeli göz ardı edilmemelidir düşüncesindeyiz.

1.2. Liberal Kurumsalcı Paradigma:

Uluslararası ilişkiler disiplini nezdinde liberalizmi ve siyasi çoğulculuğu temel alan, bu bağlamda bölgesel ve küresel ölçeklerde iş birliğinin önemini ortaya koyan bir diğer önemli kuram olarak liberal kurumsalcılığı sayabiliriz. Özellikle geçtiğimiz yüzyılın son çeyreğinde etkinliklerini artırmış görünen ulus-aşırı nitelikteki çok uluslu şirketlerin ve uluslararası ölçekte faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarının bölgesel ve küresel düzeyde toplumlar arası etkileşimi artırıcı bir rol üstlenmiş görünmeleri ABD'li akademisyenler Robert Owen Keohane ve Joseph Samuel Nye'nin dikkatini çekmiştir (Archer, 2001: 148). Keohane ve Nye (1998) bu dönemde uluslararası sistemde ortaya çıkan devlet dışı oyuncuların ve teknolojik gelişmelerin insanlığı yakınlaştırma potansiyelini kabul etmekle birlikte ulus-devletlerin bu yeni sürece adapte olabilmeye yeteneklerinin göz ardı edilmemesi gerektiğini vurgulamaktadırlar (Keohane ve Nye, 1998: 82). İki ABD'li akademisyen (2000) aynı zamanda 1970'li yıllardan itibaren teknolojik gelişmelerin ve güncel kitle iletişim olanaklarının devletler ve toplumlar arası etkileşimler yoluyla bunların birbirlerine olan bağımlılığını artmasına dayalı bir "karmaşık bağımlılık" ilkesini ortaya koymuştur. (Keohane ve Nye, 2000: 115). Keohane ve Nye, küresel ölçekte en çok ekonomik ve çevresel alanlarda karşılıklı bağımlılığın öne çıkacağını öngörerek bu noktada ulus-devletlerin çıkarları doğrultusunda yeni siyasi ve kurumsal yapılanmalar oluşturmaları hatta uluslararası örgütlerle karşılıklı yönlendirmede bulunabileceklerine işaret etmiştir (Archer, 2001: 149).

Liberal kurumsalcı yaklaşıma göre; uluslararası sistemde başat oyuncu olma özelliklerini sürdüren ulus-devletler rasyonel seçimlerde bulunarak aralarında ve diğer oyuncularla işbirliklerine

³ Burada "Avrasya" coğrafyası olarak Doğu, Güney, Orta ve Batı Asya alt bölgeleri ile Doğu Avrupa'yı kapsayan bir coğrafi alan kastedilmektedir (A.Y.K-H.A.).

yönelebilir, sistemin anarşik karakterinin yani düzenleyici bir üst kurum/yapıdan mahrum olması durumunun meydana getirebileceği çeşitli tehdit ve belirsizlikleri uluslararası kurumlar ve rejimler aracılığıyla azaltabilirler (Burchill, 2013:93). Neoliberal kurumsalcı yaklaşım da tıpkı klasik realizm ve neorealizm gibi ulus-devletlerin rasyonel biçimde çıkarları doğrultusunda hareket ettiklerini kabul etmekle birlikte diğer iki kuramdan farklı olarak göreceli değil etkin işbirlikleri yoluyla herkesin kazanabileceği mutlak kazanç kavramını ortaya koymaktadır. Keohane ve Nye'in geliştirdiği karmaşık bağımlılık ilkesinden de hareketle, liberal kurumsalcılık salt devletler arasında değil farklı oyuncular arasında da (uluslararası örgütler, çok uluslararası şirketler, uluslararası sivil toplum kuruluşları vb) iş birliklerinin geliştirilebileceğini ve askeri temelli güvenlikten çok ekonomik ve çevresel konulardaki güvenliğin öne çıkartılmasının söz konusu iş birliklerini daha sağlam bir zemine oturtacağını savunmaktadır (Ünver, 2017:10). Uluslararası örgütlerin de yine devletler arası ilişkilerin çatışma yerine iş birliği temelinde şekillenerek belirgin bir istikrar kazandırması, bu yolla hem bölgesel hem de küresel düzeylerde kalıcı barış ve istikrarın sağlanmasında çok kritik rol üstlenecekleri söylenebilir (Ateş, 2023:87).

Konumuz açısından liberal kurumsalcı yaklaşıma ışık tuttuğumuzda ise öncelikle bir ulus-devlet olarak Özbekistan'ın başta su temelli çevresel sorunların çözümünde üye olduğu iki önemli bölgesel örgüt ve onların içerisindeki diğer üyelerle etkin iş birliklerine yönelmesi kuşkusuz komşularıyla rekabet-çatışma içerisine girmesine oranla daha rasyonel bir tercih olarak görünmektedir. Aşağıda değineceğimiz üzere son yıllarda Mirziyoyev yönetiminin de bu tarz bir dış politika yöneldiği anlaşılmaktadır. Yine liberal kurumsalcılığın ulus-devletlerin uluslararası sistemin yeni koşullarına adaptasyon sürecindeki etkinlik ve yeteneklerini kabul etmekle birlikte, uluslararası örgütlerin ve diğer ulus-aşırı oyuncuların iş birliklerine katkı sunmalarının açıkça önünü açtığını söyleyebiliriz. Bu bağlamda gerek Özbekistan'ın üye olduğu TDT ve ŞİÖ'nün sorunun çözümüne yönelik girişimleri gerekse diğer çeşitli sivil toplum kuruluşlarının da sürece eklenmelerinin yakın gelecekte oldukça önemli katkılar sağlayabileceğini öngörmekteyiz.

2. Özbekistan'ın Su Sorununa ve Çözüm Arayışlarına Genel Bakış

2.1. Tarihsel Arka Plan

Özbekistan'ın su temelli çevresel sorunlarına göz atıldığında akla hemen gelen konu kuşkusuz Aral Gölü'nün kuruması probleimidir. Aral Gölü'nün kurumasındaki en temel etken ise Özbekistan'ın SSCB'nin bir parçası olduğu dönemde merkezi Sovyet idaresi tarafından uygulanan yanlış politikalar sonucunda gölü besleyen Seyhun ve Ceyhun nehirlerinin akışının oldukça azalmış olmasıdır. 1960'lı yılların başında dönemin Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP) Genel Sekreteri Nikita Kruşçev'in talimatı doğrultusunda Seyhun ve Ceyhun ırmakları arasındaki tarıma elverişli topraklarda pamuk monokültürü üretiminin ve ticaretinin artırılması amacıyla Seyhun ve Ceyhun ırmaklarının akış yönleri değiştirilerek Aral Gölü'nün kuruması sürecinin önü açılmış, ayrıca söz konusu ırmaklar üzerinde inşa edilen çeşitli baraj ve hidroelektrik santralleri³ ekolojik bozulmaya neden olmuştur (İyikan, 2013:53-56).

Sovyet yöneticilerin genel anlamda yukarıda değinilen çevresel dönüşümü durdurmaya ya da en azından azaltmaya yönelik belirgin bir yaklaşım sergilememesinin altında yatan temel nedenin tarımsal ürünlerin verimliliğini artırma iddiasına dönük siyasi propagandanın ve iddialı sınıai hedeflerin çevresel duyarlılığının önüne geçmesi olduğu söylenebilir (Gadaev ve Yasakov, 2012:9). Aslında SSCB yönetimi altında Özbekistan'ın tarım politikalarının sağlıklı bir düzlemde yürütülebilmesi için onlarca uzman enstitü kuruluşlarının görevlendirilmesine karşın aralarındaki eşgüdüm sorunları ve merkezi planlamadan kaynaklı aksaklıklar nedeniyle su temelli çevre

³ SSCB döneminde; Tacikistan'da Ceyhun nehri üzerinde inşa edilen Nurek ve Seyhun nehri üzerinde inşa edilen Kayrakkum Barajları ile Kırgızistan'da Seyhun üzerinde inşa edilen Toktogul Barajı örnek gösterilebilir. Konuyla ilgili ayrıntılı tablo incelemesi için bkz. Necati İyikan (2013). Aral Gölü Sorunu ve Bölgedeki Siyasi Gelişmeler Etkisi". *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, s. 56.

sorunlarının çözümüne yönelik etkin bir ajanda geliştirilememiştir (Djanibekov, Assche ve Valentinov, 2016:828). 1970'li yılların ortalarına gelindiğinde Ceyhun nehrinden Aral Gölü'ne doğru hemen hiç akış kalmamışken, Seyhun nehrinden oldukça düşük ve gölü beslemek için yetersiz ölçekte akış gerçekleşmeye başlamıştır (Ögütçü, 2016). Mikhail Gorbaçov'un 1985'te SBKP Genel Sekreterliğine getirildikten kısa bir süre sonra uygulamaya koyduğu yeniden yapılanma (perestroyka) programı kapsamında, Sovyet toplumunda çevresel duyarlılığın görece artmasına bağlı olarak, Aral Gölü ve benzeri çevresel sorunların çözümü için bütçeden para ayrılmasına karar verilmiş ise de o dönem etkin bir çözüm için gerekli mali fon oluşturulamamıştır (İyikan, 2013: 61).

Özbekistan'ın 1991'de SSCB'nin dağılması sonrası bağımsızlığına kavuşması sonrası başta Aral Gölü'nün kuruması olmak üzere su temelli çevresel sorunlara duyarlılığın ve etkin çözüm sağlama girişimlerinin belirgin bir şekilde arttığı görülmektedir. 1992 yılında Devletlerarası Su Eşgüdümü Komisyonunun (The Interstate Commission for Water Coordination-ICWC) ve ertesi yıl Devletlerarası Aral Gölü/Denizi Konseyi (The Interstate Council on the Aral Sea-ICAS) ile Aral Gölü/Denizi'ni Korumak için Uluslararası Fonun (The International Fund for Saving Aral Sea-IFAS) kurulması bölgeye dönük su temelli çevresel sorunlara çözüm bulma girişimleri açısından önemli aşamadır (Ögütçü, 2016). Diğer taraftan, Özbekistan ve diğer yeni bağımsızlığına kavuşmuş Orta Asya cumhuriyetlerinde Sovyet yönetim tarzından vazgeçmenin sanıldığından daha uzun sürmesi, söz konusu oluşumların iyi niyetli girişimlerine karşın sorunların etkin ve kalıcı çözümüne yönelik yeterince zorlayıcı ve sonuç alıcı adımlar atamaması nedeniyle günümüze değin olumlu yönde belirgin bir gelişme ne yazık ki kaydedilememiş görünmektedir (Djanibekov, Assche ve Valentinov, 2016:825).

2.2. Özbekistan'ın Su Sorununda Güncel Durum ve Çözüm Arayışları

Yukarıda değindiğimiz Sovyet yönetimi dönemindeki yanlış tarım ve sulama politikaları nedeniyle Özbekistan ciddi bir çevresel felaketle karşı karşıya kalmıştır. Kruşçev döneminde başlatılan iddialı pamuk üretimi politikası arifesinde Aral Gölü 68.000 kilometrekarelik bir alanı kapsayıp yaklaşık 1083 kilometreküplük hacme sahip iken, günümüzde yüzölçümü yaklaşık 8.000 kilometrekareye, hacmi ise 75 kilometreküpe inerek, göl süreç içerisinde ikiye bölünmüştür (Abdülkerimov, 2023). Öte yandan, Özbekistan gibi SSCB sonrası bağımsızlıklarını kazanan Orta Asya cumhuriyetleri olan Kırgızistan ve Tacikistan fosil yakıtlar bakımından oldukça fakir olmalarından dolayı enerji ve elektrik üretiminde baraj yapımına ağırlık vermiş, bu durum özellikle tarım sektörünün ağırlığını sürdürdüğü Özbekistan ile yakın geçmişte aralarında siyasi ve ekonomik temelli kriz yaşamalarına neden olmuştur. Aral Gölü'nü ve Özbekistan'daki tarım havzalarını besleyen Seyhun ve Ceyhun nehirlerinin bu iki komşu ülkeden doğması su-fosil enerji ikileminin ortaya çıkmasına ve tarafların bunu kendi dış politikalarında araçsallaştırmalarına zemin hazırlamıştır (İyikan, 2013:57).

Aral Gölü'ne ulaşan suların çekilmesi nedeniyle bölgede ciddi bir çölleşme eğilimi baş göstererek gölün kuruyan alanı için "Aralkum Çölü" ifadesi kullanılmaya başlanmıştır (Gadaev ve Yasakov, 2017:7; Abdülkerimov, 2023). Aralkum Çölü bölgesinde meydana gelen yoğun kum fırtınaları ve bunların taşıdığı ağır kimyasal maddeler nedeniyle burada yaşayan Özbekistan yurttaşları arasında ciddi sağlık sorunları ortaya çıkmış, bebek ölümlerinde belirgin bir artış gözlemlenmiştir (Ögütçü, 2016). Yine bölge ekonomisinde yakın geçmişte önemli bir yer tutan balıkçılık sektörünün beklenileceği üzere söz konusu çölleşme sürecinden hayli olumsuz etkilenmiş, geçmişte göl içerisinde yaşam bulan pek çok canlı türü ortadan kalkmış ya da kalkma riskiyle karşı karşıya kalmıştır (Abdülkerimov, 2023; Polonskaya, 2023).

Diğer taraftan, Özbekistan'ın su temelli yaşadığı sorunların başka bir uzantısı olarak komşu ülkeler Kırgızistan, Tacikistan ve Afganistan'da elektrik üretimi amaçlı inşa edilmiş/edilmesi planlanan barajlar ve hidroelektrik santrallerinin de rol üstlendiği de görülmektedir. Kırgızistan ve

Tacikistan'ın kış aylarında enerji üretimine ağırlık vermelerine paralel olarak barajlardaki suyun bir kısmını dışarıya vermeleri ve bu yolla Özbekistan'ın tarım arazilerinin sınırı aşan sular nedeniyle zarar görmesi ciddi bir ekonomik ve siyasi sorun olarak ortaya çıkmakta, Afganistan'daki Taliban yönetiminin inşa etmeyi planladığı Kuştepe Barajı'nın ise Ceyhun ırmağının sularının kullanımında yine Özbekistan ile anlaşmazlık potansiyeli doğurmaktadır (Arıdemir, 2023). Yine Tacikistan için ulusal gurur kaynağı olan ve bittiğinde dünyanın en yüksek barajı olması hedeflenen Rogun Hidroelektrik Santrali'nin inşası projesinin Özbekistan'a su akışının azalması ve tarımsal faaliyetlerin olumsuz etkilenmesi sonuçlarını doğurma riski nedeniyle İslam Kerimov iktidarı döneminde Özbekistan-Tacikistan ilişkileri genelde gergin bir seyir izlerken, halefi Şavkat Mirziyoyev'in Özbekistan'ın komşularıyla daha yapıcı ve pragmatist düzlemde ilişkiler sürdürme kararı ikili ilişkilerdeki gerilimi azaltmış görünmektedir (Persing, 2018).

Özellikle Aral Gölü'nün büyük ölçüde kurumasının sonucunda ortaya çıkan çevresel, sağlıksal ve sosyoekonomik sorunlara çözüm bulabilmek amacıyla hem bölge hükümetleri ve hem de uluslararası kuruluşlar 1990'lı yıllardan itibaren dikkat çekici girişimlerde bulunmuştur. Yukarıda kuruluş sürecine değindiğimiz bölgeye dönük uluslararası kuruluşlardan IFAS, gerek çevresel olumsuz etkileri azaltarak ekolojik dengenin süreç içerisine katkı sağlamak, gerekse Orta Asya cumhuriyetlerindeki su akışının daha iyi yönetilmesi amacıyla önce 1993-1997 arasında Aral Deniz Havzaları, daha sonra 1998-2002 arasında ise Dünya Bankası ile ortaklaşa biçimde Su ve Çevre Yönetimi programlarını uygulamaya koymuş ancak ne yazık ki istenilen etkin çözüm sağlanamamıştır (Agayeva, 2017:37). 2002 yılında Orta Asya cumhuriyetleri Devlet Başkanları Aral Gölü ve çevresindeki ekolojik ve ekonomik sorunlara çözümler üretmek amacıyla 2003-2010 yılları arasında faaliyetleri içeren bir program ortaya koymuşlar, aynı zaman Güney Kafkasya ülkelerinin de katılımıyla Orta Asya-Kafkaslar Bölgesel Su Ortaklığı'nı kurmuşlardır (Öğütçü, 2016).

Bölge dışı bir oyuncu olarak Avrupa Birliği (AB) de Özbekistan'daki su temelli çevresel sorunlarla 1990'lı yıllardan itibaren ilgilenmeye başlamış, 2007'de AB Konseyi "AB ve Orta Asya Yeni Bir Ortaklık için Strateji" (EU and Central Asia: Strategy for a New Partnership) adlı program kapsamında bölgedeki su temelli sorunların da çözümüne yönelik amaçlarını sıralamıştır (EU and Central Asia: Strategy for a New Partnership Program, 2007:15-16). Diğer örneklerde olduğu gibi AB'nin etkin ve kalıcı bir çözüm sağlamakta henüz çok sınırlı bir yol alabildiğini belirtmeliyiz. 2022 sonunda AB ülkeleri, özellikle su sorununda en çok etkilenen yerlerden birisi olan Karakalpakistan'da 27.000 ağaç diktirmiştir (Delegation of EU to Uzbekistan, 2022). AB'nin özellikle Özbekistan'ı da kapsayacak biçimde su temelli çevresel sorunların çözümü amacıyla girişimlerde bulunması konumuz açısından TDT ve ŞİÖ'nün muhtemel benzer amaç-hedef ve faaliyetleri açısından önemli bir somut örnek teşkil edeceği açıktır.

Özbekistan hükümeti de özellikle son yıllarda bölgedeki olumsuz çevresel etkilerin önüne geçebilmek amacıyla ağaçlandırma ve yapay flora oluşturma girişimlerine ağırlık vermiştir. Nitekim, 2018 yılında Özbekistan Devlet Başkanı Şavkat Mirziyoyev Aral Gölü'nün kurumuş alanlarının dibine ağaç ve çeşitli bitkiler ekilmesine yönelik kapsamlı bir program başlatmış, program kapsamında 2023 yılına değin yaklaşık 1 milyon hektarlık (1.000 kilometrekare) alanda tuza ve kuraklığa dayanıklı başka saksaul olmak üzere çeşitli ağaç ve bitkiler dikilmiş bu yolla yoğun karbondioksit salınımının önüne geçilmesi amaçlanmıştır (Polonskaya, 2023). Özbekistan hükümeti uygun finansman sağlandığı takdirde 12 yıl içerisinde "Aralkum Çölünün" tümüyle yeşillendirilmesini bu yolla zehirli kimyasal ve tozların taşımını engelleyerek ekolojik tahribatın engellenmesini hatta iyileştirilmesini hedeflemektedir (Abdülkerimov, 2023). Her ne kadar Özbekistan hükümet çevresel etkilerin iyileştirilmesi yönünde son yıllarda dikkat çekici adımlar atmaya başlamış görünse de etkin ve kalıcı çözüm üretme noktasında eşgüdüm ve ciddi mali

fonların sağlanması gerektiği ortadadır ve bu noktada hem TDT'nin hem de ŞİÖ'nün önemli katkıları sunma potansiyelleri mevcuttur.

3. Özbekistan'ın Su Sorununun Çözümünde TDT ve ŞİÖ Seçeneklerinin Değerlendirilmesi

3.1. Türk Devletleri Teşkilatı'nın İş Birliği ve Çözümüne Katkı Potansiyeli

Özbekistan'ın TDT içerisinde yer alma süreci aslen 2009 yılında Nahçıvan Anlaşması kurulan Türk Konseyi'ne kuruluşundan on yıl sonra Bakü'de gerçekleştirilen Zirvede alınan kararla üye olmasıyla gerçekleşmiş, İstanbul'da 2021'de gerçekleştirilen 8. Türk Konseyi Zirvesinde Türk Konseyi'nin adını Türk Devletleri Teşkilatı olarak değiştirmesiyle bugünkü şekline dönüştürmüştür (Organization of Turkic States, 2024). TDT'nin 9. Zirvesi 2022'de Semerkant'ta gerçekleştirilirken, söz konusu Zirvede Özbekistan'ın 2023 yılı için Örgütün Dönem Başkanlığı'nı yürütmesi ve söz konusu yılın “Türk Uygarlığının Tepe Noktası” olarak belirlenmesi kararlaştırılmıştır (Embassy of the Rep. of Uzbekistan in the Rep. of Türkiye, 2023). Bu gelişmelerin Özbekistan'ın TDT içerisinde saygın ve eşit konumda bir tam üye olarak yerini aldığını gösterdiği düşüncesindeyiz. O halde konumuz açısından bakıldığında, TDT'nin Özbekistan'daki su temelli sorunlarına ne ölçekte katkı sağlayabileceğini ve Özbekistan'ın TDT'yi nasıl değerlendirebileceğini tartışmakta yarar görünmektedir.

TDT'nin 8. Zirvesinde Özbekistan Cumhurbaşkanı Şavkat Mirziyoyev'in yaptığı konuşmada ele aldığı başlıca konular arasında; “Aral Denizi bölgesindeki çevresel felaketlerin ve olumsuz etkilerinin önüne geçmek amacıyla bir yapı oluşturulması ve Birleşmiş Milletler (BM) ile yakın iş birliğine gidilmesi” de yer almıştır (Press Release of Secretariat of the OTS, 2021). Mirziyoyev'in TDT Zirvesinde konuyu dile getirmesi ve Aral Gölü bölgesi başta olmak üzere su temelli çevre sorunlarının çözümü için bir yapı oluşturulmasını önermesi Özbekistan Hükümetinin konuya dönük özel hassasiyetini ortaya koyduğu kadar söz konusu sorunun çözümünde uluslararası örgütlerle iş birliğinin öneminin farkında olduğunu da göstermektedir. Nitekim ilgili konuşmasında Özbek Cumhurbaşkanı BM ile yakın iş birliğine gidilmesi gerektiğine açıkça işaret etmiştir. Bir başka önemli bulduğumuz husus ise Mirziyoyev'in bu konuyu TDT bünyesinde gerçekleştirilen bir resmi toplantının gündemine taşımış olmasıdır. Buradan Özbekistan Cumhurbaşkanı'nın konuya dönük TDT içerisinde de bir iş birliği ve çözüm odaklı yapılanmaya yönelimi önerdiğini tahmin etmek zor görünmemektedir. Bu noktada TDT'nin yakın gelecekte özellikle çevre ile ilgili temel noktalarda iş birlikleri geliştirmeyi hedeflediğini incelemeyi ve bazı eksik gördüğümüz hususları dile getirmeyi uygun görmekteyiz.

“Türk Dünyası 2040 Vizyon Belgesi” (kısaca Vizyon Belgesi olarak adlandırılacaktır) yine 2021'de kabuk değiştirerek uluslararası örgüt yapısını güçlendiren TDT'nin yakın gelecekteki vizyon, temel hedef ve iş birliği öngörülerini yansıtan önemli bir belgedir. İlgili belgede konumuz açısından önemli olduğunu düşündüğümüz “çevre” ve “tarım” başlıklarında düzenlenmiş hedefler şunlardır (Turkic World Vision 2040, 2021:13):

- Çevrenin korunmasına öncelik atfedilmesi ve küresel ölçekte cereyan eden çevresel tehditlere karşı toplumsal duyarlılığı artırmak amacıyla üye ülkelerin gerek ulusal düzeyde gerekse kendi aralarında ortak politikalar geliştirmesi
- Doğal ve insan yapımı felaketlerin olumsuz etkilerini bertaraf edebilmek ve iyileşmeyi sağlamak amacıyla Türk Konseyi Sivil Savunma Mekanizmasının hayata geçirilmesi
- “Yeşil Finansman” (green financing) araçlarının kullanımı ve üye ülkelerin yeşil teknolojileri yeni iklimsel ajandalarının bir parçası haline getirmesi
- Organik tarım yöntemlerinin geliştirilerek, çevreye dönük zararların en alt düzeye indirilmesi ve bunun için sıkı kontrol mekanizmalarının uygulamaya konulması

Yine Vizyon Belgesinde “TDT'ye üye olan tarafların gerek dünyada gerekse Örgütün faaliyet alanı içerisinde meydana gelebilecek doğal felaketlerin önlenmesi ya da önlem alınması amacıyla

program ve projeler geliştirmeleri ve felaketlerden etkilenen alanlara müdahale için ortak inisiyatiflerde yer almaları gerekliliğine” işaret edilmiştir (Turkic World Vision 2040, 2021:7). Görüldüğü zere Vizyon Belgesi açık bir biçimde çevresel felaketlerin çözümüne dönük olarak ye ülkelerin aralarında tam iş birliğine ve ortak politikalar geliştirmeye yönelmelerini, yeni bir yapısal düzenlemeye gidilmesini ve tarımsal faaliyetlerde geçmişin aksine çevresel olumsuz etkileri en aza indirerek hatta ileride bütünüyle ortadan kaldıracabilecek teknolojik gelişme ve yöntemlerle hareket edilmesini beyan etmektedir. Bunlar oldukça olumlu adımlar olmakla birlikte TDT'nin başlıca iş birliği alanlarını sıraladığı resmi internet sayfasında çevreye ve ekolojik faaliyetleri önlemeye yönelik iş birliğini içeren bir alt başlık bulunmamasını dikkat çekici bir eksiklik olarak belirtmeliyiz (TDT İşbirliği Alanları, 2024).

TDT kuşkusuz birçok bölgesel örgütle karşılaştırıldığında oldukça gen sayılabilecek yaştadır bu nedenle henüz kendini geliştirme aşamasındadır. Bununla birlikte örgütün kısa geçmişine karşın genel anlamda dünyadaki gelişmeleri takip edebildiği ve yakın geleceğe yönelik tutarlı ve bilimsel esaslara dayalı düzenlemeler yaptığı söylenebilir. Vizyon Belgesinin genelinde “sürdürülebilirlik” ve “hesap verebilirliğe” pek çok noktada vurguda bulunulması, çevrenin korunması da dahil olmak üzere TDT'nin pek çok alanda ye ülkelerin yakın geleceğe dönük “direnli düşünmesi” (resilient-thinking) kavramını ortaya koyması yakın gelecekte meydana gelebilecek tehlikelerin ciddiyetinin yeterince anlaşıldığını göstermektedir (Musabay Baki, 2022:42). Her ne kadar en azından günümüze değin yapısal değişikliklerle ilgili somut bir adım atılmamış olsa da TDT yesi ülkelerin pek çok konuda olduğu gibi su temelli evre felaketlerinin önlenmesi amacıyla yapıcı iş birliklerine yöneleceklerini ve örgütün de bu noktada yol gösterici bir rol üstlenebileceğini öngörmekteyiz. Bu durum, Özbekistan'ın TDT yeliğinin su temelli sorunların çözümüne aşamalı olarak olumlu katkı sağlayacağına yönelik beklentimizi artırmaktadır.

3.2. şanghay İşbirliği rgt'nün İş Birliği ve çözüme Katkı Potansiyeli

1996 yılından itibaren “şanghay Beşlisi” adıyla oluşturulan Çin, Rusya, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan “ şer” olarak adlandırdıkları terörizm, ayrılıkçılık ve köktencilik ile daha etkin ve kurumsal bir yapı içerisinde mücadele etmek amacıyla 2001'de Özbekistan'ı da aralarına davet edip, “şanghay İşbirliği Teşkilatı'nın Kuruluşuna Dair Deklarasyonu” ilan ederek şİ'nn kurulduğunu duyurmuşlardır (T.C. Dış İşleri Bakanlığı, 2024). Bu bağlamda Özbekistan'ın örgütün kurumsal kimlik kazandığı 2001'den bu yana resmi toplantı ve faaliyetleri içerisinde yer alarak önemli bir deneyim kazanmış olduğu söylenebilir. Konumuz açısından Özbekistan'ın şİ ile ilişkilerinin gelişimine ayrıntılı yer vermek olası gözükmediğinden, burada şİ'nn kuruluş sürecinde hangi alanlarda iş birliklerine ağırlık verme eğiliminde olduğunu incelemek bunun için de kurucu sözleşmeye (charter) kısaca göz atmak yerinde görünmektedir. Öte yandan Özbekistan'ın Semerkant kentinin ev sahipliği yaptığı 22. şİ Devlet Başkanları Zirvesinde alınan kararları yansıtan Semerkant Deklarasyonuna ve Özbekistan yönetiminin şİ'den beklentilerine mercek tutarak zbek devletinin maruz kaldığı su temelli çevresel felakete dönük örgütün potansiyel iş birliği olanaklarını masaya yatırmak amacındayız.

Rusya'nın St. Petersburg kentinde düzenlenen 2. şİ Devlet Başkanları Zirvesinde kabul edilen Kurucu Sözleşme (şart) rgtn kuruluş ilke, amaç, hedef, faaliyet ve iş birliği alanları gibi pek çok hususta düzenlemeler yapmıştır (T.C. Dış İşleri Bakanlığı, 2024). İlgili şartın konumuz açısından önemli gördüğümüz bölümü 3. maddede düzenlenen iş birliği alanlarıdır. Söz konusu maddede işbirliği alanları sıralanırken genellikle askeri temelli güvenlik ve ekonomik-lojistik alanlarda işbirliğine ağırlık verilmesine karşın konumuz açısından iki hususa yer verdiği görülmektedir: doğal ve insan yapımı felaketlerin önlenmesinde-olumsuz etkilerinin giderilmesinde karşılıklı yardımlaşma ve de bölgede (şİ etki sahası içerisinde) evre ve su yönetiminin oluşturularak konuyla ilgili ortak program ve projelerin geliştirilmesi (Ministry of External Affairs of India, SCO Charter, 2024:3-4). Burada değinilen husus ve ifadelerin 2040

Vizyon Belgesi ile benzerliği ise dikkat çekicidir. Her ne kadar ŞİÖ kuruluş sürecinde askeri güvenlik ve üye ülkeler arasında sınır anlaşmazlıklarının çözümünü öncelikle görmüş olsa da çevresel felaketlere dönük üye ülkenin eşgüdümlü hareket etmesini ve ortak program-projeler geliştirmesini amaçladığı kurucu sözleşmeden anlaşılabilir.

16 Eylül 2022'de kabul edilen ve dünya ilan edilen Semerkant Deklarasyonu incelendiğinde çevre ile ilgili düzenlemelerin genel olarak enerji güvenliği, çevre dostu teknolojilerinin kullanımı, yeşil enerjinin kullanımına dayalı yeşil ekonomi hedefi, biyolojik çeşitlilik gibi hususlara değinildiği görülmekte ise de konumuz açısından 89. maddedeki düzenleme önemli görünmektedir (Ministry of External Affairs of India, Semerkand Declaration of SCO, 2024). İlgili maddede; küresel ısınma sürecine bağlı olarak çevre güvenliği, çevrenin ve biyoçeşitliliğin korunmasının öneminin tüm üye ülkelere paylaşıldığına, güvenli içme suyuna ulaşamamanın temel sağlık ve hijyen sorunlarının günümüzün büyük tehditleri arasında kabul edildiğine, su yönetiminin ve sürdürülebilir kalkınmanın önemine işaret edilmektedir (Ministry of External Affairs of India, Semerkand Declaration of SCO, 2024). Görüldüğü üzere ŞİÖ su temelli sorunların etkin ve kalıcı biçimde çözümüne yönelik yapısal düzenlemeler getirmekten çok üye ülkeleri bu ve bunun gibi çevresel konularda bir araya gelerek ortak mekanizmalar ve iş birliği olanakları geliştirmeye teşvik etmektedir.

Özbekistan yönetiminin ŞİÖ'ye yönelik genel yaklaşımına baktığımızda ise Örgüte yönelik beklentilerini yüksek tuttuğunu söyleyebiliriz. Nitekim Mirziyoyev Anadolu Ajansı tarafından yayınlanan makalesinde, Özbekistan'ın 2021'den bu yana ŞİÖ içerisinde dönem başkanlığını da sürdürmesinden ve 2022'de zirvenin bu kentte gerçekleştirilmesinden hareketle, "Semerkant Ruhunun" oluşturulmasından bahsederek ŞİÖ'nün pek çok farklı alanda kapsayıcı ve yeni bir uluslararası iş birliği oluşturmaktaki rolüne işaret etmiştir (Mirziyoyev, 2022). Mirziyoyev, bu açıdan Semerkant'ın tarihsel önemine ve kültürler arasındaki geçişkenlik ve kesim noktası oluşuna dikkat çekerek aslında ŞİÖ için de benzer bir durumun söz konusu olduğuna atıfta bulunmaktadır (Başaran, 2022). Diğer taraftan Mirziyoyev'in ilgili makalede ŞİÖ'nün bölgesel ve küresel ölçekte iş birliği potansiyellerini sıralarken Özbekistan'ın çevresel, ekonomik ve toplumsal açılardan oldukça olumsuz etkilere maruz kaldığı su temelli sorunların çözümü noktasında üstelik dönem başkanlığını yürüttüğü Örgütün üstlenebileceği role değinmemiş olması düşündürücüdür. Yine de Özbek yetkililerin ŞİÖ'nün çevresel konularda iş birliği ve katkı sunma potansiyelini göz ardı etmediğini 2022'de gerçekleştirilen 6. ŞİÖ Bilim ve Teknoloji Bakanları Zirvesinde Özbekistan'ın diğer ŞİÖ üyesi ülkelere Aral Gölü çevresindeki çölleşmeye karşı teknik işbirliği ve destek talebinde bulunmasından anlayabilmekteyiz (Kun.Uz., 2022).

4.Sonuç

Aral Gölü'nün kuruması ve komşu ülkelerde Seyhun ve Ceyhun ırmakları üzerinde inşa edilen barajlar nedeniyle ülkeye yönelik su akışının kesintiye uğraması Özbekistan'ı hem ekonomik, hem sağlık hem de toplumsal açılardan oldukça olumsuz etkilerle karşı karşıya bırakmıştır. Bununla birlikte Özbekistan yönetiminin bağımsızlıktan itibaren konuya ilişkin duyarlılığı belirgin bir biçimde artış göstermiş, son yıllarda ise Mirziyoyev'in etkin siyasi ve diplomatik girişimleriyle söz konusu su temelli çevresel sorunların çözümüne dönük daha somut çaba gösterilmeye başlanmıştır. Diğer taraftan Özbekistan hükümetinin bir yandan bu denli ciddi ölçekli çevresel felaketin olumsuz etkilerini azaltarak süreç içerisinde tersine çevirebilmesi, bir yandan da komşuları Kırgızistan ve Tacikistan'ın inşa ettiği barajların meydana getirdiği su akışının azalması sorununa kalıcı çözüm sağlayabilmesi önemli ölçekte zaman ve mali yük gerektiren etkenlerdir. Bu noktada, Özbekistan'ın üye olduğu TDT ve ŞİÖ içerisinde Kırgızistan'ın her ikisinde Tacikistan'ın ise ŞİÖ'de yer aldığı dikkate alındığında, her iki bölgesel örgütün yakın gelecekte su temelli sorunların çözümünde daha somut ve zorlayıcı adımlar atmaya başlamasının Özbek ülkesine yarar sağlayacağı ortadadır.

Her iki bölgesel örgütün resmi belgelerinin konumuz açısından incelenmesinden hareketle öncelikli olarak vardığımız sonuç her ikisinin de çevresel konularda açıkça üye ülkeler arasında işbirliği ve çözüm odaklı mekanizmaların oluşturulmasını önermekle birlikte zorlayıcı ya da yapısal bir dönüşüme yönelik bir adım atmayışlarıdır. Gerek TDT gerek ise ŞİÖ günümüzde halen hükümetlerarası bir niteliği haiz olduklarından sorunların çözümünde doğrudan müdahaleci bir tavrın üye ülkelerin egemenlik haklarının ihlali olarak algılanabileceğine dönük hassasiyet göz ardı edilmemelidir. Öte yandan, küresel ısınmanın bilimsel bir gerçeklik olarak karşımızda durduğu bir zamanda, her iki bölgesel örgütün de resmi yaklaşımlarında işaret ettiği üzere, su gibi hayati bir konunun çözüme kavuşturulamaması sadece Özbekistan için değil tüm bölge ülkeleri için ciddi bir tehdit unsuru oluşturmaktadır. Dolayısıyla doğrudan olmasa bile dolaylı yollardan ve bünyelerinde sorunun çözümüne dönük toplantılar düzenleyerek ve üye ülkeleri bu konuda çözüme teşvike kararlı biçimde devam ederek TDT'nin ve ŞİÖ'nün bölgedeki etki ve saygınlığını artırma potansiyelini koruduğunu düşünmekteyiz.

Özbekistan'ın Avrasya coğrafyasında önemli bir yer edinmeyi amaçlayan iki bölgesel örgüt konumundaki TDT'ye ve ŞİÖ'ye tam üye olmasının hem kendisi hem de bölge için şans olabileceği, bu yolla her iki örgütün rekabet yerine tamamlayıcı bir iş birliği temelinde hareket etmesine aracılık edebileceğine dikkati çekmek isteriz. Her iki bölgesel örgütün çevre temelli yaklaşımlarını yansıtan resmi belgelerdeki ifadelerde zaman zaman benzerliklerin görülmesinin bu anlamda tesadüf olmaktan uzak olduğu ortadadır. Aral Gölü'nün çölleşen yerlerinin yeniden yeşillendirilmesi ve tarımsal üretimin daha çevre dostu, az su ihtiyacıyla çok verim sağlanabilecek alternatif teknolojilere ağırlık verilmesi ve bu noktada her iki bölgesel örgütten bu konuda mali ve resmi destek sağlanarak BM'nin ortaklaşa biçimde dikkatinin çekilmesi Özbekistan için yakın gelecekte tahayyül edilemeyecek kadar büyük fırsatlar doğurabilecek ve "Orta Asya'nın parlayan yıldızı" olmasını sağlayabilecektir.

Yazar Katkı Oranı (Authorship Contributions): Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Abdülkerimov, B. (2023, 15 Eylül). Orta Asya'nın en büyük çevre felaketi: Aral Gölü'nün kurumması. *Anadolu Ajansı*. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/yasam/orta-asyanın-en-buyuk-cevre-felaketi-aral-golunun-kurumasi/2992556>.
- Agayeva, A. (2017). Orta Asya'da su sorunu: Havzalar ve barajlar. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 3, 35-62.
- Archer, A. (2001). *International organizations*, (3rd. edition), London and New York: Taylor & Francis.
- Arıdemir, H. (2023, 6 Kasım). *Orta Asya Su Sorununda Tartışmalı Akarsu: Amu Derya*. Erişim adresi: Türkiye Ekonomik, Siyasal ve Stratejik Araştırmalar Merkezi (TESAM) Strateji, <https://tesamstrateji.com/yazi.php?link=orta-asya-su-sorununda-tartismali-akarsu-amu-derya>.
- Ateş, D. (2023). *Uluslararası örgütler, devletlerin örgütlenme mantığı*. Bursa: Dora Yayınları.
- Başaran, D. (2022, 16 Eylül). *Çok Kutuplu dünyada bölgeselden küresele işbirliği arayışlarının simgesi: ŞİÖ Semerkant zirvesi*. Erişim adresi: Ankara Kriz ve Siyaset Araştırmaları Merkezi (ANKASAM) sitesi, <https://www.ankasam.org/cok-kutuplu-dunyada-bolgeselden-kuresele-isbirligi-arayislarinin-simgesi-sio-semerkant-zirvesi/>.
- Burchill, S. (2013). Liberalizm. S. Burchill, et al. (Ed.). *Uluslararası İlişkiler Teorileri* (A. Aslan ve M.A. Ağcan, Çev.), içinde (ss.81-117). İstanbul: Küre Yayınları (Orijinal eserin yayın tarihi 2009).

- Delegation of European Union to Uzbekistan (2022, 12 Aralık). *European Union Completed Planting of 27 Thousand Trees in Aral Sea Basin*. Erişim adresi: https://www.eeas.europa.eu/delegations/uzbekistan/european-union-completed-planting-27-thousand-trees-aral-sea-basin_en?s=233.
- Djanibekov, N., Assche, V.K. ve Valentinov, V. (2016). Water governance in Central Asia: A Luhmannian perspective. *Society and Natural Resources*, 29(7), 822-835.
- Embassy of the Republic of Uzbekistan in the Republic of Türkiye (2023, Mart). *Turkic Brotherhood-An Example of Mutual Assistance and Solidarity*, Erişim adresi: <https://www.uzembassy.org.tr/news/3835?language=en>.
- EU and Central Asia: Strategy for a New Partnership Program Report No. 10113/07 (2007, 31 Mayıs), ss. 1-20. Erişim adresi: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10113-2007-INIT/en/pdf>.
- Gadaev, A. ve Yasakov, Z. (2012). An Overview of the Aral Sea Disaster. *Disaster by Design: The Aral Sea and its Lessons for Sustainability*, Edelstein, M.R., Cerny, A. ve Gadaev, A. (Ed.), içinde (ss. 5-15), Bingley, UK: Emerald Group Publishing Limited.
- İyikan, N. (2013). Aral Gölü sorunu ve bölgedeki siyasi gelişmelere etkisi. *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 52-74.
- Keohane, R.O. ve Nye, J.S. (1998). Power and interdependence in the information age. *Foreign Affairs*, 77(5), 81-94.
- Keohane, R.O. ve Nye, J.S. (2000). Globalization: What's new? What's not? And so what?. *Foreign Policy*, Spring, 104-118.
- Ministry of External Affairs of India (2024). *Charter of the Shanghai Cooperation Organization*, Erişim adresi: <https://www.mea.gov.in/Portal/LegalTreatiesDoc/000M3130.pdf>.
- Ministry of External Affairs of India (2022, 16 Eylül). *Semerkand Declaration of the Council Heads of Shanghai Cooperation Organization*. Erişim adresi: <https://www.mea.gov.in/bilateral-documents.htm?dtl/35724/Samarkand+Declaration+of+the+Council+of+Heads+of+State+of+Shanghai+Cooperation+Organization>.
- Mirziyoyev, Ş. (2022, 12 Eylül). Şanghay İşbirliği Örgütü'nün Semerkant Zirvesi: Küreselleşen Dünyada Diyalog ve İş Birliği, *Anadolu Ajansı*, Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/sanghay-isbirligi-orgutu-nun-semerkant-zirvesi-kuresellesen-dunyada-diyalog-ve-is-birligi/2682933>.
- Musabay Baki, P. (2022). Turkic World Vision-2040: A Step Forward for the resilience of Turkic Cooperation. *Perceptions*, Spring-Summer, 27(1), 26-52.
- Persing, W. (2018). "Uzbekistan & Tajikistan: Catalysts for a Regional Water Solution?", Eurasianet, 23 Ocak, Erişim: 11.01.2024, <https://eurasianet.org/perspectives-uzbekistan-tajikistan-catalysts-for-a-regional-water-solution>.
- Polonskaya, G. (2023, 4 Eylül). Özbekistan Yok Olan Aral Gölü Bölgesini Canlandırmak için Girişimlerde Bulunuyor. *Euronews*. Erişim adresi: <https://tr.euronews.com/business/2023/09/04/ozbekistan-yok-olan-aral-denizi-bolgesini-canlandirmak-icin-girisimlerde-bulunuyor>.
- Popoviciu, A.C. (2010). David Mitrany and functionalism, the beginnings of functionalism. *Revista Romana de Geografie Politica*, 1, 162-172.

- Press Release of Secretariat of the Organization of Turkic States (2021, Kasım). *The Leaders of Turkic World Convened the Summit of Organization of Turkic States*. Erişim adresi: <https://turkicstates.org/assets/pdf/haberler/press-release-of-secretariat-of-the-organization-of-turkic-states-2399-102.pdf>.
- Turkic World Vision-2040 (2021). Erişim adresi: Türk Devletleri Teşkilatı sitesi içinde ss.1-17, <https://turkicstates.org/assets/pdf/haberler/turkic-world-vision-2040-2396-97.pdf>.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı (2024). *Şanghay İşbirliği Teşkilatı, Uluslararası Teşkilat Künyesi*, Erişim adresi: <https://www.mfa.gov.tr/sanghay-isbirligi-orgutu.tr.mfa>.
- Organization of Turkic States (2024). *Organization of Turkic States*, Erişim adresi: <https://www.turkicstates.org/en/turk-konseyi-hakkinda#:~:text=The%20founding%20member%20states%E2%80%9494Azerbaijan,Kyrgyz%20Republic%2C%20in%20September%202018>.
- Türk Devletleri Teşkilatı (2024). *İşbirliği Alanları*. Erişim adresi: <https://www.turkicstates.org/tr/isbirligi-alanlari>.
- Ögütçü, Ö.N. (2016, 20 Ekim). *Aral Denizi Havzası ve Güncel Çevre Sorunları*. Erişim adresi: Avrasya İncelemeleri Merkezi sitesi, <https://avim.org.tr/tr/Analiz/ARAL-DENIZI-HAVZASI-GUNCEL-DURUM-VE-CEVRE-SORUNLARI>.
- Uzbekistan Invites SCO Member States to Cooperate in Development of “Innovations for the Aral Sea Region” Program. *KUN.UZ.* (2022, April 8). Erişim adresi: <https://kun.uz/en/news/2022/04/08/uzbekistan-invites-sco-member-states-to-cooperate-in-development-of-innovations-for-the-aral-sea-region-program>.
- Ünver, H. A. (2017). Paris iklim antlaşmasına teorik yaklaşım: Neo-Neo tartışması, Eko-Marksizm ve yeşil kapitalizm. *Uluslararası İlişkiler*, 14(54), 3-19.
- Zwolski, K. (2018). Functionalism and security Without Boundaries, *European Security in Integration Theory: Contested Boundaries*, Palgrave.

Araştırma Makalesi / Research Article

MİRZİYOYEV DÖNEMİNDEKİ DIŞ POLİTİKA DEĞİŞİKLİĞİNİN ÖZBEKİSTAN TURİZMİNİN GELİŞİMİNE ETKİSİ

Kadir Kürşat YILMAZ¹

Öz

Selefi Kerimov'un güvenlik kaygılarını paylaşmakla birlikte Mirziyoyev, Özbekistan dış politikasının tamamen güvenlik sorunlarına odaklanmasını ortadan kaldırmıştır. Ülke nüfusunun hızla artmasına karşılık ekonomik kalkınmanın bu hıza cevap vermekte zorlanması bu değişimin temel sebebi olduğu ileri sürülebilir. Çünkü vatandaş-devlet ilişkilerinin düzelmesi ve en büyük güvenlik tehdidi olan radikal dini/siyasi grupların destek bulmasının önlenmesi ancak ekonomik kalkınma ile mümkün olabilecektir.

Güvenlik odaklı dış politikaların etkisi ile önemli potansiyeli olmasına karşın Özbekistan turizmi arka planda kalmıştır. Gerekli yatırımın yapılması ve dış politika desteği ile turizmin hızlı gelişme şansına sahip olması, Mirziyoyev yönetiminin dış politika-turizm ilişkisini geliştirmesine katkı yapmıştır. Ülke imajının düzeltilmesine yönelik çabaların, vize muafiyetlerinin, komşu ülkelerle sorunların çözüme kavuşturulmasının ve diğer ülkelerle diplomatik ilişkilerin artırılmasının temel sebebi ülke turizminin geliştirilmek istenmesidir. Dolayısıyla bu çalışma, dış politikada yaşanan değişim üzerinden Özbekistan dış politikasının ülke turizminin gelişmesi için araç olarak kullanıldığını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Özbekistan, Kerimov, Mirziyoyev, Dış politika, Turizm

Jel Kodu: F50, F52, F59

THE EFFECT OF FOREIGN POLICY CHANGE DURING MIRZİYOYEV'S PERIOD ON THE DEVELOPMENT OF UZBEKISTAN TOURISM

Abstract

Although sharing his predecessor Karimov's security concerns, Mirziyoyev eliminated the focus of Uzbekistan's foreign policy on security issues. It can be argued that the main reason for this change is that despite the rapid increase in the country's population, the economic development has difficulty in responding to this pace. Because improving citizen-state relations and preventing radical religious/political groups, which are the biggest security threat, from gaining support will only be possible with economic development.

Despite having significant potential due to the influence of security-oriented foreign policies, tourism in Uzbekistan has remained in the background. The fact that tourism has the opportunity to develop rapidly with the necessary investment and foreign policy support has contributed to the Mirziyoyev administration's development of the foreign policy-tourism relationship. The main reason for efforts to improve the country's image, visa exemptions, resolving problems with neighboring countries and increasing diplomatic relations with other countries is the desire to develop the country's tourism. Therefore, this study aims to reveal that Uzbekistan's foreign policy is used as a tool for the development of the country's tourism through the change in foreign policy.

Keywords: Uzbekistan, Karimov, Mirziyoyev, Foreign policy, Tourism

Jel Code: F50, F52, F59

¹ Öğr. Gör. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Söğüt Meslek Yüksekokulu, Hukuk Büro Yönetimi ve Sekreterliği, kadirkursat.yilmaz@bilecik.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3108-3545.

Başvuru Tarihi (Received): 14.02.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 25.04.2024

Giriş

Dış politika, bir ülkenin dış dünya ile siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkileri başta olmak üzere her çeşit ilişkilerinin yönetimi olarak tarif edilebilir. Bu çerçevede, dış ekonomik ilişkiler özellikle Batı dünyasında dış politikanın her zaman en önemli unsurlarından biri olagelmıştır (İskit, t.y.). Batı dünyası dışında gelişmiş olan ülkeler gibi gelişmekte olan ülkeler de dış politika üzerinden ekonomik kalkınma hızlarını artırmak istemektedir.

Kerimov yönetiminin ulus devlet politikaları ve ülkenin egemenlik hakları konusundaki tavizsiz dış politika kararları neticesinde Özbekistan, uzun yıllar kapalı bir ülke görüntüsü içinde olmuştur. Mirziyoyev'in iktidara gelmesi sonrası ise dış politika aktif olarak ekonomik kalkınma aracı olarak kullanılmaya çalışılmıştır. Özbekistan'ın dünyaya entegre olmasına çalışılırken aynı zamanda yabancı yatırımcılar ülkeye davet edilmiştir. Komşu ülkelerle sorunların çözümüne odaklanılmış ve küresel aktörlerle çok yönlü ilişkiler kurulmuştur. Türkiye'ye karşı yıllardır izlenmekte olan mesafeli dış politika terk edilmiş ve Türkiye ile de ilişkiler geliştirilmiştir. Mirziyoyev yönetimi bölgesel ve küresel örgütlere katılım konusunda da büyük bir çaba harcamıştır. Örneğin Türk Devletleri Teşkilatı'na tam üye olarak katılım gerçekleştirilmiş, Avrasya Ekonomik Birliği'ne gözlemci üye olunmuş ve Dünya Ticaret Örgütü'ne katılım konusunda çalışmalar ise devam etmektedir. Yine IMF ve Dünya Bankası ile işbirliği tekrar geliştirilmeye çalışılmaktadır.

Mirziyoyev yönetimi ikili ekonomik ilişkileri geliştirmenin yanı sıra birçok ülkeye vize muafiyeti tanımıştır. Ayrıca üye veya gözlemci olunan bölgesel ve küresel örgütlerin üye ülkeler arasında turizm alanında işbirliği yapmalarına da öncülük etmiştir. Bu gelişmeleri bütün olarak ele aldığımızda Özbekistan dış politikasının ülke turizminin gelişmesinde de bir araç olarak kullandığı ileri sürülebilir. Bu sebeple Özbek turizminin gelişmesine büyük bir bütçe ayrılırken bir yandan da Birleşmiş Milletler, Türk Devletleri Teşkilatı ve İslam İşbirliği Teşkilatı vs. gibi uluslararası-bölgesel örgütlerin Özbekistan'ın tarihi şehirlerini kültür ve turizm başkenti olarak ilan etmelerine yoğun bir çaba harcanmıştır.

Özbekistan dış politikasının genelde ülke ekonomisinin gelişmesine özelde ise ülke turizminin gelişmesine odaklandığı görülmektedir. Çünkü turizm sektörü çoğunlukla yabancı turistlerin ülkeye gelmesi ve burada konaklaması üzerine odaklanmışken dış politika, bir ülkenin uluslararası ilişkilerine ve uluslararası alanda tanınırlığına yaptığı katkı ile ülke turizminin gelişmesini sağlamaya çalışmaktadır. Dış politika aracılığıyla ülkenin tarihi-kültürel mirası, doğal güzellikleri ve turizm olanakları ve turizm potansiyeli tanıtılabilmektedir. En önemlisi dış politika aracılığıyla ülke imajının güçlendirilmesi, ülke turizmini de geliştirmektedir. Özbekistan'a gelen yabancı turistlerin büyük bir kısmının akraba ziyaretleri amacıyla komşu ülkelere gitmesi, Mirziyoyev yönetiminin Türkiye'nin turizm tecrübesinden yararlanmaya, Uluslararası Nakşibendi kongrelerine katılım göstermeye, Çin ve Avrupa ülkeleri ile turizm alanında işbirliğini artırmaya yönelmektedir. Bu çalışmaların ülke turizminin yeni pazarlara ulaşmasına yönelik olduğu görülmektedir. Böylelikle Özbekistan turizminde büyük öneme sahip komşu ülke vatandaşlarına bağlılık da azaltılabilecektir.

2023 yılsonu itibarı ile 36 milyonu aşan nüfusa karşın kişi başına düşen milli gelirin 2468 \$ olduğu düşünüldüğünde Özbek dış politikasının neden ekonomi, özellikle de turizm üzerinde durduğu ortaya çıkmaktadır. Özbekistan turizmi üzerine çeşitli çalışmalar bulunmakla beraber dış politikasındaki değişikliklerin ülke turizmi üzerindeki etkisine değinilmemiştir. Bu çalışma ile bu boşluğun doldurulması hedeflenmektedir.

1. Özbekistan Dış Politikasının Değişmesine Neden Olan Başlıca Dinamikler

Dış politika değişikliğine neden olan dinamiklerin sayısını çoğaltmak mümkün olmakla birlikte çalışmamız açısından yani güvenlik odaklı dış politikadan uzaklaşma sebebi olarak diğerlerine göre daha önemli görülen faktörler üzerinde durulacaktır.

1.1. Güvenlik Problemleri

Komşu ülkelerle yaşanan sınır sorunlarının da etkisiyle sınır güvenliği konusunda yaşanan sıkıntılar, uyuşturucu trafiği özellikle de radikal dini/siyasi grupların faaliyetleri Özbekistan'ın en büyük güvenlik problemleridir. Bu güvenlik problemleri, Kerimov döneminde ülke içinde ve sınır bölgelerinde sert güvenlik önlemlerinin alınmasına neden olmuştur.

Güvenlik problemleri aynı zamanda Özbekistan'ın komşu ülkelerle hatta küresel aktörlerle ilişkilerinde de temel belirleyici aktör haline gelmiştir. Kerimov yönetimi, güvenlik sorunlarına verdikleri desteğe göre komşu ülkeler ve küresel aktörlerle ilişkilere yön vermiştir. Örneğin 11 Eylül sonrası ABD'nin Afganistan operasyonuna destek verilmiş ve bu destek sonucu Özbekistan'ın da güvenlik problemlerinin çözülmesi hedeflenmiştir. Ancak Andican Olayları'nda ABD'nin sert eleştirilerde bulunması ise Kerimov'un güvenlik kaygılarını artırmış ve Özbekistan-ABD ilişkilerinin bozulmasına neden olmuştur. Kerimov iktidarının sonuna kadar güvenlik odaklı bir dış politika izlemeye devam etmiştir. Dolayısıyla dış politika, ekonomik kalkınma aracı olmamıştır. Turizm açısından bakıldığında ise Özbekistan'a gelecek yabancı turistlerin Özbekistan'ın güvenlik kaygılarını artıracığı anlayışı hâkim olmuştur. Özellikle inanç turizmi adı altında yapılacak seyahatlerle radikal grupların faaliyetlerini genişletmesinden endişe duyulmuş ve inanç turizminden uzak durulmuştur. Bu sebeplerle uzun yıllar turizmin gelişmesine mesafeli yaklaşan Kerimov yönetimi, ABD'nin Afganistan operasyonu sonrası güvenlik tehditlerinin azalması ile ancak 2006'dan sonra turizmin gelişmesine yönelik bazı çalışmalara başlamıştır.

Mirziyoyev'in iktidara geldiği dönem, Özbekistan'ın güvenlik kaygılarının en aza indiği zaman dilimidir. ABD'nin Afganistan'da gerçekleştirdiği operasyonlar, her ne kadar Özbekistan'ın güvenlik kaygılarını tam anlamıyla sona erdirmemiş olsa da kendini daha güvende hissetmesine katkı sunmuştur. ABD'nin Kerimov döneminde Afganistan'dan çekilme niyetini açıklamış olması Mirziyoyev'in özellikle Afganistan kaynaklı güvenlik sorunlarını önleme konusunda Afgan muhalif gruplarla ilişki kurmasını hızlandırmıştır. Böylelikle Afganistan merkezi hükümeti ile yakın işbirliğine karşın ABD'nin Afganistan'dan çekilmesi sonrası yaşanması muhtemel değişime hazırlık yapılmıştır. Bu anlamda Mirziyoyev yönetimi Özbekistan'da Taliban'ın da katılımına destek verdiği Afganistan konulu uluslararası konferanslar düzenlemiş ve ABD-Taliban görüşmelerine de katılım gerçekleştirmiştir (Kamilov afg'on masalasida, 2020). ABD'nin Afganistan'dan çekilmesi sonrası Taliban'ın kısa sürede ülkenin büyük bir kısmında tekrar hâkimiyetini kurmuş olması, Mirziyoyev yönetiminin Taliban ile ilişki kurmasındaki haklılığını da göstermiştir. Kerimov yönetiminin Taliban ile kuramadığı diyalogu kuran Mirziyoyev yönetimi böylelikle Afganistan kaynaklı güvenlik kaygılarını en aza indirmeyi başarmıştır. Komşu ülkelerle sorunları çözme konusunda gösterilen çaba diğer komşu ülkelerle olduğu gibi Afganistan'da da başarıya ulaştığı söylenebilir.

Mirziyoyev'in “*Yeni Özbekistan*” sloganıyla yürüttüğü yeni dış politika, Özbekistan'ın güvenlik kaygılarını her ne kadar sona erdirmemiş olsa da güvenlik kaygılarının Özbekistan dış politikası üzerindeki etkisini azaltmıştır. Örneğin Kerimov döneminde diğer komşularıyla olduğu gibi Kırgızistan ile de arada bir anlamda demir perde bulunmasına karşın Mirziyoyev döneminde anklav-eksklav sorunlarının çözümü yönündeki girişimlerin hızlanmasını bu anlamda değerlendirmek mümkündür (Yalçınkaya ve Abidzhanov, 2020: 2662). Böylelikle güvenlik konularının dış politikayı esir almasının önüne geçilmiş ve dış politika ülke ekonomisinin ve turizminin gelişmesine odaklanabilmiştir.

1.2. Ekonomik Problemler

SSCB sonrası tüm Sovyet ülkelerinde olduğu gibi Özbekistan'da da büyük bir ekonomik kriz yaşanmıştır. Ekonomik sorunları çözmeye yeterli sermayenin olmayışı, kalifiyeli eleman eksikliği ve özel sektörün zayıflığı gibi faktörler devlet eliyle ekonomik kalkınmaya odaklanılmasını beraberinde getirmiştir. Bu durum aynı zamanda devletin neden kendi kendine yeter bir ekonomi

modelini tercih ettiğini de ortaya koymaktadır. Ancak devletin ekonomi dışında birçok sorunla uğraşması ve artan güvenlik kaygıları ekonominin ikinci plana itilmesini beraberinde getirmiştir.

Ekonomi dahil her alanda devlet eliyle dönüşümün yapılmaya çalışılması ise devletin ejderhaya dönüşmesini de beraberinde getirmiştir. Bu durum bir anlamda eski Sovyet yönetim sisteminin devamına neden olmuştur. Radikal dini/siyasi grupların saldırılarını artırması ve artan güvenlik kaygıları ise Kerimov'un kurmuş olduğu bu yönetim sistemini meşrulaştırma imkânı vermiştir. Ancak devlet politikalarının, aynı zamanda dış politika önceliklerinin, ulus devlet inşası ve güvenlik sorunlarına odaklanması ekonomik sorunların çözümünü yavaşlatmıştır.

Dış politikanın yıllarca güvenlik odaklı olması ve ekonominin de yeteri kadar geliştirilememesi Özbek vatandaşlarını yurtdışı iş imkânlarını aramaya itmiştir. Bu sebeple Rusya, Türkiye, Güney Kore başta olmak üzere maaşların kısmen Özbekistan'dan daha yüksek olduğu komşu ülkelere Özbek işçi göçü gerçekleşmektedir. Özellikle üç milyondan fazla Özbek vatandaşı Rusya'da çalışmaktadır.

Önemli ekonomik potansiyelin olmasına karşın Özbekistan'da kişi başına milli gelir düşüktür (Ticaret Bakanlığı, 2023: 7). Ekonomik beklentileri karşılamakta zorlanan iktidara karşı muhalif hareketler güçlenmekte ve ulus devlet inşa sürecinde gerekli vatandaş desteğinin sağlanması imkânsız hale gelmektedir. Son yıllarda dış ticaret açığının sürekli artması, kişi başına milli gelirin düşüklüğü, ekonomik kalkınma hızının ve iş imkânlarının yetersizliği aynı zamanda radikal dini/siyasi grupların güçlenme olasılığını da artırmaktadır.

2023 yılı itibariyle kişi başına düşen milli gelirin 2468 \$ olduğu Özbekistan'da mevcut 36,799 milyon (Özbekiston Statistika Agentligi, 2024) olan ülke nüfusunun 2028'de 40 milyona ulaşacağı tahmin edilmektedir (Ticaret Bakanlığı, 2023: 5). Ancak ülke nüfusunun 2023'te bir önceki yıla göre %2,2 oranda arttığı düşünülürse 2028 yılını beklemeden Özbekistan nüfusunun 40 milyona ulaşması mümkündür. Bu durumun farkında olan Mirziyoyev yönetiminin, ekonomik kalkınmayı artırmak suretiyle güvenlik sorunlarını çözmeyi hedeflediği ileri sürülebilir. Özellikle Kerimov yönetiminin üzerinde durmadığı turizm konusunda Özbekistan büyük bir potansiyele sahiptir. Ayrıca Mirziyoyev yönetimi ile beraber yapılan ticari anlaşmalar ve sayısı sürekli artmakta olan yabancı yatırımcılar Özbekistan turizminin gelişmesine büyük katkı yapacaktır.

Mirziyoyev'in aktif dış politika izlemeye başlaması ile ülke ekonomisinde belirgin bir büyüme kaydedilmiştir. Ancak özellikle dış ticaret dengesinde ciddi bozulma göze çarpmaktadır. Dış ticaret dengesinin büyük açık vermesi dışında örneğin 2020'de Özbekistan'ın Çin'e olan borcu toplam dış borcunun %20'sine ulaşması Mirziyoyev döneminde Özbekistan'ın Çin'e ekonomik bağımlılığının giderek artması, dış politikada Kerimov'dan devralınan dengeleme politikasından uzaklaşıldığı eleştirilerine de neden olmaktadır (Özcan, 2023). Diğer taraftan Özbekistan'ın çalışabilecek nüfusunun büyük bir kısmının Rusya'da göçmen işçi olarak çalışması neticesinde Rusya'dan önemli bir döviz miktarının Özbekistan'a girmekte olması üzerinde de durulmalıdır (Rusya'daki Özbekistanlı İşçilerin, 2019). Rusya'dan gelen bu kaynağın Özbekistan ekonomisi üzerinde büyük bir etkiye sahip olması, Özbekistan ekonomisinin Rus ekonomisine bağımlılığını artırmaktadır. Çünkü Özbekistan dış ticaretinde önemli bir role sahip olması dışında Özbekistan'da önemli yatırımlar yapmakta olan Rusya'da yaşanan bir ekonomik kriz aynı zamanda Özbek göçmen işçilerinin Rusya'dan Özbekistan'a gönderdikleri döviz miktarının azalmasına neden olmaktadır. Mirziyoyev yönetiminin bütün bu ekonomik sorunları çözmeden Özbekistan'da kalıcı huzur ve istikrarı sağlaması oldukça zor olacaktır. Dolayısıyla ülke ekonomik potansiyelinin harekete geçirilerek ekonomik kalkınmanın sağlanması büyük önem taşımaktadır.

1.3. Hızlı Nüfus Artışı

Türkistan coğrafyasının en fazla nüfusuna sahip ülkesi olan Özbekistan'ın aynı zamanda nüfus artış hızı da yüksektir. Her yıl önemli miktarda nüfus iş hayatına dâhil olmaktadır. Yine önemli

miktarda bir nüfusun tarım sektöründe çalışıyor olması dolayısıyla mevsimlik işçiler de dâhil edilirse önemli miktarda nüfusun iş ihtiyacı karşılanması gerekmektedir. Ancak Özbekistan imkânlarının bu kadar yüksek miktarda bir nüfusun iş talebine cevap vermesi oldukça zordur. Mevcut iş imkânlarının geliştirilmesi ve yeni iş sahalarına ihtiyaç bulunmaktadır.

Özbekistan dış politikasının değişim göstermesinde nüfusun hızla artmakta olması büyük bir rol oynamaktadır. Dolayısıyla dış politika aracılığıyla yatırım ihtiyacının karşılanması istendiği görülmektedir. Bu noktada büyük bir boşluğun olduğu turizm sektörünün geliştirilmesi ve bu alana yabancı yatırımcıların girmesi büyük önem taşımaktadır.

1.4. Turizm Potansiyeli

Özbekistan, sahip olduğu tarihi, kültürü ve coğrafi konumuyla turizm alanında büyük bir potansiyele sahiptir. UNESCO tarafından 2014'te Dünya Mirası olarak kabul edilen İpekyolu güzergâhında yer alan Özbekistan'da 4 binden fazla tarihi ve kültürel eser bulunmaktadır (Avcı ve Norbaev, 2021: 209). Özbekistan dünya genelinde en fazla tarihi esere sahip olan ilk 10 ülke arasında yer almaktadır (Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı [TİKA], 2012). Ayrıca Türk-İslam Dünyasının önemli âlim, arif ve inanç önderlerinin kabirleri bu ülkededir. Bu sebeple Özbekistan Dünya Turizm Örgütü uzmanlarına göre dünyada turizm sektörünün yüksek oranda gelişeceği ilk beş ülke arasında yer almaktadır (Özbekistan'a gelen turist, 2017).

Özbekistan mimarisinde ve halk kültüründe İslam dininin derin izleri bulunmaktadır. Özbekistan'ın aynı zamanda sufizme merkezlik etmesi ve önemli tasavvuf önderlerinin yaşadığı topraklarda yer alması Türk-İslam Dünyası için önemli dini merkez olmasına katkı sunmaktadır (Avcı ve Norbaev, 2021: 209-210). Bu durum Özbekistan'ın özellikle inanç turizminin gelişmesi açısından da önemlidir. Kültürel bir turizm çeşidi olarak inanç turizmi, dinî değerlerin bulunduğu yerlere yönelik yapılan seyahatlerdir (Tuna, Aydın ve Djumanazarovna, 2023: 36). Açıklanan verilere göre Özbekistan'a inanç turizmi için gelenlerin sayısı 2023 yılında sadece 1,415 milyondur. Benzer durum Türkiye'den gelen turist sayısında da karşımıza çıkmaktadır. Türkiye'den 100 bini aşan turist sayısının da sadece 45,6 bini inanç turizmi için gelmiştir (Turisticheskaya ploshchadka, 2023). Bu sebeple inanç turizmi üzerine odaklanırken, büyük bir potansiyeli olan Özbekistan turizmini sadece inanç turizmine indirgememek gerekmektedir. 2023 yılında yabancı turist sayısının 7 milyona yaklaştığı düşünüldüğünde bu rakamın sadece 1,415 milyonu inanç turizmi için gelmiş olması bu açıklamamızın haklılığını ortaya koymaktadır.

Tarihi değere sahip birçok kale, kervansaray, medrese, camilere sahip olan Özbekistan, aynı zamanda birçok hükümdar, ilim ve irfan ehli yetişmiş ve bu kişilerin mezarlarına ev sahipliği yapmaktadır. Özbekistan'da; hadis-i serif âlimlerinin en büyüklerinden İmam Buhari, İmam Tirmizi, Türklerin bin yıllık itikat imamı Ebu Mansur Maturidi, Necmettin-i Kübra, Hâcegân silsilesinden Yedi Pirlar (Pir Abdülhalik Gücdıvani, Pir Arif-i Rivegeri, Pir Mahmud Fağnevi, Pir Ali Ramitani, Pir Muhammed Baba Semmasi, Pir Seyyid Emir Külal, Pir Şah-ı Nakşibendi), Kadızade-i Rumi, Ali Şir Nevai, Emir Timur, Uluğ Beg, İbni Sina, Biruni gibi Türk-İslam âleminde iyi tanınan büyük değerlerin kabirleri bulunmaktadır (Avcı ve Norbaev, 2021: 212).

Mirziyoyev yönetimi Özbekistan'ın bu turizm potansiyelinden yararlanmak için dış politikanın kullanılması dâhil olmak üzere turizmin gelişmesi için birçok önemli çalışma başlatmıştır. Vize muafiyeti politikaları, başta komşu ülkeler olmak üzere küresel aktörlerle dengeli ilişkilerin kurulması, Türkiye ile yakınlaşma politikası vs. önemli dış politika çalışmalarıdır. Ancak en önemli çalışmalar elbette turizmin gelişmesini engelleyen altyapı sorununun çözümüne yöneliktir. Bu bağlamda 2017-2021 Kalkınma Stratejisi ve özellikle 2022-2026 kalkınma stratejisinde; turizm ve kültürel miras altyapısının geliştirilmesi, 8.000'den fazla kültürel miras alanının etkin kullanımı için bir devlet programının benimsenmesi ve Semerkant'ın bir "turizm merkezine" dönüştürülerek; turizm hacminin en az 10 katına çıkarılması hedeflenmektedir (Tuna, Aydın ve Djumanazarovna, 2023: 41). Bu politikaların neticesinde Semerkant'ın dışında Taşkent, Buhara ve diğer şehirlerde

Türk inşaat şirketlerinin de yer aldığı yeni oteller inşa edilmiştir. Özellikle Buhara ve Semerkant şehirlerinde yabancı sermaye ortaklığında birçok birinci sınıf otel yapılmıştır (Avcı ve Norbaev, 2021: 211).

Özbekistan'ın dışa açılmaya başlaması ve turizm yatırımları yabancı turist sayısını artırmakla kalmamış son yıllarda birçok turizm kuruluşunun Özbekistan'ı seyahat edilmesi gereken ülkeler listesine almasına da katkı yapmıştır. Örneğin İngiltere merkezli turizm kuruluşu olan Titan Travel'in, 18 Kasım 2019 tarihli turizm raporunda turistler açısından reytingi yüksek, en çekici ülkeler sıralamasında Özbekistan, ilk 20 ülke arasına girmiştir (Mayling, 2019). Forbes dergisi, Özbekistan'ı 2022 yılında seyahat edilecek en iyi 50 ülke listesine de dâhil etmesinin dışında 2024 yılının en iyi turistik yerler listesine eklemiştir (Forbes dergisi, Özbekistan'ı, 2024). Travel Lemming gibi seyahat kurumları tarafından yapılan araştırmalarda da Özbekistan yükselen destinasyonlar içinde öne çıkmaktadır (Tuna, Aydın ve Djumanazarovna, 2023: 15). Avustralya merkezli seyahat kitapları yayıncısı Lonely Planet'in hazırladığı "Best in Travel 2024" listesinde Özbekistan'a yer verilmiştir (2024'ün en iyi, 2023). CNN Travel'in hazırladığı 2024 yılında seyahate çıkmak isteyenler için en iyi rotalar listesinde Özbekistan'a yer verilmiş (2024 yılında görülmesi, 2024) ve Türkiye'den de Özbekistan'ı ziyaret etmek isteyen büyük bir potansiyelin olduğunu ortaya koyan çalışmalar yapılmıştır (Avcı ve Norbaev, 2021: 222). Vize muafiyeti sonrası Türkiye'den Özbekistan'a turist akışının hızlanması da Özbekistan dış politikasındaki değişimin başarısını ortaya koymaktadır.

Dış politikanın turizmin gelişmesi için kullanılması ve turizme yapılan yatırımlar sonucu Özbekistan'ın turizm gelirleri 2023 yılında 2,2 milyar \$'a ulaşmıştır (Özbekistan'ı Geçen Sene, 2024). Özbekistan turizm sektörünün 2012 yılında 124 milyon \$, 2013 yılında 146,4 milyon \$ ve 2014 yılında ise 162 milyon \$ gelir elde ettiği göz önüne alındığında 2023'te ulaşılan bu rakamın ne kadar önemli olduğu ortaya çıkmaktadır (Konya Ticaret Odası, 2017: 9). Yabancı turist rakamlarına bakıldığında ise 6 milyon 748 bin ile 2019'da zirve görülmüştür. Birçok turizm ülkesinde olduğu gibi pandemi öncesi yabancı turist sayılarına Özbekistan da ancak 2023 sonunda ulaşabilmiştir. (Abdülkerimov, 2023). Özbekistan'a gelen yabancı turistlerin %85,7'si akraba ziyareti amacıyla gelmektedir (Tuna, Aydın ve Djumanazarovna, 2023: 18). Yabancı turistlerin önemli bir kısmının komşu ülkelerden akraba ziyaretleri için gelmesi, Özbekistan turizmi için önemli bir handikaptır.

2. "Yeni Özbekistan" Kavramının Özbekistan'ın Ülke İmajına Etkisi

Ülke imajı bir ülkenin yabancı turist çekmesi açısından da önemlidir. Bu anlamda "Yeni Özbekistan" söyleminin ülkenin olumlu imajını oluşturması adına geliştirildiği ileri sürülebilir. Ülke imajı, ülkeye gelen insanların kişisel deneyimi, o ülkeyle ilgili gazete ve dergilerde yayımlanan haberler, tanıtım kampanyaları vs. sonucunda oluşan bir kavramdır. İmaj oluşumunda bilgi edinme düzeyi, sahip olunan yargılar, olanak ve hizmetler imajın en önemli üç ögesidir. Ülke imajı, başkalarının bizimle ilgili düşüncelerini yansıtmakta ve ülke imajının düzeltilmesi için yeni bir siyasete, yenilikçi yaklaşımlara, yeni yatırımlara sahip olmak gerekmektedir. İyi bir ülke imajı oluşturmak için düzenli, kararlı çabalar, büyük bir emek ve zaman gerekmektedir (Bozkurt, 2010).

Kerimov yönetiminin her şeyi devlet eliyle yapmak zorunda olmasının da etkisi ile Özbek halkının bilincinde devlet, her şeyi gören ve duyan dev bir ejderhayı andırmıştır (Yaldız, 2018: 284). Yine Kerimov yönetiminin güvenlik sorunlarını çözme adına güçlü bir ordu kurması, komşu ülke sınırları içinde radikal gruplara operasyonlar düzenlemesi, sınır bölgelerine döşenen mayınların bilgisinin komşu ülkelerle paylaşmaması vs. gibi gelişmeler komşu ülkelerde Özbekistan'ın ülke imajını olumsuz etkilemiştir. Kerimov'un dış politikada radikal politika değişikliklerine gitmesi, ülke egemenliği konusunda yürüttüğü hassas politikaların yanı sıra insan hakları ihlalleri konusu, öğrenci-öğretmenlerin pamuk tarlalarında zorla çalıştırılmaya zorlanması, muhalefet ile ilişkilerde

yaşanan sorunlar vs. Özbekistan'ın ülke imajını uluslararası anlamda da bozulmasına neden olmuştur.

Dünyanın farklı ülkelerinden turist çekmek isteyen Mirziyoyev yönetimi ise ülke içinde gerçekleştirdiği reform çalışmalarının yanı sıra dış politika hedefi olarak da ülke imajını geliştirmeye çalışmaktadır. Kerimov döneminde hem ülke içinde hem de ülke dışında Özbekistan'ın ülke imajının oluşturulamaması hatta olumsuz bir ülke imajına sahip olunması sebebi ile Mirziyoyev yönetiminin ilk dış politika hedefi ülke imajının geliştirilmesi olmuştur (Yalçınkaya, 2020: 2662). “*Yeni Özbekistan*” söyleminin geliştirilmesi ülke imajı oluşturulmasında kilit öneme sahip olmuştur.

“*Yeni Özbekistan*” kavramının ne anlama geldiği konusunda örneğin Erol “*Yeni Özbekistan*, Cumhurbaşkanı Mirziyoyev ile birlikte ülkede kendisini iktisadi, siyasi, demokrasi, insan hakları, hukuk, dış politika ve sosyal alanlarda gösteren “değişim” ve “dönüşüm” sürecinin adıdır” demektedir. Erol ayrıca Mirziyoyev'in “insanlar hükümet organlarına değil, hükümet organları halka hizmet etmelidir” ifadesi üzerinden, *Yeni Özbekistan*'ın insan odaklı siyasetinin eksenini ortaya koyduğunu ileri sürmektedir (Erol, 2019). Mirziyoyev ise 2021'deki bir röportajında 11-12. yüzyılda ve Timur döneminde yaşanan birinci ve ikinci Rönesans dönemleri sonrası üçüncü Rönesans döneminin *Yeni Özbekistan* ile başladığını ifade etmiştir. Ayrıca *Yeni Özbekistan* söyleminin halkın asırlık özlemlerini ve ulusal çıkarlarını karşılamak, demokrasi, insan hakları ve özgürlükler alanında genel kabul görmüş normlara sıkı sıkıya bağlı olma, uluslararası toplumla dostluk ve işbirliği ilkelerine dayalı olarak gelişen bir devleti ifade ettiğini vurgulamıştır (Bağımsız Devletler Topluluğu [BDT], 2021). 2017-2021 Kalkınma Stratejisi'nin de *Yeni Özbekistan* söyleminin hayata geçirilmesi için gerekli altyapıyı inşa etmek amacıyla geliştirildiği ileri sürülebilir. Bu kalkınma stratejisi ile hukukun üstünlüğü, rüşvetle mücadele, insan haklarına uygunluk, ekonominin serbestleştirilmesi, özel sektöre önem verilmesi ve ihracatçıların desteklenmesi gibi radikal değişimler başlatılmış ve Özbekistan'ın ülke imajının düzeltilmesi ve dünyaya açılması vs. gibi konulara öncelik verilmiştir. Dış politikada ise komşu ülkelere öncelik verilmişse de bunun da ötesine geçilerek yeni pazarlara açılmanın yolları aranmıştır. Ayrıca ülke turizminin gelişmesi için de dış politikadan etkin şekilde yararlanılmaktadır. Böylelikle Özbekistan turizminde önemli bir yer tutan komşu ülkeler dışında farklı ülkelere de yabancı turistlerin çekilmesi hedeflenmektedir. Bu bağlamda Türkiye'nin turizm tecrübesinden yararlanılmakta, Uluslararası Nakşibendi Festivalleri'ne katılım gösterilmekte ve ev sahipliği yapılmakta (Prazdnik Nakshbandiya proydet, 2018), Çin ve Avrupa ülkeleri ile turizm alanında işbirliği artırılmaya çalışılmaktadır. Bu çalışmaların, Özbekistan turizminin de yeni pazarlar bulmasına yönelik olduğu görülmektedir.

Mirziyoyev, *Yeni Özbekistan* söylemi ile eski politikaları büyük oranda terk etmiş ve reform çalışmalarına başlamıştır. Kuruluş döneminde gerekli olan ancak günün şartlarını karşılamakta yetersiz kalan ekonomik ve siyasi birçok düzenleme ortadan kaldırılmıştır. *Yeni Özbekistan* söylemi, devlet başkanı ve milletvekili seçimlerine uluslararası seçim gözlemcilerinin katılmasına izin verilmesini de beraberinde getirmiştir. Örneğin 2019 yılındaki genel seçimleri Türk Konseyi (TDT) Uluslararası Seçim Gözlem Misyonu ve AGİT ilk defa tam teşekküllü gözlem heyetleri ile takip etmiştir.

Mirziyoyev yönetiminin geliştirdiği *Yeni Özbekistan* söylemi ve bu söylemi desteklemek adına yapılan reform çalışmaları, Özbekistan'a yöneltilen eleştirileri ortadan kaldırmış ve Özbekistan'ın ülke içinde olduğu gibi komşu ülkelerde ve uluslararası arenadaki ülke imajına olumlu katkı yapmıştır. Özbekistan hakkında yapılan haber sayısının artması, komşu ülkelerin Özbekistan ile ilişkileri geliştirme konusunda olumlu yaklaşıma sahip olmaları, yurtdışından birçok devlet başkanı ve başbakan statüsünde üst düzey ziyaretlerin artması, önemli uluslararası festival ve konferanslara ev sahipliği yapılması, ortak film projelerinin geliştirilmesi, ülke tanıtımına katkı

vermesi adına Özbekistan’da çekilecek yabancı film projelerine verilen destekler ve Afganistan sorununun çözümüne verilen destek vs., *Yeni Özbekistan* söylemi ile beraber ele alındığında Özbekistan ülke imajının geldiği noktayı göstermesi açısından önemlidir. Son olarak on yıl içinde Özbekistan tarafından çekilmesi planlanan 50 filmlik özel proje de ülke imajına büyük katkı yapacaktır. (Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı [TÜRKSOY], 2023).

Özbekistan’ın ülke imajının düzelmeye başlaması en fazla etkisini ekonomide özellikle de turizm alanında göstermiştir. Büyük turizm yatırımlarının da etkisiyle Özbekistan’a gelen yabancı turist sayısında önemli artışlar yaşanmaktadır. Elbette büyük bir turizm potansiyelinin mevcut olmasının da etkisi ile böyle bir sonuç şaşırtıcı değildir.

3. Özbekistan’ın Dış Politika-Turizm İlişkisi

Kerimov yönetimi her ne kadar güvenlik odaklı dış politika izlemiş olsa da bağımsızlıktan itibaren ülke turizminin gelişmesine destek vermeye çalışmıştır. Ancak 1999 yılında Kerimov’a suikast düzenlenmesi ve aynı yıl radikal dini/siyasi grupların saldırılarında yaşanan artış turizme verilen desteğe darbe vurmuştur (Erol, 2004: 97-99). Güvenlik tehditlerinin azalması sonrası ancak 2006 yılından itibaren tekrar turizmin geliştirilmesi amacıyla yeni otellerin inşa edilmesine hız verilmiştir. Sadece 2004-2008 arasında 17 adet büyük otel ve birçok küçük otel inşa edilmiştir. Ayrıca turizm yatırım bankası olan Uzsayohatinvestbank kurulmuştur. Bu çalışmalar neticesinde 2010 yılında Özbekistan’ı toplam 1,3 milyon yabancı turist ziyaret etmiştir. Ancak Kerimov yönetiminin temel önceliğinin güvenliğin sağlanmasına odaklanmaya devam etmesi ve yabancı ülke vatandaşlarına uygulanan vize şartları turizm sektörünün büyümesini engellemiştir.

Mirziyoyev’in iktidara gelmesi sonrası turizm sektörünü teşvik etmek ve yabancı turistleri çekmek için dış politika etkin olarak kullanılmaya başlanmıştır. Mirziyoyev yönetiminin dış politikayı etkin kullanması elbette sadece turizmi geliştirmeye değil genel anlamda Özbekistan’ın ekonomik kalkınmasını sağlamaya yöneliktir. Ülke ekonomisinin gelişmesi için yabancı yatırımcıya duyulan ihtiyaç dış politikanın etkin kullanılmasını zorlayan bir faktördür. Nükleer, rüzgâr ve güneş enerjisi üretiminden, tarım sektörünün geliştirilmesine ve otomotiv sanayisine kadar yabancı sermayeye ihtiyaç duyulmaktadır. Mirziyoyev yönetiminin ekonomik sorunları aşmadan ve artan nüfusa gerekli iş imkânları yaratmadan Özbekistan’da huzur ve istikrar sağlanması da uzun vadede mümkün değildir.

Turizm alanında mevcut potansiyelin kullanılması için ihtiyaç duyulan yabancı sermayeyi çekebilecek ve yabancı turistlerin Özbekistan’ı tercih etmesini destekleyecek ortamın yaratıldığına dair inancın oluşturulması büyük önem taşımaktadır. Bu noktada *Yeni Özbekistan* söylemi ile Mirziyoyev yönetimi ülke içinde ekonomik, siyasi ve toplumsal birçok reforma gitmiş ve ülke dış politikasını da bu doğrultuda yeniden inşa etmiştir (Erol, 2019). Özbekistan’da hayata geçirilmekte olan projeler için büyük miktarlarda yabancı yatırımının yapılmasının yanı sıra Özbekistan, 2022 yılında “2022-2026 Yeni Özbekistan Kalkınma Stratejisi” ile yeni bir kalkınma stratejisini duyurmuştur. Söz konusu ikinci 5 yıllık plan kapsamında, ülkeye 70 milyar yabancı yatırım olmak üzere, toplam 120 milyar \$ tutarında yatırım çekilmesi planlanmaktadır (“Taşkent Ticaret Müşavirliği”, 2023: 3-4).

Yabancı turistlerin bir ülkeye girişini artırmak için turizm potansiyeli tek başına yeterli değildir. Turizm altyapısı ve turistik tesislerin geliştirilmesine, ülke imajından tanıtımına ve dış politikaya kadar birçok faktör bu konuda etkili olmaktadır. Özellikle dış politika bu anlamda ülke turizminin gelişmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu doğrultuda Mirziyoyev yönetimi, Özbekistan dış politikasında büyük bir değişim başlatmış ve temel önceliği komşu ilişkilerle sorun çözülmesine ve ikili ilişkilerin geliştirilmesine vermiştir. Yani güvenlik kaygısıyla bölgesel işbirliğini önleme politikaları yerine komşularıyla işbirliği halinde güvenlik ve refah tesisini sağlama yoluna gitmiştir (Yalçınkaya, 2006: 77). Sonrasında ise Türkiye, Rusya, Çin, ABD ve Avrupa ülkeleri ile birtakım işbirliği anlaşmaları imzalanmış ve dostane ilişkiler kurulmuştur. Kurulan işbirliklerinin vize

muafiyetleri, Özbek Hava Yolları'nın yeni rotalara uçmaya başlaması ve yeni hava yolu şirketlerine faaliyet izinlerinin verilmesi, kapalı gümrük kapılarının açılması ve yeni gümrük kapılarının ilave edilmesi vs. yabancı turistlerin Özbekistan'ı daha rahat seyahat etmesine katkı sunmuştur.

Özbekistan, turizm için önemli olan ulaşım konusunda da büyük yatırımlar yapmaktadır. Ülke içinde özellikle hızlı tren sistemi ile tarihi şehirlerin birbirine bağlanması ve sefer sayılarının artırılması, kara yollarının geliştirilmesine yönelik çalışmalar ve uluslararası taşımacılığın geliştirilmesine yönelik çok yönlü politikaların yürütülmesi özellikle hava yolu konusundaki gelişmeler dikkat çekicidir. Örneğin Özbekistan Hava Yolları uçak filosunu her geçen gün genişletmekte ve yeni rotalara uçuşlar başlatmaktadır. Ayrıca yeni özel Özbek havayolu şirketlerinin kurulması desteklenmekte ve yabancı ülke havayolu şirketlerinin de faaliyetlerine izin verilerek Özbekistan'a direk uçuş sayısı artırılmaktadır. Türk Hava Yolları da Özbekistan'dan Türkiye'ye sefer sayısını artırmanın dışında Özbekistan içinde yeni rotalara uçuşlar gerçekleştirmeye başlamıştır (Özbekistan Hava Yolları, 2018). Ayrıca Atlasglobal firması da Buhara ve Semerkant şehirlerine charter seferlere başlamıştır. Rus hava yolu şirketleri içinde benzer durum söz konusudur. Ulaşım konusundaki çalışmalara havaalanlarının da eklenmesi gerekmektedir. Başta Semerkant Havaalanı olmak üzere ülke içindeki havaalanlarına büyük yatırımlar yapılmakta ve beklenen turist akışına havaalanları hazırlanmaktadır. Bu gelişmeler Özbekistan'ı dış dünyaya bağlarken aynı zamanda daha fazla yabancı turistini Özbekistan'a gelmesini de kolaylaştırmaktadır.

Mirziyoyev yönetiminin dış politikadaki en büyük değişikliklerinden bir diğeri ise ülke turizminin de gelişmesini destekleyen vize muafiyetleri politikasıdır. Semerkant'ta Ekim 2023'de gerçekleşen BM Dünya Turizm Örgütü'nün (BMDTÖ) 25. Genel Kurul Toplantısı'nın açılış konuşmasını yapan Mirziyoyev, yaklaşık 100 ülkeye Özbekistan'a vizesiz seyahat etmesine izin verilmeye başladığını ve 50'den fazla ülkeye de basitleştirilmiş vize uygulamasına geçildiğini ifade etmiştir. Mirziyoyev ayrıca 2030 yılına kadar yabancı turist sayısını 30 milyona çıkarmak istiyoruz demiştir (Özbekistan'dan 2030 için, 2023). BMDTÖ 25. Genel Kurul Toplantısı'nın Semerkant'ta 260 hektarlık alanda yeni inşa edilen "İpek Yolu Semerkant" turizm bölgesinde gerçekleşmiş olması da Özbekistan'ın turizme verdiği önemi ortaya koymaktadır (Semerkant İlk Kez, 2023). Vize muafiyeti uygulamasının genişletilmesi ve kolaylaştırılmış vize alım sürecine geçiş, Özbekistan'a yabancı turistlerin ilgisini artırmış ve Özbekistan turizmini canlandırmıştır. Kerimov döneminde radikal gruplarla ilişkileri olabileceği endişesi ile komşu ülke vatandaşlarının Özbekistan'da yaşayan akrabalarını ziyaret etmelerinin bile engellendiği düşünüldüğünde Mirziyoyev yönetiminin vize muafiyet politikasının değeri daha iyi anlaşılmalıdır.

Mirziyoyev yönetiminin dış politikadan etkin şekilde yararlanmaya başlamasıyla Özbekistan'ın dış ülkelerdeki temsilcilik sayısında da önemli artışlar yaşanmaktadır. İlk olarak istihbarat elemanlarının yabancı ülkelerdeki ülke temsilciliklerini baskı altına almasının engellenmesi ile diplomatların daha rahat çalışması sağlanmıştır. Mevcut ve yeni açılan ülke temsilciliklerinin düzenlediği etkinlikler ve çalışmalar ise hem ülke imajının hem de turizminin gelişmesine katkı yapmaktadır.

Mirziyoyev yönetimi aynı zamanda Özbekistan'da Rusya'nın ardından toplamda en çok şirket kuran ikinci ülke konumunu 2023 yılında Çin'e kaptıran Türkiye'nin turizm tecrübesinden yararlanmak ve ülke turizminin gelişmesi adına Türkiye ile işbirliği yapmak istemektedir (Türkiye, 2023'te Özbekistan'da, 2023). Türkiye ve Özbekistan tarafından yapılan açıklamalara bakıldığında da iki ülkenin bu konuda işbirliği yapmaya hazır oldukları görülmektedir (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2017). Bu görüşü destekler nitelikte Özbekistan Başbakan Yardımcısı Cemşid Kuçkarov Ekim 2017'de gerçekleştirilen Türkiye-Özbekistan İş Forumu'nda yaptığı açıklamada ise "2019 sonunda iki ülke arasında haftada en az 100 seferin gerçekleştirileceğine inanıyoruz.

Çünkü Türkiye'den yıllık 500 bin turist gelmesini öngörüyoruz" ifadelerini kullanmıştır (Güneş, 2017). Özbekistan'ın Ankara Büyükelçiliği Ekonomi ve Ticaret Müsteşarı Ulugbek Azamov ise daha gerçekçi bir söylemle: *Türkiye'ye sağlanan vize muafiyeti ile Özbekistan'a giden Türk turist sayısını yıllık 100 bine çıkarmayı hedefliyoruz* ifadelerini kullanmıştır (Özbekistan Türkiye'den 100, 2018). Özbekistan Turizmi Geliştirme Devlet Komitesi ise kamu-özel ortaklığında inşa edilerek işletilmesi planlanan otel inşaatlarında Türkiye'deki otellerin deneyimlerinden istifade edileceği ve söz konusu otellerin inşa edilmesinde Türkiye'deki 8-50 odalı otellerin örnek alınacağını vurgulamıştır (Özbekistan, turizmde Türkiye'yi, 2018). Türk inşaat firmalarının Özbekistan'da önemli turizm yatırımları yapması dışında Türkiye'den beklenen turist sayısının 500 bin olmasa da 100 bin hedefine ulaşıldığı görülmektedir. Ancak gerekli şartların oluşturulması ile 500 bin rakamına da ulaşılması mümkündür.

Mirziyoyev yönetiminin hem Türk Devletleri Teşkilatı'na katılım hem de Türkiye'ye yönelik vize muafiyeti kararı alması ile Türkiye'den gelecek turistlerin önü açılmıştır. Özbekistan'ın 10 Şubat 2019'dan itibaren Türk vatandaşlarına 30 günlük vize muafiyeti uygulaması sonrası özellikle Nakşibendi gruplar için Özbekistan topraklarının Mekke, Medine ve Kudüs'ten sonra en önemli ziyaret noktası olmasının da etkisi ile 2017 yılında Türkiye'den gelen turist sayısı 18 bin iken 2019'da Türkiye'den Özbekistan'a gelen turist sayısı 100 bini geçmiştir (Taldybaeva, 2020). Pandemi dönemindeki düşüş sonrası 2023 yılında 106 bin 516 Türk vatandaşı Özbekistan'ı seyahat etmiştir.

Mirziyoyev yönetimi dış politikada bölgesel ve uluslararası örgütlerle çalışmalara da büyük önem vermektedir. Özbekistan'ın 2019 yılında Türk Devletleri Teşkilatı'na tam üye olması sonrası Hive, 2020 Türk Dünyası Kültür Başkenti ilan edilmiştir (Purtaş, 2021). Ayrıca Türk Devletleri Teşkilatı'nın (TDT) turizm politikaları, 2040 vizyonu ve zirvelerin genel anlamda üye-gözlemci ülkeler arasındaki ekonomi işbirliğini artırma hedefi, Mirziyoyev yönetiminin dış politika amaçları ile uyumaktadır. Bu uyum, Mirziyoyev'in Türk Devletleri Teşkilatı'na katılım kararı almasında etkili olmuştur.

Türk Devletleri Teşkilatı tarihsel gelişimi içinde üye-gözlemci ülkelerin turizm sektörlerinin gelişmesine de katkı yapmıştır. Türk Devletleri Teşkilatı'nın genel olarak turizm hedeflerine bakıldığında; ortak turizm projeleri yoluyla üye-gözlemci ülkelerin turizm merkezine dönüştürülmesi, üye-gözlemci ülkelerin turizm altyapı, üstyapı ve hizmet sektörüne yapılan yatırımların desteklenmesi, eski ve çağdaş kültürel mirasların ortaya çıkarılması ve eko-turizm, mutfak turizmi, macera turizmi, sağlık turizmi, manevi/ kutsal turizm vb. alanlarda çeşitli turizm paketleri, kültürel güzergâhlar ve turlar geliştirme ve bunları tanıtmaya başlıkları öne çıkmaktadır (İletişim Başkanlığı, 2023: 148). Bu hedefleri hayata geçirmek adına turizm sektörünün gelişimi ve Türk devletleri arasındaki turistik faaliyetlerin artırılması amacıyla oluşturulan çalışma grupları dışında Turizmden Sorumlu Bakanlar toplantıları 2014 yılından itibaren yapılmaktadır. Yine 2014 yılında gerçekleştirilen Türk Konseyi Devlet Başkanları dördüncü zirvesi 5 Haziran 2014'de Bodrum'da turizm işbirliği teması ile gerçekleştirilmiştir. Bu zirvede ilk olarak 1996'da gündeme gelen İpek Yolu Ortak Tur fikri, Modern İpek Yolu Ortak Tur Paketi projesi olarak somutlaştırılmıştır (İletişim Başkanlığı, 2023: 149-150).

24 Haziran 2021'de Kokand'da Özbekistan'ın Türk Devletleri Teşkilatı bünyesinde ev sahipliği yaptığı ilk bakanlar toplantısı olan altıncı Türk Devletleri Teşkilatı Turizmden Sorumlu Bakanlar Toplantısı düzenlenmiştir. Bu toplantıda, turizmi teşvik etmek amacıyla "Türk Dünyası Turizm Başkenti" uygulaması başlatılmış ve Kokand "2022 Türk Dünyası Turizm Başkenti" seçilmiştir. Kokand bu unvanı alan ilk Türk dünyası şehri olmuştur (İletişim Başkanlığı, 2023: 160). Türk Devletleri Teşkilatı'nın devlet başkanları sekizinci zirve sonuç bildirgesinde de bu durum takdir edilmiş ve bu girişim kapsamında sürdürülebilir turizm ve ilgili altyapının geliştirilmesi için ortak girişimler ve projelerin uygulanması talimatı verilmiştir (Türk Devletleri Teşkilatı, 2021).

Türk Devletleri Teşkilatı çatısı altında Türk Dünyası Turizm Başkenti, Tabaruk Ziyarat (Türk Devletleri Teşkilatı, 2021) gibi İpek Yolu Turizmi ile ilgili devam eden çalışmalar ve yeni bir web sitesi olan "turkicsilkroad.com'un lansmanı, turizm destinasyonlarının tanıtılması, bölgeye daha fazla turist çekilmesi ve Türk dünyasının tarihî ve kültürel zenginliklerine ilişkin farkındalığın artırılması gibi çalışmalar yapılmaktadır (İletişim Başkanlığı, 2023: 162-163). Dolayısıyla Özbekistan'ın Türk Devletleri Teşkilatı'na tam üye olarak katılması aynı zamanda ülke turizminin gelişmesini de destekleyecektir.

Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü'nün Aralık 2021'de Madrid'de gerçekleşmiş olan 24. Genel Kurul Toplantısı'nda, Semerkant 2023 Dünya Turizm Başkenti seçilmiştir. Bu kapsamda Semerkant Ekim 2023'deki Dünya Turizm Örgütü'nün 25. Genel Kurulu'na ev sahipliği yapmıştır. Yoğun bir katılımın olduğu organizasyon için Semerkant'ta 1 milyar \$'ı bulan turizm yatırımı hayata geçirilmiştir (Özbekistan'dan 2030 için, 2023).

Mirziyoyev'in dış politika hedefleri içinde son dönemde üye olunan bölgesel ve küresel örgütlerin turizm, kültür ve İslam başkenti vs. etkinliklerine Özbekistan şehirlerinin ev sahipliği yapmasının da yer aldığı görülmektedir. Hive'nin 2020 Türk Dünyası Kültür Başkenti olmasıyla başlayan bu çalışmaların 2024 yılında zirveye çıktığı görülmektedir. Özbekistan dış politikasında böyle bir yönelim, yine Özbekistan'ın dışı açılımının gerçekleştirilmesi ve ülke turizminin geliştirilmesi hedeflerine uygundur.

Hive'nin 2020 Türk Dünyası Kültür Başkenti olması sonrasında Buhara, Kahire ile birlikte İslami Eğitim, Bilim ve Kültür Organizasyonu tarafından 2020 İslam Dünyası Kültür Başkenti seçilmiştir (Topçu, 2019). Kokand 2022 Türk Dünyası Turizm Başkenti, Semerkant 2023 Dünya Turizm Başkenti ve Ekim 2023'te Bişkek'te düzenlenen Bağımsız Devletler Topluluğu Devlet Başkanları Zirvesi'nde Semerkant 2024 BDT Kültür Başkenti ilan edilmiştir ("Özbekistan'ın Semerkant şehri", 2024). Bakü'de düzenlenen İslam İşbirliği Teşkilatı 11. Turizm Bakanları Toplantısı'nda Hive 2024 İslam Dünyası Kültür Başkenti olarak seçilmiştir (Toprak, 2022). Ekonomik İşbirliği Teşkilatı 4. Turizm Bakanları Toplantısı'nda Şehrisebz, 2024 EİT Turizm Başkenti ilan edilmiştir ("Özbekistan'daki Şehrisebz şehri", 2022).

Özbekistan dış politikası, ülke turizminin gelişmesi için iyi ilişkilerin kurulduğu ülkelerde Özbekistan Yılı-Günleri kutlamalarına da odaklanmıştır. Örneğin 16 Eylül 2017'de Nazarbayev'in Özbekistan ziyaretinde 2018 yılının Kazakistan'da Özbekistan Yılı, 2019 yılının ise Özbekistan'da Kazakistan Yılı ilan edilmesi kararlaştırılmıştır (Kazakistan'da "2018 Özbekistan", 2018). Ayrıca birçok ülkede Özbekistan Günleri etkinlikleri düzenlenmekte ve bu etkinliklerde Özbekistan'ın her yönüyle tanıtımı yapılmaktadır. Yine Aralık 20023'te alınan karar sonrası 2024 yılından itibaren Özbekistan kültürünü yurt dışında tanıtanlara "Özbek Kültür Elçisi" statüsü verilmeye başlanacaktır (V 2024 godu, 2023).

4. Sonuç

Özbekistan bağımsızlığını kazanması sonrası büyük bir dönüşüm geçirmiştir. Ancak bu dönüşüm sürecinde gerekli sermayenin ve yetişmiş elemanın olmayışı, bu dönüşümün devletin sıkı kontrolünde gerçekleştirilmesine neden olmuştur. Dolayısıyla bu şartların zorlaması sonucu kurucu devlet başkanı Kerimov, ekonomiden ulus devlet inşasına, eğitimden sanayiye ve eğitimden turizme kadar her alanda devleti temel aktör haline getirmiştir. Kerimov yönetimi, devletin egemenlik haklarını ve devlet güvenliğinin sağlanmasını öncelikle ve dış politikayı bu şekilde düzenlemiştir. Dış politikanın ülke ekonomisine ve turizmine katkısı üzerinde durulmamıştır. Dış politikanın güvenliği incelemesi ise Özbekistan'ın ülke imajını olumsuz etkilemiştir. Yine katı vize kuralları ile yabancı turistlerin Özbekistan'a girmeleri mümkün olduğunca kontrol altına alınmak istenmiştir.

Kuruluş dönemi birçok sorunun aşılmış olmasının da etkisi ile Mirziyoyev yönetimi Özbekistan dış politikasında büyük bir değişim gerçekleştirmiştir. Çünkü Özbekistan'ın güvenlik tehditleri azalmış, ulus devlet inşa sürecinde belirli bir ilerleme yaşanmış ve Özbek muhalif gruplar artık eskisi kadar tehdit yaratmamaktadır. En önemlisi Özbekistan'ın artık bir egemenlik sorunu yoktur. Dolayısıyla yeni dış politikanın ülkenin ekonomik, özellikle de yıllarca kullanılmayan turizm potansiyelini ortaya çıkaracak ve hızlı artmakta olan nüfusun beklentilerine cevap verecek bir dış politikaya ihtiyaç vardır. Bu sorunları aşmak için öncelikle Özbekistan'ın dünyaya açılmasına, komşu ve diğer ülkelerin yanı sıra bölgesel-uluslararası örgütlerle yakın işbirliği geliştirecek özellikle yabancı yatırımcıya ve turiste duyulan ihtiyacı karşılayacak bir dış politikaya geçiş yaşanmıştır. Geliştirilen *Yeni Özbekistan* söylemi ile vatandaşlara olduğu kadar yurt dışına, kuruluş döneminin sona erdiği mesajı verilmiştir. Böylelikle Özbekistan'ın ülke imajının geliştirilmesinin yanı sıra yapılan büyük turizm yatırımları ile ülke turizminin de gelişmesi hedeflenmiştir.

Pandemi öncesi yabancı turist rakamlarına ancak 2023 yılında ulaşılmıştır. Bu duruma karşın Özbekistan'ın turizm gelirleri 2023 yılında 2,2 milyar \$'a ulaşmıştır. 2014 yılındaki turizm gelirlerinin 162 milyon \$ olduğu düşünüldüğünde bu rakamın ne kadar büyük olduğu ortadadır. Dolayısıyla Özbekistan'a gelen turist sayısında ve turizm gelirlerinde yaşanan önemli artışlara bakıldığında dış politikadaki değişimin ülke turizminin gelişmesine büyük katkı sağladığı ortadadır. Dolayısıyla turizm sektörünün gelişmesi aynı zamanda ülkeye giren döviz miktarını artırmakta ve dış ticaret dengesindeki açığın kapanmasına katkı sunmaktadır. Ayrıca turizmin gelişme gösterdiği bölgelerde yerel ekonomi de güçlenmekte ve yeni iş imkânları yaratılmaktadır. Olağanüstü bir kriz ortaya çıkmadığı sürece de Özbekistan dış politikasının ekonomik odaklı olmaya dolayısıyla ülke turizminin gelişmeye devam edeceği ileri sürülebilir.

Kaynakça

- 2024 yılında görülmesi gereken yerler açıklandı: Türkiye de listede. (2024). https://www.ntv.com.tr/galeri/n-life/gezi/2024-yilinda-gorulmesi-gereken-yerler-aciklandi-turkiye-de-listede,q9UOGPb7mEGapXMmR_Q87g Erişim Tarihi: 05.02.2024.
- 2024'ün en iyi gezi rotaları (2024 yılında görülmesi gereken yerler). (2023). <https://www.ntv.com.tr/galeri/n-life/gezi/2024un-en-iyi-gezi-rotalari-2024-yilinda-gorulmesi-gereken-yerler,jVGaNS6oZkeWF25Q2vR8Rg/LKj4KdqFdE-8ZJYvJ7cj1Q> Erişim Tarihi: 25.01.2024.
- Abdülkerimov, B. (2023). Özbekistan'a 2023'ün 11 ayında 6 milyon 134 bin yabancı turist geldi. <https://www.aa.com.tr/tr/yasam/ozbekistana-2023un-11-ayinda-6-milyon-134-bin-yabanci-turist-geldi/3085529> Erişim Tarihi: 26.01.2024.
- Avcı, M. ve Norbaev S. (2021). İpek Yolu'nda inanç turizminin geliştirilmesi: Özbekistan örneği. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 208-125. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1848548> Erişim Tarihi: 25.10.2023.
- Bağımsız Devletler Topluluğu [BDT]. (2021). Bol'shoye interv'yu prezidenta SH.Mirziyoeva – «Novyy Uzbekistan stanovitsya stranoy demokraticheskikh peremen, bol'shikh vozmozhnostey i prakticheskoy raboty». https://cis.minsk.by/news/20029/bolshoe_intervju_prezidenta_sh.mirzijoeva_%E2%80%93_93_%C2%ABnovyj_uzbekistan_stanovitsja_stranoj_demokraticheskikh_peremen_bolshih_vozmozhnostej_i_prakticheskoy_raboty%C2%BB Erişim Tarihi: 20.10.2023.
- Bozkurt, R. (2010, 7 Ağustos). Ülke imajı: nasıl yaratılır?. *Dünya*. <https://www.dunya.com/kose-yazisi/ulke-imaji-nasil-yaratilir/7624> Erişim Tarihi: 15.11.2023.
- Erol, M. S. (2004). Orta Asya'da güvenlik sorunları. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 85-112.

- Erol, M. S. (2019). *Yeni Özbekistan: “geçiş süreci”nden “yükseliş süreci”ne değişimin diğer adı*. <https://ankasam.org/yeni-ozbekistan-gecis-surecinden-yukselis-surecine-degisimin-diger-adi/> Erişim Tarihi: 15.10.2023.
- Forbes dergisi, Özbekistan'ı yılın en iyi turistik yerleri listesine aldı. (2024). <https://www.qha.com.tr/turk-dunyasi/forbes-dergisi-ozbekistan-i-yilin-en-iyi-turistik-yerleri-listesine-aldi-483590> Erişim Tarihi: 10.02.2024.
- Güneş, İ. (2017). 'Gelin Özbekistan'ı yeniden inşa edelim'. <https://www.dunya.com/ekonomi/gelin-ozbekistani-yeniden-insa-edelim-haberi-388308> Erişim Tarihi: 05.01.2024.
- İletişim Başkanlığı. (2023). *21. yüzyılın parlayan yıldızı: Türk Devletleri Teşkilatı*. İstanbul: Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı Yayınları. https://www.iletisim.gov.tr/images/uploads/dosyalar/21_YUZYILIN_PARLAYAN_YIL_DIZI_TDT.pdf Erişim Tarihi: 11.01.2024.
- İskit, Temel. (t.y). Dış politika ve dış ekonomik ilişkilerin yönetimi. <https://www.mfa.gov.tr/dis-politika-ve-dis-ekonomik-iliskilerin-yonetimi.tr.mfa> Erişim Tarihi: 05.12.2023.
- Kamilov Afg'on masalasida katta intervyu berdi. (2020). <https://www.gazeta.uz/oz/2020/02/29/komilov/> Erişim Tarihi: 15.12.2023.
- Kazakistan'da “2018 Özbekistan yılı” etkinlikleri. (2018). <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/kazakistan-da-2018-ozbekistan-yili-etkinlikleri/5aabca6f01a30a1bb84423c0> Erişim Tarihi: 25.09.2023.
- Konya Ticaret Odası. (2017). *Özbekistan Cumhuriyeti ülke raporu*. <https://www.kto.org.tr/d/file/ozbekistan-ulke-raporu-2017.pdf> Erişim Tarihi: 11.09.2023.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2017). Bakan Avcı, Özbekistan başbakan yardımcısı Azimov ile görüştü. <https://basin.ktb.gov.tr/TR-174972/bakan-avci-ozbekistan-basbakan-yardimcisi-azimov-ile-gorustu.html> Erişim Tarihi: 15.10.2023.
- Mayling, S. (2019). Uzbekistan, Borneo and Costa Rica are rising stars, says Titan. <https://travelweekly.co.uk/articles/349735/uzbekistan-borneo-and-costa-rica-are-rising-stars-says-titan> Erişim Tarihi: 11.11.2023.
- O'zbekiston Statistika Agentligi. (2024). <https://stat.uz/uz/> Erişim Tarihi: 10.02.2024.
- Özbekistan hava yolları Taşkent-İstanbul sefer sayısını artıracak. (2018). <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/ozbekistan-hava-yollari-taskent-istanbul-sefer-sayisini-artiracak/5ad6f7d001a30a1374a88e1f> Erişim Tarihi: 15.09.2023.
- Özbekistan Türkiye'den 100 bin turist bekliyor. (2018). <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/ozbekistan-turkiyeden-100-bin-turist-bekliyor/5a79772b01a30a08d0e96f64> Erişim Tarihi: 05.10.2023.
- Özbekistan, turizmde Türkiye'yi örnek alacak. (2018). <https://tr.kabar.kg/news/ozbekistan-turizmde-turkiyeyi-ornek-alacak/> Erişim Tarihi: 09.10.2023.
- Özbekistan'daki Şehrisebz şehri “2024 EİT turizm başkenti” ilan edildi. (2022). <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/ozbekistan-daki-sehrisebz-sehri-2024-eit-turizm-baskenti-ilan-edildi/63a0951d01a30a323c700c24#:~:text=%C3%96zbekistan%20Turizm%20ve%20K%C3%BClt%C3%BCrel%20Miras,Turizm%20Ba%C5%9Fkenti%22%20ilan%20edildi%C4%9Fi%20belirtildi> Erişim Tarihi: 25.11.2023.

- Özbekistan'ın Semerkant şehri, 2024 yılı BDT kültür başkenti oldu. (2024). <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/ozbekistan-in-semerkant-sehri-2024-yili-bdt-kultur-baskenti-oldu/65ae9f893e603fa6e0c30a47> Erişim Tarihi: 11.02.2024.
- Özbekistan'a gelen turist sayısı her geçen gün artıyor. (2017). <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/ozbekistana-gelen-turist-sayisi-her-gecen-gun-artiyor/5982eb1601a30a1ccc4a8e76> Erişim Tarihi: 25.10.2023.
- Özbekistan'dan 2030 için iddialı turizm hedefi!. (2023). <https://www.turizmajansi.com/haber/ozbekistan-dan-2030-icin-iddiali-turizm-hedefi-h64384> Erişim Tarihi: 15.01.2024.
- Özbekistan'ı geçen sene 6 milyon 626 bin 300 turist ziyaret etti. (2024). <https://www.haberler.com/guncel/ozbekistan-i-gecen-sene-6-milyon-626-bin-300-turist-ziyaret-etti-16750659-haberi/> Erişim Tarihi: 25.01.2024.
- Özcan, S. A. (2023). *Orta Asya'da artan Çin Etkisi ve Çin/Çinli karşılığı*. <https://www.perspektif.online/orta-asyada-artan-cin-etkisi-ve-cin-cinli-karsitligi/> Erişim Tarihi: 10.01.2024.
- Prazdnik Nakshbandiya proydet v Uzbekistane. (2018). <https://www.gazeta.uz/ru/2018/11/06/tourism/> Erişim Tarihi: 15.09.2023.
- Purtaş, F. (2021). Yeni Özbekistan ve Türk Dünyası. *Kriter*, 6(62), <https://kriterdergi.com/dosya-turk-devletleri-teskilati/yeni-ozbekistan-ve-turk-dunyasi> Erişim Tarihi: 19.09.2023.
- Rusya'daki Özbekistanlı işçilerin yıllık toplam kazancı 4 milyara ulaştı. (2019). <https://orasam.manas.edu.kg/index.php/tr/ulkeler/ozbekistan-ulke/1828-rusya-daki-zbekistanli-i-ilerin-yillik-toplam-kazanci-4-milyara-ula-ti> Erişim Tarihi: 15.12.2023.
- Semerkant ilk kez UNWTO genel kurulu'nun ev sahibi. (2023). <https://www.gmdergi.com/sektorel-haberler/semerkant-ilk-kez-unwto-genel-kurulunun-ev-sahibi/> Erişim Tarihi: 11.02.2024.
- Taldybaeva, D. (2020). Türkiye-Özbekistan ilişkilerinin yeni dönemi. Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi, Avrasya Araştırma Enstitüsü. <https://www.eurasian-research.org/publication/turkiye-ozbekistan-iliskilerinin-yeni-donemi/?lang=tr> Erişim Tarihi: 16.09.2023.
- Taşkent Ticaret Müşavirliği. (2023). Özbekistan yurt dışı yatırım ülke profili. https://ticaret.gov.tr/data/5c2d32b613b876192c45b9b7/%C3%96zbekistan_Yurt_%20D%C4%B1%C5%9F%C4%B1_Yat%C4%B1r%C4%B1m_Profil%C4%B1_2023.pdf Erişim Tarihi: 13.02.2024.
- Ticaret Bakanlığı. (2023). Özbekistan ülke profili. https://ticaret.gov.tr/data/5ef20f4213b876b1f88518d8/%C3%96zbekistan_2023.pdf Erişim Tarihi: 11.01.2024.
- Topçu, G. (2019). Kahire ve Buhara 2020 İslam Dünyası kültür başkenti seçildi. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kahire-ve-buhara-2020-islam-dunyasi-kultur-baskenti-secildi/1676783#:~:text=Tunus,D%C3%BCnyas%C4%B1%20K%C3%BClt%C3%BCr%20Ba%C5%9Fkenti%20se%C3%A7ildi%C4%9Fini%20a%C3%A7%C4%B1klad%C4%B1> Erişim Tarihi: 21.09.2023.
- Toprak, İ. (2022). İslam İşbirliği Teşkilatı, Şanlıurfa'yı 2023 turizm kenti seçti. <https://www.aa.com.tr/tr/kultur/islam-isbirligi-teskilati-sanliurfayi-2023-turizm-kenti->

Araştırma Makalesi / Research Article

ROL TEORİSİ, KONSTRÜKTİVİZM VE REALİZM ÇERÇEVESİNDE TÜRKİYE-ÖZBEKİSTAN İLİŞKİLERİ (1991-2023)

Nurgül BEKAR¹

Öz

Soğuk Savaş'ın bitişiyle Orta Asya'daki Türki Cumhuriyetler uluslararası ilişkiler sahnesinde bağımsız devletler olarak yerlerini almışlardır. Bölgedeki ülkelerin her biriyle özel ilişkiler geliştiren Türkiye için Özbekistan'la münasebetler gerek coğrafi/stratejik konumu gerekse sahip olduğu kaynaklar nedeniyle ayrı bir önem taşımaktadır. Bu kapsamda tarihi ve kültürel bağlara sahip Türkiye ile Özbekistan'ın ilişkileri 1991 sonrasında yeni bir gelişme sürecine girmiş, 2016 sonuna kadar inişli-çıkışlı devam etmiştir. Ancak 2016 sonrasında iki devletin ilişkileri Şevket Mirziyoyev'in Özbekistan Cumhurbaşkanı olmasıyla yeni bir gelişme ivmesi kazanmıştır. Türkiye ve Özbekistan'ın jeostratejik konumları ikili ilişkilerini bölgesel ve uluslararası düzeyde de önemli kılmaktadır.

Çalışmanın ana sorusu münasebetlerin hangi aşamaya geldiği ve bundan sonra ne yönde gelişme potansiyelini içerdiğidir. İlk olarak ülke profilleri ortaya konacak ikili ilişkilerin 1991 sonrası gelişim süreci ele alınacaktır. İkinci bölümde iki ülkenin mevcut ilişkileri realizm ve konstrüktivizm teorileri ile sınanarak incelenecektir. Sonuç bölümünde ise elde edilen bulgular ve ilişkilerin geleceğine dair saptamalar ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye-Özbekistan İlişkileri, Rol Teorisi, Konstrüktivizm, Orta Asya

WITHIN THE FRAMEWORK OF ROLE THEORY, CONSTRUCTIVISM AND REALISM TÜRKİYE - UZBEKISTAN RELATIONS (1991-2023)

Abstract

With the end of the Cold War, the Turkic Republics in Central Asia have taken their place as independent states on the stage of international relations. For Turkey, which has developed special relations with each of the countries in the region, relations with Uzbekistan are of particular importance due to its geographical/strategic location and the resources it possesses. In this context, relations between Turkey and Uzbekistan, which have historical and cultural ties, entered a new development process after 1991 and continued with ups and downs until the end of 2016. However, after 2016, the relations of the two states gained a new development momentum with the election of Shevket Mirziyoyev as the President of Uzbekistan. The geostrategic positions of Turkey and Uzbekistan make their bilateral relations important at the regional and international level.

The main question of the study is at which stage the relations have reached and in which direction they have the potential to develop in the future. First, country profiles will be presented and the post-1991 development process of bilateral relations will be discussed. In the second part, the current relations of the two countries will be analyzed by testing the theories of realism and constructivism. In the conclusion, the findings and the future of the relations will be presented.

Keywords: Türkiye-Uzbekistan Relations, Role Theory, Constructivism, Central Asia

¹ Doç. Dr., nurgul.bekar@gmail.com. ORCID: 0000-0002-6267-0160

Başvuru Tarihi (Received): 16.02.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 25.04.2024

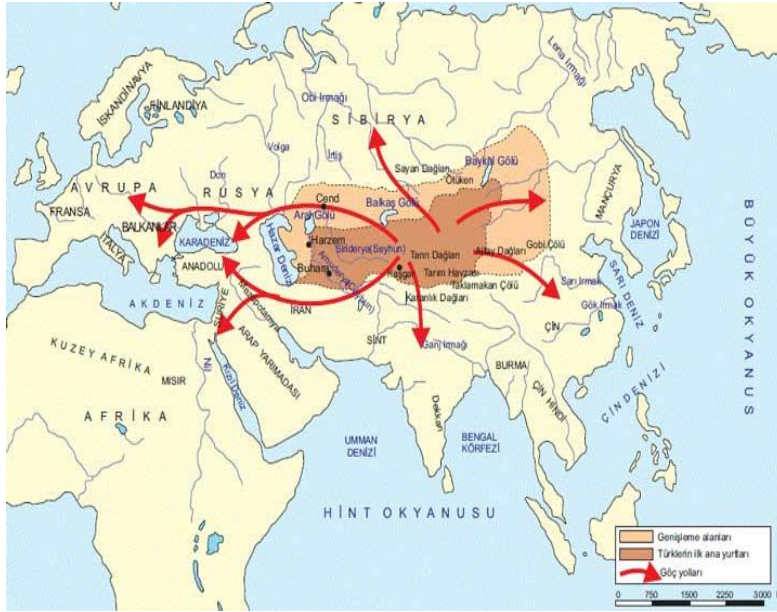
Giriş

Sosyalist sistemin Sovyetler Birliği liderliğine Mihail Gorbaçov'un gelmesiyle hızlanan çözülme süreci 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılmasına kadar uzanmış ve yaşanan olayların sonucunda iki kutuplu dünya düzeni dağılmıştır. Sovyetler Birliği'nin çökmesi bir yandan Doğu Avrupa ülkelerinin yeniden bağımsızlıklarını kazanmasına sebep olmuş, diğer taraftan Orta Asya'da yeni bağımsız Türk cumhuriyetlerini ortaya çıkarmıştır. Orta Asya'daki beş cumhuriyetten biri olan Özbekistan'ın 1991'de ilan ettiği bağımsızlığını tanıyan ilk devlet Türkiye olmuş ve iki ülke arasında başlangıcından itibaren diğer Türki cumhuriyetlerle olduğu gibi çok özel ilişkiler tesis edilmeye çalışılmıştır.

Anadolu Türklerinin geldiği coğrafya olması nedeniyle "Atayurdu" olarak anılan Orta Asya'da Özbekistan Cumhuriyeti ile ilişkiler Türkiye açısından tarihi-kültürel bağlar açısından çok önemli bir temel teşkil etmektedir. Aynı etnik kökenden gelmenin, aynı dini inanç ve benzer dillerin yarattığı etkileşimin yanı sıra iki devletin buldukları jeostratejik konumlar, sahip oldukları ekonomik işbirliği potansiyeli de Türk-Özbek ilişkilerinin gelişimine katkı sunmaktadır. Bu kapsamda Türkiye ve Özbekistan'ın ikili ilişkileri hem bölgesel hem de küresel anlamda bir değer ifade etmektedir.

Uluslararası sistemde 11 Eylül 2001 sonrasında ortaya çıkan yeni düzende Orta Asya bölgesinin ekonomik, siyasi, güvenlik konularında anahtar coğrafyalardan biri haline gelmesi, enerji, düzensiz göç, ticaret yollarında geçiş güzergahı teşkil eden Özbekistan'ın stratejik değerini de bu anlamda artırmıştır. İstikrarsız ve küresel politikaya güvenlik sorunları ihraç eden Afganistan'a komşu olması ise Özbekistan'ın politikalarının daha dikkatle izlenmesi ihtiyacına işaret etmektedir.

Şekil 1: Özbekistan'ın Coğrafi Konumu

Kaynak:

<https://www.google.com/imgres?imgurl=https%3A%2F%2Fimages.turktoyu.com%2Fuploads%2Fcontent%2F16-s3f1aSOwJYpMzS2EIsdJXi0mi9D4X3brlXBhWGTP.jpeg&imgrefurl=https%3A%2F%2Fwww.turktoyu.com%2Fturklerin-orta-asya-dan-goc-etme-nedenleri&tbnid=n715TgyFg3hoDM&vet=12ahUKEwib7Cz3e73AhUwiYsKHd2DTcQMygBegUIARC4AQ..i&docid=KSWxF2zJrh1b5M&w=720&h=458&q=t%C3%BCrklerin%20orta%20asya%27dan%20anadoluya%20g%C3%B6%C3%A7%20etme%20haritas%C4%B1&ved=2ahUKEwib7Cz3e73AhUwiYsKHd2DTcQMygBegUIARC4AQ>

Bu çalışmanın temel amacı Türk-Özbek ilişkilerinin hangi aşamaya nasıl geldiğini rol teorisi, konstrüktivizm ve realizm açısından değerlendirmektir. İlişkileri anlayabilmek için iki devletin özgül ağırlığını ortaya koymak önem taşımaktadır, dolayısıyla ilk bölümde iki devletin uluslararası politika bağlamındaki yerleri açıklanacaktır. İkinci bölümde 1991 sonrası münasebetler rol teorisi, konstrüktivizm ve realizm çerçevesinde analiz edilecek, ilişkilerin gelişme potansiyeli üzerine değerlendirmeler yapılacaktır. Sonuç bölümünde ise elde edilen bulgular ortaya konacaktır. Çalışmada literatür analizi yöntemi kullanılmış, Türkçe, İngilizce kaynaklardan yararlanılmıştır. Literatür taraması yapıldığında Türkiye ve Özbekistan ilişkilerinin daha çok tarihsel bakış açısı-akraba topluluk olma özelliği üzerinden değerlendirildiği ve genellikle Türkçe ve Özbekçe kaynaklar dışında Türkiye'nin Pan-Türkist politikalar izlediği eleştirisi ile çalışıldığı görülmektedir. Yukarıda da ifade edildiği gibi Türkiye ve Özbekistan'ın mevcut ilişkilerini tartışmak, buldukları coğrafyalardaki konumları ve küresel politikaya etki kapasiteleri göz önüne alındığında önem taşımaktadır. Bu kapsamda makale teorik bir çerçeve eşliğinde Türk-Özbek münasebetlerinin güncel durumunu ve geliştirilme potansiyelini değerlendirerek literatüre katkı sağlayabilecektir.

1. Türkiye ve Özbekistan'ın Uluslararası Politikadaki Konumları

Türkiye-Özbekistan ilişkilerini anlayabilmek için öncelikle ülkelerin profilini incelemekle işe başlamak gereklidir. 2024 rakamlarına göre 86 milyona dayanan (86.094.183) (Worldmeters) nüfusa sahip Türkiye 783.562 kilometrekarelik yüzölçümü ile Yunanistan, Bulgaristan, Ermenistan, Gürcistan, İran, Irak ve Suriye ile kara sınır komşusudur. Rusya ile ise kuzeyde Karadeniz'de komşu olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Türkiye dünyada 2040'da 100 milyona ulaşması beklenen nüfusuyla 195 ülke içinde 18. Sırada yer alırken, Avrupa Birliği'ne (AB) kıyasla en genç nüfusa da sahiptir (Şahin, 2023). Sanayi ve hizmet sektörüne dayalı açık bir ekonomisi olan Türkiye aynı zamanda işlenmiş tarım ürünlerinde, tekstil, motorlu taşıtlar, ulaşım ekipmanları, yapı malzemeleri, elektronik ev aletleri üretiminde dünyada önde gelen ekonomilerden biridir. Toplamda 500 milyar dolara yakın dış ticaret hacmi ile Türkiye dünyanın önde gelen ekonomileri arasında G-20 içinde yer almaktadır (Worldbank).

2000'li yıllardan itibaren dış politikasında yeni açılımlar gerçekleştiren Türkiye², Orta Asya'ya yönelik siyasetinde de yoğunlaşmaya başlamıştır. Bu bağlamda Özbekistan'ın ilk cumhurbaşkanı İslam Kerimov döneminde inişli çıkışlı seyreden ilişkilerini 2016 sonrasında ticaretten kültüre, eğitimden turizme, ulaşımdan teknoloji ve sanayiye birçok alanda güncellemiştir. Şevket Mirziyoyev'in Özbekistan Cumhurbaşkanı olması Türkiye ile ilişkilerin yükselişe geçerek her geçen gün daha da artarak devam etmesinin en önemli sebeplerinden birini teşkil etmektedir.

Kendisinin ve komşularının denize erişimi olmayan, İslam medeniyetinin Buhara, Semerkand, Hiva gibi tarihi kültür başkentlerini de barındıran (Çalışkan, 2018) Özbekistan Orta Asya coğrafyasının tam merkezinde 36 milyonu aşkın nüfusuyla bölgenin Kazakistan'dan sonra ikinci büyük ekonomisidir. Orta Asya'nın en verimli topraklarının ve en yüksek nüfus yoğunluğunun bulunduğu Fergana Vadisi'nin büyük kısmı sınırları içinde bulunan Özbekistan'da pamuk, altın, uranyum, petrol, doğal gaz başlıca kazanç kalemlerini teşkil etmektedir. Altın rezervleri dünyadaki en kaliteli rezervleri içermektedir. "Yeni Özbekistan" oluşumunda Özbekistan ekonomisi hem yurt içinde hem de yurt dışında açılım adımlarını hızlandırmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'de de 37 farklı sektörde 417 tane Özbekistan sermayeli firma bulunmaktadır (Şahin, 2023).

Bölgedeki en homojen nüfus yapısına sahip Özbekistan'da Orta Asya'daki nüfusun yarısı yaşamaktadır. %84'ü Özbek olan ülkede % Tacik, % 2,5 Kazak, % 2,3 Rus, %2,2 Karakalpak

² Türkiye, Afrika Açılımı, Latin Amerika Açılımı, Güneydoğu ve Doğu Asya Açılımı gibi politikalarını 2000'lerin başından itibaren uygulamaya başlamış, uluslararası siyasette bölgesel ve küresel anlamda aktif bir aktör olma iddiasını bu açılımlarla desteklemiştir.

ve % 4 oranında diğer etnik kimlikler yaşamaktadır. Yönetim şekli “Başkanlık Sistemi” olan Özbekistan bağımsız Taşkent şehri, 12 vilayet, özerk Karakalpakistan Cumhuriyetinden oluşmaktadır. En kalabalık şehirleri başkent Taşkent, Andican, Buhara ve Fergana’dır.

Şekil 2: Özbekistan ve komşuları

Kaynak: <https://www.uyduharita.org/ozbekistan-haritasi/>

20 Haziran 1990’da egemenliğini, 1 Eylül 1991’de de bağımsızlığını ilan eden Özbekistan’da 28 Aralık 1991 referandumu sonucunda bağımsızlık resmîyet kazanmış, 8 Aralık 1992’de ise anayasa kabul edilmiştir. Ülkenin ilk cumhurbaşkanı İslam Kerimov bir yandan bağımsızlığı korumayı, diğer yandan Orta Asya’nın liderliğine soyunmayı hedefleyen bir dış politika yürütmüş, ancak Pazar ekonomisine kademeli bir şekilde geçme stratejisi izlemiştir. Kerimov’un döneminde bölgesel politikalara mesafeli bir tutum izleyen Özbekistan’ın özellikle genç nüfusuyla Orta Asya Devletleri arasında öne çıkmaktadır (Kasım, 2022).

Özbekistan 5 Aralık 2016’da Şevket Mirziyoyev’in Cumhurbaşkanı seçilmesinden itibaren dışa açılım girişimlerini artırmış ve küresel ekonomiye entegre olmak için reformlara³ girişmiştir. Özbekistan yönetimi günümüzde Üçüncü Rönesans Dönemi’nde olduğunu⁴ ifade etmektedir. Bu dönemi tanımlamak için kullanılan “Yeni Özbekistan” kavramı ülkenin bir yandan içeride yeni bir kalkınma stratejisi izlemeye başladığını bir yandan da dışarıda daha aktif bir dış ve uluslararası politika tesis etmekte olduğunu anlatmaktadır. 2022-2026 dönemi için belirlenen Yeni Özbekistan Kalkınma Planı’nda daha fazla ekonomik liberalleşme, çoğu alanda özelleştirme, rekabet, tekelleşmenin ortadan kalkması, daha fazla yabancı yatırım, fiyat istikrarı, ekonominin itici alanlarının desteklenmesi hususlarını öncelikli alanlar olarak belirlemiştir. Özbekistan bu bağlamda bir yandan kişi başına düşen milli gelirini 2030 yılına kadar 4000 ABD dolarına çıkarmayı hedeflerken, diğer yandan sanayi, makine, madencilik, tarım ve enerji sektörlerinde büyümeyi planlamaktadır.

Dış politikada ve uluslararası siyasette hem ikili ilişkilerini hem de uluslararası örgütlerle bağlantılarını yoğunlaştıran Özbekistan’ın, bölgesel bir oyuncu olma kapasitesi genişlemektedir. Ancak Rusya, Çin ve ABD’nin bölgedeki rekabeti Orta Asya coğrafyasına yeni sorunlar eklemekte, bu sorunlar Özbekistan için de engel teşkil etmektedir (İstikbal, 2021). Özbekistan dış politikasının belirlenmesinde Rusya Federasyonu halihazırda en önemli aktör olmaya devam etmekte, iki ülkenin kurumları arasında çeşitli düzeylerde temaslar yoğun şekilde gerçekleştirilmektedir. Rusya Federasyonu, Özbekistan’ın ikinci büyük ticari ortağıdır; ayrıca 2 milyon civarında Özbek vatandaşı Rusya’da çalışmakta, yaklaşık 35 bin öğrenci de yine Rusya’da eğitim almaktadır. Özbekistan’ın dış ticaretinde ilk sırada yer alan Çin Halk Cumhuriyeti ise

³ Özbekistan küresel ekonomiye uyum çalışmaları arasında bir yandan yenilenebilir enerji kaynaklarının ekonomideki payını artırmaya, diğer yandan dijital ekonomi hacmini yükseltmeye çalışmaktadır.

⁴ Birinci Rönesans Dönemi Buhara Hanlığı dönemidir. İkinci Rönesans Amir Timur dönemi ve günümüzde ise Üçüncü Rönesans Dönemi yaşanmaktadır.

ülkede ticari-ekonomik yatırımlar yapmasının yanı sıra⁵ “Kuşak-Yol Projesi” kapsamında Özbekistan’la siyasi ilişkileri de gelişmektedir. Bu bağlamda Özbekistan’ın sahip olduğu jeostratejik konum hem Çin’in hem de diğer devletlerin bölgeye yönelik siyasetlerinde etkili olmaktadır.

Özbekistan Avrupa Birliği (AB) ve Birleşik Krallık ile de dış politikasındaki açılımını sürdürmekte, bu çerçevede uluslararası siyasete entegrasyonunu hızlandırabilmektedir. Rusya-Ukrayna Savaşı ve Afganistan’daki siyasi durum nedeniyle Orta Asya’ya yönelik siyasetini yoğunlaştıran ve AB-Orta Asya Liderler Zirveleriyle kurumsallaştırmaya çalışan Avrupa Birliği Özbekistan’da hem örgüt olarak hem de üyeleri nezdinde ilişkilerini genişletmektedir. Yeni Özbekistan reformları bağlamında birçok konuda uzmanlık ve finansman AB’den ve AB üyesi ülkelerden temin edilmektedir. Almanya, Fransa ve İtalya, Özbekistan ile ilişkileri en fazla artıran AB üyeleri olarak gerek stratejik gerekse ekonomik-ticari ve kültürel alanlarda genişleyen bir siyaset izlemektedir. Türkiye ile AB arasındaki münasebetler düşünüldüğünde, Özbek-AB ilişkilerinin gelişmesi Türkiye ve Özbekistan’ın karşılıklı dış politikalarını etkileyebilecek mahiyettedir. Birleşik Krallık ise Orta Asya’ya yönelik dış siyaseti kapsamında Özbekistan ile ilişkilerini geliştirmektedir. Bu kapsamda Afganistan’daki siyasi durum, Çin’in ve Türkiye’nin bölgede ağırlığını artırmaya yönelik adımları Birleşik Krallıkın gerek Orta Asya’ya gerekse Özbekistan’a olan ilgisini yoğunlaştıran etmenlerdir. Özbekistan’da çeşitli düzeylerde ekonomik ilişkilere sahip Birleşik Krallık enerji, eğitim, terörle mücadele ve insan hakları konularında çeşitli girişimler gerçekleştirmektedir.

Ekonomik gelişme atılımlarının yanı sıra siyasi ve askeri politikalarda da kendisini güncellemeye çalışan Özbekistan Orta Asya’nın en güçlü ordusuna sahiptir. Global Firepower verilerine göre 2021 yılında Özbekistan Ordusu dünya sıralamasında 51. Sırada yer almaktadır. 50 bin aktif askeri bulunan ülkenin askeri bütçesi ise 1,4 milyar dolardır.

Türklerin ve Özbeklerin ilişkileri tarihsel olarak Osmanlı dönemine kadar uzanmaktadır. Kurtuluş Savaşı sırasında da Özbekler Mustafa Kemal Paşa’ya destek olmak istemiş, ancak Sovyet sistemi buna müsaade etmemiştir. Sovyet Dönemi’nde neredeyse “dondurulan” münasebetler, Özbekistan’ın bağımsızlığını ilan etmesiyle birlikte yeniden tesis edilmiştir.

2. 1991 Sonrasında Rol Teorisi, Realizm Ve Konstrüktivizm Çerçevesinde Türkiye-Özbekistan İlişkileri

Orta Asya Cumhuriyetlerinin bağımsızlıkları öncesinde Türkiye’nin Sovyetler Birliği içindeki Türk soylularla ilgili hiçbir hazırlığı bulunmuyordu (Dilmaç, 2019). Ancak bağımsızlıklarını kazanmalarını takiben Türkiye Orta Asya Cumhuriyetleri ile yakın ilişkiler içine girmiştir. 4 Mart 1992 yılında iki ülke arasında kurulan diplomatik ilişkilerden bugüne değin iki devlet arasında geliştirilen bağlantılar esasen üst düzey görüşmeler ve mekanizmalarla kurulmuştur. Ankara ile Taşkent arasındaki ilişkiler Özbekistan’ın 2016 itibariyle başlattığı “dışa açılım politikası” nedeniyle yeniden hız kazanmaya başlamıştır (İstikbal, 2021). Türkiye ile Özbekistan’ın 1991 sonrası ilişkilerini birkaç döneme ayırarak incelenecektir:

1.1991-1999 Dönemi

2.1999-2016 Dönemi

3.2016-2023 Dönemi

⁵ Çin, özellikle yenilenebilir enerji ve otomotiv sektörlerinde Özbekistan’a yatırım yapmaktadır.

Şekil 3: Türkiye ve Özbekistan'ın coğrafi konumları

Kaynak:

<https://encrypted-tbn0.gstatic.com/images?q=tbn:ANd9GcT4KU2YvY44kiP89R2264cf7Tt0srWTyqkPEw&usqp=CAU>

Dönemlerin her birinin kendine özgü belirleyici unsurları mevcuttur. Bu kapsamda Türkiye ve Özbekistan'ın ilişkilerine baktığımızda politikaların belirlenmesinde liderlerin belirleyiciliği nedeniyle rol teorisi; iki ülke ilişkilerinin fikirler, kolektif değerler, kültür ve sosyal kimlikten etkilenmesi sebebiyle konstrüktivizm; ilk iki teori ile çelişiyor gibi görünse de devleti esas alan ve karşılıklı çıkar temeline dayanması nedeniyle realizm açısından ele alınacağından öncelikle bu teorileri açıklamak gereklidir.

Rol teorisi ulusal rol anlayışlarının kaynaklarını ve bunun dış politika üzerindeki etkilerini incelemeye odaklanmıştır. Teori başlangıçta Amerikan merkezli dış politika analizi akademisyenler tarafından kullanılmak üzere uyarlanmış, daha sonra konstrüktivistler de bu teoriyi analizlerinde kullanmışlardır (Thies ve Breuning, 2012). Uluslararası ilişkilerde rol teorisinin çalışılmaya başlaması 1970'te Profesör K. J. Holsti ile başlamıştır (Backman, 1970). Holsti karar vericilerin kimliklerinin devletlerin dış politika kararları üzerinde etkili olduğunu savunmuştur (Breuning, 2019). Rol teorisinin temeli rol kavramıdır; her role ilişkin uygun davranışlara yönelik farklı beklentiler tarafından şekillendirilir (Breuning, 2019). Bu noktada dış politikanın belirlenmesinde üst düzey karar vericilerin, bir başka deyişle devlet liderlerinin devletin kimliğine dair inançları dış politikanın yapılışını doğrudan belirlemektedir (Thies, 2019).

Soğuk Savaşın bitişi uluslararası ilişkilerde Sovyet sisteminin de çöküşü anlamına gelmektedir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla ortaya çıkan devletler arasında Özbekistan'da yönetime İslam Kerimov'un gelmesi ülkede yeni bir düzen kurulmaya çalışılsa da Sovyet yönetim felsefesinin henüz hala etkisini sürdürdüğü, Özbekistan'ın dünyaya açılmada ve uluslararası sisteme entegre olmada çok acele etmediği görülmektedir. Bu çerçevede Cumhurbaşkanı Kerimov'un bakış açısı, diğer bir ifade ile liderin devletin kimliğine ilişkin inançları Özbekistan'ın dış politikasını belirlemede birinci unsurdur. Öte yandan bağımsızlıkla birlikte Türk-Özbek münasebetlerinin kurulması ve sonrasında 1999 yılında ilişkilerin bozulmasında İslam Kerimov'un etkisi ne denli büyükse 2016'da Şevket Mirziyoyev'in cumhurbaşkanı seçilmesi de Türk-Özbek ilişkilerinin yeniden ivme kazanmasında o kadar belirleyicidir. Özbek dış politikasında birey/lider kimliğinin en önemli şekillendirici niteliği taşıdığı görülmektedir. İki devletin ilişkilerinin 1991'den itibaren Türk liderlerin tutumları da Türk-Özbek ilişkilerinin gidişatını belirlemiştir. Örneğin 9. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in tutumu Kerimov'un Türkiye'ye yaklaşımını yumuşatabilmiştir. Diğer taraftan 2016 yılında Özbekistan'da Kerimov'un vefatı üzerine yaşanan yönetim değişikliğiyle Şevket Mirziyoyev'in göreve gelmesi sonrasında iki ülke cumhurbaşkanlarının kurduğu özel ilişki, Türkiye ve Özbekistan'ın birbirine karşı politikalarına belirlemiş, bu bağlamda çok hızlı ve pozitif ilerlemeler kaydedilmiştir. Bu bağlamda Türkiye-

Özbekistan ilişkileri Mirziyoyev ve Erdoğan liderliğinde “Kapsamlı Stratejik Ortaklık” seviyesine yükselmiştir (Özbekistan Cumhurbaşkanlığı, 2022).

İşbirliğini geliştirirken rol teorisinin yanı sıra uluslararası ilişkilerde son dönemde en popüler teorilerden konstrüktivist teorinin etkisi de önemlidir. Konstrüktivizm siyasi davranışların sebebini açıklamaya çalışmaktadır. Konstrüktivizm toplumsal eylemlerin de toplumsal kurumları ve yapıları yaratabileceğini varsayar. Özellikle 1990’lardan itibaren uluslararası ilişkilerde tartışılan ve geniş yer kaplamaya başlayan konstrüktivizmin ana teorisyeni Alexander Wendt’e göre insanların bir arada yaşaması öncelikle paylaşılan fikirlerle gerçekleşmektedir. Hedeflenen aktörlerin kimlikleri ve çıkarları maddi güçten ziyade bu paylaşılan fikirlerle oluşturulmaktadır. Ancak bu fikirler yalnızca insanlar o an önemli olduğunu düşündüğü için etkili olan fikirlerdir; dolayısıyla siyasette en temel görüşler dahi değişebilir, bu da subjektif yaklaşımların siyaseti belirlediğini göstermektedir (Roskin ve Berry, 2014). Türk-Özbek ilişkilerinde de çalışmamızda incelenen her üç dönemde öznel değerlendirmelerin rol oynadığı, lider tutumunun ikili münasebetlerin çerçevesini çizdiği görülmektedir. Aynı zamanda iki devletin aynı etnik kökenden gelmesi, aynı dini inancı taşıması, benzer dil, sosyal ve kültürel unsurları barındırması öznel değerlendirmelerin alt yapısını oluşturmaktadır.

Uluslararası ilişkilerin bir disiplin olması sürecinde idealizm ve realizm tartışmasında öne geçen ve kendisinden sonra ortaya konan teorileri de derinden etkileyen realizm küresel siyaseti analiz etmede hala ana teori olarak kullanılmaktadır. Soğuk Savaş Dönemi’nde realizm gücü devam ettirerek güvenliğini koruyan devleti işaret etmektedir (Bekar, 2021). Bilhassa pandemik atmosferin uluslararası politikada yol açtığı sorunlar nedeniyle devletin rolünün güçlenmesi, realizmin Soğuk Savaş’ın bitişiyle kaybettiği popülaritesini yeniden ön plana geçmesini sağlamıştır. Uluslararası sistemdeki gücün yapısı ve dağılımı ile ilgilenen realizme göre en önemli şey devletlerin mevcudiyetlerini sürdürebilmeleridir. Dolayısıyla ulusal çıkarlar her şeyin üzerindedir. Üst bir otoritenin bulunmadığı anarşik bir uluslararası sistemden bahseden realizmin fikir önderliğini Yunan filozof Tükidides’e kadar götürmek mümkündür. Tükidides “Pelepones Savaşları” “adlı eserinde Atina’nın gücünün Sparta’da yarattığı korkuya dikkat çeker. Bir disiplin olarak uluslararası ilişkilerde realizmin öncüsü Hans Morgenthau ise ulusal çıkarları uluslararası siyasetin tek rasyonel anahtarı olarak görür ve uluslararası politikayı bir güç mücadelesi şeklinde tanımlar. İngiliz Tarihçi ve diplomat E. H. Carr ise İkinci Dünya savaşı sonrasında realizmin savunuculuğunu yaparak, akıllı devlet adamının ekonomik ve askeri gücü bir arada bulundurarak düşmanlarını caydırabileceğini ifade etmiştir.

Peki, esasen ulusal çıkar ve güç üzerine kurulu realizm ikili ve çok taraflı ilişkilerde çatışmaya mı yoksa işbirliğine mi daha yatkın bir teoridir? Türk-Özbek ilişkilerini açıklamakta realizmin etkisi nedir? Ana aktör olarak her zaman *devleti* gören realizm uluslararası işbirliği ihtimalini reddetmez, pek çok durumda ve pek çok alanda devletler anarşinin etkilerini hafifletmek üzere karşılıklı kazanım sağlamak ve paylaşılan zararı önlemek için ortak çalışma yoluna gitmektedirler (Jervis, 2013). Bu bağlamda Türkiye ile Özbekistan’ın ilişkileri 1991’den bu yana kimi zorluklarla sınanmış neredeyse kopma noktasına gelmiştir. Ancak her iki devletin realist yaklaşımı sayesinde münasebetler realist bir bakış açısıyla en azından stabil tutulmaya gayret edilmiştir. Realizm iki ülkenin kapıları tamamen kapatmasını engelleyecek tutumları mümkün kılmış, diplomatik ilişkiler çok yüksek düzeyde olmasa da sürdürülebilirken örneğin 1991’den itibaren faaliyette olan T.C. Millî Eğitim Bakanlığı’na bağlı Taşkent Türk İlk-Orta ve Lise Okulları kapanmadan eğitime devam etmiştir.

Özbekistan’da Mirziyoyev’in göreve başlamasıyla girişilen reformlardan Türk-Özbek ilişkileri de nasibini almıştır. 2016 sonunda cumhurbaşkanlığında yaşanan bu değişimle birlikte iki ülke arasındaki ilişkilerde konstrüktivist yaklaşım daha etkili olarak yeniden inşa süreci başlatılmıştır. Dostluk ve kardeşlik hukukunun ön plana çıkarıldığı Türk-Özbek siyasetinde bu çerçevede ticari-

ekonomik gelişmeler öncelikli olmak üzere karşılıklı çıkarların artırılması realist teorinin, ilişkilerin güncellenme sürecinde inşa edilenler ise konstruktivist teorinin etkisini göstermektedir. 2016'dan bu yana liderler arasında kurulan samimiyet ise ilişkilerin potansiyelini yükseltmektedir. Her iki devlet de karşılıklı çıkarları doğrultusunda tarihi-kültürel bağların desteği ve uluslararası konjonktürün de etkisiyle geçmişte yaşanan sıkıntıları bertaraf edebilmişlerdir. Bu bağlamda Türkiye'nin Özbekistan'daki görünürlüğü de hemen her alanda artmaktadır.

2.1.1991-1999 Dönemi

Kerimov Dönemi Özbekistan dış politikası egemenlik, bağımsızlık ve ülke içi istikrar temelinde, güvenlik ve bağlantısızlık ilkeleri ışığında yapılandırılmıştır (Hakim,2021). Bağımsızlığın kazanılmasından itibaren Kerimov Yönetimi bölgesel güç olma potansiyeline rağmen “izole” denebilecek bir dış politik tavır sergileyerek bölgesindeki önemli projelere mesafeli durmuş, komşularıyla ilişkilerinde de çeşitli sorunlar yaşamıştır (Çam, 2022). Ülke güvenliğini sağlamak ve komşularıyla sorunları çözmek için izolasyon ve Birleşmiş Milletler'e de tescil ettirdiği “tarafsızlık” politikalarının neticesinde Özbekistan'ın Kerimov döneminde daha çok mevcut bağımsızlığı korumaya odaklandığı görülmektedir (Yalçınkaya, 2022).

Özbekistan bağımsızlığını ilan ettiğinde, 16 Aralık 1991'de ilk tanıyan ülke Türkiye olmuş ve 4 Mart 1992'de diplomatik ilişkiler kurulmuştur (Dışişleri Bakanlığı). Hiç vakit kaybetmeden kurulmadan ilişkilerde tarihi ve akrabalık bağları kolaylaştırıcı bir etken teşkil etse de Kerimov döneminde Türkiye'ye yönelik politika da dalgalı bir seyir izlemiştir. 1991 yılında Kerimov yaptığı konuşmasında “Türkiye bize destek olursa Özbekleri kimse boyunduruk altına alamaz” ifadelerini kullanarak esasen Türkiye ile ilişkilerini ilerletme iradesini açıklamıştır. Nitekim 16-19 Aralık 1991'de Türkiye'yi ziyaret eden ilk Türk lider de kendisidir. Ancak burada anlatılmak istenen Türkiye'nin yol göstericiliği değil, “rol model” görülen Atatürk Türkiye'si ile işbirliği kurma niyetidir. Dönemin Özbekistan Cumhurbaşkanı Kerimov Türkiye'ye yaptığı ilk ziyarette de bunun altını çizerek Atatürk'ün Türkiye'de başardığını Orta Asya'da başarılmasını umduğunu söylemiştir (Dilmaç, 2019). Bu çerçevede tüm Orta Asya Cumhuriyetleri'nin yeni bir ideoloji ya da önderlik beklemekten çok, küresel sistemle mümkün olduğunca hızlı bir şekilde uyumlu hale gelmeye çalıştıklarını söylemek mümkündür (Fuller, 1997). Türkiye, Rusya'yı dizginlemek için İslami ve Türk dayanışmasını kullanmak (Blank, 1995) ve yeni kurulan Orta Asya Cumhuriyetleri ile bir “Türk Birliği” kurma fikrinden hareket etse de bu, literatürde çokça tartışılan pan-Türkist bir yaklaşım değildir.

Şubat 1992'de dönemin Türk Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in Özbekistan ziyaretinde imzalanan protokol ile Özbekistan'ı uluslararası forumlarda Türkiye'nin temsil etmesi kararlaştırılmıştır. Bu dönemde ekonomik ilişkiler hızlı bir biçimde gelişmiş ve Türkiye'nin tahsis ettiği kredilerden en fazla faydalanan ülke de Özbekistan olmuştur. Türkiye ayrıca Özbek Ordusu'nu terörle mücadele için eğitmek ve donatmak üzere 2 milyar dolar askeri yardımda bulunmuştur (Dirik, 2019).

Özbekistan ile çok iyi başlayan ilişkiler 1993 yılında bozulmaya başlamıştır. Türkiye ile Özbekistan arasındaki ilk gerginlik, muhalif Özbek lider Muhammed Salih ve arkadaşlarının Türkiye'de bulunmasından kaynaklanmıştır. Özbekistan'ın resmi yaklaşımı Muhammed Salih'in Kerimov rejimini devirmeye çalışan bir terörist olduğu yönündeydi (Balım ve Gürbüz, 2012). Bu durum iki ülke arasındaki işbirliğine dair fikirlerin değişmesine yol açmış ve Cumhurbaşkanı İslam Kerimov Türkiye'de okuyan Özbek vatandaşı öğrencileri geri çağırması, ayrıca Türkiye'ye 1998'den itibaren öğrenci göndermemeye başlamış, Türkiye'den de öğrenci kabul etmemiştir. Türkiye Muhammed Salih'in herhangi bir siyasi faaliyetine müsaade etmeyeceği garantisini verse de Kerimov 1994'te Türkiye'ye ziyaretinde Salih'in Türkiye'de bulunmasından duyduğu rahatsızlığı ifade etmiştir. Sonraları Muhammed Salih Türkiye'den çıktıysa da asılsız birtakım iddialar Türk-Özbek ilişkilerinde sıkıntı yaratmaya devam etmiştir. Bu sorunlara rağmen 1996 yılında Özbekistan ve Türkiye arasında imzalanan Ebedi Dostluk ve İş Birliği Anlaşması iki,

devlet arasında daha sonra imzalanacak anlaşmalara da temel teşkil etmiştir. 1998 yılında Başbakan Mesut Yılmaz'ın Özbekistan'a gidişi ilişkilerde yumuşamaya sebep olmuşsa da 1999 itibariyle yeniden soğuk rüzgârlar esmeye başlamıştır.

2.2.1999-2016 Dönemi

16 Şubat 1999 tarihinde Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te bombaların patlaması iki ülke arasında yeniden kopukluğa sebebiyet vermiştir. Zira bombalamaları gerçekleştirenlerden Rüstem Mamatkulov ve Zayinüddin Askarov İstanbul'da ele geçirilince bu kişilerin iadesini ileri sürerek Özbekistan, Türkiye'ye karşı bir tutum içine girmiştir. 90'larda en alt seviyeye inen iki ülke münasebetlerinde 2000'lerin başında Özbekistan Türk vatandaşlarına uygulanan serbest vize rejimini kaldırmış ve Türk vatandaşlarının Özbekistan'a girişini vizeye bağlamıştır (Saida, 2022). 1999 yılında Özbekistan –Türkiye Büyükelçiliği'ne bağlı okul dışında- Türk okullarını da kapatmıştır.⁶

Bombalama olaylarının ardından bozulan ilişkiler 2000 senesinde iyileşmeye başlamış, Türkiye terörle mücadeledeki tecrübesini paylaşmaya hazır olduğunu ifade ettiğinde Özbekistan da bu konuda Türkiye'den destek talep etmiştir. Böylece terörle mücadele sayesinde ikili ilişkilere önemli bir boyut eklenmiştir (Dilmaç, 2019). Ticari ilişkilerde de 2002 yılından itibaren bir artış yaşanmış, bunda da Özbekistan'ın ihracatçısı olduğu pamuk ve bakırın Türkiye'nin başlıca ithalat ürünleri arasında yer alması önemli olmuştur (Hepaktan ve Çılıpant, Haziran 2016). Ancak bu dönemde iki devletin ilişkilerinin rayına oturduğunu söylemek zordur, daha çok şartların getirdiği bir iş birliği süreci şeklinde nitelendirmek gereklidir.

Türkiye ile Özbekistan arasındaki bu kısa iyileşme, 2005 yılında Andican'da yaşanan olaylar nedeniyle bir kez daha münasebetlerin bozulmasına yol açmıştır. 13 Mayıs 2005'te Kerimov yönetimini protesto için toplanan insanlara ateş açılması sonucu çok sayıda ölen ve yaralanan olmuştur.⁷ Andican'daki meselelere dair Birleşmiş Milletler'de hazırlanan Özbekistan aleyhindeki rapora Türkiye'nin onay vermesi işleri biraz daha karıştırmıştır. Nitekim Özbekistan 2009'da Türkiye'nin öncülüğünde kurulan Türk Keneş'ine katılmayı da reddetmiştir. Türkiye ile askeri ilişkilerini de kesen Özbekistan bu alanda daha çok Rusya'ya bağımlı hale gelmiştir. Bu dönemde iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin de içerdiği potansiyel oranında ilerlemediği görülmektedir (Hepaktan ve Çılıpant, 2016). Türkiye ilişkileri normalleştirmek için 2012'den itibaren girişimlerde bulunsa da İslam Kerimov'un vefatına kadar kaydedeğer bir gelişme sağlanamamıştır.

2.3. 2016-2023 Dönemi

Özbekistan'da ilk cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un vefatının ardından, Kerimov dönemi başbakanı Şevket Mirziyoyev'in cumhurbaşkanı seçilmesi yeni bir dönem başlatmıştır. Bu bağlamda Özbekistan bir yandan komşularıyla diğer yandan ABD, Rusya, Çin, Türkiye, Suudi Arabistan, Çin ve İran ile görüşerek hem bölgesel hem de bölgeyi etkileyen diğer aktörlerle yeni bir sayfa açmıştır (Çalışkan, 2018). Cumhurbaşkanı Mirziyoyev 2017-2021 dönemi için "Aksiyon Stratejisi"ni (Action Strategy)" uygulamaya koyarak her alanda reformları başlatmış ve devlet ile vatandaş arasındaki ilişkileri de yeniden tanımlama yoluna gitmiştir (Bowyer, 2018). Bu strateji ile yapılacak yeniliklerin ve açılımların da ilk sinyali verilmiştir. Cumhurbaşkanı Mirziyoyev, Özbekistan'ın gerek bölgesel gerekse uluslararası düzeyde etkinliğini artırmaya yönelmiştir.

Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ve Şevket Mirziyoyev'in 17-18 Kasım 2016 tarihlerinde Semerkand'da gerçekleştirilen görüşmesi Türkiye ve Özbekistan'ın ilişkilerinde bir dönüm noktası teşkil etmiş, iki taraf için ortak çıkarlar, kardeşlik hukuku ve tarihi sorumluluk fikirleri eşliğinde yeni bir dönem başlamıştır. Bu tarihten sonra Türk ve Özbek cumhurbaşkanları hem ikili

⁶ Kapatılan bu okullar esasen FETÖ'ye bağlı okullardır.

⁷ Kerimov'a göre bu olaylar hükümeti devirmek isteyen radikal İslamcılarının işidir (Çalışkan, 2018).

düzeyde hem de uluslararası toplantılarda birçok kez biraraya gelerek ilişkilerin potansiyelini ilerletmeye çaba göstermişlerdir. Bu bağlamda lider yapısı ve izledikleri tutum iki ülke ilişkilerini belirleyen ve bu dönem için geliştiren en önemli unsurlardan birini teşkil etmektedir. Kerimov döneminde liderin tutumu nedeniyle kopma noktasına gelen ilişkilere karşın Mirziyoyev'in döneminde alınan kararlar Türk-Özbek münasebetlerinin itici gücünü oluşturmuştur.

25-27 Ekim 2017 tarihlerinde Mirziyoyev'in Türkiye'yi ziyareti yirmi yıl aradan sonra cumhurbaşkanı seviyesinde Türkiye'ye gerçekleştirilen ilk ziyaret olması sebebiyle ayrı bir önem taşımaktadır. Bu ziyaret sonrasında Cumhurbaşkanları yaptıkları açıklamayla iki devlet arasındaki münasebetlerin "stratejik ortaklık" seviyesine yükseltildiğini bildirmişlerdir. 22 anlaşmanın imzalandığı bu ziyaretin ardından ikili ilişkiler gelişmeye devam etmiş, ekonomi, eğitim, sağlık, teknoloji, enerji, turizm, kültür ve askeri konularda işbirliği artmıştır (Taşkömür, 2017).

Özbek Parlamentosu 3 Şubat 2018'de Türk vatandaşları için vizeyi kaldırmış, bir ay süreyle Türklerin Özbekistan'a vizesiz girebilmesine onay vermiştir (Dirik, 2019). Bu dönemde CB Mirziyoyev Özbekistan'daki Türk yatırımcılara kolaylık sağlanacağına ve gerekli kurumsal/yasal düzenlemelerin oluşturulacağına dair güvence vermiştir (Aben). Aynı zamanda Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın 29 Nisan-1 Mayıs 2018'deki Taşkent'i ziyareti sonrasında Türkiye ile Özbekistan arasında Yüksek Düzeyli Stratejik İş Birliği Konseyi (YDSK) kurulmuştur. Siyasi etki açısından stratejik ortaklığın en önemli kurumsal mekanizmaları ve itici güçlerinden birini YDSK ve etkinlikleri teşkil etmektedir, diğerleri ise Karma Ekonomik Komisyon ile Ortak Stratejik Planlama Grubu ve faaliyetleridir. Pandemi başlamadan hemen önce YDSK'nin ilk toplantısı 19-20 Şubat 2020 tarihinde Mirziyoyev'in Türkiye seyahati sırasında gerçekleştirilmiştir.

Eylül 2019'da da Özbekistan (daha önce katılmayı reddettiği) Türk Devletleri Teşkilatı'na (eski adıyla Türk Keneşi) resmen üye olmuştur (Yesevi, 2022). Bu gelişmelerin sonucunda ticari ilişkiler de artarak 2016-2019 yılları arasında dış ticaret hacmi 1.242 milyardan 2.211 milyar dolara yükselmiştir (İstikbal, 2021). 2021 yılında ise ticaret hacmi 3,645 milyar dolar seviyesine çıkmıştır.⁸ Türkiye ve Özbekistan arasında hemen her alanda gerçekleşen tecrübe paylaşımının da desteğiyle ilişkiler gittikçe ivme kazanırken kısa vadede 5 milyar, uzun vadede ise 10 milyar dolarlık ticaret hacmi hedefi açıklanmıştır.

Türkiye Ticaret Bakanlığı verilerine göre 2023 yılında Türkiye-Özbekistan ikili ticaret hacmi 3.12 milyar dolar (2022'ye göre % 12 düşüş gerçekleşmiştir) olmuştur. Bu kapsamda Türkiye'nin ihracatı 2022 yılına oranla % 2 artmış ve 1,91 milyar dolara ulaşmıştır. Aynı dönemde Türkiye'nin ithalatı % 28 düşerek 1,21 milyar dolara kalmıştır (Taşkent Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2024)

⁸ Türkiye Özbekistan'a tarım ve bahçecilik cihazları, katalizör, ilaçlar, bebek bezleri, demir-çelikten inşaat aksamı, plastik borular, gaz tribünleri, hububat öğütülmesi için makineler, içten yanmalı motorlar ve su artıma cihazları satmaktadır. Özbekistan ise Türkiye'ye bakır ürünleri, pamuk ipliği, çinko, polietilen ve pamuk satmaktadır. Türk-Özbek ticareti neredeyse yarı yarıya denk düşmektedir ve kazan-kazan prensibiyle işlemektedir.

Tablo 1: Türkiye'nin Özbekistan'a İhracatında İlk 10 Ürün

ÜRÜN GRUBU	2023 (\$)	Bir Önceki Yıla Göre Değişim (%)
Makinalar, Mekanik Cihazlar ve Aletler, Bunların Aksam ve Parçaları	540,121,186	3.88
Elektrikli Makina ve Cihazlar, Aksam-Parça-Aksesuarı	131,411,879	-0.23
Plastikler ve Mamulleri	116,954,785	-21.24
Boyalarda, Pigmentler, Vernikler, Macunlar, Mürekkepler, Vb.	88,488,258	5.39
Demir veya Çelikten Eşya	83,376,938	3.42
Muhtelif Kimyasal Maddeler	69,671,405	7
Motorlu Kara Taşıtları, Bunların Aksam, Parça, Aksesuarı	55,604,271	91.52
Eczacılık Ürünleri	49,735,573	-46.06
Çeşitli Mamul Eşya (Hijyenik Havlu, Bebek Bezi, Kalem, Çakmak, Fermuar, Fırça Vb.)	47,614,270	-8.01
Mobilyalar, Prefabrik Yapılar	47,194,480	-28.56

Tablo 2: Türkiye'nin Özbekistan'dan İthalatında İlk 10 Ürün

ÜRÜN GRUBU	2023 (\$)	Bir Önceki Yıla Göre Değişim (%)
Bakır ve Bakırdan Eşya	473,617,297	-17.55
Pamuk, Pamuk İpliği ve Pamuklu Mensucat	340,336,352	-41.96
Plastikler ve Mamulleri	91,541,720	-14
Çinko ve Çinkodan Eşya	81,726,370	-52.31
Kıymetli veya Yarı Kıymetli Taşlar, Kıymetli Metaller	52,046,380	-3.64
Demir ve Çelik	50,622,120	55,031.91

Türkiye ile Özbekistan arasındaki ticaretin esasen 2017 yılı itibariyle önceki dönemlerle kıyaslanamayacak şekilde yukarı bir ivme kazandığı ve siyasi gelişmelere de kuvvetli bir zemin teşkil ettiği görülmektedir (Şahin, 2023). Özbekistan'daki Türk iş insanlarının yatırımları her geçen gün yükselmekte, bilhassa tekstil, taahhüt, gıda, tarım, otelcilik, inşaat malzemeleri, plastik, ilaç ve hizmet sektörlerinde 1800'den fazla Türk firması faaliyet göstermektedir. Türk Hava Yolları Taşkent, Buhara, Semerkand, Urgenç ve Fergana'ya karşılıklı seferler gerçekleştirmektedir. Türkiye 2021'de Çin ve Rusya'nın ardından 1.18 milyar dolarlık yatırımla Özbekistan'da üçüncü sıraya yerleşirken toplam dış ticaretinde dördüncü sırada yer almaktadır.

Pandemi sürecinin ardından 29-30 Mart 2022 tarihlerinde Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Özbekistan'a yaptığı devlet ziyareti iki ülke arasındaki stratejik ortaklığı bir üst kademeye yükselterek "Kapsamlı Stratejik İş Birliği"ne geçilmiştir (Putz, 2022). Cumhurbaşkanı ziyaretlerinin yanı sıra karşılıklı olarak bakan ve üst düzey bürokratların, akademisyenlerin ziyaretleri de Özbekistan ile ilişkilerin gelişmesinde büyük rol oynamaktadır. Ayrıca Türkiye Özbekistan'da başlatılan reformlara katkı sağlamak üzere Türk danışmalar görevlendirmiş ve bu danışmanların çalışmaları için ikili ticaret, ekonomi ve yatırım işbirliği projelerini teşvik etmek amacıyla Özbekistan yatırımlar ve Dış Ticaret Bakanlığı içerisinde sadece Türkiye ile ilişkilerden sorumlu bir Proje Ofisi'nin kurulması öngörülmüştür.

Özbekistan’da Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA), Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu (TRT), Türk Standartları Enstitüsü (TSE), Anadolu Ajansı (AA) Temsilcilikleri, Ziraat Bank Özbekistan gibi kurumlar da Türkiye-Özbekistan arasındaki ilişkilerde yapıcı ve geliştirici bir eğilim kazandırmaktadır. 1993 yılından beri faaliyetini sürdüren ve hiç kapatılmayan Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlı Türk Okulu da Türk vatandaşlarının çocuklarına eğitim vermektedir. Türkiye’nin Semerkant Başkonsolosluğu’nun 7 Mart 2021 tarihinde Dışişleri Bakanları Mevlüt Çavuşoğlu ve Abdulaziz Kamilov tarafından açılmasıyla Türkiye Taşkent dışında da diplomatik misyon hizmetleri vermeye başlamıştır. Bu kadar üst düzey ve bu denli yakın ilişkilerin tesis edilebilmesinde iki cumhurbaşkanının yakın temas içinde olmaları ve ülkelerinde münasebetlerin kapasitesinin genişletilmesi için uygun ortamın sağlanması yönünde irade göstermeleri önemli rol oynamaktadır. Özbekistan ve Türkiye’nin sahip oldukları ortak kimlik ve benzer kültürel yapıyı işbirliği inşa etmede temel almaları da ilişkileri geliştirmenin diğer stratejik unsurunu oluşturmaktadır. Öte yandan her iki ülkenin kazan-kazan temelinde karşılıklı çıkarları gözeterek bölgesel ve küresel dengeleri gözeterek yakınlaşmaları da realist bir bakış açısının ilişkilerde oynadığı rolü göstermektedir.

Sovyet sonrası dönemde Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan, Afganistan, Tacikistan ve Kırgızistan’a komşu durumuyla bölgede önemli bir “coğrafi eksen” (Yalınkılıçlı, 2017) ve aktör olarak ortaya çıkmıştır. Sahip olduğu jeostratejik konum, köklü tarihi, zengin kültürel değerleri ve ekonomik potansiyeli ile Özbekistan Orta Asya’da barış ve istikrarın sağlanmasında anahtar bir pozisyonadadır (T. C. Dışişleri Bakanlığı). 2022 Şubat sonunda Rusya’nın Ukrayna’ya saldırmasıyla başlayan savaş ise bölgedeki dengelerin daha da hassaslaşmasına yol açmış, Özbekistan’ın barış ve istikrarının Orta Asya ve Avrasya coğrafyasında küresel ilişkiler ağını etkileyeme kapasitesini artırmıştır. Türkiye ise 84 milyona ulaşan nüfusu, Afro-Avrasya coğrafyasının ortasındaki jeostratejik konumu ile öne çıkarken, Avrupa, Karadeniz, Kafkaslar, Orta Doğu ve Afrika coğrafyasıyla kültürel-tarihi bağları, büyük ekonomik hacmi nedeniyle her zaman dikkate alınması gereken bölgesel bir oyuncudur (Hepaktan ve Çılıpant, 2016). Bu çerçevede Türkiye’yi de Özbekistan gibi küresel siyasete etki gücüne sahip bir bölgesel aktör şeklinde değerlendirmek yanlış olmayacaktır.

Taraflar arasında ilişkileri geliştirmek için öncelikle ticaret hacmini artırmak önem taşımaktadır. Her iki cumhurbaşkanı da dış ticaretin 5 milyar dolara yükseltilmesini hedef olarak koymuşlardır. Bu çerçevede iki ülke arasında bölgesel bazda bir gümrük birliği ile birlikte ihracatta karşılaştırmalı üstünlüklere dayalı bir mekanizma teşkil edilebilir (Hepaktan ve Çılıpant, 2016).

3.Sonuç

Sovyetler Birliği’nin yıkılmasıyla ortaya çıkan yeni cumhuriyetler içinde Özbekistan bulunduğu konum ve sahip olduğu kaynaklar sebebiyle özel bir öneme sahiptir. Tarihi ve kültürel olarak Türk ve İslam medeniyetinin ev sahipliği yapan şehirlerin bu ülke sınırları içinde yer alması da Özbekistan’a ayrı bir değer yüklemektedir. Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Afganistan’a komşu, Rusya, İran ve Çin’in siyasi etki alanında bulunan, Orta Asya’nın tam ortasındaki Özbekistan, Orta Asya coğrafyasının yarı nüfusunu barındıran, en verimli topraklarına sahip bir ülke olarak bölgesel ve küresel aktörlerin ilgisini çekmektedir. Diğer yandan Türkiye de coğrafi konumu sayesinde Asya’dan Avrupa’ya, Orta Doğu’dan Afrika’ya, Orta Asya, Kafkaslardan Balkanlar’a değin uzanan erişim gücüyle uluslararası siyasette dikkate alınması gereken bir bölgesel aktördür. Halen mevcut çatışma ve savaşların çoğunluğu Türkiye’ye komşu ve/veya Türkiye’yi direkt ilgilendirecek kadar yakında cereyan etmektedir. Bu da Türkiye’nin izleyeceği dış politikanın, bir başka ifadeyle ikili ve çok taraflı ilişkilerinin, sadece bölgesel değil, küresel bir etki de yaratacağı sonucunu doğurmaktadır.

Türkiye ve Özbekistan arasındaki ilişkiler tarihsel –kültürel alt yapıya sahip olmakla birlikte 1991 sonrası Özbekistan’ın bağımsızlığını kazanarak uluslararası ilişkiler sahnesinde yer almasıyla yeni

bir boyut kazanmıştır. 1991'den günümüze değin gel-gitli bir süreç geçiren iki devlet ilişkilerinde aynı etnik kimlikten, benzer dilden, aynı dini inançtan, benzer gelenek-göreneklerden gelmenin getirdiği etkilerle birlikte liderlerin etkileri de büyük olmuştur. 1991 sonrası Türkiye ve Özbekistan arasındaki münasebetler üç aşamada şimdiki haline ulaşmıştır. 1991-1999 ilişkilerin hızlıca başlayıp kimi sorunlarla bozulduğu; 1999-2016 toparlama girişimleri olsa da esasen gerilimli dönem; 2016'dan bugüne ise kademeli şekilde gittikçe daha iyi duruma gelen ilişkilerden söz etmek mümkündür.

Karşılıklı çıkarların şekillendirdiği Türk-Özbek ilişkilerinde bugün gelinen noktada iki ülke liderlerinin tutumları da destekleyici, teşvik edici ve ilerletici bir durum arz etmektedir. İlk iki dönem yaşanan gel-gitlere rağmen 2016 sonrasında yeniden inşa edilen münasebetler konstrüktivist teoriyi desteklerken, liderlerin ilişkilerin belirlenmesindeki baskın rolleri de makalenin yazımında rol teorisinin seçilmesinin isabetine işaret etmektedir. Nihai durumda her iki ülkenin karşılıklı çıkarları temelinde devlet aklına uygun davranmaları ise realizmin ikili ilişkilerdeki etkisini göstermektedir. Ancak hala iki ülkenin ilişkilerinde potansiyelin tümünün kullanıldığını söylemek zordur. Elbette bu durumun sebepleri arasında, ilişkiler yeniden ivme kazanırken 2020 başında pandeminin/pandemik koşulların uluslararası siyasette yarattığı tahribatı saymak gereklidir. 2021 sonunda Şevket Mirziyoyev'in ikinci kez cumhurbaşkanlığına seçilmesiyle her iki ülke de kaldığı yerden devam ediyor hale gelmiştir.

Kaynakça

- Aben, D. (2022). New Stage in Turkey-Uzbekistan strategic partnership, *Eurasian Research Institute*, Erişim Adresi: <https://www.eurasian-research.org/publication/new-stage-in-turkey-uzbekistan-strategic-partnership/>
- Backman, C. W. (1970). Role Theory and International Relations: A Commentary and Extension. *International Studies Quarterly*, 14(3), 310-319. doi:10.2307/3013585.
- Balım, Ç. ve Gürbüz, Y. E. (2012). O'zbekistan Respublikası: "Özbek Modeli", A. Aydınğün. ve Ç. Balım (Ed.) *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri* içinde (ss. 221-311), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Bekar, N. (2021). Küresel güvenlik mi, güvenliğin küreselleşmesi mi?, N. Bekar (Ed.), *Çevrimiçi dünya. Küreselleşmenin geleceği* içinde (ss. 115-145), Ankara: Nika Yayınları.
- Blank, S. (1995). Energy, Economics, and Security in Central Asia: Russia and Its Rivals, Erişim Adresi: https://www.files.ethz.ch/isn/47534/Energy_Economics_Security.pdf
- Bowyer, A. C. (2018). Political Reform in Mirziyoyev's Uzbekistan: Elections, political parties and civil society, Erişim Adresi: <https://isdpeu/publication/political-reform-mirziyoyevs-uzbekistan/>
- Breuning, M. (Mart 2019). Role Theory in Politics and International Relations. *The Oxford Handbook of Behavioral Political Science*, Erişim Adresi: doi:10.1093/oxfordhb/9780190634131.013.29
- Çam, S. (2022). Kadim geçmişten modern geleceğe: Yeni Özbekistan, (Özbekistan Özel Sayısı), *Yeni Türkiye*, I/28(125), 9-16.
- Çalışkan, B. (2018). Orta Asya Raporu: Dönüşüm sürecinde Türk Cumhuriyetleri, *İNSAMER Rapor*, Erişim Adresi: https://insamer.com/tr/orta-asya-raporu-donusum-surecinde-turk-cumhuriyetleri_1743.html
- Dilmaç, T. (2019). *Özbekistan'da Ulus-Kimlik-Dış politika ilişkisi*, İstanbul: Ötüken Yayınları.

- Dirik, G. (2019, June 21). From hospitality to fraternity: Turkish-Uzbek relations, *Daily Sabah*, Erişim Adresi: <https://www.dailysabah.com/op-ed/2019/06/21/from-hostility-to-fraternity-turkish-uzbek-relations>
- Fuller, L. (1997). Turkey: A Diplomatic return to the Caucasus and Central Asia, *RFE/RL*, Erişim Adresi: <https://www.rferl.org/a/1086368.html>
- Hakim, M. (2021). Türkiye-Özbekistan ilişkilerinin yeni dönemi. Dr. H. Gürpınar (Ed.), *Cemalettin Taşkıran'a Armağan: Devlet Hizmetinde 45 Yıl* içinde (ss. 398-423). Ankara: Barış Kitap.
- Hepaktan, E., & Çılbant, C. (2016). Geçmişten Günümüze Türkiye İle Özbekistan'ın Dış Ticaret İlişkileri. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2). 97-110. doi: 10.18026/cbusos.86423
- İstikbal, D. (2021). *Orta Asya'da Yeni İş Birliği Alanları: Türkiye-Özbekistan İlişkileri*, (SETA Analiz, Sayı 357) Erişim Adresi: <https://www.setav.org/analiz-orta-asyada-yeni-is-birligi-alanlari-turkiye-ozbekistan-iliskileri/>
- Jervis, R. (2013). Realizm, neorealizm ve işbirliği: tartışmayı anlamak. E. Diri (Ed.), *Uluslararası İlişkilerde Anahtar Metinler* içinde (ss. 709-731), (M. P. Kafaoğlu ve M. Aydın, Çev.) İstanbul: Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi, (İkinci Baskı).
- Kasım, K. (2022). Özbekistan: Türk Dünyasının Yükselen Yıldızı (Özbekistan Özel Sayısı), *Yeni Türkiye*, I/ 28(125), 115-122.
- Özbekistan Cumhurbaşkanlığı (2022). Uzbekistan and Turkey to Rise Relations to A Comprehensive Strategic Partnership, Erişim Adresi: <https://president.uz/en/lists/view/5090>
- Putz, P. (2022, March 31). Uzbekistan, Turkey Elevate Ties to a “Comprehensive Strategic Partnership”, *The Diplomat*, Erişim Adresi: <https://thediplomat.com/2022/03/uzbekistan-turkey-elevate-ties-to-a-comprehensive-strategic-partnership/>
- Roskin, M. G. ve Berry, N. O. (2014). *Uluslararası ilişkiler. Uİ'nin yeni dünyası* (Ö. Şimşek, Çev.) Ankara: Adres Yayınları.
- Saida, N. (2022). To Deepen Relations With Uzbekistan, Turkey Leans on Cultural Appeal, *The Diplomat*, Erişim Adresi: <https://thediplomat.com/2022/10/to-deepen-relations-with-uzbekistan-turkey-leans-on-cultural-appeal/>
- Şahin, A. (2023). Türkiye'nin Ekonomik Profili ve Özbekistan ile Potansiyel İşbirliği Fırsatları, *Türkiye-Özbekistan Ekonomik İşbirliğinin Geliştirilmesinde Yeni Ufuklar Sempozyumu*, içinde (ss. 41-71). İstanbul: İktisadi Araştırmalar Vakfı.
- Taşkömür, F. (2017). How did Turkey-Uzbek relations after two decades of stagnation?, *TRT World*, Erişim Adresi: <https://www.trtworld.com/turkey/how-did-turkey-uzbek-relations-improve-after-two-decades-of-stagnation--11677>
- T.C. Dışişleri Bakanlığı, Türkiye-Özbekistan Siyasi İlişkileri, Erişim Adresi: <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-ozbekistan-cumhuriyeti-siyasi-iliskileri.tr.mfa>
- Thies, C. G. (2009). Role Theory and Foreign Policy, Erişim Adresi: https://www.researchgate.net/publication/228985348_Role_Theory_and_Foreign_Policy
- Thies, C. G., & Breuning, M. (2012). Integrating foreign policy analysis and international relations through role theory. *Foreign Policy Analysis*, 8(1), (pp. 1-4). doi:10.1111/j.1743-8594.2011.00169.x

On the Strategy for the Further Development of the Republic of Uzbekistan, Erişim Adresi: https://uzsm.uz/en/press_center/uzb_news/on-the-strategy-for-the-further-development-of-the-republic-of-uzbekistan/

Yalçınkaya, A. (2022). Mirziyoyev Dönemi ile Hızlanan Özbekistan-Türk Dünyası Yakınlaşması, (Özbekistan Özel Sayısı), *Yeni Türkiye*, I/28(125), 123-130.

Yalınkılıçlı, E. (2017). A New Era in Turkish-Uzbek Relations, *TRT World*, Erişim Adresi: <https://www.trtworld.com/opinion/a-new-era-in-turkish-uzbek-relations-11649>

Yesevi, Ç. G. (Spring-Summer 2022). Examining the organization of Turkic States: A Teacher and Norm-Creator, *Perceptions*, XXVII(I), ss. 2-24.

Worldbank, Overview, Country Context, Erişim Adresi: [https://www.worldbank.org/en/country/turkey/overview#:~:text=Country%20Context&text=T%C3%BCrkiye%20is%20the%2019th%20largest,official%20development%20assistance%20\(ODA\)](https://www.worldbank.org/en/country/turkey/overview#:~:text=Country%20Context&text=T%C3%BCrkiye%20is%20the%2019th%20largest,official%20development%20assistance%20(ODA))

Worldmeters, Turkey Population, Erişim Adresi: <https://www.worldometers.info/world-population/turkey-population/#:~:text=The%20current%20population%20of%20Turkey,of%20the%20total%20world%20population.>

Araştırma Makalesi / Research Article

YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRETİM SÜRECİ VE ÖZBEKİSTAN

Halit ÇELİK¹

Öz

Son dönemde gelişme eğilimi gösteren Türkiye-Özbekistan ilişkileri doğrultusunda Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi bağlamında Özbek öğrencilerin Türkçeye ilgisi açıkça görülmektedir. Özbek öğrencilerin Türkçe öğrenme süreçlerini daha kolay ve etkili kılabilmek adına iki ülke arasındaki ortak değerlerin ders malzemelerinde kullanılması önem arz etmektedir. Bu çalışmamızda Özbekistan ve Türkiye arasındaki kadim tarihi de göz önüne alarak ortak değerlerin neler olabileceği ve bu değerlerin yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılması gerektiği ele alınmıştır. Türkçe öğretimi sürecini daha etkili kılabilmenin bir yolu da bu değerlerin öğretimde kullanılmasıdır. Bu bakımdan iki ülke arasındaki ortak değerlerin tespiti adına yapılan çalışmalar incelenmiş ve Türkçe öğretim sürecine dâhil edilmesi tartışılmıştır. Böylelikle ortak değerler üzerinden ele alınan dil öğretimi, daha etkin ve kültürel alışverişe müsait bir ortamda gerçekleşerek daha fazla Özbek öğrencinin sürece katılması teşvik edilmiş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yabancı dil olarak Türkçe Öğretimi, Özbek Edebiyatı, Ortak değerler.

THE PROCESS OF TEACHING TURKISH AS A FOREIGN LANGUAGE AND UZBEKISTAN

Abstract

In line with Turkey-Uzbekistan relations, which have been developing recently, the interest of Uzbek students in Turkish is clearly seen in the context of teaching Turkish as a foreign language. In order to make the Turkish learning process of Uzbek students easier and more effective, it is important to use the common values between the two countries in course materials. In this study, taking into account the ancient history between Uzbekistan and Turkey, the common values and the use of these values in teaching Turkish as a foreign language are discussed. One way to make the Turkish language teaching process more effective is to use these values in teaching. In this respect, the studies conducted to determine the common values between the two countries have been examined and their inclusion in the Turkish teaching process has been discussed. In this way, language teaching based on common values, will take place more effectively in a conducive environment for cultural exchange, and more Uzbek students will be encouraged to participate in the process.

Keywords: Teaching Turkish as a foreign language, Uzbek Literature, Common values.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi TÖMER, halit.celik@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7083-6127.
Başvuru Tarihi (Received): 01.03.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 25.04.2024

Giriş:

Kadim Türk tarihinin Türkistan bölgesindeki en etkin yapısını oluşturan Özbekler, ismini Cengiz Han'ın oğlu Cuci Han'ın hanedanından gelen Özbek Han'dan almıştır (Dadakhon, 2023, s. 18).

“Özbeklerin bir halk olması, etnik tarihi çok uzak bir dönem içerisinde gelişti. İslam öncesi ve İslam sonrası devirlerde iki nehir arasında cereyan eden hadiseler akımında birkaç kurulmuş, çökmüş devletler, gelip geçen topluluklar isimlerini tarih sayfalarında bırakmışlardır. Özbekler, Türkistan'ın en eski ve en kalabalık halklarından sayılır, zengin tarih ve üst kültüre sahip Türk boylarından oluşan etnik birliktir” (Kamalova, 2017, s. 170).

Yüzyıllar boyunca çeşitli akınlara maruz kalan Türkistan bölgesi birçok ideolojinin beşiği hâlini almıştır.

“Son olarak Ruslar, Türk halkları arasına nifak sokmayı başarmıştı. Türkistan'daki komünist partiler Rus komünist partisine müracaat ederek ayrı cumhuriyetler halinde yaşamak istediklerini bildirmişler ve Rus tarafı da isteği kabul ederek ayrı cumhuriyetlerin kurulacağını (12 Haziran 1924) ilan etmiştir. Böylece Türkistan parçalara ayrılarak Tacikistan Muhtar SSCB'yi de içine alan Özbekistan SSC, Kazak, Türkmen, Kırgız Cumhuriyetleri ortaya çıkmıştır. Ancak daha sonra Tacikistan 1929'da Özbekistan'dan ayrılmış Karakalpakistan 1936'da özerk cumhuriyet olarak Özbekistan'a dâhil edilmiştir” (Saray, 2019: 24).

Bölgedeki Sovyet nüfuzu çeşitli alanlarda etkisini göstermiş ve bu nüfuzdan bölge halkı derinden etkilenmiştir. Ekonomik yapı ve imar politikalarının yanında eğitim alanında da Bolşevik etkisi apaçık görülmüştür. Rus olmayan tüm halkların eğitiminde Ruslaşma etkisi tüm Türkistan bölgesinde görülmeye başlamıştır. Özellikle Fergana bölgesindeki Özbek yapısı üzerinde Ruslaşma etkisi yoğun şekilde görülmüştür. Zira Fergana bölgesi etnik yapıların çoğunlukta olduğu bir bölge hâline sokularak bölgede birbirleri ile çatışan gruplar oluşturulmuştur. 1917 ihtilalinden önce farklı amaçları hedefleyen okulların varlığı ihtilal sonrası baskı ve değişime uğramıştır. Dinî eğitim veren okullar, Rus okulları ve Cedit okulları eğitim sistemini oluşturan temel eğitim kurumları olarak varlığını sürdürürken değişen alfabe yapısı ve eğitim politikaları nedeniyle millî ve manevi çöküş başlamıştır. Kiril alfabesi ile Rusçadan geçen terim ve bağlamlar Özbek dili üzerinde etki etmiştir. Türk lehçeleri arasındaki farklılaşma giderek uzaklaşmaya dönüşmüş, bu uzaklaşma Türkiye Türkçesi ile de arasının açılmasına sebep olmuştur. “Türkistan'da mevcut olan tüm okullar kapatılmış ve yerine Sovyet okulları açılmıştır. Sovyet yönetimi Türkistan'da geniş çapta okullar inşa etmiştir ancak başlangıçta Türkistanlıların bu Rus okullarına karşı tutumu olumsuz olmuştur. Bu sebeple Türkistan'daki üniversitelerde okuyan yerli öğrencilerin sayısı Rus öğrencilerden daha azdı” (Meral, 2015, s. 38).

Son dönemde Özbekistan'ın bölgenin başat aktörlerinden biri olması ve kadim Türk tarihinin parçası olma gerçeği özellikle eğitim alanında çeşitli atılımların gerçekleşmesini tetiklemiştir. Türk cumhuriyetleri içinde tarihî yapısı ve geçirmiş olduğu zorlu politik süreçler bakımından Özbekistan, Türkistan bölgesi için önemli bir devlet konumundadır. Son dönemde Türk Devletleri Teşkilatı oluşumunda Özbekistan önemli görevler almış ve bu oluşumu tüm birimleri ile desteklemiştir. 36 milyon nüfusu ile bölgenin en kalabalık Türk devletlerinden olan Özbekistan insan gücü bakımından Türk Devletleri Teşkilatı için önem arz etmektedir. “Çin'den Avrupa'ya kadar uzanan Büyük İpek Yolu'nun bölgesinde yer alan Özbekistan'ın Semerkant ve Buhara gibi birçok kenti kervanların uğrak noktası olmuştur” (Çığır, 2010, s. 13). Semerkant ve Buhara gibi şehirlerden Anadolu'ya gelen bilim insanları, sanatçılar, tüccarlar Özbekistan ile Anadolu arasında bir bağ oluşturmuş ve iki ülke arasında güçlü bir medeniyet bağı kurmuştur. Sovyet egemenliği altındaki Özbekistan 1 Eylül 1991 tarihi itibarıyla bağımsız bir devlet olmuş ve kadim geçmişi bakımından zayıflamış Türkiye bağlantısını da güçlendirmeye başlamıştır. Bu girişime cevap

veren Türkiye, 16 Aralık'ta Özbekistan'ı tanıyan ilk ülke olma bakımından tavrını apaçık göstermiştir.

1923'te Türk medeniyetinin yeniden şahlanış hareketini oluşturan Atatürk'ün kalkınma ve ilerleme modeli yaklaşık 70 yıl sonra Özbeklere de yol haritası olmuştur. "Özbekistan bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren Türkiye'nin kalkınma modelini desteklemiş ve örnek almıştır" (Alimukhamedov & Akçay, 2013, s. 236). Özbek halkı da maddi ve manevi yıpranan ülkelerini yeniden inşa etmede Türkiye'nin en büyük destekçisi olacağı gerçeğinin farkındaydı. Bu bağlamda ilk yıllarda yapılan çeşitli antlaşmaların arasında eğitim antlaşmaları önemli bir yer tutmuştur. İki bin öğrencinin Türk üniversitelerinde eğitim almak üzere Türkiye'ye getirileceği, hatta harp okulundan kontenjanlar ayrılacağı kararlaştırılmıştır. Bu eğitim antlaşmasını destekleyici olarak dönemin Türk bankalarından Özbekistan'a krediler de verilmiştir (Kara, 2012, ss. 191-197).

Türkiye öğrenim kapılarını Özbek öğrencilere her yıl daha çok açarak Türkiye-Özbekistan arasında güçlü bir eğitim-öğretim bağı kurulmasına izin vermiştir. YÖK'ün istatistik sayfasında yer alan verilere göre her yıl Türkiye'de yükseköğretim düzeyinde okuyan Özbek öğrencilerin sayılarının arttığı görülmektedir.

Tablo1: *Yıllara Göre Yükseköğretimde Öğrenim Gören Özbekistan Pasaportlu Öğrenciler*

Yılı	Öğrenci Sayısı
2013-2014	212
2014-2015	296
2015-2016	341
2016-2017	378
2017-2018	435
2018-2019	585
2019-2020	962
2020-2021	1547
2021-2022	2169
2022-2023	3012

Kaynak: (<https://istatistik.yok.gov.tr/> Erişim : 13.02.2024)

Özbek öğrencilerin yükseköğretimdeki sayısının her yıl giderek artması Türkiye'de gelişen eğitim sistemi ile doğrudan ilgilidir. Türkiye'deki teknolojik ve bilimsel gelişmelerin dünya çapında ses getirmesi ile hem sosyal bilimler hem de fen ilimleri konusunda ileri düzeyde eğitim öğretim ortamının hazırlanması dünyanın çeşitli ülkelerindeki öğrencilerin dikkatini çektiği gibi Özbek öğrencilerin de dikkatini çekmiştir. Bu bakımdan Özbek öğrenciler özellikle yükseköğretimdeki çeşitli programlara ilgi duymakta ve Türkiye'ye eğitim almak için gelmektedirler.

Türkiye'de eğitim almak isteyen öğrencilerin öncelikle Türkiye Türkçesini öğrenmeleri ve daha sonra tercih ettikleri bölümlere gitmeleri planlanmıştır. Bu bakımdan üniversitelerin Türkçe Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezlerinde ya da özel kuruluşların Türkçe kurslarında öğrenciler Türkçe öğrenmekte ve daha sonra B2 ve C1 seviyesinde mezun olarak bölümlerine yerleşmektedirler. YÖK'ün son dönemde yapmış olduğu çalışmalar arasında Türkçe öğretimi konusunun tek bir çatı altında toplanması ve özellikle YÖK'ün kontrolünde Türkçe öğretimi ve uygulama araştırma merkezlerinin uygulama imkânlarının geliştirilmesi için Türkçe Öğretim Merkezleri Sistemi (TÖMERSİS) uygulaması gündeme getirilmiştir. Bununla hedeflenen amaç, öğrencilerin daha iyi Türkçe öğrenmesi ülkeye giren öğrencilerin kontrolü ve mezun olan

öğrencilerin takibi ve iletişiminin sağlanması olarak belirtilmektedir. Böylelikle Türkçe öğrenen her öğrenci bölümlerine yönlendirilecek ve bölümlerinde Türkçe ile eğitim alıp yüksek lisans ve doktora tezlerini Türkçe yazma koşulu ile eğitimlerini tamamlayacaklardır. Bu doğrultuda kadim tarihi olan iki ülke arasında ortak bir dilin varlığından söz edebiliriz.

Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesi arasında büyük oranda benzerliklerin olması Özbek öğrencilerin Türkiye Türkçesini öğrenmede kolaylık yaşamalarını sağlamaktadır. Altay dil ailesinin iki farklı lehçesi konumunda olan Özbekçe ve çağdaş Türkçe farklı gruplara dâhilken dil bakımından çokça benzerlikler göstermektedirler. Oğuz, Kıpçak ve Çağatay grubuna dâhil olan Türkçe ve Çağatay, Karluk grubuna dâhil olan Özbekçe tarihî birliktelikleriyle dikkat çeker (Delican vd. 2023, s. 1072). Bu bağlamda bu çalışmada kadim tarihî olan iki ülke arasında ortak sözlü ve yazılı ürünlerin olduğu gerçeğini göz önüne alıp oluşturulacak Türkçe öğretim malzemelerinde Özbek edebî eserlerin yer alması böylelikle kültür alışverişinin daha kolay uygulanması ve Özbek öğrencilerin aşına oldukları edebî eserlerle daha kolay bir öğrenim süreci geçirmeleri hedeflenmektedir.

1. Ortak Değerler

Delican vd. nin yapmış olduğu çalışmaya göre Özbekistan'da kullanılan ders kitaplarında sadece hikâye ve efsane türündeki metinlere yer verilmesi önemli bir sınırlılık olarak görülmektedir. Bu çeşitliliğin sınırlı olması öğrencilerin yaratıcılıklarını ve hayal güçlerini geliştiren farklı hikâye anlatma teknikleri ve türlerini öğrenememelerine; bu nedenle dil becerilerini yetkin bir şekilde geliştirememelerine neden olabilmektedir (2023, s. 1076). Türkiye'de öğrenim gören öğrencilerin hazır bulunuşluğu ve ülkelerindeki dil öğrenme kabiliyetleri Türkçe öğrenim sürecini direkt etkileyen etmenlerin başında gelir. Yapılan bu araştırmaya göre Özbek öğrencilerin çeşitli edebî türlerdeki eksikliği Türkiye'de Türkçe öğrenme süreçlerini olumsuz yönde etkilemektedir. Bu bakımdan Türkiye'deki edebî eserler ile Özbekistan'daki edebî eserlerin beraber ele alınması ve ders malzemelerinde kullanılması önem arz etmektedir. Ortak kültür unsurlarının sunumu Özbek öğrencilerin Türkiye Türkçesine olan öğrenme yetilerini geliştirmede önemli bir katkı sunacaktır. Bu bakımdan Özbek edebiyatı ve Türk edebiyatı ortak ürünlerinin tespiti ve bunların kurlara göre düzenlenmesi hem kültür alışverişinin daha sağlıklı oluşmasına hem de Özbek öğrencilerin bilinenden bilinmeyene, kolaydan zora ilkeleri doğrultusunda Türkçe öğrenim sürecini kolaylaştıracaktır. Bu bağlamda aşağıda iki dilin ortak kültür değerlerinden olan atasözlerine, aktarımlara, terimlere, tutumlara ve gülmecelere yer verilecektir.

1.1. Atasözleri:

Milletlerin yaşayışlarını ve sosyokültürel yapılarını en iyi yansıtan söz varlıklarının başında atasözleri gelmektedir. Özellikle kadim milletlerin tarihine ışık tutan atasözleri çeşitli milletlerle aynı sesi ve nefesi ifade etmiştir. Çok farklı milletlerin ya da komşu devletlerin edebî unsurları içerisinde aynı anlama gelecek benzer atasözlerini bulmak mümkündür. Türk tarihine baktığımızda Göktürk Kitabelerinden başlamak üzere tarihi süreç içerisinde çeşitli atasözlerinin varlığından söz edebiliriz. Bu atasözlerini derleyen ve yazıya geçiren Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eserinde 9.000'i aşkın kelimenin Arapça karşılığını ve Türkçe kullanım özelliklerini yansıtan kelime grupları, atasözleri, deyimler ve şiir örneklerine yer vermiştir. Bugün Özbek Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde aynı anlama gelen ve varlığını sürdüren ortak atasözlerinin *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer aldığını görmekteyiz. Bu bakımdan Özbekistan ve Türkiye arasında edebî anlamda ortak kullanım özelliği gösteren atasözlerinin yabancı dil olarak Türkçe öğretimi ders malzemelerinde kullanılması öngörülebilir.

Bulduk, (2020, ss. 93-99) yapmış olduğu araştırmada *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen atasözlerinin Özbek Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde var olup olmadığı konusunda bazı tespitlerde bulunmaktadır. Örneğin kelime yazılışlarında küçük farklılıklar olmasına rağmen anlamsal

bakımdan birebir örtüşen atasözlerinin varlığından söz etmektedir. Bulduk'un derlemelerine bakacak olursak ifadelerin ve duyguların aynı sesi ve nefesi verdiği görülmektedir:

Özbek Türkçesi: Oğiz yeydi-yu, kōz uyaladi (Yoldaşev ve Gümüş, 1995, s.15).

Dîvânu Lûgati't-Türk: Ağız yese köz uyadhur (Atalay I, 2018, s. 55).

Türkiye Türkçesi: Ağız yer, yüz utanır (Aksoy, 2017, s. 122).

Özbek Türkçesi: Beş qol barobar emas (Yoldaşev ve Gümüş, 1995, s. 42).

Dîvânu Lûgati't-Türk: Bêş ernğek tüz ermes (Atalay I, 2018, s. 121).

Türkiye Türkçesi: Beş parmağın beşi de bir değil (Albayrak, 2009, s. 240).

Özbek Türkçesi: Suvni kōrmay, etik yeçma (Yoldaşev ve Gümüş, 1995, s. 163).

Dîvânu Lûgati't-Türk: Suw kōrmekinçe etük tartma (Atalay III, 2018, s. 426).

Türkiye Türkçesi: Çaya varmadan paçalarını sıvama (Albayrak, 2009, s. 298).

Örnekleri verilen atasözlerinin Türkiye Türkçesinde kullanıldığını, yaşayan dil içerisinde varlığını canlı bir şekilde sürdürdüğünü göz önüne almak gerekir. Özbek öğrencilerin anlamsal bakımdan aşına oldukları bu atasözlerini orta seviye (B1-B2) ve ileri düzeyde (C1-C2) kullanmak paragraf yapıları içerisinde ele almak çeşitli eğitsel oyunlarda yapısal ve anlamsal olarak öğrencilere sunmak dil öğretim sürecini kolaylaştıracaktır. Bu bakımdan Dîvânu Lugâti't-Türk eserinin ders malzemesi olarak kullanılması Türkiye Türkçesinde yaşayan unsurların ele alınması başta Özbek öğrenciler olmak üzere çeşitli Türkî cumhuriyetlerdeki öğrencilerin de ortak kültür unsurunu öğrenmesi açısından önemlidir. Dîvânu Lugâti't-Türk kadim Türk milletinin çeşitli coğrafyalardaki ortak sesidir. Bu ortak ses yüzyıllar boyunca yaşaya gelmiş ve hâlâ da canlılığını korumaktadır. Özellikle Özbekistan sahası açısından düşünülecek olursa yapılan bu araştırma sonucu Türkiye Türkçesi ile Özbek Türkçesi arasında ortaklığın bulunduğunu apaçık göstermektedir. "Dîvânu Lugâti't-Türk ile Özbek Türkçesinde ortaklaştığı tespit edilen 26 atasözünden 19 tanesinin Türkiye Türkçesi atasözleri ile 2 tanesinin de Türkiye Türkçesi ağızlarındaki atasözleri ile anlam ve ifade bakımından benzerlikler taşıdığı görülmüştür" (Bulduk, 2020, s. 99).

Örnek Metin:

"Beş Parmağın Beşi De Bir Değil" sözü sadece Türkiye'de değil Özbekistan'da da kullanılan bir sözdür. Birinci parmak, liderlik ve yönetim rolünü temsil eder. Bu parmak, kararlılık ve güçlü irade ile diğer parmakları yönlendirir. İkinci parmak, yardımseverlik ve destekleyici bir rol üstlenir. Diğerlerine destek olurken, asla ön planda olmamayı tercih eder. Üçüncü parmak, yaratıcılığı ve estetik duyguyu temsil eder. Sanat, müzik veya diğer yaratıcı faaliyetlerle diğer parmaklara ilham verir. Dördüncü parmak, çalışkanlık ve azmi simgeler. Sabır ve titizlikle diğer parmaklarla birlikte iş yapar. Beşinci parmak ise esneklik ve uyumu temsil eder. Farklı fikirlere açık olur ve işbirliği ruhuyla hareket eder. Farklılıkları görmeden farklılıklardan güç alan birey her zaman güçlü bir yumruğa dönüşür. (C1 düzeyinde Okuma-Anlama becerisini geliştirici bir paragraf tarafımızca kalem alınmıştır.)

1.2. Aktarımlar

"Türklerin ve Özbeklerin birbirlerinin dünü, bugünü ve yarını hakkında doğru bir kanaat ve fikre sahip olabilmesinin, onların birbirlerine daha da yaklaşmalarının sağlanmasının temininde metin

aktarma çalışmaları büyük önem arz etmektedir” (Yelok, 2019, s. 335). Özbek edebiyatına ait eserlerin Türkiye Türkçesine aktarımı ya da Türkiye Türkçesine ait eserlerin Özbek Türkçesine aktarımı, iki millet arasında bağların güçlenmesine ve kültür aktarımının yapılmasına zemin hazırlayacaktır. “XIX. yüzyılın sonuna doğru yaşanmaya başlanan medeniyetlerin kavuşması doğrultusunda, Batı medeniyetinin de tesiriyle Türk halklarının edebiyatı, XX. yüzyılın bütün edebî tür ve şekilleriyle daha da gelişmiş ve zenginleşmiştir” (Yelok, 2019, s. 335). Yelok’un tespitlerine göre Türk edebiyatının seçkin eserlerinin Özbek Türkçesine aktarımı doksanlı yıllarda artmış ve özgür Özbek halkına ana yurdun edebî eserleri çevrilerek ata yurt ile buluşması sağlanmıştır. Bu süreçte Türkiye Türkçesinden Özbekçeye aktarılan eserlerden bazıları şunlardır:

- * Mahalla Qahvaxonasi (Hikoyalar) (Said Faik Abasıyanık, Çev. Mirvali Azam, 1977),
- * Yashil Kecha - Roman (Reşat Nuri Güntekin, Çev. Mirvali Azam, 1977),
- * Futbol Qirolı (Roman) (Aziz Nesin, Çev. B. Boyqobilov –X. Eshto‘htarov, 1978),
- * Tarih Tilga Kirganda: Yuragimga Yaqin Go‘shalar Turk Subayining Xotiralari (1914-1923 Yıllar) (Raci Çakıröz, Çev. Rustam Sharipov, 1997),
- * Hajviy Hikoyalar: Nahotki, Mamlakatingizda Eshaklar Yetishmaydi? (Aziz Nesin, Çev. Orif Farmon, 1998),
- * Sirli Mobad (Ömer Seyfeddin, Akt. A. Öz, Ş. Usmanova, 1998),
- * Ilonni O‘ldirsalar - Roman (Yaşar Kemal, Çev. Lola Aminova, 2001),
- * Ko‘kbo‘rilarning O‘limi - Roman (Hüseyin Nihal Atsız, Çev. Tohir Qahhor, 2001)

Yabancı dil olarak Türkçe ders malzemelerinde ele alınacak edebî eser örneklerini Özbekçeye çevrilmiş eserlerden seçmek Özbek öğrencilerin kendi ülkelerinde bu eserlere aşina olmaları hasebiyle Türkçeyi öğrenme süreci içerisinde öğrenci açısından önemlidir.

1.3. Terimler

Özbek edebiyatına bakıldığında terimlerin çoğunlukla ses değişimleri olsa da batı edebiyatından alınmış olduğu görülmektedir. Özellikle akademik Türkçe dersinde edebî terim ortaklığına vurgu yapmak Özbekçe ve Türkçe arasındaki bağı göstermede ya da batı literatüründeki ortaklığı vurgulamada önemli bilgi birikimlerini ortaya koyacaktır. Literatürün farklı olmadığını sezen Özbek öğrenci daha kolay ve hızlı bir öğrenme sürecine girer. Bu konuda Mahmudov & Naskali’nin (1996) yapmış oldukları çalışma bazı terimleri açıklamada ve anlamlandırmada bizlere yol göstermektedir. Mahmudov & Naskali *Özbekçe-Türkçe Açıklamalı Edebî Türler Sözlüğü* adlı çalışmada bazı madde başlıkları ortak ifade yapısını gözler önüne sermektedir.

* **hikaya (T. hikâye):** Kıssa’dan kısa, novella’dan uzun hikâyeye verilen isimdir (1996, s. 350).

* **koşık (T. güfte):** Müzik için yazılmış kısa nazım parça. Özbek edebiyatında koşık yazan şairlerden bazıları şunlardır: Hemze, Ekmel Polat, Polat Mumın, Yangın Mırza, Ötkir Raşid, Turap Töle, Töre Süleyman, Nar Murad Narzullayev (1996, s. 351).

* **törtlik (T. dörtlük):** Dört satırdan oluşan müstakil şiir. Kafiye tarzı aabb, abab veya abvb kafiyeli olabilir. Özbek edebiyatında Aybek, Hamit Alimcan, Maksut Şayhzada, Uygun, Abdullah Aripov, Erkin Vahidov, Rauf Parfi, Talıp Yoldaş dörtlükler yazmışlardır (1996, s. 352).

1.4. Tutumlar

Özbekistan ve Türkiye arasındaki ilişkiler genellikle dostane ve iş birliğine dayalıdır. Her iki ülke de Orta Asya'daki Türk kültürünün ve tarihî bağların farkındadır. İlişkiler, kültürel, ekonomik ve stratejik işbirliği alanlarında derinleşmiştir. Türkiye, Özbekistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülkelerden biridir ve bu, ikili ilişkilerin temelini oluşturur. Ancak, her iki ülkenin iç siyasi dinamikleri ve dış politika öncelikleri de ilişkileri etkileyebilir. Türkiye'nin Orta Asya'ya olan ilgisi son yıllarda artmış olsa da, bazen bu ilginin yoğunluğu ve Türkiye'nin bölgedeki rolü konusundaki algılar Özbekistan'da endişelere yol açabilir. Ancak genel olarak, Özbeklerin Türkiye'ye olan tutumu olumlu ve dostane bir şekilde karakterize edildiğini söylemek yanlış olmaz. Bu doğrultuda Özbek öğrencilerin sayılarının her geçen gün arttığını düşünecek olursak bu öğrencilerin Türkiye ve Türkçe algıları da önemlidir. Şengül'ün (2017) araştırmasına göre hem Özbekistan bağlamında hem de Afganistan sınırları içerisindeki Özbekler bakımından Türkiye ve Türkçe algıları gayet olumludur. Alınan verilere göre: "Türklerin Müslüman olmaları ve ailelerinin Türkiye'yi sevmeleri, var olan tarihî dostluğun, kültürel ortaklığın ve kardeşliğin kendileri için önemli olduğunu, kültürel seromonilerin Türkiye'deki durum arasında benzerliklerin olduğu" (Şengül, s. 99) ifadeleri öğrencilerin Türkiye'ye ve Türkçeye olan olumlu tutumlarını göstermektedir.

Bu tutumların önemi doğrultusunda Özbekistan ve Türkiye arasındaki ortak tutumların dikkate alınması ve buna yönelik ders malzemeleri üretmek önemlidir. Özbek gelenek ve görenek örnekleri sunmak, önemli ortak günler ile ilgili bilgilere yer vermek ders malzemelerini ortak kültür malzemeleri haline dönüştürebiliriz. Bu sayede ders malzemeleri tanıdık, bildik birer öz eserler hâlini alır.

1.5. Gülmeceler

Türk mizah geleneği çok eskilere dayanan edebî bir mahiyet taşıyan önemli bir halk eğlence alanıdır. Fıkralar bu eğlence malzemelerinin başında gelir. Özellikle Anadolu sahasında çeşitli figür, karakter ve tipler sayesinde eğlence malzemeleri üretilmiştir. Bu malzemeler sadece eğlence amaçlı değil öğretici, düşündürücü ve ders verici içerikler ile de desteklenmektedir. Anadolu sahası başta olmak üzere birçok millete miras olmuş Nasreddin Hoca fıkraları da bu amaçla dilden dile dolaşmış ve yazıya geçirilmiştir.

Özbek edebiyatında Nasreddin Hoca genellikle "Afandi" veya "Afandi Hoja" olarak anılır. Bu isimler, Nasreddin Hoca'nın Özbekistan ve çevresindeki kültürel ve folklorik bağlamında yaygın olarak kullanılan terimlerdir. "Afandi" veya "Afandi Hoja" terimleri, onun saygıdeğer veya öğretmen anlamına gelen bir ünvan olarak da kabul edilir. Bu isimler, Nasreddin Hoca'nın hikâyelerinde ve anlatılarında sıkça kullanılır ve onun karakterini tanımlamak için kullanılan popüler ifadelerdir.

"Özbek Türklerindeki Nasreddin Afandi, Türkiye sahasındaki Nasreddin Hoca ile oldukça benzer özelliklere sahip bir tiptir. Bu benzerlikler, pek çok noktada ortak özellikler olarak karşımıza çıkmaktadır. Özbek Türkleri ve Türkiye Türkleri birbirlerinden uzak iki coğrafi alanda yaşıyor olmalarına rağmen, Nasreddin Hoca tipi ve fıkralarında ortak noktalar olması bu iki Türk boyunun Nasreddin Hoca'yı ve fıkralarını ne kadar benimsemiş olmalarının bir göstergesidir" (Fedakar, 2009: 72). Nasreddin Hoca, Özbekistan ve Orta Asya'daki halk kültüründe oldukça popüler bir figürdür. Onun hikâyeleri, masal anlatıcıları, halk hikâyecileri ve tiyatro oyunları aracılığıyla geniş kitlelere ulaşır. Bu hikâyeler, geçmişten günümüze kadar kuşaklar boyunca aktarılacak geleneksel hikâyeye anlatım geleneğini sürdürür. Nasreddin Hoca'nın hikâyeleri, eğlenceli olmalarının yanı sıra genellikle derin bir mizah ve yaşam dersleri içerirler. Bu hikâyelerdeki karakter, zekâsı ve alışılmadık davranışları, dinleyicilere hem güldürür hem de düşündürür.

Fıkralar, öğrencilere dil bilgisi yapılarını ve dilin doğal kullanımını örneklerle göstermek için kullanılabilir. Örneğin, fıkralarda sıkça kullanılan dil bilgisi yapıları öğrencilere tanıtılabilir ve bu

yapılar üzerinde analizler yapılabilir. Öğrencilere fıkraları inceleyerek cümle yapısı, zamanlar, fiil çekimleri gibi konuları öğretmek, dil bilgisel bilgilerin öğrenciler tarafından daha organik bir şekilde öğrenilmesine yardımcı olabilir.

Fıkralar, öğrencilerin kelime dağarcığını genişletmek için kullanılabilir. Öğrencilere fıkralardaki bilinmeyen kelimeleri belirleme ve anlamlarını öğrenme fırsatı verilebilir. Ayrıca, fıkralardaki kelimelerin nasıl cümle içinde kullanıldığını anlamak, öğrencilerin kelimeleri doğru bir bağlamda kullanma becerilerini geliştirebilir.

Fıkralar, öğrencilerin dinleme ve anlama becerilerini geliştirmek için kullanılabilir. Öğrencilere fıkraları dinletme ve ardından anlama soruları sorma gibi etkinliklerle, öğrencilerin sözlü iletişim becerilerini ve kelime tanıma yeteneklerini güçlendirmek mümkündür.

Öğrencilere fıkraları analiz etme ve kendi fıkralarını oluşturma fırsatı vermek, yaratıcı yazma becerilerini geliştirebilir. Ayrıca, öğrencilerin fıkraları tartışma ve sunma becerilerini geliştirmelerine de olanak sağlar. Fıkralar, dil öğrenme sürecini daha eğlenceli hale getirirken aynı zamanda dilbilgisi, kelime dağarcığı, dinleme, konuşma ve yazma becerilerinin geliştirilmesine katkıda bulunabilir. Akademik olarak, fıkraların bu farklı yönlerini göz önünde bulundurarak ders materyali olarak kullanılması, öğrencilerin dil öğrenme sürecini daha etkili hale getirebilir.

Fıkralar, öğrencilere Türk kültürü ve toplumunun mizahi ve sosyal yönlerini anlama fırsatı sunar. Fıkralar aracılığıyla, öğrenciler Türk toplumunun değerlerini, inançlarını ve mizah anlayışını keşfedebilirler. Bu da dil öğrenme sürecini daha derinlemesine ele alınmasını sağlar. Tüm bu sebeplerden dolayı Özbek geleneğindeki fıkralar ve fıkra tipleri yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde ders malzemelerine dâhil edilmelidir. İki ülke arasındaki bağları kuvvetlendirecek bu adım öğrencilerin aidiyet sağlamalarına da katkı sağlayacaktır.

2.Sonuç:

“Kadim Türk milletinin izlerini taşıyan Özbeklerin günümüze değin taşınan gelenek ve göreneklere SSCB'nin tüm tehdit ve şantajlarına rağmen sapaş sağlam ayakta kalmıştır. Bu çaba gelecek nesillere eksiksiz şekilde gelenek ve göreneklere taşıma gayretidir” (Yüce & Khamrabaeva, 2020, s. 370). Özbekistan Türkiye'ye dönem dönem uzak kalmış bir coğrafya olsa da başta kültürel birliktelik olmak üzere dilde, gayede, inançta hiçbir zaman uzaklaşmamıştır. Her iki lehçede de ortaklığın görüldüğü halde farklı coğrafyalarda iki milletin varlığı sürdürmesi ortak tarih ve kültürün yansımaları olarak ortaya çıkmaktadır (Durdona, 2022).

“Son dönemde yapılan çalışmalar ve girişimlerle Türk birliği küçümsenmeyecek düzeyde ilerlemiş ve bu çaba etraflıca desteklenmiştir. Unutulmamalı ki yıllarca tahrip edilmiş dimağlara Türkçe gibi kadim bir dilin önemini anlatmak biraz zordur. Özellikle değişik Türk boylarından gelen kişilerin farklı dillere temayül etmesi acı vericidir. Bu yüzden Türk soylulara Türkiye Türkçesini öğretmek ve bu doğrultuda Türk birliği şuurunu empoze etmek çok önemlidir”(Duman, 2003:152). Bu doğrultuda çalışmamızda Özbekistan ve Türkiye arasındaki ortak değerlere vurgu yaparak yabancı dil olarak Türkçe öğretimi sürecinde ve hazırlanacak ders malzemelerinde bu ortak değerlerin var olması gerekliliği üzerinde durduk. Özbek eğitim sisteminde Yıldırım'ın tespitlerine göre “Türk Askerleri görseli, Kırım Savaşı, Ebu Mansur El Maturidi Türbesi, Ebu İso Muhammed at-Termizi Türbesi, El Bruni portresi, Farabi Portresi, İbni Sina Portresi, XVII. YY. Osmanlı İmparatorluğu haritası, Sultan 1. Selim Portresi, Evliya Çelebi portresi, Yıldırım Beyazıt ve Timur'un Ankara Savaşıyla ilgili bir minyatür, Osmanlı askerleri resmi, Azerbaycan haritası ve Ebulfayz Elchibey Portresi, Geydar Aliyev Portresi, Nursultan Nazarboyev ve Saparmurod Niyazov Portreleri, Türkiye haritası, Turgut Özal portresi, Sevr Anlaşması haritası, Atatürk portresi” (2020, s. 3860) gibi ortak değerlerin vurgusu ders kitaplarında yapılmaktadır. Özbek öğrencilerin bu kültür yapılarına aşina olması sebebiyle Türkçe öğretim süreci içerisinde de Türk-Özbek ortak değerlerine vurgu yapmak iki ülke arasından birlikteliği ve aidiyeti güçlendirecek bir

yapı oluşturabilir. Adıyaman vd. nin (2000) araştırma sonucuna göre farklı dil edinim alışkanlıklarına ve farklı ihtiyaçlara sahip öğrencilerin ihtiyaçlarına göre dil öğretim müfredatları hazırlanarak Türkçe öğretimi daha kolay hale getirilecek ve öğretim elemanları müfredata bağlı olarak farklı yöntem ve teknikleri kullanabilecektir (Adıyaman, Çangal & Yazıcı). Türkçenin yabancı dil olarak Türkiye dışında öğretilmesi ve özellikle Türk soylulara öğretim sunulmasında ortak değerlerin müfredat içerisinde ele alınması önem arz eder.

Kaynakça

- Adıyaman, H., Çangal, Ö., & Yazıcı, M. H. (2018). *The language needs analysis of Turkish learners in Kazakhstan: an example of international Hoca Ahmet Turkish-Kazakh University*. From the Editor, 79.
- Aksoy, Ö. A. (2017). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Kitabevi Yayın Sanayi ve Ticaret AŞ.
- Albayrak, N. (2009). *Türkiye Türkçesinde atasözleri*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Alimukhamedov F., Akçay, E.(2013). Redefining the contemporary relations between Turkey and Uzbekistan. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 36, 235-242.
- Atalay, B. (2018). *Divanü Lûgat-it Türk (Çeviri-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bulduk, T. B. (2020). Dîvânü Lugâti't-Türk ve Özbek Türkçesinde ortaklaşan atasözleri. *Kesit Akademi Dergisi*, 22, 90-100.
- Çıgır E. (2010). *Özbekistan'da demografik yapı*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dünyası, İstanbul.
- Dadakhon, K. G. (2023). *Özbekistan Cumhuriyeti: İnşası, gelişimi ve Türk devletleri politikası (1991-2023)* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Karabük Üniversitesi, Karabük.
- Delican, B., Gedik, O., Kaya, T. T., & Kalkan, R. (2023). Türkiye ve Özbekistan'da ana dil eğitiminde ders kitapları; metin yapıları üzerine karşılaştırmalı bir inceleme. *International Journal of Social Humanities Sciences Research*, 10(95), 1070-1078.
- Duman, A. (2003). Türk soylulara Türkiye Türkçesi öğretiminde metin seçimi. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 13, 151-154.
- Durdona, S. (2022). Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinde geçiş dönemleri ile ilgili söz varlığı. *Atlas Journal*, 8(46), 2417-2420.
- Fedakar, S. (2009). Özbek mizahında Nasrettin hoca tipi ve fıkraları. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 9(1), 67-73.
- Kamalova, Z. (2017). Özbeklerin ulusal oluşumu, *Millî Kültür Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 160-173.
- Kara, A. (2012). *Turgut Özal ve Türk dünyası*, Kültür Sanat Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, s.191-197.
- Mahmudov, N., & Naskali, E. G. (1996). Özbek edebiyatında edebî türler. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2, 349-352.
- Meral, M. R. (2015). *Milli Türkistan dergisine göre Sovyetler Birliği'nin Türkistan'daki eğitim ve kültür politikaları*, [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Saray, M. (2019). *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 4. Baskı.

- Şengül, K. (2017). Yabancı dil olarak Türkçe öğrenen Afganistanlı Özbek Türklerinin Türkiye Türkçesine yönelik görüşleri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27(2), 91-100.
- Yelok, V. S. (2019). Edebî metin aktarmaları bağlamında Türkçeye ve Özbekçeye yapılan aktarmalara bir bakış. *Milli Eğitim Dergisi*, 48(223), 323-340.
- Yıldırım, V. Y. (2020). Ders kitaplarında Türk kültürü: Türkiye, Azerbaycan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan örnekleri. *Turkish Studies*, 15(5), 3849-3869.
- Yoldaşev, İ., ve Gümüş, M. (1995). *Özbek atasözleri*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Yüce, M., & Khamrabaeva, L. (2020). Özbek Türklerinin milli geleneklerine genel bakış. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, 319-341.
- <https://istatistik.yok.gov.tr/> Erişim : 13.02.2024 (Öğrenci İstatistikleri/uyruğa göre öğrenci sayıları)

ÖZBEK TÜRKLERİ ÖZELİNDE TÜRK SOYLULARA TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE KARŞILAŞILAN SORUNLAR

Halil ADIYAMAN¹

Öz

Yabancılara Türkçe öğretimi görece yeni bir alan olmasına rağmen Türkiye'de ve dünyada hızla gelişen alanlardan biridir. Yabancılara Türkçe öğretimi alanının bir alt kümesi olan Türk soylulara Türkçe öğretimi hem zevkli hem de oldukça zordur. Zorluk, bu alandaki temel sorun olan aynı dilin farklı bir lehçesinin öğretilmesinden kaynaklanmaktadır. Çalışmamızda, sürekli aksaklıklarla boğuşan Türkçe öğretmenlerinin karşılaştıkları sorunlar ele alınmaktadır. Türkiye'de Türkçe öğretimi ile yabancı bir ülkede Türkçe öğretiminin zorlukları farklılık göstermektedir. Öğrenme ortamlarından kaynaklanan farklılıklar dil öğretiminde etkili faktörlerdir. Lehçeler açısından zengin ortamlarda benzerlikler ve farklılıklar Türkçe öğretimi için çeşitli yöntemlerin geliştirilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu yöntemlerin etkili bir şekilde uygulanabilmesi için öncelikle sorunların doğru tespit edilmesi gerekmektedir ki çalışmamızda bu sorun ele alınmıştır. Sorunların nedenleri araştırılmış ve sonuç bölümünde çözüm önerileri sunulmuştur. Türk soylulara Türkçe öğretimi üzerine yapılan çalışmaların sayısının artması, karşılaşılan sorunların çözümüne yönelik önerilerin sayısını da artıracaktır. Türk soyluların Türkçe öğrenirken yaptıkları yaygın hatalar arasında "E" harfinin yazımı ve telaffuzu, "-gAn" ve "-kAn" zarf-fiil eklerinin yazımı, zamirlerin yanlış kullanımı, yardımcı fiillerin yanlış kullanımı, yanlış eşdeğerlikler ve Rusçanın etkisi yer almaktadır. Bu tür öğretimi kolaylaştırmak için farklı lehçelerden gelen grupların bir arada eğitimi tercih edilmemelidir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe Öğretimi, Özbek Türklerine Türkçe Öğretimi, Yabancı Eş Değerlikler, Türk Soylulara Türkçe öğretimi

THE PROBLEMS ENCOUNTERED IN TEACHING TURKISH TO TURKISH DESCENDANTS WITH A SPECIAL FOCUS ON UZBEK TURKS

Abstract

Although teaching Turkish to foreigners is a relatively new field, it is one of the rapidly developing areas in Turkey and worldwide. Teaching Turkish to Turkish descendants, a subset within the realm of teaching Turkish to foreigners, is both enjoyable and quite challenging. The difficulty arises from teaching a different dialect of the same language, which is the fundamental problem in this field. The issues faced by Turkish instructors constantly grappling with setbacks are addressed in our study. The challenges of teaching Turkish in Turkey and teaching Turkish in a foreign country differ. Differences arising from learning environments are effective factors in language teaching. In environments rich in dialects, similarities and differences prompt the development of various methods for teaching Turkish. To effectively implement these methods, it is necessary to accurately identify the problems first, which is addressed in our study. The causes of the problems are investigated, and suggestions for solutions are provided in the conclusion section. Increasing the number of studies on teaching Turkish to Turkish nobles will also increase the number of suggestions for solving the problems encountered. Common errors made by Turkish descendants while learning Turkish include the spelling and pronunciation of the letter "E", the spelling of the adverbial participle suffixes "-gAn" and "-kAn", incorrect usage of pronouns, incorrect usage of auxiliary verbs, false friends ("faux amis") and the influence of Russian. To facilitate this type of teaching, education groups from different dialects together should not be preferred.

Keywords: Turkish Teaching, Teaching Turkish to Uzbek Turks, False Friends ("faux amis"), Teaching Turkish to Turkish Descendants

¹ Doç. Dr. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, halil.adiyaman@dpu.edu.tr, ORCID: 0009-0007-8014-8054

Başvuru Tarihi (Received): 01.03.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 25.04.2024

Giriş

Yabancı dil öğretiminin ne zaman, nerede başladığı bilenememekle beraber, bireyin ilgi ve ihtiyaçları doğrultusunda kendi ana dilinden başka bir dile gereksinim duyduğundan beri yabancı dil öğretimi gerek sistemli gerekse de sistemsiz olarak devam etmektedir. Göç, eğitim, savaş, ticaret, turizm, iş bulma gibi sebepler bireylerin yabancı bir dil öğrenmesinin başlıca nedenleridir.

Türkçenin de yabancı bir dil olarak ne zaman öğretilmeye başlandığı tam olarak tespit edilememekle birlikte Biçer'e göre "Hunlar döneminde Türkçeyi öğrenen ve kullanan yabancıların olduğu bazı tarihî vesikalarla saptanabilir" (Biçer, 2012, ss. 107-133). Ancak bu konuda erişilebilen ilk yazılı eser Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lugati't Türk* adlı eseri olduğundan birçok araştırmacıya göre yabancı dil olarak Türkçenin öğretim tarihi 1071'den itibaren başlar (Açık, 2008, s. 1; Çangal, 2012, s. 9; Özdemir, 2012, s. 2).

Son zamanlarda Türkiye ekonomisindeki gelişmeler, Türk Hava Yolları (THY), Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) ve Yunus Emre Enstitüsü (YEE) gibi çeşitli kurum ve kuruluşlarla kendini dünyaya açması ve tanıtması, farklı ülkelerde kurulan Türk şirketlerinin etkisi, Türkiye Bursları ve diğer üniversiteler tarafından özel olarak sağlanan Türkiye'de eğitim görme imkânı, Türk dizilerinin gösterildiği ülkelerde Türkiye'nin tanıtılması ve Türkçeye olan ilginin artması gibi birçok etken yabancı dil olarak Türkçe öğrenimine olan ilgiyi arttırmaktadır.

Günümüzde yabancı dil olarak Türkçe öğretimi gün geçtikçe önem kazanmakta; Türkiye'de ve birçok farklı ülkelerde çeşitli kurum ve kuruluşlar tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu kurum ve kuruluşlar arasında Yunus Emre Enstitüsü, özel dil merkezleri, Türkçe Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezleri (TÖMER), çeşitli ülkelerde bulunan Türkoloji bölümleri, özel okullar ve Türkiye destekli üniversiteler yer almaktadır.

Yabancı dil olarak Türkçe öğretim süreci içerisinde hedef kitle kavramı olarak dört ana başlık oluşturmak mümkündür. Türkiye Türklerine Türkçe öğretimi, İki dillilere Türkçe öğretimi, Yabancılar Türkçe öğretimi ve Türk soylulara Türkçe öğretimi. Türkiye Türkleri kavramı Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına sahip ve aynı zamanda Türkiye'deki eğitim kurumlarında öğrenim görmekte olan grubu tanımlamaktadır. Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına sahip ve ana dili Türkçe olan grubun Türkiye dışında başka bir toplum içerisinde yaşayan kitleye ise İki dilliler grubu tanımı yapılmaktadır. Bu grup Türkiye'ye dönmüş olsa bile yaşamış olduğu toplumun izlerini taşır ve kültür şoku olmak üzere birçok kültürel bocalama içerisinde kendini bulur. Özellikle yaşamış olduğu toplumun dili ile Türkçe arasında gelgitler yaşar. Yabancılar kavramı ise Türk kültür, gelenek ve göreneklerine uzak Türk düşünce sistemine aşına olmayan bireyleri temsil eder. Türk soylular ifadesi başka devletlerin himayesindeki Türkleri kasteder. Yukarıda belirtilen dört farklı hedef kitlenin birbirinden farklı özellikleri vardır. Bunlara Türkiye Türkçesi öğretimi için kullanılması gereken yöntem ve materyaller de farklılık gösterir (Duman, 2013, ss. 151-155).

1. Türk Soylulara Türkçe Öğretimi

Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi içerisinde yer alan Türk soylulara Türkçe öğretimi ile yabancılar Türkçe öğretimi birbirinden farklıdır. Çünkü bu öğrenciler tamamen farklı bir dil değil kendi ana dillerinin farklı bir şivesini öğrenmektedirler. Bu bakımdan onlara sıfırdan Türkçeyi öğrenen bir yabancı gibi davranmak eğitim ve öğretim açısından çeşitli sorunları meydana getirecektir. Ancak aynı dilin farklı bir lehçesini öğretimi başka yabancı bir dili öğrenmeye ve öğretmeye oranla daha kolaydır. Özyürek'e göre; "Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tataristan gibi bölge ülkelerden gelen öğrencilerin kendi ülkelerinde konuşulan diller aynı zamanda Türkçenin lehçeleridir. Dolayısıyla aslında Türkçeye çok uzak olmayan dilleri konuşan bu öğrenciler Türkçeye tamamen yabancı öğrencilere oranla Türkçenin

öğreniminde daha az zorluk çekerler” (Özyürek, 2009, ss. 1819-1862). Karatay’a göre “Türk cumhuriyetlerinden gelen öğrencilerin konuştukları diller Türkçenin lehçeleri olduğu için bu öğrencilerin dil sorunu yabancı öğrencilere göre daha kolay çözülebilir. Bu sorunun çözümü dil öğretme-öğrenme niteliklerinin iyileştirilmesine bağlıdır” (Karatay, 2012, s. 9). Fakat kendi ana dilinde birebir bulunan ve Türkçede farklı bir anlamı ya da kullanımı bulunan yapıların yabancılara oranla Türk soylulara öğretilmesi daha zordur.

Türk soylulara Türkçe öğretimi hem ana dili Türkçe olan Türkiye’deki Türklere Türkçe öğretiminden hem de yabancılara Türkçe öğretiminden daha farklı olan bir gruptur. Bu gruptaki bireyler ne tam bir yabancı gibi Türkçeye yabancıdır ne de tam bir Türkiye vatandaşı gibi Türkiye Türkçesinin içindedirler. Arada kalmış bir grup olarak nitelendirmek de yanlış olacaktır. Esasen Türk soylulara Türkçe öğretimi kendi başına bir araştırma ve çalışma alanıdır. Keza bu gruptaki öğrencilere de eğitim yapılırken bu farklılıklar dikkate alınmalıdır. Ancak Türk soylulara Türkçe öğretiminde dikkatli olmak gerekir. Çünkü öğrencilerin kullandıkları Türk lehçelerine göre Türkçe öğrenirken karşılaştıkları sorunlar her zaman aynı olmamaktadır. Bir Azeri ile bir Kırgız’ın Türkçe öğrenirken karşılaştıkları sorunlar farklılık gösterebilmektedir. “Arkadaşım gelmiş” yerine Azerbaycalılar “Arkadaşım gelip” Kırgız “Arkadaşım gelgen” diyor. Aynı sınıfta farklı grupların olması problemi artırmaktadır.

1.1. Türk Soylulara Türkçe Öğretiminde Yazma Becerisinde Karşılaşılan Sorunlar-Özbek Örneği

a. “E” Harfinin Yazımı ve Okunuşu: Kiril alfabesi kullanan topluluklarda "e" harfinin yazımı ve okunuşundan kaynaklanan sorunlar görülmektedir.

"Ekmek" sözcüğünü öğrenciler "yekmek" biçiminde okumaktadırlar. Aynı biçimde öğrencilerden ilk sesleri ye-olan sözcüklerin yazımı istendiğinde e- biçiminde yazmaktadırlar. Örneğin, "yel" yerine "el" yazılmaktadır.

b. “-gAn” “-kAn” Zarf-Fiil Ekinin Yazımı: Türkiye Türkçesinde kullanılan “-dI/Uk”“-tI/Uk” zarf-fiil eki, Çağdaş Kıpçak lehçelerinde “-gAn” “-kAn” eki ile karşılanmaktadır.

Öğrencilerden kendi düşüncelerine dayanarak bir yazı yazmaları istendiğinde, Kıpçak kökenli öğrencilerde “geldiğini” sözcüğünün “gelmişini” biçiminde yazdıkları gözlenmektedir. Bunun nedeni öğrencilere Türkiye Türkçesindeki “-mI/Uş” bilinmeyen geçmiş zaman ekinin Kıpçak lehçelerinde “-gAn” “-kAn” ekine denk geldiği bilgisinden kaynaklanmaktadır.

c. Devrik Cümle: Öğrencilerde muhtemelen Rusçanın etkisi ile devrik cümle kurma alışkanlığı oldukça fazla.

“Ben kompozisyon yazdım” cümlesini öğrencilerin bir kısmı “Ben yazdım kompozisyon.” biçiminde yazmaktadırlar.

d. Zaman Kiplerinin Kullanımında Karşılaşılan Sorunlar

d.1. Geniş Zaman Kullanımı: Azerbaycan Türkçesinde ol- fiilinin geniş zamanda çekimi “olar” iken Türkiye Türkçesinde “olur” biçimindedir. Kazakçada “Bararsın”. “Gidersin” “Varırsın” vs. Özbek Türkçesinde “Bara-sen””, Barar-sen” biçimindedir.

Ayrıca öğrenilen geçmiş zaman –mI/Uş ekini rivayet eki olarak kullanmaktadırlar.

e. Zamirlerin Yanlış Kullanımı:

e.1. Kişi Zamirlerinin Yanlış Kullanımı: Türkiye Türkçesindeki kişi zamirlerinin bazı fiiller ile kullanımında öğrencilerin büyük bölümü hata yapmaktadırlar.

“Seni aradım” yerine “sana aradım”. Zamirlerin yanlış kullanılmasındaki temel sorun, Özbek Türkçesinde kullanılan fiillerin geçişli ve geçişsiz çatısındaki farklılıktır.

f. Yardımcı Fiillerin Yanlış Kullanımı

f.1. “i-” Yardımcı Fiilinin Yanlış Kullanımı: “i-” yardımcı fiili Kazak Türkçesinde “e-” biçiminde bulunmaktadır.

“idi” yardımcı fiili Kazak Türkçesinde “edi” biçiminde geçmektedir. Ancak bu fiilin bazı kullanımlarında karışıklıklar meydana gelmektedir. Örneğin, Türkiye Türkçesindeki “ise” yardımcı fiili Kazak Türkçesinde “bolsa” biçiminde “bol-” yardımcı fiili ile kullanılmaktadır. Örneğin, “Sen Mehmet isen bu kim?” cümlesini Kazak öğrenciler Kazak Türkçesi mantığı ile söylediklerinde “Sen Mehmet olsan bu kim?” biçimindedir.

g. Yalancı Eş Değerlikler

Türk Dili şivelerinde birçok sözcük yalancı eşdeğerlik yüzünden öğrencilere sözcüklerin öğretimi sorun haline gelmektedir. Örneğin, “taze” sözcüğü Kazak Türkçesinde “taza” biçiminde, “temiz” anlamında kullanılmaktadır. “Sakin” sözcüğü Özbek Türkçesinde “sekin” biçiminde, “yavaş” anlamında kullanılmaktadır. “Lütfen” yerine “iltimos”, “çiçek” yerine “gül”, “baba” yerine “dede” vb.

h. Rusçanın Etkisi

“Sizi 1 dakikaya olur mu?”, “Bir dakikanızı alabilir miyim?” yerine kullanılmaktadır. Rusça mümkün anlamındaki “mojna” Türkçenin öğretiminde karşılaşılan önemli sorunlardan biridir. Rusçanın etkisi olarak “ile” bağlacını da gösterebiliriz. Rusça С праздникомКурбан-Байрам “Kurban Bayramınızı tebrik ederim” anlamındaki cümle Özbek Türkçesinde “Kurban Haytingiz bilen” diye söylenmektedir.

2. Sonuç

Türk dilinin günümüzde farklı yazı dilleri ile temsil edilmesinden Türkiye Türkçesinin Türk dünyası öğrencilerine öğretilmesinde büyük sorunlar ile karşılaşılmaktadır. Bu sorunların en önemlisi, öğrencilerin Türkçe cümle kurma ve kullandıkları eklerdir. Öğrenciler Türkçe cümleleri kendi lehçelerinin cümle dizimi ve ekleri ile söylemeye çalıştıklarında yanlışlıklar ortaya çıkmaktadır. Bu yanlışlıkların düzeltilmesi için Oğuz, Kıpçak, Karluk ve Kuzey grubu lehçelerinden olan öğrencileri aynı sınıfta toplamak sorunun çözümü için etkili olabilir.

Konuştukları lehçe gruplarına göre yerleştirilen öğrenciler üzerine eklerin ve cümle dizimlerinin öğretilmesi için yöntem ve teknikler geliştirilebilir. Aksi takdirde farklı lehçe gruplarından öğrencilerin toplandığı bir sınıfta farklı yöntem ve teknikler geliştirmek gerekecektir. Bu ise öğrencinin performansını düşürücü bir etki olabilir. Türk dünyasından gelen öğrencilerin Türkiye Türkçesini öğrenirken farklı lehçelerden kaynaklanan dil farklılıklarını düzeltebilmek için sınıf içi uygulama teknikleri şunlar olabilir:

Karşılaştırmalı Dil Analizi: Öğrencilere, farklı lehçelerden gelen metin örnekleri verilir ve bu örnekler Türkiye Türkçesindeki cümle yapısı, ek kullanımı ve kelime kullanımıyla karşılaştırılır. Öğrenciler, bu karşılaştırmaları yaparak farklılıkları gözlemleyebilir ve Türkiye Türkçesi normlarına uygun olarak düzeltilmiş örnekler oluşturabilirler.

Ortak Dil İnşası Oyunları: Öğrencilere, birlikte bir hikaye veya diyalog oluşturma gibi etkileşimli oyunlar sunulabilir. Bu oyunlar sırasında öğrenciler farklı lehçelerden gelen dil örneklerini bir araya getirerek Türkiye Türkçesine uygun şekilde yeniden yapılandırabilirler. Bu, öğrencilerin dil bilgisi ve kelime dağarcığını geliştirmelerine ve dilin doğru kullanımını öğrenmelerine yardımcı olabilir.

Roller Oynamak: Sınıftaki öğrenciler farklı lehçelerden ve kültürel arka planlardan gelir. Öğrencilere, farklı lehçelerin konuşmacılarını canlandırdıkları rol oyunları verilebilir. Bu,

öğrencilere farklı lehçelerin yapısal ve dil bilgisel özelliklerini deneyimleme fırsatı sunar ve aynı zamanda Türkiye Türkçesi normlarına uygun olarak düzeltmelerini sağlar.

Proje Tabanlı Öğrenme: Öğrencilere, farklı lehçelerden gelen Türk dünyası ülkeleri hakkında araştırma yapmaları ve sunum hazırlamaları görevi verilebilir. Bu proje, öğrencilere farklı lehçelerin yanı sıra Türkiye Türkçesi hakkında daha derin bir anlayış kazanmalarına ve doğru dil kullanımını öğrenmelerine olanak tanır.

Dil Değişim Atölyeleri: Sınıfta küçük gruplar oluşturulabilir ve her gruba farklı bir lehçeden gelen öğrenciler yerleştirilebilir. Bu gruplar, belirli dilbilgisi konularını veya cümle yapılarını öğrenmek ve uygulamak için bir araya gelebilir. Öğretmen, her gruba rehberlik edebilir ve doğru dil kullanımını teşvik edebilir.

Bu uygulama teknikleri, öğrencilerin farklı lehçelerden gelen dil özelliklerini tanımlarına ve Türkiye Türkçesi normlarına uygun olarak dil becerilerini geliştirmelerine yardımcı olabilir. Ayrıca, öğrenciler arasında işbirliği ve etkileşimi teşvik ederek sınıf içi dil öğrenme ortamını zenginleştirebilirler.

Kaynakça

- Açık, F. (2008). Türkiye’de yabancılara Türkçe öğretilirken karşılaşılan sorunlar ve çözüm önerileri. *Kıbrıs: Uluslararası Türkçe Eğitimi ve Öğretimi Sempozyumu* içinde (ss. 1-9). *Doğu Akdeniz Üniversitesi.*
- Biçer, Nurşat (2012). Hunlardan günümüze yabancılara Türkçe öğretimi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi,1* (4), 107-133.
- Çangal, Ö. (2012). Yabancılara Türkçe öğretiminde kültür taşıyıcısı olarak türküler. *Gazi Üniversitesi Türkçe Araştırmaları Akademik Öğrenci Dergisi,2* (2), 9-20.
- Duman, Asiye (2003). Türk soylulara Türkiye Türkçesi öğretiminde metin seçimi. *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi Türkçenin Öğretimi Özel Sayısı, 13*, 151- 155.
- Karatay, Halit Nurettin(2012), Kırgız öğrencilerin Türkiye Türkçesi öğrenmeye ilişkin tutumları. *Türkçe Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi, 4*, 1-11.
- Özdemir, O. (2012). Avrupa dilleri öğretimi ortak çerçeve metni B1 seviyesinin yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde uygulanması üzerine bir çalışma. *Türkçe Eğitimi ve Öğretimi Araştırmaları Dergisi, 2*(3), 1-25.
- Özyürek, Rasim (2009). Türk Devlet ve toplulukların Türkiye Üniversitelerine gelen Türk Soylu yabancı uyruklu öğrencilerin Türkçe öğrenimlerinde karşılaştıkları sorunlar. *TurkishStudies, 4*(3), 1819-1862.

Düzeltilme (Erratum)

2024 yılı 79. Sayıda yayınlanan; “Çok değişkenli istatistiksel yöntemler ile yeşil gelecek ve refah arasındaki ilişkinin incelenmesi” başlıklı makalede yapılan düzeltmeler aşağıdaki gibidir.

Düzeltilme Açıklaması: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin 2024 yılı 79. Sayısında yer alan “Veysikarani, D., & Akdağ, N. (2024). Çok değişkenli istatistiksel yöntemler ile yeşil gelecek ve refah arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 79, 207-221. ve DOI:10.51290/dpusbe.1385528” referanslı makalede sehven makale başvuru tarihi yanlış yazılmıştır. Makalede yer alan hatanın giderilmesi amacıyla bu düzeltme metni sunulmuştur.

Aşağıda sunulan açıklama metni, ilgili makalenin metin açıklaması şeklinde düzeltme olarak yayınlanmıştır.

Makale URL: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dpusbe/issue/82975/1385528>

Makale 207. sayfa, dipnot 7. satırda yer alan:

“Başvuru Tarihi (Received): 03.11.2024”

Yerine

“Başvuru Tarihi (Received): 03.11.2023”

Düzeltilme (Erratum)

2024 yılı 79. Sayıda yayınlanan; “Mağjan Jumabayulı’nın Şiirlerinde Türk Kavramı ve Türklükle İlgili Diğer Kavramlar” başlıklı makalede yapılan düzeltmeler aşağıdaki gibidir.

Düzeltilme Açıklaması: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi’nin 2024 yılı 79. Sayısında yer alan “Balci, O. (2024). Mağjan Jumabayulı’nın şiirlerinde Türk kavramı ve Türklükle ilgili diğer kavramlar. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 79, 222-242. ve DOI:10.51290/dpusbe.1385633” referanslı makalede sehven makale başvuru tarihi yanlış yazılmıştır. Makalede yer alan hatanın giderilmesi amacıyla bu düzeltme metni sunulmuştur.

Aşağıda sunulan açıklama metni, ilgili makalenin metin açıklaması şeklinde düzeltme olarak yayınlanmıştır.

Makale URL: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dpusbe/issue/82975/1385633>

Makale 222. sayfa, dipnot 3. satırda yer alan:

“Başvuru Tarihi (Received): 03.11.2024”

Yerine

“Başvuru Tarihi (Received): 03.11.2023”

Düzeltilme (Erratum)

2024 yılı 79. Sayıda yayınlanan; “Risksiz Faiz Oranı Tercihlerinin Portföy Optimizasyon Sonuçlarına Etkisi” başlıklı makalede yapılan düzeltmeler aşağıdaki gibidir.

Düzeltilme Açıklaması: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi’nin 2024 yılı 79. Sayısında yer alan “Ovalı, M., & Kayalıdere, K. (2024). Risksiz faiz oranı tercihlerinin portföy optimizasyon sonuçlarına etkisi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 79, 243-257. ve DOI:10.51290/dpusbe.1387503” referanslı makalede sehven makale başvuru tarihi yanlış yazılmıştır. Makalede yer alan hatanın giderilmesi amacıyla bu düzeltme metni sunulmuştur.

Aşağıda sunulan açıklama metni, ilgili makalenin metin açıklaması şeklinde düzeltme olarak yayınlanmıştır.

Makale URL: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dpusbe/issue/82975/1387503>

Makale 243. sayfa, dipnot 8. satırda yer alan:

“Başvuru Tarihi (Received): 07.11.2024”

Yerine

“Başvuru Tarihi (Received): 07.11.2023”

Düzeltilme (Erratum)

2024 yılı 79. Sayıda yayınlanan; “Measuring the Performance of Electric Buses Developed for the Public Transportation System Using Entropy and WASPAS Methods” başlıklı makalede yapılan düzeltmeler aşağıdaki gibidir.

Düzeltilme Açıklaması: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin 2024 yılı 79. Sayısında yer alan “Aydın, Ü. (2024). Measuring the Performance of Electric Buses Developed for the Public Transportation System Using Entropy and WASPAS Methods. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 79, 345-359. ve DOI:10.51290/dpusbe.1397300” referanslı makalede sehven makale başvuru tarihi yanlış yazılmıştır. Makalede yer alan hatanın giderilmesi amacıyla bu düzeltme metni sunulmuştur.

Aşağıda sunulan açıklama metni, ilgili makalenin metin açıklaması şeklinde düzeltme olarak yayınlanmıştır.

Makale URL: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dpusbe/issue/82975/1397300>

Makale 345. sayfa, dipnot 3. satırda yer alan:

“Başvuru Tarihi (Received): 28.11.2024”

Yerine

“Başvuru Tarihi (Received): 28.11.2023”

Düzeltilme (Erratum)

2024 yılı 79. Sayıda yayınlanan; “Dr. Engin Çetin’in *Hekimoğlu Ali Paşa, Paşalar Çağının Şeyhülvezerası* Başlıklı Kitap İçin Yazdığı Değerlendirme Yazısına Kitabın Müellifinin Cevabı” başlıklı makalede yapılan düzeltmeler aşağıdaki gibidir.

Düzeltilme Açıklaması: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi’nin 2024 yılı 79. Sayısında yer alan “Akbulut, M. Y. (2024). Dr. Engin Çetin’in Hekimoğlu Ali Paşa, Paşalar çağının Şeyhülvezerası Başlıklı kitap için yazdığı değerlendirme yazısına kitabın müellifinin cevabı. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 79, 360-366.” referanslı makalede sehven makale başvuru tarihi eksik yazılmıştır. Makalede yer alan hatanın giderilmesi amacıyla bu düzeltme metni sunulmuştur.

Aşağıda sunulan açıklama metni, ilgili makalenin metin açıklaması şeklinde düzeltme olarak yayınlanmıştır.

Makale URL: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dpusbe/issue/82975/1400058>

Makale 360. sayfa, dipnot 3. satırda yer alan:

“Başvuru Tarihi (Received): ”

Yerine

“Başvuru Tarihi (Received): 04.12.2023”

KÜTAHYA
DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ
EĞİTİM
ENSTİTÜSÜ

KÜTAHYA DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi bünyesinde 1 enstitü, 11 fakülte, 1 yüksekokul ve 14 meslek yüksekokulu bulunmaktadır. Araştırmacı, üretken, kişisel ve mesleki alanda kendini sürekli geliştiren, çevreye ve topluma duyarlı, yenilikçi, etik değerlere bağlı erdemli bireyler yetiştirmeyi amaç edinen üniversite, Kentin, bölgenin ve ülkenin yaşam kalitesini artırıcı hizmet ve çözümler sunmayı kendisine görev edinmiştir.

KÜTAHYA ZAFER ANITI

Çatılmış silahların uzaktan görünüşü veya alev alev meşale hissini uyandıran Zafer Anıtı, asıl manası ile Kurtuluş Savaşını sembolize eder. Anıtı bir bütün olarak meydana getiren değişik yöndeki üçgen bloklar; milletimizin, yakın ve uzak milletlerin göstermeye hazırlandıkları haksızlığa fevran, iç ve dıştaki düşman kuvvetlerinin mukabil hareketlerini ve çeşitli müdahalelerden sonra, milletin tek vücut halinde birleşerek kazandığı 30 Ağustos Zaferini canlandırır ve gelecek nesilleri Türk milletini içte ve dışta meydana gelebilecek kötü tesirlere karşı, er geç birleşerek zafere gidebileceğini sembolize eder.

AIZANOI ANTİK KENTİ

Aizanoi Antik Kenti Kütahya Çavdarhisar İlçe merkezinde, Kütahya'ya 50 km uzaklıktadır. Penkalas (Kocaçay) Irmağının yukarı kesiminde tanrıça Meter Steunene'nin kutsal mağarası civarında yaşayan Frigyalıların öncülü olarak antik kaynaklarda geçen Azan adlı mitoloji kahramanının su perisi Erato ile efsanevi kral Arkas'ın birleşmesinden Aizanoi şehrinin ortaya çıktığı sanılmaktadır. Aizanoi Antik Kenti pek çok bakımdan ilkleri barındırmaktadır. Bunlardan birisi de dünyanın ilk borsası olarak bilinen Macellum alanının Aizanoi'deki tespitidir.